

HİKMƏT BABAĞLU

**DÜNYA SİYASƏTİ VƏ
BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR**

DƏRSLİK

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 10.11.2009-cu il tarixli
1251 sayılı əmri ilə dərslik kimi
təsdiq edilmişdir

BAKI - 2010

Elmi redaktoru:

Əli Həsənov
t.e.d., prof.

Rəyçilər:

Musa Qasımlı
t.e.d., prof.

Azər Şirinov
f.e.n., dos.

Elşad Mirbəşiroğlu
s.e.n.

Dərslük dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər fənninin tədrisi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kitabda dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlərin tarixi, inkişaf tendensiyaları, nəzəri aspektləri, bu sahədə ən son zamanlarda irəli sürülmüş yeni nəzəri istiqamətlər, onların ümumiləşdirilmələri, müasir beynəlxalq münasibətlərin real əsasları və s. kimi məsələlər öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, dərslükdə diplomatiya, diplomatik əlaqələr, konsulluq xidmətləri, beynəlxalq və regional təşkilatlar, onların strukturu və fəaliyyət prinsipləri, qloballaşma və s. kimi mövzulara da geniş yer verilmiş, beynəlxalq münasibətlərdə müstəqil Azərbaycan Respublikasının yeri və rolu təhlil edilmişdir.

Dərslükdən beynəlxalq əlaqələr, xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər ixtisası üzrə təhsil alan bakalavr və magistrələr, o cümlədən, doktorantlar, politoloqlar və ümumiyyətlə, beynəlxalq münasibətlərin nəzəri əsasları ilə maraqlananlar istifadə edə bilərlər.

Dərslük müəllim və tələbələrə elmi-metodik kömək məqsədi ilə yazılmışdır.

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən

I HİSSƏ

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN ƏSAS NƏZƏRİYYƏ VƏ MƏKTƏBLƏRİ

I FƏSİL

Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər

§1. Beynəlxalq münasibətlər, Beynəlxalq siyasət və Dünya siyasəti anlayışlarının qarşılıqlı münasibət dərəcələri (kateqoriyaları)

§2. Sosial-humanitar elmlərin tərkibində beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi

§3. Beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsi metodları (üsulları)

II FƏSİL

Sosial – siyasi fikir tarixində beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət problemləri

§1. Qədim dünyanın siyasi fikir tarixində xarici siyasi əlaqələr

§2. Yeni dövrdə beynəlxalq münasibətlər haqqında realist fikirlərin inkişafı və formalaşması

§3. Beynəlxalq siyasətin liberal konsepsiyasının üstünlükləri

§4. Beynəlxalq münasibətlər və marksizm

III FƏSİL

Beynəlxalq münasibətlərin geosiyasi konsepsiyası

§1. Geosiyasətin yaranması və inkişafı

§2. Alman geosiyasi məktəbi

§3. Britaniya geosiyasi məktəbi

§4. Şimali Amerika geosiyasi məktəbi

IV FƏSİL

XX əsrin ortalarında siyasətdə beynəlxalq münasibətlərin nəzəri təhlili

§1. Beynəlxalq münasibətlərin siyasi idealizmin nəzəri və təcrübi cəhətləri

§2. Beynəlxalq əlaqələrin modernləşmə konsepsiyası

V FƏSİL

XX əsrin sonlarında beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin inkişafı

§1. Beynəlxalq münasibətlərin neoliberal konsepsiyası

§2. Neoliberalizmin təşəkkül tapması

§3. Beynəlxalq münasibətlərin postmodernist və neomarksist konsepsiyaları

§4. Beynəlxalq inteqrasiyanın nəzəri konsepsiyası

§5. Beynəlxalq rejimlər nəzəriyyəsinin formalaşması

§6. Beynəlxalq münasibətlərin modernist konsepsiyası

VI FƏSİL

Soyuq müharibənin başa çatmasından sonra beynəlxalq münasibətlər problemi üzrə nəzəri diskussiyalar

§1. F.Fukuyamanın «tarixin sonu» konsepsiyası

§2. S.Hantinqtonun «Sivilizasiyaların toqquşması» konsepsiyası

§3. Z.Bjezinskinin geosiyasi konsepsiyası

§4. Vallerstaynın dünya sistemi analizi

VII FƏSİL

Beynəlxalq münasibətlərin əsas aktorları

§1. Siyasət, millət, dövlət və suverenlik

§2. Millət, Dövlət və Suverenlik

§3. Beynəlxalq əlaqələr, beynəlxalq siyasət və xarici siyasət

§4. Beynəlxalq münasibətlərin aktorları: Milli dövlətlər, fərdlər və hökumətdənkənar milli iştirakçılar

§5. Beynəlxalq qruplar və təşkilatlanmalar

§6. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri: İdealist, liberalist və realist nəzəriyyələr

§7. Böyük və orta nəzəriyyələr. Mərkəzdəngələn və mərkəzəyönələn nəzəriyyələr

§8. Normativ, empirik, plüralist və qlobalist nəzəriyyələr

§9. Güc, Milli güc və potensial

§10. Milli gücün kəmiyyət üsürləri (coğrafiya, təbii ehtiyatlar, iqtisadiyyat, hərbi güc, əhali)

§11. Milli gücün keyfiyyət üsürləri (milli xüsusiyyət, milli mədəniyyət, milli diplomatiya təcrübəsi, milli hökumətin keyfiyyəti)

§12. İmperializm siyasəti. Hərbi, iqtisadi və mədəni imperializm

VIII FƏSİL

Beynəlxalq əlaqələrin sistem və strukturu

§1. Beynəlxalq münasibətlərin növləri və səviyyələri

§2. Beynəlxalq sistemin nəzəri modeli

§3. Soyuq müharibənin başa çatmasından sonra beynəlxalq münasibətlər sisteminin təkamülü

IX FƏSİL

Beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsi və münaqişələrin həllinin nəzəri əsasları

§1. Beynəlxalq münasibətlərin tipologiyası və mahiyyəti

§2. Beynəlxalq münaqişələrin strukturu və inkişaf prosesi

§3. Beynəlxalq münaqişələrin sülh yolu ilə həlli üsulları

II HİSSƏ

BEYNƏLXALQ VƏ REGIONAL TƏŞKİLATLARIN DÜNYA SİYASƏTİNDƏ YERİ VƏ ROLU

X FƏSİL

Ümumdünya siyasi proseslərində beynəlxalq təşkilatlar

- §1.** Beynəlxalq təşkilatların mahiyyəti və tipologiyası
- §2.** Beynəlxalq təşkilatların strukturu və üzvlük
- §3.** Keçmişdəki təcrübə
- §4.** Millətlər Liqası (Cəmiyyəti)
- §5.** BMT-nin yaranması və fəaliyyət prinsipləri
- §6.** BMT-nin strukturu və ona tabe olan orqanlarının təsnifatı
- §7.** BMT və müasir dünya
- §8.** Avropa Şurası
- §9.** Avropa İttifaqı
- §10.** NATO (North Atlantic Treaty Organization)
- §11.** Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT)
- §12.** Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QİƏT)

§13. Qara dəniz Əməkdaşlığı Xidmət Qrupu (BLEACKSEAFOR)

XI FƏSİL

MDB dövlətləri Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqazın çoxfunksiyalı təşkilatlarında

§1. Müstəqil Dövlətlər Birliyinin meydana gəlməsi, hüquqi statusu

§2. MDB-nin fəaliyyətinin ziddiyyətli xarakteri

§3. MDB-yə üzv olan bir sıra dövlətlərinin İslam Konfransı Təşkilatına daxil olması

§4. MDB-nin inkişaf perspektivləri

§5. MDB çərçivəsində iqtisadi inteqrasiyanın xüsusiyyətləri

§6. Mərkəzi Asiya İqtisadi Birliyinin yaranması və onun Mərkəzi Asiya Əməkdaşlığına transformasiya olunması

§7. GUAM regional birliyi

§8. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının əsas fəaliyyət istiqamətləri

§9. Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı

§10. MDB üzvü olan Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələrinin inteqrasiya proseslərinin xüsusiyyətləri

III HİSSƏ

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN FƏALİYYƏT PRİNSİPLƏRİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİNİN ƏSAS TENDENSİYALARI

XII FƏSİL

Beynəlxalq münasibətlərdə siyasət və hüquq

- §1. Əxlaq, hüquq və siyasət beynəlxalq münasibətlərin nizamlayıcısı kimi
- §2. Beynəlxalq hüquq – sosial institut kimi
- §3. Beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri
- §4. Müasir dünyada beynəlxalq hüquq
- §5. Osmanlılarda və Türkiyə Respublikasında beynəlxalq hüququn inkişafı
- §6. Beynəlxalq hüququn əsasları (mənbələri)
- §7. Silahlı toqquşma hüququ

XIII FƏSİL

Beynəlxalq əlaqələr və təbliğat

- §1. Təbliğatın tərifı və inkişafı
- §2. Təbliğatın üsürləri

§3. Təbliğatın formaları

XIV FƏSİL

Müasir dünyada beynəlxalq təhlükəsizlik problemləri

§1. Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmini üzrə əsas nəzəri yanaşmalar

§2. Beynəlxalq təhlükəsizliyin hərbi-siyasi aspektləri

XV FƏSİL

Beynəlxalq münaqişələr və onların həlli yolları

§1. Beynəlxalq münaqişə

§2. Münaqişələrin məhkəmədən kənar yollarla həlli

§3. Münaqişələrin məhkəmə yolu ilə həlli

§4. Güc tətbiqetmə

§5. Müharibəyə gətirməyən məcburetmələr

XVI FƏSİL

Beynəlxalq terrorizm

§1. Terrorizmin ümumi xarakteristikası

§2. Müasir terrorizmin xüsusiyyətləri

XVII FƏSİL

Qloballaşma – dünya siyasi sisteminin inkişafının əsas tendensiyası kimi

- §1. Qloballaşma məsələsi üzrə siyasi diskussiyalar
- §2. Dünya siyasəti və dünya iqtisadiyyatı qloballaşma şəraitində
- §3. Qloballaşma və milli dövlətin taleyi
- §4. Siyasi hərəkət və təşkilatlar qloballaşma şəraitində
- §5. Müasir dünyada etnosiyasi proseslər

XVIII FƏSİL

Müasir dünyanın region və ölkələri qloballaşma şəraitində

- §1. Üçüncü dünya ölkələri qloballaşma şəraitində
- §2. Qloballaşmanın perspektivləri

IV HİSSƏ

XARİCİ SİYASƏTİN ƏSAS KONSEPSİYALARI, AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏT STRATEGİYASI

XIX FƏSİL

Xarici siyasət və diplomatiya

- §1. Xarici siyasətin nəzəri konsepsiyası
- §2. Xarici siyasi qərarın qəbul edilməsinin nəzəriyyə və təcrübəsi

- §3. Diplomatiya və diplomatik xidmət
- §4. Diplomantik qurumların inkişafı
- §5. Diplomatların təyin edilməsi prosedurları
- §6. Diplomatiyada inkişaf
- §7. Diplomantik protokol
- §8. Diplomantik nümayəndələrin vəzifələri
- §9. Diplomantik imtiyazlar
- §10. Konsulluqlar
- §11. Diplomantik danışıqlar
- §12. Diplomantik sanksiyalar

XX FƏSİL

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət strategiyası və beynəlxalq münasibətlər

- §1. Müasir Azərbaycanın milli dövlət maraqları və xarici siyasət potensialı
- §2. Azərbaycanın siyasi sistemi və xarici siyasət
- §3. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinin inkişafı istiqamətləri və səviyyəsi
- §4. Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərin fəal iştirakçısına çevirilməsi prosesi

MÜƏLLİFDƏN

Hörmətli, oxucu!

Ali təhsil müəssisələrinin müəllim və tələbələri üçün nəzərdə tutulan bu dərslik hazırda müvafiq sahə üzrə ölkəmizdə tədris vəsaiti və metodik tövsiyyələrin habelə əlavə siyasi ədəbiyyatın nisbətən məhdud olduğu bir dövrdə işıq üzü görür. Bunun obyektiv səbəbləri var. Digər fənlərdən fərqli olaraq Azərbaycanda beynəlxalq münasibətlər üzrə ixtisasların tədris olunması təcrübəsi sovet dövründə mümkün olmayıb. O dövrdə belə fənlər yalnız Moskva və Kiyev şəhərlərində öyrədilirdi. Nəhayət 1991-ci ildə əldə etdiyimiz müstəqilliyimizlə dövlətimiz beynəlxalq münasibətlərin aktoru kimi bu sferada baş verən proseslərin müstəqil iştirakçısına çevrildi. Beləliklə də ali təhsil müəssisələrimizdə dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətləri öyrənən fənlərin tədrisinə böyük ehtiyac yarandı. Çünki Azərbaycanı beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasətdə təmsil edən müvafiq icra strukturlarımızda ixtisaslı kadrların olması zərurəti var idi. Ona görə də hazırda bir sıra ali təhsil müəssisələrində, o cümlədən Bakı Dövlət Universitetində beynəlxalq münasibətlər üzrə müxtəlif fənlər tədris edilir. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər fənni də onlardan biridir. Dərslik hazırlanarkən müəllif kimi ilk öncə bir neçə ildir tədris etdiyim fənnlə bağlı hazırladığım mühazirələrə əsaslanmışam. Eyni zamanda çox sayda mənbələrə istinad etməklə tələbələr üçün mənimsənilməsi mümkün olan müxtəlif nəzəriyyə və elmi yanaşmaları sistemləşdirməyə çalışmışam.

Dərslikdə beynəlxalq münasibətlər, beynəlxalq əlaqələr, onların fərqli və oxşar cəhətləri beynəlxalq münasibətlərin tarixi aspektləri və inkişaf tendensiyası, müasir mənada beynəlxalq münasibətlər və onun məzmunu, bu münasibətlərin əsas aktorları, beynəlxalq münasibətlər sisteminin nəzəri əsasları və s. kimi məsələlərə geniş yer ayırmağa cəhd etmişəm. Eyni zamanda Beynəlxalq və regional təşkilatlar onların dünya siyasətində yeri və rolu, qloballaşma və onun perspektivləri, terrorizm, transmilli

şirkətlər və onların fəaliyyəti kimi olduqca geniş əhatəli mövzuları sistemləşdirərək, təhlil edərək yeri gəldikcə baş verən proseslər içərisində Azərbaycanın yeri və rolu məsələlərinə toxunaraq təqdim etmişəm. Məqsədim həm ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrə oxunaqlı, anlaqlı bir dərslik təqdim etmək, həm də beynəlxalq münasibətlərlə maraqlanan geniş auditoriyaya nəzəri baxımdan rəngarəng, faktoloji baxımdan zəngin bir siyasi ədəbiyyat yazmaq olub.

Bu məqsədimə çatıb-çatmadığım barədə suala Sizlər cavab verəcəksiniz.

Ümid edirəm ki, dərsliklə bağlı bütün təklif və rəylərinizi tərəddüd etmədən BDU-nun Politologiya və Sosiologiya kafedrasına, o cümlədən müəllif kimi şəxsən mənim ünvanıma göndərəcəksiniz. Çünki yeni dərslik hazırlayarkən təklif və rəyləriniz bizə yardımçı olacaqdır.

Hörmətlə, müəllif!

I HİSSƏ

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN ƏSAS NƏZƏRİYYƏ VƏ MƏKTƏBLƏRİ

I FƏSİL

DÜNYA SİYASƏTİ VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

§1. Beynəlxalq münasibətlər, Beynəlxalq siyasət və Dünya siyasəti anlayışlarının qarşılıqlı münasibət dərəcələri (kateqoriyaları)

«Beynəlxalq əlaqələr» - termini, sosial-humanitar elmlərin ictimai hadisələri özündə əks etdirən bölməsini və dünyada baş verən siyasi proseslərin öyrənilməsini özündə birləşdirir. Bu elmə – «xarici siyasət», «beynəlxalq siyasət» və «dünya siyasəti» kateqoriyaları daxildir. Bu elmlərin mərkəzində duran və ya bu elmlərin əsasını təşkil edən «beynəlxalq əlaqələr» elmidir. «Beynəlxalq əlaqələr» elmi daima dinamik inkişaf yolundadır. Onu heç vaxt 200 il bundan əvvəlki dövrlə müqayisə etmək olmaz. «Beynəlxalq əlaqələr»in inkişafına bir neçə amillər təsir göstərir. Onlardan biri **qeyri-sosial mühitin təsiridir**. Bura, toxunulmamış – yəni insan müdaxiləsi olmayan təbii hadisələr, geoloji, coğrafi, meteoroloji, ekoloji və s. amillər daxildir. Məsələn, iqlimin qlobal dəyişməsi, ölkələrin, qitələrin iqtisadiyyatının dəyişməsinə, bununla da ölkələrin bir-biri ilə münasibətlərinin dəyişməsinə gətirib çıxarır.

«Beynəlxalq əlaqələr» elminin inkişafına təsir edən amillərdən biri də **sosial mühitdir**. İnsanla birlikdə həyata gələn nə varsa sosial mühitə aiddir. Bu – iqtisadiyyatdır, siyasətdir, texnikadır, texnologiyadır, ideologiyadır, mədəniyyətdir, dindir və s. Sosial mühit beynəlxalq əlaqələrə daha dərin və daha dinamik təsir göstərir.

Sosial sferanın inkişafı, nəqliyyatın və informasiya texnologiyalarının inkişafı ölkələrdə iqtisadiyyatın və siyasi əlaqələrin inkişafına böyük təkan verdi. Bu işdə beynəlxalq təşkilatların rolu daha çox oldu. Bu proseslər öz növbəsində

beynəlxalq əlaqələrin «transmilli» əlaqələrə keçid almasına imkan yaratdı.

Müasir beynəlxalq əlaqələr çox mürəkkəb daxili quruluşa malikdir. Bu quruluşda mərkəzi xətti beynəlxalq siyasi münasibətlər tutur. Onlar siyasi əlaqələrin yarandığı ilk vaxtlardan formalaşmışlar.

Beynəlxalq siyasi münasibətlərə beynəlxalq siyasətin tərkib hissəsi kimi də baxmaq olar. Əvvəllər – dövlət, koalisiya dövlətləri, dövlətlərarası siyasi təşkilatlar beynəlxalq əlaqələrin subyekti sayılırdı.

Beynəlxalq siyasət əsasən regional və lokal çərçivədə formalaşmış, fəaliyyət göstərmişdir. XIX əsrin ikinci yarısındanək belə onun qlobal səviyyəsi olmamışdır. Beynəlxalq əlaqələrin qlobal səviyyəsi böyük-böyük siyasi-coğrafi xəritələrin epoxası ilə başladı. Dünya iqtisadiyyatının bazasında dünya siyasəti formalaşdı.

Son dövrlərə qədər bir çox müəlliflər tərəfindən «dünya siyasəti» termini «Beynəlxalq siyasət» termini ilə eyni qəbul edilirdi. Bu düzgün təyinat deyildi. Dünya siyasətinin əmələ gəlməsi, bütövlükdə siyasi sferanın (aləmin) inkişafına böyük təsir göstərdi. Dünya siyasəti Beynəlxalq siyasətdən problemlərin məzmununa, subyektlərin xarakterinə görə və s. fərqlənir. Dünya siyasəti məhz beynəlxalq münasibətlərin bünövrəsində yaranıb, inkişaf etmişdir. Lakin bununla belə Dünya siyasəti və Beynəlxalq siyasəti bir-birindən tam təcrid edilmiş formada düşünmək olmaz.

§2. Sosial-humanitar elmlərin tərkibində beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi

Beynəlxalq münasibətlər – dünyanın siyasi prosesləri içərisində ictimai hadisələrin öyrənilməsini təhlil edir. Bir qədər dəqiqləşdirsək görərik ki, **Beynəlxalq əlaqələr termini** özündə «xarici siyasət», «beynəlxalq siyasət» və «dünya siyasəti» elmlərini birləşdirir.

Beynəlxalq əlaqələr nəzəriyyəsi ictimai elmlər sırasında nisbətən yenidir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində beynəlxalq əlaqələrin təhlilinə hələ ciddi ehtiyac duyulmurdu. Ancaq Birinci Dünya müharibəsi siyasi vəziyyəti dəyişdi. Belə ki, müharibənin nəticələri ölkələri beynəlxalq əlaqələrin öyrənilməsinə məcbur etdi ki, gələcəkdə mövcud səhvlərə yol verməsinlər.

Beynəlxalq əlaqələr termini birinci dəfə 1919-cu ildə Uells universitetində (Böyük Britaniya) istifadə edilmişdir. Burada ilk dəfə olaraq tarix və Beynəlxalq əlaqələr nəzəriyyəsi kafedrası yarandı. 1920-30-cu illərdə isə belə kafedra Qərbin bir çox universitetlərində yaranmağa başladı.

Birinci Dünya müharibəsi iştirakçı dövlətlərin daxili iqtisadi-siyasi həyatına pozucu-dağıdıcı təsir göstərdi. Müharibənin qurtarması heç də stabilləşməni bərqərar etmədi. İqtisadi-siyasi böhran bütün Avropanı əhatə etməyə başladı. Demokratik ölkələrin siyahısı xeyli azaldı. 1930-cu illərin 2-ci yarısında bir sıra Avropa ölkələrində avtoritar, totalitar siyasi rejimlər güclənməyə başladı. Bu vəziyyət Böyük Britaniya, Fransa, Çexoslovakiyada özünü daha qabarıq göstərdi. Heç bir azad elmi yaradıcılıq diktatura ilə bir araya sığmır. Qeyd etmək lazımdır ki, faşizm Almaniyada, İtaliyada qalib gələn zaman alimlər bu ölkələrdən kütləvi formada ABŞ-a miqrasiya etməyə başladılar. Beləliklə, Amerikada politologiyanın inkişafına münbit şərait yarandı. Amerikanın demək olar bütün universitetlərində politoloji mərkəzlər yarandı, xarici və daxili problemlərin həlli üçün tez-tez siyasi qərarlar qəbul olunurdu.

İkinci dünya müharibəsindən sonra yaranan – BMT, YUNESKO – elmin, təhsilin, mədəniyyətin inkişafına siyasi aspektdə təsir göstərdi. 1948-ci ildə Parisdə siyasi məşvərət (kollokvium) keçirildi. Bu siyasi məşvərətdə siyasi elmlərin tərkibi və məzmunu müəyyən edildi. Bunlardan: 1) siyasi nəzəriyyəni, 2) siyasi institutlar nəzəriyyəsini, 3) partiyaların, qrupların, ictimai rəylərin fəaliyyətini öyrənən siyasi bölmə, 4) beynəlxalq əlaqələr nəzəriyyəsini göstərmək olar.

XX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq beynəlxalq əlaqələr nəzəriyyəsi siyasi elmlərlə ümumi istiqamətdə inkişaf etməyə başladı. Beynəlxalq əlaqələrin nəzəriyyəsi müstəqil elm kimi ABŞ-da təşəkkül tapmışdır. Bu sahədə dünyada tanınan alimlərin hamısı – H.Morgentau, Dj.Rozenau, Dj.Modelski, M.Kaplin, K.Doyç, K.Uolts, R.Qilpin, R.Keoxun, Dy.Nay və s. Amerika siyasi elminin yetirmələridir.

SSRİ-də beynəlxalq əlaqələrə dair elmlərə meylik əsasən 1960-cı illərdən sonra N.S.Xruşşovun hakimiyyəti dövründə başlandı. Bu məqsədlə SSRİ Elmlər Akademiyasının nəzdində – Beynəlxalq əlaqələr institutu, Dünya iqtisad institutu, ABŞ və Kanada institutu, Latin Amerikasını institutu, Afrika institutu və s. yaradıldı. Moskva Dövlət Beynəlxalq əlaqələr institutunda «Beynəlxalq münasibətlərin nəzəriyyəsi» mövzusunda mühazirələr oxunurdu.

Kommunist rejiminin süqutu ilə bağlı beynəlxalq münasibətlərə baxış tam dəyişdi. Bu sahədə ziddiyyətli vəziyyət yaranmışdı: - Bir tərəfdən siyasi elmlərin, xüsusən də beynəlxalq əlaqələrin inkişafına təsir göstərən ideoloji və siyasi baryerlər aradan götürülmüşdü. Digər tərəfdən Rusiya və postsovet məkanının iqtisadiyyatı güclü deformasiyaya uğradığından beynəlxalq əlaqələrə dair elmin inkişafında, tədrisində boşluq (vakuum) yaranmışdı. Yalnız 1990-cı illərin ortalarında MDB məkanında, eləcə də Azərbaycanda beynəlxalq əlaqələrin inkişafına maraq artmağa başladı. Yeni elmi-nəzəri və tədris-metodik işlər yarandı. Bu gün artıq Azərbaycanın bir çox universitetlərində «Politologiya» (siyasətşünaslıq), «Sosiologiya», «Regionşünaslıq», «Beynəlxalq münasibətlər» və s. geniş tədris olunur.

Beynəlxalq əlaqələr üzrə mütəxəssislərin hazırlanması sahəsində bir sıra spesifik xüsusiyyətlər tələb olunur. Bu xüsusiyyətlərdən biri də xarici dillərin öyrənilməsidir. Həmçinin beynəlxalq aləmdə bu istiqamətdə hazırlanan mütəxəssislərə həmişəki kimi politoloq (siyasətşünas) demirlər. Beynəlxalq əlaqələr elmi özündə təkcə bir elmi birləşdirmir. O mürəkkəb

daxili quruluşa malikdir. O beynəlxalq hüquq, fəlsəfə, tarix, Dünya və beynəlxalq iqtisadiyyat və s. elmlərin əsasında qurulmuşdur. İndi politologiyanın əhatə elədiyi elmlər daha da genişdir. Yeni elmi istiqamətlər yaranır. Belə ki, indi politologiyada etnopolitologiya, ekopolitologiya, müqayisəli politologiya, siyasi fəlsəfə, siyasi sosiologiya, siyasi antropologiya, siyasi psixologiya, siyasi coğrafiya, siyasi tarix və s. elmləri inkişaf edir və geniş formada tədris olunur.

§3. Beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsi metodları (üsulları)

Beynəlxalq əlaqələrin öyrənilməsində adətən ümumi elmi metodikalardan istifadə olunur. Bununla yanaşı beynəlxalq əlaqələrin təhlili zamanı xüsusi spesifik metodlardan da istifadə olunur.

Beynəlxalq əlaqələrin öyrənilməsində ən geniş yayılmış metodlardan biri **müşahidə** metodudur. Əvvəlcə siyasi arenada olanları biz müşahidə yolu ilə görür, sonra situasiyanı qiymətləndiririk. Müşahidə metodunun geniş yayılmış formalarından biri **alətlər (cihazlar) vasitəsilə müşahidədir** ki, bu da texniki vasitələrlə həyata keçirilir. Müşahidə metodunun bir forması da **birbaşa (canlı) müşahidədir**. Burada müşahidəçi birbaşa iştirak edir. Buna misal məşhur siyasi xadimlərin və diplomatların memuarlarının öyrənilməsi, alınan nəticənin nəzəri və tətbiqi sahələrə yönəldilməsini göstərmək olar. Beynəlxalq əlaqələrin öyrənilməsində ən əsaslı fundamental üsullardan biri də **analitik təhlildir**. Bu əsasən siyasətçinin özünün siyasi və diplomatik təcrübəsinə əsaslanır. 1970-80-ci illərdə ABŞ-da yüksək dövlət vəzifələrində çalışan Henri Kisinçerin diplomatik işlərini buna nümunə kimi göstərmək olar.

Ən geniş yayılmış üsullardan biri də **sənədlərin öyrənilməsi** üsuludur.

Beynəlxalq əlaqələrin öyrənilməsində çox istifadə olunan üsullardan biri də **kontent – analiz (məzmun təhlili) üsuludur**.

Bu üsul 1930-40-cı illərdə Amerika sosioloqları tərəfindən hazırlanmışdır. Onlar nasist Almaniyanın rəhbərlərinin radio və mətbuatda səslənən nitqlərini təhlil etmişlər.

Beynəlxalq əlaqələrin öyrənilməsində **ivent – analiz (hadisələrin təhlili)** üsulu da mövcuddur. Burada hadisələrin siyasi arenada dinamik inkişafına diqqət yetirilir. Bunun nəticəsində də ayrı-ayrı ölkələrdə, regionlarda ənənəvi olaraq hadisələrin inkişaf dinamikası öyrənilir. Təcrübə göstərir ki, ivent-təhlil üsulu ilə beynəlxalq prosesləri uğurla öyrənmək olar.

XX əsrin 50-60-cı illərində koqnitiv –kartlaşma (psixoloji duruma) əsaslanan üsullardan da istifadə olunurdu. Bu üsul əsasən siyasi liderlərin siyasi problemləri necə görməsinə və müəyyən situasiyada hansı qərarı qəbul edəcəyini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Beynəlxalq əlaqələrin öyrənilməsində bir üsul da **sistemli modelləşdirmə üsuludur**. Bu üsul öyrənilən obyektin oxşar obrazının yaradılmasıdır. Sistemli modelləşdirmə üsulu təhlilçidən xüsusi siyasi bilik tələb edir.

II FƏSİL

SOSIAL-SİYASİ FİKİR TARİXİNDƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ XARİCİ SİYASƏT PROBLEMLƏRİ

§1. Qədim dünyanın siyasi fikir tarixində xarici siyasi əlaqələr

Dövlətçiliyin yaranması ilə bərabər ictimai həyatda beynəlxalq münasibətlər fenomeni yaranır. Siyasət isə iki yerə – daxili və xarici siyasət anlayışına ayrılır. Bu proseslər qədim tarixdə də öz əksini tapır. Əvvəllər dövlətlərarası əlaqələr peşəkar və ardıcıl deyildi. İndiki kriteriyalarla müqayisədə xarici əlaqələr çox primitiv (sadə, bəsit) görünürdü. Ancaq Çin dövlətinin xarici əlaqələr fəaliyyətində yuxarıda göstərilən qaydalara istisna idi. Çində siyasi fikirlər iki yerə bölünürdü. Bu siyasi fikirlərdən biri **konfutsuçuluq**, digəri isə **legizm** idi. Konfutsuçuluğun əsas mahiyyəti Çin xalqının etik cəhətdən onları əhatə edən xalqların üstün olmasını göstərmək idi.

Legizm konfutsuçuluğun əksinə olaraq xarici əlaqəni daha aktiv formada aparmaqdan ibarət idi. Legizm birmənalı olaraq güc üsullarından istifadə etməyə meyl göstərirdi.

Xarici əlaqələrin qurulmasında qədim yunan filosofu Fukidin də güc metodlarından istifadə etməyi müdafiə etmişdir. O bunu özünün «Pelepones müharibəsinin tarixi» kitabında da göstərmişdir. Sonralar beynəlxalq əlaqələrin qurulmasında **siyasi realizm** axını da əmələ gəlmiş üçün ayrı-ayrı dövlətlər öz maraqlarına uyğun xarici siyasət aparmağa başladılar.

§2. Yeni dövrdə beynəlxalq münasibətlər haqqında realist fikirlərin inkişafı və formalaşması

Beynəlxalq əlaqələr və xarici siyasət haqqında fikirlər əsasən təkamül epoxasında formalaşmağa başladı. Bu tarixi epoxanın ilk ideyaçılarından biri Nikollo Makiavelli idi. Onu həmçinin

beynəlxalq əlaqələrin realist ənənələrinin davamçısı da adlandırmaq olar. İnsanların həmişə güc işlətməyə meyli olduğunu və müharibələrin bəşəriyyət üçün qaçılmaz olduğunu nəzərə alaraq Makivelli belə rəyə gəlirdi ki, dünya xalqları arasında ümumbəşəri sülh əldə etmək mümkün deyil. Dövlətlərin xarici siyasi fəaliyyətində əsas yeri öz maraqlarını səmərəli müdafiə etməsidir.

N.Makivelli daxili və xarici siyasətdə ənənəvi dəyərləri kənara qoyur. O, qeyd edir ki, tarixdə böyük işləri knyazlar (hökmdarlar) törədib. Onlar hiyləgərlik işlədər, verdikləri vədlərə əməl etməzdilər. O, deyirdi ki, heç vaxt hökmdar öz verdiyi vədə kor-koranə əməl etməməlidir, öz maraq dairəsindən çıxış etməlidir.

Makivelli dövlətlərarası münaqişələrin danışıq yolu ilə həllinə inanmırdı və siyasi münaqişələrin real həllini gücdə görürdü.

- Beynəlxalq əlaqələr nəzəriyyəsinin öyrənilməsində ingilis filosofu Tomas Qobbsun fikirləri də maraq doğurur. Onun fikrincə insan şüursuz surətdə hakimiyyətə can atan bir varlıqdır. İnsan həmişə başqasının üzərində hökmran olmağa və maddi cəhətdən varlanmağa çalışır. İnsanın bu təbii halından isə «hamının hamıya qarşı, hər kəsin hər kəsə qarşı» müharibə mövqeyində durma ehtimalı yaranır. Bu vəziyyətdən qaçmaq üçün ümumi-ictimai müqavilə bağlanmalıdır. Bu müqavilənin əsasında dövlət aparatı yaranır. Sülh və əmin-amanlığın qarantı olaraq insanlar öz hüquq və azadlıqlarının bir hissəsini dövlətə güzəştə getməli olurlar. T.Qobbsun yekun fikrinə görə «Dövlətlər əsgər və silahın gücü ilə biri-birindən müdafiə olunan hərbi düşərgələrdir».

- Yeni dövr siyasi əlaqələrin realist nümayəndələrindən biri də alman filosofu Fridrix Hegeldir (1770-1831). Onun fikrincə beynəlxalq əlaqələrin hüquq normaları dövlətlər arasında fikir ayrılığı yaradır.

Hegelin rəyinə görə müharibə – beynəlxalq əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsinin tərkib hissəsidir.

Hegel beynəlxalq əməkdaşlıq ideyalarını müdafiə etməirdi. O həmçinin beynəlxalq parlamentin yaradılmasının tərəfdarı deyildi.

O, hesab edirdi ki, beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsinin əsas açarı gücdür.

§3. Beynəlxalq siyasətin liberal konsepsiyasının üstünlükləri

Beynəlxalq siyasətin liberal doktrinası XIX əsrin əvvəllərində formalaşmışdır. Bu doktrinanın əsas mahiyyəti beynəlxalq institutların rolunu artırmaqla beynəlxalq münasibətlərin güc yolu ilə tənzimlənməsindən – mənəvi-hüquqi tənzimləməyə keçməkdən ibarətdir. Holland mütəfəkkiri Erazm **Rotterdamski** Makiavellinin əksinə olaraq iddia edir ki, insan mədəniyyətinin yüksək dəyəri müharibə deyil, sülhdür. O, hesab edir ki, beynəlxalq əlaqələrin qurulması xalqın maraqlarını nəzərə alaraq sosial normalar istiqamətində aparılmalıdır.

Rotterdamski ölkələrin ərazi münasibətlərinin sabitliyinə, sərhədlərin dəyişməməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Onun qənaətinə görə sərhədlərin dəyişməsi mütləq müharibələrə gətirib çıxarır. Dövlətlər arasında sülhü saxlamaq üçün beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsinin böyük əhəmiyyəti var.

- Beynəlxalq siyasət problemlərinin həllində digər Holland mütəfəkkiri Q.Qrotsinin (1583-1645) fikirləri vacib rol oynadı. O, «müharibə və sülh danışıqları» kitabının müəllifi kimi məşhur idi.

Q.Qrotsi qeyd edirdi ki, müharibənin aparılması beynəlxalq qanunlarla tənzimlənməlidir. Hər hansı bir dövlətin istəyinə uyğun müharibə aparılmamalıdır. **Birinci** ona görə ki, dövlət güc tətbiq edib siyasi situasiyanı dəyişsə, deməli cinayət törətmiş olar. **İkincisi** isə hər hansı bir dövlət tərəfindən müharibənin başlanması əsaslandırılmalıdır. Hər cür yüngül hüquq pozuntuları müharibənin başlanmasına səbəb ola bilməz. **Üçüncü** – bəzi ciddi beynəlxalq səhvlərə görə müharibə etmək ehtimalı yaranarsa belə dərhal hərbi hərəkət- müharibəyə başlamaq lazım deyil. Konfliktin (münaqişənin) danışıq yolu ilə həllinə səy göstərmək lazımdır. Q.Qrotsi həmçinin müharibələrin «ədalətli-ədalətsiz» olması probleminə çox diqqət yetirmişdir. O, ədalətsiz

müharibənin, xalqları köləliyə, istismara aparan müharibələrin qəti əleyhinə idi. Q.Qrotsi xaçpərəstliyin genişlənməsi üçün aparılan müharibənin, həmçinin müqavilə bağlamaqdan imtina edən dövlətə qarşı aparılan müharibənin ədalətsiz olduğunu düşünürdü. O, ərazi bütövlüyü uğrunda gedən müharibələri ədalətli hesab edirdi.

- Dövlətlərarası sülhün tərəfdarlarından biri də XVII əsrin 1-ci yarısında Fransada yaşamış mütəfəkkir Emerik Kryuse idi. Onun fikrincə bütün millətlər təbii və sarsılmaz tellərlə bağlıdır. Ona görə də xalqlar arasında razılıq və sülhün bərqərar olması vacib şərtidir. Birinci növbədə belə razılıq qonşu dövlətlər, yanaşı yaşayan qonşu xalqlar arasında olmalıdır.

Xalqlar arasında münasibətlərin qorunması istiqamətində Kryuse beynəlxalq ticarətin inkişafına böyük əhəmiyyət verir. O, qeyd edirdi ki, maddi rifahın yaxşılaşması üçün tacir əsgərdən sərfəlidir.

Kryuse dövlətlərin işini koordinasiya edən daimi fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların yaradılmasının tərəfdarı idi.

- Digər fransız filosofu Şarl İrine de Sen-Pyer (1658-1743) daha böyük səlahiyyətlərə malik beynəlxalq təşkilatların yaradılmasını təklif edirdi. O, qeyd edirdi ki, elə səlahiyyətli beynəlxalq təşkilat yaratmaq lazımdır ki, bütün və ya üzv dövlətlər bu təşkilata tabe olsunlar, onun qərarlarından kənara çıxmasınlar. Elə bir ordu yaratmaq lazımdır bu təşkilata tabe olmayan üzv dövləti cəzalandıra bilsin. Sen-Pyer dövlətlərarası sülhün qorunub saxlanması üçün belə bir sistem təklif etmişdir:

- Dövlətlərin ərazilərinin toxunulmazlığına qarant olmaq;
- Dövlətlərin güc tətbiq etmək fikrinə yenidən baxmaq;
- Dövlətlərarası fikir ayrılığını nizamlamaq məqsədilə beynəlxalq təşkilatların qərarlarından və «tribunal məhkəməsinin» qərarlarından istifadə etmək;
- Bir dövlətin başqa dövlətin işinə müdaxilə etməyini məhdudlaşdırmaq;
- Dövlətlərin ümumi maraqlarına zidd olan şuraların yaradılmasına yol verməmək.

Sen-Pyerin fikrincə bu qaydaları pozan dövlətlər bəşərin düşməni adlandırılmalı və ciddi cəzalandırılmalıdırlar.

- Beynəlxalq əlaqələrə liberal baxışlar əsasən **İmmanuil Kantın və Ceremi Bentamın** adı ilə formalaşır. Hegelin əksinə olaraq Kant siyasətdə hüquqi və mənəvi faktorlara üstünlük verir. 1723-1804-cü illərdə yaşayan Kant müharibə və sülh probleminə insanların marağı nöqtəyi-nəzərindən yanaşırdı. O hətta xalqlar arasında sülhün bərqərar olması, hüquq normalarının dövlətlərə təsir etməsi barədə layihə də təklif etmişdir. Layihənin birinci hissəsində dövlətləri sülhsevər, şəffaf siyasət aparmağa çağırırdı. Layihənin ikinci hissəsində xalqların öz inkişaf yollarını müstəqil seçməyi, dövlətlərin müstəqil bərabər hüquqlu olmalarını təklif edirdi.

- «Beynəlxalq əlaqələr» terminini siyasi həyata ilk dəfə gətirən ingilis filosofu Con Bentam (1748-1832) olmuşdur. O, dövlət fəaliyyətini insanların firavanlığında görürdü. Bentam xarici siyasətin fundamental əsasını hər dövlətin öz maraq dairəsindən baxmaqda görürdü. O, hesab edirdi ki, hər bir millətin obyektiv maraqları müharibələrə, münaqişələrə yol verilməməsinə yönəlməlidir.

Con Bentam mənəvi normalarla xarici siyasət arasında əlaqə görə bilməyən siyasətçiləri tənbeh edirdi. O dövlətlər arasında güc və özbaşnalığı məhdudlaşdıran normalar məcmusunu Beynəlxalq hüquq adlandırırdı. Onun fikrincə dövlətlər arasında sülhün qorunması üçün sadə əməkdaşlıq formaları kifayət deyil. Bentam – konqres, beynəlxalq məhkəmə, kollektiv silahlı qüvvə kimi fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların yaradılmasını təklif edirdi. Konqresin səlahiyyətinə beynəlxalq məsələlərin müzakirəsi, məhkəmənin səlahiyyətinə mübahisəli məsələlərin həlli, kollektiv silahlı qüvvələrin səlahiyyətinə məhkəmənin qərarından irəli gələn vəzifələrin icrasını daxil edirdi.

§4. Beynəlxalq münasibətlər və marksizm

Beynəlxalq siyasətdə K.Marksın və F.Engelsin fikirləri klassik alman fəlsəfəçilərinin fikri ilə üst-üstə düşür. Marksizmin baniləri də Kant kimi düşünürdülər ki, əbədi sülhə nail olmaq olar, lakin buna mənəvi təkmilləşmə yolu ilə deyil, sinfi mübarizə və inqilab yolu ilə nail olmaq olar. Marksizmə görə, dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər iqtisadi determinasiya ideyalarına əsaslanır. Marksizm ideyalarına görə dünya siyasəti dünya bazarı yarandıqdan sonra formalaşa bilər. Dünya inqilabı – sosial və milli antoqonizmə son qoyur, sinfi fərqlənmə olmayan, dövlətlər arasında sərhəd olmayan ümumi bir bəşəriyyət yaradır. Sinfi mübarizə – dövlətlər arasında və beynəlxalq əlaqələrə dair siyasi proseslərin inkişafında hərəkətverici qüvvə rolunu oynayır.

V.İ.Lenin də marksizmin ideyalarına şərik idi, lakin imperializmlə bağlı özünün müəyyən əlavələrini etmişdir. V.İ.Lenin belə hesab edirdi ki, imperializm siyasəti sırf iqtisadi xarakter daşıyır və mütləq iqtisadi böhranla, müharibə və inqilabla nəticələnir.

III FƏSİL

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN GEOSİYASI KONSEPSİYASI

Ş1. Geosiyasetin yaranması və inkişafı

XIX-XX əsrlərdə dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsində yeni istiqamət yaranır. Bu **geosiyasi istiqamət** adlanır. Dünya siyasətində belə istiqamətin yaranması ərazi faktorunun genişlənməsi ilə şərtlənirdi və coğrafi anlayışla bağlı idi. Coğrafi faktorların beynəlxalq münasibətlərə, ölkələrin xarici və daxili siyasətinə təsirini hələ qədim yunan filosofları Platon, Aristotel, Polibiy qeyd etmişlər.

Yeni dövrdə coğrafiyanın siyasətlə əlaqəsini fransız filosofu (1530-1596) Jan Boden, (1689-1755) Şarl Monteskye qeyd etmişlər.

Sonralar siyasətdə coğrafi determinizm Almaniya və Rusiyada da genişlənməyə başladı. Alman coğrafiyaşünası Fridrix Ratsel qeyd edirdi ki, dövlətin coğrafi ərazisi onun siyasi gücü, siyasi qüdrəti deməkdir. Bununla bağlı o yeddi tezis irəli sürmüşdür:

1. Dövlətin davamlılığı onun mədəniyyətinin inkişafı ilə artır.
2. Dövlətin ərazisi onun ideologiyası, kommertiya fəaliyyəti, özünə cəlb etmə siyasəti vasitələri ilə genişlənir.
3. Dövlət az əhəmiyyətli fərdləri udmaq, absorbasiya etməklə genişlənir.
4. Sərhəd – dövlətin hüdudlarını bildiren canlı orqanizmdir.
5. Ərazi iddiası olan dövlət ən varlı əraziləri birləşdirməyə cəhd edir.
6. İlk ərazi iddiası barədə impuls xaricdən (kənardan) – adətən aşağı sivilizasiyalı ölkələrdən gəlir.
7. Zəif millətlərin güclü dövlətlər tərəfindən özünə birləşdirməsi ərazinin daha çox artırılmasına təhrik edir.

- F.Ratselin fikrincə gələcəkdə beynəlxalq siyasətdə böyük əraziyə malik olan dövlətlər dominantlıq – liderlik edəcəklər.

Eyni zamanda Ratsel dənizlərin, okeanların da beynəlxalq siyasətdə böyük rolu olacağını qeyd etmişdir. Gələcəkdə Sakit okeanın ən aktiv fəaliyyət meydanına çevriləcəyini və burada İngiltərənin, ABŞ-ın, Rusiyanın, Çinin, Yaponiyanın maraqlarının toqquşacağını bildirmişdir. F.Ratselin davamçısı Rudolf Çellen (1846-1922) olmuşdur. O İsveç hüquqşünası idi. R.Çellenə görə dövlətin inkişafında fiziki-coğrafi şərtlərlə yanaşı həm də iqtisadiyyatın, mədəniyyətin, idarəetmə formasının, xalqın da böyük əhəmiyyəti var. Çellen qeyd edirdi ki, dövlət dörd əsas xüsusiyyətə malikdir. Birinci – hər bir dövlət özünəməxsus iqtisadi fəaliyyət göstərən təsərrüfat formasıdır; ikinci – hər bir dövlət milli və etnik xüsusiyyətlərə malik xalqdan ibarətdir; üçüncü – dövlət müxtəlif siniflərə və ixtisaslara malik sosial cəmiyyətdir; dördüncüsü – dövlət konstitusiyası olan idarəetmə aparatıdır. Geosiyasət termini Çellen tərəfindən siyasətə gətirilmişdir. O, siyasətin beş forması olduğunu bildirmişdir. Bunlar: iqtisadi siyasət, demokratik siyasət, sosial siyasət, kraxosiyasət və geosiyasətdir. O qeyd edirdi ki, dövlətin qorunması üçün güc qanundan üstündür.

§2. Alman geosiyasi məktəbi

Alman geosiyasəti yarandığı gündən Kayzer hakimiyyətinin aqressiv xarici siyasətinə əsaslanıb. XX əsrin əvvəllərində bir qrup alman alimi (F.List, K.Bruk, F.Nauman) «Mərkəzi Avropa» dövləti yaradılması ideyasını ortaya atmışdılar. Belə bir konsepsiyanın əsas məğzi ondan ibarət idi ki, Almaniyanın nəzarəti altında Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri Baltik dənizindən Adriatik və Qara dənizə qədər olan dövlətlər birləşdirilərək – ittifaq dövləti yaradılsın.

Birinci dünya müharibəsi qurtardıqdan sonra alman geosiyasətində Karl Xausxofer (1869-1946) adlı alim məşhurlaşmağa başladı. Xausxofer hər bir dövlətin hərəkətverici qüvvəsini yaşayış arealının genişləndirilməsində görürdü. O böyük dövlətlərin kiçik dövlətləri öz təsiri altına salmasını qanunamüvafiq hesab

edirdi. Almanların öz sərhədlərini genişləndirməsini ədalətli sayırdı.

- Geosiyasi aləmdə Xausxoferin ən böyük töhfəsi «panideyalar» oldu. O qeyd edirdi ki, dünya gələcəkdə bir neçə regiona bölünməlidir. Əvvəlcə panamerika, panasiya, panrusiya, pansakitokean, panislam, panavropa regionlarının yaranması ideyasını qeyd etmişdir. Sonra o, başqa bir sxem təklif etdi ki, burada cəmi üç regionun yaranması təklif olunurdu. Bunlar – ABŞ başda olmaqla pan Amerika, Yaponiya başda olmaqla Böyük Şərqi Asiya və Almaniya başda olmaqla pan-Avropa regionlarıdır.

- Karl Xausxofer alman nasist partiyası ilə sıx bağlı idi. Onun geosiyasi konsepsiyaları Hitlerin dünyagörüşünə çox təsir etmişdir. Xausxoferin fikrincə, Almaniyanın əsas düşməni Böyük Britaniyadır. Almaniya Böyük Britaniyaya qarşı blok yaratmalı və bu bloka Rusiya da (SSRİ yox) daxil olmalıdır. O, heç də bununla Rusiyaya rəğbət bəsləmirdi. Hətta onun yaratdığı «ehtimal xəritəsində» Rusiyanın torpaqlarının bir hissəsi alman ərazisinə daxil edilmişdi. Ancaq yaxın perspektiv üçün Rusiyaya müttəfiq kimi baxılırdı.

Xausxofer belə proqnoz verirdi ki, rus-alman əməkdaşlığı Amur çayından – Reyn çayına qədər olan ərazidə daxili bir təşkilat formalaşdıra bilər. O, heç vaxt Rusiya ilə konfliktə getməyin tərəfdarı deyildi. Bu fikirlərə görə, onu Daxau əsir düşərgəsinə saldılar. Müharibə qurtardıqdan sonra Xausxofer özünə qəsd etdi.

§3. Britaniya geosiyasi məktəbi

XX əsr Britaniya geosiyasi məktəbində X.Makinderin yaradıcılığı mühüm yer tutur (1886-1947). Makinder peşəkar fəaliyyətə coğrafiyaçı kimi başlayır. Ancaq sonradan o, coğrafiyanı siyasətlə əlaqələndirməyə maraq göstərir. 1904-cü ildə Makinder Korol coğrafi cəmiyyətində geosiyasətçi kimi çıxış edir və məşhurlaşır.

X.Makinder geosiyasi konsepsiyalarının əsas mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Fiziki coğrafiya siyasi proseslərə birbaşa təsir edir.
2. Hər bir dövlətin siyasi qüdrəti onun coğrafi mövqeyindən asılıdır.
3. Texnologiyanın inkişafı siyasi vəziyyəti dəyişir.
4. Yer kürəsinin quru hissəsinin mərkəz xətti siyasi proseslərin gedişinə təsir edir.
5. XX əsrdə dünya qapalı bir sistemə çevrildi.

Makinder geosiyasətə «ada dünyası» anlayışını gətirir. «Ada dünyasına» Asiya, Afrika, Avropa daxildir. İngilis geosiyasətçisi Feyerqriv Avrasiyanın daxili hissəsini **Hartlend**. Makinder isə həmin əraziləri «**tarixin region oxu**» adlandırırlar. Makinderin fikrincə, qədim keçmişdə bu ərazilərdə çoxlu işğalçı ordular hərəkət edərək dünya siyasətinə həlledici təsir göstərmişlər. Məsələn, vaxtilə bu ərazilərdə monqol-tatarlar uzun müddət hökmranlıq etmiş, böyük imperiya yaratmışlar. XX əsrin əvvəllərində isə monqol imperiyasının yerində Rusiya dövləti yerləşmişdir.

Makinder hesab edirdi ki, Hartlendə daxil olan ölkələrdən Britaniya üçün iki əhəmiyyətli və qəzəbli dövləti – Rusiya və Almaniyayı qeyd etmək olar.

Maraqlı haldır ki, Makinder inqilab və vətəndaş müharibəsi ilə bağlı SSRİ-də siyasi hadisələrdə iştirak etmişdir. O, 1919-cu ildə Cənubi Rusiyada Britaniya imperiyasının səlahiyyətli nümayəndəsi təyin olunmuşdur. Burada o, Rusiyanın geosiyasi qorxusunu azaltmaq məqsədilə Rusiyanı kiçik dövlətlərə parçalamaq siyasəti yürüdü. 1919-cu ildə Makinder özünün ən böyük əsərini yaratdı. Əsər «Demokratik ideallar və reallıq» adlanırdı. Bu əsərdə o, texnologiyanın inkişafını siyasi dəyişikliklərin başlıca faktoru kimi göstərmişdir. Texnologiya imkan verir ki, insan təbiətə və təbii hadisələrə nəzarət etsin. Belə nəzarət demokratik prinsiplərin saxlanması üçün vacibdir. X.Makinder belə nəticəyə gəlmişdir ki, ictimaiyyət öz texnoloji səviyyəsini saxlamalıdır. Bu, ona təbiət üzərində nəzarəti

itirməmək və milli gəlirin dağıdılmasının qarşısını almaq üçün lazımdır. Əks halda demokratiya ideallarına qorxu yaranır. Buna canlı misal olaraq Makinder Rusiyada baş verən inqilabi hadisələri göstərir.

H.Makinder dünyaya hökmranlıq etmək üçün bir formula söyləmişdir: «Şərqi Avropaya sahib olan kəs – Hartlendə hökmran olacaq; Hartlendə sahib olan kəs – Dünya adasına hökmran olacaq; Dünya adasına sahib olan kəs – dünyaya hökmranlıq edəcək».

- Almaniyayı Britaniya imperiyasının başlıca düşməni hesab edən Makinder, Almaniyanın Hartlendin mərkəzinə soxulmaqdan ehtiyat edərək Rusiya ilə Almaniya arasında «orta təbəqə» yaratmağı təklif etmişdir. Bu «orta təbəqəyə» Finlandiya, üç Baltikyanı dövlətlər, Polşa, Çexoslovakiya, Rumıniya dövlətləri daxil idi.

- İkinci Dünya müharibəsindən sonra Makinder özünün üçüncü geosiyasi konsepsiyasını vermişdir. Bu konsepsiyada alim qeyd edirdi ki, əgər Rusiya Almaniya üzərində qələbə çalarsa onda SSRİ çox güclü, möhtəşəm bir dövlətə çevriləcək, ancaq bununla belə dünyaya hökmran dövlət ola bilməyəcək.

§4. Şimali Amerika geosiyasi məktəbi

Amerika geosiyasətinin əsasını qoyan Admiral Alfred Mexen (1840-1914) olmuşdur. O alim deyil – dənizçi idi. Ona görə də, dövlətin hərbi-dəniz qüdrətinin möhkəmlənməsinə önəm verirdi. Onun «dəniz hərbi qüvvəsinin tarixə təsiri» (1660-1783) adlı kitabı bir çox siyasətçilərin stolüstü kitabı olmuşdur. Bu kitabda o, qeyd edirdi ki, «ölkələrin siyasəti əsrin ruhundan, rəhbərin «xarakteri və uzaqgörənliyindən asılıdır». Bu baxımdan o, ölkənin geopolitik potensialını müəyyən edən 6 kriteriya müəyyən etmişdir.

1. Dövlətin coğrafi mövqeyi, açıq dənizə çıxışı. Quru sərhədlərin uzunluğu, strateji cəhətdən vacib regionları nəzarətdə saxlamaq

bacarığı. Hərbi flotun gücü və düşməni qorxu altında saxlamaq bacarığı.

2. «Dövlətin fiziki konfigurasiyası» - yəni dəniz sərhədlərinin konturları, tərsanələrin sayı, strateji müdafiə, ticarətin inkişafı.

3. Ərazinin böyüklüyü və hüdudları.

4. Əhalinin strateji (əmək qabiliyyətli) sayı – bu gəmi tikmək və xidmət üçün vacib şərtidir.

5. Milli xüsusiyyət – mentalitet.

6. Siyasi hakimiyyətin xarakteri – insan və təbii resursları dənizçiliyin qüdrətlənməsinə yönəltmək.

- Əgər bu kriteriyaların hamısı varsa dənizçilik qüdrətinə nail olunur və Mexen bunu aşağıdakı formula ilə ifadə edir:

$$N+MN+NB=SP$$

yəni – hərbi flot + ticarət flotu + hərbi-dəniz bazaları = hərbi dəniz qüdrəti.

Mexen ABŞ-ı Böyük Britaniya ilə rəqabət apara biləcək qüdrətli hərbi-dəniz istehkamına çevirmək istəyindəydi. Hər iki dövlətin güclü hərbi-dəniz flotu olmalıdır. Bu dövrdə Böyük Britaniya lazımi hərbi-dəniz gücünə malik olsa da, ABŞ hələ bu istiqamətdə çox iş görməli idi. O, geosiyasi maraqların daha çox toqquşduğu 30-40-cı paralellər arasında olan yerə diqqət verməyin vacibliyini göstərirdi. Bu ərazidə həmişə İngiltərənin hərbi-dəniz qüvvələri ilə Rusiyanın quru qoşunları arasında toqquşmalar olduğu qeydə alınır.

- Mexen Yaponiya və Almanianın da hərbi-dəniz qüvvələrinə böyük əhəmiyyət verirdi. Mexen belə proqnoz verirdi ki, gələcəkdə Rusiya və Çinə qarşı yönəltmək üçün ABŞ-ın, Böyük Britaniyanın, Almaniya və Yaponiyanın hərbi qüvvələri birləşə bilər.

- Amerika geosiyasi arenasında Nikolas Spaykmen (1893-1943) Mexenin davamçısı sayılır. Spaykmen qeyd edirdi ki, ərazi dövlətin bazasıdır, ərazi ən önəmli strateji əhəmiyyət kəsb edir, dövlətin coğrafiyası, ərazisi xarici siyasətin formalaşmasında

başlıca fundamental faktor sayılır. Onun fikrincə beynəlxalq siyasətdə dövlətin gücü aşağıdakı kriteriyalardan asılıdır:

1. ərazidən;
2. sərhədlərin xüsusiyyətlərindən;
3. əhalinin sayından;
4. təbii sərvətlərdən;
5. iqtisadiyyatın və texnologiyanın inkişafından;
6. maliyyə ehtiyatlarından;
7. əhalinin etnik tərkibindən;
8. sosial inteqrasiyanın səviyyəsindən;
9. siyasi sabitlikdən;
10. milli ruhdan.

- Amerika siyasətçisi Spaykmen, onun sələfi Makinderdən fərqli olaraq, hesab edirdi ki, dünyaya nəzarət açarı Hartlenddə deyil. Bu rolu Avrasiya poyası (kəməri) əvəzləyir. Bu kəməri o, «Rimlend» adlandırır. Rimlend Qərbi Avropadan, Yaponiyadan, Şimal və Baltik dənizlərindən, Atlantik okeanından, Aralıq və Qırmızı dənizlərdən, Hind okeanından, Uzaq Şərqdən, Şərqi Çindən və Yapon dənizindən keçərək Oxot dənizində qurtarır.

Makinderdən fərqli olaraq Spaykmen belə bir nəticəyə gəlmişdir: «Rimlendə nəzarət edən kəs – Avrasiyaya hökmranlıq edir; Avrasiyaya hökmranlıq edən kəs – dünyaya nəzarət edir». 1940-cı illərin sonu 1950-ci illərin əvvəllərində Rimlendə daxil olan ölkələrdə ABŞ-ın çoxsaylı bazaları yerləşirdi.

Amerika ilə SSRİ arasında soyuq müharibənin qızıxdığı bir dövrdə məşhur siyasətçi S.Koenin fikirləri geniş yer alır. O, siyasətə yeni termin «geostrateji region» terminini gətirir.

S.Koen iki geostrateji region müəyyən edir:

1. «Ticarətdən asılı olan dəniz regionu»
2. «Avrasiya quru regionu»

Birinci geostrateji regionun tərkibinə aşağıdakı geosiyasi regionlar daxildir: ingilis-Amerikan və Qəraib hövzəsi; Avropa dənizləri və Məqrib; Asiyanın quru hissəsi; Cənubi Amerika.

İkinci geostrateji region Şərqi Asiya və Çinin quru hissəsini əhatə edir.

Koen ilk dəfə geosiyasi aləmə «ayırıcı kəmər» teriminini daxil etmişdir. Bu kəmər boyu strateji dəniz və quru yollar yerləşir, həmçinin kəmər boyu ərazilərdə xüsusi əhəmiyyətə malik kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirilir. Hər iki böyük dövlət (ABŞ və SSRİ) bu kəmər üzərində nəzarətə sahib olmağa cəhd göstərirdi.

İkinci Dünya müharibəsindən başlayaraq hər iki dövlət yaxın və Orta Şərqdə və Cənubi-Şərqi Asiyada öz geosiyasi təsirlərini gücləndirməyə çalışırdı. 1960-cı illərdə açıq hiss edilirdi ki, ABŞ və SSRİ arasında əsas lokal konfliktlər bu ayırıcı kəmərin üzərində qurulurdu.

IV FƏSİL

XX ƏSRİN ORTALARINDA SİYASƏTDƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN NƏZƏRİ TƏHLİLİ

Ş1. Beynəlxalq münasibətlərdə siyasi idealizmin nəzəri və təcrübi cəhətləri

Politologiya (siyasətşünaslıq) müstəqil elm sahəsi kimi XIX və XX əsrdə yaranmışdır. Avropa ənənələri əsasında yaranmasına baxmayaraq, politologiya XX əsrin 1-ci yarısında ən çox Amerika Birləşmiş Ştatlarında inkişaf etmişdir. Ona görə də politologiyada uzun müddət Amerika alimlərinin fikirləri dominantlıq (üstünlük) təşkil edirdi. Amerika beynəlxalq münasibətlərin ən əsas istiqamətlərindən biri – siyasi realizm məktəbidir.

- Beynəlxalq münasibətlərdə siyasi idealizmin başlıca meyarı əxlaq və hüquq normalarıdır. Şimali Amerika alimlərindən D.Perkins, F.Tannenbaum, T.Kuk, F.Cessap, U.Lipmon və başqaları bu fikrə tərəfdar idilər. Onlar belə hesab edirdilər ki, dünya siyasətinə ədalət və mənəviyyat prinsiplərini tətbiq etsələr müharibələrə və hər cür hərbi münaqişələrə son qoyular. Onların fikrincə bütün münaqişəli məsələlər beynəlxalq hüquq normaları, demokratiya əsasında həll oluna bilər. XX əsrin 2-ci yarısınadək, hətta indiki dövrdə də xarici siyasətin həllində **ideoloji yanaşma** məsələnin güc yolu ilə həllinin prioritet olmasına mane ola bilmədi. Soyuq müharibə zamanı ABŞ-ın yürütdüyü xarici siyasət – azadlığın, demokratiyanın müdafiəsi kimi qələmə verilirdi.

ABŞ-ın siyasi realizmi

1930-cu ilin ortalarında dünyada global hərbi toqquşmanın yaxınlaşması hiss olunurdu. İkinci dünya müharibəsinin başlanğıcı ABŞ siyasi elitasında güc üsuluna üstünlük verənlərin mövqeyini möhkəmləndirdi. Bu cür «realist» baxışlar keçmiş filosoflar Makyevelli, Qobbes və başqalarına aid idi. Realist yanaşmanın

mahiyyəti ondan ibarət idi ki, dövlətin xarici siyasəti əxlaq və hüquq normaları ilə deyil, güc və hərbi qüvvə ilə müəyyən edilir. ABŞ-da siyasi realizm məktəbinin banisi Hans Morgentau (1904-1980) hesab edilir. O hesab edirdi ki, beynəlxalq siyasət də hakimiyyət uğrunda mübarizənin bir sahəsidir. Morgentau məşhur siyasi realizm tezisini formalaşdırmışdır. Bu tezisnin məzmunu ondan ibarət idi ki, xarici siyasət güc və müdafiə olunan milli maraqlara söykənməlidir. Ona görə də, «milli maraq» və «milli güc» Morgentau ilə yanaşı Amerika siyasi realizm məktəbinin görkəmli nümayəndələri Kennanın, Tomsonun, Marşallın, Hallenin, Şumanın və digərlərinin diqqət mərkəzində durmuşdur.

İngilis dilli ədəbiyyatlarda «millət» anlayışı «dövlət» anlayışı ilə eyniləşdirilir. Ona görə də, söhbət faktiki olaraq milli dövlət maraqlarından gedir. Milli dövlət maraqları siyasi realizm nümayəndələrinin fikrincə iki hissəyə: daimi və aralıq maraqlara bölünür. Milli dövlətin daimi maraqlarına aşağıdakılar aiddir:

1. Milli təhlükəsizlik maraqları, bu ərazinin müdafiəsini millətin və dövlətin xarici təhlükələrdən qorunmasını əhatə edir.
2. Milli iqtisadi maraqlar, bu xarici ticarəti, investisiya qoyuluşunu və xaricdə şəxsi kapitalın müdafiəsini əhatə edir.
3. Dünyəvi sülh maraqlarının qorunması, bu müttəfiqlərlə qarşılıqlı əlaqəni və xarici siyasi əlaqələr kursunun seçimini əhatə edir.

Milli dövlətin aralıq maraqlarına aşağıdakılar daxildir:

1. Mübarizə marağı və yaxud dövlətin mövcud olması təhlükəsini dəf etmək.
2. Həyati maraqları, millətin maddi rifahına zərər vura biləcək təhlükənin qarşısını almaq.
3. Vacib maraqlar və yaxud bütövlükdə ölkəyə ziyan vura biləcək potensial təhlükənin qarşısını almaq.
4. Kiçik maraqlar və yaxud lokal xarakterli problemlərin həlli.

«Milli güc» dövlətin qüdrəti, dövlətin xarici siyasət potensialı kimi xarakterizə olunur. Margentauya görə «milli güc» aşağıdakı elementlər daxildir:

1. Coğrafiya. 2. Təbii ehtiyatlar. 3. İstehsalat gücü. 4. Hərbi potensial. 5. Əhalinin sayı. 6. Millətin xarakteri. 7. Milli ruh. 8. Diplomatiyanın keyfiyyəti.

Margentau qeyd edirdi ki, milli əxlaq xalqın qətiyyətini müəyyən edir. Bu qətiyyətə görə millətin öz dövlətinə sülh və ya müharibə şəraitində sadıq qalma bacarığı müəyyən edir. Margentau diplomatiyanın «keyfiyyətinə» çox böyük əhəmiyyət verirdi. Bu faktorun saxlanması yəni xarici siyasətin formalaşması Dövlət başçısının şəxsi keyfiyyətlərindən çox asılıdır.

Bütün bunlarla yanaşı Margentau siyasətdə hüquq və əxlaqi normaları tam inkar etmirdi. Onun siyasi realizm fikirlərində həmişə güc və əxlaq normaları müəyyən ümumi səciyyə təşkil edirdi.

Siyasi realizm xarici siyasət modelinin üç formada olmasını məqbul sayır.

1. Politika status. Bu, dövlətin beynəlxalq əlaqələr sistemində öz təsirini saxlamasıdır.

2. İmperialist siyasət. Bu, o dövlətin öz təsirini xarici siyasətdə genişləndirməyə və tarazlığı öz xeyrinə dəyişməyə çalışmasıdır.

3. Üstünlük (prestij siyasəti). Bu, dövlətin öz mövqeyini beynəlxalq aləmdə saxlamaq üçün güc nümayiş etdirməsidir.

- Nüvə silahının yaranması faktoru siyasi realizmə baxışları müəyyən qədər dəyişdi. Bununla bağlı Hans Morgentau nüvə dövlətlərinin strategiyasında **dörd qeyri-adilik** müəyyən etdi:

Birinci qeyri-adilik ondan ibarətdir ki, nüvə silahını tətbiq etmək istəyən dövlətlərin özündə nüvə silahı fəlakətinin baş verəcəyindən qorxu yaranır. Bu dövlətlər nüvə silahını artırmaqla nəinki onu tətbiq etməkdən çəkinir, hətta adi silahları tətbiq etməkdən qorxur. **İkinci qeyri-adilik** ondan ibarətdir ki, nüvə silahını məhdudlaşdırmaq barədə konsepsiya hazırlamaq lazımdır. Bu ona görə lazımdır ki, nüvə silahını tətbiq etsin, özü isə bundan ziyan çəkməsin. **Üçüncü qeyri-adiliyə** – eyni zamanda nüvə silahlanmasını davam etdirmək və silahlanmanı dayandıрмаğa cəhd göstərmək daxildir. Morgentau hesab edir ki, adi silahlanmadan fərqli olaraq nüvə silahının kəmiyyət və keyfiyyət

artımının son həddi var. **Dördüncü qeyri-adilik** ondan ibarətdir ki, nüvə silahının bir dövlətdə yaranması ilə ləəqədar olaraq müttəfiqlər arasında münasibətlər əsaslı surətdə dəyişir. Nüvə silahı olan bir dövlət müttəfiqi olan digər dövlətin həyatı üçün vacib məsələlərinə qarışa bilər. Beləliklə, dörd qeyri-adiliyi təhlil edərək Morgentau belə nəticəyə gəlir ki, hər hansı bir uzaqgörən siyasət nüvə silahının qarşısını almaqda, nüvə silahının dağıdıcı gücü qarşısında acizdir.

Qərbi Avropa siyasi realizmi

Müharibədən sonrakı illərdə Amerika siyasəti Qərbi Avropa dövlətlərində siyasətşünaslıq (politologiya) elminin inkişafına güclü təsir etmişdir. Qərbi Avropa plitologiya məktəbində ABŞ Siyasi realizm məktəbinin çoxlu davamçıları əmələ gəlmişdir. Bu davamçıların hamısı ABŞ siyasi realisti Morgentaunun ideyalarına üstünlük verirdilər. Təkcə görkəmli fransız siyasətşünası Raymon Aron Morgentaunun fikirlərini bölüşürdü.

Raymon Aronun fikrincə dövlətin xarici siyasətində iki əsas məqam böyük əhəmiyyətə malikdir – bunlardan biri diplomatiya, ikincisi isə əsgəri qüvvədir. Çünki dövlətlər arasında münasibətlərdə sülh və müharibə bir-birini əvəz edir.

§2. Beynəlxalq münasibətlərin modernləşmə konsepsiyası

Modernizm 1950-ci illərin ortalarında yarandı. Beynəlxalq əlaqələrin öyrənilməsində modernləşmə siyasi realizmin əksini təzahür etdirirdi. Beynəlxalq əlaqələrin öyrənilməsində bu yeni istiqamətin yaranması elm və texnoloji tərəqqinin təsiri, 1950-ci illərdə soyuq müharibənin səngiməsi, Amerika siyasətinə yeni nəslin gəlməsi ilə səciyyəlidir. Yeni nəsil siyasətçilərdən Kuinsi Raytı, Morton Karlanı, Karl Fridrixi və Karl Doyçu göstərmək olar ki, modernləşmə bunların adı ilə bağlıdır. Bu alimlər siyasi realizmi tənqid edərək beynəlxalq həyatda yeni hadisələrin və vasitələrin tətbiqi sahəsində onun bacarıqsız olduğunu

göstəridilər. Modernçilər kibernetikaya, riyazi üsullara, ümumi nəzəriyyə sisteminə böyük diqqət yetirirdilər. Onlar siyasi realizm sisteminin vacib faktoru olan **gücün** tətbiqinə, onun həlledici roluna şübhə ilə yanaşırdılar. Modernistlər – siyasi realizmə alternativ olaraq beynəlxalq əlaqələrin ümumi nəzəriyyəsini hazırlamaq istəyirdilər. 1955-ci ildə D.Makkleland tərəfindən irəli atılmış belə bir fikir vardır ki, beynəlxalq əlaqələr ümumi nəzəriyyə sisteminin asılı olan və asılı olmayan dəyişiklikləri ilə müəyyən edilir.

- «Asılı olmayan dəyişkənlik» faktorları bunlardır:

* Beynəlxalq əlaqələrin əsas mənbələri (dövlət, beynəlxalq təşkilatlar)

* Beynəlxalq sistemin quruluşu (ittifaq və qruplaşmaların müxtəlif siyasi tipləri)

* ümumi sistemin əsas elementlərinin forma və növləri (iqtisadi, hərbi, diplomatiya)

«Asılı olan dəyişkənlik» faktorları bunlardır:

* Dövlətin qüdrəti (digər dövlətlərin fəaliyyətinə təsir etmə qabiliyyəti)

* güc yolu ilə idarəetmə (bir dövlətin başqa dövlətə güc tətbiq etməsi)

* beynəlxalq sistemdə mövcud quruluşun stabilliyi.

Modernistlər bu göstərilən dəyişikliklər üzrə Beynəlxalq sistemin riyazi modelini qurmaq istəyirdilər.

Onlar həm də dövlətin daxili siyasət sistemini qurmağı təklif edirdilər. Xarici siyasətin daxili siyasətlə bağlanması, tamamlanması dövlətin xarici siyasətinin təsir gücünü artırır. Bu fikiri də, 1960-cı illərin görkəmli modernisti Ceys Rozenauya məxsusdur. Rozenau dövlətin xarici siyasətinə təsir edən beş faktorun olduğunu göstərir:

1. **Fərdi faktorlar:** Siyasi liderin şəxsi keyfiyyətlərini, istedadını, xarici siyasət məsələlərində qərar qəbul etmə bacarığını göstərir.

2. **İfaçılıq faktorlar:** Bura siyasi liderin şəxsi keyfiyyətləri deyil, dövlətin beynəlxalq aləmdə tutduğu vəziyyətdən asılı

olaraq qərar qəbul etmə bacarığı, onun xarici siyasət balansında özünü aparması daxildir.

3. **Dövlətçilik faktorları:** Siyasi liderin xarici siyasətin sərhədlərini müəyyən etmək – seçə bilmək qabiliyyəti.

4. **İctimai dəyişkənliklər faktorı:** Bura cəmiyyətin əsas dəyərləri, Milli birliyinin səviyyəsi, iqtisadi inkişafının yüksəlişi daxildir.

5. **Sistemli dəyişkənlik faktorları:** Siyasi liderinin, xarici mühitin təsirindən asılı olaraq, xarici siyasətdə seçimi (coğrafi realıq, ideoloji çağırış, dövlətin sabitliyi və s. amillər) daxildir.

- Bununla yanaşı modernistlər xarici siyasətin müəyyən edilməsində subyektiv faktorların da böyük rol oynadığını nəzərə çatdırmışlar. Bu sahədə Ricard Snayderin konsepsiyası çox diqqət çəkəndir. Onun fikrincə xarici siyasətdə qərar qəbul edilməsi üç faktorun qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən edilir: - müxtəlif təşkilatların qarşılıqlı münasibəti və rolu; onlara daxil olan məlumatların tutumu; və ayrı-ayrı şəxslərin fəaliyyəti.

- Bir çox mütəxəssislər xarici siyasət üzrə qərar qəbul edilməsində xarici siyasəti öz istəklərinə uyğun dəyişmək istəyən **təzyiq qruplarının** da böyük rolu olduğunu qeyd edirlər. Belə qruplaşmalara əsasən iqtisadi-siyasi və dövlət elitasını; kütləvi informasiya vasitələrini, ictimai fikir formalaşdırıcı liderləri; əhalinin siyasi fəal hissəsini aid edirlər.

- Xarici siyasətin müəyyən edilməsində 1970-ci illərin əvvəllərində təklif olunan Forvardın fikirləri də maraqlıdır. O, dövlət başçılarının xarici siyasət üzrə qərar qəbul edərkən söykəndiyi altı əsas kateqoriya müəyyən etmişdir:

1. Milli birliyin saxlanması – suveren dövlətin mövcudluğu;
2. Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi – ilk öncə hərbi nöqtəyi nəzərdən;
3. Milli rolun saxlanması – dövlətin beynəlxalq arenada özünü saxlamaq qabiliyyəti;
4. Digərlərinə nümunə olmaq kriteriyası.
5. Dövlətin öz nüfuzunu saxlamaq qabiliyyəti.

6. Beynəlxalq standartları gözləmək və ya beynəlxalq əxlaq və hüquq normalarını nəzərə almaq.

Forvard siyasi qərar qəbul edən şəxsləri (liderləri) üç tipə ayırır: 1. **Tələsən tip** – Belə liderlər hər hansı bir hadisəyə tez reaksiya verir. Bunlar Milli maraqların qorunması üçün qorxuludur. Qəbul etdikləri qərarın uzunmüddətli və uzaqgörən olmasının fərfinə varmırlar. 2. **Narahat tip** – Belə qərar qəbul edən liderlər uzaqgörən və qərarın uzun müddətdən sonra nə nəticə verəcəyini nəzərə alırlar. 3. **Arzuedənlər tipi** – Belə liderlər hesab edirlər ki, qəbul olunan qərarlar əxlaq və hüquq normalarına əsaslanmalıdır. Yuxarıda qeyd olunan nöqtəyi-nəzərdən keçmiş SSRİ liderlərindən – N.Xruşşovu «tələsən tipə», L.Brejnevi «narahat tipə», M.Qorbaçovu isə «arzuedənlər» tipinə aid etmək olar.

Siyasi modernistlər arasında «oyun nəzəriyyəsinin» müəllifləri Neyman və Morqenşterd də yer almışlar. Bu nəzəriyyənin məgzi ondan ibarətdir ki, müxtəlif siyasi və iqtisadi situasiyaları modelləşdirmək və xətlərin kəsişməsindən müəyyən nəticə almaq. Burada riyazi hesablamalara görə lazımi situasiyanı seçmək lazım gəlir. Başqa dövlətin xarici siyasətini müəyyən etmək istəyən lider çox çətin vəziyyətlərə düşsə belə, son məqamda dörd vəziyyətdən birini seçə bilər: əla vəziyyət, yaxşının pisdən üstün olan vəziyyəti, pisin yaxşıdan üstün olan vəziyyəti, ən pis vəziyyət.

V FƏSİL

XX ƏSRİN SONLARINDA BEYNƏLXALQ MÜNƏSİBƏTLƏR NƏZƏRİYYƏSİNİN İNKİŞAFI

§1. Beynəlxalq münasibətlərin neoliberal konsepsiyası

Vaxt ötdükcə modernizmlə realizm arasındakı fərq aradan qalxmağa başladı, hərçənd ki, nəzəri diskussiyalarda iştirak edənlərin də etiraf etdiyi kimi bu fərqlərin bəziləri qondarma idi. Buna baxmayaraq siyasi realizmin postulatları sonra da tənqiddə məruz qalırdı. 1970-ci illərdən başlayaraq dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər haqqında ənənəvi təsəvvürlərə qarşı əks-ağırlıq təşkil edən transmilli konsepsiya oldu. Bir sıra tədqiqatçılar Amerika politoloqu Q.Almondun işinə istinadən ehtimal edirlər ki, bu konsepsiyanın nəzəri zəmini bir qədər öncə ortaya çıxıb. Həqiqətən də hələ 1950-ci ildə yayımlanan «Amerika xalqı və xarici siyasət» adlı işində dünya şöhrətli alim beynəlxalq siyasət sahəsində yalnız hansısa abstrakt, daxilən monolit dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyət göstərdiyi ənənəvi sxemi şübhə altına almışdı. Q.Almond ayrı-ayrı dövlət struktur və qrupların xarici siyasi fəaliyyətə təsirini analiz etməyə çalışmışdı. Bu ideyanı inkişaf etdirən K.Doyç və C.Rozenau göstərirlər ki, hər dövlətdə beynəlxalq münasibətlərin müstəqil subyektləri kimi çıxış edən qruplar mövcuddur və onlar hökumət strukturlarının real iştirakı olmadan digər ölkələrdəki analogi qruplarla birbaşa əlaqə saxlamaq qabiliyyətinə malikdirlər.

Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsinin yeni istiqamətinin tam olaraq tərtibi Robert Keoxeyn və Cozef Nayın redaksiyasında «Transmilli münasibətlər və dünya siyasəti» adlı kitabının 1971-ci ildə işıq üzü görməsi ilə başa çatdı. Bu işdə 1970-ci illərin əvvəllərində dünya ictimai inkişafında baş verən irəliləyişləri şərh edən C.Nay və R.Keoxeyn ayrı-ayrı dövlətlərin iqtisadi, siyasi və sosial sahədə qarşılıqlı asılılıq səviyyəsinin birdən-birə artımını müəyyən ediblər. Dövlət artıq bu sahələrdə

ortaya çıxan qarşılıqlı əlaqələrə nəzarət qabiliyyətini tam itirib, o, beynəlxalq münasibətlərin əsas subyektini kimi əvvəlki hakim rolunu əldən verir. Transmillətçilik nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının nöqtəyi-nəzərinə, beynəlxalq münasibətlərin tamhüquqlu subyektləri kimi transmilli şirkətlər, qeyri-hökumət təşkilatları, ayrı-ayrı şəhərlər və ya digər ərazi birlikləri, müxtəlif sənaye, ticarət və digər müəssisələr, nəhayət, ayrı-ayrı fərdlər çıxış edə bilər. Dövlətlər arasında ənənəvi siyasi iqtisadi, hərbi münasibətlərə bu dövlətlərin dini, peşəkar, həmkarlar, idman və biznes dairələri arasında müxtəlif cür əlaqələr və s. əlavə olunur, üstəlik onların rolu bəzi hallarda bərabər də ola bilər. Beynəlxalq ünsiyyətdə dövlətin yerini və rolunu itirməsi terminologiyada da öz əksini tapıb – «beynəlmiləl» termininin (dövlətlərarası, Qərb anlayışında dövlət və millətin vahidliyi) transmilli termini ilə əvəz olunub (hər hansı fəaliyyətin dövlətin birbaşa iştirak olmadan, dövlətdənkənar olaraq həyata keçirilməsi) .

Transmilliliyin davamçıları belə bir qənaətə gəlirlər ki, ənənəvi beynəlxalq (dövlətlərarası) münasibətlərin yerinə beynəlxalq birliyin keyfiyyətə yenilənmiş demokratik özütəşkilatlanma mexanizmi yerləşməlidir. Bu siyasətin əsas tendensiyası ayrı-ayrı dövlətlərin fərdi fəaliyyətindən daha çox beynəlxalq siyasi institutların inkişaf məntiqi ilə müəyyənləşir: global və regional beynəlxalq təşkilatlar, rəsmi müqavilələr və qeyri-rəsmi razılaşmalar sistemi, beynəlxalq hüquq və dünyanın ictimai fikir institutları və s.

Transmillilik əvvəllər idealizm kimi qəbul olunaraq rədd edilən bəzi liberal yanaşmaları reabilitasiya etməyə cəhd edir. Bura əsasən İ.Kantın «Əbədi sülh haqqında» traktatında yer almış ideyalar daxildir. Eyni zamanda transmilliliyə sadıq olanlar beynəlxalq münasibətlər və dünya siyasətindəki ənənəvi realist və liberal (ideal) baxışları bərişdirməyə imkan olduğunu hesab edirlər. Belə ki, onların nəzərinə bu baxışlar bir-birini tamamlayır.

Bütün dünya ölkələrinin qarşılıqlı asılılığının artması şəraitində təkcə dünya siyasətinin subyektləri deyil, həm də xarici siyasi

hədəflərə nail olmaq üçün istifadə olunan vasitələr də dəyişib. C.S.Nay bununla əlaqədar yazır: «Hərbi güc – ənənəvi nöqteyi-nəzərdən dünya siyasətində əsas güc alətidir. O, hər dövlətin özünə görə cavab verdiyi və üzərində ali hökumətin olmadığı dövlətlərarası sistemdə hakimiyyətin həyata keçirilməsi üçün sonuncu forma olaraq qalır. Ancaq nüvə silahının və zəif ölkələrin arasında millətçiliyin yüksəldiyi bizim əsrdə müasir nəhəng dövlətlər üçün güc tətbiqi vasitəsi ötən əsrə nisbətən daha baha başa gəlir. Kommunikasiya, təşkilatçılıq və təsisatçılıq imkanları, habelə asimmetrik asılılığın manipulyasiya edilməsi kimi digər vasitələr daha vacib olmağa başladı». Sonuncu hal onunla izah olunur ki, «daha az asılı və ya daha zəif tərəf qarşılıqlı asılılıq şəraitində əksər hallarda hədədən istifadə və ya asılılığı manipulyasiya edərək öz təsirini təmin edə bilmir».

Beynəlxalq münasibətlərdə qarşılıqlı asılılığın artması və güc faktorunun rolunun azalması dünya ictimai inkişafında bir sıra obyektiv tendensiyaların fəaliyyəti ilə izah olunur. Bu inkişaf nəhəng dövlətlərin imkanları ilə müqayisədə xüsusi subyektlərin imkanlarının genişlənməsinə gətirib çıxarır. Birinci tendensiya nəqliyyatın və kütləvi kommunikasiyaların inkişafı ilə bağlıdır. Bu öz növbəsində transmilli korporasiyaların meydana gəlməsi və sürətlə artması ilə eyni zamanda onların fəaliyyətində hökumət nəzarətinin zəifləməsinə gətirib çıxardı.

Dünya ticarəti dünya iqtisadiyyatı strukturunda dünya istehsalını sıxışdırımağa başladı, bu isə transmilli subyektlərin rolunun daha da artırdı və ölkələrin qarşılıqlı asılılığını daha da mürəkkəbləşdirdi və möhkəmləndirdi.

İkinci tendensiya, üçüncü dünya ölkələrində kommunikasiyanın, urbanizasiya və modernləşdirmə prosesinin inkişafı ilə əlaqədardır. Bu proseslərin nəticələrindən biri bu ölkələrdə sosial irəliləyişlər və millətçiliyin artması oldu. Bu hal isə daha inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən hegemonluğun təmin olunması üçün hərbi müdaxilə və digər ənənəvi vasitələrə əl atmağın qarşısını alır. ABŞ-ın Vyetnamda, SSRİ-nin isə Əfqanıstanda məğlubiyyətlərinin səbəbi ondan ibarət idi ki, hər iki nəhəng

dövlət öz iradəsini kasıb və geridə qalmış ölkənin sosial səfərbərliyə malik və millətçilik əhval-ruhiyyəli əhalisinə qəbul etdirə bilmədi. Transmilliliyin tərəfdarları burada beynəlxalq münasibətlərdə hakimiyyətin hökumətdən xüsusi sybyektlərə, mövcud halda milli azadlıq hərəkatı ilə yenidən bölüşdürülməsini diqqətə təqdim edirlər.

Üçüncü tendensiya da hakimiyyətin yenidən bölüşdürülməsinə aparır, amma bu halda xüsusi subyektlərin xeyrinə deyil, kiçik və zəif dövlətlərin xeyrinə. Yeni texnologiyaların, o cümlədən hərbi texnologiyaların geniş yayılması nəticəsində geridə qalmış ölkələr hər hansı ciddi iqtisadi və sosial tərəqqi əldə etmədən öz hərbi potensialını gücləndirmək iqtidarındadır. Buna görə də, regional səviyyədə nəhəng dövlətlərin hərbi müdaxiləsi «rentabelli» hesab olunmur, habelə onların üçüncü dünya ölkələrindəki vəziyyətə təsir imkanları azalır.

Dördüncü tendensiya aparıcı dövlətlərin ətraf mühitin vəziyyətinə nəzarət imkanlarının azalmasına əsaslanır. Ekoloji və digər qlobal problemlərin gərginləşməsi hətta daha iri və qüdrətli dövlətlərin onun öhdəsindən gəlmək qabiliyyətində olmamasını ortaya çıxarır. Bu problemlər özündə daxili siyasi və xarici siyasi komponentləri əks etdirdiyinə görə mahiyyət etibarilə transmillidir. Qlobal problemlərin həlli yalnız kollektiv fəaliyyət və bütün dövlətlərin əməkdaşlığı çərçivəsində mümkündür. Transmillilik tərəfdarlarının bir çoxunun bütöv dünyaya qlobal vədətdəş cəmiyyəti kimi baxması cəhdləri buradan qaynaqlanır. Onlar millətin fəvqündə dayanan strukturlarının yaradılmasından dünya hökumətinin formalaşdırılması imkanlarına qədər nəzəri zəmin hazırlamaqla ənənəvi liberal vəziyyəti dirçəltmək istəyirlər.

Klassik liberal doktrinanı yuxarıda qeyd olunan və digər tezislərin transmilli münasibətlər konsepsiyasının mdoifikasiyası, bəzi tədqiqatçılara bunları neoliberalizm kimi daha kiçik istiqamətlərlə (məsələn, Ernst Haasin «funksional yanaşması») eyniləşdirmək imkanı verir. Beynəlxalq münasibətlərdə və dünya siyasətində neoliberal baxışların formalaşması ən geniş planda XX əsrin ikinci yarısında dünyada baş verən ciddi dəyişikliklərdə öz

əksini tapmışdır. Bu dəyişikliklər beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin liberal istiqamətinin əsas opponenti – siyasi realizm məktəbini öz konsepsiyasında düzəlişlər etməyə məcbur etdi. 1970-ci illərdə ənənəvi realizm neorealizmə transformasiya edildi.

§2. Neoliberalizmin təşəkkül tapması

Siyasi liberalizm XX əsrin 70-ci illərinə qədər beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin aparıcı istiqaməti olaraq qalırdı. Buna baxmayaraq digər istiqamətlərin təmsilçilərinin tənqidi, habelə dünya siyasətindəki dəyişikliklər həmin dövrdə realist paradıqma tərəfdarlarını öz baxışlarına bir qədər yenidən baxmağa məcbur etdi. Amerika siyasi elmində neoliberalizmin əsasını qoyan şəxs Kennet Uolts hesab edilir. Özünün elmi fəaliyyətinin ilkin dövrlərində o, H.Morqentaunun davamçılarından olmuş və siyasi realizm məktəbinin daha çox tanınmış nümayəndələri sırasına aid edilirdi. Amma artıq 1950-ci illərin sonlarından K.Uolts siyasi realizmin ənənəvi metodologiyasına yenidən baxmaq yolunda ilk addımlarını atmağa başladı. Bu metodogiya ilə əlaqənin tamamilə kəsilməsi isə «Beynəlxalq siyasətin nəzəriyyəsi» kitabının çapdan çıxması ilə 1979-cu ildə baş verdi.

K.Uolts beynəlxalq münasibətlərin analizini üç səviyyəyə ayırır: fərd, dövlət və bütövlükdə beynəlxalq sistem. Klassik siyasi realizm yalnız ikinci səviyyəni nəzərə alır, beynəlxalq münasibətlərə ayrı-ayrı, bir-birindən təcrid olunmuş dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyəti nöqtəyi-nəzərindən baxırdılar. Uoltsun fikrincə, siyasi realizm özündə beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinə deyil, xarici siyasət nəzəriyyəsinə əks etdirir. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi yalnız beynəlxalq sistemin öyrənilməsi səviyyəsi ilə məhdudlaşır. Klassik siyasi realizmin nəzərə aldığı amillərdən asılı olmayaraq ayrı-ayrı dövlətlərin xarici siyasətinin beynəlxalq münasibətlər sistemi strukturunda yeri müəyyən edilir. Bu strukturun özü daha gəcülü və iri dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin təsiri altında formalaşır. Kiçik

və orta dövlətlər bu struktura təsir edə bilmir, amma onların xarici siyasəti üçün o, xarici məhdudiyət qismində çıxış edir.

Neorealizmin metodologiyasının tətbiqi və ya digər adıyla struktur realizminin xüsusiyyətlərini beynəlxalq münasibətlərin praktika və nəzəriyyəsinin vacib problemi olan müharibə və sülh probleminə müşahidə etmək olar. Neorealistlər hesab edirlər ki, silahlı zorakılığa can atmanın mənbəyini insan təbiətinin tədqiqi sayəsində tapmaq olar. Buna görə də freydçi, neofreydçi və digər sosial-psixoloji nəticələrdən, habelə bu və ya digər dərəcədə insanın zorakılığa bağlı olduğunu izah edən bioloji konsepsiyadan istifadəni mümkün hesab edirlər. Buna baxmayaraq, bu silahlı münaqişələrin səbəbini izah edən əsas və üstəlik yeganə konsepsiya ola bilməz.

Neorealistlərin beynəlxalq siyasəti dövlət səviyyəsində analizi, siyasi realizm məktəbindən olan sələflərindən daha az fərqlənir. Onlar milli siyasəti milli maraqlar və milli qüvvələr terminlərində xarakterizə edərək bu və ya digər dövlətin milli təhlükəsizlik maraqlarına və digər mühüm maraqlarına hər hansı ciddi hədəni bu dövlətin özünün güc ehtiyatlarından istifadə üçün zəmin ola biləcəyini hesab edirlər. Silahlı münaqişələrin katalizatoru silahlanma yarışa ola bilər. Dövlət əhəmiyyətli olaraq özünün hərbi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün silah ehtiyatı yaratmağa çalışır. Bu, daha çox, digər dövlətlərin hərbi potensialı və hərbi strategiyası barədə tam olmayan məlumatlar əsasında, habelə gələcəkdə hansısa yeni hərbi təhlükənin mümkünlüyü barədə ehtimallara görə baş verir. Bir dövlətin silahlanma fəaliyyəti digər dövləti də analoji cəhdlərə sürükləyir və silahlanma yarışa prosesi davamlı olur və özüstəhsal halına çevrilir. Nəticədə bu prosesin müəyyən dövründə bu dövlətlərdən birində özünün müvəqqəti hərbi üstünlüyündən istifadə etmək və potensial düşməne qabaqlayıcı zərbə endirmək istəyi yarana bilər. Bu istək digər dövlətdə yeni sistem silahların olması və bunun ixtiyari düşməne qarşı hərbi sahədə üstünlük verə biləcəyi təhlükəsizdən də yarana bilər.

İri beynəlxalq hərbi münaqişələrin yaranmasının detonatoru ayrı-ayrı dövlətlərin daxilində sosial-iqtisadi, etnik və dini vəziyyətin gərginləşməsi nəticəsində yaranan daxili siyasi münaqişələr də ola bilər. Dövlət öz müttəfiqləri qarşısında götürdüyü siyasi və hüquqi öhdəliklərə görə də müharibəyə cəlb edilə bilər. Məsələn, müttəfiqlik öhdəliyinin yerinə yetirilməsini tələb edən vəziyyət yarandıqda və ya hər hansı düşmən tərəfindən hər iki müttəfiq dövlətlərə qarşı işğalçılıq hərəkətləri olduqda bu baş verə bilər.

Bir çox politoloqların, o cümlədən neorealitlərin qeyd etdiyi kimi dövləti hərbi gücdən istifadəyə ideoloji amil də sürükləyə bilər. Belə ki, Amerika ordusunun Vyetnama göndərilməsi və digər bir çox hərbi aksiyalara rəvac verən qərarlar soyuq müharibə dövründə ABŞ xarici siyasətinə xarakterik olan antikommunist konsepsiyanın təsiri ilə qəbul edilib. Eyni ilə Sovet İttifaqının üçüncü dünya ölkələrindəki hərbi münaqişələrə (onun zirvəsi Əfqanıstan müharibəsi oldu) qarışmasına dünyanın inqilabi proseslərini özündə əks etdirən milli azadlıq hərəkatlarını dəstəkləmək və proletar beynəlmiləçiliyi prinsipləri ilə haqq qazandırılırdı. Hər hansı mürtəcə ideologiya özünün əsas dəyərlərinin qlobal şəkildə yayılması məqsədi ilə hərbi zorkalığı legitimləşdirmək qabiliyyətinə malikdir. Bu liberal ideologiyaya da aiddir. Bu gün Qərbdə, o cümlədən neorealitlərin arasında insan hüquqlarının müdafiəsi və humanitar fəalkətin qarşısını almaq vəzifəsinə görə hərbi müdaxiləyə haqq qazandıran *humanitar müdaxilə* konsepsiyası populyarlıq qazanıb.

Neorealitlər siyasi sistemlərin xarakteri və dövlətin siyasi rejimi arasındakı asılılığa və sonuncunun hərbi münaqişələrə cəlbədcilik ehtimalına diqqət yetirirlər. Bu zaman «demokratiya öz arasında döyüşmür» kimi köhnə liberal tezis tənqiddə məruz qalır. Statistik analizlər əsasında neorealitlər belə bir nəticəyə gəlirlər ki, demokratik rejimin mövcudluğu, olmaması və müharibə başlanmasına çalışmaq arasında birbaşa asılılıq yoxdur. Təkcə onu qeyd etmək olar ki, liberal demokratiyanın prinsiplərinin bərqərar olduğu ölkələr öz aralarında daha tez-tez

vuruşurlar. Bəzi amerikalı neorealistlərin fikrincə, icraedici hakmiyyətlə məhdudlaşmayan hökumətlər müxalifət tərəfindən rəqabət olmadığı şəraitdə daha çox öz ərazisini genişləndirmək və digər ölkələrin ehtiyatlarını ələ keçirmək istiqamətində işğalçılığa meyilli olurlar.

Analizin üçüncü səviyyəsində – beynəlxalq münasibətlər sistemi səviyyəsində realistlər müharibə ehtimalını bu sistemin strukturunun xarakteri və onun dəyişilməsi ilə əlaqələndirirlər. Müasir realistlərin ən məşhurlarından olan R.Qilpin müharibənin səbəbini bəşəriyyət tarixi boyunca müharibənin səbəblərinin möhkəmlənmiş beynəlxalq institutlar və hüquq normaları sistemi arasında uyğunsuzluğun yaranmasında və qüvvələr balansının dəyişməsində görür. Güc toplayan dövlət və dövlətlər qrupu mövcud sistemdə hakim mövqə tutan dövlətlərlə toqquşurlar. Bu halda müharibə hegemonluq uğrunda mübarizə deməkdir. Nəticədə yeni lider müəyyən olunur, qüvvələrin yeni düzülüşünü əks etdirən beynəlxalq düzən formalaşır. Bu beynəlxalq düzən bu düzülüş dəyişməyə qədər mövcud olur.

K.Uolts beynəlxalq sistemin birqütblü, ikiqütblü və çoxqütblü modellərini sabitlik və hərbi münaqişə ehtimalı dərəcəsi nöqtəyinəzərindən müqayisə edir. O, ikiqütblü strukturu nisbətən sabit, birqütblünü nisbətən daha az sabit hesab edir, çoxqütblünün isə ikisinin arasında yer aldığını irəli sürür. Buna baxmayaraq, tam əks fikirlər də mövcuddur. Belə ki, qütblərin və qüvvələrin mərkəzlərinin sayının artması qeyri-sabitliyə aparır, beynəlxalq sistemin birqütblü strukturu hakmiyyətin və qüvvələrin cəmləşməsini təmin etməklə daha stabil olur.

Neorealist Saymon Braun beynəlxalq sistemin strukturundan asılı olaraq hərbi münaqişələrin səbəblərini izah edən altı fərziyyə irəli sürür.

1. Dövlətlərin arasında möhkəm əlaqələrin olması ilə birqütblü sistem münaqişələrin qarşısını almaq üçün daha çox imkanlara malik olur.

2. Birqütblü sistemdə olduğu kimi, çoxqütblü sistemdə də müharibə ehtimalı eyni dərəcədə zəif əlaqələrlə mümkündür, lakin

aparıcı dövlətlər bir-birinə qarşı duran koalisiyalara bölünəblərsə, onların lokal münaqişələrdə iştirak stimulları azdır.

3. İkiqütblü və çoxqütblü sistemlər zəif əlaqələrlə bütün sistemə yayılmaq qabiliyyəti olan hərbi münaqişələrə böyük ehtimal yaradır. Münasibətlərin mövcud strukturu aparıcı dövlətləri lokal münaqişələrə müdaxilə etməyə sürükləyir.

4. İkiqütblü sistemdə qütblərin daxilində güclü əlaqələr varsa müharibənin baş verməsi ümumilikdə az inandırıcıdır, əgər başlayarsa, onu lokallaşdırmaq çətindir.

5. Nəzəri cəhətdən daxilən birləşmiş və inteqrasiya olunmuş koalisiyalardan ibarət çoxqütblü sistem nisbətən təhlükəsizdir.

6. Beynəlxalq sistemin strukturunda aydın təzahür edən qütblərin olmaması bir tərəfdən daha çox dərəcədə silahlı münaqişələrin yaranmasına təhrik edir, digər tərəfdən onların lokallaşdırmasına xidmət edir.

Siyasi realizmin əsas postualtlarının çoxundan imtina etməməklə neorealistlər bəzilərinin şəklini dəyişdirməyə çalışırlar. Məsələn, bura qüvvələr balansı kimi anlayışları aid etmək olar. Stefan Uolt «qüvvələr balansı» termininin yerinə «təhdidlər balansı» anlayışından istifadə etməyi təklif edir. O, bunu belə izah edir ki, dövlətin sərəncamında olan hər qüvvə digər dövlətlərə qarşı real təhlükəni özündə əks etdirir və özünün təhlükəsizliyini təmin etmək üçün adekvat tədbirlər tələb edir. Bunun nəticəsi olaraq qüvvələr balansı əsasında ənənəvi siyasətin yerinə hücum və müdafiə balansı əsasında siyasət təklif edirlər. Klassik siyasi realizmdən fərqli olaraq xarici siyasətin vəzifələri güc və hakimiyyətin genişləndirilməsi uğrunda hədəf kimi deyil, özünün təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi kimi təqdim edilir. Balans isə başqasının ərazisini əldə etmək üçün bir dövlətin xərcləri ilə öz ərazisini başqasından müdafiə üçün edilən xərclərin nisbəti ilə müəyyən olunur.

Bu cür yanaşma ilə təhlükəsizlik dilemması bu formada özünü əks etdirir: əgər hücum xərcləri olduqca aşağı qiymətləndirilsə, müharibə ehtimalı artır. Əgər mövcud halda hücum sərfəlidir, onda eyni qüvvə potensialına malik iki dövlət eyni dərəcədə

təhlükəsizliyə sahib ola bilməzlər. Bu isə gələcəkdə müharibəyə gətirib çıxaracaq. Ona görə ki, hər iki tərəfdə qüvvələrin artırılmasına cəhdlər yaranacaq. Hətta əgər əsas məqsəd təhlükəsizlik olsa belə bu vəziyyətdə olan dövlətdə ehtimal olunan düşməne qarşı zərbə endirmək istəyi mövcud olaraq qalır. Hücümün üstünlüklərinin dərk edilməsinin özü diplomatiyanın güc mövqeyinə əsaslanaraq aparılmasına stimül verir, ehtimali düşmənin haqqında yanlış təsəvvür yaradır, bu isə müharibəyə təhrik edir. Əgər dövlət daha çox öz müdafiəsi qayğısına qalırsa, bu digər dövlətin təhlükəsizliyini azaltmır. Bu zaman paralel şəkildə bir neçə dövlətin təhlükəsizliyi möhkəmlənir, onlardan hər hansı birinin hücum təhdidi aradan qalxmadığına görə, əməkdaşlıq üçün şərait yaradır. Bu halda daha güclü dövlət tərəfindən nisbətən zəif dövlətə qarşı hücum qəbul edilməz olacaq. Ona görə ki, müdafiə vasitələrinin qiyməti ehtimal olunan qələbədən olduqca artıq olur. Neorealistlərin nöqtəyi-nəzərincə, müdafiə və hücum balansına təsir edən əsas amillər bunalır:

- Hərbi-texniki inkişaf;
- Coğrafi vəziyyətin xüsusiyyəti;
- Hərbi potensial;
- Millətçilik (əhalinin hərbi əməliyyatlar dövründə itki verməyə hazır olması və sülh dövründə hərbi xərclərin artırılması ilə razı olması başa düşülür);
- Öz ehtiyatları və həmin anda nəzarət etdiyi ərazinin ehtiyatları da daxil olmaqla dövlətin birgə gücü.

Neoliberalaların ardınca neorealistlər də hərbi gücün müstəsna rolunun aşağı düşməsinə, buna müvafiq olaraq iqtisadi və sosial amillərin beynəlxalq münasibətlərdə rolunun artmasını qəbul edirlər. Amma bunu özünəməxsus şəkildə edirlər: onların fikrincə, iqtisadi cəhətdən dövlətin birləşmiş gücü artır və buna nisbətən hərbi gücün payı aşağı düşür, amma gücü artırmaq yolu ilə təhlükəsizliyə can atmaq dövlətin özünün xarici siyasi davranışlarında dərin əsas kimi hələ də qalmaqdadır.

Amerika politoloqu Bolduinin fikrincə, neorealistlər və neoliberalların aralarındakı müasir fərqi altı əsas bənddə təqdim etmək olar.

Birincisi, neoliberalar beynəlxalq sistemin bəzi anarxiyalarla xarakterizə olunduğunu qəbul edir, amma bu anarxiyaları əsas hesab edən neoliberalistlərdən fərqli olaraq xarici siyasət təcrübəsində dövlətlərin qarşılıqı fəaliyyəti modellərinin işlənməsinə böyük əhəmiyyət verirlər.

İkincisi, dövlətlərin müxtəlif sahələrdə geniş beynəlxalq əməkdaşlığı və cəhdlərinin birləşdirilməsi məsələsində neorealistlərlə neoliberalistlər razıdırlar, amma onlardan fərqli olaraq hələ də xüsusi subyektlərdən çox, böyük dərəcədə hökumətdən asılı olan əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyətin həyata keçirilməsini çətin hesab edirlər.

Üçüncüsü, neorealistlər kooperativ əməkdaşlıq və səylərin birləşdirilməsində yalnız nisbətən dövlət üçün sərfəli olmasını görürlər, eyni zamanda neoliberalar kimi kooperasiyanın bütün iştirakçıları üçün mütləq xeyir əldə etməyi israr edirlər.

Dördüncüsü, hər iki baxışın tərəfdarları dövlətin iki əsas prioritetinin milli güc və iqtisadi rifah olduğu tezisi ilə razılaşsalar da, neorealistlər birinciyə, neoliberalar ikinciyə üstünlük verirlər.

Beşincisi, neoliberalarlardan fərqli olaraq neorealistlər bəyan edilən siyasi məqsədlərdən çox dövlətin ehtiyatları və həqiqi imkanlarının əhəmiyyətini daha çox qeyd edirdilər.

Altıncısı, neorealistlər beynəlxalq təşkilatların artan rolunu və beynəlxalq münasibətlərə təsir imkanlarını qəbul etsələr də, neoliberaların bu imkanları şişirdiklərini ehtimal edirlər.

Yuxarıda qeyd olunan bəndlərə əlavə olaraq demək olar ki, bir qayda olaraq, neoliberaların özləri onlarla neorealistlər arasında ciddi fərqlərin mövcudluğunu inkar etməyə meyilli olsalar da, sonuncular bu fərqləri hər vəchlə qeyd etməyə çalışırlar.

§3. Beynəlxalq münasibətlərin postmodernist və neomarksist konsepsiyaları

XX əsrin 70-ci illərində beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində nəzərə çarpan cərəyan neomarksizm oldu. Bu dövrdə hakimiyyətdə kommunist partiyalarının olduğu onlarca dövlətin mövcud olması və rəsmi olaraq marksizm-leninizmin dünyada öz təsrini saxlamasına baxmayaraq, neomarksizm onlarla birgə, ümumi heç nəyə malik deyildi. Mövcud istiqamət Qərb ölkələrində kapitalist cəmiyyətinə və «real sosializmə» qarşı tənqidi əhval-ruhiyyə ilə köklənmiş solçu ziyalıların mühitində yarandı. Karl Marksı yenidən oxumağa və onun əsərlərini izah etməyə çalışan neomarksizmin bir çox tanınmış nümayəndələri 1960-cı illərin axırında yeni solçular hərəkatının ideya və siyasi təcrübəsi ilə bağlı idilər.

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində neomarksizm klassik marksizmə məxsus bir sıra nəzəri-metodoloji yanaşmalardan istifadə edirdi. Bura hər şeydən öncə daha çox iqtisadi determinizm və sinfi analiz daxil idi. Marksistlərin XIX–XX əsrin əvvəllərində hesab etdikləri kimi XX əsrin 70-ci illərində də neomarksistlər güman edirdilər ki, siyasi, o cümlədən beynəlxalq münasibətlərin əsasında iqtisadi amillər dayanır. Neomarksistlərin nöqtəyi-nəzərinə, beynəlxalq siyasət milli dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsini deyil, böyük sosial qrupların – siniflərin qarşılıqlı münasibətlərini özündə əks etdirir. Düzdür, neomarksizmdəki sinfi anlayışı ciddi şəkildə klassik marksizmdəkindən fərqlənir. Marksizmin əsas anlayışları bazis, üstqurum, istehsal üsulları və s. neomarksizmdə digər tərkibdə təqdim olunur. Habelə, neomarksistlərin gəldiyi nəticələr vaxtında K.Marks, F.Engels və ya Lenin tərəfindən əldə edilən nəticələrə birbaşa ziddir.

1970-ci illərdə neomarksistlər, ilk növbədə Samir Amir, Yoxan Qantlunq, İmmanuel Vallersteyn və s. kimi bu cərəyanın tanınmış nümayəndələri Yaponiya, Qərbi Avropa və Şimali Amerikanın inkişaf etmiş ölkələri, Asiya, Afrika və Latın Amerikasının inkişaf

etməkdə olan ölkələrində münasibətlər probleminə diqqət yetirirdilər. Kapitalist istehsal üsulunun istismarçı xarakteri haqqında klassik marksist nəzəriyyəsinə, əsasən onun imperialist mərhələsinə toxunan neomarksistlər iddia edirdilər ki, üçüncü dünya ölkələrinin geridə qalması imperialist dövlətlərin müstəmləkə ağılığının nəticəsidir və onun saxlanması kalssik müstəmləkəçiliyin yerinə yeni müstəmləkəçiliyin gəlməsi ilə izah olunur. Yeni müsətəmləkəçilik Qərbin monopolist burjuaziyası tərəfindən inkişaf etməkdə olan dövlətlərin əhalisinin istismarı ilə müşahidə olunan bərabərhüquqlu olmayan və ekvivalent dəyişikliyə əsaslanmayan iqtisadi münasibətləri müşayiət edir. Beynəlxalq istisadi münasibətləri Afrika, Asiya və Latın Amerikasını ölkələri əhalisinin xeyrinə neomarksistlərin təqdim etdikləri «dünyanın yeni iqtisadi düzəni»ni (DYİD) dəyişə bilər. DYİD ideyası BMT tərəfindən rəsmən qəbul edildi, Qərbin sol liberal dairələri və üçüncü dünya ölkələrinin siyasi elitası arasında populyarlıq qazandı.

Neomarksistlərin antiimperialist, antiqərb pafosu və onların neokolonializmi ifşa etməsi SSRİ-nin xarici siyasətinin hədəfləri ilə üst-üstə düşür və sovet xarici siyasi təbliğatında geniş istifadə edilirdi. Buna baxmayaraq, neomarksist konsepsiyalarla sovet marksizm-leninizm versiyası arasında tam eyniyyət olmurdu. Bir çox neomarksistlər o dövrdə, dünyada əsas qlobal münaqişə kimi iki nəhəng dövlətin arasındakı qarşudurmanın deyil, varlı Şimalla kasıb Cənub arasındakı münaqişəni görürdülər. Üstəlik onlar zəngin Şimala SSRİ-ni və onun Şərqi Avropadakı müttəfiqlərini də aid edirdilər. Ayrı-ayrı neomarksist konsepsiyalar sabit kommunist ideologiyasının fonunda tam qeyri-adi görünürdülər.

Neoliberalizm və neorealizm kimi neomarksizmi də ən azı iki yüz ildən bəri davam edən beynəlxalq münasibətlər üzrə tədqiqatlarda təsdiq edilən ənənəvi paradigmanın davamı hesab edirlər. Lakin XX əsrin sonunda metodoloji cəhətdən postmodernizmin siyasi fəlsəfəsi ilə əlaqəli olan və prinsipinə yeni istiqamət meydana çıxdı. «Postmodernizm» terminini ilk dəfə fransız filosofu Fransua Liotar işləyib (o bu anlayış altında

Maarifçilik erasından və müasir dünyanın reallıqlarını adekvat şəkildə izah etməyə iddialı olan rasionallıq konsepsiyalarının tənqidi başa düşülürdü). Bir çox tədqiqatçılar postmodernizmi humanitar elmlərin müxtəlif sahələrində özünü göstərən Maarifçilik erasının fəlsəfi mirasına genişmiqyaslı reaksiya olduğunu güman edirlər. Postmodernizm cərəyanı dünyanın dərk edilməsi imkanlarına mənfi baxışı və irrasionalizmə görə fərqlənir. Onun nümayəndələrinin idialarına görə, reallıqda mövcud olan bütün dəyərləndirmələr özündə subyektiv interpretasiyanı əks etdirir. Belə ki, axtarmaq və mübarizədə müdafiə etmək üçün lazım olan həqiqət mövcud deyil.

Postmodernizm ictimai elmlərdə obyektivlik və rasionallıq hüququnu rədd edir. Postmodernizmin əsasını qoyanlardan biri olan M.Fukonun fikrincə, ictimai elmlər özündə obyektiv reallığı deyil, insan düşüncəsinin dərin strukturunu əks etdirir. Fukonun ehtimalına görə bilik hakimiyyət yaradır, amma hakimiyyəti əldə etmək biliyə gedən yolu asanlaşdırır. Buna görə də, o, bu iki anlayışın qarşılıqlı əlaqəsini izah edən «hakimiyyət/bilik» terminindən istifadə edir. Dərketmə həmişə hakimiyyət tərəfindən təsir hiss edir. Buna görə də, dərketmə bəzən praktikada təsdiqini tapan obyektiv reallığın əksini deyil, tarixin müəyyən məhsulunun həqiqət kimi qəbul edilməsini ehtiva edir.

Nisbətən daha çox tanınmış postmodernistlərdən olan J.Derrida subyekt və obyekt arasındakı münasibətlərin ənənəvi anlayışından imtina üçün cəhdlər etdi. Fransız filosofu subyektin dərk edilməsi kimi dil və mədəniyyətin yaranmasını təqdim edib. Müxtəlif mətnlərin öyrənilməsində o, sübut etməyə çalışırdı ki, subyekt dərketmə prosesində istifadə edilən düşüncə və dil tərzindən asılıdır. Dərk edilən subyektin ətraf aləmi interpretasiya etməsi əvəzinə özünün onu kəşf etməsi buradan qaynaqlanır.

Postmodernistlərin fikrincə, mövcud reallıq özündə insanların davranışı və inancı ilə yaradılan sosial **konstruksiyanı** əks etdirir. Bu və ya digər ideya təzahür edib və yayıldığından insanlar buna inanır və buna uyğun olaraq fəaliyyət göstərirlər. Tədricən ideyalar ictimai norma və institutlara, ictimai nəzarət

mexanizmlərinə çevrilir və bununla da ictimai reallıq yaradır. İctimai elmlər öz təbiətlərinə görə neytral, dəyər yanaşmalarına görə azad ola bilməzlər. Ona görə ki, elm tək-cə dərk etmə vasitəsi deyil, həm də yeni düşüncə və həyat tərzini yaradan ictimai təcrübənin bir hissəsidir. Beynəlxalq siyasəti araşdırarkən postmodernistlər sübut ediblər ki, soyuq müharibə siyasəti realizm konsepsiyası və onun beynəlxalq münasibətlərin güc mexanizmi ilə nizamlanmasına üstünlük verməsinin nəticəsi oldu.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, liberal və marksist paradigmalara nisbətən postmodernistlərin beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinə istər ənənəvi, istərsə də neorealist variantda realist paradigmaya münasibəti mənfi olub. Məsələn, postmodernistlər dünya siyasətində milli dövlətlərin rolunun azalması və qeyri-dövlət subyektlərinin rolunun artması məsələsində neolibərlərlə razılaşırlar. Lakin postmodernistlər əsas diqqəti siyasəti hakimiyyətdə məhəlli prinsipin aradan qalxmasına verirlər. «Coğrafiyanın məhvi», «vaxt-məkan sıxılması», «məhəllilikdən xilas» konsepsiyaları buna əsaslanır. Postmodernistlərin fikrincə, hakimiyyətin qurulmasında məhəlli prinsip yalnız o hallarda yaxşı ola bilər ki, əhalinin tərkibi yekcins olsun. Müasir dünyada belə yekcinslik getdikcə azaldığından mövcud prinsip tarixə qovuşmalıdır. Postmodernistlər təsdiq edirlər ki, indi mövcud olan siyasəti, etnik, mədəni, dini və ixtisaslaşmış birliklər ən iri dövlət quruluşlarından kənar olan miqyasda fəaliyyət göstərirlər. Bu təşkilatlar daha çox iqtisadi, siyasəti, sosial-mədəni, milli-dini proseslərin ümumi məhəlli olmayan, regiondankənar, dövlətdənkənar təşkilat formalarına malik olurlar.

Bəzi postmodernistlərin fikrincə, milli dövlətlərin ənənəvi əsasları tək-cə hakimiyyət səlahiyyətlərinin mühüm hissəsinin Avropa İttifaqı kimi qlobal strukturların xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi nəticəsində deyil, həm də siyasəti hakimiyyətin iqtisadi institutlara və qlobal bazar mexanizmlərinə münasibətdə öz əhəmiyyətini itirməsi ilə yoxa çıxır. Postmodernistlər arasında daha çox yayılan ənənəvi dövlət sərhədlərini hər dövlətin əhəli daxilində qrupları və ayrı-ayrı fərdləri ayıran daxili sərhədlər

əvəz edir. Buna görə də, gələcəkdə məhəlli birliklərdən iştirakçıların ərazi mənsubiyyətindən asılı olmayan ümumi dəyər və maraqların bazasında fəaliyyət göstərən şəbəkə birliyinə keçidi gözləmək olar. Postmodernistlərin baxışlarına əsasən, məhəllilik bu və ya digər dünya dinlərinə məxsusluq kimi digər birləşdirici amillərlə əvəzlənə bilər. Bu halda, dövlət qurumlarına münasibətdə milli-dini məxsusluq və ya vətəndaş-siyasi loyallıq daha az əhəmiyyət qazanır, nəinki dini inancları, öz milli ərazi və dövlət sərhədlərinin kənarında olan eyni din mənsublarının həmrəylik hissləri.

Milli dövlət modelinə mənfi münasibət onunla izah edilir ki, postmodernistlər üçün milli dövlət onlar tərəfindən inkar edilən müasirlik erasının məhsuludur və «vasitəçi rasionallığı»n hakim olduğu maddi dəyərlərin dini dəyərlər üzərində prioritetliyini təmin edən, mərkəzləşdirilmə, vahid şəkllə salınma kimi mənfi çizgiləri təcəssüm etdirir. Onlar bərabərlik və yekcinslilik prinsipinə qarşı müxtəliflik prinsipini qoyurlar, hər yerdə, o cümlədən beynəlxalq münasibətlər sistemində plüralizmi alqışlayırlar. ABŞ-ın və Qərbin aparıcı dövlətlərin xarici siyasətini, habelə beynəlxalq siyasət barədə Qərbdə yayılan bir sıra baxışlara postmodernistlərin mənfi münasibətini əsasən bununla izah etmək olar. Məşhur postmodernist C.Der Derian diplomatiyanın sülh əldə etmək üçün vasitə olması barədə təsəvvürləri, Qərbin öz real xarici siyasi təcrübəsini maskalamaq məqsədilə ortaya atıldığı iddia hesab edir. Apardığı tarixi, kulturoloji, siyasi və linqvistik analizlərdə J.Der Derian sübut edir ki, Qərb diplomatiyası yalnız öz eqli maraqlarının müdafiəsinə hədəflənib. ABŞ və onun Qərbi Avropadakı müttəfiqləri ənənəvi olaraq xarici aləmi «özününkü»nə və «yad»a bölür, burada sonuncu avtomatik olaraq Qərbin təhlükəsizliyi üçün təhdid kimi qəbul edilir. Hətta o qədər də böyük olmayan «yad» dövlətlər ciddi təhlükə qismində qəbul edilə bilər. Belə ki, onlar Qərb dövlətləri tərəfindən yaradılan beynəlxalq münasibətlər sistemində sabitliyi poza bilərlər. Modernistlərin zənnincə, bu cür yanaşma «yad»ları «özününkü»ləşdirmə cəhdləri doğura bilər və

Qərbin aqressivliyinin və bütün dünyanı özünün nümunəsi və oxşarına çevirmək cəhdlərinin səbəbidir.

Postmodernistlərin yeni dünya düzəni ideyalarına ehtiyatla yanaşmaları onlar tərəfindən beynəlxalq münasibətlərdə «Qərbin üstünlüyü» kimi qəbul edilən «mədəni imperializm»ə qarşı tənqiddə əsaslanır. Postmodernist R.Uokerin fikrincə, hətta beynəlxalq hüquq normaları və insan hüquqları ideyası yalnız Qərb liberallarının universal ümidlərinin təcəssümüdür və aparıcı Qərb dövlətlərinin müasir dünyada üstünlüyünü təmin etmək iddialarını legitimləşdirməkdən qaynaqlanır. Postmodernistlər «dünya hökuməti» kimi hər hansı global universal strukturun yaranması ehtimalına da inanmırlar. Ona görə ki, belə bir hökumət bütün dünyaya hansısa «ümumi iradə»ni sırıya bilər. Postmodernistlər hədəf kimi «müxtəlif marginal qrupların və aktorların rolu və təsirinin güclənməsi hesabına dünyanın iyerarxik bütövlüyünü» dağıtmağı göstərirlər.

Bundan başqa, postmodernizmin daxilində beynəlxalq münasibətlər probleminə özünəməxsus yanaşmaları olan feminist cərəyan da var. Müasir dünyada feminizm müxtəlif variantlarda mövcuddur və onları aşağıdakı prinsiplər birləşdirir: a) müasir cəmiyyət cinsi müxtəlifliyə əsaslandığından cins siyasi proseslərdə vacib determinant və ictimailəşmədə güclü faktordur; b) ənənəvi olaraq siyasi həyat kişilərin üstünlüyü ilə keçir, qadınlara burada yer verilmir, onlar tamhüquqlu iştirakdan məhrumdurlar, üstəlik müasir sivilizasiyada bu qeyri-bərabərliyin artması tendensiyası nəzərə çarpır; c) «kişi interpretasiyası»nın həm üstün olmadığı, həm də tükənmədiyinə qəbuləilməzliyinin vaxtı çatdığını etiraf etmək zamanı gəlib.

Feministlərin nöqteyi-nəzərincə, qadınlar əhalinin ayrışdırılıya və zorakılığa məruz qalan hissəsi olaraq qalırlar. Feministlər daha tez-tez bu cür məlumatlara istinad edirlər: inkişaf etmiş ölkələrdə qadınların payına yüksək əmək haqqı verilən iş yerlərinin daha az hissəsi düşür; inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təhsil və səhiyyə sahəsində kişilərə nisbətən qadınların işlə təmin olunması səviyyəsi aşağıdır, savadsızların 2/3-si qadındır;

transmilli müəssisələrdə ən aşağı əmək haqqı verilən işçi qüvvəsi qadınlardır. Silahlı münaqişələrdə ən çox zərər çəkən qadınlardır. Əgər keçmiş müharibələrdə ən çox hərbcilər ölürdülərsə, indi hərbi münaqişələrdə itkilərin 80-90 faizi mülki əhalinin, o cümlədən qadın və uşaqların payına düşür. Onlar həm də qaçqınların 80 faizini təşkil edirlər. Feministlərin fikrincə, qaçqın qadınlara dünyanın ən bədbəxt insanlarıdır. Xarici münasibətlərə məxsus bu cür immanent fenomeni olan münaqişələrdən əziyyət çəkən qadınlara praktiki olaraq beynəlxalq siyasətə təsir imkanlarından və xarici siyasi qərar qəbulunda iştirakdan məhrumdurlar. Müasir dünya dövlətlərinin yalnız 5%-də dövlət başçısı qadınlardır. XX əsrin sonunda ABŞ Dövlət Departamentinin yüksək rütbəli qulluqçularının yalnız 5 faizi, ABŞ Müdafiə Nazirliyinin (Pentaqonun) məsul işçilərinin isə cəmi 4 faizi qadınlardır.

Ənənəvi siyasət kişilərin, üstəlik onların nisbətən imtiyazlı hissəsinin nəsibi olub. Feminist Sandra Hardinqin fikrincə, beynəlxalq münasibətlərə aysaydərliyin, əsasən də qadınlara mövqeyindən yanaşanda daha obyektiv nəticə çıxarmaq olar, nəinki hakim konseptual sxemlərə əsasən fikir yürüdən iqtidarda olan kişi qruplarının nümayəndələrinin mövqeyində olan baxışlardan. Bu daha çox dərəcədə siyasətdə kişilərin baxışlarını əks etdirən siyasi realizm konsepsiyasına aiddir. Feminist R.Hrant iddia edir ki, kişilərin siyasətdə üstünlük təşkil etməsi dünyada gücün legitimləşdirilməsinə və siyasət sahəsindən əxlaq prinsiplərinin çıxarılmasına gətirib. Bir çox radikal feministlərin tədqiqat işlərində kişilər sərhəd tanımayan təhlükə yaratmaq imkanlarına malik varlıq kimi təqdim olunur. Bu bəla əleyhinə emosional açıqlıq və qeyri-aqressivlik kimi qadınlara birgəlik çizgiləri təklif olunur. Bu məntiq feminist konsepsiya tərəfdarlarını belə bir iddiaya meylləndirir: qadınlara siyasətdə rolunun güclənməsi beynəlxalq münasibətlərdə münaqişə və gərginlik səviyyəsini aşağı sala bilər, dünyanı daha stabil və ədalətli edə bilər.

Beləliklə, postmodernizm kimi feminizm də bütövlükdə təhlükəsizlik probleminə yeni yanaşmanın formalaşmasına töhfə verir. Postmodernist və feminist konsepsiyaların hesabına bu vacib problemlərin tədqiqi beynəlxalq münasibətlərin nəzəriyyə və təcrübəsində təkcə hərbi-siyasi deyil, iqtisadi, ekoloji, sosial, mədəni, informasiya aspektlərinin də diqqətə alınmasının vacib olduğunu ortaya qoyur.

§4. Beynəlxalq inteqrasiyanın nəzəri konsepsiyası

Fukidid, Makiavelli və Qobbsdan başlayaraq Morqentau və onun ardıcılılarına qədər ənənəvi-realist yanaşma tərəfdarları hesab edirlər ki, dövlətlərarası rabitəsizlik və anarxiya prinsipcə aradan qaldırılması mümkün olmayan, beynəlxalq münasibətlər isə öz mahiyyəti etibarilə mübahisəlidir. Amma hələ antik dövrlərdə o vaxtkı dünyanın bütün məkanını əhatə edən «kosmopolis» – qlobal dövlət ideyası yaranıb. Bu cür dövlətin yaradılması müxtəlif dövlətlərə ayrılmanın qarşısını almalı, ardınca beynəlxalq münaqişələr və onların nəticəsi olan müharibələr xalqların həyatından silinməli idi. Kosmopolis ideyası «dünya dövləti» və ya «dünya hökuməti» yaratmaq haqqında çoxsaylı layihələrdə, habelə beynəlxalq siyasətdəki liberal konsepsiyada öz davamını tapdı. Bu konsepsiyanın tərəfdarları beynəlxalq təşkilatın, xüsusilə universal beynəlxalq təşkilatın yaradılmasına, dövlətlərarası ayırmaların və anarxiyaların qarşısının alınmasına və tədricən ona qlobal status verməyə ümid edirdilər. Məlum olduğu kimi, beynəlxalq münasibətlərin yenidən qurulması üçün liberal konsepsiyanın Birinci Dünya müharibəsindən sonra Vudro Vilson tərəfindən təcrübədə istifadə cəhdi uğursuzluqla nəticələndi. Bu ilk universal beynəlxalq təşkilat olan Millətlər Liqasının yaradılması planına aiddir. Bu beynəlxalq qurumun xarakteri və fəaliyyətinin nəticəsində məyusluq bir sıra tədqiqatçıları beynəlxalq inteqrasiyanın o qədər də möhtəşəm olmayan, eyni zamanda konkret və praqmatik xarakter daşıyan modellərinin axtarışı ilə məşğul olmağa vadar

etdi. Beynəlxalq inteqrasiyanın ilk tarixi konsepsiyası XX əsrin 2-ci yarısında meydana çıxan funksionalizm konsepsiyası idi.

Funksionalizm mövqeyindən beynəlxalq inteqrasiya fenomeninin tədqiqi Millətlər Liqasının yaradılmasının uğursuzluğunun öyrənilməsi ilə başlanıb. İngilis tədqiqatçısı D.Mitrani 1943-cü ildə «Dünya və beynəlxalq təşkilatların funksional inkişafı» adlı məqaləsini çap etdirdi. Bu məqalədə o, Millətlər Liqasının dövlətlərin onu öz suverenliklərinə təhlükə gördükləri üçün uğursuzluğa düçar olduğunu iddia edir. Müəllif yazır ki, hər hansı siyasi inteqrasiyanın ilkin konstruksiyasının qurulmasında uğursuzluq ola bilər. Onun nöqtəyi-nəzərincə qlobal beynəlxalq təşkilat ümumiyyətlə, milli suverenliyin mənfi nəticələrini aradan qaldıra, hətta dövlətlər arasında sülh münasibətlərinə təminat verə bilməz. Müəllif buna görə də, hesab edir ki, İkinci Dünya müharibəsinin başa çatmasından sonra qlobal təşkilat yaratmaqdan sonra, dövlətlərin konkret iqtisadi, sosial, elmi-texniki, mədəni sahələrdə əməkdaşlığını təmin etmək lazımdır. Bu əməkdaşlığın özü dövlətlərin dövlətlərarası orqanların formalaşması və siyasi kooperasiyasına təkan verəcək. Funksionalizm dövlətlərarası əməkdaşlığın ayrı-ayrı sahələrdə genişlənməsini siyasi məqsədlərə çatmağın – dövlətlərin birləşməsi ilə tədricən onların suverenliyinin aradan çıxmasının yolu kimi görürdü. Funksionalizm milli dövlətdə yeni iqtisadi, sosial, texniki və texnoloji problemlərin perspektivdə həllini görmür. Bu problemlər yalnız beynəlxalq səviyyədə həll oluna bilər. Buna görə də, məhəlli «şaquli» ayrılığın yerini konkret sahələrdə dövlətlərarası əməkdaşlığın koordinasiyasını təmin edən «üfüqi» qarşılıqlı fəaliyyət modeli almalıdır.

Beləliklə, funksionalizm tərəfdarlarının fikrincə, münaqişələrin iqtisadi və sosial səbəbləri aradan qaldırılacaq və dövlət suverenliyinin öhdəsindən asanlıqla gəlmək mümkün olacaq. Dövlətlər arasında uzunmüddətli və sıx əməkdaşlıq onlar arasında silahlı münaqişələri istisna edir. Beynəlxalq mühit köklü şəkildə dəyişəcək: əsgərlər və diplomatlar yerlərini administrator və texniklərə, dəftərxanalar arasındakı münasibətlər – texniki

administratorlar arasında birbaşa kontaklara, suverenliyin müdafiəsi isə konkret məsələlərin həllinə imkan verir. Tədqiqatçılar inteqrasiya prosesinə funksional yanaşmada ikitərəfliliyi qeyd edirlər. «İdealistlər» onda milli strukturların yaradılmasına cəhdləri görürdülər. «Realistlər» hər şeydən qabaq dövlət suverenliyinin əsas atributlarını orta təcili perspektivinin saxlanmasına diqqət yetirirdilər.

Funksionalizm Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yaradılması və inkişafına təsir göstərmişdir. BMT-nin Xartiyasında funksional öhdəliklərə daha çox diqqət yetirilir. Lakin funksionalizm halının tətbiqi beynəlxalq inteqrasiyada çatışmazlığı ortaya çıxardı. Müstəqil texniki təşkilatların sayının çox olması onların fəaliyyətinin koordinasiyasında yeni problemlər yaratdı. O da müəyyən olundu ki, inteqrasiyanın real praktikasında beynəlxalq əməkdaşlıq avtomatik olaraq «suverenliyin aradan qalxması»na aparmır. Bununla yanaşı, funksional əməkdaşlığın özü siyasi xarakterli tədbirlərin güclənməsini tələb edir.

Yuxarıda adıçəkilən problemlər qeyri-funksionalizmdə öz əksini tapır. Onun nümayəndələri hesab edir ki, iqtisadi, sosial, texniki və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlıq tələbatı zəncirvari reaksiya doğurmaq qabiliyyətinə malikdir və ixtisaslaşmış global institutların meydana çıxması və onların lazımi koordinasiyasına və siyasi inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsinə gətirib çıxara bilər. Bu prosesin başlanğıcını onlar ayrı-ayrı iqtisadi layihələrdə görürlər. Bu layihələri həyata keçirmək üçün dövlətlərin öz siyasətlərindən imtina etməsi lazım deyil, sadəcə konkret sahələrdə əməkdaşlıq etmələri kifayət edir. Eyni zamanda, qeyri-funksionalistlər funksional inteqrasiyanın mexaniki deyil, ehtimal xarakterinə malik olduğunu qeyd edirlər.

Siyasi institutlar federalizm konsepsiyasının mərkəzində dayanır. Onun tərəfdarları federalizmi «mərkəzləşdirmədən razılaşdırılmış imtina» kimi xarakterizə edirlər. Federalizm nöqtəyi-nəzərindən beynəlxalq inteqrasiyanın yekun hədəfi federal quruluş prinsipləri əsasında qurulan dövlət qismində görülməsidir. Təqdim olunan modelin əsasında bir neçə prinsip

dayanır: birincisi, regional və mərkəzi hökumətlərin mövcudluğu şəraitində ikili vətəndaşlıqdır; ikincisi regional hökumətlərin rolunun müxtəlifliyidir; üçüncüsü, regional hökumətlərin rolu və gücünün dövrülüyünün dəyişməsidir; dördüncü, federalizmin mərkəzdənqaçma və mərkəzəqaçma qüvvələrinə malik mahiyyətinin ikitirəlilidir. Federalizm onun iştirakçılarının siyasi iradəsinin roluna, mərkəz tərəfindən hakimiyyətin sui-istifadə edilməsi ehtimalına qarşı təminat kimi müxtəlif səviyyələrdə səlahiyyətlərin bölüşdürülməsinə xüsusi diqqət ayırır. Federalizmin təqdim etdiyi model olduqca cəlbədicidir görünür, lakin onda yüksək özünəməxsus normativlik yükü, mücərrəd nümunələrə istiqamətlənmə var. Yuxarıda analiz edilən konsepsiyadakı çatışmazlıqları nəzərə alaraq real beynəlxalq inteqrasiya prosesini başa düşmək üçün onların hər birinin üstünlüklərini nəzərə almaq lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq inteqrasiya prosesinin kommunikasiya şəbəkəsi terminləri, məlumat mübadiləsi, müəyyən funksiyaların yerinə yetirilməsi və təcrübə qazanılması çərçivəsində baxıldığı plüralist konsepsiyaya müraciət etmək lazımdır.

Plüralist istiqamətin nümayəndəsi olan K.Doyç iki tip – «amalqam» (qarışıq) və «plüralist» siyasi birliklər müəyyənləşdirir. «Amalqam» birliklər «müvafiq formada əvvəllər müstəqil şəkildə mövcud olan iki və daha çox vahidin ümumi idarətmənin müəyyən tiplərə bölünmüş daha geniş birliyi» adlanır. «Amalqam» inteqrasiyanın sosial-mədəni və siyasi xarakterli bütöv kompleks şəraitə ehtiyacı var: inteqrasiya olduğu əhali birliyinə eyni dəyərlərlə sadıqlığına, inteqrasiyadan xeyir gözlənməsi, bir-birini kifayət qədər tanıma və davranışın öncədən bilinməsi. Əsas «amalqam» inteqrasiya ümumi həyat tərzini və dərin birliyin dərk edilməsinə çevrilir. «Plüralist» birliklərdə inteqrasiya olunan vahidlər siyasi müstəqilliklərini saxlayır, amma geniş və sərt şərtlər tələb edir. Əsas sosial-mədəni dəyərlər sadəcə bir-birinə zidd olmamalıdır. Belə bir inteqrasiyanın uğuru intellektual dairələr və siyasi hərəkətlər tərəfindən birləşdirici ideyaların qəbuluna, habelə

kommunikasiya şəbəkəsinin davamlı inkişafı və hərtərəfli qarşılıqlı fəaliyyətinə kömək göstərməlidir.

Yuxarıda qeyd olunan beynəlxalq inteqrasiya konsepsiyaları praktiki olaraq öz əksini daha nüfuzlu və bu gün beynəlxalq inteqrasiya təşkilatlarından daha effektiv olan Avropa İttifaqının yaradılması və inkişafında tapıb. Müharibədən sonrakı Qərbi Avropadakı ilkin inteqrasiya təmiz şəkildə funksional yanaşmaya əsaslanır. Müasir Avropa İttifaqının sələfi olan Avropa Kömür və Polad Cəmiyyəti Qərbi Avropa ölkələrinin kömürçıxarma və metallurgiya sənayesi sahəsində əməkdaşlığın qurulmasından savayı başqa hədəfi olmayan funksional tipli iqtisadi təşkilat idi. Avropanın inteqrasiya perspektivi üçün funksional yanaşma məhdudiyəti Lindberq və Haasın işlərində nəzəri təzahürünü tapan neofunksionalizm konsepsiyasının formalaşmasına təkan verdi. Neofunksional yanaşma 1957-ci ildə Avropa Birliyinin yaranması haqda Roma müqaviləsi ilə praktiki olaraq öz təcəssümünü tapdı. Bu çərçivədə siyasətin rolu artmağa başlasa da, sonrakı 3 onillik ərzində Avropa inteqrasiyasında iqtisadi xarakterli məsələlər üstünlük təşkil etməyə başladı. Yalnız 1980-ci illərdə bir tərəfdən iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsi, digər tərəfdən siyasi inteqrasiyanın formalaşması üçün lazımi şərait yaradıldı. Avropa tarixində əsas dönüş nöqtəsi Avropa İttifaqı üzvü olan dövlətlər tərəfindən 1992-ci ilin fevralında imzalanan Maastrixt müqaviləsi oldu. Bu Avropa iqtisadi və siyasi inteqrasiyasının federalist modelə keçidi mənasını verirdi.

Federalistlər iki dağıdıcı dünya müharibəsinin səbəbkar kimi bərişməz millətçiliyinin mənbəyi olan «milli dövləti» görürlər. Avropanın birləşməsi üçün əsas əngəl olan millətçilik əngəlinə qarşı federalistlər bir tərəfdən regionların milli-mədəni dirçəldilməsini, digər tərəfdən, ümumavropa sivilizasiyasına məxsusluğun dərk edilməsini qoyurlar. Bu, Qərbi Avropa tədqiqatçılarının Avropa xalqlarının ümumi taleyi və mədəniyyəti ideyalarının əsaslandırılması, habelə «müxtəliflikdə vahidlik» prinsipi hesabına mümkün olub.

Federalistlər liberal-demokratik sistemdə hakim olan çatışmazlıqları tənqid edirlər. Avropa sivilizasiyasının mədəni məkanına milli və milli-mədəni mənsubiyyətindən asılı olmayaraq baxırlar. Bu yekcins məkan mərkəzi (gələcəkdə dünya) hökumət tərəfindən idarə olunur. Federalistlərin layihəsinə əsasən, Avropa sivilizasiyasının mədəni məkanı daha geniş ittifaqda birləşən özünü idarə edən yerli, regional, milli-mədəni birliklər tərəfindən formalaşdırılır. Bu «müxtəliflikdə vahidlik» federal ənənəsi orta əsrlər Avropasında mövcud olduğu halda, liberal ənənə isə Avropanın milli dövlətlərinin müasir zamanda təzahürü və möhkəmlənməsi ilə bağlı idi. Federalizm yerli və regional müxtəriyyətin təminatçısıdır, liberalizm daha iri siyasi qurumlarda birləşən muxtar vahidlər arasında münasibətləri tənzimləyir. Əsas siyasi vahidlərin ölçüsünü məhdudlaşdıran, siyasi soyuqluğu aradan qaldıran və qarşılıqlı fəaliyyətin uyğunluğunu təmin edən geniş ittifaqda kollektiv iştirak imkanlarını yaradır.

Əgər K.Doyçun konsepsiyasından çıxış etsək, XX əsrin 90-cı illərinə qədər söhbət Avropada «plüralist birlik» yaratmaqdan gedirdi, ancaq indi iqtisadi, siyasi və müdafiə məkanında daha inteqrasiya olunmuş perspektivdən söhbət gedir.

§5. Beynəlxalq rejimlər nəzəriyyəsinin formalaşması

Fikrimizcə, beynəlxalq rejimlərin yaranması nəzəriyyəsinin mənşəyi beynəlxalq münasibətlərin qanunauyğunluqları və mahiyyəti barədə daimi diskussiyalarla əlaqəlidir. Bu diskussiyaların mahiyyətini Qobbs daha yaxşı göstərib. Onun «təbii vəziyyət» və «ictimai müqavilə» konsepsiyaları beynəlxalq aspektləri özündə əks etdirir. İctimai müqavilənin imzalanması və onun əsasında dövlətin «təbii vəziyyət» «hamının hamıya qarşı müharibəsi»nə gedən prosesin qarşısını aldığı iddia edən Qobbs buna baxmayaraq «təbii vəziyyət»in dövlətlərin arasındakı münasibətlərdə hələ də saxlandığına diqqət yetirir. Eyni zamanda fərdlər arasındakı münasibətlərin «təbii vəziyyət»i beynəlxalq

münasibətlərdə daimi qarşıdurma və qarşılıqlı şübhələr, mütləq açıq münaqişələrə çevrilir. Bu cür konfliktlər əksər hallarda müharibəyə səbəb olur, ona görə də «təbii vəziyyət» birinci və ikinci hallarda sabitlik və təhlükəsizliyə təminat vermir.

«Təbii vəziyyət» əngəlini ayrı-ayrı dövlətlərin fəvqündə dayanan dünya hökuməti formasında mərkəzi qlobal hakimiyyət yaradılması ilə keçmək olar. Buna baxmayaraq, Tomas Qobbsun özü belə bir perspektivə inanmırdı. Qobbs və realist istiqamətin digər nümayəndələri düşünürdülər ki, beynəlxalq münaqişələr və müharibələr prinsipə qarşısızdır, buna uyğun olaraq hər bir ayrı dövlət öz təhlükəsizliyini müstəqil şəkildə təmin etməlidir. Hər bir dövlət öz siyasətini özünün güc tətbiq etmə imkanlarına arxalanaraq özünün egoist maraqlarından çıxış edərək müəyyənləşdirir.

Liberal və ya neoliberal kimi xarakterizə olunan əks-yanaşma həmişə beynəlxalq münasibətlərdəki «təbii vəziyyəti»dən xilas olmaq imkanlarından çıxış edir və edəcək. Bu imkanlar milli dövlət suverenliyinin məhdudlaşdırılması və qlobal institutların meydana çıxması və perspektivdə onların dünya hökuməti funksiyası əldə edilməsi yolu ilə reallaşdırıla bilər.

Beynəlxalq rejimlərin nəzəriyyəsi iki yüksəkəhəmiyyətli yanaşmanı özünə nümunə götürür. Bir çox tədqiqatçılar bu nəzəriyyəni neoliberalizmlə ələqələndirərlər də, onun mənbəyini XX əsrin 60-cı illərindəki ənənəvi ingilis realizmində axtarmaq lazımdır.

Beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsinə sistemli yanaşma tətbiq olunmağa başlansa da, bəzi amerikalı və ingilis politoloqlar, əsasən də X.Bull buna mənfi yanaşırdı. Onların nöqteyi-nəzərinə, sistem anlayışı olduqca mexanistdir və digər elmlərdən fərqli olaraq özünəməxsus keyfiyyətə malik olan sosial elmlərə tətbiqi mümkünsüzdür. Beynəlxalq münasibətlərdə «sistem» anlayışı «cəmiyyət» anlayışına qarşı qoyulur, üstəlik burada söhbət neoliberalalarda olduğu kimi qlobal «vətəndaş cəmiyyəti»ndən deyil, dövlətlərin birliyindən gedir.

Öz sələflərindən və həmyerliləri Tomas Qobbsdən fərqli olaraq ingilis realistləri 1960-cı illərdə beynəlxalq münasibətlərdə «təbii vəziyyət»i qətiyyənlə mütləq aradan qaldırıla bilməyən hesab etmirdilər. Əksinə onların fikrincə, öz aralarında ümumi yaşayışın qəbul edilən forma və prinsipləri əsasında razılaşmaq qabiliyyətinə malik olan qonşuluqda yaşayan insanlar kimi dövlətlər də onları maraqlandıran problemlərlə bağlı razılığa gələ bilirlər. Dövlətlər arasındakı münasibətləri tənzimləmək üçün təmiz güc və ya hansısa qlobal hakimiyyət mərkəzi deyil, davranışın qarşılıqlı qəbul edilən norma və prinsipləri lazımdır. Hər dövlət eqoistcəsinə, ilk növbədə öz xüsusi maraqlarının qayğısına qalır. Lakin dövlət – digər dövlətlərin maraqlarının varlığını qəbul edən «ağıllı eqoist» olmalıdır.

Dövlətlərin bu və ya digər məsələ ilə bağlı bu və ya digər sahələrdə davranış qaydalarını razılaşdırması və bu cür qaydalara əməl edilməsi son nəticədə «beynəlxalq rejim» adını alıb. Bu anlayışın klassik tərifini nüfuzlu amerikalı, beynəlxalq məsələlər üzrə ixtisaslaşmış politoloq S.Krasnerə məxsusdur: «Beynəlxalq rejimlər – müəyyən sahələrdə prinsip, norma, qayda, qərar qəbul etmə prosedurları ətrafında aktorların gözləntilərinin üst-üstə düşməsidir».

Beynəlxalq rejimlərin nəzəriyyəsi eyni şəkildə beynəlxalq institutların (onların mövcudluğu bu və ya digər beynəlxalq rejimin fəaliyyətinin təmini ilə bağlıdır) rolunu və xarici siyasətdə determinist faktor kimi ayrı-ayrı dövlətlərin milli maraqlarını yüksək qiymətləndirir.

§6. Beynəlxalq münasibətlərin modernist konsepsiyası

1950-ci illərin ortalarında meydana çıxan modernizm beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsi sahəsində üstünlük təşkil edən siyasi realizmə qarşı özünəməxsus ağırlığını qoydu. Yeni istiqamətin ortaya çıxması müxtəlif səbəblərlə şərtləndirilir, birincisi, texnoloji və elmi tərəqqinin təsiri ilə beynəlxalq münasibətlərin nəzəri və empirik cəhətdən öyrənilməsi üçün yeni

vasitə və imkanların yaranması, ikincisi, 1950-ci illərin sonunda soyuq müharibənin zəifləməsi ilə dünya siyasətində yaranan dəyişikliklər, üçüncüsü isə Amerika siyasi elminə yeni alimlər nəslinin gəlməsidir. Modernizmin yaranması məhz Kuinsi Rayt, Morton Kaplan, Karl Fridrix, Karl Doyç kimi adlarla əlaqələndirilir. Onları qismən digər ictimai-siyasi elmlərə istinad edərək beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinə yeni ideya və metodlar gətirməyə cəhd edirlər. O vaxt, kibernetikada dəbdə olan sosioloji və siyasi tədqiqatların siyasi metodlarının ümumi nəzəri sisteminə xüsusi diqqət yetirildi. Siyasi realizm məktəbini tənqid edən modernistlər onu beynəlxalq həyatdakı yeni təzahürləri nəzərə almaq iqtidarında olmamaqda, tədqiqatların geniş nəzəri bazasının olmamasında, kateqoriya aparatının natamamlığında günahlandırıldılar. Bu tənqid isə həmişə obyektiv olmur və daha çox rəşional deyil, emosional xarakter daşıyırdı. Lakin bu cür tənqidi analiz ənənəvi təqdimatdakı bir çox çatışmazlıqları açmağa imkan verdi.

Modernistlər realistlərin bir dövlətin digər dövlətə öz iradəsini diqtə etməyə və təsir göstərməyə imkan verən vacib amil kimi gücü əsas tezis kimi göstərmələrini şübhə altına alırdılar. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq münasibətlərdə bu amilin rolu tamamilə inkar edilmirdi. Siyasi realizmin klassiklərinin müdafiə etdiyi milli maraqlar kateqoriyasının izahı da tənqiddə məruz qalırdı. Baxmayaraq ki, modernistlərin özləri onun obyektiv xarakterini inkar edirdilər, bununla belə, bu kateqoriyadan istifadə etməkdən imtina etmirdilər.

Modernistlərin cəhdləri siyasi realizmə alternativ olaraq beynəlxalq münasibətlərin ümumi nəzəriyyəsinə işləyib hazırlamağa istiqamətlənmişdi. Belə bir nəzəriyyənin yaradılmasına ümid isə dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlərin ümumi nəzəri sistemindəki tədqiqatlarda istifadəsi ilə əlaqədar idi. İlk belə cəhd, bu struktura əsas etibarilə orada birləşən dövlətlərin davranışları və müəyyən olunan qarşılıqlı əlaqəli hissələrdən ibarət sistem kimi baxmağı irəli sürən Ç.Makkleland tərəfindən olub. Mövcud konsepsiyanın sonrakı

inkişafı M.Kaplan, C.Rozenau, R.Rozenkrants, D.Sinqer və digər ABŞ politoloqlarının işlərində öz əksini tapıb. Onlar hər hansı beynəlxalq sistemin məqsədinin daxili sabitliyi saxlamaq olduğunu iddia edirdilər. Ətraf mühitlə qaçılmaz əlaqəsi, özünü vahid tam kimi göstərən beynəlxalq sistemi struktur cəhətdən ayrı yarım sistem və elementlərə bölür. Beynəlxalq sistemin ümumi səviyyəsi müstəqil və asılı dəyişkən kimi müəyyən olunur.

«Müstəqil dəyişkən»ə aiddir:

- beynəlxalq münasibətlərin əsas aktorları (dövlət, beynəlxalq təşkilatlar);
- beynəlxalq sistemin strukturu (siyasi birlik və qrupların müxtəlif növləri);
- sistemin əsas elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin forma və şəkli (iqtisadi, hərbi və diplomatik kanalların münasibətlərinə və əməkdaşlıq şəraitində qarşılıqlı əlaqələri);

«Asılı dəyişkən»ə aiddir:

- dövlətin nüfuzu (digər aktorların davranışına təsir etmək qabiliyyəti);
- Güclə idarəetmə (bir dövlətin digərinə qarşı güc tətbiq etməsi);
- beynəlxalq sistemin mövcud struktur və proseslərində olan sabitlik və dəyişikliklər.

Sadalanın dəyişikliklərin miqdarı analizi əsasında beynəlxalq sistemin riyazi modelinin yaradılmasına cəhdlər edilib. Modernistlərin diqqətini həm də beynəlxalq sistemlə daxili siyasi sistemin əlaqəsi məsələsi cəlb edirdi. Başqa sözlə desək, sistem və şəraitin qarşılıqlı təsiri probleminə daxili siyasi vəziyyətin beynəlxalq münasibətlərə təsiri və ya əksi problemi kimi baxılır.

Yuxarıda qeyd olunan problem, xüsusilə 1960-cı ildə modernizmin ən məşhur nümayəndələrindən olan C.Rozenaunun diqqətini cəlb etdi. Bu amerikalı politoloq xüsusi bağlanma konsepsiyasını irəli sürdü. Bu tezisdə C.Rozenau bir daxili sistem

içerisində də hər hansı bir aktorun davranışının beynəlxalq münasibətlərində olduğu kimi digərinə təsir etdiyi halındakı təzahürü izah edir. Onun fikrincə, texnoloji tərəqqi, kütləvi kommunikasiyanın inkişafı, bağlanma tendensiyasını gücləndirir və siyasi sistemi xarici təsir üçün də keçici edir. C.Rozenau öz konsepsiyasında hər hansı dövlətin xarici siyasətində xarici amillərlə yanaşı daxili amillərində iştirak etməsi tezisində israr edirdi. Amma eyni zamanda qeyd edirdi ki, daxili siyasət digər dövlətlərin və bütövlükdə sistemin təsirinə məruz qalacaq. Xarici siyasətin daxili siyasətin üzərində üstünlük təşkil etməsi qənaəti buradan qaynaqlanır. Bu qənaəti Rozenau ilk öncə xarici siyasətin «daxili mənşəli» olması, ikincisi isə xarici siyasətin daxili siyasətin davamı kimi çıxış etməsi, ancaq eyni zamanda bunların həm də qarşılıqlı asılı olması ilə izah edirdi.

C.Rozenau xarici siyasətə təsir edən 5 əsas amili müəyyənləşdirməyə çalışır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. *Fərdi amillər* – yəni şəxsi keyfiyyət, istedad, siyasi xadimin qabaqcıl təcrübəsi, mövcud sistemin digəri ilə müqayisədə xarici siyasi qərar qəbulunda təyinedici xüsusiyyəti;

2. *Rol amilləri* – yəni dövlət xadiminin şəxsi keyfiyyət və xarakterindən yox, tutduğu rəsmi mövqedən qaynaqlanan rolu ilə şərtləndirilən davranış amilləri;

3. *Hökumət amilləri* – buraya siyasi liderlərin xarici siyasi seçiminin həddini müəyyən edən hökumət strukturu aspektləri daxildir.

4. *«İctimai dəyişkən»* amillər – cəmiyyətin əsas dəyərləri, milli vahidlik dərəcəsi, iqtisadi inkişafın səviyyəsi və s.

5. *«Sistem dəyişkənliyi»* amillər – xarici mühit və beynəlxalq sistemin dövlət liderlərinin xarici siyasi seçimlərinə təsiri ilə müəyyən olunan amillər (coğrafi reallıqlar, digər dövlətlər tərəfindən ideoloji çağırışlar, mövcud dövlətin beynəlxalq münasibətlər sistemində qarşılıqlı fəaliyyəti üçün digər ölkələrdə hökumətin sabitliyi və s.).

Təəccüblü deyil ki, xarici siyasətdə üstünlük təşkil edən amillərə yanaşmada modernistlərin diqqəti beynəlxalq

münasibətlərin subyektiv tərəfləri, xarici siyasi qərarları qəbul edən ayrı-ayrı şəxsiyyətlər qrupunun rolunun öyrənilməsinə yönəlib.

Bu mənada Riçard Snayderin konsepsiyası daha məşhurdur. Onun fikrincə, xarici siyasi qərarın qəbulu mexanizmini 3 dəyişkənliyin böyüklüyünün qarşılıqlı təsiri ilə izah etmək olar: 1) müxtəlif orqanların rolu və qarşılıqlı fəaliyyəti, 2) onlara informasiya axınının daxil olması 3) ayrı-ayrı şəxslərin fəaliyyəti. R.Snayder əsaslandırmanın öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verir. Onun konsepsiyasına əsasən dövlət məmurlarının xarici siyasi qərar qəbulunda rəhbər tutduqları əsasları iki başlıca formaya bölmək olar. Birincisi, məmurun keçmişdə əldə edilən peşəkar təcrübəsinin təsiri ilə işlənib hazırlanan əsaslandırma, ikincisi, dövlət məmurunun adi şəxs kimi həyat təcrübəsinə söykənən əsaslandırmalardır. R.Snayder daha çox birinci formaya üstünlük verməyi məsləhət görür. Amma elə vəziyyət yaranır ki, məhz siyasi lider və dövlət məmurunun fərdi xüsusiyyətləri xarici məsələlər üzrə qərarların qəbuluna təsir edir.

Qərar qəbulunu təsdiq edən mütəxəssislər xarici siyasi kursun formalaşmasına təsir etmək istəyən qrupların varlığını nəzərə almağı vacib hesab edirlər.

Bu təzyiq qruplarına iqtisadi, siyasi və hökumət elitesi; kütlvi informasiya vasitələri; ictimai rəyi formalaşdıran liderlər; əhəlinin siyasi cəhətdən fəal hissəsi və s. aiddir.

Qərar qəbulu ilə bağlı ingilis politoloqu Neycel Forvard tərəfindən 1970-ci illərin əvvəllərində təqdim olunan model də maraqlıdır. N.Forvard dövlət liderlərinin xarici siyasi qərar qəbul edərkən əsasən aşağıdakı 6 kriteriyaya istinad etdiyini müəyyənləşdirib:

1. *Milli birləşmə saxlanması kriteriyası* və ya müstəqil dövlət qismində qeyd olunan ölkənin mövcudluğunu təmin edən amillərin nəzərə alınması;

2. *Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi kriteriyası*, ilk öncə hərbi cəhətdən;

3. *Milli rolun saxlanması kriteriyası* – dövlətin beynəlxalq münasibətlər sistemində yerinin saxlanılmasına imkan verən amillər;

4. *Precedent yaradılması kriteriyası*;

5. *Nüfuzun saxlanması kriteriyası* – öz hədə və vədlərini yerinə yetirən dövlət beynəlxalq nüfuzunu artırır, əks halda o dövlət nüfuzunu itirir;

6. *Beynəlxalq standartların saxlanması kriteriyası* və beynəlxalq hüquq və əxlaq normalarına əməl olunması kriteriyası.

Maks Veberin metodologiyasına uyğun olaraq N.Forvard xarici siyasi qərar qəbul edən şəxslərin 3 ideal tipini sadalayır. Bu bölünmə kriteriyaların seçilməsi və nəzərə alınması fərqi nə əsaslanır.

N.Forvard birinci tipi «tələskən» adlandırır. Buraya qəbul edilən qərarın uzunmüddətli nəticəsini nəzərə almayan, milli maraqları təhdid edən hər hansı hərəkətə tez reaksiya verən siyasi liderlər aiddir. Bu tipdən olanlar yuxarıda qeyd olunan üç kriteriyaya diqqət yetirir, ancaq son üçünə qarşı etinasız yanaşır. İkinci ideal tip «narahat»dır. Qəbul olunan qərarın uzunmüddətli nəticələrə nə istiqamətlənən və 5-ci və 6-cı kriteriyaları nəzərə alan siyasi xadimlər bu tipə aiddirlər. Üçüncü tip politoloqlar tərəfindən «xəyalpərəst» adlandırılır. Bu insanlar yalnız böeynəlxalq standartlara arxalanır və xarici siyasi qərar qəbul edərkən beynəlxalq hüquq və əxlaq normalarını rəhbər tuturlar.

Bu sxem üzrə Sovet İttifaqının keçmiş siyasi liderlərinin tipologiyalaşdırılmasına çalışacağıq. Buna əsasən, çox güman ki, N.Xruşşova «tələskən», M.Qorbaçova «xəyalpərəst», Çexoslovakiya və Əfqanıstana ordu yeridilməsi qərarı istisna olmaqla L.Brejnevə isə «narahat» tipi uyğun gəlir.

Modernist istiqamətli məktəblər arasında nəzəri oyunlar da məşhurluq qazanır. Nəzəriyyənin məqsədi beynəlxalq iqtisadi və siyasi vəziyyətlərdə modelləşdirilmiş davranış xəttini hazırlamaqdır. İlk dəfə C.Neyman və O.Morqentaunun oyun nəzəriyyəsi və iqtisadi davranış kitabında təqdim olunan bu

nəzəriyyəyə əsasən, xarici siyasət aparan hər bir dövlət ya rəqib tərəfin məğlubiyyətini və özünün qazanmasını istəyir («sıfır məbləğdə oyun» – birinin qazancının yekunu digərinin uduzmasına bərabərdir), ya da əksinə digər tərəflə əməkdaşlığa çalışır. Bu və ya digər dövlətin xarici siyasətini müəyyənləşdirən insanlar hər hansı vəziyyətə düşə bilirlər, amma onlar həmişə 4 qərardan birini seçmək imkanına malik olur: daha yaxşı; pisə nisbətən daha çox yaxşı; yaxşıya nisbətən daha çox pis; daha pis. Oyun müəlliflərinin fikrincə, oyun nəzəriyyəsinin məqsədi ondan ibarətdir ki, sistemləşdirmə və riyazi analizin köməyi ilə bir çox vəziyyətlərdə siyasi lider optimal strataegiya əldə etmək imkanı qazanır.

Vaxt keçdikcə modernizmlə rəalism arasında olan fərq azalmağa başladı. Üstəlik nəzəri diskussiyalarda iştirak edənlərin özləri etiraf edirdilər ki, bu fərqlərin çoxu uydurulmuşdu. Modernistlər tərəfindən irəli sürülən bir çox ideyalar ümumən qəbul edildi. Yavaş-yavaş siyasi realizmi digər, daha müasir konsepsiyalar, məsələn neorealizm, neoliberalizm əvəz edir, modernist istiqamət bütöv təsəvvür kimi əvvəlki əhəmiyyətini itirirdi. Ancaq mövcud istiqamətin əksər nümayəndələri elmdə öz yerlərini saxladılar, C.Rozenau, C.Modelski kimi alimlər isə beynəlxalq münasibətlərin nəzəriyyəsi sahəsində hamı tərəfindən qəbul edilmiş nüfuzlu şəxslərdir.

VI FƏSİL

SOYUQ MÜHARİBƏNİN BAŞA ÇATMASINDAN SONRA BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR PROBLEMI ÜZRƏ NƏZƏRİ DİSKUSSİYALAR

Ş1. F.Fukuyamanın «tarixin sonu» konsepsiyası

Müasir siyasət elminin bir bölməsi kimi beynəlxalq münasibətlərin nəzəriyyəsi ikiqütblü dünya şəraitində formalaşmış və inkişaf edib. Bu, beynəlxalq-siyasi tədqiqatların problematikası və konseptual yanaşmalarda öz əksini tapmaya bilməzdi. Beynəlxalq münasibətlərin inkişafı ilə bağlı az-çox mühüm proqnozlar İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dörd onillikdə mövcud olan eyni vəziyyətin gələcəkdə də təxminən saxlanmasını nəzərdə tuturdu. Bəzi politoloqlar beynəlxalq münasibətlər sistemində dəyişikliklərin çoxqütblü sistemə gətirib çıxaracağı barədə ehtimalları səsləndirənlər də, onlar ABŞ və SSRİ kimi nəhəng dövlətlərin hələ də vacib rol oynayacaqları mövqeyindən çıxış edirdilər.

Soyuq müharibənin başa çatmasından sonra dünya siyasətindəki real irəliləyişlər beynəlxalq münasibətlər üzrə əksər tədqiqatçılar üçün radikal olduğu qədər də, gözlənilməz oldu. Sarsılmaz hesab olunan bir çox nəzəri konsepsiyalar bir anda məhv oldu. Dünyanın siyasi xəritəsi o qədər sürətlə dəyişdi ki, elmi təfəkkür bununla ayaqlaşma bilmədi. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər probleminin tədqiqi üzrə ixtisaslaşan politoloqlar arasında bir tərəfdən bəzi çəşqinliqlər yaranırsa da, digər tərəfdən yeni dünya reallığını izah etmək və dünyadakı sonrakı dəyişikliklər dinamikasını proqnozlaşdırmaq cəhdləri müşahidə edildi. Soyuq müharibənin başa çatması ilə əlaqədar dəyişikliklərin nəzəri izahını verməyə ilk cəhdlər 1980-1990-cı illərin qovuşmasında Amerika alimi və diplomati Frensis Fukuyama tərəfindən edilib. O özünün böyük əks-səda doğurmuş «Tarixin sonu» əsərində soyuq müharibənin əsasında dayanan iki

ideologiyanın – liberal demokratiya və kommunizm arasında münaqişənin tam həll olunduğu barədə tezis irəli sürdü. Kommunizm məğlubiyyətə uğradı və liberal demokratiya prinsiplərinin bütün dünyada zəfər çalması üçün perspektivlər açıldı. Politoloqun fikrincə, bununla da «tarixin sonu», daha doğrusu ixtilafsızlıq vəziyyəti başlayır. F.Fukuyamanın fikirləri idealist və bəsit adlandırılaraq tənqiddə məruz qaldı. Doğrudan da soyuq müharibə başa çatandan sonrakı illərdə baş verənlər amerikalı alimin 1980-ci illərin sonunun optimizm və eyforiyası ilə qələmə aldığı əsərində göstərilən ifrat optimizm üçün əsas olmadığını sübut etdi.

§2. S.Hantinqtonun «Sivilizasiyaların toqquşması» konsepsiyası

Müasir dövrün ən nüfuzlu politoloqlarından olan Samuel Hantinqtonun 1993-cü ildə Amerikanın xarici siyasət jurnalı olan «Forin affairs»də çap edilən «Sivilizasiyaların toqquşması» adlı məqaləsi daha ciddi diskussiyalar yaratdı. S.Hantinqtonun konsepsiyasının ümumi çizgiləri bir növ gələcəklə üzləşmə idi. Beynəlxalq münasibətlərin tarixinin müxtəlif mərhələlərində dünya siyasətinin dinamikası münaqişələrin müxtəlif tipini müəyyənləşdirdi. Əvvəlcə bu monarxlararası münaqişələr idi. Böyük fransız inqilabından sonra millət və dövlətlərarası münaqişələr erası başladı. 1917-ci il rus inqilabından sonra dünya ideoloji, sosial-siyasi prinsiplər üzrə parçalandı. Bu parçalanma soyuq müharibənin başa çatması dövrünə qədər ixtilafın əsas mənbəyi oldu. Lakin S.Hantinqtonun fikrincə, bu tip münaqişələr Qərb sivilizasiyanın daxilindəki münaqişələr idi. Politoloq göstərir: «soyuq müharibənin başa çatması ilə beynəlxalq siyasətin inkişafının Qərb fazası başa çatır. Qərblə qeyri-Qərb sivilizasiyası arasında qarşılıqlı fəaliyyət mərkəzə doğru irəliləyir».

S.Hantinqton sivilizasiyanı sosial-mədəni birliyin ən yüksək dərəcəsi kimi və insanların mədəniyyət eyniliyinin ən yüksək səviyyəsi kimi müəyyənləşdirir. Hər sivilizasiya üçün bəzi

obyektiv təzahürlərin mövcudluğu xarakterikdir: tarix, din, dil, adət birliyi, sosial institutların fəaliyyətinin xüsusiyyəti, habelə insanın subyektiv özünüeyniləşdirməsi. A.Toynbi və digər tədqiqatçıların işlərinə arxalanan S.Hantinqton 8 sivilizasiya müəyyənləşdirir: *Qərb-xristian, Pravoslav-xristian, İslam, Konfutsi, Latin Amerika, induist, Yapon və Afrika*. Onun nöqtəyindən nəzərcə, beynəlxalq münasibətlərdə sivilizasiya amili daim güclənəcək. Bu qənaət aşağıdakı tərzdə əsaslandırılır. Birincisi, əsasını dinin təşkil etdiyi sivilizasiyaların arasındakı müxtəliflik daha mühümdür; bu müxtəliflik əsrlərlə yığılır, siyasi ideologiya və siyasi rejim arasındakı müxtəliflikdən odlduqca güclüdür. İkincisi, müxtəlif sivilizasiyalara mənsubluğu olan xalqların qarşılıqlı fəaliyyəti güclənir, bu isə sivilizasiya özünüdərkinin artmasına və sivilizasiyalar və birliklər çərçivəsində öz sivilizasiyasının müxtəlifliyinin başa düşülməsinə aparır. Üçüncüsü, dinin rolu artır, üstəlik sonuncu daha fundamental hərəkətlər formasında təzahür edir. Dördüncüsü, Qərbə aid olmayan ölkələrdə Qərbin təsiri zəifləyir, bu isə yerli elitanın qərbəşləşdirmə prosesində özünüifadəsinə gətirir və öz sivilizasiya köklərini axtarmağı gücləndirir. Beşincisi, iqtisadi və siyasi fərqliliyə nisbətən mədəni fərqlilik daha az dəyişikliyə uğrayır və buna uyğun olaraq daha az güzəştli qərarlara gətirib çıxarır. S.Hantinqton yazır: «Keçmiş Sovet İttifaqında kommunistlər demokrata, varlılar kasıba çevrilə bilərlər, amma bütün arzulara baxmayaraq, ruslar estonlara, azərbaycanlılar erməniyə (**ermənilər yəhudiyyə**) çevrilə bilməzlər». Altıncısı, politoloq, mədəni-dini eyniliyin bir çox iqtisadi təşkilat və inteqrasiya qruplaşmalarına əsaslandığından sivilizasiya amili ilə bağlı olan iqtisadi regionçuluğun güclənməsini qeyd edir.

S.Hantinqton soyuq müharibədən sonra sivilizasiya amilinin dünya siyasətinə təsirini «qardaş ölkələr sindromu»nun təzahüründə görür. Bu sindrom dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərdə ideoloji birlik və siyasi sistemə görə istiqamətlənməsini deyil, sivilizasiya yaxınlığını əsas götürür. Bununla belə, sivilizasiya fərqlinin reallığı üçün nümunə qismində

son illərdə baş verən əsas münaqişələrin sivilizasiyalararası parçalanma xəttində baş verdiyini göstərir. Bu sərhəd sivilizasiya meydanlarının kəsişməsindən keçir (Balkanlar, Qafqaz, Yaxın Şərqlə və digərləri).

Gələcəyi pronozlaşdırarkən S.Hantinqton belə bir qənaətə gəlir ki, Qərblə və qeyri-Qərblə sivilizasiyası arasında münaqişə qaçılmazdır, üstəlik Qərblə üçün əsas təhlükəni konfutsi-islam bloku – Çin, İran, bir sıra ərəblə və digər müsəlman dövlətlərinin hipotetik (fərziyyəvi) koalisiyası təşkil edir. Öz ehtimallarının təsdiqi üçün Amerika politoloqu 1990-cı illərin siyasi həyatından faktlar gətirir.

Onun fikrincə, Qərblə yeni təhlükənin qarşısında möhkəmlənməlidir və S.Hantinqton bunun üçün tədbirlər təklif edir. Bundan başqa, Amerika politoloqu hökumətin qərbyönlü olduğu, lakin adət-ənənə, mədəniyyət, tarix baxımından Qərblə ümumi heç nəyi olmayan «parçalanmış dövlətlər» adlanan ölkələrə diqqət yetirməyə çağırır. Belə ölkələrə S.Hantinqton Türkiyəni, Meksikanı və Rusiyanı aid edir. Sonuncunun xarici siyasi istiqaməti müəyyən dərəcədə beynəlxalq münasibətlərin gələcəyinin təhlil edilməsindən asılıdır. Buna görə də, S.Hantinqton xüsusi qeyd edir ki, Qərbin maraqları Rusiya ilə əməkdaşlığı genişləndirmək və davam etdirməyi tələb edir. S.Hantinqton XX əsrin 90-cı illərində də öz ideyalarını müdafiə edir və inkişaf etdirirdi. 1996-cı ildə o, «Sivilizasiyaların toqquşması və dünya düzəninə dəyişdirilməsi» kitabını nəşr etdirdi. Bu işdə amerikalı politoloq Qərblə-xristian və islam sivilizasiyasının qarşılıqlı münasibətlərinə xüsusi diqqət verir. Onun fikrincə, onların arasındakı münaqişənin mənbəyi çoxəsrlik tarixə malikdir.

Xristianlıqla İslam arasında qarşılıqlı ixtilafli münasibətlər Şimali Afrikada, İberiya yarımadasında (İspaniya), Yaxın Şərqlə və digər regionlarda ərəblə istilalarından başlayır. Xristian-ərəblə qarşıdurması Rekonsistə – İspaniyanın ərəblə və barbarlardan azad edilməsi müharibələrinə, 150 il ərzində Qərbi Avropa hökmdarlarının Fələstin torpaqları və onların ətraf bölgələrində

möhkəmlənmək üçün təşkil etdikləri Xaç yürüşlərinə qədər davam etdirir. Bu qarşıdurma ən əlamətdar hadisə kimi 1453-cü ildə türklər tərəfindən Konstantinopolun ələ keçirilməsi və 1529-cu ildə Vyananın mühasirəyə alınmasını göstərir. Bizans imperiyasının süqutundan sonra əvvəllər ona məxsus olan Kiçik Asiya, Balkanlar və Şimali Afrika ərazilərində İslam dünyasının ən iri hərbi və siyasi mərkəzinə çevrilən Osmanlı imperiyası meydana çıxdı. Uzun müddət bir çox xristian ölkələri və xalqlarına bilavasitə bu imperiya tərəfindən təhlükə mövcud idi.

Böyük coğrafi kəşflər və Qərb-xristian dünyasının İslamla qarşıdurmasında qüvvələr nisbəti Qərbin lehinə dəyişdi. Avropa dövlətləri Avropa ərazilərindən kənarada – Asiya, Afrika qitələrində olan geniş ərazilərdə nəzarəti ələ aldılar. Bu ərazilərin bir çox hissəsində ənənəvi olaraq İslama inanan xalqlar məskunlaşmışdılar. S.Hantinqtonun istinad etdiyi mənbələrin məlumatına əsasən, 1757-ci ildən 1919-cu ilə qədər 92 müsəlman bölgəsinin qeyri-müsəlman dövlətləri tərəfindən işğalı qeydə alınıb. Avropa müstəmləkəçiliyi və istilaları ona qarşı qeyri-Qərb əhalisinin, əksərən müsəlman əhalinin müqaviməti, silahlı münaqişələrilə müşayiət olunurdu. S.Hantinqtonun qənaətinə görə, 1820-ci ildən 1929-cu ilə qədər dövlətlər arasında müharibələrin yarısı başqa dinə mənsub olan, o cümlədən xristian və İslam dövlətləri arasında baş verib.

Hantinqtonun fikrincə, onların arasındakı münaqişə bir tərəfdən İslamın həyat tərzinə çevrilmiş müsəlman konsepsiyası ilə din və siyasətdən kənara çıxan Qərb xristianlığı konsepsiyası arasındakı fərqdən qaynaqlanır. Digər tərəfdən bu münaqişə oxşar çizgilərlə şərtlənir. Həm xristianlıq, həm də müsəlmanlıq monoteist (təkallahlı) dinlərdir və politeist (çoxallahlı) dinlərdəki kimi başqalarının allahlarını assimilyasiya etməir və dünyaya «biz və onlar» prizmasından baxırlar. Hər iki din universal xarakter daşıyır və Yer kürəsindəki bütün insaların arxasınca gedə biləcəkləri vahid, həqiqi inanc rolunu iddia edirlər. Hər ikisi öz ruhları etibarilə missioner xarakterlidir və öz tərəfdarlarının öhdəsinə **prozelitizm** (sadiqlik) qoyur. İslam ekspansiyası ilk

illərində istila yolu ilə həyata keçirilirdi, amma xristianlıq da belə imkanları əldən vermirdi. S.Hantinqton qeyd edir ki, «cihad» və «xaç yürüşü» təkcə bir-birlərinə oxşar deyillər, həm də bu təzahür bu dinləri başqa dünya dinlərinin içərisindən seçib ayırır.

Hantinqtonun fikrincə, XX əsrin sonunda müsəlman və xristian sivilizasiyası arasında köhnə münaqişələrin gərginləşməsi beş amillə şərtlənir.

Birincisi, müsəlman əhalisinin sayının artması ilə yaranan işsizlər dalğasını, Qərbə miqrasiya edən, İslam hərəkatına qarşı gənclərdə narazılığın yaranması.

İkincisi, İslamın dirçəlməsinin müsəlmanlara öz sivilizasiyalarının və dəyərlərinin xüsusi missiyası və xüsusi xarakterinə inanmaq imkanı verməsi.

Üçüncüsü, Qərbin öz təsisat və dəyərlərini universallaşdırmağı təmin etməsi, müsəlman dünyasındakı münaqişələrə müdaxilə etmək cəhdləri üçün hərbi və iqtisadi üstünlüyü saxlamağı bacarması.

Dördüncüsü, kommunizmin dağılmasının həm Qərb, həm də İslam üçün ümumi düşmənin aradan qalxmasına gətirib çıxarması, nəticədə onların əsas təhdid kimi bir-birlərini görməyə başlaması.

Beşincisi, müsəlmanların və Qərbin nümayəndələri arasında sıx əlaqələrin onların bir-birindən fərqli olduqlarını və başqa sivilizasiyaya aid olmalarını üzə çıxarması, mənsub olduğu ölkələrdə milli azlıqların nümayəndələrinin hüquqlarının məhdudlaşdırılması məsələsini qəbul edə bilməmələri. Hantinqton qeyd edir ki, elə buna görə də, 1980-1990-cı illərdə həm müsəlman, həm də xristian sivilizasiyası çərçivəsində dözümlülük azalmağa doğru getdi.

Hantinqtonun fikrincə, Qərb və müsəlman sivilizasiyası arasındakı münaqişənin ənənəvi geosiyasi ölsüçü tarixə qovuşmuşdur. Qərbin məhəlli imperializmi haqda faktiki məlumatın olmaması, müsəlmanların ərazi ekspansiyalarının dayanması coğrafi ayırmaya gətirib çıxardı. Nəticədə Qərb və müsəlman icmaları yalnız Balkanlardakı bir neçə məntəqədə bilavasitə bir-birləri ilə sərhədə malik oldular. Qərb və İslam

arasında ərazi aspektindən daha çox, daha geniş problemlər dayanır: silahların yayılması, insan hüquqları, və demokratiya, neft istismarına nəzarət, miqrasiya, İslam terrorizmi və Qərbin müdaxiləsi.

XXI əsrin əvvəllərində İslam terrorizminin fəallaşmasının əks-sədası «sivilizasiyalar toqquşması» konsepsiyasına yenidən maraq yaratdı. Buna baxmayaraq, 11 sentyabr 2001-ci ildən sonra Hantinqton Qərb-xristian və İslam sivilizasiyasının qarşıdurması barədə öz tezislərini etibarsız saymağa cəhd etdi. Hər şeydən öncə o bunu siyasi əxlaq düşüncəsi ilə edirdi. Nyu-York və Vaşinqtona qarşı terrorçuların hücumundan sonra ABŞ-da antimüsəlman əhval-ruhiyyəsi birdən-birə güclənmişdi, buna görə də, sivilizasiyalararası münaqişəni xatırlatmaq oxşar əhval-ruhiyyəni alovlandırma və arzuolunmaz xaosa gətirib çıxara bilərdi.

S.Hantinqtonun ideyası ətrafında artıq 10 ildən çoxdur ki, diskussiyalar gedir. Bütün alimlər və siyasətçilər bu ideyalara əsaslanaraq dünya siyasətində baş verən bir çox prosesləri izah edirlər. Digərləri, əksinə beynəlxalq münasibətlərin real praktikasının sivilizasiyalar toqquşması konsepsiyasının müddəalarına uyğun olmadığını hesab edirlər. Məsələn, Rusiya sivilizasiya kökləri ilə pravoslav olan Gürcüstanla münasibətlərini postsovet dövründə daha mürəkkəb qurur, nəinki, mahiyyət etibarını ilə İslam sivilizasiyasına məxsus Azərbaycanla. Rusiya Federasiyası kimi çoxmillətli və çoxdinli dövlətlərdə dini fərqlilik məsələsinin şişirdilməsi, habelə sivilizasiyalararası münaqişələrin qasçılmazlığını iddia etmək sabitlik və təhlükəsizlik üçün mənfi nəticələr verə bilər. Amma qloballaşan dünyada müxtəlif mədəniyyət və din nümayəndələrinin bilavasitə qarşılıqlı fəaliyyəti şəraitində mürəkkəb münaqişə vəziyyətlərinin yaranacağını nəzərə almamaq olmaz. Bütün bunlar Hantinqtonun ideyalarını başa düşməyi və real beynəlxalq münasibətlərin analizində onun rolunu qiymətləndirməyi şərtləndirir.

§3. Z.Bjezinskinin geosiyasi konsepsiyası

Rusiya ilə münasibətlər digər tanınmış amerikalı politoloq Zbiqnev Bjezinskinin də diqqət mərkəzindədir. 1993-cü ildə nəşr olunan «Nəzarətsizlik. XXI əsrin astanasında qlobal qeyri-sabitlik» adlı kitabında o həm də soyuq müharibədən sonra beynəlxalq münasibətlərin inkişafı barədə proqnozlar verir. Lakin S.Hantinqtonun sivil yanaşmasından fərqli olaraq Z.Bjezinskinin yanaşması ənənəvi geosiyasi prinsiplərə əsaslanır. Z.Bjezinskinin fikrincə, Sovet İttifaqının dağılması Avrasiyanın mərkəzində geosiyasi vakuum yaratdı ki, bu da postsovet geosiyasi məkanının perimetri boyu münasibətlərin yaranmasının əsas səbəbi oldu. İslamçılığın fəallaşması ilə yanaşı, ABŞ-ın obyektivlikdən qaynaqlanan bacarıqsızlığı nəticəsində Orta Şərq regionunda vəziyyəti nəzarət altına ala bilməməsi geniş qeyri-stabil zonanın yaranmasına gətirib çıxara bilər, bu vəziyyət isə Cənub-şərqi Avropa, Orta Şərq və Fars körfəzi regionunu, habelə keçmiş Sovet İttifaqının cənub hissəsini əhatə edə bilər. Z.Bjezinskinin sözlərinə görə, bunun daxilində – «Zorakılıq girdabının ağzında» bütün dünya üçün təhlükə xarakteri daşıyan potensial münasibətlər üçün çoxsaylı düyünlər var. Başqa ölkələrin, xüsusilə də Çinin münasibətə cəlb olunması ehtimalı mövcud olduğu üçün təhlükə dərəcəsi artmaqdadır. Z.Bjezinski bu dövlət tərəfindən nüvə silahının yayılmaması rejiminə əməl olunduğunu şübhə altına alır.

Keçmişdə özünün antisovet baxışları ilə məşhur olan amerikalı politoloq əsas təhlükə kimi Rusiyanın imperialist siyasətinin yenidən baş qaldırmasını görür. Rusiyada demokratik quruluşun dönməzliyinə inanmayan politoloq hesab edir ki, «imperiyanın dirçəldilməsi» cəhdlərinə qayıdılması qaçılmazdır. Z.Bjezinskinin fikrincə, Rusiya xarici siyasətinin belə orientasiyası Birləşmiş Ştatlar üçün təhlükədir və bunun əleyhinə hər cür fəaliyyət göstərmək lazımdır. Buna görə də, o çıxış və məqalələrində Rusiyanın geosiyasi çəkisinə qarşı Ukrayna barədə ideyalar inkişaf etdirir. Bu ideya onunla əsaslandırılır ki, «Rusiya imperiyası»nın dirçəldilməsinin başlıca şərti Ukraynanın Rusiya

tərəfindən ilhaq edilməsinə bağlıdır. Ukrayna ciddi iqtisadi çətinlik çəkdiyi zaman Z.Bjezinski bu ölkəyə kömək etməyə çağırırdı. O da sirr deyildi ki, kömək etmək məsələsində başlıca hədəf Ukraynanın iqtisadi çətinliklərinin həlli deyil, onun Rusiya ilə yaxınlaşmasının qarşısını almaq idi. Bu cəhdlərin köməyi ilə nəzəri cəhətdən Rusiya-Ukrayna münasibətlərinə pəl vurmaq istənilirdi. Bjezinski bu istiqamətdə praktiki addımlar atmağa cəhd edirdi. Onun oğlu Kiyevdəki ABŞ səfirliyində çalışırdı. Amerikalı politoloqun yetirmələri Rusiya ilə məsafə saxlamağı əsas hədəf seçən millətçi qüvvələri dəstəkləməklə Ukrayna məsələlərinə maraq nümayiş etdirirdilər.

Bjezinskinin fikrincə, postsovet geosiyasi məkanında Rusiya imperiyasının bərpası təhlükəsinin qarşısını almaqda həlledici mövqeyə Ukraynadən başqa Azərbaycan və Özbəkistan da malikdir. Azərbaycan Xəzər neftinin istismarı və daşınması marşrutlarına nəzarət etmək baxımından ciddi rol oynayır. Bjezinski Rusiya ərazisindən yan keçməklə Türkiyənin Ceyhan limanına çıxan cənub neft kəməri marşrutunun tərəfdarlarından olub. O gələcək neft axınının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ABŞ rəhbərliyini Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində fəal iştirak etməyə çağırıb. Bjezinski bu məsələyə həm də Qafqazdan Rusiyanın kənarlaşdırılması imkanı kimi baxırdı. 1990-cı illərin sonunda Bjezinski dəfələrlə Şimali Qafqazın Rusiyanın tərkibindən çıxmalı olduğu barədə yazılar yazıb və ya çıxışlar edib. Demək olar ki, ondan başqa tanınmış Amerika siyasətçi və politoloqlarından heç kim Rusiya Federasiyasının ərazi bütövlüyünü şübhə altına almayıb.

Bjezinskinin ayırdığı üçüncü postsovet dövləti Özbəkistandır. O, belə hesab edir ki, Özbəkistan postsovet Orta Asiyasında aparıcı mövqeyə çıxsa və bu qismdə Rusiyanın «imperialist» iddialarına qarşı dayana bilər. Amerikalı politoloqun fikrincə, Özbəkistan regionun ən çox əhalisi olan dövlət olduğu və kifayət qədər təbii ehtiyata malik olduğu üçün bu rola daha uyğundur. Özbəkistan keçmiş sovet respublikaları içərisində əsas dövlətçilik ənənələrinə malik olan yeganə ölkədir və onun ərazisində Orta Asiya regionu

əsas tarixi-mədəniyyət abidələri yerləşir. İqtisadi cəhətdən Özbəkistanın Rusiyadan asılı olmadan özünü təmin edəcək səviyyəyə qalxa biləcəyini irəli sürən Bjezinski siyasi inkişafını da bu istiqamətə yönəldilməyin mümkünlüyünü qeyd edir. Amerikalı politoloqu nə postsovet Özbəkistanının siyasi rejiminin xarakteri, nə də onun seçdiyi iqtisadi modelin effektivliyi maraqlandırır. Özbəkistanın siyasi və iqtisadi sisteminin qurulması prinsipləri rəsmi ABŞ hakimiyyətinin postkommunist dövlətləri üçün arzu etdiyi formada olmasa da, Bjezinski üçün əsas məsələ bu keçmiş sovet respublikasının antiRusiya siyasəti yeritməsidir.

Əlbəttə, Bjezinskinin geosiyasi çıxışları ilə Amerika hökumətinin rəsmi mövqeyini fərqləndirmək lazımdır. Bjezinski çoxdan heç bir rəsmi vəzifə daşımır. Ancaq ABŞ siyasi elitasında onun həmfikirləri var, onun özü və yetirmələrinin Demokrat Partiyasının fəalları və tərəfdarları arasında geniş əlaqələri mövcuddur. Soyuq müharibə dövründə Amerikanın aparıcı sovetşünası, Sovet İttifaqı və kommunizm üzrə mütəxəssis Bjezinskinin baxışları sübut edir ki, bu müharibə hələ də özünü hiss etdirir. ABŞ-in siyasi elitasının bir hissəsi arasında politoloji birliklərində Rusiyaya münasibətdə haqlı olaraq narahatçılıq mövcuddur. Əgər söhbət Rusiya Federasiya və Amerika Birləşmiş Ştatları arasında gələcək münasibətlərdən gedirsə, bu vəziyyətlə hesablaşmaq lazımdır.

§4. Vallersteynin dünya sistemi analizi

Mənzərənin tamlığı üçün Rusiyanın beynəlxalq əlaqələr sistemində gələcək rolu barədə məşhur ABŞ sosioloqu İmmanuel Vallersteynin proqnozunu təqdim edirik. Onun xarici siyasi konsepsiyası daha çox neomarksist olaraq müəyyənləşdirilir. Bu cür xarakterizə ancaq o halda ədalətli sayıla bilər ki, Vallersteyn da Marks kimi siyasətin başlıca **determinantı** olaraq iqtisadiyyatı görür. Vallersteyna görə, beynəlxalq münasibətlərin əsasında ən öncə iqtisadi münasibətlər durur. Onun analizinin başlıca

kateqoriyası ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən yürüdülməsi mümkün olan «müasir dünya sistemi»dir. Vallerstaynın müəyyənləşdirməsinə görə, bu «müasir dünya sistemi»ni təxminən XV əsrdə meydana çıxan vahid kapitalist «dünya iqtisadiyyatı» birləşdirir. Hər dövlət dünya sistemində müəyyən yer tutur və onun yerini dəyişmək çox çətin, hətta demək olar ki, mümkünsüzdür. Kapitalist dünya iqtisadiyyatının qanunauyğunluqları dünya ölkələrini «nüvə» və «ətraf»lara (periferiya) bölməyi qaçılmaz edir ki, burada birinci həmişə ikinciyə nisbətən imtiyaza malik vəziyyətdə olur. Kapitalist dünya sisteminin nüvəsinə daxil olan dövlətlər ətrafların istismarı hesabına yaşamaq imkanı əldə edir. Dünya iqtisadiyyatının əsası qoyulandan bəri bu prinsip mövcud olduğu üçün bu qayda heç bir vaxt dəyişməyəcək. Nüvə və ətraf hissələrə daxil olan dövlətlərdən başqa «yarımətraf» dövlətlər də mövcuddur. Onlar nüvə dünya sisteminə daxil deyillər, həm də bütövlükdə ətraf dövlətlərə də aid edilmirlər.

Vallerstaynın fikrincə, I Pyotr və II Yekaterinanın islahatlarından başlayaraq Rusiya da bu cür tipik yarımətraf dövlət olub. O vaxtkı və sonrakı islahatlara baxmayaraq, Rusiya bu nüvənin tərkibinə daxil ola bilməyib, eyni zamanda o, əsasən dünyanın aparıcı dövlətlərinin müstəmləkəsinə çevrilən ətraf ölkə rolunda çıxış etməkdən xilas ola bilib. Dünya sistemində Rusiyanın yeri və rolunu müəyyən edən ənənəvi «əmtə» onun geosiyasi gücü və hərbi qüdrəti olub. Məhz bu faktorlar digər dövlətləri Rusiya ilə hesablaşmağa məcbur edir və ona «nəhəng dövlət» statusu qazanmağa imkan verir. Prinsipcə sovet hakimiyyəti illərində də bu situasiya dəyişməz qaldı. İ.Vallerstayn belə hesab edir ki, ayrılıqda bir dövlətdə və ya dövlətlər qrupunda baş verən dəyişikliklər dünya sisteminin əsas quruluşuna təsir göstərmək qabiliyyətinə malik olmur. Onun nöqtəyi-nəzərincə, sosializm dünya sistemi yalnız uydurma idi, belə ki, dünya iqtisadi sisteminin inkişaf qanunauyğunluqları kapitalizm bazarının qanunları ilə müəyyənləşdirilirdi.

Soyuq müharibə, onun nəticələri, habelə onun başa çatmasından sonra beynəlxalq münasibətlərin inkişaf perspektivləri barədə

Vallerstaynın gəlidiyi nəticələr və verdiyi qiymətlər olduqca orijinal, hətta qeyri-adidir və onlar ümumi qəbul olunmuş qiymətlərlə kəskin fərqlənir. Vallerstayn hesab edir ki, İkinci Dünya müharibəsindən dünyanın iqtisadi və siyasi lideri qismində çıxan ABŞ öz qüdrətinin zirvəsinə 1945-ci ildə çatdı. Birləşmiş Ştatlar dünya sisteminin nüvə dövlətləri içərisində yeganə dövlət idi ki, müharibənin dağıntı və digər neqativ nəticələrindən kənar qalmışdı. Bununla bərabər, hətta özünün iqtisadi-sənaye potesialını artırmışdı.

Amerika iqtisadiyyatının bundan sonrakı fəaliyyəti və inkişafı üçün dünya sistemi nüvəsinin qalan hissəsini – Qərbi Avropa və Yaponiyanı bərpa etmək və qorumaq lazım idi. Buna görə də, ABŞ və SSRİ rəhbərləri Yaltada dünyanın iki təsir dairəsinə bölünməsi barədə razılığa gəldilər. ABŞ-ın təsir dairəsinə əsasən dünyanın nüvə hissəsinə aid olan dövlətlər, sovet təsir dairəsinə isə əksəriyyət ətraf və yarımətraf dövlətlər daxil edildi. Vallerstaynın qənaətinə, ABŞ şüurlu şəkildə bu cür bölünməyə razılıq verdi. Ona görə ki, o, bütün dünya üzərində global nəzarəti həyata keçirmək üçün nə kifayət qədər ehtiyata, nə də istəyə malik idi. Öz cavabdehlik zonası sərhədləri daxilində ABŞ əvvəlcə Qərbi Avropa və Yaponiyanın iqtisadiyyatını bərpa etməyə kömək göstərməyə başladı, sonra isə öz nüfuzundan istifadə edərək müvafiq müqavilələr (Qərbi Avropa üçün NATO, Yaponiya üçün birgə təhlükəsizlik haqqında müqavilə) bağlayaraq hərbi-siyasi cəhətdən özünü birləşdirdi. Öz bloku daxilində intizamı saxlamaq üçün ABŞ-a xarici düşmən obrazı yaratmaq lazım idi. Bu qismdə isə Sovet İttifaqını görürdü. ABŞ-la SSRİ «soyuq müharibə» adı altında böyük oyuna başladılar. Sovet İttifaqı öz müttəfiqləri üzərində nəzarəti gücləndirməyi hədəf seçməklə daha çox «züytutan» partnyor qismində çıxış edirdi.

Soyuq müharibənin ilkin mərhələsində həm Qərbdə, həm də Şərqdə başqa cür düşüncələrə qarşı olduqca oxşar şəkildə mübarizə aparılırdı. Makkartizmə qarşı mübarizə – «əcinne ovu» həm ABŞ-da, həm də SSRİ və Şərqi Avropa dövlətlərindəki siyasi proseslərdə özünü göstərirdi. Vallerstaynın iddiasına görə,

əslində kapitalist dünya iqtisadiyyatının özünə dayaq tapdığı dünya sisteminə təhlükə təşkil edən həqiqi solçu qüvvələr sıradan çıxarıldı. Ümumi qəbul olunmuş fikrə baxmayaraq Vallersteyn soyuq müharibə illərində beynəlxalq münasibətlərdə ikiqütblü sistemin yaranmasını qəbul etmir, belə ki, Sovet İttifaqının iqtisadi potensialı heç vaxt ABŞ-ın iqtisadi potensialı ilə bərabər olmayıb. Ancaq bu ölkələr üçün bir-birinə qarşı olan nəhəng dövlətlər rolu oynamaq sərfəli idi və onlar uzun müddət bu işi görürdülər.

Xüsusi olaraq, «üçüncü dünya» ölkələrinə çevrilən ətraf ölkələrə münasibətdə həm SSRİ, həm də ABŞ eyni prinsiplərə söykənən oxşar siyasət yürüdürdülər. Vallersteyn müstəmləkə və asılı xalqların məsələsi ilə bağlı ABŞ prezidenti V.Vilsonla V.Leninin ideyaları arasında elə bir ciddi fərq görmürdü. Hər ikisi əvvəlcə onlara müstəqillik vermək, daha sonra iqtisadi geriliyi aradan qaldırmaq və inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə çatmaq üçün kömək etməyi lazımlı hesab edirdi. Burada tək fərq onda idi ki, liberal V.Vilsonun nöqəyi-nəzərincə, iqtisadi quruluş üçün sərbəst bazar ideal sayılırdı, bolşevik V.Lenin isə kapitalist inkişaf dövrü keçən geridə qalmış xalqlar üçün iqtisadi çiçəklənmə təklif edirdi. Həm Sovet İttifaqı, həm də ABŞ inkişaf etmiş ölkələr hesabına öz təsir zonalarını genişləndirməyə çalışırdılar, amma dünya sisteminə bu ölkələrin yeri prinsipçə dəyişmirdi. Vallersteyna görə, sadəcə ayrı-ayrı ətraf və yarımətraf dövlətlər dünya sisteminin nüvəsinə daxil ola bilirlər. Hələki kapitalist dünya iqtisadiyyatı mövcuddursa, bir qədər inkişaf etmiş dövlətlər tərəfindən istismar obyektinə kimi qalan əksər dövlətlərin vəziyyətini dəyişmək mümkünsüzdür. Bununla belə, uzun müddət milli inkişaf imkanları barədə illüziyalar mövcud olub. Ayrı-ayrı dövrlərdə bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələr özləri üçün əlverişli olan dünya iqtisadiyyatı konyukturasındakı dalğalanmalardan istifadə edə bildi.

«Soyuq müharibə» adlı oyun o vaxta qədər davam etdi ki, əsas oyunçular olan ABŞ və SSRİ ona maraq göstərir və onu davam etdirə bilirdilər. Vaxt keçdikcə, ona maraq sönməyə, onu aparmağa imkanlar isə azalmağa başladı. ABŞ dünya sisteminin

nüvəsi çərçivəsində əvəzsiz iqtisadi lider rolunu itirdi, buna müvafiq olaraq özünün yaxın müttəfiqlərinə real nəzarət imkanlarını da itirdi. Bununla da oyuna bu cür nəzarət etməyin əsaslandırılması məqsədini qarşıya qoymaq mənasızlaşdı. Onun effektiv iqtisadiyyatı nə silahlanma yarışına, nə də dünya üzrə çoxsaylı dostları və müttəfiqlərini dəstəkləməyin ağırlığına dözmədiyindən bu oyunu davam etdirmək üçün Sovet İttifaqının bütün ehtiyatları tükəndi. Nəticədə ABŞ və SSRİ-nin qarşılıqlı razılığı ilə soyuq müharibə dayandırıldı.

Əsasən Bzejniski tərəfindən yayılan fikirlərin əksinə olaraq soyuq müharibənin başa çatması ABŞ-ın qələbəsi deyil, əksinə Amerika hegemoniyasının və liderliyi erasının sonu anlamına gəlirdi. Soyuq müharibənin başa çatması bəşəriyyətin «qızıl əsrinin» «tarixinin sonu»nu yox, yeni münaqişələrin yaranmasına və köhnələrin gərginləşməsinə gətirib çıxardı. Hantinqtondan fərqli olaraq Vallerstayn gözlənilən münaqişələrin səbəbini mədəni deyil, iqtisadi amillərlə əlaqələndirir. Onun fikrincə, artıq XXI əsrin əvvəllərində haşiyələnmiş, yoxsul və geridə qalmış Cənub dövlətlərinin zəngin Şimala meydan oxuması, hətta birbaşa hücumunu, habelə Cənub dövlətləri arasında nüvə silahlarından istifadə etməklə işğalçı müharibələri gözləmək olar. Ancaq ən böyük təhlükə dünya sisteminin nüvə dövlətlərinə qarşı ətraf dövlətlər tərəfindən (Cənub əhalsinin Şimala kütləvi miqrasiyası) törənə bilər.

Vallerstaynın fikrincə, K.Marksın «proletariatın hədəfi kapitalizmi məhv etməkdir» anlayışı müasir şərtlərə uyğun gəlmir. XX əsrin sonunda dünya sistemi çərçivəsində «proletariat» anlayışı deyəndə ətraf ölkələrin bütün əhalisi başa düşülməlidir. Ötən onilliklərdə üçüncü dünya ölkələrində daha yaxşı gələcək ümidi qalmaqda idi, ancaq soyuq müharibənin başa çatması ilə bu ümidlər puça çıxdı. Cənubun əksər ölkələri əvvəlki strateji əhəmiyyətini itirdi, iqtisadi münasibətlərdə isə onlar bir az daha dünya təsərrüfatının son kənarlarına (ətraflara) doğru itələndi. Vallerstaynın qənaətinə əsasən, gələcəkdə dünya iqtisadiyyatı çərçivəsində əksər investisiyaların Çinə, Rusiyanın

bir hissəsinə və Şərqi Avropa ölkələrinə yönəldilməsi gözlənilir. Əksər ətraf ölkələrin və əhalisinin vəziyyəti yalnız pisləşəcək. Müasir proletariat – Cənub ölkələrinin əhalisi kapitalizmi məhv etmək yox, kaptitalizm şəraitində yaşamaq istəyir. Bu öz doğma vətənlərində mümkün olmadığı üçün Afrika və Asiyadan olan miqrantlar kütləsi Şimalın rifah halı yüksək olan ölkələrinə can atır. Bu axın artıq başlayıb və özü ilə birlikdə müxtəlif mənfi nəticələrə gətirib çıxaracaq. Qeyd olunduğu kimi, Vallersteyn yayılmış fikirlərə zidd olaraq iddia edir ki, soyuq müharibə qələbə ilə deyil, liberalizmin tarixi məğlubiyyəti ilə başa çatıb. O, arqument qismində bir tərəfdən Vilsonun öz müqəddəratını təyin etmə və müstəmləkə dövlətlərinin və xalqların bundan sonrakı inkişafını nəzərdə tutan planının iflasını gətirir, digər tərəfdən inkişaf etmiş ölkələrdə sosial liberailzmin və liberal sosializmin qazandıqlarının məhv olmasını irəli sürür.

Liberal və sosial demokrat partiyaların və həmkarlar təşkilatlarının fəaliyyəti hesabına inkişaf etmiş dövlətlərdə insan hüquqlarına riayət olunması və hörmət edilməsi prinsipləri bərqərar olub. Muzdlu işçilərin maddi rifahı yüksək səviyyəyə çatıb və onlar cəmiyyətdə layiqli yerlərini tutublar. Vallersteynin fikrincə, qeyri-leqal miqrantların axını Qərbi Avropa və Şimali Amerikanın maddi rifah halı yaxşı olan ölkələrinin hakimiyyətləri tərəfindən miqrasiyanın qarşısını almaq yönündə tədbirlərə əl atmaq məcburiyyətində qoyur, bu işə yerli əhalinin maraqlarını qorumaq naminə insan hüquqlarının pozulmasına rəvac verilməsi və zorakılıq tədbirlərinin güclənməsinə gətirib çıxaracaq. Miqrasiyanı tamamilə dayandırmaq mümkün deyil, qeyri-leqal miqrantların sayı artacaq və əmək bazarına mənfi təsir göstərəcək. Üçüncü dünya ölkələrindən gələnlər sürətlə böyüyən ucuz fəhlə qüvvəsi ehtiyatı olacaq və bu özü ilə birlikdə işsizliyin artmasına və əsas əməkçi kütləsinin əmək haqqının aşağı salınmasına gətirib çıxaracaq. Bütün bunlar yerli əhali ilə daha aşağı səviyyəli təhsilə malik, başqa dinə sitayiş edir və başqa dəyərlər sistemində malik miqrantlar arasında münaqişələri qaçılmaz edir. Sosial və milli gərginliyin güclənməsi hakimiyyət

tərəfindən zorakı metodların güclənməsi ilə müşayiət olunacaq və bu da liberal-demokrat piinsiplərdən uzaqlaşmağa gətirib çıxaracaq. Ümumi rihafa malik sosial dövlətin sonu gələcək. Ona görə ki, Cənub ölkələrindən axışıb gələnlər Qərb ölkələrinin cəmiyyətlərinə tam inteqrasiya olunmağı bacarmadıqları üçün keçmiş miqrantların bir hissəsi kriminal yola yuvarlanacaqlar. Cinayətkarlığın artması, milli, sosial, dini xarakter daşıyan münacişələr təhlükəsizliyin təmin olunması üçün xərclərin artırılmasını zəruri edəcək. Ehtiyatların ictimai istehsal və sosial xidmət sahələrindən ictimai asayişin qorunmasına yönəldilməsi əhalinin əsas hissəsinin həyat səviyyəsinə mənfi təsir göstərəcək. Vallersteyn fikrincə, XXI əsrin ortalarında ABŞ-da həyat səviyyəsi XX əsrin 80-90-cı illərində xaricdə olan səviyyəyə yaxınlaşacaq, hətta ondan aşağı olacaq.

Keçmişdə beynəlxalq münasibətlər sistemində ikiqütblülük xarakterinin olduğunu inkar edən Vallersteyn bir daha ümumi qəbul edilmiş anlayışlara qarşı çıxaraq ikiqütblülüyn gələcəkdə, soyuq müharibənin başa çatmasından sonra ortaya çıxması imkanlarını ehtimal edir. Bu dünya sistemində baş verən proseslərlə şərtləndirilir.

Politoloq güman edir ki, dünya sisteminin nüvəsi daxilində münasibətlər qeyri-sabit olacaq. İqtisadi rəqabət üç əsas güc mərkəzini ortaya çıxaracaq – ABŞ, Yaponiya və birləşmiş Avropa. Ancaq antimavropa təmayülə malik olan ABŞ və Yaponiyanın gələcəkdə bir blokda birləşməsi qaçılmaz olacaq. Vallersteyn eyni zamanda bu blok tərəfindən Avropa dövlətləri ilə rəqabət zamanı imkanları genişləndirmək üçün Çindən istifadə olunmasını qaçılmaz hesab edir. Bu vəziyyətdə ABŞ-Yaponiya-Çin alyansına qarşı Rusiya-Avropa bloku yaradıla bilər. Rusiya yenidən özünün ənənəvi rolu – geosiyasi və hərbi qüdrəti ilə tələb oluna bilər. Hərçənd ki, hazırda Rusiyanın potensialı zəifləsə də, amerikalı politoloq şübhə etmir ki, yaxın zamanlarda bu potensial bərpa olunacaq.

İ.Vallersteyn Rusiyanın perspektivi ilə bağlı ümumi proqnozu yüksək optimizmdən uzaq olsa da, ifrat pessimizmə də yaxın

deyil. Rusiyanın «Svobodnaya mısl» («Azad fikir») jurnalının suallarına cavabında o deyib: «Mən əminəm ki, Rusiya həmişə olduğu kimi, dünya sistemində statusunu artırmaq üçün çox çalışacaq və həmişə olduğu kimi, onun cəhdləri yarığurlu olacaq. Sabah (daha dəqiqi sonrakı 20-90 il ərzində) sizi nə fəlakət, nə də çiçəklənmə gözləyir, sadəcə Rusiya üçün adi olan enişli-yoxuşlu tarix».

Gələcəyi təhlil edən Vallerstayna görə, hələki dünya kapitalizm iqtisadi sistemi mövcuddursa, ən azı XXI əsrin ortalarına qədər olan dövr qaranlıq vəd edir – ətraflarda və dünya sisteminin mərkəzində münaqişələr, böhranlar qaçılmaz olacaq. Vallerstaynın şəxsində neomarksizm, K.Marks, F.Engels və V.İ.Lenin üçün daha xarakterik olan sosial optizmdən çox uzaqdır. Ancaq Vallerstaynda ənənəvi marksizmə oxşar olan mülahizə və nəticələr tapmaq olar. O dünyanın inqilab yolu ilə yenidən qurulması ehtimalına inamını saxlayır. Düzdür, o bunu qeyri-müəyyən uzaq gələcəkdə kapitalist dünya iqtisadiyyatına hökm edənlərə meydan oxumaq qabiliyyətinə malik yeni antisistem qüvvələrinin ortaya çıxması ilə şərtləndirir.

Onun bütün orjinal, hətta qəribə baxışlarına baxmayaraq, İ.Valerstaynın bəzi qənaətləri diqqətəlayiqdir. Hər şeydən qabaq bu inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün qloballaşmanın nəticələrinin analizi məsələsidir. Müasir dünya siyasəti və iqtisadiyyatının hər iki mərkəzi arasında qarşıdurmanı qətiləşdirmək düzgün olmasa da, Vallerstaynın proqnoz verdiyi ABŞ və Avropa Birliyi arasında ayrı-ayrı qarşıdurma elementlərini artıq bu gün müşahidə etmək olur. Bununla belə, soyuq müharibə başa çatandan sonra dünya inkişafının perspektivləri barədə İ.Vallerstayn, habelə F.Fukuyama, S.Hantinqton və Z.Bjezinski tərəfindən verilən qiymət və qənaətləri yalnız gələcək təsdiq və inkar edə bilər. Son onillikdə dünyada baş verənlər, dəyişiklər o qədər genişmiqyaslı və dərinliyə malikdir ki, görünür, adekvat olaraq onları dərk etmək və izah etmək üçün siyasət elminə hələ çox vaxt lazım gələcək.

VII FƏSİL

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN ƏSAS AKTORLARI

Ş1. Siyasət, millət, dövlət və suverenlik

Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər mövzusunda danışarkən əlbəttə hüquq, ictimai elmlər, iqtisadiyyat, tarix və bu kimi digər elmlərdən mütləq müxtəlif səviyyədə yararlanmadan keçinmək mümkün deyil. Ancaq sadaladığımız sahələrin hər biri ayrılıqda deyil, hamısı birlikdə mövzuya aid olduğu üçün onların üstündə xüsusi dayanmağı məqsədemüvafiq hesab etmək olmaz. Ona görə də, biz yalnız dünya siyasətində təməl anlayış kimi qəbul edilən və tez-tez istifadə olunan «siyasət», «millət», «dövlət» və «beynəlxalq» anlayışlarına daha çox diqqət yetirəcəyik.

Siyasət (Politika)

İctimai elmlərdə mövcud olan bir çox anlayışlar kimi, «politika» anlayışı da müxtəlif mənalarda təqdim edilən və ayrı-ayrı alimlər tərəfindən fərqli şəkildə izah olunan bir anlayışdır. Məsələn bəzilərinə görə, siyasət bir oyun, bir qarşıdurmadır, başqalarına görə isə, ictimai ahəngi qoruyan bir mexanizmdir. Birincilərə görə, siyasət azlığın çoxluq üzərində hakimiyyətini təmin edən vasitə, ikincilərə görə isə, insanların cəmiyyət içərisində birləşmələrini təmin edən faktordur və s. Lakin bu da hələ hamısı deyil. Müxtəlif elm adamları və cəmiyyətsünaslar tərəfindən siyasət güc, iqtidar mücadiləsi, mənfəət və maraq, dəyərlərin bölüşdürülməsi prosesi, hətta bir nüfuza söykənərək dəyərlərin paylaşdırılması, digərlərinə görə isə, siyasət bir işbirliyi, uzlaşma prosesidir və s.

Bu qədər ziddiyyətli yanaşmalar birinci mənada siyasət anlayışının öz təbiətinin mürəkkəbliyinə bağlıdırsa, digər tərəfdən onu izah edən mütəxəssislərin dünya görüşünə bağlıdır.

Əsasən liberal nəzəriyyəni qəbul edən Aristotel və Platondan başlayaraq Kant və Qrotiusa qədər gəlib çatan idealist və liberal məktəbi təmsil edən siyasətşünaslar siyasəti bir işbirliyi və mənəfətlərin uzlaşdırılması prosesi kimi görürlər. Realist məktəbin nümayəndələri isə siyasəti daha çox rəqabət prosesi və hətta mənəfe rəqabəti kimi qəbul edirlər. Siyasət eyni zamanda siniflərarası rəqabətdir. Yaxud istehsal vasitələri üzərində rəqabətdir. Əmək və sərmayə arasındakı , brujaziya və proletariat arasındakı rəqabət yaxud qarşıdurmadır.

Siyasəti istər rəqabət, istərsə də uzlaşma prosesi olaraq qəbul edən tərəflər bu anlayışların dar və ya geniş mənada başa düşülməsi məsələsində də fərqli mövqelərdən çıxış edirlər. Məsələn, siyasət iqtidara gəlmək uğrunda mübarizədirsə, əvvəlcə iqtidar dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğunu dəqiqləşdirmək lazımdır. İqtidar anlayışı sadəcə siyasi iqtidar kimi başa düşülsə bu məqsəddən kənar olan ünsürlər və fəaliyyətlər kənara atılmalıdır. Əgər, iqtidar dedikdə, siyasi iqtidarı ələ keçirmək məqsədi güdməyən, lakin ona birbaşa və ya dolayısı ilə təsir etmək imkanları əldə etmək istəyən fərdlərin və qrupların fəaliyyəti başa düşülsə belə anlayış siyasət anlayışından kənarda tutulmalıdır. Başqa bir tərəfdən iqtidar anlayışı geniş mənada qəbul edilərək cəmiyyətin bütün təbəqələrində şəxsi məqsədlərini (istəklərini) digər fərdlərə və qruplara qəbul etdirəbilmə mücadiləsi, yəni bir nüfuz və səlahiyyət əldə etmə mücadiləsi şəkilində ortaya qoyularsa, bütün sosial məqsədli təşkilatlarda fərdlərin eyni məqsədə uyğun davranışlarını da bu anlayışa daxil etməklə daha geniş mənada siyasət anlayışı kimi dərk etmək olar.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi bəziləri siyasəti bir uzlaşma və işbirliyi prosesi kimi qəbul edirlər. Belə mövqedən yanaşdıqda siyasət müəyyən bir cəmiyyətdə toqquşma vəziyyətində olan mənəfələrin uzlaşdırılması fəaliyyətidir. Belə olduqda, həmin fəaliyyət prosesində vaxtaşırı toqquşmaların da olduğuna diqqət

etsək, burada siyasətin özünün gerçəkdən də toqquşan mənafelərin uzlaşdırılması prosesi olaraq ortaya çıxdığını söyləmək lazımdır.

Başqa bir mövqeyə görə isə toqquşmalar siyasətin təməlini təşkil edir və toqquşmanın əsl səbəbi də məhz dəyərlərin (maddi ya mənəvi) bölüşdürülməsidir. Belə bölgüyə görə, siyasət siyasi iqtidarı ələ alaraq və ya ondan istifadə edərək öz fikirlərini və mənafelərini həyata keçirməyə çalışan müxtəlif qruplar arasında, yaxud fərdlər arasında bir mübarizə prosesidir. Bu cür yanaşma, siyasətin rəqabət, toqquşma tərəfini ön plana çıxarmaqla bəzi hallarda bu prosesin uzlaşma və əməkdaşlıq şəklində ola bilməsini gözdə tutmuş olur.

Əgər siyasət dəyərlərin bölüşdürülməsi prosesi olaraq izah edilirsə o zaman bu dəyərlər dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu, ilk növbədə əlbəttə bütün növ maddi və mənəvi dəyərlərin bölüşdürülməsi kimi başa düşülə bilər. Lakin belə olduqda dəyər anlayışının sərhədləri qeyri müəyyən hala gəlmiş ola bilər və cəmiyyətin bütün növ əlaqələrini bura daxil etmək zərurəti yaranar.

Bəzilərinə görə, siyasət dövlətin fəaliyyəti, yaxud dövlət ilə fərd arasındakı münasibətlərdən ibarətdir. Ancaq belə izahat məntiqi baxımdan özlüyündə doğru sayılsa da sadəcə olaraq dövlətlə bağlı münasibətləri əhatə etdiyi üçün, hələ dövlət olaraq təşkilatlanmamış cəmiyyətlərdə siyasətin olmadığı kimi yanlış nəticəyə gəlməyə səbəb ola bilər. Belə olduqda, dövlət kimi tanınmayan, lakin bir dövlət olmağın şərtlərini təmin etmiş, yaxud dövlət içərisində ondan asılı olmayan müxtəlif fərdlərin və qrupların fəaliyyətini siyasətin yuxarıda göstərilən məzmunu ilə başa düşmək çox çətin olar.

Bu çərçivədə məşhur siyasət bilicisi David İston, siyasəti dəyərlərin bir nüfuzə söykənərək bölüşdürülməsi prosesi kimi görür. Göründüyü kimi, burada da siyasətin mövcud olması üçün bir nüfuz sahibinin olması şərti axtarılmıqdır. Siyasətin mövcudluğu üçün, doğrudan da bir nüfuz sahibinin olması şərtidirmi?! Əgər bu gerçəkdən şərtdirsə, beynəlxalq sistemdə

legitim bir nüfuz sahibinin olmadığını nəzərə alsaq «beynəlxalq siyasət» anlayışından da imtina olunması kimi fikir irəli sürmək olarmı?

Beynəlxalq əlaqələr sahəsində güc amili məsələsinə diqqəti cəlb edən Hans Morgentau siyasəti güc mücadiləsi olaraq izah etməkdədir. Morgentauya görə dövlətlər xarici siyasətlərini nə şəkildə ifadə edirlərsə etsinlər, bunun yolları necə olursa olsun, gerçək ifadəsi güc və mənafe mücadiləsidir. Lakin H.Morgentaunun dövlətlər arasındakı münasibətlərin başqa bir məqsədə deyil yalnız gücə əsaslandığını iddia etməsi və güc anlayışının tam izahatını verməməsi ayrıca gücün məqsədi yoxsa vasitəmi olduğunu müəyyənləşdirməməsi tənqid hədəfi olmuşdur.

Göründüyü kimi ayrı-ayrı alimlər siyasət məsələsinə müxtəlif mövqedən yanaşır, özlərinə görə öz mövqelərində doğru olduqlarını ifadə edirlər. Lakin bununla bərabər, bu mövqələrin bir hissəsi ya siyasət prosesinin mahiyyətini tam əks etdirmir, ya da əksinə onun əhatə dairəsini həddindən artıq genişləndirir, yaxud daraldırlar.

Ancaq necə izah edilməsindən asılı olmayaraq siyasətin insanların cəmiyyət halında yaşamasının təbii nəticəsi olduğu göz önündədir. Fərd təkbaşına yaşadığı zaman onun siyasi fəallığından söhbət gedə bilməz. Başqa sözlə, ictimai ehtiyatların ortaya çıxması ilə bərabər insanlar bunları təmin etmək və ya paylaşmaq məqsədi ilə müxtəlif təsiretmə yolları tapmışlar.

Hamının qəbul etdiyi ümumi bir yanaşma olmasa da bir çox elm adamları, siyasəti, insanların müəyyən məqsədə çatmaq və sahib olduqları fikirləri həyata keçirmək üçün göstərdikləri, bəzən əməkdaşlıq və uzlaşma, bəzi hallarda isə rəqabət və toqquşma şəklində ortaya çıxan bir strateji təsir prosesi kimi izah edirlər. Beləliklə, siyasəti sadəcə sürəkli qarşıdurma və mübarizə vəziyyəti kimi görmək yox, onu məqsədlərə çatmaq və dəyərləri yaymanın, yaxud qəbul etdirmənin yeni siyasi davranış olan əməkdaşlıq yolu olduğunu qəbul etmək lazımdır. Deməli, siyasət, rəqabət, qarşıdurma və əməkdaşlıq bu fəaliyyəti birləşdirən bir

prosesdir. Ancaq siyasətin həyata keçirilməsi zamanı biz təhdid, hədə, mükafatlandırma, cəzavermə, hətta ittifaq yaratma, iqtisadi və siyasi birliklər təsis etmə kimi ən müxtəlif fəaliyyətlərlə üzləşirik. Bəs «beynəlxalq» və «beynəlxalq siyasət» anlayışlarını necə başa düşmək lazımdır. Bunun üçün, ilk növbədə «millət», «dövlət», «hökumət», «xalq» və «suverenlik» kimi anlayışların mənasını və bunlar arasında yaxın əlaqələri öyrənməliyik.

§2. Millət, Dövlət və Suverenlik

Millət, dövlət, hökumət və xalq anlayışlarını zaman-zaman biri-birinin yerinə bəzən də fərqli mənada istifadə edildiyi məlumdur. Siyasət anlayışında olduğu kimi bu anlayışlar da müxtəlif elm adamları tərəfindən müxtəlif cür izah edilir.

«Dövlət» sözü daha çox hüquqi bir mənə kəsb edir. Müasir mənada dövlət, müəyyən sərhədlərə malik bir ölkə torpaqları üzərində olan, müəyyən bir hökumət tərəfindən idarə olunan və hüquqi baxımdan suveren olan siyasi təşkilatlanmadır. Bununla yanaşı bəziləri dövləti sadəcə sosial dəyərlər piramidasının zirvəsi olaraq görür. Belələrinə görə dövlət ən üstün dəyərdir və məxsusi bir məqsəddir. Heygel dövləti az qala dünyəvi Allah səviyyəsinə qaldırır. Bəzilərinə görə isə dövlət bir məqsəd deyil sadəcə ictimai nizamı və ictimai barışıqı qoruyan vasitədir. Bəziləri dövləti tək və suveren bir iqtidar quruluşu kimi xarakterizə edir bəziləri isə bunun əksinə dövləti insanlar tərəfindən meydana gətirilən digər cəmiyyətlər kimi bir cəmiyyət lakin belə cəmiyyətlərdən daha geniş cəmiyyət kimi izah edirlər.

Bütün bu tipli izahatlara baxmayaraq əsas etibarını ilə Dövlət anlayışı hüquqşünaslar tərəfindən izah edilən formada qəbul edilməkdədir. Məsələn, «Klassik Fransız ictimai hüquq doktrinasına görə, Dövlət hər hansı millətin hüquqi status qazanmış formasıdır. Avstriyalı hüquqşünas Hans Kelsenə görə isə «Dövlət daimi hərəkətdə olan hüquqi normalar sistemidir».

Müəyyən edilmiş sərhədlərə sahib və bu sərhədlər içərisində vahid bir hüquq sisteminin mövcud olduğu suveren cəmiyyətlər mənasına gələn müasir milli –dövlətin yaranması protestanlığın və Avropada hüquqi dövlət anlayışının yaranmasına səbəb olan və 30 illik müharibəni sona çatdıran 1648-ci il Vestal müqaviləsindən başlayır. Bu mənada, dövlət bəzi elm adamlarına görə, beynəlxalq münasibətlərin əsas və tək aktoru bəzilərinə görə isə çox sayda aktorlardan biri olmaqla bərabər, yenə də beynəlxalq münasibətlərin ən əhəmiyyətli aktorudur. Bununla bərabər, Vestal müqaviləsinin eyni zamanda müasir beynəlxalq sistemin siyasi təməlini yaratdığı kimi fikirlər də ümumən qəbul edilir. Çünki 30 il davam edən bu müharibə Roma kotolik kilsəsinin və Müqəddəs Roma İmperatorluğunu dəstəkləyən Kotoliklərlə İslahatçı güclər arasında baş verməklə bərabər, bu iki qrup arasında iqtisadi və siyasi mənafe fərqlərinə söykənən bəsit bir müharibə olmaqla qalmamış onun izləri həddindən artıq müxtəlif sahələri əhatə etmişdir. Belə ki, müharibə Roma İmperatoru VIII Henrixlə kifayət qədər nüfuzlu güc sahibi olan Kilsənin qarşıdurmasından yaranmış və sonralar Dövlətlə Kilsə arasında gedən amansız müharibəyə çevrilmişdir. Müharibə nəticəsində Henrixin Kilsənin gücünü ortadan qaldırması və onun sahib olduğu zənginlikləri ələ keçirməsi, iqtisadi-siyasi ikitirəliyə son qoyması və dövləti vahid güc halına gətirməsi, siyasi iqtidarın da kilsədən alınaraq dövlətin əlinə keçməsi, feodalizmin çöküşünə və Avropada dindən asılı olmayan hüquqi dövlətin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Müharibədən sonra siyasi və iqtisadi iqtidarın başqa müstəviyə keçməsi və sərvətlərin yenidən bölüşdürülməsi ilə bərabər yeni bir emalat və ticarətçi sinifinin meydana gəlməsi, yeni mərhələdə dövləti təmsil edən monarxla yeni istehsalçı güclər arasında belə dövlətin mövcudluğunda maraqlı olan orta qrup mənafənin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu prosesdə ən sürətli inkişaf İngiltərədə baş vermiş və İngiltərə qısa bir zamanda feodal dövlət quruluşundan uzuaqlaşaraq istehsalat və ticarət mənafələrinin mövcud olduğu kapitalist sistemini mənimsəyən bir ölkəyə çevrilmişdir.

Həqiqətən də bu prosesin sonunda Avropada dövlət ən əhəmiyyətli siyasi, iqtisadi və sosial varlıq halına gəlmiş, bununla Avropada kapitalizm inkişaf etməyə başlamış, dünya iqtisadiyyatı deyilən bir məfhum meydana gəlmiş və Avropanın gücünün və təsirinin inhisarçılıq siyasəti ilə bütün dünyaya yayılmasına şərait yaranmışdır. Beləliklə, 1648-ci il dönmindən sonra dövlət beynəlxalq siyasi sistemin əsas aktoruna çevrilmişdir.

Yuxarıda bildirildiyi kimi müasir mənada dövlət sərhədləri müəyyənlanmış bir ərazidə yaşayan xalqa, suveren bir hökumətə və digər dövlətlər tərəfindən tanınan və legitim sayılan bir rejimə sahib olan siyasi birlik mənasını daşıyır. Buna görə də, beynəlxalq münasibətlərdə millət və dövlət anlayışları bir-birindən ayrı tutulur. Millət dedikdə eyni ortaq kökə sahib, ortaq adət və ənənəyə, ortaq dilə, ortaq keçmişə, ortaq dünyagörüşə, mədəniyyətə sahib olan ən geniş toplum, cəmiyyət başa düşülür. Bu mənada, Avropa və Asiyada ilk milli dövlətlər kimi İngiltərə, Fransa, İspaniya, Çin, Yaponiya və s. olduğu qəbul edilir.

Millət və Dövlət məfhumlarının bir-birinin yerinə işlədilməsi zaman-zaman dolaşılıq yaradır. Bir toplum qrupu mənasında bir millət bəzən bir neçə dövlətdə yaşadığı halda həmin dövlətlərin eyni adlı millətə aid olmaması mümkündür. Məsələn, Afrikada, Asiyada, Avropada çoxlu sayda etnik qruplar bir neçə dövlətin ərazisində toplum olaraq yaşayırlar və s. Amma bəzən də bir toplumun özü mövcud olsa da konkret dövləti yoxdur. Məsələn, fələstin xalqı, cəmiyyəti və bundan doğan digər münasibətlər olsa da, onları birləşdirən və müasir anlamda qəbul edilən bir dövlət hələlik yoxdur. Bununla yanaşı, bəzi dövlətlər çoxmillətli bir qurluşa sahibdirlər. Məsələn, tarixi keçmişdə Osmanlı və Avstriya Macarıstan imperatorlukları yaxın keçmişdə Sovet İttifaqı, hal hazırda ABŞ, Hindistan, İran, Rusiya çox millətli dövlətlərdir. Beləliklə, ilk Avropa dövlətləri, hər biri bir millətdən ibarət olan həqiqi milli dövlət idilərsə, hazırda modern dövlət olmaqla köçlər, emiqrasiyalar və s. kimi səbəblərlə müxtəlif millətlərin yaşadığı ölkələrə çevrilmişlər.

Millət məfhumunu bəzi alimlər eyni etnik kökə malik eyni dini, dili, mədəniyyəti olan insan toplumu kimi izah etsələr də, bəziləri etnik kökü məhz genetik mənada izah etməyə üstünlük verirlər. Belə oluqda, millətçilik anlayışı irqçilik və etnik ayrımcılıq mənasına gəlir ki, bu da çox uğurlu izahat hesab edilmir. Ayrıca eyni etnik kökdən gələn insanların yaratdığı dövlət monoetnik sayılsa da olduqca az olduğundan modern milli dövlət anlayışı ilə o qədər də eyniyyət təşkil etməyə bilər. Ayrıca milli dövlətə sırf genetik etnik yanaşma bir sıra ölkələrdə qarışıqlıq və qarşıdurma yarada biləcəyindən elm adamları belə yanaşmanı rədd edirlər. Ona görə də, elm adamları milli dövlət dedikdə, məhz ortaq mədəniyyətə, ortaq dəyərlərə, ortaq standartlara, ortaq siyasi hədəflərə sahib olan toplumun nəzərdə tutulmasını müdafiə edirlər.

Bu mənada, millət insanların özünəməxsus fərqliliklərini qoruyaraq ortaq dəyərlər və ya ortaq vətəndaşlıq çərçivəsində birləşən insanların birliyi mənasını daşıyır.

Məşhur siyasət bilicisi olan Robert İmersana görə isə millət bir topluma aid olan mirasın ən əhəmiyyətli üsürlərinə ortaq sahib olduqlarına inanan və gələcəkdə talelərinin ortaq olduğunu düşünən insanlar birliyidir.

Millət məfhumuna yaxın bir mənə verən xalq məfhumuna gəlincə bu bəzi hallarda millət sözünün yerinə işlədilsə də əslində bir qədər fərqli mahiyyət daşıyır. Xalq dedikdə etnik mədəni və dil baxımından aralarında oxşarlıq olan və bəlli bir ərazidə yaşayan, siyasi və vahid birlik baxımından təşkilatlanmış olan insanların birliyi başa düşülür. Buradan da görüldüyü kimi millət və xalq anlayışlarının fərqli izahatı müasir siyasət elmində mübahisələrin yarana biləcəyi və dəqiq izahatın qeyri –müəyyən olmasını şərtləndirməkdədir. Buna görə də, bəzən millət anlayışının dövlət anlayışı ilə eyniləşdirilməsi ortaya çıxan mübahisələrin məhz bu yolla aradan qaldırılması məqsədini daşıyır. Millət məfhumunun etnik topluluk mənasında işlənilməsi isə millət-dövlət eyniləşməsini (bərabərləşməsini) ortadan qaldırır. Yuxarıda qeyd olunan kimi, hazırda bu mənada, ya bir

dövlət içərisində bir çox fərqli millətlər yaşamaqda, ya da bir millət bir neçə dövlətin ərazisində bölünmüş halda yaşamaqdadır.

Bu çərçivədə son halqa olan «hökumət» isə dövlətin siyasətinə həyata keçirən və rəsmi əlaqələrini yaradan, qıyası idarəetmə səlahiyyətinə sahib təşkilatlanmadır. Başqa sözlə, qanunları icra edən, dövlətin sahib olduğu legitim məcburetmə gücünü istifadə edən, dövlətin başqa dövlətlərlə əlaqələrini həyata keçirən təşkilatı fərddir.

Dövlət məfhumu ilə bərabər qeyd olunan və daha çox hüquqi mənə kəsb edən «suverenlik» məfhumuna gəlincə bu ümumi mənada bir dövlətin öz torpaqları üzərində idarəetmə səlahiyyətini istifadə etmə haqqıdır. Bir-biri ilə sıx bağlı siyasi və hüquqi məzmun kəsb edən suverenlik anlayışı daxili və xarici olmaqla iki başlıca mənə daşıyır. Dövlətin ölkə torpaqları üzərində mütləq idarəetmə haqqını və bu ərazidə yaşayan xalqı təmsil etmə səlahiyyətini ifadə edən suverenlik anlayışının kökü də Vestal sistemində gedib çıxır. Başqa sözlə, suverenlik sözünün tarixi baxımdan meydana gəlməsi də Avropada feodalizmin çökməsi və mərkəzləşmiş krallıqların meydana gəlməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Bu sözü ilk dəfə istifadə edən Jan Bodinə görə kralın mərkəzi nüfuzu hər şeydən üstün olmalıydı. Bu mütləq suverenlik anlayışı Tomas Hobbəs tərəfindən daha da inkişaf etdirildi. Lakin müasir dövrdə suverenlik anlayışı, istər daxili, istərsə də xaricə mənada «mütləq» məzmunundan çox uzaqdır. Günümüzdə heç bir dövlət ölkə torpaqları üzərində sahib olduğu səlahiyyətləri həyata keçirərkən mütləq və hüdudsuz şəkildə hərəkət edə bilməz. Hər bir dövlət, ölkə daxilində siyasi idarəetmə səlahiyyətindən istifadə edərkən bunu ölkə daxilindəki digər fərdlər və qruplarla bölüşmək məcburiyyətindədir. Dövlət eyni zamanda qanunlar vasitəsi ilə suverenlik səlahiyyətini məhdudlaşdırmaqdadır. Eyni şey beynəlxalq münasibətlər üçün də keçərlidir. Hər hansı bir dövlət yalnız digər dövlətlərin beynəlxalq təzyiç qruplarının və beynəlxalq sazişlərdən irəli gələn öhdəliklərin tələblərini nəzərə alaraq qərarlar qəbul edə bilər.

Beynəlxalq münasibətlərdə meydana gələn qarşılıqlı asılılıq suverenlik məfhumuna nisbi mənə yükləmiş, xüsusi ilə xarici siyasət məsələlərində dövlətin mütləq suverenliyinə əhəmiyyətli məhdudiyətlər gətirmişdir. Bununla bərabər, hüquqi mənada indi də dövlətin davranışları üzərində onun razılığı olmadan heç bir xarici dövlətin legitimliyinin qəbul edilmədiyini ifadə edilir. Ancaq təcrübə bunun heç də belə olmadığını sübut edir.

Müasir dövrdə, dövlətlər üzvü olduqları müxtəlif təşkilatların və ya ittifaqların qərarlarına uyğun hərəkət etmək, yaxud müttəfiq olduğu ölkələrin siyasətlərinə istəmədiyini halda dəstək vermək məcburiyyətindədirlər. Bütün bunlar, normal olaraq iradi vəziyyət kimi, səciyyələndirməyə çalışılsa da bir çox hallarda iradədən kənar olduğunu əks etdirməkdədir.

Bir dövlətin hüquqi olaraq suverenliyi eyni zamanda dövlətlərin beynəlxalq aləmdə bərabər hüquqlu olmalarına işarədir. Amma reallıqda bəzi dövlətlər digərlərinə nisbətən daha çox suveren görünürlər. Dövlətin digər dövlət qarşısında öz ölkəsini təmsil etmə səlahiyyətinə sahib ola bilməsi üçün suveren olması lazımdır. Ancaq suveren olaraq qəbul edilmə də digər dövlətlər tərəfindən diplomatik qaydada tanınmaqla mümkün olan işdir. Bu proses tərəflər arasında diplomatik təmsilçiliklər mübadiləsi və ya dövlətin BMT-yə üzv olaraq qəbul edilməsi şəklində baş verir.

Suverenliyin təsisati bir hüquqi anlayış olduğu da bəllidir. 1949-1971-ci illər arasında Çin Xalq Cumhuriyyətinin Qərb ölkələri tərəfindən tanınmaması və BMT-yə üzvlüyünə qəbulunun gerçəkləşmədiyini üçün bir suveren dövlət olaraq görülmədiyini məlumdur. Bilindi ki kimi həmin dövr ərzində BMT-də legitim Çin hökuməti yerinə Milliyyətçi Çin yaxud başqa adla desək Tayvan hökuməti tanınmışdır.

§3. Beynəlxalq əlaqələr, beynəlxalq siyasət və xarici siyasət

Beynəlxalq əlaqələr və beynəlxalq siyasət məfhumlarını izah etmədən öncə, ilk növbədə beynəlxalq sözünün özünün nə kəsb

etdiyini aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu anlayış ilk dəfə XVIII əsrin sonlarında Yeremy Bentham tərəfindən istifadə edilmişdir. Hərçəndki onlan təqribən 100 il əvvəl Riçard Zouçhe, latın dilində eyni anlama gələn «intergentes» anlayışını dilə gətirmişdi. Həmin şəxslər bəhs elilən məfhumu latın dilində «jusingentium» mənasına gələn və hüququn bir qolu olaraq suveren millətlər arasında əlaqələri tənzimləyən qaydaları əhatə edən beynəlxalq hüququ ifadə etmək üçün istifadə olunmuşdur. Bu məfhum əslində uzun müddət yalnız suveren dövlətlər arasındakı siyasi və hüquqi əlaqələri ifadə etmək üçün işlədilmişdir. Ancaq dövlətlər arasında rəsmi səviyyədə həyata keçirilən hüquqi və diplomatik əlaqələrdən başqa digər əlaqələr də mövcuddur. Eyni zamanda beynəlxalq iqtisadi münasibətlər çərçivəsində həyata keçirilən ticarət və maliyyə əlaqələrinin bir qismi rəsmi kanallar vasitəsilə mümkün olursa böyük bir qismi də qeyri rəsmi kanallarla olur. Bundan başqa, missioner fəaliyyətlərinin, bir ölkədən digərinə müəllim, tələbə, turist səyahətlərinin, bir ölkədən digərinə emiqrasiyaların (köçlərin) və mətbuat, radio, kino-film vasitəsilə inkişaf edən mədəni əlaqələrin çoxunun qeyri-rəsmi kanallarla həyata keçirildiyi məlumdur.

XIX əsrin ortalarından etibarən hökumətlər və ya müxtəlif qruplar arasında artaraq davam edən xəbərləşmə, ticarət, maliyyə, kənd təsərrüfatı, səhiyyə, idman, elm, təhsil, tərkisilah, sülh və s. məsələlərdə mövcud olan əlaqələr «beynəlxalq» məfhumunun mənasını genişləndirmişdir. Çünki beynəlxalq ictimaiyyətin hər təbəqəsi bu prosesə qoşulmaqla, bundan yararlanmaqdadır.

Buna görə də, müasir beynəlxalq əlaqələr mütəxəsisləri, dövlətlərin muxtar fərdlər olduqlarını rədd etməklə bərabər, dövləti, onları təşkil edən təmin sadəcə bir hiəssəsi olduqlarını bildirməkdən də çəkinmirlər.

Bundan, belə bir nəticə ifadə etmək olar ki, «beynəlxalq» məfhumu sadəcə millətlərarası deyil, eyni zamanda dövlətlər, hökumətlər və xalqlar arasındakı əlaqələri də əhatə edir. Fəqət bəziləri tərəfindən bunların suveren olmasının gərəkliliyi üzərində durulsa da, suveren anlayışının günümüzdə struktur

məna ifadə etdiyini diqqətə alaraq beynəlxalq əlaqələr məfhumunun, suveren olsun-olmasın, bütün siyasi varlıqlar arasındakı əlaqələri əhatə etdiyi söylənilə bilər. Bu çərçivədə əsasən eyni mənada istifadə edilən «beynəlxalq siyasət», «beynəlxalq əlaqələr» və «xarici siyasət» məfhumlarına birlikdə toxunmaqda fayda var. Bu sahədə aparılan araşdırmalarda eyni məsələlərin zaman-zaman hər üç məfhumla ifadə edildiyi diqqəti çəkməkdədir. Bu hal, çox zaman bu məfhumlar arasında qəti bir məna fərqliliyinin olmamasından irəli gəlir.

Bununla bərabər, bu məfhumlar arasında az da olsa bəzi fərqlər vardır. Bu isə daha çox onların əhatə dairəsi ilə əlaqədardır. Beləliklə, beynəlxalq siyasət və xarici siyasət anlayışları birincinin ikincini də əhatə edən daha geniş mənada istifadə edilməsilə fərqlənməsidir. Beynəlxalq münasibətlər isə, bunların hər ikisini də özündə ehtiva edən daha geniş və əhatəli bir termdir. Ayrılıqda izah etmək tələb olunursa, xarici siyasət beynəlxalq siyasi məsələlərə bir dövlətin, yaxud ümumi olaraq dövlətlərin məqsədləri, hədəfləri və davranışları nöqtəyindən baxır, bir dövlətin beynəlxalq sistemə, yaxud dövlətlərə qarşı mövqeyini əks etdirir. Beynəlxalq siyasət isə, beynəlxalq siyasi təsir proseslərinə, milli vahidlərə daha geniş prizmadan baxır və beynəlxalq təşkilatların hamısının fonunda nəzərdən keçirir. Başqa sözlə, beynəlxalq münasibətlər dövlətlərin xarici siyasətlərinin bəsit cəmindən ibarət olmayıb bu prosesə təsir edən dövlətdənkənar digər beynəlxalq təşkilatları və onların təsir imkanlarını da nəzərə alır. Buna görə də, xarici siyasət məsələləri beynəlxalq münasibətlərin yalnız daxilolma sistemini təşkil edir, onun analiz edilməsinə köməkçi olur. Fəqət sadəcə xarici siyasətlərin incələnməsi ilə beynəlxalq münasibətlər haqqında mötəbər nəticələrə gəlmək olmaz. Ancaq beynəlxalq siyasət araşdırmaları dövlətdən kənar bütün ünsürlərin və iştirakçıların qarşılıqlı münasibətlərini və prosesə təsirini nəzərə alan geniş məna ifadə etdiyi kimi, sadəcə dövlətlərarası siyasət mənasında da işlədilir. Bu, həm də daha sonra nəzərdən keçiriləcək olan beynəlxalq münasibətlərə klassik və modern

yanaşma, yaxud başqa sözlə, dövlət mərkəzli və dövlət mərkəzli olmayan yanaşmaların mənimsənilməsi ilə əlaqədardır. Məsələn, ənənəvi dövlət mərkəzli yanaşmalarda sistem nəzəriyyəsi, realist nəzəriyyə, geopolitik nəzəriyyəyə görə beynəlxalq münasibətlər suveren milli dövlətlər arasındakı siyasi dəyişmələrdir. Bununla bərabər liberalizm, qərar vermə, qarşılıqlı asılılıq nəzəriyyəsi kimi, prüralist yanaşmalara görə, beynəlxalq siyasət sadəcə suveren dövlətlər arasındakı dəyişimlər olmaqdan savayı həm də fərdlər, qruplar, beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq şirkətlərin də daxil olduğu və təsir göstərdiyi bir prosesdir. Zaman-zaman beynəlxalq siyasət anlayışının yerinə işlədilən beynəlxalq əlaqələr anlayışı isə dövlətlər, hökumətlər və xalqlar arasındakı siyasi, iqtisadi, ticari, əsgəri, mədəni, ictimai və s. bütün əlaqələri əhatə etdiyi səbəbiylə daha geniş bir məna kəsb edir və buna görə də, beynəlxalq siyasi əlaqələri əhatə edən beynəlxalq siyasətdən daha genişdir. Çünki beynəlxalq siyasəti də əhatə edən daha geniş bir mənaya və məzmununa sahibdir. Beynəlxalq münasibətlər bir dövləti təşkil edən vahidlər və ictimai qruplar ilə digər dövləti təşkil edən vahidlər və ictimai qruplar arasında cərəyan edən hər cür rəsmi və ya qeyri rəsmi münasibətləri əhatə edir. Eyni zamanda, sadəcə üzvəsurət və ya birbaşa fiziki münasibətləri deyil, iqtisadi münasibətləri, əsgəri gücdən istifadətməni və diplomatik əlaqələri də əhatə edir. Beynəlxalq münasibətlər dedikdə bu anlayışın içərisinə müharibədən, humanitar yardıma, beynəlxalq ticarət və yatırım əlaqələrindən turizm və olimpiya oyunlarına, idmana qədər ən müxtəlif fəaliyyət növləri daxildir. Başqa sözlə, beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq siyasət anlayışları zaman-zaman qarışdırılsa da yaxud bəzi mütəxəssislər tərəfindən bir–birinin yerində işlədilsə belə, beynəlxalq münasibətlər anlayışı, beynəlxalq siyasəti, beynəlxalq iqtisadi münasibətləri, beynəlxalq hüquq və beynəlxalq təhlükəsizlik əlaqələrini də özündə ehtifa etməsi baxımından daha geniş əhatəlidir. Bütün bu münasibətlərin sadəcə siyasi tərəfi beynəlxalq siyasətin anlayışına aiddir. Başqa sözlə, beynəlxalq siyasət üzrə mütəxəssis, beynəlxalq ticarətə, dövlətlərin bəzi

siyasi məqsədlərini gerçəkləşdirmək üçün iqtisadi metodları istifadə etməsi nöqtəyi-nəzərindən baxır, yaxud bu tipli əlaqələrin yalnız siyasi tərəfi ilə maraqlanır. Bununla bərabər, günümüzdə bir çox elm adamı əlaqələrin siyasi tərəfini öyrənən beynəlxalq siyasət anlayışı ilə beynəlxalq əlaqələr anlayışını bir-birinin yerinə istifadə edir.

Burada qısaca olaraq beynəlxalq münasibətlərə təsir edən daxili və xarici siyasət arasındakı əsas fərqlərə də toxunaq. Ən əhəmiyyətli fərq daxili siyasətdə rəqabət və əməkdaşlığı tənzimləyən müvafiq qaydaların mövcud olması beynəlxalq siyasətdə isə əməkdaşlığı tənzimləyən qaydaların gücsüz və təsirsiz olmasıdır.

Bu mənada, beynəlxalq siyasət realistlər və qlobalistlər tərəfindən bir növ anarxiya xarakterli olaraq qəbul edilməkdə, məsələlərin həllinə də bu nöqtəyi nəzərdən yanaşılmaqdadır. Realistlərə və qlobalistlərə görə beynəlxalq siyasət bir mərkəzi dövlətin, bir üstün nüfuz sahibinin, yaxud bir suveren kapitalist gücün olmamasına görə anarxistdir və ona görə də, dolayısıyla mübarizə bu münasibətlər sisteminin özünəməxsusluğundadır. Bununla bərabər, ənənəvi yaşamanı mənimsəyənlər və Vilsonun görüşlərini paylaşanlar beynəlxalq təşkilati və hüquqi təşkilatları əsas götürərək bir tənzimləyicinin mövcud olduğunu dolayısıyla da beynəlxalq siyasətdə sözün tam mənasında bir anarxiya vəziyyətinin olmadığını irəli sürürlər. Onlara görə, bəzi ünsürlərin davranışlarının tənzimlənməsində özünü biruzə verən çatışmazlıqlar da dözümlülük qaydaları ilə aradan götürülür.

Bundan başqa, dövlətlər arasında əməkdaşlıq və yaxınlaşmanın nəticəsi olaraq ortaya çıxan müqavilə və sazişlərdə beynəlxalq ictimai münasibətləri tənzimləyən ayrı bir təsirli ünsür element kimi qarşıya çıxır.

§4. Beynəlxalq münasibətlərin aktorları: Milli dövlətlər, fərdlər və hökumətdənkənar milli iştirakçılar

XX əsrdə meydana çıxan hadisə və proseslər beynəlxalq münasibətlərin və beynəlxalq siyasətin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Hökumətlərin nəzarətindən kənarında baş verən bir çox proseslər hökumətləri birbaşa təmsil etməyən müxtəlif təşkilatlar beynəlxalq əlaqələrə təsir göstərməkdədir. İnsani təmaslardan turizm və idman fəaliyyətinə, ölkə içərisindəki təzyiq qruplarından beynəlxalq səviyyədə fəaliyyəti göstərən təzyiq qruplarına və transmilli şirkətlərə qədər bir çox faktorun beynəlxalq siyasət məsələlərində nəzərə alınmasının vacibliyi ortaya çıxmışdır.

Meydana çıxan bu tipli hadisələr dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə əsas olduğu qənaətinin təftiş edilməsini gündəmə gətirmişdir. Bu məsələni aydınlaşdırmadan öncə beynəlxalq aktor anlayışının izahını vermək lazım olarsa, bu anlayış Cim (James) Doghertə (Doughertu) görə beynəlxalq arenada az və ya çox dərəcədə müstəqil qanuni fəaliyyət göstərmə qabiliyyətinə sahib təşkilati bir mövcudluqdur. Bəzi araşdırmaçılar isə beynəlxalq aktor, «digər muxtar oyunçuların davranışları üzərində təsir göstərə bilən, nisbi olaraq muxtar bir vahid» olaraq izah edirlər. Beynəlxalq sferada qərarları qəbul edən yaxud onları icra edən başqa sözlə, bu prosesə qoşulanların hər biri bir fərd və ya vahid kimi tanınır. Ancaq fərdi, vahidi aktor olaraq nəzərə almaq onun öz adından hərəkət etdiyi və öz ətrafı çərçivəsində muxtar olaraq davrana bildiyi halda mümkündür. Əks təqdirdə fərdin, vahidin təmsil etdiyi yaxud adından fəaliyyət göstərdiyi təşkilat və ya quruplar aktor olaraq nəzərə alınmır.

Nəticə etibarilə dövlətdən kənar sayılan və durmadan artmaqda olan bu təşkilatlar, beynəlxalq sferada dəyərlərin bölünməsi prosesinin tənzimlənməsinə kömək göstərmiş olur.

Beynəlxalq münasibətlərdə hər hansı bir qurumun aktor kimi nəzərə alınması üçün ən azı aşağıdakı şərtlərə cavab verməsi lazımdır.

1. Açıq bir şəkildə müəyyən olunması.
2. Beynəlxalq sferada müəyyən bir qərar vermə gücünə sahib olması.
3. Nisbi müstəqil, yəni müstəqil işlər yarada bilmə qabiliyyətinin olması.
4. Digər oyunçulara təsir göstərə bilən nisbi məhdud vahidlər olması.
5. Müəyyən bir dövr ərzində mövcud olması.

Əsas etibarilə bu xüsusiyyətlərə yalnız milli dövlətlərin sahib olduğu düşünüldüyündən beynəlxalq siyasətin aktorlarının (iştirakçılarının) da elə dövlətlər olduğu hesab olunur. Ancaq gerçəklikdə beynəlxalq həyata təsir göstərən, müstəqil və məhdud müstəqil şəkildə davranma bilən bununla bərabər suveren olmayan və dövlətin hüquqi izahatına uyğun gəlməyən subyektlərə də rast gəlmək mümkündür. Bu mənada FAT (Fələstin Azadlıq Təşkilatı), İRA (İrlandiya Azadlıq Ordusu) və SİA kimi təşkilatların beynəlxalq siyasətə ən az dövlətlər qədər təsir etdiyi göz qabağındadır. Ayrıca Katolik Kilsəsi, Qızıl Xaç və bu kimi digər təşkilatların konkret ölkəsi və suverenliyi olmamasına baxmayaraq beynəlxalq siyasətdə önəmli rol malik aktor olduqları bəllidir. Başqa bir tərəfdən hələ dünənə qədər müstəqil bir dövlət olaraq BMT-də ABŞ və SSRİ-i ilə birlikdə səs vermə hüququ olan xarici siyasətində Hindistana bağlı olan Butanı beynəlxalq bir aktor nəzərə almamaq mümkün deyil.

Eyni zamanda SSRİ dönəmində suveren bir dövlət kimi ABŞ tərəfində tanınan Latviya, Litva və Estoniyanı da o zaman beynəlxalq siyasətin aktoru olduqlarını iddia etmək doğru olmazdı. Buradan da görüldüyü kimi beynəlxalq akturun, hüquqi baxımdan suveren olmasından daha çox muxtar olsa belə real aktor olub olmadığı nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə, beynəlxalq siyasətə təsir etmə qabiliyyətinə sahib olması və davranışları digər aktorlar tərəfindən hiss edilməlidir. Bununla belə, bəzi aktorlar digərlərinə görə daha məhdud davranarkən daha böyük müstəqilliyə sahib olduğu görülür.

Bu mənada, müasir beynəlxalq sistemdə hələ də suveren milli dövlətlərin daha çox nüfuza sahib olduğunu bildirmək lazımdır. Çünki digərləri ancaq bəlli şərtlərdə müstəqil, yaxud qismən müstəqil davrana bilirlər. Bu mənada, dövlətdən kənar digər aktorlar vətəndaşı olduğu ölkənin yaxud fəaliyyət göstərdiyi ölkənin qanunlarına tabe olmaları baxımından, bir üstün nüfuza bağlı olmayan suveren dövlətlərlə müqayisədə daha məhdud muxtariyyətə sahibdirlər. Əlbətdə, əsas etibarilə muxtar və ya müstəqil davranabilmə baxımından bir ardıcılıq göstərilərsə ilk sırada dövlətin duracağı mübahisəsizdir. Aşağıdakı qrafikdə şərti olaraq beş qrupda birləşdirilmiş, beynəlxalq münasibətlərin aktorları göstərilir.

Yuxarıda da izah edildiyi kimi müstəqil və muxtar olaraq fəaliyyət göstərə bilən beynəlxalq sistem çərçivəsində digər muxtar aktorların davranışlarına təsir edə biləcək olan vahidlərin, fərdlərin başında bəzi istisnalar olmaqla milli dövlətlər qalır.

Ancaq burada bir şeyi vurğulamaq lazımdır ki, bu məsələdə nəzərə alınan başlıca kriteriya, heç də hüquqi suverenlik deyildir. Çünki artıq hüquqi suverenliyin müstəqil və ya muxtar davranma baxımından heç də əsas faktor olmadığı məlumdur. Məsələn, Desot dövlətiylə, beynəlxalq şirkət olan General Motorun beynəlxalq münasibətlərə təsir etmək baxımından müstəqil qərarlar qəbul edə bilmək imkanlarını müqayisə etsək, birincinin suveren dövlət olmasına baxmayaraq ikinci ilə müqayisə olunmayacaq qədər zəif olduğunu görürük. Belə misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar.

Başqa bir tərəfdən, məlum olduğu kimi, ənənəvi yanaşmaya görə, milli dövlət beynəlxalq münasibətlərin əsas aktorudur və beynəlxalq siyasətdə dövlətlər arasında rəsmi təsisatlar vasitəsilə aparılan siyasəti müəyyənləşdirir. Bu baxımdan, beynəlxalq siyasət dövlətlər arasında həyata keçirilən siyasi fəaliyyət növüdür. Beynəlxalq hüququn subyektivi dövlətlər olduğu kimi, beynəlxalq siyasətin də subyektivi dövlətlərdir. Dövlət beynəlxalq siyasətin aktoru olaraq öz gücü və məqsədləri daxilində müxtəlif işlər görə bilər.

II Dünya məharibəsindən sonrakı dövrdə beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən dəyişiklər bir tərəfdən bu münasibətlərin keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymasına səbəb olmuş digər tərəfdən beynəlxalq təşkilatlanmanın sürətlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu mərhələdə eyni zamanda bəzi vahidlər, fərdlər, müxtəlif zamanlarda beynəlxalq problemlərdə beynəlxalq siyasətin aktoru kimi, təkbaşına proseslərə təsir etməyə başlamışlar.

Əlbətdə, bu cür davranışlar ayrı-ayrı mütəxəssislərin düşüncələrində yenidən doğrudan da dövlətin beynəlxalq münasibətlərin tək aktoru olub olmaması haqqında şübhələr oyatmağa başlamışdır. Başqa sözlə, bu kimi hadisələr beynəlxalq münasibətlər sisteminin öyrənilməsində yeni elmi mübahisələrə səbəb olmuşdur.

Bu sahədə elmi mübahisələrin banilərindən biri sayılan Con Hers, 1957-ci ildə dərc edilən «Milli dövlətin yüksəlişi və çöküşü» adlı məqaləsində millətlərarası və millətlərüstü təşkilatların müharibədən sonrakı dövrdə sürətlə artmasına və ölkə içərisindəki şirkətlər, ticari birliklər kimi bəzi təsisatların beynəlxalq əlaqələrə təsir göstərdiyinə diqqəti çəkərək belə hadisələrin dövlətin milli varlığına mənfi təsir göstərdiyini irəli sürmüşdür. Alimin əsaslandığı başlıca prinsip, milli dövlətin konkret müəyyən olunmuş və müdafiə edilən sərhədlərinin önəmli dərəcədə qapalı olması idi.

Hers xüsusilə nüvə silahlarının, beynəlxalq asılılığın və qlobalaşmanın inkişafının, milli dövlətin nüfuzunu və milliliyi zəiflətməkdə olduğu tezisini ortaya armışdır. Ancaq daha sonra o, öz fikirlərində fərqli qənaətə gəlmişdir. O, sonrakı müşahidələrində göstərdiyi nəticələrin alınmadığını, hadisələrin başqa istiqamətdə inkişaf etdiyini, başqa sözlə, proseslərin qloballaşmadan daxilə qapanmağa, asılılıqdan özünü təmin etməyə beləliklə də milli dövlətlərin zəifləməyə doğru deyil, tam əksinə nüfuz artırmağa səbəb olduğu qənaətini ifadə etmişdir. O, bu milliliyi modern milli dövlətçilik kimi qiymətləndirmişdir. Bunun əksinə olaraq, proseslərin dövlətin nüvuzunu və

beynəlxalq münasibətlərdə əsas aktor olma statusunu zəiflətdiyini irəli sürən araşdırmaçılar isə, daha çox kommunikasiya və xəbərləşmə sahəsindəki inkişafa toxunaraq, bunun cəmiyyətlər arasındakı informasiya mübadiləsinə asanlaşdırdığını və sürətləndirdiyini bildirərək bunların artıq dövlətlər tərəfindən nəzarət edilməyən səviyyəyə qalxdığına işarə edirlər. Bunları nəzərə alan bir çox araşdırmaçılar bu cür hadisələrin nəticədə ölkələr arasındakı qeyri-rəsmi əlaqələrin rəsmi əlaqələri qabaqladığını bu baxımdan siyasi sərhədlərin əhəmiyyətini getdikcə nisbətən itirdiyini bildirirlər. Bu çərçivədə, sərhədlərin böyük ölçüdə mənasını itirdiyini bildiren Jozef Frankel, dövlətlərin mütləq suverenliyindən danışmanın artıq çox çətin olduğuna diqqəti çəkir. Araşdırmaçı bunun iqtisadi və psixoloji səbəblərinə toxunarkən sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərin başqa dövlətlərin iqtisadiyyatına açıqca müdaxilə etməsini, telekommunikasiya sahəsində meydana çıxan inkişafın isə beynəlxalq təbliğatın ölçülərini artırdığını qeyd edir. Təbii ki, bu mənada əsl önəmli inkişaf XX əsrdə yüzildə hərbi texnologiya sahəsində olmuşdur. Nüvə silahlarında uzun mənzilli ballistik raketlərdə və onların hədəfə çatmasını təmin edən vasitələrdə gəlinən nöqtə super dövlətlərin belə müdafiəsiz hala gəldiyini ortaya qoymuşdur. Başqa sözlə, bu sahədə baş verən inkişaf hansı tipli olub olmamasından asılı olmayaraq bütün dövlətlər üçün sərhəd toxunulmazlığı məsələsini aradan götürmüş və hücumla məruz vəziyyətə gətirmişdir.

Son olaraq bu mənada meydana gələn başqa bir önəmli məsələ isə ölkələr arasında qarşılıqlı şəkildə meydana çıxan asılılıqdır. Artıq müasir dövrdə başda iqtisadiyyat olmaqla bütün sahələrdə dövlətlər bir-birilərindən qarşılıqlı şəkildə asılı vəziyyətdədirlər. Münasibətlərin bu qədər sıx olduğu bir dünyada dövlətlərin mütləq suverenliyindən danışmaq əlbəttə çox çətinidir. İndi dövlətlər artıq öz sərhədlərindən kənara çıxmaq və başqa dövlətləri öz sərhədləri içərisinə buraxmaq məcburiyyətində qalmaqdadır.

Yuxarıda qısaca olaraq göstərilən səbəblərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq siyasət sadəcə dövlətlər arasında cərəyan edən və yalnız dövlətlərin bəlli orqanları tərəfindən idarə edilən əlaqələrdən daha çox, transmilli şirkətlərin, ticarət birliklərinin, ixtisaslaşmış təsisatların, ictimai-mədəni qurumların və bunlara bənzər çoxlu təşkilatın və əlaqələrin təsir etdiyi qarşılıqlı siyasi münasibətlər prosesidir.

Fərdlər (vahidlər)

Beynəlxalq münasibətlər sahəsindəki bir çox elm adamlarının fərdin beynəlxalq münasibətlərin aktoru kimi qəbul edilməsinə ehtiyatla yanaşmasına baxmayaraq klassik liberal görüşə görə , fərd cəmiyyəti təşkil edən əsas ünsür olduğu üçün hər hansı bir ictimai təsisatın da əsasında elə fərd durmalıdır. Bu mübahisələrə baxmayaraq tarix, siyasət və beynəlxalq əlaqələr sahəsində çalışan çox sayda alimlər siyasi liderləri diqqətə təqdim edərək onları zaman-zaman önə çəkirlər, onların da fərd olduğunu qeyd edirlər. Bundan başqa, beynəlxalq toplantılarda verilən qərarların taleyini səs-lər həll etdiyi üçün burada da səs verən fərd əhəmiyyətli rol oynayır. Bütün bunlara baxmayaraq bir sıra alimlər yenə də milli dövlət və ya beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində fərdin diqqətə alınmasına ehtiyac duymurlar. Bütün bunlarla yanaşı, milli səviyyədə əhəmiyyət kəsb edən və hökuməti təmsil etməyən bəzi fərdlər müəyyən ölçüdə beynəlxalq siyasətin aktoru ola bilər. Məsələn, 1984-cü ildə ABŞ-da keçirilən prezident seçkilərində Demokrat Partiyasından namizəd olan Cessi Ceksonun Kubadakı bəzi siyasi dustaqların azadlığa buraxılması məsələsində oynadığı rol buna misal ola bilər. Dolayısıyla bir beynəlxalq problemdə yaxud iki ölkə arasındakı uzlaşmamaq halında nüfuzlu sabiq bir dövlət adamı və ya bürokrat öz təşəbbüsü ilə hərəkətə keçərək həmin problemin həll edilməsinə təsir edə bilər. Belə olduqda, hər hansı bir ölkənin rəsmi təmsilçisi olmayan, öz nüfuzundan və təcrübəsindən istifadə edərək problemin həllinə köməklik göstərən və tərəflər arasında vasitəçilik edən şəxs beynəlxalq siyasətin aktoru kimi nəzərə alınmalıdır. Çünki həmin şəxs müstəqil davranma

qabiliyyəti olan fərd və təşəbbüskar kimi başqa aktorların üzərində təsirli ola bilər.

Hökumətdən kənar milli aktorlar

Hökuməti təmsil etməyən milli səviyyəli aktorlar müxtəlif şəkillərdə ortaya çıxa bilər. Bunlar siyasi partiyalar, media və hökumət mexanizmindən kənar yerdə yer alan digər qeyri-hökumət təşkilatları yaxud təşkilati marağı olan qruplardır. Bunlara alt milli qruplar (subnasional) qruplar da deyilir. Belə qruplar ya bir başa lobbini yaratmaqla, ya da dolayı yolla ictimaiyyəti hərəkətə gətirərək xarici siyasətə təsir etməyə çalışırlar.

Liberal çoxluqlu demokratik parlamentar sistemlərə xas olan və demokratiya baxımından son dərəcə önəmli olan təzyiqlər qruplarının idarəetmə və qanunvericilik üzərində təsirləri bu günədək bir çox araşdırmaçılar tərəfindən ələ alınmışdır. Təzyiqlər qrupları məfhumu ilə bərabər lobbini, mənfəət qrupu, təşkilati qrup, siyasi qrup, qeyri hökumət təşkilatları və s. adlar altında araşdırılan və ortaq mənafeə ətrafında birləşən və siyasi qərarların qəbul edilməsində təsirli olmağı qarşıya məqsəd qoyan təşkilatlanmalara kobud təzyiqlər qrupları da deyilir. Belə təşkilatların alt qurumu olaraq onları peşə birlikləri, həmkarlar, media quruluşları, kütləvi təşkilatlar, könüllülər birliyi, ideya təşkilatları və s. də ayırmaqla araşdırmaya cəlb etmək olar.

Bəzi araşdırmaçılar mənfəət qrupları məfhumu ilə təzyiqlər qrupları məfhumunun eyni mənada işlətsə də bəziləri bunların fərqli məna daşdığı fikrindədirlər. İkincilərə görə mənfəət qrupu təzyiqlər qrupu kimi qəbul edilməməlidir. Çünki qrupun bir təzyiqlər qrupu hesab edilməsi üçün onun mütləq siyasi qərarların alınması prosesinə təsir etmək cəhdlərində olması lazımdır.

Jevin və Kornvelə görə isə təzyiqlər və ya mənfəət qrupları, bəzi ortaq məqsədləri həyata keçirmək üçün bir araya gəlmiş, bəzən siyasi proseslərdə də yer alan təşkilati qruplardır. Digər tərəfdən Devid Truman «Hökumətləşmə Prosesi» adlı klassik əsərində mənfəət qruplarını bir və ya birdən çox məqsədi bölüşən və mövcud olduqları cəmiyyət içərisində öz ideyalarını və davranış

formalarını yaymaq və inkişaf etdirmək üçün müəyyən fəaliyyət göstərən qruplar olaraq izah edir. Əlbətdə, hər bir ictimai qrupda bir ortaq mənfəət olmalıdır, fəqət bu izahata görə hər ortaq mənfəətə sahib olan ictimai qrup bir mənfəət qrupu olaraq nəzərə alınmır. Qrupun üzvləri tərəfindən paylaşılan ortaq mənafeələri və məqsədləri gerçəkləşdirmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə etmə iradəsi başlıca kriteriya olaraq görülür. Bu mənada qrupun təşkilati olub olmaması yaxud xüsusi, yaxud ümumi keyfiyyətə malik olması da vəziyyəti dəyişdirmir.

Araşdırmalarında mənfəət qrupu yerinə başqa qrup anlayışına üstünlük verən Alan Ball-a görə təzyiqli qrupları, müəyyən bir uzlaşma və ortaq məqsəd çərçivəsində bir araya gəlmiş və siyasi qərar vermə prosesinə təsir göstərməyə çalışan ictimai qruplardır. Türkiyəli professor İltər Turan isə təzyiqli qrupunu «üzvlərinin ortaq mənfəət güdən lakin iqtidara gəlməyi qarşılıqlı olaraq məqsəd qoymadan siyasi sistemə təsir göstərməyə çalışan topluluk» olaraq izah edir. İ.Turan da araşdırmalarında təzyiqli qruplarının təşkilati yaxud təşkilati olmaya biləcəyinə diqqətini çəkir. Beləliklə, təzyiqli qrupları deyəndə ilk ağıla gələn, fəhlə həmkarlar təşkilatları, ticarət dərnəkləri, peşə birlikləri, ictimai təşkilatlar, könüllü qruplar, etnik təşkilatlar, qadın təşkilatları, təhsil tərbiyə işçiləri və s.-dir.

Bəzən mənfəət və təzyiqli qrupları siyasi partiyalarla qarışdırılır. Hər nə qədər bunların ikisi də demokratiyanın inkişafı üçün son dərəcə önəmli və cəmiyyətlə hökumət arasındakı əlaqələrin qurulmasında bir körpü rolunu oynasa da təzyiqli qrupları tamamilə fərqli siyasi təşkilatlanmadır. Siyasi partiyalar əsasən iqtidara gəlmək məqsədilə yaradılmış təşkilat olub, hakimiyyətin idarə olunmasında bilavasitə iştirak etmək istəyir. Təzyiqli qruplarının isə məqsədi sadəcə siyasi qərarların qəbul edilməsinə təsir etmək imkanına nail olmaqdan ibarətdir.

Qanunlar əsasında yaradılan və fəaliyyətləri qanunlara uyğun olmalı olan son dərəcə yaxşı təşkilatlanmış olan partiyalar vahid ortaq məqsəd yəni siyasi hakimiyyətə gəlmək məqsədi ətrafında birləşmiş müxtəlif fikir və peşə xüsusiyyətlərinə sahib olan

fərdlərdən əmələ gəlmiş böyük qruplardır. Bununla belə, bəzi təzyiq qrupları da seçkilərdə öz namizədlərini irəli sürə və onun seçilməsi üçün mübarizəyə qoşula bilirlər. Bu baxımdan onların fəaliyyəti ilə siyasi partiyaların fəaliyyəti arasında oxşarlıq ola bilər. Ancaq bununla belə demək olar ki, bütün sistemlərdə təzyiq qrupları ilə siyasi partiyaların fəaliyyəti təşkilati, struktur sistemləri və üzvləri ilə bir-birlərindən fərqlənirlər.

Xarici siyasət məsələlərində də təzyiq qrupları hökumətə bu və ya digər dərəcədə təsir etməyə çalışırlar. Məsələn, ABŞ-da İsrailə, Misirə yaxud Fələstinə yardım ayrılması məsələsi gündəliyə gəldikdə istər Yəhudi lobbisi, istərsə də Ərəb lobbisi Amerika hakimiyyətini, konqress üzvlərini və ictimaiyyəti öz məqsədləri xeyrinə yönləndirmək üçün ciddi fəaliyyətə keçirlər. Eyni vəziyyəti Türkiyə və Azərbaycanı maraqlandıran məsələlər gündəliyə gəldikdə Türk-Azərbaycan lobbisi ittifaqı ilə Erməni-Yunan lobbisi ittifaqlarının fəaliyyətlərində də müşahidə etmək olar.

Nəhayət sonda belə bir fikir ifadə etmək olar ki, istər təzyiq qrupları deyilsin, istərsədə təşkilatlanmış mənəfət qrupları deyilsin, onların siyasi fəaliyyətlərində təsirli olması üçün qanunlar çərçivəsində təşkilatlanmaları və fəaliyyət göstərmələri şərtidir. Bunun üçün də siyasi iqtidarda olanlar belə qrupların fəaliyyət göstərmələrinə şərait yaratmalı və müvafiq qanunlar qəbul etməlidirlər. Məhz belə qrupların mövcud olması faktı özlüyündə hər hansı prosesə təsir etmək qabiliyyəti ilə eyni mənaya gəlir. Bu tipli qruplar və mətbuat ölkələrin xarici siyasətində, xüsusilə demokratik cəmiyyətlərdə, təsirli olmaqla, siyasi iqtidarın rəşional qərarlar qəbul etməsinə yardımçı olur və xalqı maraqlandıran məsələlərlə bağlı onu məlumatlandırır, xalqın ümumi mənafeyini, dolayısıyla milli mənafenin qorunması məsələsində iqtidarın yanlış qərar qəbul etməsinin qarşısını alır. Ancaq avtoritar və demokratik olmayan ölkələrdə belə məsələlər olduqca çətinindir.

§5. Beynəlxalq qruplar və təşkilatlanmalar

Əsas etibarilə beynəlxalq qrupları və dövlətləri təmsil etməyən beynəlxalq təşkilatlanmalar və ya başqa adla desək, hökumətdən kənar təşkilatlanmalar statusu ilə beynəlxalq münasibətlərin aktoru olan qurumlar ikinci dünya müharibəsindən sonra meydana gəlməyə, son dövrlərdə isə sürətlə artmağa başlamışdır. Bu isə müasir beynəlxalq sistemdə getdikcə daha artıq hiss olunan qarşılıqlı asılılığı artırmaqla dövlətdən kənar aktorlarında həmin prosesdə iştirakını mümkün etmişdir. Belə vəziyyət qarşılıqlı əlaqələrin demək olar ki, bütün sahələrinə, etnik, dini, mədəni, iqtisadi, ticari, təhsil, turizm, idman və s. ciddi təsir göstərmişdir.

Beləliklə, beynəlxalq təşkilatlar da eynilə milli müstəvidə fəaliyyət göstərən təzyiq qrupları kimi, dövlətin iştirak etmədiyi və onun nəzarətindən kənar qalan bir çox sahələrdə, oxsar mənfəəti paylaşan, şəxs və qrupların təkbaşına gerçəkləşdirə bilməyəcəkləri, ortaq maraqları birlikdə həyata keçirən təşkilatlanmalardır. Bunlar arasında fərq isə milli təzyiq qruplarının eyni ölkənin vətəndaşları olması və fəaliyyətlərinin də həmin ölkə coğrafiyası içərisində məhdudlaşmasıdır. Beynəlxalq analogiyada isə bu söyləniləndi kimi beynəlxalq miqyaslı olur. Lakin istər milli təzyiq qruplar, istərsə də onların beynəlxalq analogiyaları siyasi iqtidarlara demək olar ki, eyni vasitələrlə təsir etməyə çalışırlar. Belə qruplar fəaliyyət göstərdiyi ölkənin təminatlarının izn verdiyi sərhədlər daxilində qanuni yollardan istifadə etməklə bəzən qeyri-qanuni vasitələrə də əl atırlar. Bundan başqa, hər iki qrupa aid edilən aktorların da siyasi iqtidarla əlaqələrini izləmək və səviyyəsini müəyyənləşdirmək çox zaman mümkün olmur. Çünki belə əlaqələr, dövlətlər arasında və ya dövlətlərlə beynəlxalq təşkilatlar arasında olan münasibətlərdən fərqli olaraq rəsmi deyil, qeyri-rəsmi yollarla, yaxud vasitəçilərin köməkliliyi ilə qurulur. Başqa bir tərəfdən, bu sinfə aid olunan aktorlar, beynəlxalq təşkilatlardan fərqli olaraq, xüsusi sahələrdə fəaliyyət göstərməklə, xüsusi qrupların maraqlarını təmsil edirlər.

Qeyd edildiyi kimi, II Dünya Müharibəsindən sonra dövlətlər arasında qarşılıqlı asılılığın artması ilə yanaşı, beynəlxalq təşkilatlanmalar sahəsində də sürətli irəliləmələr qeydə alındı. Belə inkişaf bir tərəfdən dövlətlərin sərhədlərinin ənənəvi mənasını ciddi surətdə zəiflətməklə, başqa bir tərəfdən beynəlxalq münasibətlərdə dövlətin mərkəz rolunun böyük ölçüdə təftiş olunması məsələsini gündəliyə gətirdi. Bu məsələni diqqətə təqdim edən araşdırmaçılar dövlətdən kənarında mövcud olan aktorların beynəlxalq sistemdəki rollarını və müsətqil aktor subyektini olaraq onların beynəlxalq münasibətlərdə təsir gücünü ön plana çəkməyə başladılar. Bu cür beynəlxalq aktorları iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa daha çox siyasi, iqtisadi, mədəni, yaxud ictimai məqsədlərlə yaradılmış olan qruplar, ikinci qrupa isə birdən çox ölkədə istehsal və sərmayə fəaliyyəti ilə məşğul olan transmilli şirkətlər, firmalar və s. qrupları aid etmək olar.

Birinci qrupa aid olanlar, milli səviyyədə fəaliyyət göstərən xüsusi şəxslərin və qrupların, yaxud onların əməkdaşlığından doğan quruluşlardır. Belə təşkilatların beynəlxalq təşkilatlardan fərqi ondan ibarətdir ki, onun üzvlərindən heç birinin heç bir hökumət və hökumət təmsilçiləri ilə birbaşa əlaqəsi yoxdur. Hazırda belə təşkilatların sayının 20.000-dən çox olduğu bildirilir.

Bu cür təşkilatlanmaların ortaya çıxmasının əsas səbəbi insanların bir çox iqtisadi, sosial və siyasi məqsədlərini öz imkanları hesabına gerçəkləşdirə bilməmələri və ya bunu təkbaşına gerçəkləşdirmək arzusunda olmamaları ilə bağlıdır. Əslində hökumətlərin birbaşa təmsil edildikləri beynəlxalq təşkilatlarla hökumətləri birbaşa təmsil etməyən bu cür təşkilatlar arasında oxşarlıqlar da yox deyil. Məsələn, ikincilər də birincilər kimi, vaxtaşırı toplantılar keçirir, qərarlar qəbul edir, kargüzərli işlərini təşkil edir və s. Ancaq beynəlxalq təşkilatlardan fərqli olaraq onların üzvləri dövlətlər deyil, fərdlər və qruplar olduğu üçün öz aralarında dövlətlər arasında imzalanan müqavilələr kimi müqavilə bağlaya yaxud ittifaq qura bilməzlər.

Bu və ya digər dərəcədə bir-birlərindən fərqlənsələr də bu tipli təşkilatlar 1940-cı illərdən sonra sürətlə artmağa başladı.

Beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən mənfəət qrupları kimi bunlar da həmin qruplar kimi öz mənafeələrini təmin etmək üçün ayrı-ayrı dövlətlərə təsir göstərməklə onların siyasətini yönləndirməyə çalışırlar.

Belə qurumlar BMT başda olmaqla digər beynəlxalq təşkilatlara da təsir etməyə çalışırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, belə təşkilatlar daha çox Şimali Amerika və Qərbi Avropa ölkələrində fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, Beynəlxalq Qızıl Xaç Cəmiyyəti, Dünya Həmkarlar Federasiyası, Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi, Dünya Sionist Təşkilatı, Dünya Kilsələr Birliyi, Beynəlxalq Azad Həmkarlar Konfederasiyası, Avropa Demokratik Birliyi, Beynəlxalq Əfv Təşkilatı, Beynəlxalq Hüquqşünaslar Komissiyası və s. bu tipli təşkilatlardandır. Təcrübə göstərir ki, bu təşkilatlar öz məqsədlərinə dövlətlərə təsir etmək vasitəsilə çatırlar. Transmilli şirkətlərə (korporasiyalara) gəldikdə isə bunlar fəaliyyətləri öz ölkələrinin sərhədlərini keçən və birdən çox olmaqla çoxlu sayda ölkələrdə istehsal və yatırım işləri görən şirkətlərdir. Hazırda sayları 30.000-ni keçdiyi təxmin edilən belə şirkətlərdən xüsusilə neft şirkətlərinin beynəlxalq neft bazarında söz sahibi olduqları bəllidir. Onlar əllərində olan iqtisadi rıçaqlarla hətta beynəlxalq siyasətin də istiqamətlənməsinə təsir edə bilirlər. Bundan başqa, bəzi belə şirkətlər üçüncü dünya ölkələrinin xarici siyasətinə belə ciddi şəkildə müdaxilə edə bilirlər. Belə şirkətlərin məqsədlərinin ilk baxışda iqtisadiyyat olduğu görünə də əslində real güc sahibi olaraq onların məqsədlərinin heç də iqtisadiyyatla məhdudlaşmadığı görünür.

Bu gün transmilli şirkətlər başqa ölkələrin hökumətləri ilə öz dövlətlərinin xarici işlər nazirliyi arasında birbaşa vasitəçilik funksiyasını da yerinə yetirə bilirlər. Bu sahədə ad qazanmış transmilli şirkətlərin başında General Motors, General Elektrik, İBM, Mobil Oil, Şell, BP, Standart Oil, Ford Motor və s. kimi şirkətlər durur. Bundan başqa, ABŞ-ın Çilidə mis, Dominik Respublikasında şəkər və Mərkəzi Amerika ölkələrində meyvə şirkətləri həmin ölkələrlə ABŞ Xarici İşlər Nazirliyi arasında əlaqələndirici rolunu oynaya bilirlər.

Sayları getdikcə çoxalan transmilli şirkətlərin öz ölkələrindən asılı olmayan qarışıq tipləri vardır. Belə şirkətlərin istər öz ölkələrindən, istərsə də fəaliyyət göstərdikləri ölkələrdə hökumətlərin siyasətinə birbaşa müdaxiləsinə səlahiyyətlərinin olmasına baxmayaraq, onların bu siyasətə dolayısıyla kifayət qədər təsir etmək imkanlarının olduğu reallıqdır. Bu təsirin isə hətta getdikcə artacağı gözlənilir.

Transmilli şirkətlərin xarici siyasət üzərindəki təsirinin nə dərəcədə olduğunu tam mənada aydınlaşdırmaq hələlik mümkün olmadığı kimi, həmin şirkətlərin öz ölkəsininmi, yoxsa fəaliyyət göstərdiyi ölkəninmi təsiri altında olduğunu da dəqiq söyləmək mümkün deyil. Çünki təcrübədə hər iki nümunəyə rast gəlinməkdədir. Bəzi dövlətlər öz ölkələrində fəaliyyət göstərən transmilli şirkətləri milliləşdirməyə çalışsalar da buna nail ola bilmirlər. Çünki belə hallarda şirkətin ev sahibi olan ölkə həmin şirkəti dəstəkləyir və lazımı vasitələrlə milliləşmənin qarşısını alır. Bu mənada «General Motors» üçün yaxşı olan ABŞ üçün də yaxşıdır» deyimini bütün bu tipli şirkətlərlə onların aid olduğu dövlətlərə aid etmək olar. Məsələn, 1951-ci ildə İrənin baş naziri Musaddivin «Anqlo-İrənin Neft Şirkəti»ni milliləşdirmə cəhdinin 1953-cü ildə onun özünün bir çevrilişlə hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldığı ilə nəticələndiyini xatırlamaq yerinə düşərdi. Krizis sırasında 1952-ci ildə Amerika və İngiltərə başda olmaqla ana vətənləri bu ölkələr olan neft şirkətləri İrəndən neft alınmasını dayandırmışdılar. Eyni şəkildə Qvatemalada Birləşmiş Meyvə Kompaniyasına aid, ölkə torpaqlarının 40%-ni təşkil edən torpaqları milliləşdirmək istəyən Arbenz hakimiyyəti ABŞ-ın gizli kəşfiyyat idarələrinin köməkliyi ilə 1954-cü ildə bir həmləylə hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Çilidə 1973-cü ildə Solvador Alfende hakimiyyəti Amerika maraqlarına zidd addımlar atdığına və bu ölkədə Amerika investorlarının sərmayələrinə təhlükə törətdiyinə görə yenə ABŞ-a məxsus xüsusi xidmət orqanları tərəfindən dəstəklənən general Avqusto Pinoçet çevriliş edərək Solvador Alfendeni hakimiyyətdən saldı və özü hakimiyyətə gəldi. Bu əməliyyat 20.000 insanın həyatı bahasına reallaşdı.

Əslində belə məsələlərin iqtisadi tərəfi olduqca diqqətəlayiqdir. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şirkətlərin bəzilərinin dünyanın çox dövlətlərindən varlı olması faktdır. Məsələn, General Motors, Ford, Standart Oil, General Elektrik, Qreysler, Mobil Oil və s. şirkətlərin illik orta satışları çox dövlətlərin illik ixracat satışından xeyli qabaqdadır. 1970-ci illərdə aparılan araşdırma zamanı bəlli olmuşdur ki, General Motors iqtisadi göstəricilərinə görə dünyada 23-cü yerdə, Pakistan 24-cü yerdə, Standart Oil 27, Ford Motor 29, Şell 32, İBM 43, Mobil Oil 44 və s. yerdə olmuşlar. Müqayisə üçün deyək ki, həmin sıralamada Türkiyə Cümhuriyyəti 41-ci, Çili isə 50-ci yerlə kifayətlənmişdi. Həmin illərdə ABŞ şirkətlərinin beynəlxalq yatırımları 500 milyard dolları keçmişdi.

Beləliklə, bu misallardan sonra hökumətdən kənar təşkilatların və transmilli şirkətlərin beynəlxalq münasibətlərində hansı səviyyədə aktor olduqlarını aydın dərk etmək mümkündür.

§6. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri: İdealist, liberalist və realist nəzəriyyələr

1940-cı illərdən sonra beynəlxalq münasibətlər sahəsində metodologiya mövzusunda əhəmiyyətli irəliləyişlər yaranmış və elm adamları beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin inkişafını şərtləndirən analiz və araşdırma yolları üzərində işləməyə başlamışlar. Bu sahədə ən böyük və əhatəli nəzəriyyələrin meydana gəlməsində idealistlər və realistlər adlandırılan tərəflər arasındakı elmi mübahisələr xüsusi rol oynamışdır. Beynəlxalq münasibətlər sahəsindəki ənənəvi fərziyyələrə tənqidi yanaşma yeni kantitativ metodların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu sahədə başqa bir istiqamət isə «emprik» və «normativ» nəzəriyyələrdir. Bunlardan empirik nəzəriyyələr mövcud gerçəkliklər üzərində qurulursa, normativ nəzəriyyələr də çox olması arzu edilən fərziyyələr üzərində qurulur. Bundan başqa, mübahisələr, mikro və makro, eyni zamanda realizm, pluralizm və qlobalizm nəzəriyyələri ətrafında da davam edir.

Təbii ki, bu sahədəki əsas nəzəriyyələri bəzi kriteriyaları əsas götürməklə siniflərə bölmək olar. Məsələn, açıqlama və detallara varma baxımından bəzi nəzəriyyələr beynəlxalq münasibətlərdə metodoloji suallara cavab verməklə və araşdırmaya bələdçilik edəcək nəzəriyyələri ortaya qoymaqla nəticə əldə edə biləcək qədər kamilləşməkdədir. Əhatə baxımından isə bəzi nəzəriyyələr ümumi nəzəriyyələr kimi, bəziləri isə sahəvi nəzəriyyələr kimi qiymətləndirilir. Bu çərçivədə qərar vermə nəzəriyyəsi kimi bəzi nəzəriyyələr kiçik sahəvi nəzəriyyələr kateqoriyasına aid edilərkən strategiya nəzəriyyəsi orta sahəvi nəzəriyyələr kateqoriyasına aid edilir. Başqa bir fərq isə dəqiq faktlar üzərində duran empirik nəzəriyyələr ilə gerçəkləşməsi arzu edilən faktlar üzərində formalaşan normativ nəzəriyyələr arasında qoyulan fərqdır. Digər ifadə ilə empirik nəzəriyyələr gerçəkləşmiş faktlar və dəyərlər üzərində qurulursa, fəlsəfi nəzəriyyələr təbiət və insan haqqındakı apriori anlayışlar üzərində qurulur.

Bu sahədə bir başqa istiqamət isə siyasi elmlər adı altında və bu kateqoriyada aparılan elmi araşdırmalardır. Bu tərzə mənimsəyənlər hadisəyə uyğun fikirlər və nəzəriyyələr irəli sürən elm adamları olub, nəzəriyyəni siyasətə uyğunlaşdırmağa çalışanlardır ki, bu da tənqidlərə məruz qalmaqdadır. Sadəcə nəzəri işlərlə çalışmaq işini bitmiş hesab etməyib dövlət adamlarının istifadə edə biləcəyi bilgilər istehsal etmə məqsədilə iş görənlər və siyasi araşdırmaçı adı verilən belə elm adamlarına görə, elm adamı, öz akademik diskussiyası sahəsindən kənara çıxaraq bir intellektual şəxs kimi, yaxud mütəxəssis kimi, yaxud beynəlxalq münasibətlərdən sadəcə başı çıxan adam deyil, eyni zamanda bu sahədə istifadə edilə bilən nəzəriyyələr irəli sürən şəxs kimi hökumətin istifadəsi üçün tutarlı vəsaitlər hazırlama potensialına sahib olmalıdır. Başqa sözlə, siyasət bilicisi eyni zamanda siyasi bilici olmalı və peşə bilgiləri əsasında bəzi siyasətlərin həyata keçirilməsi, bəzilərinin isə qarşısının alınmasında siyasətçilərə təsir etməyə cəhd göstərməlidir. Ancaq şübhəsiz ki, bunun elmi etik tərəfdən bəzi qüsurları da vardır. Belə ki, bəzən elmi-məsləhətçi qərarverənlərə tövsiyələr edərkən

fikirləri öz şəxsi maraqlarına uyğun manipulyasiya edə bilər. Ayrıca belə cəhdlər elmi araşdırmaların tərəfsiz və obyektiv aparılmasına da mane ola bilər.

Bunlardan əlavə, fərqli kriteriyalar və fərqli istiqamətlər də mövcuddur. Məsələn, istifadə tərzlərinə görə nəzəriyyələr mərkəzdəngələn və mərkəzəyönələn formaları istifadə etmə, yəni, mücərrəd və real prinsiplərdən yola çıxaraq, ümumiləşdirmələrə varmaq kimi ikili şəkildə ola bilər. Yəni bu çərçivədə nəzəriyyələr arasında sistemləşdirmə aparılmağa cəhd edilərsə, bu zaman sistemlilik, tənzimləyici və səbəbiyyət üzərində mövcud olan üçlü fərqi olduğunu görmək mümkündür.

Ancaq bəzi nəzəriyyələr söylənilən kateqoriyalardan bir neçəsini eyni zamanda əhatə edə bilər. Məsələn, bir ümumi nəzəriyyə empirik ya da fəlsəfi nəzəriyyə ola biləcəyi kimi, mərkəzdəngələn (didaktiv) ya da mərkəzəyönələn (induksion) istiqamətləri əhatə edən bir nəzəriyyə ola bilər. Bu xüsusiyyətləri ilə bərabər həm də, sistemləşdirməyə uyğun, sistematik, yaxud səbəbiyyət kriteriyalarını da əhatə edə bilər.

İdealist, liberalist və realist nəzəriyyələr

İdealizm (utopizm) və realizmi bir-birindən fərqləndirərkən diqqəti əhəmiyyətli bir nöqtəyə cəlb etmək lazımdır. Əslində özlərini idealist kimi tanıyan bir qrup olmadığı sadəcə öz mövqeləri ilə realistlərə qarşı duran bir qrupun mövcudluğundan söhbət gedir. Yəni realist öz görüşlərini dəqiqləşdirərkən, sistemləşdirərkən, onun əksi olan görüşləri, yanaşmaları idealizm və utopizm kiim dəyərləndirir.

İdealistlər əsasən II Dünya müharibəsindən sonra, sülhsevər bir dünyanın qurulması, müharibələrə təkrar yol verilməməsi üçün ideya-hüquqi əsasların yaradılması üzərində dururlar. Bu işə hələ I Dünya müharibəsindən sonra idealist görüşlərin ciddi şəkildə yüksəlişinə səbəb olmuşdur. Həmin dövrün təsiri altında idealizm, utopizm, beynəlxalq münasibətlər sahəsindəki nəzəri çalışmaları əsasını təşkil etmişdir. Bu dövrdə, E.N.Karr-dan başqa heç bir elm adamı, açıq şəkildə idealist və realist yanaşma arasındakı fəlsəfi fərqi izah etməyə ehtiyac duymamışdır. Karr, 1939-cu ildə dərc

etdirdiyi araşdırmalarında idealizmin XVIII əsrin aydınlanma (maariflənmə), XIX əsrin liberalizm və XX əsrin Vilson idealizmini təmsil etdiyinə diqqəti cəlb etmişdir. Ümumən, Anqlo-Amerikan yönümlü elm adamları tərəfindən mənimsənilən idealizm əsas etibarilə dövlət adamının xarici siyasət sahəsində qərar qəbul edərkən böyük bir sərbəstliyə sahib olduğu fərziyyəsinə söykənir. Bu nəzəriyyə daha çox dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə necə davrandığı üzərində deyil, necə davranmalı olduğu üzərində dayanır.

Müharibədən sonra inkişaf edən belə görüşlər əsas təməlini maariflənmə ideyasından irəli gələn, «irəliləmə» və «ağlı irəliləməni təmin edən əsas vasitə» olduğu düşüncəsindən alırdı. Bununla yanaşı, XIX əsrdə yayılmağa başlayan liberal düşüncə də idealizmin insan təbiətinə uyğun baxış tərzinin formalaşmasında təsirli olmuşdur. Beləliklə, C.Lok, C.Bentom və C.S.Millin görüşləri idealizmin fəlsəfi təməlini əmələ gətirmişdir. Bununla bərabər Kantın fəlsəfi düşüncələri də idealizmin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Kantın beynəlxalq münasibətləri dövlətlərarası münasibətlərdən üstün tutan fikirləri, siyasəti əxlaqla əlaqələndirən yanaşması və missiyonçu, utopiyaçı tərzi, idealistlərin də baxışlarında öz əksini tapmaqdadır. Ayrıca Qrotisə aid olan beynəlxalq ictimaiyyət fikri və bu ictimaiyyətin norma, adət-ənənə və hüquqi olması anlayışı öz izlərini idealistlərin araşdırmalarında da göstərməkdədir.

Müasir araşdırmalardan, Q.L.Diskinson, N.M.Buttar, Y.F.Şotvel, A.Zimmern, N.Anqell, Q.Murray və digərlərinin təmsil etdiyi beynəlxalq əlaqələr nəzəriyyəsinə bağlı idealist-utopik görüşlər, ətraf mühitin insan davranışına təsir etdiyini əsas götürərək, ətraf mühit şərtlərinin dəyişilməsi zamanı insan davranışının da dəyişəcəyi fikrinə işarə edən XVIII əsr maarifçi dövrünün fərziyyələrinə əsaslanır. Bu baxımdan realizmin tam tərsinə olaraq, idealizm insanın mükəmməlliliyi və ya ətraf mühit şərtlərinin yaxşılaşdırılmasıyla beynəlxalq münasibətlərin də yaxşılaşacağı fərziyyəsinə söykənirlər. Dolayısıyla beynəlxalq səviyyədə də Millətlər cəmiyyəti yaxud Birləşmiş Millətlər kimi

təşkilatların və mexanizmlərin yaradılması ilə ətraf mühit şərtlərinin dəyişdirilməsinin mümkün olacağı qəbul edilmişdir. Çünki bəzi normalara işləklilik gətirilməklə, siyasi davranışları yönləndirməyin vacibliyi düşünülür. Ayrıca bu görüşə görə ziyalı bir insanın verdiyi qərarların daha rəşional olacağından həm ictimaiyyəti, həm də siyasətçiləri maarifləndirmək lazımdır. Eyni zamanda yenə bu görüşə görə, əgər dövlət sülhsevər deyilsə, bu həmin hökumətin xalqa biganə olmasının göstəricisidir. Ona görə də, təmsilçi demokratiya ilə idarə edilən dövlətlərdə həmişə sülhsevər mühit olacaqdır. Bu düşüncə millətlərin öz müqəddəratlarını təyin etmə prinsipinə söykənməkdədir. Bu görüşə görə insanlar öz hökumətlərini seçməkdə sərbəst olsalar, bu zaman seçdikləri hökumətlə sülh ortamında yaşamağı qəbul edəcək və bununla da beynəlxalq münasibətlərdə qarşılıqlı əməkdaşlığa və konsensusa töhvə vermiş olacaqlar.

İdealist-liberalist nəzəriyyənin təmsilçiləri insan təbiətinə baxışlarına görə realistlərdən fərqlənirlər. İdealistlərə görə insan təbiət etibarını ilə yaxşılığa meyilli olduğu üçün qarşılıqlı yardıma və əməkdaşlığa daha yaxındır. İnsanların pis hərəkətləri isə onların pis olmalarından deyil, pis qayda-qanunların insanı eqoist hərəkətlərə və məcburən pis davranmağa itələdiyindən meydana gəlir. Elə qarşıdurmalara da bu səbəb olur. Ona görə də həтта labüd hesab edilən ən ciddi qarşıdurmadan, müharibədən belə yayınmaq mümkündür. Çünki beynəlxalq sferada olan anarxik özünəməxsusluğu aradan götürməklə müharibələrin qabağını almaq olar. Lakin təbii ki, müharibə, ədalətsizlik kimi beynəlxalq problemlərin aradan qaldırılması fərdi təşəbbüslərlə deyil, kollektiv və çəxtərəfli təşəbbüslərlə mümkündür. Bunun üçün də beynəlxalq ictimaiyyətin yüksək səviyyədə təsisatlanması tələb olunur.

İdealistlərin belə mövqeyini 1920-30-cu illərdə baş verən hadisələr demək olar ki, tamamilə alt-üst etdi. Çünki həmin illərdə Almaniyada və İtaliyada nasizm və faşizm, Rusiyada diktatura, saditizm inkişaf etməklə heç də maariflənmə yolu ilə təmsilçi demokratiya formalaşdırmağın və bu vasitə ilə

beynəlxalq sülhə nail olmağın mümkün olmadığını ortaya qoydu. Nəhayət, qəbul olunmuş sərəhədlərin güclə dəyişilməsini şərtləndirən II Dünya müharibəsinin başlanması idealist-liberalist dünyagörüşün iflasını açıqca ortaya qoydu. Bundan sonra, beynəlxalq münasibətlərdə yeni nəzəriyyə realizm nəzəriyyəsi meydana gəlməyə başladı. Realizm nəzəriyyəsi xarakter etibarilə idealizm, utopizmdən fərqli olaraq güc və mənfəət anlayışı üzərində pərvəriş tapmağa başladı. Realizmin tezisləri, utopizmin «yaxşı olmağa meyllilik» nəzəriyyəsini qəbul etmir, idealist prinsiplərə şübhə ilə yanaşır, bunun əvəzində isə gerçəklikləri qəbul etməyi təklif edirdi. Onlara görə idealist-utopistlər öz nəzəriyyələrini formalaşdırarkən milli mənafeələr ilə ümumbəşəri mənəvi prinsiplər arasında fərqi görmək istəməmişlər, yaxud görə bilməmişlər.

Realistlərin, idealist və liberallardan ən böyük fərqi isə insan təbiətinə baxış məsələsində tutduqları mövqedən irəli gəlirdi. Realistlərə görə insan yaradılışdan pis və günah işlərə meyllidir. Çünki insanlar daima güc əldə etməyə və bunun vasitəsilə digərlərinə üstün gəlməyə çalışırlar. Bu xasiyyətin aradan qaldırılma biləcəyini və ya yaxşılığa istiqamətləndirilə biləcəyini düşünmək isə realistlərə görə utopiyadır, xəyalpərəstlikdir. Bu şərtlərdə beynəlxalq münasibətlər Hobesin düşündüyü kimi «hər kəsin, hər kəslə savaştığı» bir dünya, beynəlxalq siyasət isə güc mücadiləsidir. Belə bir mühitdə hər bir dövlətin əsas məqsədi milli mənafeeni hər şeydən üstün tutmaq və digər bütün məqsədləri ikinci dərəcəli hesab etməkdir. Bu xaos içərisində dövlət, ilk növbədə hərbi gücünə güvənməli, onu lazımı səviyyədə saxlamalıdır. İqtisadi məsələlər milli təhlükəsizliyi, hərbi məsələlərlə müqayisədə daha az maraqlandırır. Realistlərə görə bunlar, yəni hərbi güc və iqtisadiyyat daha çox milli gücü və nüfuzu artırma vasitəsidir.

Dövləti beynəlxalq siyasətin əsas aktoru olaraq qəbul edən realistlərə görə, dövlətlər arasında qarşılıqlı qorunmaz və təbiidir. Dövlət adamlarını və qərarverənləri rəşional davranan insanlar olaraq qəbul edən realistlərə görə dövlət adamının təməli

məqsədi hər hansı xaos vəziyyətində belə dövlətin varlığını qorumaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün o, ola biləcəyi qədər güclü olmalıdır. Özünəyardım və ya özü-özünəyardım prinsiplərinə görə dövlət maraqlarını həyata keçirmək və özünü qorumaq üçün ancaq öz gücünə ümid bəsləyə və öz ehtiyatlarına güvənə bilər. Belə bir məqsədi olan və xarici siyasətdə rəasional davranan dövlətin hansısa mənəvi prinsiplərə bağlanması, yaxud əxlaqi normalara riayət etməsini gözləmək lazım deyil. Çünki bu olduqca təhlükəlidir. Beynəlxalq siyasətin mənəvi dəyərdən təmizlənməsini doğru hesab edən realistlər üçün ideologiyanın yaxşısı və ya pisi yoxdur. Önemli olan nəyin dövlətin maraqlarına uyğun olmasıdır.

Əsas etibarilə amerikalıların yanaşma tərzi hesab edilən realizmin təməli Makiavelli və Hobbsun nəzəriyyələrinə söykənir. (Şimkoya görə realizm daha çox Avropa mərkəzli, neorealizm və liberalizm isə Amerika mərkəzli nəzəriyyələrdir). Siyasəti güc mücadiləsi kimi görən realist nəzəriyyəyə görə beynəlxalq siyasəti başa düşmək üçün güc mücadiləsindən törəyən qarşılıqlı anlayışına baxmaq lazımdır. Elə buna görə də, realistlərin fikrincə müharibə və zora əsaslanan qarşılıqlımlar beynəlxalq siyasətin əsas gündəliyini təşkil edir. Bunu əsas götürən realistlər, müharibə və təhlükəsizlik məsələsini birinci dərəcəli (yüksək) siyasət, iqtisadi, ictimai, mədəni və s. məsələləri isə ikinci dərəcəli (aşağı) siyasət kimi görürlər.

Dövlətlərarası münasibətlərdə hələ də bir anarxiyanın hökm sürdüyünü irəli sürən realist baxışa görə beynəlxalq münasibətlərdə bütün dövlətlər tərəfindən qəbul edilən mərkəzi bir nüfuz (avtoritet) yoxdur. Bununla bərabər, beynəlxalq sferada nüfuz baxımından bir ierarxiya olmasa da, güc baxımından belə bir ierarxiya vardır. Çünki beynəlxalq münasibətlər sistemində bəzi dövlətlər digərlərinə görə müqayisə edilməz dərəcədə güclüdür. Onlara görə hər bir dövlət öz təhlükəsizliyini özü qorunmalıdır. Ancaq hər hansı bir dövlətin öz təhlükəsizliyini qorumaq üçün gördüyü tədbirlər başqa bir dövlət tərəfindən ona qarşı yönələn tədbir kimi qiymətləndirilir və silahlanma yarışına səbəb olur.

Belə vəziyyət isə beynəlxalq münasibətlərdə «qısır dövr» adlandırılır və əməkdaşlığı olduqca çətinləşdirir. Beynəlxalq aləmdə bir dövlətin başqa bir dövlətə təcavüzünün qarşısını alan yalnız güc tarazlığıdır.

Bütün bunları nəzərə alan realistlərə görə heç bir fərdi əxlaqi standart milli mövcudluğu sürdürmə məqsədinə əngəl olmamalıdır.

1940-cı illərdə beynəlxalq əlaqələr sahəsində meydana gələn elmi çalışmaları əksəriyyətində isə güc ünsürü ön plana çıxarılmaya başlandı. Bu dövrdə, güc ünsürünü araşdırmalarında aparıcı ideyaya çevirən alimlərdən Martin Vircit, Georgi Şvarzenberqer, Hans Morgentau və s. göstərmək olar.

Realizmin «soyuq müharibə» illərindən sonrakı dövrdə hadisələrin inkişafını izah edə bilmədiyini iddia edənlər onun liberalizm qarşısında duruş gətirə bilmədiyini irəli sürürlər. Elə bu çərçivədə realizmin bir nəzəriyyə kimi qəbul etmə, izah etmə və proqnozlaşdırma qabiliyyətini itirdiyi iddia edilir. Xüsusilə 1970-ci illərdən sonra ağırlığını hiss etməyə başlayan idealist-liberalist nəzəriyyələr soyuq müharibə illərindən sonra yenidən aparıcı nəzəriyyə kimi qəbul edilməyə başladı. Bu müstəvidə inteqrasiya, çoxsahəlilik və rejim kimi əsaslar liberal düşüncəni müxtəlif tərəfləriylə hakim nəzəriyyə etməyə çalışan fikirlər olmuşdurlar. Bununla da, liberal-idealizt nəzəriyyələr soyuq müharibə illərindən sonra elmi araşdırmalarda yeni – Vilsonizm, neo-liberalizm, neoidealizm və s. adlarla yenidən gündəliyə gəlməyə başlamışdır.

§7. Böyük və orta nəzəriyyələr. Mərkəzdəngələn və mərkəzəyönələn nəzəriyyələr

Beynəlxalq əlaqələr sahəsində tam əhatəli bir nəzəriyyə formalaşdırmaq istiqamətində müxtəlif cəhdlər olmasına baxmayaraq bu günə qədər ciddi bir uğur əldə olunmamışdır. Bu ictimai elmlərin digər sahələrində də mövcud olan oxşar məsələlərdən irəli gəlir. İnsan və insan davranışları kimi çoxlu

sayda nəzarət edilməyən dəyişikliklərin təsiri altında olan hadisələri bəlli bir çərçivəyə yerləşdirərək test etmənin və buradan ümumiləşdirmələrə doğru getməyin imkansızlığı əsas və əhatəli nəzəriyyələr yaratmağa mənfi təsir göstərir. Beləliklə, ortaya qoyulan hər hansı qayda, yanaşma tərz, araşdırma proqramı, model bir məsələni araşdırmaqda, analiz etməkdə yararlı olursa başqa bir məsələdə heç də belə olmur.

Bunun əsas səbəblərindən biri Beynəlxalq münasibətlərdə «daxilolmaların» həddindən çox olması və «dəyişkənliklərin» isə durmadan davam etməsidir. Məhz bu proses həmin sahədə araşdırmalar aparmağı və hamılıqca qəbul edilən ümumi nəzəriyyələr hazırlamağı çətinləşdirir.

İctimai elmlərdə və xüsusilə beynəlxalq münasibətlərə tətbiq edilən sahələrdə mövcud olan nəzəriyyələri əsas etibari ilə üç sinifə bölmək olar. Bunlar böyük nəzəriyyələr, orta nəzəriyyələr və ümumi nəzəriyyələrdir. Böyük kimi qiymətləndirilən nəzəriyyələr ən müxtəlif vəziyyətlərdə və çoxlu sayda fakt və arqumentləri özündə əks etdirən məsələləri izah etməyə imkan verən nəzəriyyələrdir.

Bu kateqoriyaya daxil olan nəzəriyyələr arasında Tolkot Parsonsun cəmiyyət sistemi və David İstonun siyasi sistem nəzəriyyəsi Hans Morqentau, Raymond Aron və Henri Kisencerin realizm və yaxud güc nəzəriyyəsi ilə Kennet Voltz və Kari Qotfredin neorealizm nəzəriyyəsi, ayrıca Morton Kaplan və Riçard Rozecransın güc nəzəriyyəsi beynəlxalq münasibətlərdə böyük nəzəriyyə meydana gətirmək üçün ən iddialı olanlardandır. Bunlardan, Morgentaunun güc nəzəriyyəsi beynəlxalq münasibətlərdə ən böyük nəzəriyyə ortaya qoymaq üçün ən iddialı olanlardan biridir. Çünki Morgentaunun nəzəriyyəsi bir yaxud haradasa məhdud hadisələrə deyil, çox və daha geniş hadisələrə tətbiq oluna biləcək səviyyədədir və dövlətlərarası əlaqələri və təkrarlanan davranış standartlarını əhatə edir. Morgentau beynəlxalq əlaqələri dövlətlərarası əlaqələr olaraq görən, dövlətin davranışlarını öyrənməyi qarşıya məqsəd qoyan

nəzəriyyəsini güc və ya güc tarazlığı anlayışları üzərində qurmuşdur.

Bundan başqa, məhdud sahələrə aid olan və müəyyən çərçivədə baş verən fakt və hadisələrin izah edildiyi «orta» nəzəriyyələr mövcuddur. Burada Alfret Mahan, Halford Naçkinder, Marqarit Sproutun təmsil etdiyi geopolitika nəzəriyyə, Kare Deytsin rabitə nəzəriyyəsi, David Mitran, Ernest Haas və digər bəzilərinin funksionalizm və integrasiya nəzəriyyəsi, Bernard Brodi, Herman Kan və başqalarının yayınma nəzəriyyəsi, Robert Nort, David Singer və Melvin Smallin qarşudurma və savaq nəzəriyyəsi, Vilhelm Riker və Stepan Valtin ittifaq nəzəriyyəsi, Tomas Şilling və Anatol Ropoportun razılaqma nəzəriyyəsi və Riçard Snagder, Qrem Alisonun qərar vermə nəzəriyyəsi və s. aiddir.

Bu cür sahəvi və ya orta nəzəriyyələr daha çox empirik nəzəriyyələr hesab edilir. Böyük nəzəriyyələr (ümumi nəzəriyyələr) orta və kiçik nəzəriyyələrlə müqayisədə daha mürəkkəbdir. Bununla bərabər, böyük nəzəriyyələr hadisəni bütünlüklə və ona təsir edən ünsürlərin hamısını nəzərə almaq qabiliyyətli olmasına baxmayaraq kiçik və orta nəzəriyyələr hadisələrdə daha incə detalları araşdırmağa imkan verir.

Başqa sözlə, araşdırılması qarşıya məqsəd qoyulmuş faktı analiz edərkən, kiçik və orta nəzəriyyələr mikroskop, böyük nəzəriyyələr isə makroskop rolunu oynayır. Yəni böyük nəzəriyyələr faktları qlobal, ümumbəşəri nöqtəyi-nəzərdən gözdən keçirir və analiz edir. Bu mənada, böyük nəzəriyyələr qlobal səviyyədə ümumiləşdirmələrin aparılması baxımından daha uyğun nəzəriyyələrdir.

Beləliklə empirik nəzəriyyələr xarici siyasətdə qərarların necə verilməsini imic və ideologiyaların bu prosesə necə təsir etdiyini böhranlı vəziyyətlərdə qərarverənlərin davranışlarını öyrənən, izah edən nəzəriyyədir.

Orta nəzəriyyələr bir dövlətin başqasına təsir etmək strategiyası kimi təhdid və cəzətmə faktorlarını necə istifadə etdiyini, etimad (etibar) və şübhə kimi faktorların dövlətlərarası

əməkdaşlığa necə təsir etdiyini, böhranların yaranmasına nələrin səbəb olduğunu qloballaşma və inteqrasiyanın həyata keçirilməsinə təsir edən ictimai, iqtisadi və siyasi səbəblərin nədən qaynaqlandığını, dövlət içərisində və xarici siyasətdə aqressiv davranmanın səbəblərini, ittifaqların yaradılması və çökməsinə səbəb olan amilləri, dövlətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin nədən yarandığını və s. kimi məsələləri sistemativ və müqayisəli şəkildə analiz edən nəzəriyyəyə aiddir.

Ümumi nəzəriyyə (böyük) isə daha əhatəli, özü-özünü yeniləyə bilən, proqnozlaşdırma və hadisələri qiymətləndirmə qabiliyyətli, dövlətlər arasındakı əlaqələri və dünyadakı inkişaf proseslərinə nəzarət etməyə imkan verən nəzəriyyəyə aiddir.

Əslində bu bölgü keçmişdən bu günədək Qərbi intellektual dairələrində iki cür nəzəriyyə yaratma üsuluna söykənən bir bölgüdür. Məsələn, didaktik yanaşmanın atası hesab edilən Platon «İdeal dövlət» adlı klassik əsərində bu məntiqi yaratmışdır. «Mərkəzdəngələn» məntiqə əsaslanaraq nəzəriyyə yaradarkən aksiomalardan, fərziyyələrdən və əlaqədar məntiqi anlayışlardan bəhrələnərək hipotez qurulur. Sonra bu hipotezlər diqqətlə seçilən nəticələrlə yoxlanılaraq elmi nəticəyə gəlməyə əsas verir. Başqa sözlə, didaktik nəzəriyyələrdə əvvəlcə bəzi mücərrəd anlayış, fərziyyə və düşüncələrdən yola çıxılır, sonra bunların elmiliyi faktlarla əsaslandırılaraq ümumiləşdirilir. Bundan fərqli olaraq «mərkəzəyönələn» nəzəriyyələr əvvəlcə elmi fikirləri və faktları araşdırır, yoxlayır və buradan ümumi fərziyyəyə və ümumiləşdirmələrə doğru gedir. Buna görə də, mərkəzəyönələn nəzəriyyələr eyni zamanda empirik və orta nəzəriyyələr adlanır. Ancaq bu «mərkəzdəngələn» nəzəriyyələrin heç də hamısının empirik olmadığı demək deyil. Bu çərçivədə «bütün siyasi toplumlar bu və ya başqa səviyyədə güc ilə əlaqədardılar, onu əldə etməyə, inkişaf etdirməyə, qorumağa və təhlükəsizlik məqsədi ilə digər siyasi toplulukların gücünü tarazlaşdırmağa çalışırlar» təklifi mərkəzdəngələn nəzəriyyəyə bir nümunədir. Mərkəzdəngələn nəzəriyyəni təmsil edənlər heç bir şəkildə empirik fikirlərdən imtina etməsinə düşüncələrini tarixi

təcrübənin öyrənilməsinə yönəldilir. Ancaq tarixi məlumatların dəyərləndirilməsində mərkəzə yönələn nəzəriyyəçilər detallar üzərində daha çox dayandığı halda, mərkəzdəngələn yanaşmaçılar bəlli anlayışların inkişafı və fərziyyələrin ortaya qoyulması prosesində intuisiya və müşahidələrə daha çox əsaslanır, tarixi təcrübələrin ayrı-ayrılıqda sinfləndirilməsinə, təsnifatlandırılmasına, bu təcrübələr arasında riyazi uzlaşmalar qurulmasına çalışırlar.

Mərkəzəyönələn üsulda fikir irəli sürmə yolu ilə fərziyyələr yaratma yerinə faktorlardan çıxış edilir. Çünki mərkəzəyönələn empirizmdə faktları nəzərdən keçirmək, kateqoriyalara bölmək, analiz etmək kimi üsullardan istifadə etməklə elmi ümumiləşdirmələrin aparılmasına çalışılır. Bu üsulun istifadə edilməsi tarixi Aristotələ qədər gedib çıxır. Məsələn, Aristotel «politika» adlı klassik əsərini yazmağa hazırlaşarkən 150-ə yaxın Yunan Polis dövlətini ayrı-ayrılıqda təhlil etmişdir. Mərkəzəyönələn nəzəriyyənin təmsilçilərinə görə mərkəzdəngələn üsul riyaziyyat, məntiq və metafizikada da istifadə edilə bilər. Yalnız fiziki və ictimai faktların araşdırılmasında çox miqdarda faktın incələnməsi və müşahidə edilməsi lazımdır. Sosial elmdə mərkəzəyönələn nəzəriyyəçilər humanitar və təbiət elmlərindən fərqli olaraq ümumiləşdirmələr apararkən qəti şeylər söyləməkdən çəkinirlər və ehtimallar üzərində dururlar. Bütün bu deyilənlərə baxmayaraq mərkəzəyönələn və mərkəzdəngələn yanaşmalar bir-birlərini tamamilə inkar edən nəzəriyyələr deyildir.

Elm adamları bunlardan birini seçə bildiyi kimi, eyni zamanda hər ikisini birlikdə də seçə bilirlər. Məsələn, iki qütblü beynəlxalq sistemin çox qütblü beynəlxalq sistemdən daha təhlükəsiz olduğu fərziyyəsini yaxud bunun əksini söyləmək asan isbat edilə biləcək bir şey olmadığından daha çox sistemdəki qeyri-müəyyənlikdən çıxış edərək məntiqi bir fəhmlə əldə edilən mərkəzdəngələn bir proqnoz olaraq qəbul edilə bilər.

Kennet Valtz, empirik məlumatlara statistik hesablamalara, fərziyyələrə, qanun və ümumiləşdirmələrə yanaşma baxımından

nəzəriyyələr arasında fərqlərin olduğunu irəli sürür. Məsələn, statistik məlumatlar konkret olsa da səbəb və nəticə arasında əlaqə qurmaq üçün heç də həmişə əlverişli olmur.

Valtza görə, nəzəriyyələr daima yaradıcı və intellektual bir mərkəz vasitəsilə inkişaf etdirilməlidir. Bunu həyata keçirərkən müxtəlif qayda və ümumiləşdirmələrdən istifadə edilməli, lazım olduqda məsələ ilə az əlaqəli olan şeylərdən imtina edilməli, müəyyən səviyyədə mücərrədlik qəbul edilməli, məlumatlar xüsusi vasitələrlə əldə edilməli və onlar yeni bir üsulla sintez edilməlidirlər.

§8. Normativ, empirik, plüralist və globalist nəzəriyyələr

Normativ nəzəriyyələr fəlsəfə və etika sahələri ilə yaxındır. Kantın «əbədi sülh» fəlsəfəsi və ya Avropa İttifaqı düşüncəsi bu kateqoriyaya aid tipik formuladır. Normativ nəzəriyyələrə əsaslanan araşdırmaların təməlinə dəyər ünsürü başlıca yer tutmaqdadır ki, bu cür nəzəriyyələr bir mənada siyasətin əxlaq zəminində qiymətləndirilməsini irəli sürür. Burada mənəvi ünsürlər önə çəkilir, mənfətlərə əxlaqi nöqtəyi-nəzərdən baxılır və ya bunlar ümumi bir dəyər çərçivəsində qiymətləndirilir.

Bu çərçivədə dəyər ünsürünün və dəyərlə əlaqədar seçimlərin təsirli olduğu normativ nəzəriyyələr, empirik nəzəriyyələrdən fərqli olaraq, faktlarla təsdiqəlmə tələbinə uyğun deyildir. Ayrıca empirik nəzəriyyələr mövcudluqla (olmuşla) əlaqədarkən normativ nəzəriyyələr olması lazım olan, ya da olması arzu edilənlərlə əlaqədardır. Normativ nəzəriyyələr əsas etibarı ilə fərd, cəmiyyət, dövlət və beynəlxalq ictimaiyyət arasındakı əlaqələrin etik sisteminə nəzər salır. Bu cür etik baxışda qaçılmaz bir vacibət olduğunu qəbul edir. Çünki həyat məhz etik sahənin içərisində mövcuddur. Bütün sosial və siyasi problemlər özlüyündə normativdir və dəyərlərə bağlılıq xüsusiyyətinə sahibdir.

Empirik nəzəriyyələrdə isə siyasət mənfəət və mübarizə anlayışı əsasında öyrənilir. Bu cür nəzəriyyələrdə etik qayğılar rol

oynayır. Dövlətin davranışları tarixi faktlarla təsdiq edilməsi mümkün olan bəlli dəyişikliklərin köməyi ilə izah edilir. XVIII-XIX əsr güc tarazlığı araşdırmaları da empirik nəzəriyyədə ən çox rast gəlinən araşdırmalardır.

Empirik nəzəriyyə dövlət adamı ilə xarici siyasət arasındakı əlaqələrin nə dərəcədə olduğunu başqa sözlə, dövlət adamının subyektiv olaraq siyasətə nə dərəcədə təsir edə bildiyini öyrənməyə çalışır. Diplomatiya tarixi bu çərçivədə olduqca çox faktlar verir. Bu sahədə mövcud olan mübahisələr zaman-zaman idealizm-realizm ətrafında da davam etdirilir. Ona görə də, realizm çərçivəsində aparılan araşdırmalarda da norma və dəyər ünsürünün izlərinə rast gəlinir. Başqa sözlə, əxlaq ünsürü empirik nəzəriyyələrdə də tamamilə ortadan qaldırılmayıb. Morgentau və Kissincerin araşdırmalarına baxdıqda ABŞ xarici siyasəti və diplomatiyası analiz edilərkən ABŞ nə qədər kapitalist ölkə sayılsa belə «sosialist» ölkələr məvhumuna tez-tez rast gəlinir. Empirik siyasət alimi də bu mənada faktlara əsaslanaraq hərəkət etsə də fəlsəfi məfhumlardan da istifadə etmək məcburiyyəti ilə üzləşir. Bu çərçivədə nəzəriyyə və faktın istər-itstəmüz bütünləşməsi empirik nəzəriyyələrin eyni zamanda analitik bir yanaşma olmasının vacibliyini də üzə çıxarır.

Bununla bərabər, istər normativ, istərsə də empirik nəzəriyyələr bəzən tənqid hədəfi olurlar. Başqa sözlə, hər ikisinin zəif tərəfləri vardır. Normativ nəzəriyyələr idealist və utopik olduqları, empirik nəzəriyyələr isə həddindən artıq elmi faktlarla zənginləşdirilməyə cəhd edildiyi üçün tənqid olunur. Ümumiyyətlə, arzu edilən nəzəriyyə isə bu iki nəzəriyyənin sintezi əsasında yaradıla biləcək nəzəriyyədir. Buna görə də 1970-ci illərdən etibarən aparılan araşdırmalarda bu iki nəzəriyyənin uzlaşdırılmasının mümkün olmadığı ortaya çıxınca, postmodernizin adı altında aparılan araşdırmalarda bu iki nəzəriyyə arasında olan uçurumun aradan götürülməsinə çalışmağa başlandı.

Singer, hər nəzəriyyənin içərisində bir qədər fəlsəfi və normativ nəzəriyyə adı altında nəzəriyyələr arasında qəti bölgü

aparmağın dorğu olmadığı qənaətindədir. Çünki hər iki nəzəriyyə bir ictimai faktı öyrənmə, izahetmə və proqnozlaşdırmada itsifadə edilir. Eyni zamanda həmin ictimai fakta təsiretmə və ya nəzarətetmə imkanlarını əhatə edir.

Ona görə də, Singerə görə nəzəriyyələri belə qütbləşdirmək təhlükəli bir zarafatdan başqa heç nə deyil.

Plüralist və qlobalist nəzəriyyələr

Plüralist nəzəriyyələrin, realist və qlobalist nəzəriyyələr arasında fərqli və oxşar cəhətləri vardır. Plüralist nəzəriyyələr realist nəzəriyyələrdən fərqli olaraq artıq dövləti beynəlxalq münasibətlərin təməl aktoru olaraq qəbul etmir. Dövlətdən kənar aktorların da varlığını qəbul edir. Bu çərçivədə fərdi, milli və beynəlxalq təzyiq qruplarını və dövlətlərin üzv olduqları beynəlxalq təşkilatlanmaları da beynəlxalq əlaqələrin aktorları sırasında sayır. Onlar da zaman-zaman müstəqil hərəkətetmə qabiliyyəti göstərdikləri üçün beynəlxalq əlaqələrin aktorları kimi qiymətləndirirlər.

Çünki hər bir beynəlxalq təşkilatın öz qərarvermə sistemi, ayrıca büdcəsi və siyasəti vardır. Əlbəttə, bu məsələdə hər təşkilat eyni olmayıb, onlar arasında da müstəqil hərəkət edəbilmə və beynəlxalq münasibətlərin gündəliyini müəyyənləşdirəbilmə və təsiredəbilmə baxımından fərqləri vardır. Bundan başqa, plüralist nəzəriyyə, realist nəzəriyyənin qəbul etdiyi kimi, dövləti unitar bir sistem olaraq görmür, onun da alt təşkilatlardan formalaşdığını qəbul edir. Plüralist nəzəriyyə dövlətin suveren güc olaraq onu təşkil edən bütün alt qurumları heç saymasını qəbul etmir, bu qurumların da xarici siyasətin formalaşmasında və həyata keçirilməsində rolu olmasına əhəmiyyət verir. Başqa sözlə, plüralist yanaşma, dövləti bir mənada hissələrə ayıraraq onu əmələ gətirən fərqləri, bürokratiyanı və mənfəət qruplarını da beynəlxalq münasibətlərin aktoru olaraq qəbul edir.

Qərarvermə nəzəriyyəsi və modelləri, liberalizm və qarşılıqlı asılılıq nəzəriyyəsi plüralist nəzəriyyələr kateqoriyasında qiymətləndirilən nəzəriyyələrdir. Plüralist yanaşmanı mənimsəyən nəzəriyyələrə, realist yanaşmalardan fərqli olaraq

dövlət mərkəzli nəzəriyyələr deyillər. Analiz obyektini olaraq sadəcə dövləti qəbul edən realist yanaşmadan fərqli olaraq plüralist nəzəriyyə fərdi, mənfəət qruplarını və beynəlxalq təşkilatları da analiz obyektini olaraq qəbul edir. Ayrıca realist yanaşma dövləti rəşional bir aktor olaraq qəbul etdiyi halda, plüralist nəzəriyyə qərarların, ictimaiyyət, mənfəət qrupları, bürokratiya və siyasi liderlər kimi fərqli aktorlar arasındakı bir rəqabət və uzlaşma prosesinin sonunda verildiyinə diqqət çəkir. Qərarvermə prosesi bu aktorlar arasındakı koalisiyalar, əkskoalisiyalar, siyasi bazarlıq və uzlaşma prosesidir. Başqa sözlə, xarici siyasət optimal qərar olmaqdan daha çox tərəflər arasında siyasi bazarlıq nəticəsində əldə olunan bir konsensus mənasını daşıyır. Hər bir aktorun yanlış mövqeyi, yanlış və ya az məlumata sahib olması, stres və qeyri-müəyyənlik əhval ruhiyyəsi kimi faktorlar rəşional qərar qəbul edilməsində mənfəi təsir göstərir. Son olaraq, realistlərin beynəlxalq siyasətin ana gündəmini təhlükəsizlik məsələləri təşkil etdiyi iddialarına qarşı çıxan plüralistlər, bunun heç də belə olmadığını beynəlxalq siyasətin gündəminin, hər cür ticari, iqtisadi, mədəni, humanitar, idman və s. kimi ön müxtəlif məsələlərin təşkil etdiyini irəli sürürlər. Bundan başqa, enerji, səhiyyə, xarici yardım, ekologiya, elmi araşdırmalar, xəstəliklərə qarşı birgə mübarizə, dənizlərdən birgə istifadə, nüvə radioaktivləri problemi və s. kimi məsələlərin beynəlxalq siyasətin məşğuliyəti halına gəldiyini söyləyirlər.

Qlobalizmə gəldikdə isə bu yanaşma beynəlxalq münasibətləri beynəlxalq sistem nöqtəyi-nəzərindən təhlil edir. Beynəlxalq sistem nəzəriyyəsi, imperializm nəzəriyyəsi, asılılıq nəzəriyyəsi və dünya kapitalist sistemi nəzəriyyəsi qlobalist nəzəriyyələr olaraq qiymətləndirilir. Qlobalist nəzəriyyələrdə beynəlxalq siyasət və xarici siyasət qlobal perespektivdən yaxud qlobal çərçivədən ələ alınır. Bu yanaşma bəzi realist və plüralist nəzəriyyələr tərəfindən də mənimşənilsə də əslində qlobalist nəzəriyyələrin müstəqil bir ortaq xüsusiyyətidir. Qlobalist nəzəriyyələrin başqa bir ortaq xüsusiyyəti tarixi perspektivə çox önəm vermələri, hətta bunu çox vacib hesab etmələridir. Onlara

görə, günümüzün hadisələri tam olaraq yalnız tarixi perspektivdən baxıldıqda başa düşülə bilər. Marksist və neo-marksist nəzəriyyələr üçün beynəlxalq sistemin təməli xüsusiyyəti kapitalist olmasındadır. Dünya kapitalist sistemi indiki vəziyyətinə tarixi inkişaf çərçivəsində XVI əsrdən başlayaraq gəlmişdir. Dünya kapitalist sistemi dövlət və cəmiyyətlərin davranışlarını müəyyənləşdirən əhəmiyyətli bir ünsürdür. Bəzi dövlətlər bu sistemdən daha çox faydalandığı halda, bəzilərinin isə bu sistem əleyhinə işləyir. Realist və plüralistlər dövləti müstəqil bir aktor olaraq qəbul etdikləri halda bəzi qlobalistlər dövləti asılı bir aktor olaraq qəbul edirlər.

Qlobalistlər də dövləti, beynəlxalq təşkilatları, beynəlxalq aktorları və koalisiyaları önəmli aktorlar olaraq qəbul etməklə bərabər, daha çox bəzi dövlətlərin və ya siniflərin digərləri əleyhinə kapitalist sistemdən daha artıq mənfəət əldə etmələri ilə əlaqədar mexanizmin necə işlədiyini üzərində dayanaraq yuxarıda bildirilən təsirlərin bu prosesdə oynadıqları rolunu analiz edirlər. Xüsusilə sənayeləşmiş Şimali Amerika, Avropa və Yaponiya ilə Cənubi Amerika, Afrika və Asiyada mövcud olan yoxsulluq, az inkişaf etmiş, sənayeləşməmiş üçüncü dünya ölkələri arasındakı asılılıq əlaqələri ilə ələ alınır. Təməli fərziyyəyə görə, az inkişaf etmiş ölkələrin inkişaf etməmələrinin səbəbi kapitalist münasibətlərinin həyata keçirilməsində bacarıqsız olmalarında deyil, dünya kapitalist sistemi içində inkişaf etmiş ölkələrlə olan asılılıq əlaqələrindən qaynaqlanır. Dünya kapitalist sisteminin bir parçası olaraq qaldıqca bu yoxsul ölkələrin iqtisadi və siyasi inkişaf baxımından öz yollarını seçmələri imkansızdır. Çünki bu sistem içərisində müstəqil bir inkişaf planı müəyyənləşdirmək şansı yoxdur.

Realistlər və plüralistlərdən fərqli olaraq, qlobalistlər beynəlxalq əlaqələrdə iqtisadi faktorların əhəmiyyətini xüsusi vurğulayaraq, beynəlxalq əlaqələrin əsas təməli olaraq məhz iqtisadi əlaqələri götürürlər. Ancaq realistlərə görə əsl əhəmiyyətli olan hərbi və siyasi məsələlərdir və iqtisadi məsələlər ikinci əhəmiyyətlidir. Plüralistlər isə belə bölgünü

qəbul etmir, iqtisadi, sosial məsələlərin də ən azı hərbi, siyasi məsələlər qədər əhəmiyyətli olduğunu müdafiə edirlər. Qlobalistlərə görə isə müasir dünya sisteminin inkişafını və işləmə mexanizmini başa düşməkdə iqtisadi faktorlar açar rolunu oynayır.

§9.Güc, Milli güc və potensial

Siyasət anlayışını izah edərkən də bildirildiyi kimi güc məfhumunun ən çox istifadə edilən və onu beynəlxalq münasibətlərin mərkəzi hesab edilən Morgentau, siyasəti güc mücadiləsi kimi təqdim etsə də güc anlayışını ayrılıqda təhlil edib izahını vermir.

Morgentauya görə, güc siyasətin təməl məqsədini və hər şansı bir siyasi davranışın təməl marağını təşkil etməklə həm də əlaqələrin formasını və həyata keçirilməsi vasitəsinə müəyyən edir. Ayrıca güc mücadiləsi anlayışı həmişə dövlətlər arasındakı siyasi təsiretmə münasibətlərini tam olaraq ifadə etmir yaxud bəzi dövlətlər arasındakı münasibətlərdə reallığı əks etdirmir.

Güc yanaşmasına qarşı çıxan Vilson və onun mövqeyində duranlar dövlətlərin sosial və siyasi təsisatları ilə xarici siyasət seçimləri arasında bağlılıq olduğuna diqqəti çəkir və bu məsələdə demokratik qüvvələrin güc və əməkdaşlıq seçimi qarşısında qaldıqda ikincini seçəcəklərini bildirir. Buna görə də, demokratik ölkələr xarici siyasətdə ədalət və əxlaq kimi anlayışlara diqqət yetirir, sülh və sabitliyin qorunmasına çalışır. Avtokratik rejimlər isə gücü əsas götürür və bir mənada güc və avtokratiya eyni məzmun ifadə edir. Lakin Vilsonçular demokratik ölkələrin gücdən istifadə etmədən öz məqsədlərinə necə çatdıqları məsələsini izah edə bilmədikləri və dövlətlərin necə davrandığından daha çox necə davranmaları lazım olduğu üzərində dayandıqları üçün, onların yanaşması realistlər tərəfindən utopik hesab edilir və tənqiddə məruz qalır.

Müasir araşdırmaçıların bir çoxu isə güc anlayışını daha formal bir şəkildə qəbul edərək gücü dövlətin sahib olduğu fiziki ünsür

olaraq ifadə edir və bunu əsas götürərək daha çox milli güc və onu meydana gətirən nəsnələr üzərində dayanırlar. Onlar dövlətlər arasındakı həqiqi əlaqələri və gücdən istifadə edərək milli məqsədləri gerçəkləşdirmə üsullarını görməzlikdən gəlirlər.

Bəzi araşdırmaçılar gücün fiziki tərəfindən daha çox ondan istifadəmənin formasına diqqəti çəkərək həqiqi gücün real istifadə mexanizminə sahib olması və başqa ölkələr üzərində təsiretmə imkanları yaradan güc olduğunu ifadə edirlər. Onlar istifadə edilməyən və digər ölkələr üzərində təsiri olmayan yaxud bu məqsədə xidmət edəcək mexanizmi mövcud olmayan fiziki ünsürlərin güc kimi qiymətləndirilməsinin doğru olmadığını irəli sürürlər. Bu əsasda, güclü dövlətin məhz bu ünsürləri digər dövlətlər üzərində təsir vasitəsi ola biləcək şəkildə istifadə edə bilən, yaxud bu qabiliyyətə sahib olan dövlətin olduğu bildirilir. Beləliklə, A dövlətinin, B dövlətinə qarşı istifadə etdiyi və normal şərtlər çərçivəsində B dövlətinin qəbul etməyəcəyi bir şeyin yerinə yetirilməsinə təsir edən vasitəyə güc adı verilir.

Ancaq burada A dövlətinin sahib olduğu üstünlük fiziki nümayişlə müşahidə edilə də bilər, edilməyə də bilər. Başqa sözlə, güc, təsir və üstünlük kimi iki əsas ünsürdən ibarətdir. Məsələn, bankı soymaq üçün xəzinəyə doğru yaxınlaşan, silahı olan, lakin onu göstərməyən bir adamın silahını görməyən xəzinədar soyğunçunun istədiyini rədd edə bilər. Amma həmin soyğunçu silahını çəkərək içəri girsə, xəzinədar böyük ehtimalla onun istədiyini yerinə yetirər. Burada, hər iki halda silah vardır, amma ondan istifadə edilmədikdə, yaxud o nümayiş etdirilmədikdə heç bir təsiri olmur, ancaq istifadə edildikdə isə dərhal təsiri olur. Başqa sözlə, üstünlüyün arzuolunan təsiri yarada bilməsi üçün ondan istifadə edilməsi və ya istifadə edilmə ehtimalının yüksək olmasının göstərilməsi lazımdır. Bu misalı, eyni ilə dövlətlərin hərbi gücü məsələsinə də aid etmək olar. Bu mövqeyə görə, dövlətin iqtisadi, siyasi beynəlxalq konyuktura və ya hər hansı başqa bir səbəbdən istifadə edilməyən yaxud istifadə edilmə ehtimalı olmayan bir üstünlüyü güc olaraq qiymətləndirilmir. Ayrıca bu yanaşmaya görə, güc ibrətamiz bir

anlayışdır və başqa ünsürü, üstünlüyün istifadə edilməsinin bir ünvanının, bir dövlətin olduğunu və həmin dövlətlə müəyyən əlaqələrin mövcudluğunu göstərir. Təbii ki, aralarında heç bir əlaqə olmayan iki ölkənin sahib olduqları üstünlüklərin onların heç biri üçün əhəmiyyəti yoxdur.

Beləliklə, əgər A dövləti, B dövlətinə normal şərtlərdə qəbul etdirə bilmədiyi şeyi sonda qəbul etdirə bilirsə və B dövləti, A dövlətinin bu istəyinin qarşısını hər hansı vasitə ilə ala bilmirsə deməli A dövləti, B dövlətindən daha güclüdür. Yox əgər B dövləti bunu rədd edə bilirsə və A dövləti üzərində eyni təsir imkanlarına sahibdirsə deməli bu iki dövlətin bir-birlərinə qarşı güclərinin əhəmiyyəti yoxdur. Bu yanaşmaya görə qısaca olaraq ibrət anlayışı olan gücün təsir, üstünlük və əlaqə kimi təməl ünsürləri olmalıdır.

Güc sadəcə A dövlətinin, B dövlətini bir şeyi etdirməyə məcbur etməsi deyil, həm də bunun mütəmadi olmasını təmin etmək, eyni zamanda nəyisə etməyə qoymaması da ola bilər. Dolayısıyla gücün bir mənada davamlılıq ifadə etdiyi də görünür. Bundan başqa, A dövlətinin təsiri ilə onun istədiyi kimi davranan, B dövlətinin vəziyyəti, A dövlətinin davranışını da B dövlətinin mənafeyinə uyğun dəyişə bilər. Beləliklə, təsiretmə birtərəfli olmaqdan çıxaraq qarşılıqlı ola bilər. Ayrıca güc bir dövlətin beynəlxalq nüfuzu ilə də bağlıdır. Bir dövlətin beynəlxalq sistemdə nüfuzunun artdığı miqdarda digər dövlətlərlə münasibətində də nüfuzu artacaq və başqa dövlətlər üzərində təsiri də artacaqdır. Güc anlayışı ilə əlaqədar başqa bir anlayış da dərk etmədir.

Gücün gerçək miqdarının və ondan istifadə edilib edilməyəcəyini dərk etmək olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki bəzən şişirdilmiş məlumatlara söykənən rəqəmlər və ya istifadə ediləcəyi hesab olunduğu halda istifadə edilməyən nüfuz yanlış təsəvvür yarada bilər. Məsələn, oyuncaq tapançanı həqiqi hesab edib xəzinəsini soyduran xəzinədar tapançanın zahiri görünüşünə aldanaraq onu gerçək hesab edir. Yəni tapançanın yalnızı olduğunu dərk etmir və bunun zərərçidəsinə çevrilir.

Frankelə görə də, güc başqalarının davranışlarına təsiretmə vasitəsidir. Hər nə qədər güc dedikdə, ilk növbədə hərbi güc başa düşülsə də artıq müasir dövrdə hərbi gücün tətbiq edilmə sahəsi məhdudlaşdırıldığından güc anlayışını daha geniş mənada başa düşmək lazımdır. Buna görə də, Frankelə görə güc maddi və maddi olmayan ünsürlərdən ibarətdir. Amma buna baxmayaraq yenə də güc deyincə, ilk növbədə maddi hərbi-texniki qüdrət göz önünə gəldiyindən maddi olmayan tərəf o qədər də qəbul edilmir.

K.J.Holsti və Frankel kimi, bir çox araşdırmaçılar tərəfindən potensial kimi təhlil edilən, Morgentauya görə isə bir milləti başqa millətlər qarşısında güc sahibi edən faktorlar və milli potensial olaraq qəbul edilən ünsürlər kəmiyyət və keyfiyyət ünsürlərinin cəmindən ibarətdir.

Burada, kəmiyyət dedikdə coğrafiya, təbii qaynaqlar, sənaye potensialı, hərbi hazırlıq dərəcəsi və əhali sayı, keyfiyyət dedikdə isə milli əxlaq, milli xüsusiyyət diplomatiyanın keyfiyyəti və hökumətin keyfiyyəti başa düşülür. Ancaq bir dövlətin güc sahibi olması üçün bu ünsürlərə sahib olması Morgentaunun məntiqinə görə yetərli sayılsa da Holsti və başqaları üçün bunların güc olaraq qəbul edilməsi üçün digər ölkə və ölkələrin davranışlarına təsir edəcək gücdə olduqda, başqa sözlə, dövlətin bunları siyasi məqsədlər üçün istifadə edə biləcəyi təqdirdə potensial hesab edilə bilər. Çünki keçmişdə olduğu kimi indi də güclü dövlətlərin müəyyənləşdirilməsində dövlətlərin sahib olduqları həqiqi potensialdan çox bu potensialı xarici siyasət məqsədi üçün istifadə edə bilmək bacarığı əsas götürülür.

Frankel potensial anlayışı altında tanıdığı gücün başqa dövlətlərlə müqayisədə məzmun kəsb etdiyini diqqətə çatdırır. Necə ki, hər hansı bir dövlətin əhalisinin sayının nə qədər olmasını başqa ölkənin əhalisinin sayı ilə müqayisə etdikdə əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi.

Ayrıca hərbi potensialı nəzərə alarkən, silahın növləri və sayları əhəmiyyətli olduğu kimi əhali faktoru nəzərə alındıqda da yaş, cinsiyyət, təhsil kimi faktorlar əhəmiyyət daşıyır.

Başqa bir tərəfdən milli potensialın komponentlərindən hər hansı birinin ayrılıqda güclü olması ümumi potensialın güclü olduğu mənasına gəlmir. Məsələn, sənaye potensialı, texnoloji səviyyə, iqtisadi vəziyyət və əhali sayı kimi komponentlərin aşağı olması halında ayrılıqda hərbi potensialın yüksək olması çox da əhəmiyyət daşımır. Əhali sayı baxımından çox böyük, başqa potensiallar baxımından lazımi səviyyədə olmamaq güclü olmaq hesab edilmir.

Bir dövlətin sahib olduğu potensialı təşkil edən ünsürlərdə zaman içərisində dəyişikliklər ola biləcəyi kimi bir dövlətin başqa bir dövlətlə müqayisədə üstünlüyünü təmin edən ünsürdə də vaxt keçdikcə dəyişiklik ola bilər. Məsələn neftin yerini qaz, yaxud uran tutduğu halda, neft istehsal edən ölkələrdən çox urana sahib olan ölkələr daha güclü görünə bilər. Eyni şəkildə nüvə gücünün istifadə edilməsi, yaxud zaman keçdikcə bəzi silahların modernliyini və dəyərini itirməsi ona sahib olan ölkələrin gücünə mənfi təsir göstərə bilər.

Bundan başqa, ölkənin sahib olduğu potensialın istifadəyə hazır olub-olmaması da böyük əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, hər hansı bir ölkənin hərbi potensialının dəyəri onun müharibəyə hazır olub-olmaması ilə ölçüldüyü kimi, ölkənin təbii qaynaqlarının və digər resurslarının da qiyməti ondan səmərəli istifadənin təşkili ilə ölçülür.

Ancaq hər hansı bir dövlətin gücünün təkə fiziki potensialla qiymətləndirilməsi heç də düzgün deyildir. Bir dövlətin gücünə təsir edən keyfiyyət ünsürləri sırasında həmin ölkənin liderlik xüsusiyyətləri, imici, dostluqları, ittifaq münasibətləri, adət və ənənələri, başqa ölkələrlə tarixi-etnik əlaqələri, beynəlxalq siyasətdəki yeri və s. kimi məsələlər də yer alır.

Beləliklə, çoxtərəfli beynəlxalq münasibətlər daxilində tək bir əlaqə və ya təsiri əsas götürərək dövlətin gücünü müəyyənləşdirməyə çalışmaq heç də həqiqəti ortaya çıxara bilməz. Bunun üçün digər bütün faktorları və imkanları kompleks qiymətləndirməyi bacarmaq lazımdır.

§10. Milli gücün kəmiyyət ünsürləri (coğrafiya, təbii ehtiyatlar, iqtisadiyyat, hərbi güc, əhali)

Coğrafiya

Coğrafiya və relyef xüsusiyyətləri bütün dövrlərdə hər hansı bir ölkənin güc ünsürü kimi həmişə diqqəti cəlb etmişdir. Ölkənin sahib olduğu torpaqların böyüklüyü, hansı coğrafi ərazidə yerləşdiyi, ərazinin dağlarla əhatə edilmiş olması, yaxud sıx meşəliklərlə əhatə olması, adada yerləşməsi və s. həmin ölkənin üstünlükləri hesab edilmişdir.

Məsələn, ABŞ-ın bütün qitəni eni boyu əhatə edən torpaqlarının şərqdə üç min, qərbdə isə altı min mildən çox okeanla ayrılmış olması Amerikanın dünyadakı yeri və rolunu müəyyənləşdirən dəyişməz faktorlardan biri olaraq qəbul edilir. Hərçənd, coğrafiyanın rəbitə, xəritəçəkmə, döyüş texnologiyasının sürətli inkişafından sonra əvvəlki əhəmiyyətini itirdiyi irəli sürülür və buna görə də, coğrafiyanın artıq 100 il bundan qabaq olduğu qədər əhəmiyyətli olmadığı söylenilir. Ancaq tutaq ki, Avropa və Asiya qitələri ilə okean suları vasitəsilə ayrılmış bir ABŞ-la, məsələn, Fransa, Çin, yaxud Rusiya ilə quru sərhədi olan bir ABŞ arasında əlbəttə, fərq olacaq və bu gün də əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Eyni zamanda, İngiltərənin Mənş dənizi ilə Avropadan ayrılması, üç yüz ilə yaxın dövrdə Avropa güc tarazlığı sistemində əsas tarazlayıcı dövlət rolunu uğurla oynamağa kifayət qədər kömək etmişdir. Eyni şəkildə, İtaliyanın Alp sıra dağları ilə Avropadan müəyyən mənada ayrılması bu dövləti bəzən Avropa dövlətlərinin işğalından qorumuş, bəzən də Avropada baş verən hadisələrdən kənarda qalmasına səbəb olmuşdur. Əlbəttə, bu cür misalların sayını daha da artırmaq olar. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, 3 milyon kvadrat mil. torpağa sahib olan ABŞ-ın önündə 8,5 milyon kvadrat mil. torpağa sahib olan SSRİ-nin öz mövcudluğunu qoruya bilməməsi, əlbəttə, sadəcə coğrafiya faktoru ilə izah edilə bilməz. Bundan başqa, cəmi 100 min kvadrat mil. torpağa sahib olmasına baxmayaraq İngiltərənin XVIII və XIX yüzilliklərdə demək olar ki, bütün

dünyada üstün səviyyədə olmasını əlbəttə ki, yenə təkcə coğrafiya amilinə bağlamaq olmaz. Başqa bir tərəfdən isə bəzən ərazi böyüklüyü avantaj deyil, dezavantaj yarada bilər. Bu mənada, az qala dünyanın yarısına sahib olan Osmanlı İmperatorluğunun çökməsində ərazi böyüklüyü ünsürünün mühüm rol oynadığı iddia edilir.

Bu günki texniki tərəqqi hər hansı bir ölkənin sahib olduğu coğrafiya və relyef xüsusiyyətlərinin təmin etdiyi üstünlükləri azaltsa da ümumilikdə ölkənin geopolitik yeri, yenə də ölkənin potensialı üçün önəmli ünsür olaraq qalır. Beləliklə, coğrafiya faktını təkcə ərazi böyüklüyünə görə deyil, həm də bu coğrafiyanın dünya xəritəsinin hansı nöqtəsində yerləşməsinə görə əhəmiyyət daşıyır. Bu mənada, xarici siyasəti və beynəlxalq siyasəti coğrafiya faktoru ilə izah edən geopolitika nəzəriyyəçilərindən Amerikalı admiral Alfred Men «Dəniz Gücünün Tarixə Təsiri» adlı əsərində böyük dənizlərə və dəniz nəqliyyat yolları üzərində nəzarəti əlinə alan ölkənin dünya gücü ola biləcəyini və başqa dövlətlər üzərində üstünlük qazanacağını bildirir. İngiltərənin tarixdə əldə etdiyi üstünlüyü də bunula izah edir. İngilis coğrafiyaçısı Hafford Maskinder isə quru gücünün əhəmiyyəti üzərində duraraq Almaniya və Rusiyanın dünya adasını, yəni Avropa, Asiya və Afrikanı ələ keçirə biləcək bir vəziyyətdə olduğunu irəli sürür.

Maskinderə görə Şərqi Avropaya hakim olan Avroatlantikaya hakim olacaq, Avroatlantikaya hakim olan dünya adasına (Avropa, Asiya, Afrika) hakim olacaq, Dünya Adasına hakim olan isə Dünyaya hakim olacaq.

Coğrafi vəziyyətin xarici siyasətdə oynadığı rolla bağlı, qardaş Türkiyə Cümhuriyyəti ilə bağlı çoxsaylı misallar mövcuddur. Məsələn, Türkiyə coğrafi mövqeyinə görə həmişə olduğu kimi II Dünya Müharibəsindən sonra başlayan soyuq müharibə illərində də iki qütbün kəsişdiyi nöqtə kimi daima diqqət mərkəzində olmuşdur. Elə buna görə də, NATO-ya daxil olmaq məcburiyyətində qalmış və Qərb bloku içərisində yer almışdır. Hətta soyuq müharibə dövrü başa çatdıqdan sonra belə coğrafi

mövqeyinə görə, Türkiyənin strateji əhəmiyyəti azalmamış, əksinə Avropa, Orta Asiya və Yaxın Şərqi qovşağında olduğu üçün daha da artmışdır. Əgər Türkiyə indi mövcud olduğu coğrafiyada deyil, tutaq ki, Afrika qitəsində yerləşsəydi təbii ki, onun aparacağı xarici siyasət də, ölkə kimi əhəmiyyəti də əlbəttə tamamilə fərqli olacaqdı. Bu mənada, coğrafi mövqe baxımından, Azərbaycan Respublikasının da böyük üstünlükləri vardır. Respublikamız mədəniyyətlərin və dini ideologiyaların (üç xristian və dörd müsəlman ölkənin əhatəsində), eyni zamanda şərq-qərb və şimal-cənub dəhlizlərinin kəsişdiyi coğrafiyada yerləşdiyi üçün bu faktor ölkəmizin xarici siyasətində, yəni başqa dövlətlərin bizə münasibətində və bizim onlara münasibətimizdə az rol oynamır.

Təbii ehtiyatlar

Bir ölkənin zəngin təbii ehtiyatlarının və məhsuldar torpaqlarının olması, həmin ölkənin potensial gücü baxımından olduqca əhəmiyyətli ünsür hesab edilir. Morgentauya görə təbii ehtiyatlar faktoru bir dövlətin başqa dövlətlə müqayisədə gücünün müəyyənləşdirilməsi baxımından digər faktorlardan daha sabit faktordur. Çünki bu ehtiyatlar kritik vəziyyətdə ölkənin ərzaq tələbatını ödəyə bilər. Ərzaq məhsulları ilə özünü təmin edəcək gücdə olan dövlət bu məhsulları idxal edən dövlətdən həmişə üstün vəziyyətdə olmuşdur.

Bunun əksini başqa dövlətlərdən ərzaq asılılığı olan ölkə həmişə beynəlxalq siyasətdə gücsüz vəziyyətdə olur. Bunun ən bariz nümunəsi Hindistandır. Hindistanda bu gün də problem olan ərzaq qıtlığının iki başlıca səbəbi var. Bunlardan biri daima ərzaq təminatını qabaqlayan əhali artımı, ikincisi isə heç olmazsa ərzaq idxal etdiyi miqdarda mal ixrac edə bilməməsidir.

Bir ölkənin xammal ehtiyatlarına sahib olması da ölkənin gücü baxımından əhəmiyyətli faktordur. Xammal ehtiyatları sənaye istehsalı üçün və ən önəmlisi müharibə aparmaq qabiliyyəti olmaq üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu mənada, xüsusilə I Dünya müharibəsindən bu yana neft və hazırda təbii qaz, istər sənaye, istərsə də müharibə məsələlərində olduqca əhəmiyyətli enerji

ehtiyatı halına gəlmişdir. Elə buna görə də, dünyanın neft və qaz ehtiyatına sahib olan ölkələri beynəlxalq siyasət baxımından olduqca vacib mövqeyə çata bilməmişlər. Bundan başqa, dinc məqsədlə və texnoloji inkişafda istifadə edilən, eyni zamanda nüvə enerjisi istehsalında da əsas üsürlərdən olan uran bu ehtiyata sahib olan ölkələrə beynəlxalq aləmdə üstünlük qazandırmışdır.

İqtisadi potensial

Bir ölkənin iqtisadi potensialı dedikdə bu gün, ilk növbədə həmin ölkənin sənaye potensialı göz önünə gəlir. Çünki hər hansı bir ölkə nə qədər xammal potensialına sahib olursa olsun, əgər bu ehtiyatlardan ölkənin sənayeləşməsi üçün istifadə edə bilmirsə, deməli mövcud potensialın səmərəli istifadəsini təşkil edə bilmir. Məsələn, tutaq ki, Konqoda da İngiltərə və ABŞ-da da uran ehtiyatlarının olması heç də eyni şey deyil. Ona görə ki, Konqo bu strateji məhsulu ölkənin milli potensialının xeyrinə reallaşdırma bilmir. ABŞ və İngiltərə isə bundan milli potensial və beynəlxalq aləmdə üstünlük üçün maksimum yararlanır. Buna görə də, böyük mənada sənayeləşmiş ölkələrin eyni zamanda böyük dövlət sayılmaları və sənayeləşmə baxımından dünyada tutduğu yerə görə də güclü dövlətlər ierarxiyasında yer alması təbii. Başqa sözlə, hazırda dövlətlərin böyük və ya güclü dövlət kimi qiymətləndirilməsində sənaye potensialı və texniki inkişaf səviyyəsi olduqca əhəmiyyətli kriteriyalar hesab olunur.

Ölkənin iqtisadi potensialı üçün sənaye potensialı ilə bərabər təbii ehtiyatlar da daxil olmaqla ixracat potensialı, daxili tələbatın ödənilməsi, istehsal potensialı, ümummilli hasilat, adambaşına düşən milli gəlir kimi faktorlar da olduqca əhəmiyyətlidir.

Qeyd edildiyi kimi, əksər geopolitikaçılara görə potensial üsürlərinin hamısı birlikdə cəm olduğu zaman və ondan səmərəli istifadənin düzgün təşkili zamanı əhəmiyyət kəsb edir. Lakin marksist düşüncəni mənimsəyən araşdırmaçılar xarici siyasətə təsir edən ən təməl ünsür kimi iqtisadi faktoru irəli sürərək, beynəlxalq siyasəti də təkcə bu faktordan izah edirlər. Onlara

görə bir ölkənin iqtisadi inkişafı ilə imperialist və aqressiv, başqa sözlə, müharibəyə meyilli olması arasında birbaşa əlaqə vardır.

Marksistlər bunu əsas götürərək inkişaf etmiş kapitalist ölkələri imperialist olaraq qiymətləndirir və imperializmi və müharibələri aradan götürmək üçün kapitalizmin ləğv olunmasının vacibliyini irəli sürürlər.

Hərbi hazırlıq dərəcəsi

Morgetauya görə bir ölkənin coğrafi faktorunun, təbii qaynaqlar faktorunun, sənaye potensialı faktorunun real güc kimi qiymətləndirilməsində həmin ölkənin hərbi hazırlıq səviyyəsinin böyük rolu vardır. Margentau hərbi cəhətdən hazırlığı digər bütün cəhətlərdən daha vacib hesab edir və onu milli gücün ən əsas cəhəti kimi qəbul edir. Beynəlxalq siyasət nəzəriyyəsində ən son araşdırma istiqamətlərindən biri bu olduğu üçün hər hansı bir dövlətin gücü hesablanarkən ən çox nəzərə alınan da elə hərbi güc faktorudur. Bu isə özlüyündə müasir müharibə texnologiyası, silahların keyfiyyəti və miqdarı və s. kimi məsələlərlə bağlıdır. Məsələn, hər hansı bir ölkənin modern silahlara sahib olması, xüsusilə nüvə silahına sahib olması həmin ölkəyə böyük üstünlüklər verir.

Realist yanaşmanın, yaxud gerçəkçi məktəbin nümayəndələri əsas etibarilə millətin gücü, yaxud dövlətin potensialı ilə hərbi gücü eyniləşdirirlər. Digər başqa ünsürləri isə ikinci dərəcəli hesab edirlər. Belə olan halda, dövlət üçün ən əsas məsələ təhlükəsizlik məsələsi olduğundan istər təhlükəsizliyin qorunması, istərsə də dövlətin digər strateji maraqlarının həyata keçirilməsi üçün hərbi güc olduqca vacib ünsürdür.

Hər bir dövlətin, ilk növbədə havada, quruda və dənizdə kifayət qədər hərbi gücə sahib olması həmin dövlətin güclü olması mənasına gəlir. Bundan başqa, inkişaf edən və daima dəyişən müharibə şərtlərində ölkənin tələbatı səviyyəsində quru və hava gücünə sahib olmaq da şərtidir. Eyni zamanda, günümüzdə böyük güc olmanın əsas şərtlərindən biri də əlbəttə nüvə silahına sahib olmaqdır. Lakin nüvə silahına sahib olan güclü dövlətlər Nüvə Silahlarının Yayılması yaxud Nüvə Araşdırmalarının

aparılmasının qadağan edilməsi kimi proqramlarla bu silahı əldə etmək istəyən ölkələrə mane olur, qıscacası onun qarşısını almağa çalışırlar.

Əhali

Hər nə qədər milli güc ilə əhali sayı arasında birbaşa əlaqə olduğu söylənilsə də, hər hansı bir millətin sayı nə qədər çoxdursa, gücü də o qədər çoxdur düşüncəsi doğru deyildir. Əgər belə olsaydı o zaman Çin 1 milyard 300 milyondan çox əhalisi ilə dünyanın birinci güclü dövləti, Hindistan isə 1 milyarddan çox əhalisi ilə dünyanın ikinci güclü dövləti olardı. Lakin buna baxmayaraq əhali sayı əlbəttə güclü dövlət olmanın başlıca qaynaqlarından biridir.

Başqa sözlə, bir ölkənin digər ölkə ilə müqayisədə əhali sayı faktoruna görə güclü olduğunu düşünmək doğru olmadığı kimi, əhalisi az olan ölkənin də bu faktora görə super dövlət ola bilməyəcəyini düşünmək doğru deyildir.

Müasir dövrdə, dövlətlərin iqtisadi və sənaye potensiallarını artırma bilmələri və böyük ordu yarada bilmələri üçün kifayət qədər çox əhali sayına da ehtiyacı vardır. Bu mənada, əhali sayı milli gücü müəyyənləşdirən faktorlardan biridir. Ona görə də, əhali faktorunun əhəmiyyətini nəzərə alan ölkələr arasında daha güclü olma yarışında bir rəqabət vardır. Xüsusilə aralarında uzunmüddətli düşmənçilik olan dövlətlər arasında bu məsələ özünü daha qabarıq büruzə verir. Ancaq bununla bərabər sənaye potensialı və xammal baxımından zəif olan dövlətlər üçün əhali sayının artması əksinə ölkənin milli gücünə zəiflədici təsir göstərir.

Hal-hazırda dövlətlərin əhalisinin çoxluğundan daha ziyadə əhali arasında təhsilin hansı səviyyədə olması daha çox diqqət çəkir. Təcrübə göstərir ki, ölkələrin inkişafında, yeni texnologiyaların yaradılmasında, yaxud mövcud texnologiyalardan səmərəli yararlanmanın təmin edilməsində təhsil görmüş, savadlı insanların mövcudluğu böyük əhəmiyyət daşıyır. Əks təqdirdə, əhalinin çox olması onun tələbatının ödənilməsi üçün ölkənin xaricdən külli miqdarda mal idxal etməsinə, bununla da xarici

ölkələrdən asılı vəziyyətə düşməsinə səbəb ola bilər. Beləliklə, əhali sayı faktoru güclülüyü təmin edən deyil, gücsüzlüyü təmin edən faktor olacaqdır. Ona görə də, hazırda bir çox ölkələr «saxlaya bilinəcək qədər uşaq» şüarı ilə doğum səviyyəsini nəzarət altında tutmağa çalışırlar.

Hər hansı bir ölkədə əhalinin sağlam olması və inkişafı doğum və ölüm faizləri arasında müəyyən tarazlığın olması ilə ölçülür. Bundan başqa ölkənin əhalisinin sağlam olub-olmaması həm də həmin ölkədə uşaq ölümünün səviyyəsi və orta yaş həddi ilə qiymətləndirilir. Başqa bir məsələ isə ölkə əhalisinin ümumi orta yaşı ilə yeni millətin gənc yaxud yaşlı olması ilə əlaqədardır.

§11. Milli gücün keyfiyyət üsürləri (milli xüsusiyyət, milli mənəviyyət, milli diplomatiya təcrübəsi, milli hökumətin keyfiyyəti)

Ölkələrin inanc sistemləri, özlərinə məxsus fərqlilikləri, dəyər sistemləri, başqa sözlə, onların siyasi mədəniyyətləri də, kəmiyyət üsürləri qədər ölkənin güc faktoruna təsir edən amillərdir. Bir xalqın hökumətinin həyata keçirdiyi siyasəti dəstəkləməsi və ya dəstəkləməməsi həmin ölkənin gücü müəyyənləşdirilərkən nəzərə alınan üsürlərdən biridir. Bundan başqa, ölkədə birliyin olması və ya ölkənin ərazi bütövlüyü və suverenliyi məsələlərində bütün vətəndaşların həmrəy olması, ölkə daxilində sosial bərabərliyin mövcudluğu vətəndaşlar arasında sosial-iqtisadi baxımdan uçurumun olmaması, onların eyni ideologiyayı mənimsəmiş olması, həmin ölkənin gücü baxımından olduqca əhəmiyyətli hesab edilir. Yuxarıda söylənilənlər olmadıqda hər hansı bir xarici güc (ölkə), asanlıqla belə ölkənin hökuməti və xalqı arasında nifaq yarada bilər, hökuməti xalqın dəstəyindən məhrum edə bilər. Beləliklə, həmin ölkəni zəiflədərək yaranmış durumdan öz məqsədləri üçün faydalana bilər. Dolayısı ilə xalqın hökuməti qəbul etməsi və dövlətçiliyi mənimsəməsi, özünü dövlətin bir hissəsi kimi hiss etməsi, öz siyasi iradəsini sərbəst ifadə edə bilməsi həmin ölkənin

gücü baxımından üstünlük hesab edilir. Xalqın dövlətdən uzaqlaşdırılması, dövlətin legitimlik mübahisəsinə cəlb edilməsi, ölkə daxilində dərin sinfi və sosial ayrılıqların olması, həmin ölkənin müstəqil xarici siyasət yeritməsinə mənfi təsir göstərir. Daxildə böyük bir ictimai müxalifətlə üz-üzə qalan, eyni zamanda etnik, dini və digər sosial-iqtisadi səbəblərə görə bölünmüş müxtəlif sinif və qrupların təzyiqi altında olan siyasi iqtidar, həmişə bir xarici dəstəyə ehtiyac duyduğu üçün həmin dövlət və ya dövlətlərin təsiri altında qaldığından müstəqil siyasət yeridə bilməz.

Milli xarakter

Milli güc yaxud potensialın elementlərindən milli xüsusiyyət və milli mənəviyyət, qiymətləndirmə baxımından başa düşülməsi ən çətin olanlardır. Milli xüsusiyyət dedikdə, bir millətin xarakterində tez-tez özünü göstərən intellektual və özünəməxsus keyfiyyətlər sahəsi nəzərdə tutulur. Bu keyfiyyətlər, bir millətin başqalarından fərqlənməsinin göstəricisidir və onlar ən mürəkkəb katalizmlərdən sonra belə öz mövcudluğunu qorumaq gücünə malikdir. Hər hansı millətin birinin digərindən nə qələr güclü olduğunu müəyyənləşdirmək istəyənlər mütləq milli xarakter fərqlərini də nəzərə almalıdırlar. Bu, ilk baxışda, bir qədər aldadıcı görünə bilər, lakin mütləq lazımdır. Çünki bunu hesaba almadan verilən proqnozlar və həyata keçirilən siyasət nəticə etibarilə səhvlərə gətirib çıxara bilər.

Başqa sözlə, istər müharibə, istərsə də sülh şəraitində millət adından iş görənlər, yəni milli siyasəti formalaşdırırlar, onu həyata keçirənlər və dəstəkləyənlər, seçənlər və seçilənlər, ictimai rəyi formalaşdırırlar, istehsalçılar və istehlakçılar və s. bu insanların hamısı milli xarakteri meydana gətirən intellektual və mənəvi keyfiyyətlərin daşıyıcıları olduqları üçün milli xarakter milli gücün necəliyinə təsir edir. Məsələn, Rusların zor işlətməyi sevmələri və inadcılıqları, Amerikalıların fərdiyyətçilikləri və ünsüyyətçilikləri, Almanların qanunpərəstliyi və qənaətciliyi, həmin millətlərin yaxud onları təmsil edən fərdlərin iştirak etdiyi hər hansı bir tədbirdə mütləq özünü biruzə verən xüsusiyyətlərdir.

Beləliklə, təbii ki, milli xarakter həmin millətin dövlət institutlarında da öz əksini tapır. Məsələn, milli xarakterinə uyğun olaraq Alman, Rus, Amerika və İngilis hökumətlərinin həyata keçirdikləri tutalım ki, xarici siyasət, əlbəttə, keyfiyyətə mütəlak bir-birindən fərqli olacaqdır.

Milli mənəviyyat

Bəzi araşdırmaçılar tərəfindən siyasi mədəniyyət kimi də qiymətləndirilən və eyni şəkildə aldadıcı, iştirakı olmayan kimi görünən, ancaq milli gücə təsir baxımından heç də digər faktorlardan geri qalmayan başqa bir faktor da milli mənəviyyatdır. Milli mənəviyyat bir millətin xarici siyasətində təzahür edən müharibəpərəst yaxud sülhpərvər siyasətin həyata keçirilməsinə dəstək olan iradə dərəcəsidir, milli mənəviyyatın varlığı və ya yoxluğu, daha doğrusu milli mənəviyyatın keyfiyyəti hər şeydən öncə millətin ən çətin anlarında yaxud bir millətin öz varlığını sürdürməklə əlaqədar olan həlledici qərarların qəbul edildiyi məqamlarda fəvqəladə əhəmiyyət daşıyır.

Hər bir millətin milli mənəviyyatı, müəyyən bir nöqtəyə qədərdir və o nöqtədən sonra düşkünlüyə məruz qalır. Ancaq düşkünlük nöqtəsi ayrı-ayrı millətlər üçün, ayrı-ayrı şərtlər altında fərqli-fərqli olur. Məsələn, bəzi millətlər müharibədə geniş miqyasda və əhəmiyyətsiz itkilər verdikdə mənəvi düşkünlüyə məruz qalır, bəzi millətlər əhəmiyyətli lakin müharibənin sadəcə bir mərhələsi olan məqamda milli mənəvi düşkünlüyə qapılır və s. Bəzi millətlərin mənəviyyatı isə hökumətin pis idarəçiliyi, yoxsulluq, sıxıntı, müharibədə ümitsizlik kimi hallarda düşkünlüyə məruz qalır və ya ancaq müəyyən dərəcədə aşınır.

Ümumilikdə bir millətin mənəviyyatı daha çox müharibə olduğu zaman özünü qabarıq biruzə versə də hər hansı bir beynəlxalq problemlə üzləşdikdə də milli mənəviyyat böyük əhəmiyyət qazanır. Tutaq ki, bir millətin müəyyən bir təbəqəsi özünü əhalinin geridə qalan digər təbəqələrindən siyasi, iqtisadi, sosial, hüquqi və s. baxımlardan zəif mövqeyə sıxışdırıldığını düşünür. Belə olan halda, həmin təbəqədə get-gedə milli mənəvi aşınma başlayacaq və vətənpərvərlik hissi azalacaqdır. Nəticə

etibarı ilə bu təbəqə milli hökumətin siyasətini dəstəkləməklə onu zəiflədəcəkdir. Bununlada, daxili siyasətdə müəyyən anlaşılmazlıqlara yol açmaqla xarici siyasəti də tələb olunan ümumxalq dəstəyindən məhrum edəcək. Bu işə əlbəttə arzuolunmazdır.

Beləliklə, milli məənəviyyatın ilk baxışda fərq edilməsə də milli gücün formalaşmasında hansı əhəmiyyətə malik olması göz önündədir.

Diplomatiyanın keyfiyyəti

Morgentauya görə bir millətin gücünü meydana gətirən elementlər arasında qeyri-sabit hesab edilsə də, ən əhəmiyyətli diplomatiyanın keyfiyyətidir. Diplomatiyadan kənar digər bütün keyfiyyətlər milli gücün sadəcə xammal bazasıdır. Diplomatiya isə bütün elementləri bir yerdə cəmləşdirir, onları müəyyən formaya salır, lazımi yönə istiqamətləndirir, bir qəlibə salaraq həqiqi güc halına gətirir. Dolayısı ilə diplomatiya eyni zamanda milli mənafe baxımından maraq doğuran beynəlxalq problemlər meydana çıxdıqda milli gücü təşkil edən müxtəlif elementləri təşkilatlandıraraq problemi milli mənafeyə uyğun həll etmək üçün maksimum təsiretmə səviyyəsinə çatdıran sənətdir.

Ona görə də, əgər milli məənəviyyata milli gücün ruhu deyilsə, diplomatiyaya da milli gücün beyni deyilir. Əgər hər hansı bir millətin diplomatiyası qeyri-müəyyən, yanlış, onu həyata keçirən isə iradəsizdirsə o zaman, həmin millətin milli gücünü təşkil edən digər ünsürlər nə qədər qüvvətli olsa belə nəticə etibarı ilə bu güc milli mənafeyi qoruya bilməyəcəkdir. Bunun əksinə olaraq millətin güc potensialını düzgün qiymətləndirən, ondan maksimum səmərəli istifadəni təşkil etməyi bacaran diplomatiya isə həmişə uğur qazanacaqdır. Başqa sözlə, yüksək keyfiyyətli diplomatiya həyata keçirilən xarici siyasətin məqsəd və vasitələri ilə mövcud olan milli güc resursları arasında bir tarazlıq qurmağı bacarmalıdır. Bu zaman, milli gücün potensialında gizlənən qüdrət də meydana çıxar və milli resurslar tam şəkildə həqiqi milli gücə çevrilmiş olar.

Hökumətin keyfiyyəti

Morgentauya görə hər hansı bir xarici siyasət nə qədər qüsuruz planlanmış və həyata keçirilmiş, nə qədər xətasız idarə edilmiş, nə qədər zəngin qaynaqlara söykənmiş olursa olsun, təməlində yaxşı idarəetmə, keyfiyyətli bir hökumət olmadıqda arzu olunan nəticəni verməyə bilər. Keyfiyyətli hökumətdən gözlənilən üç önəmli xüsusiyyət vardır. Bunlardan birincisi milli gücü təşkil edən maddi və insani ehtiyatlarla, həyata keçirilən xarici siyasət arasında tarazlıq yarada bilmə bacarığı, ikincisi maddi və insani ehtiyatlar arasında lazım olan tarazlığı formalaşdırma, üçüncüsü isə həyata keçirilən xarici siyasət məsələlərində xalqın dəstəyini qazanmaq qabiliyyətidir.

Yaxşı və keyfiyyətli bəzə hökumət mövcud olan gücə uyğun olaraq və həmin gücün uğurla dəstəkləyə biləcəyi bir xarici siyasəti və həmin xarici siyasətə uyğun məqsəd və vasitələri seçməyi bacarmalıdır. Sahib olduğu gücdən daha aşağı səviyyədə xarici siyasət yeridən millətlər beynəlxalq sistemdə layiq olduqları yeri tuta bilməzlər.

Qısacası mövcud olan milli güc yeridilən xarici siyasətin sərhədlərini müəyyənləşdirməlidir. Başqa bir tərəfdən, hər hansı bir hökumət xarici siyasət ilə əlindəki güc arasında bir tarazlıq yaratdıqdan sonra bu gücü təşkil edən digər elementlər arasında da bir tarazlıq yaratmaq məcburiyyətindədir. Belə olmadıqda bəzən milli güc elementi kimi qiymətləndirilən hər hansı bir ünsür əksinə gücsüzlük elementinə çevrilə bilər.

Məsələn, Hindistanın təmsalında göründüyü kimi, əldə lazım olan qədər ərzaq ehtiyatları olmadıqda, bir ölkənin əhali sayının çoxluğu həmin dövlətin milli gücü baxımından artıq güc elementi deyil, gücsüzlük elementi olur.

Bundan başqa, milli gücü təşkil edən elementlər arasında tarazlıq olmadıqda, tutaq ki, Sovet İttifaqının təmsalında başqa bir problem vardı. Məsələn, Sovet İttifaqında totalitar vasitələrlə həyata keçirilən sənayeləşmə və ordu quruculuğu məhz bu elementlər baxımından ölkəni qüdrətli etsə də milli mədəniyyət və xalqın dözümlülüyü kimi digər ünsürlər təhrif olunduğundan onlar zəiflik yaradırdılar. Bütün bunlar isə nəticə etibarını ilə

iqtisadi böhrana, pul infilyasiyasına, mənəvi aşınmaya gətirib çıxardı.

Beləliklə, müasir bir hökumət, xüsusilə demokratik bir hökumət, üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirmək üçün yuxarıda göstərilən üç prinsipə riayət etməlidir. Eyni zamanda demokratik hökumət olaraq xalqın onun həyata keçirdiyi xarici siyasəti dəstəkləməsini təmin edəcək bir daxili siyasət də həyata keçirməyi bacarmalıdır.

§12. İmperializm siyasəti. Hərbi, iqtisadi və mədəni imperializm

İmperializm anlayışının müəyyən bir xarici siyasət növü kimi deyil, arzu edilməyən bir siyasətin alçaldılması məqsədilə istifadə edilməsi və terminin məhz bu nöqtəyi nəzərdən polemikaya cəlb edilməsi onun obyektiv izahatını həmişə çətinləşdirir. Çünki imperializm anlayışı elə bir forma almışdır ki, bu anlayış onu istifadə edənin qarşı çıxdığı hər siyasəti, yaxud davranışı həmin siyasət və davranışının keyfiyyətinə belə baxmadan onu imperializm və imperialist kimi qiymətləndirməyə qədər gətirib çıxarır. Məsələn, ruslara qarşı olanlar, ruslar xarici siyasətdə hansı addım atırlarsa atsınlar, onu imperialist siyasəti kimi qiymətləndirirlər. Başqa bir tərəfdən, məsələn, II Dünya müharibəsində Almaniya SSRİ-yə hücum etməyə qədər SSRİ bu müharibəni imperialistlərin müharibəsi kimi qiymətləndirirdi. Ancaq 1941-ci ildə SSRİ-yə hücum edilən kimi, SSRİ bu müharibəni artıq antiimperialist müharibə adlandırmağa başladı. Eyni şəkildə ABŞ-ı sevməyənlər tez-tez Amerika imperializmi sözünü işlətməyi xoşlayırlar. Beləliklə, imperializm məfhumunu bu şəkildə hər kəs öz düşüncəsinə görə işlətdiyi üçün artıq bu sözün konkret hansı mənanı kəsb etdiyi dəqiq deyil. Çünki hamı hamıya imperialist damğası yapışdırmağı sevir. Elə buna görə də Morgentau, məfhumun bu ümumi istifadə formasını bir tərəfə ataraq, siyasət nəzəriyyəsi və təcrübəsi baxımından bir izahatının olmasını zəruri sayır. Bu zaman, o, imperializmin nə olduğu deyil,

nə olmadığı üzərində durulmasını irəli sürür. Morgentau burada imperializm kimi başa düşülən, lakin ona görə imperializmlə heç bir əlaqəsi olmayan iki hala diqqət yetirir.

1. Morgentauya görə, bir millətin gücünü artırmaq məqsədi ilə girişdiyi hər hansı fəaliyyət imperializm kimi qiymətləndirilə bilməz. Ona görə ki, bildirildiyi kimi araşdırmaçı, imperializmi statuskvonu alt-üst etmək, yaxud daha çox sayda dövlətlər arasındakı güc münasibətlərini tərsinə çevirmək və yenidən qurmaq şəklində izah edir. Belə izaha görə, hər hansı bir xarici siyasət bu güc münasibətlərinə toxunmur və sadəcə bəzi məqamları yenidən aydınlaşdırmaq istəyirsə, heç nəyə baxmayaraq status kvo sayılmalıdır.

2. Digər tərəfdən daha əvvəl mövcud olan bir imperatorluğu qorumaq məqsədi daşıyan bir xarici siyasətin də imperializm hesab edilməsi lazımdır. Morgentauya görə, İngiltərə, Çin, yaxud ABŞ dünyanın müəyyən bir bölgəsində üstün vəziyyətlərini qorumaq istəyirlər və bunun üçün müxtəlif addımlar atırlar ki, bu da imperializm kimi qəbul edilməlidir. Araşdırmaçıya görə, mövcud olan bir imperatorluğu qorumaq və davam etdirmək məqsədi istiqamətində olan, dolayısıyla sabitliyi saxlayan statuslu bir siyasət imperialist olaraq götürülməməlidir. Ona görə də, imperializm hər hansı bir imperatorluq qurmaq istiqamətində siyasət yeritmə kimi anlaşılmalıdır.

İmperializmin iqtisadi qaydaları isə xüsusilə marksist və liberal nəzəriyyələr tərəfindən aşağıdakı şəkildə izah edilir.

Marksist nəzəriyyə, bütün marksizm ideologiyasının təməlində öz əksini tapan bir inanca, bütün siyasi gerçəkliyin iqtisadi güclərin əksi, inikası olduğu inancına söykənir. Başqa sözlə, imperializm onu doğuran iqtisadi sistemin məhsuludur. Belə iqtisadi sistemə isə kapitalizm deyilir. Marksizm nəzəriyyəsinə görə, kapitalist cəmiyyətlər müəyyən bir mərhələdən sonra öz toplumları içərisində istehsal etdikləri məhsullar üçün yetərli bazar, sərmayələri üçün yetərli yatırım sahəsi tapa bilmədikdə və başqa ölkələri məhsulları üçün bazar, sərmayələri üçün yatırım yerinə çevirməyə cəhd göstərirlər. Bu isə özlüyündə imperializmi

doğurur. Marksistlər imperializmi kapitalizmin siyasəti, yaxud davamı kimi görürlər. Lenin və onun davamçıları, məsələn, Buxarin isə kapitalizm və imperializmi eyniləşdirir. Onlara görə imperializm, kapitalizmin inhisarçı mərhələdəki formasıdır. Marksistlərə görə ən pis olanı elə kapitalizm sisteminin özüdür. İmperializm bu sistemin məcburən meydana gətirdiyi təzahürdür.

Liberallar isə imperializmi kapitalizmin deyil, kapitalist sistemi içərisindəki eybəcərliklərin doğurduğu nəticə hesab edirlər. Ancaq onlar da imperializmin izafi istehsal və xarici bazarlara sərmayə qoyma nəticəsində meydana gəldiyini inkar etmirlər. Ancaq Hobson və davamçılarına görə, imperialist genişlənmə qaçılmaz bir şey deyildir. Çünki bu heç də izafi istehsal və izafi sərmayə probleminin həll edilməsinin rəşional yolu deyil. İstehsal və sərmayə bolluğu satınalma gücünün qeyri bərabərliyi üzündən əmələ gəldiyi üçün, məsələnin həllində bu gücün artırılması, həddən artıq qənaətcilliyin aradan qaldırılması, ölkədaxili bazarın genişləndirilməsi kimi vasitələrdən istifadə etmək lazımdır.

Beləliklə, liberalları marksistlərdən ayıran başlıca cəhət kapitalizmin yaratdığı problemləri ölkə daxilində həll etmək düşüncəsini mənumsuzluqlərindədir.

Morgentau isə imperializmi tətbiqi formalarına görə üç yerə ayırır. Bunlar hərbi, iqtisadi və mədəni imperializmdir. Morgentauya görə, hərbi imperializmin istəyi hərbi fəth, iqtisadi imperializmin istəyi başqa xalqları istismar etmək, mədəni imperializmin istəyi isə bir mədəniyyətin öz yerini başqa bir mədəniyyətə verməsidir. Amma ən əhəmiyyətli odur ki, bunların hamısından eyni kapitalist məqsədə çatmaq üçün istifadə edilir.

İndi isə bunları ayrılıqda daha geniş öyrənək.

Hərbi imperializm

Morgentauya görə, ən qədim, ən açıq və ən zalım olan imperializm hərbi gücün tətbiq edildiyi imperializmdir. İmperialist dövlət baxımından bu üsulun üstün cəhəti, müharibədə qalib gəlmə nəticəsində əldə edilən güc münasibətlərinin ancaq və ancaq yeni bir müharibə və bu müharibədə məğlub dövlətin qalib

gələ bilməsi halında dəyişdirilə bilməsidir. Hər bir dövlətin öz imperialist niyyətinə başqa üsullarla da çatması mümkündür, ancaq bu məqsədə çatmanın ən tez yolu məhz müharibədir. Ancaq bununla belə hərbi yolla, müharibə vasitəsilə imperialist məqsədə çata bilmənin həmişə müəyyən bir riski vardır. Çünki müharibənin nəticəsinin nə olacağını əvvəlcədən heç də həmişə dəqiq proqnozlaşdırmaq mümkün olmur, yaxud əsgəri yolla zəbt edilən ərazini daha da böyütmək istəyərkən qəfildən məğlubiyyətlə də üz-üzə gəlmək olur. Buna, Napoleon Fransasını, Hitler Almaniyasını, militarist Yaponiyasını misal çəkmək olar.

İqtisadi imperializm

İqtisadi imperializm daha az zora söykənir və hərbi imperializmdən daha az təsirlidir. Ən azından zahirən belə görünür.

Morgentauya görə, güc əldə etmək məsələsində rəşional bir üsul iqtisadi imperializm modern zamanların məhsullarından biri və kapitalist genişlənmə dövrünün məcburi nəticəsidir. İqtisadi imperializm adı verilən siyasətlərin ortaq xüsusiyyəti, bir tərəfdən imperialist dövlət ilə digərləri arasındakı güc münasibətlərini dəyişdirərək statuskvonu çevirmək, digər tərəfdən də ölkəni orduyla fəth edərək deyil, iqtisadi nəzarət yolu ilə həyata keçirmək istəmələridir. Başqa dövlətlər üzərində üstünlük əldə etmək istəyən ölkələr bu məqsədə yerli hakimiyyət üzərində təzyiq mexanizmi quraraq da çata bilərlər. Məsələn, Orta Amreika ölkələrinin hamısı müstəqil dövlətdir və müstəqil dövlətə aid olan bütün atributları vardır. Lakin bu dövlətlər iqtisadi baxımdan tamamən ABŞ-ın nəzarəti altında olduğundan ABŞ-ın istəmədiyini hər hansı daxili və xarici siyasəti həyata keçirə bilməzlər. Gücdən istifadə edilmədən başqa bir dövlətin üzərində hakimiyyət qurmaqda ən təsirli vasitə olan iqtisadi imperializmin mahiyyəti xüsusilə eyni dövlət üzərində iki başqa dövlətin hakimiyyət qurmaq uğrunda rəqabətə başlaması zamanı açıqca görünməyə başlayır.

İran üzərində bu hakimiyyəti təmin etmək üçün Rusiya və İngiltərə arasında 100 ildən çox davam edən rəqabət bunun ən bariz nümunəsidir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi İngiltərə ilə Rusiya arasında iqtisadi rəqabət və dolayısıyla siyasi rəqabət dövrlərində İranın xarici və daxili siyasəti bu dövlətlərin İran üzərində təsirindən asılı olaraq tez-tez dəyişmişdir.

Mədəni imperializm

Mədəni imperializm ən incə görünüşlü imperializm olmaqla bərabər müvəffəqiyyət baxımından imperialist siyasətlərin ən təsirlisidir. Mədəni imperializmin məqsədi, zahirdə heç də ölkəni işğal etmək, torpaq qazanmaq, yaxud iqtisadi həyatı nəzarət altına almaq kimi görünür. Əslində isə bir ölkəni işğal etmək vasitəsi olaraq həmin ölkənin milli düşüncəsini, zehniyyətini, aqlını fəth etməklə nəzarət altına almaq məqsədini güdür.

Morgentauya görə, əgər A dövləti öz mədəniyyətini və ən önəmlisi siyasi ideologiyasını bütün digər real imperialist hədəfləriylə birlikdə B dövlətinin daxili və xarici siyasətini müəyyənləşdirən insanlara mənimsədə bilmişsə, yəni B dövlətinin idarəedicilərinin düşüncə və beyinlərini fəth etmişsə, iqtisadi yollarla o ölkə üzərində hakimiyyət qurmaq istəyənlərin hamısından daha çox sabit və uzunömürlü bir üstünlük əldə etmiş olur.

Mədəni imperializmin müasir dövrümüzdə oynadığı tipik rol digər imperializm üsullarına kömək göstərməkdir. Çünki mədəni imperializm düşməni iradəsizləşdirir, hərbi işğal və iqtisadi hakimiyyət üçün daha rahat və uyğun bir şərait hazırlayır. Qısacası, mədəni imperializm bir ölkədə yaşayan bütün insanları, xüsusilə də intellektual sferada təsirli olan şəxsləri və ölkənin daxili və xarici siyasəti haqqında qərar qəbul etmə səlahiyyəti olan insanları hədəfə alır. Bu insanları öz mədəniyyətinin cazibədar tərəfləri ilə təsir altına salır və onları öz siyasi və iqtisadi məqsədlərinin quluna çevirir.

İmperializm

İmperializm, imperatorluq anlamına gələn latınca «imperium» kəlməsindən əmələ gəlmişdir. Bu mənada, etimoloji olaraq imperializm anlayışı imperatorluqla əlaqəlidir. Ancaq imperatorluq kəlməsinin sifət forması «imperial»dır və bu da yenə imperatorluqla əlaqəli anlam mənasına gəlir. İmperializm, imperial sifətinə bənzəməklə bərabər həm də olduqca fərqli bir anlam kəsb etməkdədir. Başqa sözlə, imperializm imperatorluq siyasətinin bir növüdür. Yəni imperatorluqların heç də hamısı imperialist deyildir. İmperializm, kapitalistləşmə prosesində dənizötəsi torpaqlar üzərində yayılan Britaniya İmperatorluğunun yaratdığı bir imperatorluq strategiyasıdır. Bu strategiya sadəcə torpaq qazanmaq məqsədinə söykənmir. İmperialist strategiyada əsas məqsəd bazar qazanmaqdır. Məhz bu məqsədlə sənayeləşmənin yaratdığı ictimai problemlərin həll edilməsi ilə imperializmin bir imperatorluq strategiyası olaraq inkişaf etməsi arasında üzvü bağlılıq vardır. İmperialist bir imperatorluq, dənizötəsi torpaqları milli sənaye istehsalı üçün bir bazar olaraq, yığılmış kapitalın axacağı bir yatırım ərazisi olaraq və ölkədə artan və problem təşkil edən əhalinin köç edə biləcəyi bir torpaq parçası olaraq istifadə etməyi nəzərdə tutur. Bütün bunlarla yanaşı imperialist imperatorluqlar üçün sərhədotəsi torpaqlar həm də strateji xammal və ucuz işçi qüvvəsi mənbəyidir.

İmperialist imperatorluq

İmperialist strategiyası həyata keçirən bir imperatorluq, gücdən istifadə etməklə qazandığı və gücdən istifadə etməklə əldə saxladığı sərhədotəsi torpaqlara sahib olma səbəbiylə bir imperatorluq mahiyyəti daşımaqla bərabər həm də öz ölkəsində bir milli dövlət keyfiyyətinə malikdir. Buna görə də, çoxmillətli və qlobal imperatorluqlarla bu tip imperatorluqlar struktur baxımından bir-birlərindən olduqca fərqlidirlər. Çoxmillətli imperatorluqlar kapitalizm prosesinin ilkin mərhələsində mövcud olan təşkilatlanmalardır. Ona görə də, imperialist keyfiyyətinə malik olmamışlar. Kapitalizmin inkişafı prosesində milliyyətçilik dalğalarının təsiri ilə varlıqlarını qoruya bilməmişlər. Başqa bir

yandan təmələndə milli dövlət mahiyyəti daşıyan imperialist imperatorluqlar siyasi və iqtisadi milliyyətçiliyin yayılaraq genişlənməsi ilə inkişaf etmişdir. Bu cür imperatorluqlar həmin imperatorluqların vətəninədən kənarında olan imperatorluq ərazilərini iqtisadi və siyasi baxımdan istismar edərək vətəninənin rifahını və gücünü artırmaq siyasəti yeritmiş, eyni zamanda gücdən istifadə etməklə böyümək siyasəti həyata keçirərkən həm də sərmayə əldə etmək və yığılmış sərmayəni gəlirli sahələrə yatırtmaq məqsədi güdmüşlər.

Yeni imperializm

İmperialist imperatorluqlar ikinci dünya müharibəsindən sonra sıradan çıxmağa başlamışdır. Həmin imperatorluqların sərhədotəsi məmləkətləri ikinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdən başlayaraq 1960-cı illərin sonlarına qədər müsəteqilliklərini əldə etdilər. Ancaq müstəqillik əldə etmələrinə baxmayaraq, uzun müddət iqtisadi baxımdan istismarçı imperatorluqların bir hissəsi olaraq qaldılar. Öz müstəmləkələrini itirən imperialist metropollar isə milli dövlət kimi, köhnə müstəmləkələri üzərində hakimiyyət və nəzarətlərini həyata keçirməyə davam etməyə çalışdılar. Olduqca çox sosial və iqtisadi problemləri olan bu gənc dövlətlərlə köhnə imperialist metropollar arasında ortaya çıxan bu yeni münasibətlər, yeni imperializm adlandırılmağa başlandı. Yeni imperializm imperatorluq dövründən fərqli olaraq dolay vasitələrdən istifadə etməklə bu gənc dövlətlərin bazarına və iqtisadi resurslarına nəzarət etmək niyyəti daşıyan bir fəaliyyətdir (Rusiyanın digər MDB ölkələrinə qarşı olan fəaliyyəti kimi). Yeni imperializmin imperialist keyfiyyəti köhnə müstəmləkəçilər kimi, bir tərəfli qaydada sərmayə toplama məqsədinə xidmət edən siyasətlərini davam etdirmələrindədir. Sadəcə, siyasi müstəqilliyini əldə etmiş dövlətləri imperatorluq dövründən fərqli yeni vasitələrlə istismar edirlər. Yeni imperializmdə ölkə torpaqlarının genişləndirilməsi məsələsi yoxdur, ancaq sərmayə toplama və yeni bazar qazanma məqsədləri imperializmlə eynidir. Başqa sözlə, yeni imperializmdə «yeni» olan məqsəd deyil məqsədə çatma «vasitələr»idir.

Üçüncü Dünya

Tarixi baxımdan imperialistlik dövrü müasir beynəlxalq əlaqələrdə də anlayış olaraq öz əksini tapmışdır. Bu mənada, üçüncü dünya anlayışı yalnız imperialist bir mərkəzdən baxıldığında bir mənə ifadə edir. Üçüncü dünya anlayışı birinci və ikinci dünya ifadələri işlədilmədən bu dünyaların olduğuna işarə etməkdir. Başqa sözlə, üçüncü dünya ifadəsi bu üç dünyanın varlığını və üçüncü dünyada yer aldığı düşünülmən dövlətlərin birinci dünyadakılar qarşısında ierarxik baxımdan aşağıda olduqlarına əsaslanmaqdadır.

«Birinci dünya» ifadə olaraq istifadə edilməsə də faktiki olaraq inkişaf etmiş sənayeləşmiş cəmiyyətləri və dövlətləri nəzərdə tutur. Əslində bu dövlətlər imperialist imperatorluqlar qurmuş dövlətlərdir. «İkinci dünya» yenə ifadə olaraq istifadə edilməsə də faktiki olaraq Soyuq Müharibə dövründə Sosialist Blokunda birləşən dövlətləri nəzərdə tutur. İfadə kimi mövcud olan üçüncü dünya isə bunlardan kənarında qalan müstəmləkəlik keçmiş olan, dünyanın böyük bir hissəsini əhatə edən cəmiyyətlər və dövlətlərdir. Üçüncü dünya ifadəsi, bir növ bu cəmiyyətlərin iqtisadi, sosial və siyasi geriliyini ön plana çəkməklə həm də birinci dünyanın üstünlüyünü vurğulayır. Buna görə də, üçüncü dünya ifadəsi yeni imperializmin məqsədlərinə olduqca uyğun olan bir ifadədir. Soyuq Müharibənin başa çatması ilə daha çox global keyfiyyət qazandığı düşünülmən dünyada, üçüncü dünya ölkələri yeni imperialist strategiyalar qarşısında yeni bir müstəmləkə əlaqələri ilə qarşı-qarşıya qalmışdırlar. Sadəcə olaraq bu müstəmləkə əlaqələri imperializm dövründə olduğu kimi, birbaşa gözə görünmür. Yeni imperializmin yaratdığı asılılıq, dolayı və bu səbəblə də başa düşülməsi daha çətin olan bir asılılıq şəkilidir.

İmperializm nəzəriyyələri

İmperializm nəzəriyyələrinin inkişafında ingilis nəzəriyyəçisi Con Hobson və onun 1902-ci ildə nəşr etdirdiyi «İmperializm: Bir Araşdırma» adlı kitabı çox əhəmiyyətli yer tutur. Hobson bu kitabında kapitalist cəmiyyətlərinin bir-biri ilə əlaqəli olan üç

mühüm problemlə qarşı-qarşıya qaldığını diqqətə təqdim etmişdir. Bu problemlər həddindən çox istehsal, həddindən az istehlak və həddindən çox qənaətçilik, xəsislikdir. Hobson İngiltərənin timsalında imperalizmin inkişafının bu üç faktla bağlı özünü göstərən iqtisadi problemlə üzləşdiyini bildirir. Bu baxımdan, müstəmləkələr yığılan sərmayənin və tələbatdan artıq istehsalın yönələcəyi bazar kimi ortaya çıxmışdır. Bu şəkildə, müstəmləkələrə qoyulacaq yatırımlar ölkədəki tələb-təklif və sərmayə ilə əlaqədar ortaya çıxan məsələni həll edəcəkdir. Beləliklə, hərbi əsgəri irtica və müstəmləkəçilik siyasəti kapitalist iqtisadiyyatının vaxtaşırı yaşadıkları iqtisadi problemlərlə izah edilmişdir. Hobson imperalizmə tənqidi yanaşmışdır. Hobsona görə, imperalizm ölkədə xalqdan çox imperalizm strategiyasına iqtisadi baxımdan sıx bağlanmış sənayeçilərin və maliyyəçilərin maraqlarını ifadə edir. O, imperalizmin beynəlxalq rəqabəti və hərbi qarşındurma riskini artıran, müharibələrin əsas səbəblərindən biri olduğunu vurğulamışdır. Məhz, Hobsonun görüşlərindən təsirlənən V.İ.Lenin də imperalizm nəzəriyyələrinin inkişafına əhəmiyyətli töhfələr vermişdir. Vladimir İliç Lenin də 1916-cı ildə yazdığı «İmperalizm kapitalizmin ən son mərhələsidir» adlı kitabında kapitalist dövlətlərin kapitalizmin milli sərhədlər içərisində yaratdığı sosial problemləri həll etmək və onsuz da artıq olan qiymətləri ardıcıl olaraq artırmaq məqsədi ilə aydın bir siyasət həyata keçiridiklərini irəli sürmüşdür. Lenin imperalizmi kapitalist dövlətlərin kasıblıq və rifah problemini milli sferada həll edə bilmədikləri üçün beynəlxalq sferaya transfer etmə siyasətlərinin bir nəticəsi olaraq izah etmişdir. İstehsalat və maliyyə vasitəsilə dünyaya yayılan imperalizm kapitalizmi dövlətlər arasında asılılıq şəbəkələri qurmaqda və istismar kanalları yaratmaqdadır. Leninə görə, imperalizm kapitalist ölkələrin onun qurluşundan doğan maliyyə böhranlarını gecikdirmək üçün dünyanın böyük bir hissəsini inkişafdan məhrum etmək və bu dövlətləri böyük bir yük altında saxlamaqdır. Lenin imperalizmin yayılmasının kapitalist dövlətlər arasında gücə söykənən bir rəqabət yaratdığını və bu rəqabətin böyük müharibələrin əsas

səbəbi olduğunu irəli sürür. O, birinci dünya müharibəsinin də məhz imperializmin güclənməsinin yaratdığı qarşıdurma nəticəsində baş verdiyini bildirir.

Hobson və Leninin imperializm nəzəriyyələri daha sonra beynəlxalq münasibətlər sferasında inkişaf edən «quruluş nəzəriyyələri»nin əsasını təşkil etmişdir. İmperializm nəzəriyyələrinin ardınca «Dünya Sistemi Nəzəriyyəsi», «Mərkəzi-Ətraf yanaşması», «Asılılıq Nəzəriyyəsi və neoqramiya» nəzəriyyələri meydana gəlmişdir.

VIII FƏSİL

BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRİN SİSTEM VƏ STRUKTURU

§1. Beynəlxalq münasibətlərin növləri və səviyyələri

Beynəlxalq münasibətlər öz xüsusiyyətinə görə siyasi, iqtisadi, elmi-texniki, ideloji, mədəni və hərbi olmaqla bir neçə yerə bölünür. Onlar arasında birinci planda, heç şübhəsiz beynəlxalq siyasi münasibətlər gəlir. Siyasi münasibətlər dövlətlər arasında onların maraqlarının dünya arenasında həyata keçirilməsi ilə müəyyən edilir. Dövlət siyasətinin predmetinə çevrilən dövlətlərarası münasibətlərdə hər növ problemlərin, o cümlədən xarici siyasətin mexanizmi, işlənməsi və həyata keçirilməsi daxildən baxanda siyasi xüsusiyyət qazanır və dövlətlərarası siyasi münasibətlərə çevrilir. İqtisadi, elmi-texniki, ideloji, mədəni və hərbi münasibətlər dövlətin xarici siyasətinin formalaşma və həyata keçirilməsi prosesində dəyişməklə siyasi münasibətlərə təsir edir.

Hər bir cəmiyyətdaxili hadisə o vaxt dövlətlərarası siyasi münasibətlərin obyektinə çevrilir ki, onlar dövlətin xarici siyasətinin və hədəflərinin həyata keçirilməsində və xarici siyasi fəaliyyətdə vasitə rolu oynayı.

Siyasi olmayan müxtəlif növ münasibətlər dövlətin siyasəti vasitəsi ilə siyasi səmtə yönləndirir və obyektiv cəhətdən siyasi hesab olunur. Öz güc xüsusiyyətinə görə, dövlətlərarası münasibətlər sistemi cəm halda həm siyasi tərkibli, həm də siyasi spesifik formada dövlətin müxtəlif münasibətlərini əks etdirir. Buna görə də dövlətin həqiqi siyasi münasibətlərini digərlərindən məsələn, iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və s. ayırmaq çox çətindir, daha doğrusu mümkünsüzdür. Hər cür ayırmalar şərti xarakter daşıyır və həqiqi siyasi problemin həllində digəri ilə qarşılıqlı fəaliyyətin nəzərə alınmasını zəruri edir.

Beynəlxalq münasibətlərin strukturunda bir neçə səviyyəyə bölünmə qəbul edilib: qlobal, regional, subregional, beynəlxalq situasiya, qrup və ikitərəfli. İlk üç səviyyə geosiyasi yanaşmaya əsaslanır, məkan amilləri ilə müəyyən olunur. Sonuncu üçü isə beynəlxalq münasibətləri qlobal, regional və subregional səviyyəyə ayra bilər.

Beynəlxalq münasibətlərin qlobal səviyyəsi dünya siyasətinin nisbətən ümumi problemlərini, bəşər sivilizasiyasının iqtisadi və sosial inkişafını əhatə edir. Onun həllində bilavasitə iştirakı olmasa da, heç bir dövlət və beynəlxalq həyatın aktoru qlobal xarakterli problemlərə etinasız yanaşa bilməz. Öz böyüklüyünə görə daha iri olan, iqtisadi və siyasi potensialı daha yüksək olan dövlətlər, qlobal siyasi və sosial-iqtisadi proseslərə daha çox cəlb edilir.

Beynəlxalq münasibətlərin regional səviyyəsini analiz edən zaman «beynəlxalq siyasi region» kateqoriyasına daha vacib rol verilir. O, beynəlxalq münasibətlərin iri coğrafi zonalarada cəmlənən ayrı altsistem mənasını verir. Ancaq müstəsna olaraq coğrafi amil beynəlxalq siyasi regionların bölünməsində əsas sayılır. Onun əsasında həmin region dövlətlərinin aralarında yaranan xüsusi iqtisadi, siyasi və digər münasibətlər dayanır. Buna görə, regionun coğrafi sərhədləri bu münasibətlərin dinamikasından asılı olaraq və ya dini və siyasi xarakterli digər amillərin təsiri ilə dəyişə bilər. Bu səbəbdən, bir neçə onilliklər boyunca Şərqi Avropanın ayrı beynəlxalq siyasi region qismində seçilməsi qəbul edilib. Bura SSRİ və Qərbi Avropanın arasında yerləşən sosialist düşərgəsi ölkələri daxil idi. Sosializm dünya sisteminin dağılmasından sonra keçmiş ADR (Almaniya Demokratik Respublikası) Qərbi Avropa regionuna aid edildi. Ancaq qalan ölkələri çox vaxt Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri adı altında birləşdirir, hətta bəzən buraya keçmiş SSRİ-nin qərb respublikalarını da daxil edirlər.

Beynəlxalq münasibətlərdə regional və subregional səviyyələrin fərqi olduqca şərtidir və hesablanma dərəcəsindən asılıdır. Hər hansı halda bu və ya digər coğrafi zona «region»,

digər isə «subregion» adlana bilər. Bu və ya digər mənada subregion regionun bir hissəsi olur və özündə daha yaxın münasibətlərdə olan və bütövlükdə, regiona olan münasibətdə özünəməxsusluğa malik lokal dövlətlər qrupunu birləşdirir. Fars körfəzi Yaxın və Orta Şərqi subregionu olduğu kimi, yuxarıda adıçəkilən Şərqi Avropa da Avropa regionu çərçivəsində subregiondur. Bəzi hallarda, regionla subregionun sərhədləri öz aralarında kəşifə bilər. Məsələn, Cənubi Avropa Avropa regionu çərçivəsində subregiondur, eyni zamanda Şimali Afrika dövlətlərinin də daxil olduğu Aralıq dənizi regionunun subregionudur.

Beynəlxalq-vəziyyət səviyyəsi deyildiyi kimi, hər bir beynəlxalq münasibətlər sisteminin struktur səviyyəsində özünü göstərə bilər. Onun başlıca fərqləndirici əlaməti xüsusi siyasi, hərbi-strateji və digər dövlətlərarası münasibətlər düyünü əmələ gətirən konkret beynəlxalq-siyasi vəziyyətin varlığıdır. Beynəlxalq-siyasi vəziyyətə tipik nümunə – beynəlxalq münaqişədir. Beynəlxalq münasibətlərin regional və subregional səviyyələri öz təbiəti ilə özündə qrup münasibətlərini əks etdirir. Hər bir ayrı region və subregionun daxilində xüsusi qrup səviyyəsi ayrılı bilər. Qlobal səviyyədə qrup münasibətlərinə nümunə kimi soyuq müharibənin son mərhələsində ABŞ-ÇXR-SSRİ strateji «üçbucağı»ndakı münasibətləri göstərmək olar. Bütövlükdə, götürəndə soyuq müharibə dövründə beynəlxalq siyasətin qlobal səviyyəsi yüksək dərəcədə ikitərəfli Sovet-Amerika münasibətləri ilə bağlı idi. Regional və subregional səviyyədə ikitərəfli münasibətlər daha geniş və müxtəlif cür təqdim edilir.

§2. Beynəlxalq sistemin nəzəri modeli

Hər ayrı vaxt müddətində beynəlxalq siyasətin əsas iştirakçılarının qarşılıqlı münasibətləri müəyyən xarakterə malik olur. Bu münasibətlər hər struktur dövründə bu və ya digər beynəlxalq münasibətlər sistemi və beynəlxalq sistemi növünün müəyyənləşdirdiyi səviyyədə özünəməxsus əhəmiyyət qazanır.

Daha dəqiq desək, *beynəlxalq münasibətlər sisteminin strukturunu* ora daxil olan dövlətlərin və digər aktorların fəaliyyət və inkişaf prosesində qanunauyğunluğu kimi xarakterizə etmək olar. Beynəlxalq sistemin strukturu sistemin elementləri arasında sabitliyi təmin edən əlaqələri ifadə edir. Hazırkı tarixi dövrdə nəhəng aparıcı dövlətlər arasında münasibətlər və yaranmış əlaqələrin xüsusiyyəti daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Nüvə-raket silahlarının ortaya çıxması və beynəlxalq münasibətlər sisteminin genişlənməsi ilə həmin sistemin gerçək qlobal miqyaslı strukturu fəvqəldövlətlərin sayı və onların arasında gücün nisbəti ilə müəyyən olunmağa başlandı. Siyasi ədəbiyyatda əsasən beynəlxalq sistem strukturunu iki növə bölürlər – **multipolyar** və **ikqütblü**. Əsas təsnifat bu struktura daxil olan nəhəng dövlətlərin sayı ilə bağlıdır. Beynəlxalq münasibətlər artıq çoxdandır ümumi və qlobal xarakter qazandığı və yüzdən artıq dövləti və ondan az sayda olmayan qeyri-dövlət aktorunu birləşdirdiyi üçün regional və lokal səviyyədə «altsistem»lərə bölmək tam qanunauyğundur. Hər bir belə altsistem, bütövlükdə beynəlxalq münasibətlər strukturundan asılı olan özünəməxsus struktura malik olur.

Beynəlxalq münasibətlərin nisbətən müstəqil kompleksi olan altsistem iki bir-biri ilə əlaqəli tərəfə malikdir: altsistemə daxil olan dövlətlər arasında yüksək dərəcədə inkişafı xarakterizə olunan xüsusi münasibətləri və onların xarici siyasətinin qanunauyğunluqlarını əks etdirən altsistemin özünə, habelə ümumi sistemə. Ümumsistem münasibətləri bu dövlətlərin xarici siyasəti kursunun formalaşmasına bilavasitə və birbaşa olaraq təsir göstərə bilər. Beynəlxalq münasibətlər sisteminin qloballaşması altsistem münasibətlərinin ümumi sistem münasibətlərindən funksional asılılığını gücləndirir, daha dəqiq desək, dövlətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin xarakterindən asılı olur. Hər hansı digər sistemdə olduğu kimi beynəlxalq münasibətlər sisteminin fəaliyyətində də qanun qismində dinamik tarazlığın qorunması faktoru çıxış edir.

Sistem dinamik tarazlığa malikdir. Belə ki, dövlətlər arasında tarazlıq daima pozulur, sonra yeni əsaslarla bərpa olunur ki, sonra

yenidən pozulsun. Bu sonsuza qədər belə olacaq. Bu ona görə baş verir ki, Beynəlxalq münasibətlər sistemində nadir hallarda bir-biri ilə hesablaşan müxtəlif qarşı duran qüvvələr fəaliyyət göstərir. Tarixən mövcud olan beynəlxalq münasibətlər sistemi təbii nizamlama mexanizminə malik sistem sinfinə aid olub. Bu, onunla şərtlənir ki, indiyə qədər mövcud olan beynəlxalq sistemdə vahid bir nizamlama mərkəzi olmayıb.

Sistem tarazlığı öz maraqlarını güdən və heç də həmişə başqa dövlətin xarici siyasətinin hədəfləri ilə uyğun gəlməyən, siyasi fəaliyyətin toqquşması vasitəsilə yaranır. Bu toqquşmalar meydanında dinamik strateji qanun özünə yol açır. Sistem tarazlıq halına bir sıra qeyri-tarazlıq hallarından keçərək irəliləyir, amma bu halda qəti tarazlıq halının əldə olunması mümkünsüzdür.

Beynəlxalq sistemin istənilən konkret tarixi halında dinamik tarazlıq qanunu özünü müxtəlif formalarda göstərir. Bunun tarixən daha çox yayılan forması qüvvələr balansı olub. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qüvvələr balansı, bütövlükdə beynəlxalq münasibətlərin ən vacib universal inkişaf qanunauyğunluqlarından biridir.

Morgentau göstərir: «Beynəlxalq qüvvələr balansı qurulmuş ümumi sosial prinsiplərin özünəməxsus ifadəsidir. Belə ki, bir neçə müstəqil fərddən ibarət cəmiyyət bu fərdlərin müstəqilliyindən asılıdır... Onun saxlanmasına hədəflənmiş qüvvələr balansı və siyasət tək-cə qaçılmaz deyil, həm də suveren dövlətin cəmiyyətidir və özündə mühüm stabilləşdirici amili əks etdirir. Beynəlxalq qüvvələr balansında qeyri-sabitlik bu prinsipin qüsurundan deyil, prinsiplərin fəaliyyəti üçün konkret şərtlərin mövcudluğundan asılıdır».

Q.Morgentaunun özünün və beynəlxalq münasibətlər sahəsi üzrə bir çox mütəxəssislərin baxışlarından çıxış edərək «güc» adı altında hər dövlətin beynəlxalq arenada müəyyən vasitələrin köməyi ilə öz maraqlarını müdafiə etmək və öz hədəflərini həyata keçirmək qabiliyyəti başa düşülməlidir. Bu qabiliyyətin maddi göstəricisi dövlətin geosiyasi, iqtisadi, hərbi və elmi-texniki potensialıdır. Buna baxmayaraq, dövlətin gücü barədə geniş

mənada digər dövlətin müvafiq güc potensialı ilə müqayisə etdikdən sonra mühakimə yürütmək olar. Başqa sözlə, «güc» ayrıca münasibətlər sistemi kateqoriyası ola bilər. Ancaq öz növbəsində gücə qüvvələr nisbəti kimi baxmaq da mümkündür. Qüvvələr nisbəti isə vacib və qaçılmaz şəkildə beynəlxalq siyasətdə qüvvələr balansını fenomenini yaradır. Qüvvələr balansının prinsipinin kökləri isə qədim dövrlərə gedib çıxır. Həmin dövrlərdə dövlətlər hakimiyyət və təsir uğrunda mübarizəyə cəlb olunur, onların arasındakı münasibətlər həmişə qüvvələr balansının prinsipi əsasında qurulurdu. Əgər hansısa əngəllə qarşılaşmırsa, hər hansı bir dövlət, təbii olaraq, öz hakimiyyətini və təsir dairəsini, işğal etmək və idarə etmək qüdrəti daxilində genişləndirə bilər. Təcrübədə əngəllər mütləq yaranır. Bu, əsasən hər hansı təsirə qarşı öz təsirini gücləndirməyə çalışan digər dövlətdir. Bunun nəticəsi isə dövlətin gücünün həlledici rol oynadığı müxtəlif maraqlar və cəhdlərin toqquşmasıdır.

Dövlətin gücü müqayisəli kəmiyyət olduğu üçün bir dövlətin gücünün artırılması onun rəqibinin gücünün nisbətən azalmasına gətirib çıxarır. Zaman və məkandan asılı olaraq gücün özü də dəyişir və dəyişiklik bir çox səbəblərdən asılıdır. Buna görə də, hər bir dövlətlər sistemində qüvvələr balansının prinsipi fəaliyyəti çərçivəsində münasibətlərin qaçılmaz olduğu ortaya çıxır. Əgər üç dövlət bir-biri ilə əlaqəyə girirsə, dərhal bu prinsipin işlənməsi üçün şərait yaranır. Tutaq ki, sistemdə A, B, C olmaqla 3 dövlət var. Onlardan birinin gücü artırsa, digər ikisinin gücünün nisbətən azalması mütləq baş verəcək. Məsələn, A dövləti B-ni məğlub edir və ya onun ərazisinin bir hissəsini işğal edirsə, bu hərəkət C dövlətinə qarşı dərhal zərərli təsir göstərəcək. Əgər C dövlətinin rəhbərliyi kifayət qədər uzaqgörəndirsə, bu nəticəni öncədən görməli və B dövlətinə qarşı simpatiya duyduğu, onun gələcəyinin qayğısına qaldığı üçün deyil, öz maraqlarından çıxış edərək A dövlətinin güclənməsini özü üçün təhlükə görməli və B-nin köməyinə çatmalıdır. A-nın güclənməsinin öz mövcudluqlarına və müstəqilliklərinə potensial təhlükə

yaratdığını başa düşən C və B dövlətləri A-ya qarşı ümumi marağa malik olurlar.

Yekun olaraq onu demək mümkündür ki, bu **hiptetik** dövlətlər sistemə daxil olan hər bir dövlət təhlükə törədə biləcək üçüncü dövlətə qarşı birləşməlidir. Əgər bu prinsipə hər üç dövlət tərəfindən ardıcıl olaraq əməl olunarsa, onlardan heç biri digərinə zərər vura bilməz və hamısı müstəqilliklərini qoruyar. Buna görə də, özünün elementar formasında qüvvələr balansı prinsipi beynəlxalq razılışma və sülhü qorumaq üçün nəzərdə tutulmayıb. O, dövlətlər sisteminin hər bir fərdinin müstəqilliyinə xidmət etməklə yanaşı, onlardan hər birinin gücünün bütün dövlətləri hədələmək səviyyəsində güclənməsinə imkan verməməyə hesablanıb.

Bir çox siyasi mütəfəkkirlər dövlətlər arasındakı münasibətlərin məğzini aydınlaşdırmağa, onların inkişafına söykənən qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməyə cəhd edir, fasiləsiz müharibələrlə silkələnən dövlətlər sistemində etibarlı təhlükəsizliyin müəyyənləşdirilməsi imkanlarını dəstəkləməyə çalışırlar. Bütün cəhdlər və söylər isə olduqca cüzi nəticələr verdi. Suveren dövlətlərdən ibarət olan dünyada öz maraqlarını qorumağın iki metodu var. Onlardan biri qüvvələr balansının qorunması, ikincisi – dünya hökuməti qismində çıxış edən hər hansı bir beynəlxalq qurumun yaradılmasıdır. İkinci metod utopikdir, birinci isə olduqca etibarlı və hələlik yeganədir.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində bir neçə modelləşdirmə variantları mövcuddur. Bu variantlardan birini Amerika politoloqu M.Kaplan təklif edib. Beynəlxalq sistem adı altında o bəzi dövlətlər, dövlətlər qrupu, təşkilatlar əsasında qüvvələrin yerləşməsi variantını başa düşür. Bunlara beynəlxalq sistemin 6 növünü aid etmək olar: qüvvələr balansı sistemi, azad ikiqütblü sistem, sərt ikiqütblü sistem, universal sistem, iyerarxik sistem və «veto» sistemi. Daha sonra isə ayrı-ayrı sistemlərin müxtəlif modifikasiyaları təklif olunur.

Qüvvələr balansı sistemində əsas faktor təkcə geniş qeyri hərbi və iqtisadi imkanlara malik milli dövlətdir. Bu sistemdə əgər

rolların deformasiyası yoxdursa və iştirakçıların payı 5 dövlət-aktordan azdırsa, onda sistem dayanıqlı olmaya bilər. Əgər 5 dövlət və ya artıqdırsa, onlar digər dövlətlərin sisteminin əsas faktorunu sıradan çıxarmağa imkan verməmək və onları gələcək müttəfiqlər kimi saxlamağa maraq göstərməlidir. Eyni zamanda bu aktorlardan hər biri sistemin öz təhlükəsizliyini bərabər deyil, fərqli imkanlar əldə etmək yolu ilə təmin edir. Buna görə də, onlar ittifaqlar yaradır və öz aralarında müharibəyə girirlər. Ancaq müharibələr lokal xarakter daşıyır, ittifaq isə tez dağılır. Yaranan koalisiyalar daha çox hegemonluğa iddialı olan və ya onu hegemon vəziyyətə çatdırmaq imkanına malik aktora qarşı yönəlir.

Azad ikiqütblü sistemdə rollar diferensiallaşdırılıb, o müxtəlif növ aktordən ibarətdir: ayırı dövlət, dövlətlər bloku, liderlər bloku, üzvlər bloku, bloklara qoşulmayan ölkələr və universal təşkilatlar. Blokların liderləri nüvə silahları üzərində monopoliyaya malikdirsə, bu sistemin möhkəmliyi artır. İttifaqlar daimi olaraq ümumi maraqlar bazasında yaranır. Əgər nüvə silahlarının böyük dağıdıcı gücünün təsirindən çəkinmə yaxud qoşulmayan ölkələr və universal aktorların vasitəçilik fəaliyyəti olmasa, müharibələrin lokal formadan total formaya çevrilməsi tendensiyası özünə yer tapa bilər. Bu sistem, qüvvələr balansı sisteminə nisbətən az dayanıqlıdır.

Sərt ikiqütblü sistem prinsipə, azad ikiqütblü sistemlə bir çox ümumi xarakterə malikdir. Fərq ondadır ki, bu sistemdə ona qoşulmayan ölkələrin rolu aradan qaldırılır, universal təşkilatların rolu isə xeyli dərəcədə zəiflədir. Bu cür sistemin əmələ gəlməsi daha yüksək gərginliklə xarakterizə olunur.

Universal sistem sadəcə ehtimali xarakterə malikdir. M.Kaplanın fikrincə, bu sistem bir sıra siyasi səlahiyyətlərin universal təşkilatlara verildiyi halda əmələ gələ bilər. Bu sistem, öz üzvlərindən bir hissəsinin orientasiyasını dəyişməsinə tələb edə bilər. Ona görə ki, burada üstünlük kollektiv və beynəlxalq dəyərlərə verilir.

İyerarxik sistem universal sistemin hansısa modifikasiyası kimi görünür. Beynəlxalq təşkilatın miqyasının dəyişməsi nəticəsində və ya hər hansı bir aktorun fərdi qaydada hakimiyyətinin bərqərar olması hallarında meydana çıxma biləcəyi güman edilir.

«*Veto*» sistemi – hər biri xeyli nüvə silahı ehtiyatına malik olan aktor-dövlətlər sistemidir. Bu sistemin üzvləri ittifaqların formalaşdırılmasına meyilli deyillər. Onlar müharibə ehtimalının artmamasına çalışmaqda yanaşı, qismən dayanıqsızlıq yaradan gərginliyin saxlanması maraqlıdır. Bu sistem azad ikiqütblü sistemdən daha az dayanıqdır.

M.Kaplanın sxeminə görə, soyuq müharibə illərində real beynəlxalq münasibətlər sistemi sərt və azad ikiqütblü modellər arasında şəklini dəyişib. 1950-ci illərdə qarşıduran nəhəng dövlətlər öz təsir dairələrinə daha çox ölkələri cəlb etməyə çalışdıqları və neytral dövlətlərin sayının çox az olduğu üçün inkişaf sərt ikiqütblü sistemə doğru gedirdi. ABŞ və SSRİ-nin kəskin konfrontasiyası faktiki olaraq BMT-ni iflic edirdi. BMT Baş Assambleyasında əksəriyyət səsleri əlində saxlayan ABŞ səsvermədə ondan «itaətkar mexanizm» kimi istifadə edir, SSRİ isə Təhlükəsizlik Şurasında yalnız özünün «veto hüququ» ilə buna qarşı dura bilirdi. Nəticədə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı onun öhdəsinə qoyulmuş rolunu obyektiv şəkildə həyata keçirə bilmirdi.

1950-ci illərin sonlarında beynəlxalq münasibətlər sistemi mülayim ikiqütblü model istiqamətində təkamül yolu keçdi. Afrika və Asiyanın yeni müstəqil dövlətləri hesabına neytral dövlətlərin sayı artdı və onlardan bir çoxu bloklara qoşulmayanlar hərəkatı yaratmağa başladı. BMT və digər beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin səmərəliliyi bir qədər yüksəldi. Amma eyni zamanda üçüncü dünya ölkələrində qarşı duran blokların rəqabəti güclənməyə başladı və bu regional münaqişələrin yaranmasını stimullaşdırdı.

§3. Soyuq müharibənin başa çatmasından sonra beynəlxalq münasibətlər sisteminin təkamülü

İki nəhəng dövlətdən biri kimi, Sovet İttifaqının yox olması əvvəlki beynəlxalq sistemi dağıtdı. Hələlik yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin hər hansı qəti konturlarında danışmaq isə tezdir.

Rusiya və bir sıra digər ölkələrdə çoxqütblü dünya ideyası daha populyardır. Bu ideyanın tərəfdarları kimi ən yüksək səviyyəli alimlər və siyasi xadimlər çıxış edir. Bu cür baxış və rəylərin motivləri tamamilə başadüşüləndir. Bunlar ABŞ-ın beynəlxalq arenada hakim mövqə tutmasına mənfi münasibətlə əlaqədardır. Ancaq çox vaxt birqütblü dünya sisteminə qarşı etirazlar həddindən çox emosional olur və bu vaxt beynəlxalq sistemin digər ehtimal olunan modellərinin mənfi tərəfi nəzərə alınmır. Məsələn, çoxqütblü dünya varinatı kimi, M.Kaplanın «veto sistemi» adlandırdığı beynəlxalq sistem ola bilər. Bu nüvə silahının geniş yayılması nəticəsində yarana bilər və beynəlxalq sabitlik və təhlükəsizlik üçün olduqca təhlükəli olar. Təəssüf ki, bəzi müasir inkişaf tendensiyaları belə bir variant ehtimalını göstərir. Hadisələrin oxşar yöndə dəyişməsi, heç şübhəsiz bir çox imperialist ölkələrin maraqlarına zidd ola bilər.

Beynəlxalq münasibətlərin çoxqütblü sisteminin, yalnız gələcəkdə formalaşması ehtimalını vurğulayan bir çox mütəxəssislər hələ soyuq müharibə dövründə bu barədə danışmışdılar.

Belə bir sistem kiminsə arzusundan deyil, obyektiv proseslərin nəticəsi kimi, məsələn, ikiqütblü sistemin dezintegrasiya prosesi, bir sıra regionlarda yeni güc mərkəzlərinin ortaya çıxması ilə paralel olaraq o vaxtkı iki nəhəng dövlətin gücünün zəifləməsi ilə meydana çıxıb. Düzdür, həmin müəlliflərin əksəriyyəti əsas faktorlardan məhdud həcmdə istifadə edərək faktiki olaraq dövlətin qüdrəti ilə hərbi gücünü eyniləşdirməklə beynəlxalq sistemin strukturunu ənənəvi nöqtəyi-nəzərdən analiz edirdilər. Bu mənzərənin fonunda məşhur Amerika politoloqu S.Hoffmanın konsepsiyası seçilirdi ki, onun bəzi müddəaları indinin özündə belə aktuallığını itirməyib. Əgər əvvəl müstəsna olaraq güc faktoruna əsaslanan bir iyerarxiya özünə yer tapırdısa, 1970-ci

illərdə hər biri müxtəlif iqtisadi, hərbi, ideoloji və sosial-mədəni faktorlara əsaslanan bir neçə funksional iyerarxiya təşəkkül tapmışdı.

Məsələn, İkinci Dünya müharibəsindən sonra Almaniya və Yaponiya dünya iqtisadiyyatı sahəsində aparıcı mövqeyə çıxdılar, amma hərbi potensial imkanları ilə “siyasi cırıtdanlar kimi qalmaqdadırlar. Onlardan fərqli olaraq müasir Rusiya dünya iqtisadi iyerarxiyasında olduqca cüzi yer tutsa da, onun beynəlxalq rolu olduqca yüksəkdir. Bu mənada, Rusiya tədqiqatçısı S.Kortunovun fikirlərini tamamilə ədalətli saymaq olar: “... Rusiyanı iqtisadi və geosiyasi vəziyyətdən qaynaqlanan dəyişikliklər nəticəsində müvəqqəti olaraq irimiqyaslı iqtisadi çətinliklər yaşayan nəhəng dövlət kimi xarakterizə etmək olar. Malik olduğu daxili ehtiyatların saxlanması və səfərbər edilməsi Rusiyanın tezliklə iqtisadiyyatının yaxşılaşdırılması, demokratik modelə keçilməsi və eyni zamanda açıq inkişafı üçün potensial imkanları təmin edir. Bütövlükdə, dünyada gedən müsbət dəyişikliklər bu məqsədə çatmaq üçün əlverişli imkanlar verir. Əgər Rusiyada yeni ictimai münasibətlər sabitləşsə, iş əhval-ruhiyyəsi dəyişsə, keçid dövrünün dağıdıcı nəticələri aradan qaldırılacaq və o istehsalın mütləq həcmi ilə tamamilə yenidən ən yüksək dünya standartlarına nail ola, hətta onu qabaqlaya bilər.

Yeni beynəlxalq münasibətlər sistemi hələ tam formalaşmasa da, artıq onun bəzi müəyyənləşdirici iyerarxik strukturları nəzərdən keçirilir. Məsələn, aydındır ki, bu gün dünyada əvvəlki standartlara uyğun gələn bir nəhəng dövlət mövcuddur – Amerika Birləşmiş Ştatları. ABŞ müasir beynəlxalq münasibətlərin iqtisadi və hərbi-strateji strukturunda aparıcı mövqeyə tutur, habelə texnoloji və elmi texniki münasibətlərdə liderlik edir. Xeyli dərəcədə ABŞ-ın özü tərəfindən istiqamətləndirilən qloballaşma şəraitində digər dövlətlərə nisbətən əlavə üstünlüklər əldə edir. Şərqi Avropada və postsovet məkanında yeni müttəfiqlər qazanması hesabına 1990-cı illərdə ABŞ-ın siyasi təsiri birdən-birə gücləndi. Ancaq demək olarmı ki, ABŞ bu gün beynəlxalq sistemin yeganə qütbündə M.Kaplanın iyerarxik kimi

qiymətləndirdiyi rolu yerinə yetirir? Son illərin hadisələri bu fikrin lehinə çıxmağa xeyli əsas verir. ABŞ administrasiyası artıq bir neçə dəfə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı da daxil olmaqla mövcud beynəlxalq qurumları nəzərə almadan, beynəlxalq hüququn normalarını pozaraq hərəkət etməyi özünə rəva görüb.

Bunun ən son nümunəsi İraq ətrafındakı vəziyyətdir. Belə ki, ABŞ Səddam Hüseynə qarşı hərbi əməliyyat aparmağı hədəf seçmiş kənardan etirazları nəzərə almadan bu yola getmişdi. Kütləvi qırğın silahlarının mövcudluğu ABŞ üçün yalnız bəhanə idi və əslində guya ki, əldə etdiyi qərar və sənədlər əsasında fəaliyyət göstərdiyi barədə apardığı təbliğat və öz hərəkətini legitimləşdirmək üçün bu vasitə idi. ABŞ-ın BMT Təhlükəsizlik Şurasından özünə lazım olan qərarı ala bilməməsi məlum olduğu zaman Amerika adminsitrasiyası BMT mexanizmlərinin ətrafından keçmək yolunu seçdi. BMT-nin Nizamnaməsi və bir sıra vacib beynəlxalq norma və prinsiplər pozuldu. Məlumdur ki, soyuq müharibə dövründə də ABŞ bu cür hərəkətlər edirdi, lakin digər qütb olan ikinci nəhəng dövlət SSRİ bunu bir qədər məhdudlaşdırmağı və qarşısını almağı bacarırdı.

İkiqütblü sistemin dağılması və ikinci qütbün yox olması ilə ABŞ-ın xarici siyasəti əvvəlki məhdudlaşdırıcıdan xilas oldu. Lakin bundan belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, ABŞ təkə hər cür fəaliyyət göstərə, o cümlədən zorakılıq edər, Yer kürəsinin hər hansı nöqtəsində baş verən hadisələrə görə məsuliyyəti üzərinə götürə bilər. İraqa qarşı müharibə və Əfqanıstandakı antiterror əməliyyatları göstərdi ki, hərbi, iqtisadi və siyasi gücə baxmayaraq, hətta hərbi uğura tez nail olunlsa belə ABŞ ciddi çətinliklərlə üzləşir və digər dövlətlərə və beynəlxalq qurumlara kömək üçün müraciət edir. Təcrübə göstərir ki, hətta yeganə nəhəng dövlət belə digər güc mərkəzlərilə qarşılıqlı əlaqə və koordinasiyaya ehtiyac duyur. Məhz mərkəzlə, qütblə deyil, ona görə ki, «qütb» anlayışının beynəlxalq münasibətlərin əsas tənzimləyici kimi güc balansı olduğu keçmiş dövrdə qalıb. «Mərkəz» anlayışı Hoffmanın qeyd edilən konsepsiyasına və onun

beynəlxalq sistemdə müxtəlif iyerarxik strukturun mövcudluğu fikrinə uyğundur.

ABŞ-la yanaşı, aparıcı beynəlxalq aktor roluna Çin, Hindistan, Yaponiya, Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa iddia edir. Son üç dövlət Avropa İttifaqının fəal və nüfuzlu üzvlərindəndir, xarici və müdafiə siyasətlərini tam formalaşdırdıqdan sonra beynəlxalq münasibətlər sisteminin müstəqil subyektləri olmağa qadirdirlər. Bəzi tədqiqatçılar Avropa İttifaqının müəyyən şərtlərlə ikiqütblü sistemin yeni variantında qütb rolu oynamağa iddialı olduğunu güman edirlər. Bu cür proqnozlara Çinə münasibətdə də yer verilir.

Bizim qənaətmizə görə, beynəlxalq sistemin nəzərdən keçirilən ikiqütblü strukturu gələcəkdə mümkünsüzdür. Çünki Çin hələlik ikinci qüdrətli dövlət yerini tuta bilmir, Ona görə ki, öz uğurlarına baxmayaraq, kasıb ölkədir və hələ uzun müddət nisbətən kasıb ölkə olaraq qalacaq. Hərbi-texniki cəhətdən ÇXR bu sahədə aparıcı olan dövlətlərdən olduqca çox geri qalır. Müasir dünyada kommunist ideologiyasının nüfuzu aşağı düşdüyü üçün ictimai quruluşu hələ də kommunizmə əsaslanan Çinin siyasi təsiri məhduddur. Qərbi Avropanın iri dövlətləri arasında ABŞ-ın İraqa qarşı hərbi aksiyasına görə fikir ayrılığı göstərdi ki, Avropa İttifaqının vahid və koordniasiya olunmuş xarici siyasətindən danışmaq tezdir. Üstəlik, Avropa İttifaqının gələcək genişlənməsi onun nominal xarakterini böyüdür (sahə, ərazi, ÜMD həcmi), birdən-birə Aİ daxilində birləşmə ehtimalını aşağı salır və resursları beynəlxalq müstəvidən Avropadaxili müstəviyə doğru yönəldir. Beləliklə, yaxın gələcəkdə beynəlxalq sistemin strukturu yeganə nəhəng dövlət statusunu saxlayan ABŞ-ın lider vəziyyətdə olduğu çoxmərkəzli sistemdən ibarət olacaq.

Rusiya SSRİ-dən frəqli olaraq bu cür statusu itirdi. Ancaq Rusiya Federasiyası postsovet məkanında əsas güc mərkəzi olaraq qalmaqdadır. O, ərazisinə, əhəlisinin sayına, iqtisadi, siyasi, hərbi potensialına və təbii etiyatlarının həcminə görə bütün keçmiş sovet respublikalarını qabaqlayır. Rusiya hələ də özünün nüvə potensialına görə dünyada ikinci yeri tutur və BMT Təhlükəsizlik

Şurasının daimi üzvüdür. Bütün bunlar Rusiyanı dünyanın ən nüfuzlu və sözükeçən dövlətlərindən birinə çevirir və onun nüfuzu müasir beynəlxalq sistemin formalaşmaqda olan strukturunda ən əsas mərkəzlərdən biri qismində müəyyən edilir. Ancaq indi o əvvəlki ikiqütblü sistemin qütblərindən biri deyil.

IX FƏSİL

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ MÜNAQIŞƏLƏRİN HƏLLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Ş1. Beynəlxalq münasibətlərin tipologiyası və mahiyyəti

Beynəlxalq münasibətlərin nəzəriyyəsinin mərkəzi problemi beynəlxalq münaqişələr problemidir. Son onilliklərdə bəşəriyyətin qarşısında dayanan hədəflərin əsası həyatda qalmaq uğrunda mübarizə və qlobal istilik-nüvə fəlakətinin qarşısını almaq olduğu üçün bu tam qanunauyğundur. Ona görə ki, hər hansı silahlı toqquşma siyasi münasibətlərin ən son həddi, yüksək mərhələsi olduğundan, münaqişələrin səbəblərinin öyrənilməsi və həlli yollarının tapılması təkcə nəzəri deyil, həm də böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Beynəlxalq münaqişə – birbaşa və ya dolayı yolla iki və ya daha çox dövlətin (dövlət, dövlət qrupu, xalqlar, siyasi hərəkatlar) arasında obyektiv və subyektiv xarakter daşıyan fikir ayrılığıdır. Dövlətlər arasında münasibətlər baxımından bu fikir ayrılığının mənbəyi və onun yaratdığı problemlər, ərazi, milli, dini, iqtisadi hərbi-strateji, elmi-texniki ola bilər. Ancaq nəticə etibarilə sonda bunlar siyasi münaqişə formasına düşür.

Beynəlxalq münaqişələrin yaranması və inkişafı təkcə dövlətlər arasındakı münasibətlərdə obyektiv fikir ayrılığından deyil, həm də dövlətlərin xarici siyasətindəki subyektiv amillərindən aslıdır. Münaqişə dövlətlərin düşünülmüş, məqsədyönlü xarici siyasəti nəticəsində hazırlanır və həll edilir. Ancaq əlaqədar siyasi xadimlərin şəxsi xarakteri və keyfiyyəti kimi subyektiv amilləri də gözərdi etmək olmaz. Bəzi hallarda liderlər arasındakı şəxsi münasibətlər dövlətlərarası münasibətlərə, o cümlədən münaqişə vəziyyətinin inkişafına ciddi təsir göstərə bilər.

Siyasət elmində və beynəlxalq münasibətlər praktikasında beynəlxalq münaqişələrin müxtəlif növləri məlumdur. Lakin

bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilən vahid tipologiyası yoxdur. Çox vaxt beynəlxalq münasibətlərin təsnifatlandırılmasında simmetrik və asimmetrik növlərə rast gəlinir. Cəlb olunmuş tərəflərin təxminən eyni gücə malik olduğu münaqişələr simmetrik münaqişə kimi xarakterizə olunur. Assimmetrik münaqişə iki kəskin fərqli potensiala malik olan münaqişə tərəflərinin iştirak etdiyi münaqişələrdir.

Kanada politoloqu A.Rappoport beynəlxalq münasibətlərin «axın forması» kriteriyasına istinad edərək maraqlı təsnifat irəli sürür. Onun fikrincə, üç növ münaqişə var: «döyüş», «oyun» və «debat» formalarında. Sülh və əmin-amanlığa daha çox təhlükə hesab olunan münaqişə «döyüş» formasında cərəyan edəndir. Döyüş münaqişəyə cəlb olunmuş tərəflərin əvvəlcədən bir-birinə qarşı hərbi cəhətdən hazırlaşdığı və özü üçün nəticəni nəzərə almadan düşməyə maksimal dərəcədə ziyan verməyə çalışılan formadır. Bu cür münaqişələrin iştirakçılarının davranışını irrasional kimi qəbul etmək olar. Ona görə ki, onlar qarşılarına olduqca geniş hədəflər qoymaqla beynəlxalq vəziyyəti və qarşı tərəfin hərəkətlərini düzgün qiymətləndirirlər.

Əksinə, «oyun» formasında gedən münaqişələrdə iştirakçıların fəaliyyətini rəşional düşüncə tərzi ilə müəyyən etmək mümkündür. Kənardan hərbişmiş görüntüyə malik olsa da, tərəflər münasibətlərin son hədəfə qədər gərginləşməsində qətiyyət göstərmirlər. Vəziyyətin obyektiv qiymətləndirilməsi əsasında, habelə bütün faktor və reallıqları nəzərə alaraq qərar qəbul edilir.

«Debat»lar şəkildə inkişaf edən münaqişələr üçün iştirakçılar arasında əvvəlcədən yaranan fikir ayrılığını kompromistlər əldə etmək yolu ilə həll etmək cəhdləri daha xarakterikdir.

§2. Beynəlxalq münaqişələrin strukturu və inkişaf prosesi

Beynəlxalq münaqişəyə beynəlxalq münasibətlər sistemində nisbətən müstəqil təsəvvür kimi baxılır. Beynəlxalq münasibətlərin subyektiv dövlət, dövlətlərarası birliklər,

beynəlxalq təşkilatlar, BMT də daxil olmaqla, dövlət daxilində və beynəlxalq arenada təşkilatlanmış ictimai-siyasi qüvvələr ola bilər. Münaqişənin gedişində tərəflərin iştirak dərəcəsi, hətta marağ xüsusiyyətləri, hər bir iştirakçının iyerarxiyada, bütövlükdə münaqişədə yeri, iştirakçıların sayı arta və azala, birbaşa və dolayısı yolla tərəflərdən birinin qərarı ilə dəyişilə bilər.

Beynəlxalq münaqişələrin inkişaf prosesinin tədqiqi ilə onun səbəblərini və tarixi aspektlərini müəyyənləşdirmək olar. Tətbiq edilən analizlər onun sistem və strukturunu öyrənməyə imkan verir.

Beynəlxalq münaqişənin inkişaf fazaları özbaşına olmayan, müəyyən zaman kəsiyində inkişaf edən mərhələlərdir və onlar tarixi və sosial səbəblərlə müəyyən olunur. Bu səbəblər münaqişə iştirakçısı olan dövlətlərə aid olan konkret əlamətlərdə özünü göstərir. Bu əlamətlərə ümumi siyasi və konkret maraqlar, hədəflər, vəzifələr, xarici ittifaqlar və tərəflərin öhdəlikləri; münaqişənin inkişaf intensivliyi və miqyası, həmin münaqişədə mübarizə vasitəsi kimi yeni iştirakçıların cəlb və istifadə olunması; münaqişənin inkişaf etdiyi beynəlxalq şərtlər aid edilə bilər.

Mövcudluğundan asılı olaraq bu münaqişənin tərkibi və forması, iştirakçının konkret hədəf və maraqları, istifadə olunan imkanlara əlavə vasitələrin qoşulması, yeni iştirakçıların ortaya çıxması və ümumi beynəlxalq şəraitdə münaqişənin inkişafı müxtəlif cür olmaqla qeyri-standart, gözlənilməz fazasında baş verə bilər.

Bəzi fazalar tamamilə sıradan çıxarıla, bu və ya digər konkret münaqişənin tipoloji inkişafı yaradıla bilər. Mövcud mənzərənin deformasiyası gözlənilməz fazada ortaya çıxma bilər. Münaqişə fazaları vaxt keçdikcə sıxıla, bir-birinə keçə və ya əksinə vaxt keçdikcə genişlənə, bir çox hissələrə parçalana bilər. Öz inkişaf qabiliyyəti ilə beynəlxalq münaqişə müəyyən vaxtda digər fazaya sıçraya, amma ləng inkişaf edə bilər. Fazadan-fazaya bu inkişaf artaraq gedə bilər. Amma yerində saymaq, fazanın təkrarlanması, geriçəkilmə, səviyyənin aşağı düşməsi də mümkündür.

Beynəlxalq münaqişənin I fazası – obyektiv və subyektiv fikir ayrılığının əsasında, formalaşan prinsiplial siyasi münasibətlər, tərəflərin beynəlxalq arenada toqquşan iqtisadi və siyasi maraqları və buna uyğun olaraq iqtisadi, siyasi, ideoloji, hüquqi, hərbi strateji, diplomatik münasibətlərdəki toqquşmalar ola bilər.

İkinci faza – münaqişə tərəflərinin öz maraqlarının subyektiv cəhətdən müəyyənlişməsi, sivil və qeyri-sivil vasitələrin təbliği ilə öz potensial və imkanlarını nəzərə alaraq subyektiv və obyektiv fikir ayrılığının həlli üçün mübarizə forması, strategiya və hədəfləri, ümumi daxili və beynəlxalq vəziyyətin qiymətləndirilməsidir. Bu fazada tərəflərin fikir ayrılığı bu və ya digər fərqli maraqlar daxilində, habelə aralarında kompromislər əsasında həll olunması mübarizə və əməkdaşlıq xarakteri daşıyan qarşılıqlı praktiki fəaliyyət sistemi ilə qismən həyata keçirilə və ya müəyyənlişdirilə bilər.

Üçüncü faza - münaqişədə tərəflərin geniş iqtisadi diapazonu, siyasi, ideoloji, psixoloji, mənəvi, hüquqi, diplomatik və hərbi (birbaşa hərbi mübarizə formasında) vasitələrdən istifadəsi, digər dövlətlərin blok və müqavilələr, BMT vasitəsilə mövcud münaqişənin birbaşa və dolayısı yollarla tərəflərin siyasi münasibətləri sisteminin və fəaliyyətin sonrakı gərginlişməsi bu və ya digər formada, fərdi şəkildə bilavasitə münaqişə tərəfləri ilə mübarizəyə cəlb olunması şəklində baş verə bilər.

Dördüncü faza - mübarizənin ən yüksək siyasi səviyyəyə qədər genişlişməsi - münaqişənin bilavasitə iştirakçıları və regionun digər dövlətləri, iri dünya dövlətləri, BMT, hətta bəzi hallarda bütün dünyanı əhatə edən beynəlxalq siyasi böhran ola bilər. Başqa sözlə, böhran dünya səviyyəsinə yüksələrək silahlı mübarizə təhlükəsini özündə əks etdirir. Bu fazada hər hansı tərəfin (digər tərəfdən fəaliyyəti və ya vəziyyətlə əlaqədar olaraq) düşünölmüş və maraqlarından doğan hədəf və strategiyaların praktiki olaraq hərbi güc tətbiqinə keçilməsi; burada hərbi tədbirlərin istifadəsi dövlətin maraqlarının təmin olunmasına gətirib çıxarmaq məqsədi daşıyır.

Beşinci faza – Beynəlxalq silahlı münaqişədir. Bu zaman, məhdud dairədə başlayan münaqişə müasir silahların tətbiq olunduğu daha yüksək səviyyəli hərbi mübarizəyə qədər genişlənə, iri dünya dövlətləri və müttəfiqlər cəlb oluna və ərazi ələ keçirilə bilər.

Beynəlxalq münaqişələrin qarşısını almaq, həll etmək üçün onların inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmək vacibdir. Münaqişənin çıxması halında onun ilkin fazasında lokallaşdırılması və konservasiyasına çalışmaq lazımdır.

Ən mühüm yeri isə beynəlxalq siyasi böhran fazası tutur. Onun təhlükəliliyi münaqişə tərəflərinin hərbi toqquşmaya sürüklənməsidir. Beynəlxalq böhran dövründə vəziyyət çox tez dəyişir, hərbcilərin fəallığı və rolu genişləndiyindən istər-istəməz münaqişə tərəflərini güc tətbiqinə istiqamətləndirir. Dünyada nüvə fəalkəti yarada biləcəyi üçün beynəlxalq siyasi böhran soyuq müharibə dövründə ciddi təhlükə hesab olunurdu.

O dövrdəki ən məşhur böhran «raket böhranı» adı verilən 1962-ci il Karib böhranı idi. Kubada F.Kastronun hakimiyyətdə təsdiq olunması ilə əlaqədar ABŞ və SSRİ-nin maraqlarının toqquşması münaqişənin ilkin fazasını daha tez keçərək təkcə bu ölkələrin münasibətində genişhəcmli böhrana deyil, həm də global böhrana çevrildi.

O dövr hadisələrinin analizi göstərir ki, bu cür situasiyanın yaranmasında hər iki dövlətin rəhbərlərinin səhvləri, qarşı duran tərəflərin məqsəd və fəaliyyətini düzgün qiymətləndirməmələri olub. Karib böhranının yaranmasının günahının böyük hissəsi o vaxtki sovet lideri Xruşşovun üzərinə düşür. Belə ki, Xruşşov o vaxtki gənc ABŞ prezidenti D.Kennedinin potensialını düzgün qiymətləndirməmiş, onu beynəlxalq işlərdə təcrübəsiz hesab etmişdi. N.Xruşşov situasiyanın obyektiv analizinə söykənmədən bu vəziyyətdən yaranan məqsədlərə adekvat olmayan bir sıra qərarlar qəbul etmişdi. Buna baxmayaraq, son anda N.Xruşşov və C.Kennedi uçurumun kənarında dayana bildilər və Kuba ətrafındakı münaqişənin həlli yollarını tapdılar.

Soyuq müharibə dövrünün bir çox münaqişələri blokların rəqabətindən «qidalanırdı». Bunların bəzilərinin arxasında bilavasitə ABŞ və SSRİ kimi iri qüdrətli dövlətlər dayanırdı. Soyuq müharibə başa çatan kimi, münaqişələrin bir hissəsinin həlli yolları açıldı, amma eyni zamanda yeni gərginlik ocaqları yarandı.

Planetin bir çox regionunda qan tökülməsi davam edir, qlobal hərbi toqquşmalar təhlükəsi tam aradan qalxmayıb. Buna görə də, ümumi təhlükəsizliyin təmin olunması məsələsi hələ də aktual olaraq qalır.

§3. Beynəlxalq münaqişələrin sülh yolu ilə həlli üsulları

Nəzəriyyə və praktikada münaqişə vəziyyətlərindən müxtəlif çıxış yolları var. Silahlı mübarizə fazasına keçmiş beynəlxalq münaqişə zamanı tərəflər hərbi dəstəyə can atırlar və qalib məğlub tərəf üzərində öz iradəsini yeritməyə çalışır. Münaqişə kəsilir, amma gələcəkdə yenidən başlaya bilər. Belə ki, 1 Dünya müharibəsi Almaniyanın məğlubiyyəti ilə başa çatdı, onun müttəfiqləri məğlub oldular və sülh şərtləri qalib gəlmiş dövlətlər tərəfindən diqtə olundu. Versal sülh müqaviləsindən yaranan alçaldıcı və məhdudlaşdırıcı vəziyyət almanlar arasında əvəzçixma əhval-ruhiyyəsinin yaranması və artması üçün qidalandırıcı səbəb oldu, bu isə Hitlerin hakimiyyətə gəlməsinə şərait yaratdı. Son nəticədə bunlar yeni dünya müharibəsinə gətirib çıxardı. Bir tərəfin qələbəsi və digər tərəfin təslim olması ilə hərbi məğlubiyyətin baş verməsi özündə münaqişələrin birtərəfli yolla başa çatmasını əks etdirir, üstəlik bu yol gücdən istifadəyə söykənir.

Münaqişənin sülh yolu ilə həlli münaqişəyə cəlb olunmuş tərəflərin, habelə bilavasitə siyasi və hərbi qarşıdurmaya qarışmayan dövlət və beynəlxalq aktorların səy göstərməsini tələb edir. Münaqişənin sülh yolu ilə həlli münaqişə vəziyyətindən sülh yolu ilə çıxmağın bir neçə istiqamətini əhatə edən geniş anlayışdır. Birincisi, münaqişənin həlli, onun səbəblərinin tam

aradan qaldırılması, bir qayda olaraq, münaqişənin həlli barədə müqavilənin imzalanması ilə başa çatır, ikincisi, münaqişənin nizamlanması, yoluna qoyulması. Bu həll metoduna əsasən, münaqişənin dərin kökləri tam aradan qaldırılmaz, amma onun sonrakı gedişi maraqlı tərəflər üçün minimal səviyyədə təhlükəsizliyinə təminat verən müəyyən çərçivəyə salınır. Nizamlama haqqında müqavilədə münaqişənin pis ssenari üzrə inkişaf etməyəcəyi barədə şərtlərdən bəhs olunur, eyni zamanda onun tam həlli «mötərizə»yə alınır və gələcək üçün təxirə salınır.

Üçüncüsü, münaqişənin qarşısının alınmasıdır ki, bu silahlı fazaya keçidə imkan verməmək üçündür. Əgər hərbi əməliyyatlar başlayarsa, üçüncü variant sülh, ən azı atəşkəs haqqında sazişin əldə olunmasını nəzərdə tutur. Özündə silahlı mübarizəni əks etdirən itki və təhlükə varsa, onu dayandırmaq və qarşısını almaq öz-özlüyündə mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Hər hansı variantda sülh yolu ilə nizamlanma danışıqların aparılmasını nəzərdə tutur. Münaqişə şəraitində danışıqlar prosesi, o cümlədən beynəlxalq münaqişələrdə həddindən artıq çətindir və özünəməxsusluğa malikdir. O bir çox mərhələlərə bölünür:

- birinci mərhələdə - danışıqlara hazırlıq;
- ikinci mərhələdə iştirakçılar bir-birilərinə öz təkliflərini çatdırır və eyni zamanda qarşı tərəfin mövqeyini tənqid edirlər;
- üçüncü mərhələdə danışıqların gündəliyinə daxil olan əsas məsələlərin müzakirəsinə keçidi özündə əks etdirir;
- dördüncü, danışıqların final mərhələsi ya birgə qərarın və sənəd qəbulu ilə başa çatır, ya da birdəfəlik dalana dirənir.

Danışıqlar bir sıra vacib funksiyaları yerinə yetirir. Onlardan əsası danışıqların mərkəzində olan problemin həllinin birgə axtarışıdır. Bununla yanaşı, danışıqlar informasiya-kommunikasiya (məlumat-əlaqə) funksiyasını da yerinə yetirir. Danışıqlar zamanı tərəflər təkcə bilavasitə danışıqlar prosesinə aid olan deyil, qarşılıqlı maraq doğuran digər məsələlər barədə məlumat mübadiləsi apara bilirlər. Hələlik danışıqlar prosesi gedirsə, iştirakçıları rəsmi, ciddi kommunikasiya kanalı birləşdirir. Bu qarşılıqlı kommunikasiya normal münasibətlər pozulduğu üçün

münaqişə vəziyyəti şəraitində olduqca vacibdir. Müəyyən vəziyyətlərdə beynəlxalq problemin həlli üzrə danışıqlar hansısa daxili siyasi problemin həlli funksiyasını yerinə yetirə bilər. Məsələn, müxalifətin tələbindən sonra danışıqların başlaması onun daxili siyasi mübarizədə əsas arqumentini əldən çıxara və mövcud hakimiyyətin mövqeyini möhkəmləndirə bilər. Bu halda son hədəfə çatmaq ikinci plana keçə bilər və danışıqlar prosesi əsas hədəfə çevrilər.

Mütəxəssislər onun tərkibi ilə bilavasitə əlaqəli olmayan danışıqların həllinin funksiyasını qeyd edirlər. Danışıqlarda iştirak edən şəxslər və bu təbliğat tək cə portnyorlarına deyil, öz ölkəsinin ictimai rəyinə, beynəlxalq ictimai rəyə, sosial qrup və siyasi qüvvələrə ünvanlandığı üçün xüsusi funksiya yerinə yetirilir. Məqsəd isə onların dəstəyini almaq, habelə hərəkət və düşüncə xarakterini öz şəxsi maraqlarına uyğun dəyişməkdir. Buna ən parlaq nümunə 1918-ci ildə Brest- Litovskda L.Trotskinin danışıqlarda təbliğatçı funksiyasını həyata keçirən fəaliyyətidir. Bolşevik inqilabının rəhbərlərindən biri və ilk sovet xarici işlər xalq komissarı kimi, o, Almaniya, Avstriya-Macarıstan və müttəfiqləri ilə sülh müqaviləsinin imzalanması üçün danışıqlarda Sovet Rusiyası nümayəndə heyətinə başçılıq edirdi.

Ənənəvi olaraq peşəkar diplomatların həll etdiyi məsələlərlə bağlı L.Trotski daha az narahatlıq keçirirdi. Onun üçün öz ölkəsinə qane edən şərtlərlə sülh imzalamaqdan daha çox Avropa və dünya inqilabını özünün nəzəri konsepsiyalarına istiqamətləndirmək vacib idi. Buna görə də, Trotski alman general və diplomatlarına deyil «onların başları üstündən», «Alman və beynəlxalq proletariata» müraciət edirdi. Brest danışıqları onun düşüncəsiz və məsuliyyətsiz bəyanatı ilə başa çatdı: «Sovet Rusiyası münaqişəni dayandırır, sülh müqaviləsi imzalayır, amma ordunu təxris etmir». Bu nümunə göstərir ki, danışıqlar prosesində təbliğat funksiyasının səslənmə tərzini onun əsas tərkibinə mənfi təsir göstərə bilər.

Beynəlxalq danışıqların aparılması üçün xüsusi hazırlıq lazımdır. Bu zaman nümayəndəlik səviyyəsində onun yeri, vaxtı

müəyyən edilir, gündəliyi formalaşdırılır. Münaqişə şəraitində bu problemlərin texniki cəhətdən həlli asan deyil, hərdən «danışqlar barədə danışqlar» aparmaq tələb olunur.

Danışqlar prosesinin əvvəlində ən vacib məsələ danışqların keçirilməsinə münbit şəraitin yaradılmasıdır. Belə ki, danışqların potensial iştirakçılarının qarşılıqlı güzəştləri və mövqelərinin bir hissəsinin üs-üstə düşməsi nəticəsində nəzəri cəhətdən hər hansı nəticəyə nail olmaq bu amillərdən asılı ola bilər. Əgər danışqlar üçün şərait yoxdursa, münaqişə vəziyyətindən başqa çıxış yolu axtarmaq və ya öz mövqeyinə yenidən baxmaqla şəraiti yenidən formalaşdırmağa çalışmaq lazımdır. Beynəlxalq münasibətlər sahəsinə aid olmasa da, danışqlar üçün şərait olmamasına nümunə kimi ötən əsrin ortalarında Çeçenistanda mövcud olan vəziyyəti göstərmək olar. Hərbi əməliyyatlar başlayandan sonra Rusiya və onun xaricində Rusiya Federasiyası hakimiyyəti və çeçen separatçıları arasında danışqlar prosesinin başlanmasına çağırışlar edilirdi. Bu halda danışqlar üçün şərait çatışmırdı. Ona görə ki, bir tərəf Çeçenistanın Rusiya Federasiyasının tərkib hissəsi kimi olmasını qəbul etmirdi, digər tərəf isə tamam əks-mövqedən çıxış edirdi.

II HİSSƏ

BEYNƏLXALQ VƏ REGIONAL TƏŞKİLATLARIN DÜNYA SİYASƏTİNDƏ YERİ VƏ ROLU

X FƏSİL

ÜMÜMDÜNYA SİYASİ PROSESLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR

Ş1. Beynəlxalq təşkilatların mahiyyəti və tipologiyası

Müasir siyasət elmi beynəlxalq təşkilatları dövlətlə bir sırada beynəlxalq münasibətlərinin iştirakçısı və dünya siyasətinin subyekti kimi görür. Beynəlxalq təşkilatların mövcudluğu beynəlxalq münasibətlərə sabitlik, nizamlılıq və bitkin forma verir. «Beynəlxalq institut» (latınca institutum sözdən olub quruluş, təsisat deməkdir) «beynəlxalq münasibətlər», «beynəlxalq konfrans» və s. bir çox mütəxəssislərin fikrincə, «beynəlxalq rejimlər» anlayışlarını özündə əks etdirir. Hazırda beynəlxalq təşkilatlar bütün beynəlxalq təsisatlar arasında ən çoxsaylı olduqlarına görə «beynəlxalq institut» termininin özünü «beynəlxalq təşkilat» termininin sinonimi kimi qəbul etmək olar. Bununla belə, beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq əməkdaşlığın qədim ənənəyə malik forması olan beynəlxalq konfransların iş praktikasında formalaşmışdır.

İlk beynəlxalq institutlar təsisat kimi soslumların formalaşması və dövlətlərin meydana çıxması ilə eyni vaxtda yaranmışdır. Bunlara hələ ibtidai icmalar arasında onların təsərrüfat fəaliyyəti prosesində yaranan problemlərinin nizamlanması üçün icma başçılarının keçirdikləri yığıncaqları; qədim dövlətlərin knyaz və hökmdarlarının müharibə aparmaq qaydalarının harızlanması məqsədilə keçirdikləri yığıncaqları; ümumi dini inanc qaydalarının razılaşdırılması ilə bağlı kilsə toplantıları; hökmdarların müharibənin nəticələri, məğlubların cəzalandırılması, qaliblərin mükafatlandırılması üzrə konqresləri aid idi.

Bu növ təşkilatların intensiv şəkildə formalaşması daha çox istehsal gücünün inkişafı, dövlətlər və xalqlar arasında iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətlərin genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi, dünya bazarının formalaşması, xalqlar və

dövlətlər arasında ticarət və digər münasibətlərin intensivləşməsi prosesindən qaynaqlanırdı. Əvvəlcə müvafiq dövlətlərarası müqavilələr, sazişlər bağlanır, onların reallaşdırılması mexanizmləri müəyyənləşdirilir, sonra isə iqtisadi, mədəni və digər təşkilatlar yaradılırdı. Yeni dövrdə bu proses sistemli xarakter almağa başladı. Həyatın müxtəlif sahələrində əməkdaşlığın əsasının qoyulması üçün institutlar meydana çıxdı.

Yeni dövrün ilk siyasi institutlarından (təsisatlardan) biri Avstriya, Prussiya və Rusya monarxları arasında bağlanan Müqəddəs İttifaq, habelə köləliyə qarşı Konfransda formalaşmış nəzarət mexanizmi (1840-ci il) olub.

Onun ardınca, Beynəlxalq Hüquq assosiasiyası (1873), Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi (1875), Dış Həkimlərinin (1878), Yazıçı və Rəssamlarının (1878) beynəlxalq assosiasiyası, Parlamentlərarası İttifaq (1889), Beynəlxalq İctimai Sağlamlıq Qərarı və s. təsis edilib.

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi tarixində beynəlxalq təşkilatların dünya siyasi prosesində rolu və yeri barədə müxtəlif və çox vaxt bir-birinə tam əks olan təsəvvürlər formalaşmış. Realist istiqamətin nümayəndələri (siyasi realizm, neorealizm) beynəlxalq münasibətlərdə beynəlxalq təşkilatların rolunun ikinci dərəcəli olduğunu düşünürlər. Onlar beynəlxalq təşkilatlara ya da dövlətin öz maraqlarını müdafiə etmək üçün yaratdığı qrup, ya da ayrı-ayrı dövlət və dövlətlər qrupunun xarici siyasətində bir vasitə kimi baxırlar.

Liberal istiqamətin nümayəndələri isə beynəlxalq təsisatların fəaliyyətində beynəlxalq münasibətlər sisteminin və strukturunun bütövlükdə yenidən qurulmasına ümid bağlayırlar. Onların fikrincə, beynəlxalq təşkilatlar nəinki dövlətdən fərqli olaraq beynəlxalq siyasətdə tam müstəqil rol oynaya bilməz, hətta yavaş-yavaş dövləti beynəlxalq siyasətdən kənara atmaq qabiliyyətinə belə malikdir. Bununla belə liberallar və neoliberallər həmişə belə güman edirlər ki, beynəlxalq təşkilatlar təkcə dövlətlərarası deyil, həm də millətüstü xarakterə malik ola, ayrı-ayrı milli dövlətlərin hakimiyyəti fəvqündə yer tuta bilərlər. Beynəlxalq universal

təşkilatların bazasında formalaşması nəzərdə tutulan dünya hökumətinin yaradılması ilə bağlı çoxsaylı liberal layihələr yuxarıdakı ideyaya əsaslanıb. Son onilliklərdə milli dövlətlərin rolunun birdən-birə aşağı düşməsi və dövlət suverenliyi anlayışının getdikcə əvvəlki mənasını itirməsi fonunda, neoliberallərin, dünyada beynəlxalq təsisatlarının rolunun artması barədə təsəvvürləri daha geniş yayıldı.

Bütövlükdə isə hər iki baxış yaşama hüququna malikdir, ona görə ki, onların hər ikisi vahid dünya siyasi prosesinin müxtəlif tərəfləridir, yalnız bu nəzəriyyələr birinci halda keçmişə, ikincidə isə gələcəyə istiqamətlənib. Digər tərəfdən, indinin özündə və kəmişdə milli dövlətlər beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində öz milli maraqlarını reallaşdırır elə buna görə də, həmin təşkilatlara daxil olublar və olurlar. Siyasi təcrübə göstərir ki, əgər hər hansı bir dövlət beynəlxalq təşkilatın fəaliyyətinə tam nəzarət edir, qərar qəbul edilməsi və reallaşdırılması prosesinə həlledici təsir göstərə bilirsə, o halda beynəlxalq təşkilat həmin dövlətin siyasi alətinə çevrilir. Buna nümunə olaraq Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatını (NATO) göstərmək olar. NATO soyuq müharibə illərində ABŞ-ın siyasi aləti olub və onun başa çatmasından sonra da alət kimi qalmaqdadır. Eyni ilə Varşava müqaviləsi təşkilatı da soyuq müharibə dövründə Sovet İttifaqının siyasi aləti idi.

Digər tərəfdən beynəlxalq təşkilatların sayının və onların dünya siyasətində rolunun artması həqiqətdir. Bunula belə, beynəlxalq münasibətlərin təcrübəsi göstərir ki, dövlətlərarası fəaliyyət üçün yaradılan və fəaliyyət göstərən beynəlxalq təsisatlar vaxt keçdikcə millətüstü xətt və funksiya qazana bilər. Buna nümunə olaraq Avropada inteqrasiya təcrübəsini – Avropa İqtisadi İttifaqının (Aİİ) vaxt keçdikcə Avropa İttifaqına çevrilməsini göstərmək olar. Siyasət elmi baxımından beynəlxalq təşkilatların mahiyyəti və statusu müzakirə obyektinə olsa da, beynəlxalq hüquq baxımında bu sahədə heç bir problem yoxdur. Beynəlxalq hüquq sahəsində ixtisaslaşmış hüquqşünaslar belə fikirdədirlər ki, beynəlxalq hüququn subyektinə olan hökumətlərarası təşkilatlar öz daxillərində üzv dövlətlərin

suverenliyinə hörmət etməklə ümum maraqlar çərçivəsində fəaliyyət göstərən daimi orqanları ilə ümumi məqsədlər üçün beynəlxalq müqavilə və dövlətlərin birləşməsi əsasında yaradılmış təsisatdırlar.

Səlahiyyətləri və iştirakçı dövlətlərin tərkibinə görə bu təşkilatlar müxtəlif qruplara bölünürlər:

- Ümumi səlahiyyətli dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar – bunlar sahələrindəki fəaliyyəti beynəlxalq münasibətlərin siyasi, iqtisadi, mədəni və s. münasibətləri əhatə edən dövlətlərin birliyi (məsələn, BMT);

- Xüsusi səlahiyyətli dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar – bunlar fəaliyyəti beynəlxalq münasibətlərin xüsusi sahəsini əhatə edən dövlətlərin birliyi, məsələn, hərbi-siyasi təşkilat (NATO), iqtisadi təşkilat (BVF), mədəniyyət, təhsil və elm üzrə BMT qurumu (UNESCO);

- Açıq dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar – bunlar üzvlüyün tələblərinə cavab verən hər bir dövlət qəbul edildiyi təşkilatların (Məsələn, Beynəlxalq Səhiyyə Təşkilatı və digər əksər beynəlxalq təşkilatlar);

- Qapalı dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar – bunlar yalnız ilk təsisçilərin razılığı ilə yeni üzvlərin qəbul edildiyi təşkilatlardır (NATO);

- Regional mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir dövlətin üzvlüyünə imkan verən universal beynəlxalq təşkilatlar – bunlar; məsələn, vaxtilə mövcud olan Millətlər Liqası, bu gün BMT və BMT sisteminə daxil olan ixtisaslaşmış təşkilat və təsisatlar); və s.

- Regional dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar – eyni region sərhədləri daxilində yerləşən dövlətlərin birliyi (məsələn, Amerika Dövlətləri Təşkilatı, Ərəb Dövlətləri Liqası).

Beynəlxalq təşkilatların hüquqi mahiyyətinin əsasını ümumi məqsədlərin və marqların olması təşkil edir. Beynəlxalq təşkilatın səlahiyyət sahəsi iştirakçı dövlətlərin verdiyi müəyyən səlahiyyətlər daxilində fəaliyyət sferası və ya obyektidir. Beynəlxalq təşkilatların funksiyaları nizamlayıcı, nəzarətədiçi və

operativ ola bilər. Onlara verilmiş səlahiyyətlər iştirakçı dövlətlərin müqavilə əsasında verdiyi hüquqlarla məhdudlaşır.

Beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlarla (BHT) yanaşı, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları (BQHT) da mövcuddur. İkincinin birincidən fərqi odur ki, belə təşkilatlar rəsmi dövlət strukturları tərəfindən deyil, xüsusi şəxslər və bir neçə dövlətin ictimai birlikləri tərəfindən yaradılır. BQHT beynəlxalq hüququn subyektı olmasa da, bu bəzi təşkilatların müasir beynəlxalq münasibətlərdə fəal rol oynamasına mane olmur.

İştirakçıların tərkibi, fəaliyyət xüsusiyyətləri və məqsədlərindən asılı olaraq BQHT və BHT-lərin müxtəlif növləri var. Məsələn, dini (Kilsələrin Ekumenlik Şurası), idman (Beynəlxalq futbol Federasiyası), hüquq müdafiəsi ("Beynəlxalq Amnistiya), ekoloji ("Greenpeace), siyasi (Sosialist İnternasionalı, Beynəlxalq Demokratik İttifaq) BQHT-lər mövcuddur.

BQHT-lərin dünya siyasətinə cəlb olunması dərəcəsi eyni deyil. Siyasi xarakterli təşkilatlar biləvsitə dünya siyasətinin subyektı kimi çıxış edirlər. Sosialist İnternasionalı qurumuna daxil olan partiyalar milli səviyyədə fəaliyyətlərilə bərabər həm də müxtəlif forumlarda bir çox beynəlxalq problemlərin həllində iştirak edir. "Greenpeace" və "Beynəlxalq amnistiya" təşkilatları da öz imkanları daxilində beynəlxalq siyasi fəaliyyətə qoşulurlar. Ancaq siyasətlə maraqlanmadıqlarını elan edərək düşünülmüş şəkildə siyasətdən kənar qalan qeyri-siyasi BQHT-lər də var.

Bəzi neoliberal və postmodernist konsepsiya tərəfdarlarının fikrincə, BQHT-lərin inkişafı perspektivi «qlobal vətəndaş cəmiyyətinin» formalaşmasına gətirib çıxara bilər. Bu isə dövlətin inkişafında milli çərçivədə formalaşan vətəndaş cəmiyyətindən daha çox beynəlxalq münasibətlər sisteminə mühüm təsir etmək qabiliyyətinə malik olacaq. Bu qənaətlərin həqiqi olub-olmadığını zaman göstərəcək, lakin beynəlxalq münasibətlərin nəzəri və praktikasında qeyri-hökumət təşkilatlarından daha çox beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların fəaliyyəti böyük əhəmiyyətə malikdir.

Beynəlxalq təşkilat – bir neçə dövlət və vətəndaşlar qrupunun maraqlarına toxunan beynəlxalq problemlərin birgə həlli üçün bir vasitədir. Müvafiq olaraq bu təşkilatların subyektləri dövlət, onların təsisatları və vətəndaş birlikləridir. Təşkilatın nizamnaməsində bu subyektlər üzv adlandırılırlar. Formal olaraq beynəlxalq təşkilatın üzvləri bərabərhüquqlu hesab olunurlar. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 3-cü maddəsinə görə bu təşkilat "bütün üzvlərinin suveren bərabərliyi" prinsipi əsasında formalaşmışdır. Müasir beynəlxalq təşkilatlarının nizamnamələri və nizamnamə məqsədləri BMT-nin Nizamnamə və məqsədlərinə uyğun olmalı, müvafiq olaraq onların üzvlüyü bərabərliyə əsaslanmalıdır.

İlkin olaraq bütün beynəlxalq təsisatlarda qərar yekdilliklə qəbul edilirdi. Bu təsisatların fəaliyyətində konsensus prinsipi 1899-cu il Haaqa konfransında tətbiq edilib. O vaxta qədər bütün qərarlar bəzi bitərəf qalanlardan başqa yekdilliklə qəbul olunmuşdu. Səsvərmədə bitərəf qalmaqla qəbul olunan qərarla qismən razılaşma hesab olunur, gələcəkdə ona hörmət münasibətini sübut edirdi. Amma konsensus prinsipi işlək mexanizmə çevrilə bilmədi. Xüsusilə bu prinsip Millətlər Liqasının fəaliyyətinə mənfi təsir göstərdi. Belə ki, bu təşkilatın nizamnaməsində qərarların yekdilliklə qəbulu prinsipi müəyyən olunmuşdu. Buna görə də, 1930-cu il Haaqa konfransında, qəbul olunan qərarın vacibliyindən asılı olaraq sadəcə çoxluqdan $\frac{3}{4}$ -ə qədər səsle qüvvəyə minməsinə nəzərdə tutan səslemlərin çoxluğu prinsipi müəyyən edildi. Bu normalar BMT-nin Nizamnaməsində o vaxt özünə yer tapdı ki, bəzi beynəlxalq təşkilatlar bu mötəbər quruma daxil oldu. Daha məsuliyyətli məsələlərlə bağlı qərarlar hələ də bir qədər fərqli tərkiblə konsensus yolu ilə qəbul edilir. Belə ki, Təhlükəsizlik Şurasında qərar qəbul edilməsi üçün 5 daimi üzvün hamısının konsensusu tələb olunur. Deməkdir ki, bütün daimi komissiyalarda qərarlar yalnız yekdillik şərtinə əməl olunmaqla qəbul olunmuş hesab edilir. Bir sıra regional təşkilatların rəhbər orqanlarında da qərar qəbul etmək üçün konsensus lazım gəlir.

Konsensus bütün səslerin eyni olması və bərabər hüquqluq deməkdir. Həqiqətdə isə heç bir faktiki bərabərlik mövcud deyil. Hansı suveren bərabərlikdən söhbət gedə bilər ki, əgər BMT-nin üzvü bir dövlət onun bütün rəhbər orqanlarında iştirak edir, qəbul olunan bütün qərarların hazırlanması və ya qəbul olunmasına təşəbbüs göstərir, amma onun səsi qərar qəbul edilərkən yalnız tövsiyə xaraketri daşıyan Baş Assambleyanın sessiyasında nəzərə alınır? Təhlükəsizlik Şurasının 5 üzvünün hər biri digər bütün BMT üzvlərindən fərqli olaraq Şurada, bəzi hallarda BMT-nin digər rəhbər orqanlarında qərar çıxarılanda xüsusi çəkiyə malikdirlər. Belə ki, onlar bütün dünyanın iradəsinə veto qoymaq hüququna malikdir.

Bəzi beynəlxalq təşkilatların nizamnamələri üzvlərin bərabərliyini elan etməklə yanaşı, əslində bərabərsizliyi möhkəmləndirir. Belə ki, BVF-da üzvlərin qərar qəbul edilməsində çəkisi onun bu təşkilata qoyduğu maliyyənin həcmi ilə müəyyən edilir. Bütün üzv dövlətlər maksimal həcmdə əmanət qoyma hüququna malikdirlər, yəni bu qadağan deyil. Amma onun təşkilatda çəkisi faktiki üzlük haqqı ilə müəyyən edilir. Bu üzlük haqqı isə faktiki olaraq aparıcı 54 ölkənin səslerini bir-birindən fərqləndirir. Eyni zamanda BVF-nun üzvü olan 43 dövlətin bir yerdə səslerin cəmişi 1% olmasına gətirib çıxarır.

"Səs çəkisinin" müəyyənləşdiricisi kimi digər, bir sıra amillər də ola bilər. Bəzən, hər ölkə üçün səslerin sayı tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Məsələn, Avropa İttifaqının toplantılarında iri dövlətlər kiçik və orta dövlətlərə nisbətən daha çox səsə malik olurlar. Səs çəkisinə bariz nümunə olaraq BMT TŞ-nin onun 5 daimi və 10 müvəqqəti üzvlərinin səslerini göstərmək olar. Qərar qəbul edilməsi üçün TŞ-nin 9 üzvünün, o cümlədən 5 daimi üzvünün razılığı lazımdır. Əgər hətta TŞ-nin 14 üzvü qərarı dəstəkləsə belə, ona qarşı daimi üzvlərdən biri qarşı çıxarsa, qərar qəbul edilə bilməz.

Beynəlxalq təşkilatın fəaliyyətinin hüquqi əsasları qurum yaradılmazdan qabaq iştirakçı dövlətlər tərəfindən müəyyən edilir. Ancaq şərtlərin daimi dəyişməsi onları yeni vəzifələrə

uyğunlaşmağa vadar edir. Buna beynəlxalq təsisatların nizamnaməsinə yenidən baxmaq və dəyişiklik etmək yolu nail olunur. Bu dəyişiklik ideyasının və təqdimatın hansı dövlət tərəfindən irəli sürülməsindən asılı olmayaraq məsələ yalnız yekun olaraq üzv dövlətlərin səlahiyyətli nümayəndələrinin iştirak etdiyi xüsusi konfransda həll oluna bilər. Bu norma BMT-nin Nizamnaməsinin 109-cu maddəsi, Aİİ-nin nizamnaməsinin 236-cı, MAQATE-nin Nizamnaməsinin 18-ci maddəsində təsbit edilib. Bir qayda olaraq, düzəliş layihə şəklində beynəlxalq təşkilatın rəhbər orqanlarında müzakirə edilir, əksəriyyət səsə qəbul olunur və nizamnamə normaları əsasında konfransda təsdiq edilir. BMT-nin Nizamnaməsinə əsasən, ona düzəlişlər Baş Assambleya üzvlərinin 2/3-nin lehinə səs verməsi və Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri də daxil olmaqla BMT üzvü olan ölkələrin 2/3-nin parlamentində konstitusiyaya proseduru ilə ratifikasiya etməsindən sonra qüvvəyə minir. Bu qanunvericilik prinsipi və ya konstitusiyaya çoxluğu prinsipidir.

Elə hallar da olur ki, beynəlxalq təşkilatın üzvləri bu və ya digər dəyişikliyin qəbul edilməsinə qarşı çıxış edir və qəbul olunmuş düzəlişi ratifikasiyadan imtina edirlər. Prinsipcə hər bir üzv ölkə belə məsələlərin həllində suverendirlər. Digər tərəfdən beynəlxalq problemlərin həllində bir və bir neçə dövlətin, mütləq əksəriyyətin yolunu kəsərək öz iradəsini qəbul etdirmək imkanı əldə etməsi ağıllı hərəkət və normal hal sayıla bilməz. Buna görə də, beynəlxalq təşkilatların praktikası bu vəziyyətlərdən çıxmaq üçün müxtəlif variantlar işləyib hazırlayıblar.

Birincisi, beynəlxalq təşkilatların köməyi ilə bu və ya digər problemi həll etmək istəyən dövlət konstitusiyaya çoxluğu variantı ilə razılaşmırsa, ya könüllü, ya məcburi şəkildə bu təşkilatı tərk etməlidir.

İkincisi, təşkilatın üzvləri üzərlərinə yeni öhdəliklər götürmək və eyni zamanda öz iradələrini reallaşdırmaq üçün digər dövlətlərə mane olmamaq barədə şərtlər qoyurlar.

Üçüncüsü, özünün nizamnamə öhdəliklərini sistematik yerinə yetirməyən dövlət bu səbəbdən beynəlxalq təşkilatdan çıxarıla bilər.

Elə öhdəliklər var ki, onun yerinə yetirilməməsi yolverilməzdir.

Belə ki, Antarktida üzrə Müqavilə təşkilatının nizamnaməsi, düzəlişlərin qəbulu zamanı yekdillik nümayiş etdirməyən və düzəlişlərin ratifikasiyasını da bu yolla qəbul etməyən dövlətin mütləq təşkilatdan çıxarılmasını tələb edir.

Hər hansı təşkilatın fəaliyyəti müəyyən xərc, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti isə irihəcmli xərc tələb edir (icraedici orqanların işçilərinin əmək haqqı, sənədlərin çap olunması, beynəlxalq görüşlərin keçirilməsi, beynəlxalq proqramların maliyyə cəhətdən dəstəklənməsi və s.) təşkilatın büdcəsi rəhbər orqanlar tərəfindən müəyyən olunur və iştirakçı dövlətlərin assambleya və ya konfranslarında təsdiq edilir. Orada bütün lazımi əmək haqqı xərcləri, lazımi iş şəraiti (yer, avadanlıq, rabitə) yaratmaqla yanaşı beynəlxalq təşkilatın əməkdaşlarının ştatları, növbəti il təşkil olunacaq tədbirlərin hazırlanması və keçirilməsi nəzərə alınır. Beynəlxalq təşkilatın üzvlərinin xərcləri üzvlük haqqı şəklində müəyyən olunur. Dövlətlərin maliyyə imkanları eyni olmadığı üçün ödəmə qabiliyyətinə görə təsnifatlandırılırlar. Hər sinifdən olan dövlətə müvafiq həcmində üzvlük haqqı müəyyən olunur.

BMT-nin prosedur qaydalarının 161-ci bəndinə görə, hər ölkə üçün üzvlük haqqının həcmi hər il Baş Assambleya tərəfindən müəyyən edilir. BMT-yə üzvlük borcu olan, o cümlədən əgər bu məbləğ iki illik üzvlük haqqını ötürsə, o Baş assambleyada səsvermə hüququndan məhrum edilir. Bununla belə, gecikmənin üzürlü səbəblərdən baş verdiyini qəbul edirsə, Baş Assambleya belə üzvlərin səsvermədə iştirak etməsinə icazə verə bilər.

Beləliklə, artıq beynəlxalq təşkilatların həyat fəaliyyətinin hüquqi normaları formalassa da, onları demokratik və ədalətli saymaq hələlik tezdir. Amma getdikcə dövlətlərin hüquq bərabərliyi tendensiyasının güclənməsi müşahidə olunur. Beynəlxalq təşkilatların təcrübədə qarşılıqlı mənfəət əsasında

birgə fəaliyyət göstərən əsl suveren və bərabərhüquqlu tərəfdaşların birləşdiyi quruma çevrilməsi üçün xeyli vaxt lazımdır.

§2. Beynəlxalq təşkilatların strukturu və üzvlük

Beynəlxalq təşkilatlar öz strukturları ilə müasir beynəlxalq şəraitdə beynəlxalq münasibətlərin ikinci dərəcəli aktorları kimi qarşımıza çıxır. Beynəlxalq təşkilat dedikdə geniş mənada beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən, kommersiya məqsədi daşımayan və birdən çox dövləti maraqlandıran, lakin dövlət xüsusiyyətinə malik olmayan hər növ təsisat başa düşülür. Buna baxmayaraq statusları və münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının müəyyən olunması məsələsinə gəldikdə də beynəlxalq hüququn subyektləri olan hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlarla, müxtəlif milli hüquqi vəziyyətlə bağlı olan qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatlarının fərqi müəyyənləşdirmək lazımdır. Belə ki, hökumətlərin təmsil olduğu beynəlxalq xarakterli aktorlar kimi müəyyənləşdirdiyimiz Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), Avropa Şurası (AŞ), NATO kimi təşkilatları beynəlxalq təşkilatlara, dövlətin hökumətlərinin təmsil olunmadığı Beynəlxalq Aviasiya Təşkilatı (International Air Transport Association – IATA) Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi hökumətlərarası, (transgovernmental) beynəlxalq (international non transnational) və ya qeyri-hökumət təşkilatlarına (international non governmental organization – NGO) bölmək olar.

Beynəlxalq təşkilatları müxtəlif kriteriyalara əsasən təsnifatlandırmaq olar. Tətbiq olunan beynəlxalq hüquq normalarına əsasən hüquqi baxımdan mühüm kriteriyaların aşağıdakılar olduğu məlum olur:

- a. Qlobal və ya regional olması;
- b. Ümumi əhatəli və müəyyən bir məsələ ilə bağlı olması;
- c. Birgə məqsədi təmin edici və inteqrasiya məqsədli olması.

Müəyyən vaxtdan sonra üzvlüyün bütün dövlətlər üçün açıq olması səbəblə Millətlər Liqasının(Cəmiyyətinin), «mövcud olan

və ya demək olar ki, bütün aktorları öz sisteminə daxil etməyi vacib saydığı» fikrindən çıxış etdiyi üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) global olduğunu qeyd etmək olar. Yalnız müəyyən bir coğrafi regionun dövlətlərinə açıq olan Avropa Şurası, Avropa İttifaqı kimi qurumlar isə tipik regional təşkilatlardır. «Beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi mühafizə etmək» məqsədilə yaradılan BMT ümumi əhatəli, Şimali Atlantika regionunda rifah və əmin-amanlığın inkişafı məqsədi ilə yaradılan NATO müəyyən məsələ ilə bağlı yaradılan təşkilata nümunədir. Afrika İttifaqı Təşkilatı, İslam Konfransı Təşkilatı kimi qurumlar birgə məqsədi təmin edən təşkilatlar, Avropa İttifaqı (AI), Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QİƏT) kimi qurumlar isə inteqrasiya məqsədi daşıyır.

Bir beynəlxalq təşkilatın beynəlxalq xarakterə malik olması üçün ona üzv olan dövlətlərdən kifayət qədər üstün və daimi təsirə malik olması lazımdır. Beynəlxalq təşkilatın beynəlxalq xarakteri sözügedən fərdi təsirinin mövcudluğunun müəyyən edilməsi ilə meydana çıxır. Təcrübədə bir beynəlxalq təşkilatın beynəlxalq xarakterinin sübutu olaraq aşağıdakı səlahiyyətlərlə təmin olunması ilə müəyyən edilir: müqavilələrdə iştirak etmək, iştirak münasibətləri yaratmaq, təşkilatın daxili nizamını müsətəqil şəkildə formalaşdırmaq, təşkilatın və əməkdaşlarının dövlətlərin daxilində imtiyaz və toxunulmazlığa malik olması, beynəlxalq öhdəliyə malik olmaq və digər beynəlxalq hüquqi subyektlərin beynəlxalq öhdəliklərini təqdim etmək. Beynəlxalq təşkilatlar öz təsirlərini tabeliyindəki orqanlar vasitəsilə göstərirlər. Bu səbəblə təşkilatlarda təsis müqavilələri ilə müəyyən olunan əksər hallarda şura, baş assambleya, katiblik formasında struktur olur.

Beynəlxalq təşkilatları dövlətdən fərqləndirən cəhətlər isə aşağıdakılardır:

a. bir beynəlxalq təşkilatın qarşısında öhdəlik götürdüyü mənşəcə ona bağlı olan icma və dövlət yoxdur;

b. beynəlxalq təşkilat «imperium» adlanan əmr vermək və bunlara tabe olmayanları məcburetmə səlahiyyətlərinə malik deyil;

c. beynəlxalq təşkilatların yaranması yalnız üzv dövlətlərin bu istiqamətdə qəti iradə nümayiş etdirməsilə həyata keçir. Üzv dövlətlər iradələrini əksər hallarda sazişlərlə bəyan edirlər.

ç. beynəlxalq təşkilatların hüquqi xüsusiyyətləri məqsədləri ilə məhdudlaşır.

Beynəlxalq təşkilatlara üzvlükdə iki forma müşahidə edilir. Təşkilatın təsis edilməsini həyata keçirən, təsis sazişinə imza atan dövlətlər təsisçi və ya əsas üzv, daha sonra təşkilata qatılan üzvlər isə sonradan qəbul edilmiş üzv adlandırılır. Beynəlxalq təşkilatların nizamnamələrinə əsasən bütün üzv dövlətlər bərabərhüquqludurlar. Bunula da əsas üzvlərlə sonradan qəbul edilən üzvlər arasında hər hansı bir fərq yoxdur. Lakin müstəsna hallarda qaydalardan xaric olaraq təsis müqaviləsinə əsasən bəzi üzvlər səsvermə zamanı qərar qəbulətməyə mane ola bilərlər.

Əksər hallarda beynəlxalq təşkilatların üzvləri müstəqil dövlətlər olsa da, bir sıra siyasi şərtlər nəticəsində bəzən dövlət statusu qazanmamış icmaların da beynəlxalq təşkilatlara tamhüquqlu üzv kimi daxil olduqları müşahidə edilir. Sovet İttifaqı parçalanmamışdan əvvəl Ukrayna və Belarusun federal dövlət statusuna baxmayaraq, BMT yaranandan ona üzv olmasını buna misal kimi göstərmək olar. Digər tərəfdən milli azadlıq hərəkatlarının beynəlxalq təşkilatların üzvləri olması mümkündür. Məsələn, Fələstin dövləti elan edilməzdən qabaq Fələstin Azadlıq Təşkilatı, Ərəb Dövlətləri Liqası və Ərəb Maliyyə Fondu təşkilatlarına tam üzv olub.

Üzvlüyə qəbul, çıxma və üzvlükdən çıxarılma hər təşkilatda fərqlidir. Təşkilatlara üzvlük ümumiyyətlə təşkilat tərəfindən müəyyənləşdirilmiş şərtləri təmin edən namizədlərin müraciətlərini tədqiq edərək qəbul edilmə formasındadır. Buna baxmayaraq, Avropa Şurasına qəbulda olduğu kimi üzvlüyə dəvət olunma da mümkündür. Bununla yanaşı, beynəlxalq təşkilatların işlərində iştirak etmək üçün tam üzvlük şərti qoyulmur. Təşkilata

üzv olmayan dövlətlərin və ya başqa qurumun beynəlxalq təşkilatların işlərində «müşahidəçi» statusunda, səsvermə hüququ olmadan iştirak, nümayəndələrə müzakirələrlə bağlı çıxış etmək imkanı verilə bilər. 1965-ci ildə müqavilədə tərk etmə olmadığı halda İndoneziyanın BMT-dən, 1966-cı ildə Fransanın və 1974-cü ildə Yunanistanın NATO-nun hərbi qanadını tərk etməsi kimi dövlətlərin imtina yolu ilə təşkilatdan çıxması da mümkündür. Təşkilat üzvlüyünə xitam verilməsi tez-tez rast gəlinən bir hal olmasa da, İsrailə sülh müqaviləsi imzalayan Misir 1974-cü ildə Ərəb Liqasından çıxarılmışdı.

§3. Keçmişdəki təcrübə

Dövlətlər arasında daimi əməkdaşlığa hesablanmış fəaliyyət təcrübəsinə XIV əsrdən etibarən rast gəlmək mümkündür. 1305-ci ildə Pyer Dubois avropalı şahzadələrin birləşərək bir federasiya yaratmalarını, bir millətlər məclisinin olmasını, məclis tərəfindən həll edilməyən mübahisələrin (münaqişələrin) 9 nəfər hakimdən ibarət məhkəmə tərəfindən həllini təklif etmişdi. Həmin dövrdə, Dante bütün dünya ölkələrinin, hədsiz səlahiyyətlərə malik bir imperatorun rəhbərliyi altında birləşməsi ideyasını müdafiə etmişdir. 1623-cü ildə Emerik Kruz münaqişələrin bütün dövlətlərin təmsil olunduğu bir hakim heyəti tərəfindən həll edilməsini, Duk de Salli 15 dövlətli Avropa, Uilyam Penn, qəbul edəcəkləri təqdirdə, türklərin iştirak edə biləcəyi Avropa dövlətləri nümayəndələrindən ibarət assambleya təklif edərək əməkdaşlığın nəzəri əsaslarını formalaşdırmışlar. Abbe de Saint-Pyer qanunvericilik və mühakimə səlahiyyətlərinə malik Avropa Senati ideyasını işləyib hazırladığı, nəhayət İmmanuel Kantın təkliflərinin Millətlər Liqasında öz əksini tapdığını qeyd etmək olar. Bununla yanaşı, dövlətlər arasındakı münaqişələrin həll edilməsi cəhdlərinin, bir məqsədə hesablanmış birgə fəaliyyət göstərmək axtarırlarının, sülh layihələrinin, sülh üçün nəzərdə tutulan həyata keçirilə bilən ilk təşkilatlanmanın Avropa uzlaşma (nizam) sistemi olduğunu qeyd etmək mümkündür.

1792-ci ildən başlayaraq 1815-ci ilə qədər davam edən müharibələrdə Fransa krallıq təzyiqi altında inildəyən millətləri xilas etmək naminə Avropanın bir çox hissəsində hegemonluğu ələ keçirmişdi. Təxminən 25 il davam edən bu müharibələr Avropada qüvvələr balansını və siyasi coğrafiyanı geniş şəkildə dəyişdirmiş və dövlətlərarası münasibətlərdə yeni inkişafa səbəb olmuşdur. İngiltərənin xarici işlər naziri Kastleric ilə Avstriya baş naziri Metternixin ölkələrinin ənənəvi fərqli mövqe və siyasətlərindən imtina edərək Avropa siyasətinin ümumi xətlərində, yeni sülh və düzənin yaradılmasında razılığa gəlmələri Vyana sazişini meydana çıxardı. Vyana konfransı davam edən zaman Napoleonun yenidən fransada hakimiyyətə gəlməsi və Vaterloda məğlub olması səbəbindən İkinci Paris sülh müqaviləsi imzalandı. Fransa üçün ağır şərtləri özündə əks etdirən bu müqavilədən sonra Fransaya qarşı Avstriya, İngiltərə, Prussiya və Rusiyanın 20 noyabr 1815-ci ildə imzaladığı müqavilə ilə "Dördlər" ittifaqı yaradılmışdır. Bu ittifaqın məqsədi 20 il müddətində Fransa tərəfindən hücumun təkrarlanması halında Avropada daimi siyasi düzənin yaradılması üçün lazımı tədbirləri tam bir uzlaşma şəraitində görmək idi.

Bunun ardından 26 sentyabr 1815-ci ildə Avstriya, Prussiya və Rusiyanın "Müqəddəs İttifaq"ı yaratmaları və Vyana konfransı çərçivəsində İngiltərənin "Müqəddəs İttifaq"a daxil olması ilə Dördlük idarəçiliyi meydana çıxır. 1818-ci ildə Fransanın da iştirakı ilə "Beşlik" idarəçiliyinə çevrilən bu əməkdaşlıq Avropa uzlaşma sisteminin yaranmasını təmin etmişdir. Avropa uzlaşma sistemi özləri özlərini Avropanın mühafizəçiləri kimi təyin etmiş böyük dövlətlərin arasındakı uzlaşmanı təmsil etməkdə idi.

Paris razılaşmaları və Fransadakı nizamlanma ilə Vyana konfransı, 1648-ci il tarixli "Vestfaliya sülhü", I Dünya müharibəsindən sonra keçirilən Paris sülh konfransları arasında ən geniş və köklü dəyişikliklər gətirən beynəlxalq toplantıdır. Lakin sistemin işləməsinin sistematik olduğunu söyləmək mümkün deyil. Avropa uzlaşma sistemi fəaliyyətini lazım gəlsə nəhəng qüvvələrin təşəbbüs və nəzarətində yığışan beynəlxalq

konfranslar formasında davam etdirib. Avropa uzlaşması həqiqi bir beynəlxalq idarəetmədən iki baxımdan fərqlidir. İlk öncə təşkilatlanmış deyildi. Böyük dövlətlər arasında nizamlı olaraq toplaşmaq və ya toplaşmaq üçün razılaşıdırılmış müqavilə yox idi. Böyük dövlətlər beynəlxalq vəziyyət nə vaxt ümumi fəaliyyət tələb edərsə, o zaman toplanırdı. Digər tərəfdən, Avropa uzlaşması toqquşmaları dayandıracaq, birgə qərar və fəaliyyət üçün hədləri təmin edəcək mənəvi razılıq birliyindən məhrum idi. Buna baxmayaraq, Avropa uzlaşması mövcudluğunun davam etdirdiyi XIX əsr ərzində ümumi sülhü qorumaq yolunda böyük uğurlar nümayiş etdirmişdir.

Beynəlxalq problemlərin müzakirə edilərək əməkdaşlıq yolu ilə həll edilməsi baxımından mühüm təsisat 1899-cu il və 1907-ci il Haaqa sülh konfransları sistemidir. Avropa uzlaşması sistemi çərçivəsindəki toplantılara nisbətən daha geniş şəkildə təşkil olunan bu konfranslar, onların böyük əksəriyyəti kimi böhran və ya müharibə sonrasında yeni tarazlığı formalaşdırmaq üçün deyil, böhran və ya müharibələrin meydana çıxması ehtimallarını azaltmağı və ya bu hallarda tərəflərin itkilərini azaltmağı qarşısına məqsəd qoyurdu. Rus çarı II Nikolayın dövlətlər arasında əlaqələrin genişlənməsi, sülhün qorunması və silahsızlanma məsələlərinin müzakirə edilməsi məqsədilə 1898-ci ildə etdiyi çağırışa əsasən 1899-cu ildə Haaqada keçirilən toplantıda 26 dövlət iştirak edirdi. Toplantıda quru və dəniz müharibələri hüququ ilə bağlı qərarlar qəbul edilmiş, münacişlərin sülh yolu həlli üçün Daimi Arbitraj Məhkəməsinin yaradılmasına qərar verilmişdir. İkinci Haaqa konfransının təşəbbüskarı ABŞ olmuş, 44 dövlətin nümayəndələrinin iştirak etdiyi toplantılar 4 ay davam etmişdir.

Haaqa sisteminin beynəlxalq təşkilatlanma prosesinə gətirdiyi ən böyük yenilik "qloballaşmadır". İkinci Haaqa konfransı yalnız Avropanın böyük dövlətlərinin yox, bütün dünyanın kiçik dövlətlərinin də təmsil olunduğu "idarə heyəti" xarakteri daşıyan ilk beynəlxalq toplantı olub. Kiçik dövlətlər beynəlxalq məsələlərdə müstəqillik və bərabərlik hüquqlarından ilk dəfə tam

şəkildə istifadə fürsətini əldə etmişdilər. Beynəlxalq problemlərlə məşğul olan Beynəlxalq Təhqiqat Komissiyası kimi daimi orqanların yaradılması, fəaliyyət mexanizmləri ilə səs verməyə müvafiq metodların inkişaf etdirilməsi məqamları təkrar olaraq bu konfranslarda meydana çıxan digər mühüm yeniliklərdir.

XIX əsr ərzində davam edən Avropa uzlaşması ilə paralel şəkildə sənayedəki və müharibə texnologiyalarındakı inkişaf, XIX əsr qüvvələr balansında Osmanlı İmperiyasının zəifləməsi səbəbindən yaranan boşluq o dövrün güclü dövlətlərinin Avropanın xaricində təsir dairəsi axtarırları bu dəfə ümumi müharibəyə, I Dünya müharibəsinə gətirib çıxardı. Müharibə artıq sərhədlərdə apırlan bir mübarizə formasından çıxaraq "dünya müharibəsi" halına çevrildi. XIX əsrin sənayecə inkişaf etmiş dövlətləri arasında, Avropanın xaricindəki regionlarında da 4 il davam edən müharibə Avropanın hərbi və iqtisadi gücünü tükəndirmişdi. Bu vəziyyət Avstriya-Macaristan və Osmanlı imperiyaları, çar Rusiyası və Almaniyanın dağılması nəticəsində Avropada yaranan qüvvələr boşluğunun ABŞ tərəfindən doldurulmasına zəmin hazırladı.

1917-ci il Avropa siyasətindən dünya siyasətinə keçidin dönüş nöqtəsi oldu. ABŞ-ın 1917-ci ildə müharibəyə qatılması və Rusiyadakı bolşevik inqilabından sonra iki rəqib ideologiya ilə dünyanın iki düşmən bloka bölünməsi prosesi formalaşmağa başladı. ABŞ prezidenti Vudro Vilsonun 8 yanvar 1918-ci ildə Paris sülh konfransında elan etdiyi on dörd kriteriyadan biri də bütün dövlətlərin ərazi bütövlüyün və müstəqilliklərini təminat altına alacaq bir millətlər cəmiyyətinin yaradılmasıdır.

§4. Millətlər Liqası (Cəmiyyəti)

Millətlər Cəmiyyətinin Ali Şurasının 18 aprel 1946-cı ildə keçirilən son toplantısında cəmiyyət özünü buraxdı. Ancaq ondan sonra yaradılan BMT-nin mahiyyətini düzgün anlamaq üçün Millətlər Liqası fəaliyyətinə qısa nəzər salmaq lazımdır.

Millətlər Liqası I Dünya müharibəsini başa çatdırmaq üçün Parisdə keçirilən sülh danışıqlarının yekununda yaradılmışdı. Paris sülh konfransı idarə heyəti tərəfindən yekun formaya salınan Liqanın Nizamnaməsi 28 aprel 1919-cu ildə qəbul edilib. Versal sülh müqaviləsinin ilk 26 maddəsindən ibarət Nizamnaməsini tərəflərin ratifikasiya etməsindən sonra 10 yanvar 1920-ci il tarixində rəsmi şəkildə yaradılan təşkilat siyasi mahiyyəti etibarını ilə Avropa uzlaşma sistemində olduğu kimi müharibə qaliblərinin formalaşdırdıqları və status-kvonun qorunması məqsədinə hesablanmış səciyyə daşıyırdı. Qısa bir şəkildə desək, Paris sülh nizamnaməsi tam uğursuzluğun və qısamüddətli məhdud maraqlar naminə tarixin ümumi axın istiqamətinin nəzərə alınmamasının nəticəsidir. Beləliklə, I Dünya müharibəsinə gətirib çıxaran əsas səbəb mövcud sistemin pozğunluqlarını, heç birini həll etməyərək yeni bir müharibənin toxumlarını səpməsidir.

Təşkilatın 42 əsas üzvü olub. Türkiyə təşkilata 1932-ci ildə, cəmiyyətin dəvəti ilə daxil olub. Cəmiyyətin orqanları – bütün üzvlərin bərabər hüquqla təmsil olunduqları Ali Şura, sayı vaxtaşırı dəyişən daimi və müvəqqəti üzvlərdən ibarət Təhlükəsizlik Şurası və katiblikdir (2-ci maddə). Ənənəvi dövlət sisteminin əsas prinsipləri “*suverenlik*”, “*ərazi bütövlüyü*” Cəmiyyətin də əsas götürdüyü prinsiplərdəndir. Cəmiyyətin məqsədi beynəlxalq əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təmin etmək idi. Lakin Liqanın Nizamnaməsində güc tətbiq etmək (dövlətlərin müharibə hüququ) tamamilə qadağan edilməmişdi. Dövlətlər Millətlər Liqasına üzv olmaqla heç bir vaxt müharibəyə qoşulmamağı deyil, Nizamnamədə qadağan edilən vəziyyət və formada müharibəyə əl atmamağı qəbul etmiş olurdular. Bu vəziyyət vaxtaşırı baş verən toqquşmaların qarşısını almaq yönündə tədbirlərin inkişaf etdirilməsinə mühüm dərəcədə mane olub. Ali Şura və məclisdə qərarlar üzvlərin yekdil səsləri ilə qəbul edilirdi. Beynəlxalq münaqişələrin nizamlanması ilə bağlı qərarlarda tərəflərin səsləri sayılırdı.

1920-ci ildə Polşa Litvanın keçmiş paytaxtı Vilnanı ələ keçirdiyi vaxt Millətlər Liqası beynəlxalq təşkilat kimi fəallıq göstərməyib. Lakin 1925-ci ildə Bolqarıstan və Yunanıstan arasında başlayan müharibə zamanı tərəflərə Liqanın məclis sədrinin göndərdiy teleqramla müharibə asanlıqla dayandırılıb. Cəmiyyət 1925-ci ildə İtaliyanın Yunanıstanın Korfu adasını işğal etdiyi vaxt müdaxilə etməyi rədd etdi. Yaponiya 1931-ci ildə Mancuriyanı, sonra isə 1937-ci ildə Çini işğal etdiyi zaman Cəmiyyət heç bir güc tətbiqi metoduna əl atmayıb. Eyni ilə Boliviya və Paraqvay arasında 1932-1935-ci illərdə gedən Çako müharibəsinin qarşısını almaq üçün yalnız silah blokadasını tətbiq etməklə kifayətlənib. Cəmiyyət Almanıyanın 1935-ci ildən sonra öz təbəçiliyində olan Dantsiq şəhəri və Saar hövzəsində Versal müqaviləsini davamlı olaraq pozmasına qarşı heç bir tədbir görməyib. 1935-36-cı illərdə İtaliyanın Həbəşistana qarşı işğalçılığına qarşı cəmiyyət təsirli tədbirlər görə bilməyib. 1936-1939-cu illərdə İspaniyadakı vətəndaş müharibəsində heç bir nəzərətim təmin edə bilməyib. Bununla yanaşı, 1939-cu ilin dekabrında cəmiyyət Sovetlər İttifaqı Finlandiyaya hücum etdiyi zaman onu təşkilatdan xaric edib. Bu hadisə cəmiyyətin son və ən qəti siyasi hərəkəti olub.

Beynəlxalq Daimi Məhkəmə cəmiyyətin orqanı olmamasına baxmayaraq, Millətlər Cəmiyyətinin Nizamnaməsinin 14-cü maddəsində Cəmiyyətin Ali Şurasının Daimi Beynəlxalq Məhkəmə ilə bağlı hazırlıqları görərək üzvlərin müzakirəsinə təqdim etmək nəzərdə tutulub. Beynəlxalq Daimi Məhkəmə Məhkəmə Statusunun məclisdə və Ali Şurada müzakirə edilərək qəbul olunmasından sonra 15 iyun 1922-ci ildə fəaliyyətə başlayıb. İlk qlobal və dövlətlərarası məhkəmə olan BDM-nin strukturu və fəaliyyəti BMT-nin yaranması ilə birgə BMT-nin bir orqanı kimi fəaliyyətə keçən Beynəlxalq Məhkəmənin əsasını təşkil edəcəkdə.

§5. BMT-nin yaranması və fəaliyyət prinsipləri

Universal beynəlxalq təşkilatın yaradılması ideyası siyasi düşüncə tarixində çoxdan meydana çıxmışdı. Lakin XX əsrə qədər bu ideya reallaşdırılmadı. Birinci Dünya müharibəsinin dəhşətli fəlakəti, on milyonlarla insanın çəkdiyi əzablar belə bir halın təkrarlanmasının qarşısını almağa malik ümumdünya təşkilatının ideyasına ümumi marağı gücləndirdi. 1919-cu ilin 28 aprelində ilk universal institut kimi Millətlər Liqasının təsis edilməsi Sülh və təhlükəsizliyin qorunmasında effektsiz oldu. Bu ona görə baş verdi ki, aparıcı Avropa ölkələrinin rəhbər dairələri öz xalqlarının tələbi ilə məcburən belə bir institut təsis etdilər. Əslində isə onlar dünya siyasətində qərarlarına tabe olacaqları müstəqil mərkəz istəmirdilər. Millətlər Liqasının təsisçiləri arasında rəqabət bu institutun fəaliyyətinə təsirsiz ötüşə bilməzdi.

İkinci Dünya müharibəsindən qabaqkı illərdə Qərbin demokratik dövlətlərinin tərəddüdləri və uzaqgörənlikdən uzaq olmaları nəticəsində yaranan boşluğu italyan faşizmi və alman nasizmi, yapon militarizmi doldurdu. 1939-cu ilin sentyabrında Almanıyanın Polşanı işğal etməsindən sonra Millətlər Cəmiyyətinin sistemini dağıdan hadisələr bir-birini müşayiət etdi. Almanıyanın 22 iyun 1941-ci ildə Sovet İttifaqına hücum etməsi və Yaponıyanın 7 dekabr 1941-ci ildə ABŞ-ın Havay adalarındakı Perl Harbur hərbi bazasına hücum etməsi, silahlı münaqişənin bütün dünyaya yayılmasına səbəb oldu.

Yəni İkinci Dünya müharibəsi birincidən daha amansız oldu və sülhün qorunması üçün ümumdünya təşkilatına ehtiyac məsələsi yenidən gündəliyə gəldi. Yeni bir universal təşkilatın yaradılması yönündə ilk addım İngiltərə baş naziri Çörçil və ABŞ prezidenti Ruzveltin 1941-ci ilin avqust ayında elan etdikləri «Atlantik xartiyası»dır. Bu bəyanatda dünyada sülhü qoruyacaq nüfuzlu bir təşkilatın yaradılması məsələsində iki dövlət xadiminin eyni mövqedə olduğu qeyd edilirdi. Atlantik xartiyasının layihəsi müzakirə olunan vaxt Çörçill ABŞ və Böyük Britaniyanın gələcəkdə «geniş və daimi ümumi təhlükəsizlik sistemi!» təsis

etməsi barədə bəndlərin daxil edilməsini təklif etdi. Lakin onun hakimiyyəti dövründə administrasiyasında dəniz nazirinin müavini işləyən V.Vilsonun acı təcrübəsini xatırlayan F.Ruzvelt bu təklifə mənfi yanaşdı.

Buna baxmayaraq, təşkilatın yaradılmasında ikinci addım Ruzvelt tərəfindən təklif olunan «birləşmiş millətlər» ifadəsinin işlədildiyi 1 yanvar 1942-ci il tarixli Birləşmiş Millətlər Bəyannaməsidir. 1 yanvar 1942-ci ildən sonra populyarlıq qazanan «birləşmiş millətlər» ifadəsinin müəllifi F.Ruzvelt sayılır. Beləliklə, antihitler koalisiyasında birləşən 26 dövlət Birləşmiş Millətlər Bəyannaməsi imzaladılar. Orada faşist Almaniyası və müttəfiqləri ilə sərt şəkildə qeyd-şərtsiz məğlubiyətə qədər mübarizə aparmaq və onunla separat danışıqlara girməmək ifadələri öz əksini tadi. İşğalçı dövlətlərə qarşı 26 dövlətin təmsilçilərinin Vaşinqtonda imzaladıqları bu bəyannamədə "Atlantik bəyannamə"sinin müddəaları təkrar edilmişdi.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində yeni ümumdünya təşkilatı üçün yüzdən çox layihə ortaya çıxdı. Bu cür təşkilatın ümumi konturları 1943-cü ilin oktyabrında ABŞ, SSRİ və Böyük Britaniya xarici işlər nazirlərinin Moskva Bəyannaməsində öz əksini tapıb. Orada «kiçik və ya böyük olmaqla bütün sülhpərvər dövlətlərin suveren bərabərliyi əsasında beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin mühafizəsi üçün qısa müddətdə ümumi beynəlxalq təşkilatın təsis edilməsi» gərəклиyi vurğulanırdı. Həmin ilin noyabrında «Böyük üçlüyün» hökumət başçıları Tehranda toplaşaraq bu bəyannaməni qəbul etdilər və öz xarici siyasi idarələrinə təşkilatın strukturunu, üzvlük formasını, rəhbər orqanlarını, qərar qəbulətmə mexanizmi və nəzarət icra mexanizmini müəyyənləşdirməklə bağlı tapşırıq verdilər.

Bu vəzifə, dörd ölkə (Çin, ABŞ, Böyük Britaniya, SSRİ) mütəxəssislərinin Vaşinqton ətrafındakı Dimbraton-Oksda 1944-cü ilin avqust-oktyabr aylarında keçirilən konfransda həll edildi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təsis sənədi sayılan müqavilə 7 avqust - 7 oktyabr 1944-cü il tarixləri arasında Vaşinqton ətrafındakı Dumbarton-Oksda keçirilən konfransın nəticəsi kimi

ABŞ, Böyük Britaniya, SSRİ və Çin nümayəndələri tərəfindən imzalandı. Bu toplantılarda həll edilməyən təhlükəsizlik şurasında səsvermə forması isə Ruzvelt, Çörçil və Stalin arasında 4-11 fevral 1945-ci il tarixlərində Yalta zirvə toplantısında yenidən müzakirə edilmiş və vaxtaşırı «Yalta formulu» deyə xatırlanan «veto» sistemi ilə bağlı razılıq əldə edilmişdi. Toplantıda həm də təşkilatın xartiyasının son variantının həll ediləcəyi konfransın aprel 1945-cü ildə San-Fransiskoda keçirilməsi və 1945-ci ilin 1 martına qədər işğalçı dövlətlərə qarşı müharibə elan etmiş dövlətlərin konfransa dəvət edilmələri haqda qərar qəbul olundu. Türkiyə də 23 fevral 1945-ci ildə Almaniya və Yaponiyaya müharibə elan edərək Birləşmiş Millətlər bəyannaməsini imzaladı, beləliklə də, San-Fransisko konfransında iştirak hüququ qazandı. Daha sonra 25 aprel 1945-ci ildə San-Fransiskoda toplanmış Almaniya və Yaponiyaya müharibə elan etmiş 50 ölkə nümayəndələri və bu toplantıya qatılmayan Polşa da BM Nizamnaməsinə imza atdı. Beləliklə, üzv dövlətlərin sayı 51-ə çatdı. Xartiya 24 oktyabr 1945-ci ildə qüvvəyə mindi. 10 yanvar 1946-cı ildə Vestminster sarayının (London) Mərkəzi zalında Baş Assambleyanın birinci sessiyası keçirildi. Onun işində 51 ölkənin nümayəndələri iştirak edib. BMT-də Birləşmiş Millətlər Xartiyasını imzalayan «əsas üzv» və daha sonra üzvlüyə qəbul olunan «yeni üzvlər» olmaqla iki növ üzv vardır. Xartiyanın 4-cü maddəsinə əsasən yeni qəbul olunan üzvlərdən tələb olunan şərtlər bunlardır:

- 1) sülhpərvər dövlət olmaq;
- 2) Nizamnamədəki bütün öhdəlikləri qəbul etmək;
- 3) Bu öhdəlikləri yerinə yetirmək qabiliyyətində olmaq.

Beləliklə, 2004-cü ilin sentyabr ayında BMT-yə üzv olan dövlətlərin sayı artıq 191-ə çatdı.

BMT-nin Nizamnaməsinin preambula hissəsində Birləşmiş Millətlərin ali məqsədləri elan edilir:

- gələcək nəsli müharibə fəlakətindən xilas etmək, insanın əsas hüquq və azadlıqlarına, insan şəxsiyyətinin şərəf və dəyərinə, kişi

və qadınların hüquq bərabərliyinə, böyük və kiçik xalqların bərabərliyinə inam yaratmaq;

- insanpərvərlik, beynəlxalq hüququn digər mənbələrindən irəli gələn öhdəliklərə hörmət və riayət etmək üçün şərait yaratmaq;

- geniş azadlıq şəraitində həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və sosial tərəqqiyə təsir göstərmək, dözümlülük göstərmək, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi mühafizə etmək, mehriban qonşuluq və sülh şəraitində yaşamaq naminə xalqların söylərini birləşdirmək;

- bütün xalqların iqtisadi və sosial tərəqqisinə təsir göstərmək üçün BMT-nin icraçı orqanlarından istifadə etmək;

- beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi mühafizə etmək, beynəlxalq hüquq və ədalətin prinsiplərinə uyğun olaraq beynəlxalq mübahisələri yoluna qoymaq.

- Dinindən, dilindən, cinsindən və irqindən asılı olmayaraq xalqlar arasındakı münasibətlər hüquq bərabərliyi, xalqların öz müqəddəratını təyin etmə prinsiplərinə, insanın əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət əsasında inkişaf etməlidir.

BMT-yə, bu ümumi məqsədlərə nail olmaq üçün millətlərin razılaşdırılmış fəaliyyət mərkəzi kimi baxılır.

BMT-nin Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinə əsasən üzv dövlətlər aşağıdakı prinsiplərə uyğun olaraq hərəkət etməyə borcludurlar:

1. Təşkilat bütün üzvlərinin suveren bərabərliyi prinsipinə əsaslanır.

2. BMT öhdəliklərindən irəli gələn hüquqları təmin etmək üçün BMT-nin bütün üzvləri Nizamnamə tələbələrini vicdanla yerinə yetirir.

3. BMT-nin bütün üzvləri beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq naminə öz aralarında mübahisələri sülh yolu ilə həll edirlər.

4. BMT-nin bütün üzvləri beynəlxalq münasibətlərdə hədələmə və ya hər hansı dövlətin siyasi müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə qarşı güc tətbiq etməyi qəbul etmir.

5. BMT-nin bütün üzvləri Nizamnaməyə uyğun olaraq təşkilatın atdığı bütün addımlara hərtərəfli kömək edir və BMT-nin preventiv və məcburi xarakterli hərəkətlərə məruz qoyduğu hər hansı dövlətə kömək göstərməkdən çəkinir.

6. BMT-nin Nizamnaməsi üzv ölkələrin ərazisindən dünya üçün təhlükə gəlməsi istisna olmaqla, heç bir halda BMT-yə dövlətin daxili işlərinə qarışmaq hüququ vermir.

BMT-nin üzvü onun Nizamnaməsini tanıyan və ondan irəli gələn öhdəlikləri qəbul edən hər hansı dövlət ola bilər. Bir üzv dövlətin üzvlüyə qəbulu Təhlükəsizlik Şurasının təqdimatı ilə Baş Assambleyanın təsdiq etməsi ilə həyata keçir. Təhlükəsizlik Şurasının üzvlüyə təqdim etmə qərarının qəbulu üçün 15 üzvdən 9-nun lehinə səs verməsi lazımdır. Nizamnamədə dövlətlərin «üzvlükdən imtinası» nəzərdə tutulmayıb. Lakin bir dövlətin istədiyi halda üzvlükdən çıxması qəbul edilir. Bu halla bağlı yeganə nümunə tanımadığı Malayziyanın Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçilməsinə görə İndoneziyanın 1965-ci ildə üzvlükdən çıxmasıdır. İndoneziya 28 sentyabr 1966-cı ildə üzvlüyə qəbul üçün əlavə prosedur olmadan yenidən BMT üzvlüyünə qayıdıb. Müqavilənin 5-ci maddəsinə əsasən, təşkilat tərəfindən özünə qarşı məcburi tədbirlər tətbiq edilən bir üzv dövlətin Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsinə əsasən Baş Assambleyanın qərarı ilə üzvlük hüququndan istifadəsi qadağan edilə bilər. Belə halda həmin dövlət təşkilatın orqanlarının toplantılarına qatıla bilmir, səs və tövsiyələr verə bilmir. Üzvlük hüququndan yenidən istifadə edə bilməsi, prosedurun tezləşdirilməsi üçün yalnız Təhlükəsizlik Şurasının qərar qəbul etməsi kifayət edir. Vegetativ tədbirlər tətbiq olunan BMT-yə üzv dövlətlərin BMT üzvlüyündən irəli gələn hüquq və üstünlükləri Baş Assambleyanın qərarı ilə ləğv edilə bilər. Sistemli şəkildə BMT-nin Nizamnaməsinin prinsiplərini pozan dövlət təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi ilə BMT-dən çıxarıla bilər. BMT-nin Nizamnaməsinin prinsiplərini sistemli şəkildə pozan dövlət Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi ilə Baş Assambleyanın üçdə iki əksəriyyətinin qərarı ilə təşkilat üzvlüyündən çıxarıla bilər. Buna

baxmayaraq, hələlik hər hansı bir dövlətin BMT-nin tərkibindən çıxarılması nümunəsinə rast gəlinməyib.

- BMT-nin ümumişlək dilləri rus, ərəb, çin, ispan və fransız dilləridir. Lakin qeyd olunduğu kimi, BMT-nin 2000-ci il hesabatına görə, qurum dil dairələrini genişləndirmək istəyir. Bu sənədlər onun İnternet saytı vasitəsilə bütün dünyaya yayılır.

§6. BMT-nin strukturu və ona tabe olan orqanlarının təsnifatı

BMT-nin rəhbər orqanlarının strukturu olduqca mürəkkəb və ziddiyyətlidir.

Nizamnamənin 7-ci maddəsinə əsasən, bunlara Baş Assambleya, Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və Sosail Şura (EKOSOS) Himayəçilik üzrə Şura, Beynəlxalq Məhkəmə və Katiblik daxildir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 6 əsas orqanı var (7-ci maddə).

- 1) Baş Assambleya
- 2) Təhlükəsizlik Şurası
- 3) İqtisadi və Sosail Şura
- 4) Himayəçilik (Qəyyumluq) Şurası
- 5) Beynəlxalq Məhkəmə
- 6) Katiblik.

BMT Nizamnaməsinin 7-ci maddəsində yuxarıda qeyd olunan əsas orqanlardan başqa köməkçi orqanların yaradıla biləcəyi qeyd olunub.

1) Baş Assambleya

Formal olaraq BMT-nin ali orqanı təşkilatın bütün üzvlərindən ibarət olan Baş Assambleyadır. Nizamnamənin 10 və 11-ci maddələrinə görə, O «Nizamnamə çərçivəsində və TŞ istisna olmaqla, hər hansı orqanın səlahiyyət və funksiyasına daxil olan hər bir məsələ və işlə bağlı məsələni müzakirə edə bilər, BMT və

TŞ üzvlərinə hər hansı iş və məsələ ilə bağlı tövsiyə verə bilər». Baş Assambleyaya əməkdaşlığın ümumi prinsiplərini gözdən keçirmək və bu prinsiplərə uyğun olaraq üzv dövlətlərə və TŞ-yə tövsiyə etmək səlahiyyətləri verilib. Onun BMT üzvü olub-olmamasından asılı olmayaraq dünyanın hər hansı dövləti tərəfindən və TŞ-nin təklifi ilə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin mühafizəsi ilə bağlı hər hansı məsələləri (TŞ-nin səlahiyyətinə daxil olan məsələlər istisna olmaqla) müzakirə edə bilər.

Baş Assambleya BMT-nin bütün üzvlərindən təşkil edilib. Hər bir ölkə bir səs hüququna malikdir və Baş Assambleyada ən çox 5 nümayəndə saxlaya bilər. Baş Assambleya Təhlükəsizlik Şurasının müzakirəsində olmayan bütün məsələlərlə bağlı müzakirələr təşkil etmə səlahiyyətinə malikdir. Digər tərəfdən Təhlükəsizlik Şurasının bir daimi üzvünün vetosuna görə beynəlxalq sülhün qorunması ilə bağlı qərar qəbul edilməməsi halında BMT Baş Assambleyasının özünü bu məsələdə səlahiyyətli hesab etməsi müşahidə oluna bilər. 03.11.1950-ci il tarixində 377 (V) saylı «Sülh üçün birlik» qərarı ilə Baş Assambleya, sülhün təmin olunmasında veto ucubundan işləməyən Təhlükəsizlik Şurasının əvəzinə qərar və tədbirlər görə bilməsi haqda qərar qəbul etmişdir. Təşkilatın əksəriyyətini təşkil edən kiçik dövlətlərin mövqelərini bildirmək imkanı qazandıqları Baş Assambleyanın əhəmiyyəti getdikcə artır. Axırıncı olaraq İsveçrə və Şərqi Timorun daxil olması ilə BMT üzvlərinin sayı 191-ə çatıb. Baş Assambleya ildə bir dəfə sentyabr ayının üçüncü çərşənbə axşamı öz işinə başlayan sessiyalar keçirir. Fövqəladə sessiyalar Baş Assambleyanın və ya BMT üzvlərinin əksəriyyətinin tələb etdiyi halda çağırıla bilər. Assambleya hər dövrün başlanğıcında gizli səsvermə ilə veto hüququna malik ölkələrdən olmayan bir sədrə regional cəhət və siyasi tarazlıq prinsiplərinə görə 13 sədr müavinini seçir. Assambleyadakı işlər komitələr vasitəsilə aparılır. Əsas komitələr bunlardır: Siyasi məsələlər və təhlükəsizlik komitəsi, İqtisadi və maliyyə məsələləri komitəsi, Sosial, humanitar və mədəniyyət işləri komitəsi, Himayəlik işləri komitəsi, İdarəetmə işləri və

büdcə komitəsi və Hüquqi məsələlər komitəsi. Bununla belə, qaydalar komitəsi, bəzi daimi komitələr və müxtəlif «ad hoc» (xüsusi) komitələr mövcuddur. BMT Baş Assambleyasındakı coğrafi qruplar bu cür müəyyən edilmişdir: Afrika ölkələri (53), Asiya ölkələri (54), Şərqi Avropa ölkələri (21), Latın Amerikası və Karib ölkələri (33), Qərbi Avropa və digər ölkələr – WEOG (30). Türkiyə həm WEOG, həm də Asiya qrupunun işlərində iştirak etməklə yanaşı, seçkilər zamanı Qərbi Avropa və digər ölkələr qrupunda yer alır.

Baş Assambleyanın qərarları tövsiyə xarakterlidir. Buna baxmayaraq, bütün dünya problemlərinin müzakirə edildiyi bu beynəlxalq forum mühüm əhəmiyyət daşıyır. Nizamnamənin 18-ci maddəsinə görə Baş Assambleya «mühüm məsələlər» haqqında «iştirak edən və səs verən üzvlərin üçdə ikisinin səs çoxluğu» ilə qərar qəbul edə bilər. Mühüm hesab edilən məsələlər bunlardır: beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin müdafiəsi ilə bağlı tövsiyələr, Təhlükəsizlik Şurasının daimi (müvəqqəti) üzvlərinin seçilməsi, iqtisadi və Sosial Şura üzvlərinin seçkisi, Nizamnamənin 86-cı maddəsinin tələblərinə görə Baş Assambleya tərəfindən seçilməli olan Qəyyumluq Şurası üzvlərinin seçilməsi, BMT-yə yeni üzvlərin qəbulu, üzvlərin hüquq və imtiyazlarının dondurulması, üzvlükdən xaricəmə, qəyyumluq rejiminin fəaliyyəti ilə qərarlar və büdcə ilə bağlı məqamlar. Yeni problemlərin təsbiti də daxil olmaqla başqa problemlər haqqında qərarlar isə «iştirak edən və səs verən üzvlərin əksəriyyəti» ilə qəbul edilir. Baş Assambleyanın daxili nizamnaməsində «iştirak edən və səs verən» anlayışı analiz ediləndə bunun müsbət və ya mənfi səs verən mənasına gəldiyi qəbul edilmiş, bitərəf qalan üzvlər səs verməmiş hesab olunurlar. İndiyə qədər rast gəlinməsə də, bu halda yalnız bir üzvün əleyhinə səs verməsi və digər üzvlərin səs verməməsi və ya bitərəf qalması halında qərar qəbul etmək mümkün olur. Bəzi hallarda azlıqda qalan qrupların səsləri ilə bir qərar layihəsinin qəbulu və ya rədd edilməsi hallarına da rast gəlmək olur, lakin bu qərarların heç bir təsiri olmur.

Baş Assambleya praktiki hərəkətlərin görülməsi lazım gələn məsələləri TŞ-yə ötürə və sonuncunun nəzərinə beynəlxalq sülhə təhlükə təşkil edən vəziyyəti çatdırmağa bilər. Əgər hər hansı məsələ TŞ-nin müzakirəsindədirsə, TŞ tövsiyə üçün müraciət etmədikcə Baş Assambleya tövsiyə verməkdən çəkinməlidir. Hansı məsələlər TŞ-nin müzakirəsindədirsə, Baş Assambleya bu haqda BMT Baş katibini məlumatlandırmalıdır. Baş Assambleya TŞ-nin illik məruzəsini qəbul edir, himayəçiliklə (qəyyumluq) bağlı beynəlxalq funksiyaları yerinə yetirir, BMT büdcəsini təsdiq edir, «maraqlı təsisatlarla tövsiyə verməklə bağlı 17-ci maddədə qeyd olunan məqsədlə BMT-nin ixtisaslaşmış təşkilatlarının büdcə xərclərini yoxlayır. Baş Assambleyanın qərarları BMT üzvləri üçün tövsiyə xarakterlidir.

Baş Assambleya ənənəvi olaraq sentyabrın ortalarından başlayaraq (dekabrın ortalarına qədər davam edir) illik sessiyaya və ya BMT üzvlərinin və TŞ-nin tələblərindən asılı olaraq çağırılan xüsusi sessiyaya yığılır. Sessiya hər sessiyada seçilmiş sədr tərəfindən idarə edilir. BMT-nin hər bir üzv-dövləti Baş Assambleyada 1 səsə malikdir. Vacib məsələlərlə bağlı qərarı (beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin mühafizəsi ilə bağlı tövsiyələri, BMT-nin rəhbər orqanları və TŞ-nin müvəqqəti üzvlərinin seçkiləri, BMT üzvlərinin hüquq və üstünlüklərinin dayandırılması, yeni üzvlərin qəbulu BMT-dən üzvlərin çıxarılması, büdcə və himayəçilik məsələləri) BMT üzvlərinin sessiyada iştirak edən 2/3 səs çoxluğu ilə qəbul edilir, digər məsələlərlə bağlı qərarlar isə sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. İki il üçün üzvlük haqqını verməyən borclu ölkələr səsvermə hüququndan məhrum edilir.

2) Təhlüksizlik Şurası

İlkin vaxtlarda BMT TŞ antihitler koalisiyasının aparıcı ölkələri (Böyük Britaniya, Çin, SSRİ, ABŞ, Fransa) olan 5 daimi üzvdən və 4 müvəqqəti üzvdən ibarət idi. Sonuncular ədalətli coğrafi bölgü prinsipi əsasında 2 il müddətinə seçilirdi. Sonrakı

dövrde Təhlükəsizlik Şurasının üzvlərinin sayı 11 olsa da, BMT üzvlərinin sayının artması nəticəsində 1 yanvar 1966-cı ildə bu rəqəm 15-ə çatdırılıb. Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri «daimi» və «müvəqqəti» olmaqla iki qrupa bölünür. Daimi 5 ölkə: ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa və Çindir. Müvəqqəti üzvlər isə regional cəhət nəzərə alınaraq iki il müddətinə seçilən dövlətlərdir. Bu üzvlərin təkrar seçilməsi müəyyən dövr keçdikdən sonra mümkündür. Türkiyə 1951-1952, 1954-1955-ci illərdə və 1961-ci ildə Polşa ilə bir illik yarımdövrde BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına üzv olub. Habelə Türkiyə 23 iyul 2003-cü ildə və 2008-ci ildə BMT Baş Assambleyasının 63-cü sessiyasında keçirilən seçkilərdə 2009-2010-cü illər üçün Təhlükəsizlik Şurasının müvəqqəti üzvlüyü üçün Qərbi Avropa və digər dövlətlər qrupundan (VEOG) namizədliyini verib.

BMT-nin Nizamnaməsinin 24-cü maddəsində deyilir «BMT-nin tez və effektiv hərəkətlərini təmin etmək üçün onun üzvləri beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq üçün TŞ-nin üzərinə əsas məsuliyyət qoyurlar, bu məsuliyyətdən irəli gələn səlahiyyətlərin icrası zamanı TŞ onların adından fəaliyyət göstərir...».

Növbəti maddə TŞ-nin rolunu daha da gücləndirir: «Təşkilatın üzvləri mövcud Nizamnaməyə uyğun olaraq TŞ-nin qərarlarına tabe olur, razılaşıb və onları yerinə yetirir».

TŞ-nin hər bir üzvü 1 səsə malikdir. Şuranın bütün daimi üzvlərinin uyğun gələn səsləri də daxil olmaqla prosedur məsələsindən başqa bütün məsələlər 9 səs çoxluğu ilə həll edilir. Bununla belə, mübahisədə iştirak edən tərəflər qərar qəbulu zamanı səsvermədə bitərəf qalmalıdırlar (27-ci maddə, 3 bənd). BMT-nin hər hansı bir üzvü onun maraqları daxilində olan məsələnin müzakirəsində səs hüququ olmadan iştirak edə bilər.

Mübahisəli məsələlərin müzakirəsi zamanı BMT-nin üzvü olub-olmamasından asılı olmayaraq əlaqədar olanların hamısı iştiraka dəvət edilir.

TŞ Beynəlxalq böhran, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə hədə yaradan hər hansı mübahisəli vəziyyəti müzakirə edə bilər.

Müzakirələrin hər hansı mərhələsində həll üçün tövsiyələr verə bilər. Hüquqi xarakterli bütün məsələlər ilk öncə Beynəlxalq Məhkəmə tərəfindən həll edilməlidir. Vəziyyətin pisləşməsinin qarşısını almaq üçün TŞ tövsiyənin çıxarılmasından qabaq mübahisə tərəflərindən lazımlı və və arzu edilən hesab etdiyi müvəqqəti tədbirləri yerinə yetirməyi tələb edə bilər. Bununla yanaşı, BMT Nizamnaməsi TŞ tərəfindən tövsiyə olunan tədbirlərin «maraqlı tərəflərin hüquqlarına, iddialarına və vəziyyətinə zərər verməməyi» nəzərdə tutur.

İlk öncə silahlı qüvvələrin istifadə edilməməsi ilə əlaqədar tədbirlər tövsiyə edilir (iqtisadi, nəqliyyat, poçt, teleqraf, radioəlaqənin tam və qismən dayandırılması, diplomatik münasibətlərin kəsilməsi). Əgər bu tədbirlər kifayət qədər hesab olunmasa, TŞ-nin qərarı ilə «bu hərəklərin, yəni beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyinin bərpası və mühafizəsi üçün lazım olan tədbirləri hava, dəniz və quru qüvvələri vasitəsilə» həyata keçirilir.

Nizamnamənin 43-cü maddəsi, BMT-nin bütün üzvlərinin öhdəsinə «Təhlükəsizlik Şurasının tələbi ilə və xüsusi müqavilə və ya müqavilələrlə lazımi... silahlı qüvvələr, yardım və keçid hüququ da daxil olmaqla müvafiq xidmət vasitələrinin TŞ-nin ixtiyarına verməyi» qoyur. BMT-nin yaranması zamanı hərbi qüvvələrin tətbiqi planının TŞ-nin daimi üzvlərinin qərargah rəisləri və ya onların nümayəndələrindən ibarət Hərbi Qərargah Komitəsinin köməyi ilə Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən tərtib ediləcəyini nəzərdə tutur (47 m.). Amma əslində bu iş Pentaqonda və hərbi blokların mənzil-qərargahında görülür.

Dünya siyasi prosesinin bütün iştirakçıları aralarında yaranan bütün mübahisələri sülh vasitələri ilə – danışıqlar yolu, barışıq, arbitraj, məhkəmə təhqiqatı, öz seçimi ilə regional təşkilatlara müraciət etmək və digər vasitələrlə həll edilməsinə borcludur.

Təhlükəsizlik Şurasının əsas vəzifəsi beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təmin etməsidir (24.1-ci maddə). Bu çərçivədə Şura iki növ səlahiyyətlə təmin edilmişdir. Bunlardan birincisi, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təhdidə məruz qalması,

pozulması və işğal halında qəti qərar qəbuletmə səlahiyyəti, ikincisi isə münaqişələrin sülh yolu ilə nizamlanması məsələsində tövsiyə xarakterli qərar səlahiyyətidir. Bunlarla yanaşı, TŞ Baş Assambleya ilə birlikdə baş katibin və Beynəlxalq Məhkəmənin hakimlərinin seçkisi kimi məsələlərdə də səlahiyyət hüququna malikdir.

TŞ-də qayda məsəlləri ilə bağlı qərarlar 9/15 əksəriyyətinin səsi ilə qəbul edilir. Digər bütün məsələlərlə bağlı Şuranın qərar qəbul etməsi üçün «daimi üzvlərin hamısının səsləri daxil olmaqla» 9 üzvün müsbət rəyi lazım gəlir. Daimi üzvlərin «bitərəf» qalması və ya səsvermədə iştirak etməməsi halında da qərar qəbul edilməsi mümkündür. Daimi üzvlərdən birinin bitərəf qalması qərarın qəbuluna mane olmadığı metodu 24 sentyabr 1946-cı il tarixində İspaniya ilə bağlı bir qərarla Sovet İttifaqı nümayəndəsinin bitərəf qalmasından bu günə qədər möhkəmlənmişdir. Daimi üzvlərdən birinin təmsilçisinin toplantıda iştirak etməməsi halı isə Çin Xalq Respublikasının təşkilata qəbul edilməməsinə etiraz əlaməti olaraq Sovet nümayəndəsinin 13.01.1950-ci il və 10.08.1950-ci il tarixləri arasında Şuranın işində iştirak etməməsi ilə müşahidə olunmuşdur. Bu dövrdə, Şimali Koreyaya qarşı məcburi tədbirlər görən Təhlükəsizlik Şurasının qərarları Sovet İttifaqı tərəfindən 27-ci maddəyə zidd kimi dəyərləndirilib. Lakin buna baxmayaraq TŞ qəbul etdiyi qərarları yerinə yetirib. Daimi üzvlərdən birinin qaydalar xaricində olan məsələlərdə hər hansı qərara qarşı çıxması bu qərarın qəbuluna mane olur, bu hüquq isə «veto hüququ» adlanır. Şurada müzakirə olunan məsələlərin hansının qaydaya uyğun olduğu Nizamnamənin 27-ci maddəsində açıq yer almayıb. 27-ci maddədəki səsvermə qaydası «*təsisçi dövlətlər*» kimi ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya və Çinin 7 iyun 1945-ci ildə verdikləri birgə bəyanatla qəbul edilib. Bəyanata görə, üsul (metod) problemi sayıla biləcək bəzi hallar bunlardır: Şuraların idarətmə qaydaları ilə bağlı qərarlar adı və ya fəvqəladə toplantıların yer və tarixinin təsbiti, təşkilatın Şurada təmsil olunmayan bir üzvünün maraqları müzakirə mövzusu olduğu halda

və TŞ-də müzakirə edilən münaqişədə tərəfdirsə, bu üzvünü müzakirələrə çağırmaq. Bəyannamədə eyni zamanda bir məsələnin metoda uyğun olub-olmadığı məsələsi ilə bağlı qərarların da beşi daimi üzvlər olmaqla 9 müsbət səsle qəbul ediləcəyi razılaşıdırılıb. Digər tərəfdən 27-ci maddədə bir münaqişənin nizamlanması ilə bağlı Nizamnamənin 52-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən qərar qəbul edilməsi halında münaqişə tərəflərindən biri olan Şura üzvünün və ya üzvlərinin səsvermədə iştirak etməyəcəyi açıq qeyd edilib.

3) İqtisadi və Sosial Şura

BMT-nin sosial-iqtisadi və siyasi vəzifələri yerinə yetirilməsi üzrə, habelə beynəlxalq təsisatların fəaliyyətini bu təşkilat çərçivəsində əlaqələndirilməsinin əsas orqanı İqtisadi Sosial Şuradır (İŞŞ-EKOSOS). O, BMT-nin Yer kürəsində sabitlik və rifah şəraitinin yaradılması fəaliyyətində lazım gələn hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə prinsipləri əsasında ölkələr arasında sülh münasibətlərinin təsdiqi üçün təşkil edilib. İqtisadi və Sosial Şura (EKOSOS) 54 üzvdən, o cümlədən Baş Assambleyası tərəfindən üç il müddətinə seçilən 5 daimi üzvdən ibarətdir. Şuranın dördü üç tərkibi hər il dəyişdirilir. Üzvlər üç il müddətinə seçilir və yenidən seçilməsi mümkündür. Axırcı dəfə 1 yanvar 1997-ci il və 31 dekabr 1999-cu il tarixləri arasında İqtisadi və Sosial Şuranın üzvü olan Türkiyə 2005-ci ildə də yenidən bu orqanın üzvü seçilib.

EKOSOS səlahiyyətinə daxil olan insan hüquqlarına hörmət etməyi təmin etmək məqsədi ilə 10.12.1948-ci ildə BMT Baş Assambleyasında qəbul edilən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsini hazırlayıb. Eyni zamanda Şura 1976-cı ildə qüvvəyə minən İqtisadi, Sosial və Mədəniyyət Hüquqları Müqaviləsi ilə Şəxsiyyət və Siyasi Hüquqlar Müqaviləsini İnsan Hüquqları Komissiyası üçün hazırlamaqla Baş Assambleyada qəbul edilməsini təmin edib.

EKOSOS kömək etməyə borcludur: a) həyat səviyyəsini yüksəltməyə, sosial-iqdisadi tərəqqi və inkişaf şəraitində əhalinin tam məşğulluğuna; b) iqtisadi, sosial və səhiyyə sahəsində beynəlxalq problemlərin həllinə; mədəniyyət və təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığa; c) irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq insan hüquqları və əsas azadlıqlara hörmət və riayət edilməsinə.

EKOSOS-un səlahiyyətləri və funksiyaları BMT-nin Nizamnaməsinin 62-66-cı maddələrində müəyən edilib:

- İqtisadi, sosial, təhsil və digər sahələrdə beynəlxalq məsələlərlə bağlı tədqiqatların aparılması və məruzələrin hazırlanması, habelə ayrı-ayrı BMT üzvlərinin və BMT-nin xüsusişdirilmiş təsisatlarının Baş Assambleyaya bu məsələlərlə bağlı tövsiyələrin çıxarılması;

- Əsas azadlıqlar və insan hüquqlarına riayət və hörmət edilməsini həvəsləndirmə məqsədilə tövsiyələrin çıxarılması;

- Səlahiyyətlərinə aid olan məsələlərlə bağlı beynəlxalq konfransların və görüşlərin təşkil edilməsi;

- Səlahiyyətlərinə aid olan məsələlərlə bağlı hər hansı beynəlxalq qurumlarla sazişlərin imzalanması;

- Xüsusişdirilmiş təsisatlardan və BMT-yə üzv dövlətlərindən tövsiyələrin yerinə yetirilməsi tədbirləri barədə hesabatların və Baş Assambleya tərəfindən onun üzərinə qoyulan digər vəzifələrlə bağlı qərarların alınması.

EKOSOS onun səlahiyyətlərinə aid olan sahələr (iqdisadi, sosial, insan hüquqları və digər) üzrə komissiyalar yaradır və onun fəaliyyətinə nəzarət edir.

4) Himayəçilik (Qəyyumluq) Komissiyası

BMT-nin yaranması zamanı onun ən vacib orqanlarından biri Himayə (Qəyyumluq) üzrə Şura olub. O vaxtilə Millətlər Liqasının mandatu altında olan ərazilərdə, habelə İkinci Dünya müharibəsi zamanı məğlubiyyətə uğrayan dövlətlərdən (İtaliya, Yaponiya) qoparılan və hətta könüllü şəkildə BMT-nin himayə

sisteminə keçən idarəetmənin təşkili üçün yaradılıb. Qalib dövlətlər arasında cəmi 11 mandat altında idarə olunan ərazi təşkil olunmuşdu. SSRİ mandat sistemində iştirakdan imtina etdi. Himayə sisteminin tətbiq edilməsindən keçən illər ərzində Palau (ABŞ mandatu) istisna olmaqla onların hamısı müstəqillik əldə etdilər və BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə 1994-cü ildən qəyyumluq altında olan ərazilərlə bağlı müqavilənin etibarlılıq müddəti başa çatmış elan edildi. 2000-ci il BMT tərəfindən dünyada müstəmləkə və asılı ərazilərin mövcudluğunun sonu elan edildi. Buna uyğun olaraq Himayə Şurasının missiyası da başa çatdı.

Övəllər himayə altında olan ölkələr məsələsində səlahiyyətə malik olan Himayəçilik Komissiyasının 1995-ci ildən himayə altında olan ölkə qalmadığından hər hansı fəaliyyəti yoxdur. Bununla yanaşı, BMT Nizamnaməsində dəyişiklik edilmədiyi üçün hüquqi cəhətdən mövcudluğunu davam etdirməkdədir.

5) Beynəlxalq Məhkəmə

BMT-nin əsas məhkəmə orqanı Beynəlxalq Məhkəmədir. Beynəlxalq Məhkəmə Baş Assambleya və Təhlükəsizlik Şurasının təşkil etdiyi ayrıca səsvermələr nəticəsində seçilən 15 müstəqil hakimdən ibarətdir (Məhkəmə Statutu, 3-4-cü maddələr). Məhkəmədə eyni mənşədən olan birdən çox hakim olmayacağı 3-cü maddədə yer alıb. Bütün üzvlər Məhkəmə Statutuna tərəfdir. Üzvlər tərəf olduqları bütün münacişlərdə Məhkəmə qərarlarına tabe olmağı öhdəyə götürürlər. Statutun 34-cü maddəsinə görə, yalnız dövlətlərin Məhkəmə qarşısında iclas tələb etmək səlahiyyəti var. Başqa sözlə, dövlətlər aralarındakı mübahisələri Məhkəməyə təqdim etməyi qəbul etsələr, Məhkəmə bu mübahisələri araşdırma bilər. Mübahisələrin məhkəməyə çıxarılması və münacişlərin nizamlanması ilə bağlı digər məsələlər ayrıca müzakirə edilir.

BM Palatasının əsas qanununa (statutuna) əsaslanan qanunu BMT Nizamnaməsinin ayrılmaz hissəsidir. BMT-yə üzv olan

bütün dövlətlər Beynəlxalq Məhkəmənin Əsas Qanunun iştirakçılarıdır. TŞ-nin tövsiyəsi əsasında Baş Assambleyanın xüsusi hallarda müəyyənləşdirdiyi BMT üzvü olmayan dövlətlər də bundan istifadə edə bilərlər. Beynəlxalq Məhkəmənin Statutunun iştirakçılarının hamısı bu məhkəmənin onun tərəfə olduğu işlərdə çıxardığı qərarları yerinə yetirməyi öhdəlik götürür. Əgər hər hansı dövlət məhkəmə qərarı ilə onun üzərinə qoyulmuş öhdəliyi yerinə yetirmirsə, digər tərəf TŞ-yə müraciət etmək hüququna malikdir. TŞ isə əgər bunu gərəklı hesab edərsə, tövsiyə verə və ya qərarın yerinə yetirilməsi üçün tədbirlər görə bilər. BMT-nin rəhbər orqanları öz fəaliyyət sahələri daxilində Beynəlxalq Məhkəmədən hər hansı hüquqi məsələ ilə bağlı konsultativ rəy soruşa bilərlər. BMT-nin üzvü olan dövlətlər aralarında ixtilafı həll etmək üçün digər məhkəmələrə də müraciət edə bilərlər.

6) Katiblik

BMT-nin icraedici orqanı Katiblikdir. BMT-nin Katibliyi Baş katibdən və əməkdaşlardan ibarətdir. BMT Nizamnaməsinin 97-ci maddəsinə əsasən Baş katibdən və təşkilat üçün lazım olan işçi personaldan ibarətdir.

Baş katib BMT-nin işi ilə bağlı illik hesabatı Baş Assambleyaya təqdim edir. BMT-nin bütün vəzifəli şəxsləri qərəzsiz olmalı, vəziyyətinə təsir edəcək hər hansı hərəkətdən çəkinməli olan beynəlxalq vəzifəli şəxs kimi yalnız BMT qarşısında məsuliyyət daşıyır. Katibliyin ştatının formalaşdırılması və digər rəhbər orqanların personalı üçün təkcə yüksək iş qabiliyyətinin təmini, səriştəlilik və vicdanlılıq tələb olunmur, eyni zamanda, «daha geniş coğrafi əsasda personalın yığılması» vacibdir.

Baş katib Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi ilə Baş Assambleya tərəfindən təyin edilir. Baş katib təşkilatın ən yüksək vəzifəli məmurudur (99-cu maddə), təşkilatın bütün orqanlarının işində bu qismdə iştirak edir və bu orqanlar tərəfindən ona verilən digər

tapşırıqları yerinə yetirir (98-ci maddə). Bununla yanaşı, Baş katib öz qənaətlərinə görə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasını təhlükəyə salacaq hər hansı məsələ ilə bağlı Baş Assambleya qarşısında məsuldur (99-cu maddə). Bu günə qədər, baş katib vəzifəsini icra edən şəxslər bunlardır: **Triqve Li (1946-1952/ Norveç), Daq Hammarskjold (1953-1961/İsveç), U Tant (1962-1971/ Birma), Kurt Valdhaym (1972-1981/ Avstriya), Xavyer Perez de Kueller (1982-1991/ Peru), Butros Butros Qali (1992-1996/ Misir), Kofi Annan (1997-2008/ Qana), Pun Ge Mun (Koreya/2008).**

7) Köməkçi təşkilatlar

BMT Nizamnaməsi Baş Assambleya, Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və Sosial Şuraya köməkçi orqanlar yaratmaq səlahiyyəti verib. BMT-nin köməkçi orqanlarının təşkilat iyerarxiyasındakı yerlərini və vəzifələrini nəzərə alaraq üç kateqoriyaya bölmək olar: alt köməkçi orqanlar, texniki köməkçi orqanlar və xüsusi köməkçi orqanlar.

BMT-nin alt qurumları müəyyən əsas orqanın işlərinə hazırlıqlar görmək məqsədi ilə yaradılmış orqanlardır. Bu növdən olan alt orqanların başında Baş Assambleyanın tabeliyində yaradılan yeddi komissarlıq durur. Bundan başqa Baş Assambleyaya kömək etmək üçün qurulan Beynəlxalq hüquq komissiyası, BMT Beynəlxalq ticarət komissiyası, Kosmik məkanın sülh məqsədləri üçün istifadə komitəsi, habelə İqtisadi və Sosial Şuraya tabe olan İnsan hüquqları komissiyası da bu növ orqanlardandır.

Texniki köməkçi orqanlar müəyyən bir məsələ ilə bağlı ixtisaslaşmış orqanlardır. Ümumiyyətlə, təşkilatın müxtəlif orqanlarına məsələ ilə bağlı xidmət göstərirlər. Əməkdaşlarla BMT arasında çıxan problemləri mühakimə etmək səlahiyyəti olan BMT İdarəetmə Məhkəməsi buna nümunədir.

Xüsusi köməkçi orqanlar qismən avtonom təşkilatlanmaya məxsus mühüm köməkçi orqanlardır. Bunların başında BMT

Ticarət və İnkişaf Konfransı, BMT Ətraf Mühit Konfransı, BMT-nin Uşaqlara Yardım Beynəlxalq Fondu (United Nations International Children's Emergency Fund – UNICEF) və başqaları gəlir.

Xüsusi problemlərin həll edilməsi üçün BMT sistemində çoxsaylı təşkilat, komissiya, komitə və fondlar fəaliyyət göstərir.

BMT-də aşağıdakı komissarlıqlar fəaliyyət göstərir:

- Qaçqınların işləri üzrə Ali Komissarlıq (Cenevrə);
- İnsan Hüquqları üzrə BMT Ali Komissarlığı (Cenevrə);
- Kosmik məkan məsələləri üzrə (Vyana);
- Humanitar fəaliyyətin koordinasiyası üzrə;
- Layihələrə xidmət üzrə (Nyu-York);
- Daxili nəzarət xidməti və hüquqi məsələlər üzrə;
- Davamlı inkişaf üzrə (Nyu-York) komissarlıqlar.

BMT-nin təsisatları sistemində beynəlxalq ticarət və yaşayış məntəqələri üzrə, habelə hər qitə üçün iqtisadi komissiya fəaliyyət göstərir.

Bütün beynəlxalq institutlar (təsisatlar) BMT sistemində daxildir və Nizamnamədə elan edilən məqsədlə harmoniyada işləyir. Bununla belə BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatları sayılan xüsusi səlahiyyətlərə malik qlobal qurumlar da var:

1. Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatı (ÜMT) – Cenevrə, İsveçrə.
2. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) – Cenevrə, İsveçrə.
3. Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (ÜƏMT) – Cenevrə, İsveçrə.
4. Ümumdünya Poçt İttifaqı (ÜPI) – Bern, İsveçrə.
5. Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (BDT) – London, Böyük Britaniya.
6. Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (BMAT) – Monreal, Kanada.
7. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) – Cenevrə, İsveçrə.

8. Beynəlxalq İnkişaf və Yenidənqurma Bankı (BİYB) – Vaşinqton, ABŞ.

9. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) – Vaşinqton, ABŞ.

10. Beynəlxalq Elektrorabitə İttifaqı (BEİ) – Cenevrə, İsveçrə.

11. Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatının İnkişafı Fondu (BKİF) – Roma, İtaliya.

12. Beynəlxalq Millətlər Təşkilatının təhsil, elm və mədəniyyət üzrə təşkilatı (UNESCO) – Paris, Fransa.

13. Beynəlxalq Millətlər Təşkilatının sənaye inkişafı üzrə təşkilatı – Vyana, Avstriya.

14. Beynəlxalq Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd təsərrüfatı üzrə təşkilatı (FAO) – Roma, İtaliya.

Yuxarıda adıçəkilən ixtisaslaşdırılmış təşkilatlardan başqa BMT sisteminə daxildir: BMT-nin ticarət və inkişaf üzrə Konfransı (UNCTAD, Cenevrə); 1995-ci ildə Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) çevrilən Tarif və Ticarət üzrə Əsas Saziş (GATT); Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK); İnvestisiyanın Təminatı üzrə Çoxtərəfli Agentlik (İTÇA); Təhsil məsələləri üzrə Beynəlxalq Büro (Cenevrə) və b.

Dəpartamentlər isə siyasi, ictimai informasiya və idarəetmə məsələləri üzrə funksiyaları yerinə yetirirlər. Komitələr arasında alt komitələrin (narkotiklərə nəzarət, okean və sahil zonları, kənd rayonlarının inkişafı. Statistik fəaliyyət və su ehtiyatlarının istismarı üzrə) koordinasiyası üzrə Administrativ komitə daha çox seçilir.

BMT beynəlxalq proqramlar həyata keçirir: narkotik vasitələrə nəzarət, dünya ərzaq proqramı, insanda immun çatışmazlığı virusu/qazanılmış immun çatışmazlığı sindromu, BMT-nin inkişaf proqramı (BMT İP), ətraf mühit üzrə proqram (UNEP).

§7. BMT və müasir dünyada

BMT ölkələr və xalqlar arasında münasibətlərin hərtərəfli əməkdaşlıq, hüquq bərabərliyi, beynəlxalq problemlərin həllində güc tətbiqinin və hədənin istifadə olunmasının qarşısının alınması,

insan hüquq və azadlıqlarının tam reallaşdırılması üçün şəraitin yaradılmasına təsir göstərərək Yer kürəsində sülh və təhlükəsizliyin təmini üzrə universal təşkilatdır. Bu nəhəng vəzifələrin ayrı aspektlərdə həlli üçün BMT, bu sistemə daxil olan, öz məqsəd və vəzifələrini bu universal beynəlxalq institutla razılaşıdırən çoxsaylı beynəlxalq təşkilatları da kömək göstərməyə çağırır.

BMT səlafi Millətlər Liqasından fərqli olaraq tarixdə mühüm rol oynayıb. Onun ən böyük nailiyyəti beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təminatı bayrağı altında bütün dünya xaqaları və dövlətlərini birləşdirmək olub. Mütləq irəliləyişlər sırasında bütün dövlətlərin suveren bərabərliyinin tanınması və bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq öhdəliyini göstərmək olar. Beynəlxalq təşkilatın hesabına gizli diplomatiyanın payı və rolu xeyli dərəcədə azaldı və dünyada baş verənlərə daha açıq, bəşəriyyət isə daha məlumatlı olub. Demək olar ki, bütün dünya dövlətlərinin rəhbərlərinin topladığı BMT Baş Assambleyasının illik sessiyası hər bir dövlətə öz dərdləri və narahatlıqları ilə bağlı beynəlxalq ictimaiyyətə müraciət etmək, planet sakinlərinə isə bəşəriyyəti, narahat edən məsələlərlə bağlı vaxtında məlumat almaq imkanı verir.

BMT və qurumları öz mövcudluğu illərində beynəlxalq hüququn progressiv inkişaf və kodifikasiyasına böyük diqqət göstərüb, Dövlətlərarası münasibətlərin müxtəlif sahələrində, o cümlədən ümumi sülh və təhlükəsizliyin təminatı sahəsində nizamlanması üçün lazımi baza yaradan bir çox beynəlxalq normativ akt qəbul olunub.

BMT-nin digər vacib fəaliyyət sahəsi müstəmləkə asılılığının ləğv etdirməsi prosesinə, Afrika, Asiya, Sakit və Atlantik okeanı hövzəsi xalqlarının dövlət müstəqilliyi əldə etməsinə kömək göstərməsi olub.

Bu prosesdə, müstəsna rolu BMT Baş Assambleyasının 1960-cı ildə qəbul etdiyi müstəmləkə xalq və ölkələrinə müstəqillik verilməsi haqqında Bəyənnamə oynayıb. Buna uyğun olaraq 60 başqa bir müstəmləkə dövlət müstəqillik əldə etdi və BMT-nin

üzvü oldu. BMT-nin mühüm rolu insan hüquqları üzrə beynəlxalq hüququn hazırlanmasında olub. BMT Nizamnaməsinin özündə İnsan hüquqlarının toxunulmazlığı və özünüküləşdirilə bilməzliyi qeyd edilir. Sonra isə bu hüquqların müdafiəsi məsələlərinin konkretləşdirilməsi üçün normativ aktlar qəbul edilir.

BMT-nin xüsusiləşdirilmiş qurumlarının (UNESCO, UNICEF, VOZ, MOT) fəaliyyəti məhsuldar olub. Aparıcı nəhəng dövlətlərin rəqabəti zəif olan sahələrdə BMT-nin fəaliyyəti daha uğuru, eyni zamanda məhz dünyanın aparıcı dövlətlərinin bu uğura böyük töhfə verdiyini də inkar etmək olmaz. Qərribə olsa da, məhz ABŞ və SSRİ-nin rəqabəti və onlar tərəfindən təcəssüm etdirilən ictimai münasibətlər sistemi bəşəriyyətə xeyirli xidmətə səbəb oldu və tərəqqi yolu ilə xeyli irəliləyiş əldə edildi.

BMT universal təşkilat olub Yer kürəsində sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması üçün yaradılıb. BMT-nin təsisçiləri onun əsas vəzifəsini «gələcək nəsli, müharibə bəlasından xilas etmək» də görürdü.

BMT-nin əsas vəzifələrinə, qısaca daxildir: beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi; xalqlar və ölkələr arasında münaqişələrin qarşısının alınması, BMT-nin üzv dövlətlərinin faktiki bərabərliyinə iqtisadi, siyasi, sosial, elmi, mədəni əməkdaşlığın inkişaf etdirməsi yolu ilə nail olunması. Ancaq nə qədər təzadlı olsa da, BMT əsas vəzifəsini hələ yerinə yetirə bilməyib. XX əsrdə baş verən 125 milyon insanın həyatına son qoyan, on milyonlarla yetim, dul və əlil yaradan müharibələrin əksəriyyəti BMT-nin fəaliyyəti dövrünə düşür. BMT-nin fəaliyyətində ən aşağı fəallıq məhz münaqişələrin qarşısının alınması və nizamlanmasında olub. Onun mövcudluğu dövrünə XX əsrin təxminən 700 beynəlxalq, regional və lokal münaqişəsinin $\frac{3}{4}$ -ü düşür.

BMT-nin özü çox vaxt dünyanın beynəlxalq institutu adlandırılır. BMT-nin Nizamnaməsinin 2-ci maddəsində təşkilatın bütün üzvlərinin suveren bərabərliyi prinsipi, BMT-nin bütün

məqsədlərə çatmağın təmin edilməsinə əsaslanan prinsipləri sadalanır. BMT-yə üzv dövlətlərin əsas öhdəlikləri bunlardır:

- BMT-yə üzvlükdən yaranan hüquq və üstünlükləri təmin etmək üçün BMT-yə üzv olan bütün dövlətlər, üzərinə götürdüyü öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirir;

- beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik və ədaləti təhdidə məruz qoymamaq üçün üzv dövlətlərin hamısı beynəlxalq mübahisələri sülh vasitələri ilə həll edirlər.

- BMT-nin məqsədlərinə uyğun olmadığı üçün beynəlxalq münasibətlərdə hər hansı dövlətin ərazi toxunulmazlığı və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı güc tətbiqinə yol vermirlər;

- Nizamnaməyə uyğun olaraq BMT-nin fəaliyyətinə hərtərəfli yardım göstərir;

- BMT-nin təcridedici və təzyiqedici xarakter daşıyan tədbirlər tətbiq etdiyi dövlətə kömək göstərməkdən çəkinirlər.

BMT qurumuna üzv olmayan dövlətlərin də beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik barədə prinsiplərə uyğun fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Bu maddənin 7-ci bəndinə görə, BMT-nin Nizamnaməsi heç bir halda təşkilata dövlətin daxili səlahiyyətinə aid olan işlərə müdaxilə etmək hüququ vermir və BMT üzvlərindən bu işləri həll etmək üçün təqdimat tələb etmir.

BMT Nizamnaməsi beynəlxalq münaqişələrin yoluna qoyulması üçün sülh vasitələri axtarmağı nəzərdə tutur və güc tətbiq etməkdən çəkinmək prinsipini elan edir.

Bununla belə, münaqişələrin real mənzərəsi və «nizamlama» metodları bu Bəyənnamə ilə Ümumi heç nəyə malik deyil.

Beynəlxalq münaqişələrin nizamlanmasında BMT-nin fəallıq faizi XX əsrdə yaranan qlobal və qitə institutlarının göstəricilərindən aşağı olmuşdur. 14 halda BMT-nin müdaxiləsi münaqişənin qızıymasına, 76 halda nəticə əldə edilməsinə, 18 halda dolayısı yolla həllinə, 21 halda vacib rol oynamağa və təkcə 4 halda müəyyənləşdirici rol oynamağa gətirib çıxarmışdır.

BMT-nin Nizamnaməsi müəyyən vəziyyətdə təşkilatın sülhməramlı və məcburi xarakter daşıyan hərbi əməliyyatların baş verməsini, nəzərdə tutur. Onlar o vaxt sülhməramlı adlanır ki,

BMT-nin silahlı qüvvələri bu və ya digər dövlətin hökumətinin xahişi ilə daxildəki münaqişə tərəflərinin barışdırılması (ayırmaq) məqsədi ilə göndərilir. Münaqişə tərəflərini ayırandan sonra BMT və digər beynəlxalq institutların nümayəndələrinin (müşahidəçilərin) də iştirak etdiyi danışıqlar başlayır. Bu və ya digər dövlətin siyasəti beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təhdid edirsə, bu halda Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə BMT həmin dövlətə qarşı preventiv (önləyici) və məcburi tədbirlər tətbiq edir.

BMT-nin təsisçiləri bu vəziyyətlərdən güc tətbiq etmədən və hədə gəlmədən çıxmağa imkan verən kifayət qədər etibarlı prosesduru nəzərdə tutublar. BMT-nin nizamnaməsinin 40-cı maddəsi məsləhət verməzdən və ya vəziyyətin həllindən qabaq Təhlükəsizlik Şurasının maraqlı tərəflərdən tələb olunan müvəqqəti tədbirlərin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Bu cür müvəqqəti tədbirlər maraqlı tərəflərin vəziyyət, iddia və hüquqlarına, zərər verməməlidir. Sonra isə silahlı qüvvələrin istifadə edilməsi ilə əlaqəli olmayan tədbirlər görməyə səlahiyyətləndirilir. Bu sıraya tam və qismən iqtisadi münasibətlər, dəmir yolu, dəniz, hava, poçt, teleqraf, radio və rabitə vasitələrində fasilə, habelə diplomatik münasibətlərin kəsilməsi daxildir.

Əgər Təhlükəsizlik Şurası hesab etsə ki, tədbirlər kifayət qədər deyil və ya artıq kifayət etmirsə, hava, dəniz və quru qüvvələrindən beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin bərpası və mühafizəsi üçün lazım olan tədbirləri keçirməklə səlahiyyətləndirilə bilər. Bu hərəkətlərə BMT üzvlərinin hava, dəniz və quru qüvvələrinin nümayişi, blokada və digər əməliyyatları daxil edirlər.

BMT-nin Silahlı Qüvvələri BMT üzvü olan dövlətlərin TŞ-nin təbəçiliyinə verməyə razı olduqları hərbi kontingentlərindən ibarətdir. Əməliyyatlarda hər kontingent öz ölkəsinin formasında iştirak edir və onun sülhməramlı qüvvələrə məxsusluğu simvolu kimi mavi beret və ya başlıq geyinir, BMT-nin fərqləndirici işarəsini daşıyırlar. Hərbi əməliyyatların xərci BMT üzvü olan

bütün dövlətlər tərəfindən ödənilir. 1995-ci ildə bu xərclər 2,8 milyard dollar idi.

Soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra BMT-nin yeni şəraitdə taleyi barədə məsələ qalxdı. Rusiya BMT-nin beynəlxalq münasibətlər sistemində rolunun saxlanması və artırılmasında maraqlıdır. Bu, şübhəsiz RF-nın xarici siyasətinin imkanlarını genişləndirir, Rusiyanın indiki iqtisadi potensialından yaranan struktur məhdudiyyətlərini aradan qaldırmağa imkan verir. Son illər xüsusilə beynəlxalq böhranlar dövründə ayrı-ayrı siyasətçi və politoloqların KİV-dəki çıxışlarında BMT-nin marginallaşdırılması, hətta onun «məhvi» barədə ifadəyə rast gəlinir. Bu ittihamlar bir çox münaqişələrin nizamlanmasında təşkilatın effektiv fəaliyyətinə, aktual beynəlxalq məsələlərlə bağlı nüfuzlu və etibarlı qərar qəbul etmək qabiliyyətinin olmamasına (məsələn, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin həll edilməsində olduğu kimi), habelə ayrı-ayrı dövlətlərin (ABŞ İraqda 2003-də) və regional təşkilatların (NATO 1999-da Yuqoslaviyada) BMT-nin Nizamnamə normalarını pozaraq hərəkət etmələrinə əsaslanır. Bu vəziyyətin əsas səbəblərindən biri odur ki, BMT 60 il əvvəl başqa beynəlxalq vəziyyət də yaradılıb və bu gün islahata ehtiyacı var. BMT-də islahatlar təşkilatın leqitmilik səviyyəsi və nüfuzunun artırılmasına imkan verir və BMT Nizamnaməsinin pozulmasına, onun köhnəlməsinə haqq qazandıranları arqumentdən məhrum edir.

BMT-də islahat imkanları barədə diskussiyalar artıq 15 ildir gedir. TŞ-nin genişlənməsi məsələsi qoyulur, üstəlik söhbət təkcə TŞ-nin müvəqqəti üzvlərinin artırılmasından deyil, TŞ-nin tərkibinə yeni daimi üzvlərin daxil edilməsindən gedir. Namizədlər arasında daha çox Almaniya, Yaponiya, Braziliya, Hindistan, habelə Afrika qitəsinin iri dövlətlərindən biri olan Nigeriya da var. BMT Baş Assambleyasının fəaliyyətində də islahatlar aparmaq təklif olunur. Əsasən qəbul edilən qətnamələrin sayının uzadılmasına, həll edilən vəzifələrin prioritetliyi və praktiki əhəmiyyətindən çıxış edərək real yerinə

yetirilənlərə üstünlük verilir. Daxilində mövcud olan orqanların fəallaşdırılması, habelə, xüsusi aktualıq qazanın problemlərə tezliklə baxılması hesabına Baş Assambleyasının strukturunun müasirləşdirilməsi təklif edilir. Diskussiya iştirakçılarının bir çoxu Şuranın müasir şəraitdə özünün mövcudluğunun mənasını itirən orqan kimi ləğv edilməsi barə oxşar fikirlərə malikdirlər. Eyni zamanda BMT Baş katibinin statusunun artırılması və onun seçilməsi prosedurasına dəyişiklik edilməsi ehtimalından danışılır. BMT-nin sülhməramlı fəaliyyətinin müasirləşdirilməsi, əsasən hərbi-qərargah komitəsində islahatların aparılması tədbirləri təklif edilir. Hələlik BMT-də islahatlar məsələsi ilə bağlı vahid nöqtəyindən nəzərdən çıxış etmək mümkün olmasa da, dünya birliyinin üzvü olan dövlətlərin əksəriyyəti islahatın vaxtı gəldiyinə şübhə etməirlər.

§8. Avropa Şurası

Avropada bir siyasi ittifaq formalaşdırmaq cəhdi Çörçilin 1946-cı ildə «Avropanın sülh, təhlükəsizlik və azadlığı üçün Avropa Birləşmiş Ştatlarını yaratmalıyıq» çağırışı ilə mühüm əhəmiyyət qazanıb. Çörçilə görə, dövlətlərin suverenliklərinə toxunmayan bir konfederasiya üçün ilk addım Avropa Şurasının yaradılmasıdır. İkinci Dünya müharibəsindən maddi və mənəvi cəhətdən böyük itkilərlə çıxan Avropada bir daha eyni faciələrin baş verməməsi, Avropada gərginliyin və qarşıdurmanın əvəzində etimad və əməkdaşlığın əldə edilməsini təmin etmək məqsədi ilə 5 may 1949-cu ildə 10 Avropa ölkəsi – Belçika, Danimarka, Fransa, Hollandiya, Böyük Britaniya, İrlandiya, İsveç, İtaliya, Lüksemburq və Norveç Avropa Şurasını yaradan müqaviləni imzalamışdılar. Nazirlər Şurası 8 avqust 1949-cu ildə Türkiyə və Yunanıstanda Şuraya üzv olmağa dəvət edir. Türkiyə Avropa Şurasının Nizamnaməsini 12 dekabr 1949-cu ildə ratifikasiya edərək Şuraya üzv olur.

Yaradıldığı ilk dövrlərdə, çərçivəsində müxtəlif sahələrdə texniki əməkdaşlığı həyata keçirən və eyni zamanda, siyasi

məsələhətləşmələr imkanı təmin edən Avropa Şurasının əhəmiyyəti getdikcə artmışdır. Lakin 70-ci illərdən etibarən Şura Avropa İqtisadi İttifaqının (Avropa İttifaqı) güclü rəqabəti ilə qarşılaşıb. Bununla yanaşı, AŞ insan hüquqları məsələsində apardığı fəaliyyətlərdə müasir dövrdə də böyük əhəmiyyətli vəzifəni öhdəsinə götürüb. Bunlar əsas etibarilə aşağıdakılardır:

a. Avropa Şurasının hər üzvü hüququn aliliyi prinsipi ilə səlahiyyəti daxilində olan hər şəxsin insan hüquqları və əsas azadlıqlardan istifadə prinsipini qəbul edir. Bununla yanaşı, həmin məqsədin həyata keçirilməsində səmimi və fəal iştirak etməyi öhdəsinə götürür (3-cü maddə). Başqa sözlə, AŞ-yə üzv olmaq istəyən hər bir ölkə Qərbi sivilizasiyasını, demokratik dəyərlərini mənimsəmiş olmalıdır. Bu şərtlərə əməl edəcəyinə və yerinə yetirmək niyyətində olduğuna inanılan hər Avropa dövləti Nazirlər Komitəsi tərəfindən Şuraya üzv olmağa dəvət edilə bilər. Bu qaydada dəvət edilən hər dövlət Şuranın Nizamnaməsinə qoşulduğuna dair sənədi Baş Katibliyə təqdim edərək «üzv» statusunu qazanır (4-cü maddə). Azərbaycan və Ermənistanın 25 yanvar 2001-ci ildə Avropa Şurasına üzv olması ilə üzv sayı 43-ə, Bosniya və Herseqovinanın 1995-ci ildəki müraciətinin təsdiq edilməsi ilə 44-ə çatıb. Bununla yanaşı, ABŞ, Yaponiya, Kanada, Vatikan, Cənubi Afrika Respublikası və Meksika Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin nəzdində, İsrail, Kanada, Meksika isə Avropa Şurası Parlament Assambleyası nəzdində müşahidəçi statusu ilə təmsil olunur.

Hər hansı bir üzv dövlətin Baş katibə üzvlükdən çıxdığını bildirməklə qurumu tərk etməsi mümkündür (7-ci maddə). Öhdəliklərini ciddi şəkildə pozan hər bir üzv iştirak hüququndan məhrum edilə bilər. Bu vəziyyətə düşən hər bir üzv Nazirlər Komitəsi tərəfindən Şuradan çıxmağa çağırıla bilər. Bu xəbərdarlığı nəzərə almayan dövlətin Komitənin müəyyənləşdirdiyi tarixdən etibarən Şura üzvü olmadığı ilə bağlı qərar qəbul edilə bilər (8-ci maddə). Bununla yanaşı, bir üzvün maliyyə öhdəliklərini (üzvlük haqqını ödəmədiyi) yerinə yetirmədiyi halda Komitədəki və Parlament Assambleyasındakı

təmsil hüququndan məhrum edilməsi də mümkündür (9-cu maddə).

Avropa Şurasının orqanları

Avropa Şurasının orqanları bunlardır (10-cu maddə):

- 1) Nazirlər Komitəsi
- 2) Parlament Assambleyası.

Bu iki orqana Avropa Şurasının Katibliyi köməklik göstərir.

- 1) Nazirlər Komitəsi

Nazirlər Komitəsi Avropa Şurasının adından çıxış edə bilən səlahiyyətli orqandır (13-cü maddə). Nazirlər Komitəsində hər bir üzvün bir təmsilçisi var və hər bir nümayəndə bir səs hüququna malikdir. Nazirlər Şurasındakı üzv ölkənin təmsilçiləri prinsipə o ölkənin xarici işlər nazirləridir. Lakin Komitədə xarici işlər nazirlərinin iştirak etmədiyi hallarda o ölkənin hökumət üzvlərindən biri olmaqla başqa bir nümayəndə vəzifələndirilə bilər(14-cü maddə).

Komitə Parlament Assambleyasının təklifinə görə və ya özbaşına sazişlər, müqavilələr hazırlaya, imzalaya, müəyyən məsələlərdə hökumətlər tərəfindən birgə siyasət formalaşdırmaq və yürütmək də daxil olmaqla Şuranın məqsədlərini həyata keçirməyə uyğun tədbirləri müəyyən edərək üzv ölkə hökumətlərinə təkliflər şəklində təqdim edə, habelə hökumətlərdən bu təkliflərə hansı tədbir görülməsi ilə bağlı məlumat istəyə bilər (15-ci maddə). Nazirlər Komitəsinin Şuranın təşkili və idarə edilməsi ilə bağlı qərarları qanuni qüvvəyə malikdir (16-cı maddə). Komitənin qərarları qərarın səviyyəsinə görə 20-ci maddədə qeyd olunduğu şəkildə, əksəriyyət, 2/3 səs çoxluğu və ya yekdilliklə qəbul oluna bilər.

- 2) Parlament Assambleyası

Parlament Assambleyası Daimi Komissiyasının 23 iyul 1974-cü il tarixində qəbul etdiyi qərara əsasən Məşvərət Assambleyası əvəzinə Parlament Assambleyası adının istifadə olunması qərara alınıb. Parlament Assambleyası hər üzv dövlətin parlamenti tərəfindən öz üzvləri arasından seçilən və ya yenə parlamentin müəyyən edəcəyi metodla təsbit edilən nümayəndələrdən formalaşır (25-ci maddə). Türkiyə AŞ PA-da 12, Azərbaycan isə 6 millət vəkili ilə təmsil olunur (26-cı maddə). Nümayəndələr hökumət və ya dövlətin adından deyil, öz adlarından danışır, Baş Assambleyada əlifba sırası ilə əyləşirlər. Assambleya Avropa Şurasının məşvərət orqanıdır (22-ci maddə). Səlahiyyətləri daxilində olan bütün məsələləri araşdırma bilər, hesabat hazırlaya və Nazirlər Komitəsinə təkliflər verə bilər. Qərarlar 2/3 çoxluğun səsi əsasında qəbul edilir.

3) Katiblik

Katiblik bir nəfər baş katib, baş katibin müavini və müvafiq əməkdaşlardan ibarətdir. Baş katib və baş katibin müavini Nazirlər Şurasının təklif etdiyi namizədlər arasından Parlament Assambleyası tərəfindən seçilir (36-cı maddə). Baş katib Katibliyin fəaliyyətinə görə Nazirlər Komitəsi qarşısında cavabdehdir.

§9. Avropa İttifaqı

Avropa İttifaqı (Aİ) «dövlətlər hüququ» baxımından beynəlxalq təşkilatlar kateqoriyası daxilində yer almaqla yanaşı, klassik hüquq doktrinası daxilində Aİ-yə mübahisəsiz yer verməyin mümkünsüzlüyü və Aİ-nin yeni bir hüquqi sistem formalaşdırdığı həqiqətini Aİ-nin Məhkəməsinin yaradılmasının ilk illərində qəbul etdiyi qərarlarda açıqca nümayiş etdirib. Doğrudan da, Avropa İttifaqı nə bir beynəlxalq təşkilat, nə bir dövlət, nə bir oxşarı olan başqa təşkilat (*quasi-state*), nə konfederasiya, nə də federasiyadır. Aİ üçün ən yaxşı yarlıq kimi

Supranasional (millət fəvqündə) sistem ifadəsini işlətmək mümkündür.

Avropa İttifaqına gedən yolda ən mühüm təkliflərdən biri məşhur Fransa dövlət xadimi Jan Monnetin Avropa Kömür Polad Birliyi (AKPB) təklifidir. Monnetin AKPB təklifi o dövrdə Fransa xarici işlər naziri olmuş Robert Şuman tərəfindən «Şuman planı» adı altında Almaniya, İtaliya, Belçika, Hollandiya və Lüksemburqun iştirakı ilə həyata keçirilib. AKPB-nin yaradılmasına gətirib çıxaran «Şuman planı» Fransa və Almaniyanın tarixi rəqabətinə son qoymaq, *«müharibəni düşünülməz deyil, mümkünsüz hala gətirmək»* məqsədi daşıyır. Avropa Kömür Polad Birliyinin təsis edilməsi haqda Paris müqaviləsi 18 aprel 1951-ci ildə Parisdə imzalanmışdır. Müqavilənin qanunverici orqanlar tərəfindən ratifikasiya edilməsindən, sonra yəni 25 sentyabr 1952-ci ildən AKPB fəaliyyətə başlayıb.

Bundan sonra AKPB-yə üzv olan dövlətlər kömür və polad üçün yaratdıqları ortağ bazarı bütün iqtisadi sahələrə yaymaq məqsədi ilə 25 mart 1957-ci ildə Romada imzaladıqları müqavilə ilə Avropa Atom enerjisi Birliyini (The European Atomic Energy Community – EAEC və ya EURATOM) və Avropa İqtisadi Birliyi (The European Economic Community – EEC) yaradıblar. Roma müqaviləsi 1 yanvar 1958-ci ildə qüvvəyə minib.

8 aprel 1965-ci ildə keçirilən və 1 iyul 1967-ci ildə qüvvəyə minən birləşmə müqaviləsi ilə üç Avropa birlik təşkilatlarının idarətmə orqanları birləşdirilmiş, üç təşkilatı birgə ifadə etmək üçün Avropa Birlikləri (AB) anlayışı işlədilməyə başlanmışdır. AKPB-nin Ali Administrasiyası, AİB və EURATOM-un komissiyaları birləşərək vahid komissiyaya çevrilmiş, üç birliyin şuraları birləşdirilərək Avropa Birlikləri Şurası adını almışdır. Daha sonra bu birliklər rəsmi adı «Avropa İttifaqı müqaviləsi» olan Maastrixt müqaviləsi ilə Avropa İqtisadi Birliyi adını «Avropa Birliyinə (AB) çevirmiş, Maastrixt müqaviləsinin 1 noyabr 1993-cü ildə qüvvəyə minməsi ilə Avropa İttifaqı (Aİ) (European Union –EU) adlandırılmışdır.

Genişlənmə prosesi (Altıdan Avropaya)

Roma müqaviləsində qeyd olunan hədəflərə çatmağın uğurları bir çox ölkənin ittifaqa daxil olmaq barədə müraciət etməsinə səbəb oldu. Böyük Britaniya ilə AİB arasında danışıqlar 10 oktyabr 1961-ci ildə başlamış, İrlandiya 31 iyul 1961-ci ildə, Danimarka 9 avqust 1961-ci ildə, Norveç isə 30 aprel 1962-ci ildə AİB-ə üzv olmaq üçün müraciət etmişdir. Böyük Britaniyanın ilk müraciəti 1963-cü ildə Fransanın prezidenti De Qollun vetosuna görə rədd olunmuşdur. 10 may 1967-ci ildə Böyük Britaniya və İrlandiya, 11 may 1967-ci ildə Danimarka, 21 iyul 1967-ci ildə Norveç AİB-yə tam üzvlük üçün müraciət edib. 1972-ci ildə Böyük Britaniya, İrlandiya, Danimarka və Norveçlə imzalanan müqavilələrlə bu ölkələrin birliyə qatılmaları qəbul edilmiş, lakin Norveçdə keçirilən referendumun nəticəsinin mənfi çıxması səbəbindən 1 yanvar 1973-cü ildən etibarən Böyük Britaniya, İrlandiya və Danimarkanın üzvlüyü ilə birliyin üzvlərinin sayı 9-a çatmışdır. Böyük Britaniya, İrlandiya və Danimarkanın üzvlüyündən yaranan öhdəliklər, xüsusilə ticarətin sərbəstləşdirilməsi və maliyyə məsələləri ilə bağlı 5 illik adaptasiya dövrü qəbul edilmişdir.

Birliyin ikinci genişlənməsi cənuba doğru olmuş, 8 iyun 1959-cu ildə ortaq üzv olmaq, 12 iyun 1974-cü ildə tamhüquqlu üzv olmaq üçün müraciət edən Yunanıstan 1 yanvar 1981-ci ildən etibarən birliyin 10-cu üzvü olmuşdur. Yunanıstan üçün də 5 illik bir adaptasiya dövrü nəzərdə tutulmuşdur. Birlikdə üçüncü genişlənmə 1 yanvar 1986-cı ildə İspaniya və Portuqaliyanın iştirakı ilə həyata keçirilmiş, birliyin üzv sayı 12-yə çatmışdır. Birliyə inteqrasiya cəhdlərini davam etdirən İspaniya və birlik arasındakı danışıqlar 1979-cu ildən başlamış 12 iyun 1985-ci ildə imzalanan iştirak müqaviləsi ilə nəticələnmişdir. Portuqaliya tamhüquqlu üzv olmaq üçün 27 mart 1977-ci ildə müraciət etmiş, iştirakçı olmaqla bağlı danışıqlar 17 oktyabr 1978-ci ildə başlayıb. Üzvlüklə bağlı müqavilə hər iki dövlət üçün 7 illik adaptasiya dövrü nəzərdə tutmuşdu. 17 iyul 1989-cu ildə Avstriya,

1 iyul 1991-ci ildə İsveç, 18 mart 1992-ci ildə Finlandiya AB-yə tamhüquqlu üzvlüklə bağlı müraciətlərini etdikdən sonra Aİ tarixində ən qısa vaxtda – 1 yanvar 1995-ci ildə tam üzv olmuşlar. Beləliklə, Avropa İttifaqı Şimal və Mərkəzi Avropaya doğru 4-cü genişlənməsini həyata keçirmiş, üzv sayı isə 15-ə çatmışdır. İsveçrə 20 may 1992-ci ildə, Norveç 25 noyabr 1992-ci ildə AB-yə tamhüquqlu üzvlük üçün müraciət etmişlər, lakin İsveçrədə 6 dekabr 1992-ci ildə, Norveçdə (ikinci dəfə) 27 noyabr 1994-cü ildə keçirilən referendumdan mənfi nəticə çıxdığı üçün bu dövlətlər AB-yə üzvlükdən imtina etmişlər.

Yunan Kipri 4 iyul 1990-cı ildə, Malta 16 iyul 1990-cı ildə birliyə üzv olmaq üçün müraciət etmişlər. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra birlik Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ilə imzalanan müqavilələrlə yeni bir genişlənmə prosesinə başlanılıb. Bu çərçivədə 3 mart 1994-cü ildə Macarıstan, 5 aprel 1994-cü ildə Polşa, 22 iyun 1995-ci ildə Rumıniya, 27 iyun 1995-ci ildə Slovakiya, 27 oktyabr 1995-ci ildə Latviya, 28 noyabr 1995-ci ildə Estoniya, 8 dekabr 1995-ci ildə Litva, 16 dekabr 1995-ci ildə Bolqarıstan, 23 yanvar 1996-cı ildə Çexiya və 1 may 1996-cı ildə Sloveniya Avropa İttifaqına tamhüquqlu üzv olmaq üçün müraciət edib.

Bu müraciətləri araşdıran Avropa İttifaqı 15 dekabr 2002-ci ildə Kopenhagen zirvə toplantısında əlavə 10 ölkəni üzvlüyə qəbul edərək tarixində ən böyük genişlənmə layihəsini həyata keçirmişdir. 16 aprel 2003-cü ildə Afinada imzalanan müqaviləyə əsasən 1 may 2004-cü il tarixindən Çexiya, Estoniya, Macarıstan, Latviya, Malta, Polşa, Slovakiya, Sloveniya və beynəlxalq hüquqa zidd olaraq Kiprin yunan hissəsinin də tamhüquqlu üzvlüyü ilə ittifaqın üzvlərinin sayı 25-ə çatmışdır. Rumıniya və Bolqarıstanın tam üzvlüyü üçün 2007-ci il nəzərdə tutulmuş, Türkiyənin iyul 1959-cu ildə birliyə qoşulma, 14 aprel 1987-ci ildə birliyə tamhüquqlu üzv olmaq müraciəti ilə başlayan proses hələ də aydınlaşmayıb. «Aİ-Balkanlar zirvə toplantısı» kimi xatırlanan 20 iyun 2003-cü ildə keçirilən Aİ-nin Selaniki zirvə toplantısı ilə genişlənmə məsələsində yeniliklər müşahidə olunmuş, bu dəfə

Xorvatiya, Serbiya-Çernoqoriya, Bosniya və Herseqovina, Makedoniya və Albaniyanın da Aİ-yə üzv olmaları gündəmə gəlmişdir.

İntegrasiya prosesi

Avropada əməkdaşlığın fəvqündə dayanan AKPB-nin başlıca məqsədləri bunlar idi: üzv ölkələrin kömür və polad bazarlarını birləşdirmək, məhsuldarlığı artırmaq, ölkələr arasında sülhü təmin etmək və Avropada bir çox sahədə yeni birliklərin yaradılmasını təmin etmək. Birgə fəaliyyət, idarətmə anlayışları Avropa İqtisadi Birliyinin Roma müqaviləsi ilə müəyyən edilən məqsədləri də axtarışların davam etdiyinin təzahürüdür. Roma müqaviləsində qeyd olunan əsas məqsəd, bir gömrük ittifaqı və davamında bir iqtisadi ittifaq qurulmasıdır (2-ci maddə). Bu əsas məqsəd çərçivəsində Roma müqaviləsinin nəzərdə tutduğu işlər bunlardır (3-cü maddə):

- 1) üzv dövlətlər arasında gömrük vergilərinin və xarici ticarətdə həcm məhdudlaşdırılmasının ləğvi;
- 2) üçüncü dövlətlərə qarşı vahid gömrük tarifi və vahid ticarət siyasətinin müəyyən edilməsi;
- 3) üzv dövlətlər arasında şəxslərin, xidmətlərin və investisiyanın azad dövriyyəsinin təmin edilməsi;
- 4) kənd təsərrüfatı (aqrar) sahəsində vahid siyasətin müəyyən edilməsi;
- 5) nəqliyyat sahəsində vahid siyasətin müəyyən edilməsi;
- 6) azad rəqabətin aparılması;
- 7) üzv dövlətlərin iqtisadi siyasətlərinin birgə idarəçiliyinin və ödənişsiz qeyri-tarazlığın qarşısını alacaq tədbirlərin müəyyən edilməsi;
- 8) vahid bazarın fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olan həddə milli maraqların bir-birinə yaxınlaşdırılması;
- 9) qulluqçular üçün Avropa Sosial Fondunun yaradılması;
- 10) inkişaf sahəsinə kömək üçün Avropa İnvestisiya Bankının yaradılması;

11) ticarəti genişləndirmək, iqtisadi və sosial inkişaf cəhdlərini birgə davam etdirmək məqsədi ilə xarici ölkə və birliklərin biləşdirilməsi.

Roma müqaviləsində dövlətlər arasındakı gömrük vergilərinin ləğvi üçün 12 illik keçid dövrü nəzərdə tutulsa da, bu hədəflənən tarixdən 1,5 il qabaq – 1 iyul 1967-ci ildə, şəxslərin investisiya və xidmətlərin azad dövriyyəsi isə 1 yanvar 1970-ci ildə həyata keçirilmişdir. Lakin rastlanan mühüm bir məsələ milli bazarların xərci artıracaq bir formada bölünmüş olmasıdır. Vahid bazar formalaşdırmaq yönündə mühüm bir inkişaf 1987-ci ildə qüvvəyə minən Vahid Avropa Öhdəliyi oldu. Bu sənədə görə üzv dövlətlər xarici siyasət sahəsində vahid siyasət formalaşdırmağı və həyata keçirməyə cəhd etməyi və əməkdaşlıq etməyi qəbul edirlər. Roma müqaviləsinin 236-cı maddəsi əsas götürülərək müqavilədə aparılan ən mühüm və geniş dəyişikliklər paketi kimi qiymətləndirilən Vahid Öhdəlik daxili bazarın 1992-ci ilə qədər tam hazırlanması üçün lazımi aparıcı qüvvəni təmin etmək və hüquqi strukturu formalaşdırmağı nəzərdə tuturdu. Vahid Avropa Öhdəliyi ilə aşağıdakı altı sahədə yeni hədəflərə çatmaq qəbul edilmişdir:

- 1) azad bazar üçün sərhədlərin aradan qaldırılaraq əmlak, xidmət və investisiyanın azad dövriyyəsinin təmin edilməsi;
- 2) iqtisadi və sosial inteqrasiyanın həyata keçirilməsi;
- 3) işçilərin sağlamlıq və təhlükəsizlik şəraitlərinin yaxşılaşdırılması;
- 4) ətraf mühitin qorunması;
- 5) tədqiqat və texnologiya inkişafının sürətləndirilməsi;
- 6) iqtisadi və maliyyə birliyinin təmin edilməsi.

Vahid Öhdəlik Avropanın inteqrasiya prosesinin sürətlənməsi, iqtisadi və maliyyə birliyinin təmin edilməsi istiqamətində cəhdlər müsbət nəticələr verib. Bu inkişaf birlikləri «Avropa İttifaqını»n əsasını qoyan Maastrixt müqaviləsini imzalamağa aparıb çıxarıb. 9-10 dekabr 1991-ci ildə Hollandiyanı Maastrixt şəhərində toplaşan Avropa Birliyi ölkələrinin dövlət və hökumət

başçıları 7 fevral 1992-ci ildə «Avropa İttifaqı müqaviləsi» kimi də adlandırılan Maastrixt müqaviləsini imzaladılar.

200 maddə, 17 əlavə protokol və 33 əlavədən ibarət Maastrixt müqaviləsinin əsas məqamları bunlardır: vahid xarici siyasət, birgə müdafiə və təhlükəsizlik siyasəti, iqtisadi və maliyyə birliyinin başa çatdırılması ilə bu çərçivədə vahid valyuta sisteminə keçid, Avropa Parlamentinin səlahiyyətlərinin artırılması, polis və məhkəmə sahəsində əməkdaşlıqla yeni əməkdaşlıq sahələrinin formalaşdırılması, vahid sosial siyasət və nəhayət bir «siyasi ittifaq» formalaşdırılması. Müqavilə ilə üzv ölkə iqtisadiyyatları arasında fərqliliklərin aradan qaldırılması məqsədi ilə bəzi kriteriyalar təsbit edilmiş, namizəd olan ölkələrin Aİ-yə qəbulu çətinləşdirilmişdir. Bu çərçivədə nəzərdə tutulan, Türkiyə baxımından da əhəmiyyətli olan məqamları qısa şəkildə belə qeyd etmək mümkündür:

1) birlikdə ən aşağı inflyasiyaya malik (ən yaxşı qabiliyyət göstərən) üç ölkənin illik inflyasiya səviyyələri ilə əlaqədar üzv ölkənin inflyasiya səviyyəsi arasındakı fərq 1,5 balı keçməməlidir;

2) üzv ölkənin dövlət borclarının ümumi daxili məhsula nisbəti 60 faizi keçməməlidir;

3) üzv ölkənin büdcə kəsininin ümumi daxili məhsula nisbəti 3 faizi keçməməlidir;

4) hər hansı bir ölkədə tətbiq olunan uzunmüddətli faiz səviyyələri 12 aylıq dövrdə qiymət sahəsində ən yaxşı sabitlik göstərən 3 ölkənin faiz səviyyəsi 2 baldan çox olmamalıdır;

5) son iki il ərzində üzv ölkənin valyutası digər bir üzv ölkənin pulu qarşısında devalvasiyaya uğramış olmamalıdır.

Bu illərdə əhəmiyyət qazanan genişlənmə prosesində baş verən başqa bir sammit də 22 iyun 1993-cü ildə Kopenhagendə keçirilən Kopenhagen zirvə toplantısıdır. Kopenhagen zirvəsinin xüsusiyyəti Aİ-nin Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ilə Kiprin yunan tərəfini əhatə edən formada genişlənməsi məsələsinin ilk dəfə bu zirvə toplantısının yekun sənədində yer almasıdır. Dolayısı ilə bu yekun sənədində daha sonra «Kopenhagen

kriteriyaları» (prinsipləri) kimi xatırlanan genişlənmə üçün nəzərdə tutulan şərtlərə də yer verilib. Bu kriteriyalar – siyasi, iqtisadi və icma məsələlərinin mənimsənilməsi olmaqla üç qrupda toplanmışdır.

Siyasi kriteriyalar bütün namizəd ölkələrlə bağlı üzvlük üzrə danışıqların başlanması üçün qabaqcadan şərt irəli sürüldüyündən daha böyük əhəmiyyət daşımaqdadır. Qısa şəkildə siyasi kriteriyalar – namizəd olan ölkələrdə demokratiyanı, hüququn aliliyini, insan hüquqlarına və milli azlıqlara hörməti və milli azlıqların qorunmasını təminat altına alan qurumların sabitliyinin təmin olunması kimi izah edilir.

İqtisadi kriteriyalar fəaliyyətdə olan bir bazar iqtisadiyyatına malik olmaq, bununla yanaşı, Aİ daxilindəki rəqabət təzyiqi və bazar qüvvələri ilə rəqabət aparmaq qabiliyyətinə malik olunması şəklinə ifadə edilir.

Aİ üzvlük öhdəliklərini götürmək qabiliyyəti – Aİ-nin hüququnun yerinə yetirilməsini və tətbiq edilməsi üçün lazım olan hüquqi və idarəetici struktura malik olması mənası verir.

İstər Aİ-nin genişlənmə prosesi, istərsə də, Aİ-nin eyni zamanda siyasi bir ittifaq olması perspektivləri 90-cı illərdə yaranan beynəlxalq yeniliklərlə, xüsusilə Avropaya təsir edən yeni şəraitlə birlikdə qiymətləndirilməlidir. Baş verənlər Aİ-ni siyasi səviyyəyə yönləndirmiş, siyasiləşmə bu illərdə Aİ zirvə toplantılarına və qərarlarına da təsir etmişdir. XX əsrin əvvəllərindən II Dünya müharibəsinin sonuna qədər olan prosesi nəzərdən keçirməklə verilən obyektiv bir qiymətləndirmə belə bu illərdə Avropada baş verənlərin ümumiyyətlə, XVI əsrdən etibarən topladığı dəyərlərə uyğun gəlmədiyi nəticəsini verir. XX əsr Avropa üçün yaxşı başlamamış, iki dünya müharibəsi Avropanın iqtisadi və siyasi baxımdan dağılmasına (aşınması) səbəb olmuş, Avropa dünya siyasətində qüvvə və nüfuzunu itirmişdir. Avropa iki dünya müharibəsindən sonra da ABŞ-ın dəstəyinə ehtiyac duyub. Avropada iqtisadi birlik cəhdləri soyuq müharibənin özünəməxsus etibarlı şəraitində uğurlu olmuş, lakin SSRİ-nin dağılmasından sonra ittifaqdan ayrılan millətlərin

yaratdığı münaqişə şəraiti, ortaya çıxan qüvvə boşluğu və təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqlarla yanaşı, iqtisadi və siyasi cəhətdən azad dünya ilə qovuşan yeni ölkələrin ehtiyacı, iki dünya müharibəsindən sonra təbii sərhədlərinə çəkilən Avropanın üzərinə yeni rol qoymuşdur. SSRİ-nin dağılmasından sonrakı qeyri-müəyyən ikiqütblü dövrün ortaya çıxardığı və ABŞ-ın birbaşa təsir göstərmədiyi XX əsrdə Avropadakı üçüncü yenidən formalaşma kimi adlandıracağımız bu prosesi mənimsəyən Aİ namizəd ölkələri eyni anlayışda birləşdirmək məqsədi ilə ittifaqa üzvlüyün şərtlərini də Avropa dəyərləri ilə yenidən formalaşdırmışdır. Genişlənmə prosesi ilə birlikdə vahid ordu, Avropa konstitusiyası, və avronun dövrüyyəyə buraxılması kimi mühüm məsələləri müzakirə edən Avropa İttifaqı 28 fevral 2002-ci ildən bu tərəfə (Böyük Britaniya, Danimarka və İsveç istisna olmaqla) vahid valyuta kimi avronu işlətməyə başlamışlar. 400-dən çox maddədən və əlavə protokollardan formalaşması nəzərdə tutulan və 2004-cü il zirvə toplantısında qəbul edilən Avropa Konstitusiyası isə 2004-cü ildə əsas müzakirə edilən mövzu olub.

Avropa İttifaqının orqanları

Avropa İttifaqının əsas orqanları sonuncu dəfə Maastrixt müqaviləsində bu şəkildə müəyyən edilib:

- 1) Avropa İttifaqı Şurası (Avropa İttifaqı Assambleyası);
- 2) Avropa İttifaqı Nazirlər Şurası (Avropa Şurası);
- 3) Avropa İttifaqı Komissiyası;
- 4) Avropa Parlamenti;
- 5) Avropa Məhkəməsi;
- 6) Hesablama Palatası

Maastrixt müqaviləsində AKPB Məşvərət Komitəsi İqtisadi və Sosial Komitə ilə Regionlar Komitəsi «məşvərət orqanları» kimi müəyyən edilmişlər. Bununla yanaşı, Afrika–Karib–Sakit okean (AKS) – AİB Nazirlər Şurası, AKS-AİB Səfirlər Komitəsi, AKS-AİB Parlamentlərarası Komissiyası və Avropa İnvestisiya Bankı da «digər köməkçi orqanlar» kimi fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

Avropa birliklərini quran Paris və Roma müqavilələri gələcəkdə vahid Avropa dövlətinin özülünü formalaşdıracağı düşüncəsi ilə birlikləri hər hansı bir dövlətdə olduğu kimi qanunvericilik, icarəedici və məhkəmə vəzifələrini yerinə yetirən orqanlarla təmin edəcəyini planlaşdırdı.

1) Avropa İttifaqı Şurası (Avropa İttifaqı Assambleyası)

Avropa İttifaqı Şurası (The European Council) Aİ-nin ən ali orqanıdır. Aİ Şurasının Avropa Şurası ilə səhv salınmaması məqsədi ilə Aİ Şurasını Avropa Assambleyası adlandırılması mənimşənilməmişdir. Aİ Şurası birlik üzvləri olan dövlət və ya hökumət başçılarının zirvə toplantıları və konfransları nəticəsində «de-fakto» olaraq yaranmışdır. 1986-cı ildən sonra Şura ildə iki dəfə yığışır. Dövlət başçılarının sammiti əslində formal olaraq qərarlar qəbul etsə də, bunları həyata keçirmək səlahiyyəti yoxdur. Lakin bu toplantılarda qəbul edilən qərarlar daha sonra Nazirlər Şurasının qəbul edəcəyi qərarlarda müəyyənedici olur. Şura Aİ ilə bağlı iqtisadi və siyasi məsələlərdə yol göstərən mühüm xəbərdarlıqları edir, yeni fəaliyyət sahələrində əməkdaşlıq mühitini müəyyənləşdirir və xarici əlaqələrdə birgə mövqeyini müəyyən edir.

2) Avropa Nazirlər Şurası

Nazirlər Şurası üzv ölkələrin hökumətlərinə məxsus bir nazirin iştirakı ilə formalaşır və ittifaqın «qanunvericilik» və «qərar qəbuletmə» orqanıdır. Parlamentli demokratiya şəraitində parlamentin səlahiyyətlərinə bərabər səlahiyyətlərə malikdir. Qərar qəbuletmə prosesində Şura tərəfindən hazırlanan layihələri müzakirə edərək qanunlaşdırır, parlamentin dəyişiklik təkliflərini təsdiqləyir, ittifaqı formalaşdırır, idarə edir, ittifaqın xarici siyasətini müəyyən edir və müqavilə ilə nəzərdə tutulan digər qərar qəbuletmə vəzifələrini yerinə yetirir. Roma müqaviləsinə görə, Şura üzv ölkələrin iqtisadi siyasətlərini birgəliyini təmin

edir (145-ci maddə). Bəzi müstəsna halları çıxmaqla bir üzv dövlət «valyuta və iqtisadi siyasətlər»lə bağlı milli səviyyədə təkbəşinə qərar qəbul edə, «kənd təsərrüfatı malları bazarlarının birgə təşkili» çərçivəsində məhsul qiymətlərini müstəqil müəyyən edə bilməz. Bu səlahiyyət yığışb qiymət müəyyən edən «Birliyin Kənd Təsərrüfatı Nazirləri Şurası»na verilmişdir. Hər üzv dövlət altı aylıq müddətdə Şuraya sədrlik edir.

Şuranın iclaslarında əsasən üzv dövlətlərin xarici işlər nazirləri iştirak edir. Buna baxmayaraq, bəzi xüsusi problemlərin müzakirə edildiyi hallarda digər nazirlərin, xüsusilə maliyyə və kənd təsərrüfatı nazirlərinin Şuranın iclaslarında iştirak etdiyi müşahidə edilir. Roma müqaviləsinə görə, Şura bəzi qərarları sadə səs çoxluğu ilə qəbul edir, lakin bəzi hallarda, əksər çoxluq və ya yekdil səs tələb olunur. Əksər səs çoxluğu lazım gələndə üzv dövlətlərin səsələrinin hesablanması, hər dövlətə verilən səs nisbəti nəzərdə tutularaq aparılır (148-ci maddə). Üzvlərin səsələri ilkin olaraq əhalinin sayına, iqtisadi və siyasi vəziyyətlərinə görə müəyyən edilir. Şurada səs nisbətləri: Almaniya, Fransa, İtaliya və Böyük Britaniya dövlətləri – hər biri 10 səs, İspaniya 8 səs, Belçika, Yunanıstan, Şotlandiya və Portuqaliya – hər dövlətə 5 səs, Danimarka və İrlandiya – hər dövlətə 3 səs, Lüksemburq – 2 səs kimi müəyyən edilsə də, daha sonra ittifaqa üzv olan Avstriya və İsveçin hər dövlətə 4 səs, Finlandiyanın 3 səs hüququ ilə iştirakı nəzərdə tutulub. 1 may 2004-cü ildən ittifaqa üzv olan təzə 10 üzvün səs nisbətləri və qərar qəbuletmə çoxluğu da yenidən müəyyən edilib. Bu yeni vəziyyətə görə səs nisbətləri bu cür müəyyən edilib: Almaniya, Fransa, İtaliya və Böyük Britaniya 29 səs, İspaniya və Polşa 27 səs, Hollandiya 13 səs, Belçika, Çexiya, Yunanıstan, Macarıstan və Portuqaliya 12 səs, Avstriya və İsveç 10 səs, Danimarka, İrlandiya, Litva, Slovakiya və Finlandiya 7 səs, Estoniya, Kipr (yunan), Latviya, Lüksemburq və Sloveniya 4 səs, Malta 3 səs.

Avropa İttifaqı Komissiyasından gələn təkliflərlə bağlı Şuranın qərarları üzv dövlətlərin əksəriyyətinin nümayəndələri tərəfindən verilməsi şərti ilə 258 səs lehinə olmaqla qəbul edilir. Əgər bir

qərarın əksər çoxluqla Şura tərəfindən qəbul edilməsi nəzərdə tutulursa, Şura dövlətlərindən biri əksər çoxluğu formalaşdıran dövlətlərin əhalisinin, ittifaqın ümumi əhalisinin 62 faizindən çoxunu təşkil edib-etməyəcəyinin müəyyən edilməsini tələb edə bilər. Əgər bu şərt həyata keçirilməsə, qərar qəbul edilə bilməz.

3) Komissiya

Komissiya milli dövlətlərdə hökumətin analoqu olan orqandır. İttifaqın idarəetmə orqanıdır. Şuranın qəbul etdiyi qərarları həyata keçirir və hər il hazırladıqları hesabatlarla yerinə yetirilən işlərlə bağlı Şuraya hesabat verir. Bununla yanaşı, vahid siyasətin formalaşdırılması və aparılması səlahiyyətlərini öhdəsinə götürüb, habelə xarici əlaqələrdə ittifaqı təmsil edir, müqavilə müddələrinin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Komissiya fəaliyyətlərini, formalaşdırdığı komitələr vasitəsi ilə aparır. Əsas komitələr bunlardır: Xarici Əlaqələr Komitəsi, Maliyyə və İqtisadi Əlaqələr Komitəsi, Büdcə Komitəsi, Sənaye Komitəsi, Təhsil, Peşə Təhsili və Gənclik Komitəsi, Kənd Təsərrüfatı Komitəsi, Rabitə (Nəqliyyat) Komitəsi, İnkişaf Komitəsi, Elm, Tədqiqat və Tərəqqi Komitəsi. Avropa Komissiyası gördüyü işlərə görə Avropa Parlamenti qarşısında cavabdehdir. Komissiya üzv ölkələrin birlik maraqlarına zidd fəaliyyətlərin ləğvi üçün Avropa Məhkəməsinə müraciət edə bilər.

Komissiya üzv dövlətlər tərəfindən təyin edilən 20 komissardan ibarətdir. Digər Avropa İttifaqı qurumlarında olduğu kimi üzv ölkələrin Komissiyadakı komissar sayları da əhalinin sayına görə müəyyən olunur. Bir üzvə ikidən artıq nümayəndə ilə iştirak hüququ verilə bilməz. Hələlik Almaniya, Böyük Britaniya və İspaniya hər dövlətə 2 komissarla, qalan ölkələr isə 1 komissarla təmsil olunur. Komissarlar vəzifələrini yerinə yetirərkən öz milli hökumətlərindən müstəqil hərəkət etmək və ittifaqın maraqlarını qorumağı öhdəyə götürürlər. Qərarlar sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Komissiyanın sədri Avropa Parlamentinin razılığı

alındıqdan sonra Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən yekdilliklə təyin edilir.

Nays müqaviləsinə əlavə olaraq Avropa İttifaqının genişlənməsi ilə bağlı protokolun 4-cü maddəsinə görə, 1 yanvar 2005-ci ildən etibarən Avropa Komissiyası hər üzv dövlətdən 1 nəfər komissar olmaqla formalaşır. Hələlik Komissiyada iki üzvü olan dövlətlərin bundan sonra 1 üzvü olacaq. Şuranın səs çoxluğu ilə qəbul etdiyi qərarla üzv sayı dəyişdiriləcək. Komissiyanın komissarlarının sayı 27-yə çatanda Komissiyanın üzv sayı üzv dövlətlərin sayından az olacaq. Komissiya üzvlərin seçkisi bərabərlik prinsipi nəzərə alınaraq rotasiya metoduna görə aparılacaq. Məsələ ilə bağlı dəyişikliyi Komissiya aparacaq. Komissiyaların üzv sayı Şuranın yekdil qərarı ilə müəyyən ediləcək. Bu dəyişiklik 27 üzvün daxil olmasından sonra ilkin formalaşmış Komissiyada tətbiq olunacaq. Hər yeni üzvün komissiyada ilk daxil olduğu dövrdə bir üzvü olacaq.

4) Avropa Parlamenti

Roma müqaviləsində «Məclis» kimi adlandırılan Avropa parlamenti 1978-ci ildən etibarən hər üzv dövlətin vətəndaşları tərəfindən birbaşa Avropa parlamenti üçün seçilən üzvlərdən formalaşır. Üzv ölkələrin Avropa Parlamentindəki mandat sayı əhalinin sayına görə müəyyən edilir. Parlament seçikləri 5 ildən bir keçirilir. Parlamentdə ölkələrin təmsil formatı belədir: Almaniya 99, Fransa 78, İtaliya 78, Böyük Britaniya 78, İspaniya 54, Polşa 54, Hollandiya 27, Belçika 24, Çexiya 24, Yunanıstan 24, Macarıstan 24, Portuqaliya 24, İsveç 19, Avstriya 18, Danimarka 14, Finlandiya 14, Slovakiya 14, İrlandiya 13, Litva 13, Latviya 9, Sloveniya 7, Estoniya 6, Kipr (yunan) 6, Lüksemburq 6 və Malta 5. 2004-2009-cu illər çağırışında ümumi parlamentarların sayı 732 olaraq müəyyən edilib. Genişlənmə prosesində ümumi parlamentar sayında dəyişiklik olmayacaq, üzv ölkələrin əhalisinin sayı nəzərə alınaraq üzv ölkələrin mandat sayı yenidən formalaşdırılacaq. Parlamentdə qərarlar müqavilədə

bunun əksi olan bir məsələ qeyd olunmayıbsa, sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Avropa Parlamentində üzvlər ölkələrə əsasən deyil, siyasi baxışlarına görə fraksiya yaradırlar: Sosialist fraksiyası, Avropa Xalq Partiyaları fraksiyası, Liberal-demokratik və İslahatçı fraksiya, Avropa Demokratik İttifaqı, Göy Qurşağı fraksiyası, Yaşıllar fraksiyası, Avropa Birləşmiş Solçu fraksiyası, Avropa Sağçı fraksiyası və Müstəqillər fraksiyası. Parlamentdə siyasi fraksiya formalaşdırmaq üçün bir üzv ölkədən ən azı 23, iki üzv ölkədən ən azı 18, daha çox ölkədən ən azı 12 nümayəndənin birləşməsi lazımdır.

Parlamentin səlahiyyətlərini üç hissəyə bölmək olar:

(a) birlik maraqlarının formalaşdırılması zamanı qanunvericilik prosesində iştirak səlahiyyəti

Avropa parlamentinin qanunvericiliklə bağlı səlahiyyətləri mövqe bildirməklə məhdudlaşır, təsdiqədi deyil. Parlament sözün əsl mənasında birliklərin qanunverici orqanı olmamaqla yanaşı, Avropa İttifaqı Şurası bir çox məsələ ilə bağlı qərar qəbul edərkən Parlamentin rəyini almaq məcburiyyətindədir. Parlamentin rəyinin alınması məsələsi müəyyən məsələlərlə məhdudlaşdırılmış olmaqla yanaşı, tətbiqetmə zamanı bütün mühüm məsələlərlə bağlı rəy alınması metoduna baş vurulur.

(b) büdcə ilə bağlı səlahiyyətlər

Birliyin büdcəsi yalnız Şuranın və parlamentin əməkdaşlığı çərçivəsində qətiləşir. Parlament büdcəsinin birlik orqanlarının fəaliyyəti, Avropa Sosial Fondu, araşdırma, enerji, sənaye siyasəti və digər sahələrdən ibarət sərbəst xərclər hissəsi üzrə səlahiyyətə malikdir. Kənd təsərrüfatı xərcləri ilə bağlı hissə üzrə müxtəlif təkliflər verə bilər. Bu təkliflər Şurada əksər səs çoxluğu ilə rədd olunmasa qəbul edilmiş sayılır.

(c) Komissiya və Şurayı yoxlama səlahiyyəti

Avropa Parlamenti Komissiya və Şurası arasında bölünmüş qanunvericilik və idarətmə səlahiyyətlərindən istifadə edilməsinə nəzarət məqsədi ilə yaradılmışdır. Avropa Parlamenti nəzarət səlahiyyətini siyasi fraksiyaların şifahi və yazılı sorğuları və ümumi tələbləri yolu ilə yerinə yetirir. Bu çərçivədə parlamendə Xarici işlər və təhlükəsizlik komissiyası, Kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və kənd ərazisini inkişaf etdirmə komissiyası, Büdcələr komissiyası, İqtisadi, maliyyə və sənaye işləri komissiyası, Enerji, tədqiqat və texnologiya komissiyası, Xarici iqtisadi əlaqələr komissiyası, Hüquq məsələləri və vətəndaş hüquqları komissiyası, Ətraf mühit, səhiyyə və istehlakçıların hüquqlarını müdafiə komissiyası, Gənclik, mədəniyyət, təhsil, nizamnamə, səlahiyyət sənədləri və toxunulmazlıqları yoxlama komissiyası, Qadın hüquqları komissiyası, Ərizə komissiyası kimi daimi komissiyalar fəaliyyət göstərir.

5) Məhkəmə

Avropa Birliklərinin Məhkəməsi (ABM) (the Court of Justice) Avropa İttifaqının ən ali məhkəmə orqanıdır. Bu məhkəmə 7 oktyabr 1958-ci ildən Lüksemburqda fəaliyyətə başlayıb. Məhkəmə üzv ölkələr arasındakı, Avropa İqtisadi Birliyi üzvləri arasındakı, orqanlar arasındakı və birliklərlə şəxslər arasındakı mübahisələrin həll edilməsi, beynəlxalq müqavilələr haqqında mövqe bildirilməsi və birlik hüquqlarının bütün ölkələr tərəfindən eyni formada başa düşülməsinə uyğun olaraq münasibət bildirməsi (*ilkın qərar – ilk münasibət*) məsələsində səlahiyyəti var. Divanın mərkəzi qərargahı Lüksemburqdadır.

8-10 dekabr 2000-ci ildə Nays zirvə toplantısında hazırlanan Nays müqaviləsinin 2-ci maddəsi ilə Avropa Birliyinin yaradılması ilə bağlı müqavilənin 221-ci maddəsi dəyişdirilmiş, ABM-də hər üzv dövlətdən bir nəfər hakim olacağı qeyd edilmişdir. ABM genişləmədən sonra dairələr və böyk dairələr

formasında təşkilatlanacaq, Böyük dairə 11, dairələr 3-5 hakimdən ibarət formalaşacaq. Bu təşkilatlanmanın hansı formada olacağı Məhkəmə Statutunun öhdəsinə verilmişdir. 222-ci maddəyə görə Məhkəmədə 8 nəfər prokuror olacaq. Ancaq əgər ABM istəsə sayı Şura tərəfindən artırıla biləcək. Hakim və prokurorlar 6 illik bir müddət üçün təyin olunurlar. Lakin təyinat hər üç ildən bir təzələnilir. Bu minvalla həyata keçirilən qismən yenilənmə ilə məhkəmələrin keçirilməsində davamlılıq təmin edilir. Hakim və prokurorlar üzv dövlətlər tərəfindən müstəqil olduğuna görə etimad göstərilən və öz ölkələrində ən ali hüquq-mühafizə vəzifələrini yerinə yetirmək üçün lazımi şəraiti əldə etmiş və ya hüquq elmi sahəsində öz mövqeyi ilə qabiliyyətlərini qəbul etdirə bilmiş şəxslər arasından yekdilliklə seçilir. Hakim və prokurorların yenidən təyin olunması mümkündür.

Məhkəmədə mühakimə qaydası yazılı mərhələ, istintaq mərhələsi (yazılı hazırlıq dövrü) və şifahi mərhələdən ibarətdir. Yazılı mərhələdə tərəflərin iddiaları və bu iddiaların sübutları alınır. Bunun nəticəsində məhkəmə istintaq prosesinə ehtiyac bilsə, tərəflər və şahidlər şifahi dindirilmək üzrə məhkəmə qarşısına çıxarılır və dəlil sənədləri araşdırılır. Şifahi mərhələdə tərəflər bilavasitə və ya vəkilləri vasitəsilə təmsil olunurlar. Daha sonra hakimlər qərar qəbul edirlər. Qərar açıq məhkəmə iclasında elan edilir. Prinsipcə, məhkəmə «idarə heyəti formasında» toplaşır. Başqa sözlə, toplantı üçün üzvlərin tam sayının yarısından 1 nəfər çoxunun iştirakı lazımdır. Bir qayda olaraq, qərarlar tək sayı ilə qəbul edilir. Məhkəmə son mühakimə instansiyasıdır. Qərarları qətidir və apellyasiya şikayəti verilə bilməz. Məhkəmə milli-hüquqi qanunvericiliklə bağlı səlahiyyətli deyil.

Bununla yanaşı, Avropa Vahid Öhdəliyi ilə verilən səlahiyyətə arxalanaraq müəyyən məhkəmə işlərinə baxmaq üçün 24 oktyabr 1988-ci ildə İlk İnstansiya Məhkəməsi də yaradılıb. Bu məhkəmə də hər dövlətdən bir hakim olmaqla formalaşdırılır. Məhkəmə Avropa birlikləri əməkdaşlarının təlimatı ilə bağlı müraciətlər, rəqabət hüququ, kömür-polad sahəsindəki mübahisə-

lər, vətəndaşların və firmaların birlik qurumları ilə bağlı şikayətləri məsələlərində səlahiyyətlidir. Məhkəmənin bəzi qərarları ilə bağlı Avropa Məhkəməsinə apellyasiya şikayəti verməsi mümkündür.

5) Hesablama Palatası

Hesablama Palatası 22 iyul 1975-ci ildə Brüssel müqaviləsi ilə yaradılıb. Saziş 1 iyun 1977-ci ildə qüvvəyə minib. Hesablama Palatası ittifaqın bütün gəlir və xərclərini yoxlayır və qanunlara uyğunluğuna nəzarət edir. Bununla yanaşı maliyyə qanunvericiliyinin dəyişdirilməsindən qabaq Hesablama Palatasının rəyi alınır.

Hesablama Palatası 15 üzv ölkə nümayəndələrindən (hər üzv dövlətdən 1 nümayəndə) formalaşır. Üzvlər üzv ölkələrin rəyi alındıqdan sonra Şura tərəfindən yekdilliklə təyin edilir. Üzvlərin vəzifə müddətləri 6 ildir. Üzvlər sədrlərini öz aralarından 3 illik bir müddət üçün seçirlər.

§10. NATO (North Atlantic Treaty Organization)

Bir insan ömrünə sığışan iki böyük müharibədən birincisində 8.578.031, ikincisində 16.634.907 nəfər insan yalnız döyüşlərdə dünyasını dəyişib. II Dünya müharibəsi başa çatmış, azad dünya sülh ümidləri ilə köklənmiş, lakin Şərqi Avropadakı boşluq səbəbindən Sovet İttifaqı silahlı qüvvələrinin sayını azaltmamış, ekspansiya siyasətini davam etdirmək niyyətindən əl çəkməmişdi. Bu təhlükənin qarşısında bir təhlükəsizlik sistemi yaratmaq cəhdləri «Marşall planı» və «Truman doktrinası» ilə Avropadakı təşkilatlanmaya müdaxilə edən ABŞ-ın iştirakı ilə 4 aprel 1949-cu ildə Şimali Atlantika Müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı. ABŞ, Belçika, Danimarka, Fransa, Hollandiya, Böyük Britaniya, İtaliya, İslandiya, Kanada, Lüksemburq, Norveç, Portuqaliya xarici işlər nazirlərinin imzaladığı müqavilə ilə Şimali Atlantika

Müqaviləsi Təşkilatı (North Atlantic Treaty Organization) yaradılmışdır.

1949-cu illərin əvvəllərində Şimali Atlantika Müqaviləsi hazırlananda Türkiyə də bu müqaviləyə qatılmaq üçün böyük maraq göstərmişdi. Bunun səbəbi Türkiyənin ABŞ-ın hərbi yardımından istifadə etmək istəyi idi. ABŞ-ın prezidenti H.Trumenin 12 mart 1947-ci ildə Konqresdəki çıxışında ortaya qoyduğu öz adı ilə xatırlanan «Doktrina»ya əsasən Türkiyə və Yunanıstanı Sovet ekspansiyasından qorumalıydı. 1947-ci ilin iyununda ABŞ xarici işlər naziri Gorc Marşall Harvardda etdiyi çıxışla «Marşall planı»nı elan etmişdir. Bu çərçivədə 12 iyul 1947-ci il tarixində Türkiyə ilə ABŞ arasında yardım sazişi imzalanmışdır. ABŞ-ın yardımı çərçivəsində maddi, hərbi təchizat dəstəyi ilə birlikdə təlim proqramları da tətbiq edilmiş, Türkiyədə 182 nəfərlik bir hərbi missiya qrupu səlahiyyətləndirilmişdi. Bu yeniliklərə baxmayaraq, Türkiyənin NATO-nun formalaşmasında yer almaması bir tərəfdən etirazlara səbəb olsa da, digər tərəfdən Türkiyə və Yaxın Şərqi təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıqların həllinin axtarırları davam etmiş, Aralıq dənizi Paktı yaradılması gündəmə gəlmişdir. Türkiyə hökumətinin 25 iyul 1950-ci il tarixində Koreyaya hərbi qüvvə göndərməklə bağlı qərarı ilə ABŞ-ın yanında yer alması bu ölkənin NATO-ya qəbulunda təsirli olmuş, Türkiyənin təkrar müraciətinin müsbət qarşılanmasına əsas yaratmışdır.

Təşkilata üzv sayı 18 fevral 1952-ci ildə Türkiyə və Yunanıstanın, 9 may 1955-ci ildə Qərbi Almanıyanın daxil olması ilə 15-ə çatmışdır. Fransa 10 mart 1966-cı ildə, Yunanıstan isə 1974-cü il Kipr sülh hərəkatından sonra təşkilatın hərbi qanadını tərk etmişlər. Lakin Yunanıstan 20 oktyabr 1980-ci ildə «Rocers planı» ilə NATO-nun hərbi qanadına yenidən daxil olmuşdur. 1982-ci ildə İspaniya, 1999-cu ildə Polşa, Macarıstan və Çexiya, sonuncu olaraq 29 mart 2004-cü il tarixində də 7 keçmiş Şərqi bloku ölkələrindən Bolqarıstan, Rumıniya, Slovakiya, Sloveniya, Estoniya, Litva və Latviyanı sıralarına daxil edən NATO 26 üzvü olan təşkilata çevrilmişdir. Albaniya, Xorvatiya və Makedonıyanın

da daxil olmaq üçün növbə gözlədiyi və «Sülh Naminə Tərəfdaşlıq» (Partnership for Peace–PfP) proqramı ilə ümumi olaraq 52 ölkəni əhatə edən təşkilatın missiyası və müdaxilə anlayışı vaxt keçdikcə dəyişmişdir. Azərbaycan Respublikası da «Sülh Naminə Tərəfdaşlıq» proqramı çərçivəsində NATO ilə əməkdaşlıq edir.

NATO Birləşmiş Millətlər Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində qeyd orlunan münaqişələrin «regional müqavilələr və ya regionlar qurumları» vasitəsilə sülh yolu ilə həll edilməsi prinsipinə əsaslanaraq yaradılmışdır. Bu əsas çərçivədə tərəflər:

- 1) iştirakçı olduqları bütün münaqişələri beynəlxalq sülh və hüququ təhlükə altında qoymayacaq şəkildə sülh yolu ilə həll etməyi, hədə və güc tətbiq etməkdən qaçınmağı;
- 2) üzvlərin rifah halını artıracaq iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirməyi;
- 3) təcavüzə qarşı müdafiə qüvvələrini söylə və qarşılıqlı yardım yolu ilə səfərbər etməyi;
- 4) tərəflərdən birinin hədəyə məruz qalması halında tərəflər arasında məsləhətləşmələr aparmağı;
- 5) tərəflərdən birinin və ya bir neçəsinin işğala məruz qalması halında işğalın bütün üzv ölkələrə qarşı olduğunu qəbul edilməsi, yardım və həmrəyliyi təmin etməyi qarşısına məqsəd qoyurlar.

NATO-nun təsis müqaviləsi də nəzərdən keçiriləndə məlum olduğu kimi NATO yalnız hərbi bir təşkilat olmayıb, eyni zamanda siyasi və iqtisadi bir qurumdur.

Yaranmasından bu günə qədər NATO strategiyasındakı bir sıra dəyişikliklər olmuşdur. NATO yarandığı illərdəki strategiyası Hərbi Komitə (Military Commite – MC) sənədində əksini tapan «*Kütləvi cavab zərbəsi*» («*Massive Retaliation*») konsepsiyasına əsaslandırılmışdı. Bu sənəd ittifaqın nüvə silahlarının geniş bir hücum zamanı dərhal istifadəsini, yəni kütləvi cavab zərbəsi strategiyasını nəzərdə tutur.

1962-ci il Kuba böhranı və SSRİ-nin nüvə potensialını artırması NTO-nun strategiyasını yenidən nəzərdən keçirməsini zəruri etmiş, bu mərhələdə «*mütəhərrik cavab zərbəsi*» (*Flexible Responce*) strategiyası mənimsənilmişdir. 1967-ci ildə NATO qabaqcadan müdafiə və düşməne onun seçdiyi metodla cavab verməyi nəzərdə tutan MC 14/3 sənədini qəbul etmişdir. Bu strategiyaya görə, düşmən öncə təcavüzə cəhddən yayındırılacaq, buna müvəffəq olmayanda isə ənənəvi silahlardan tutmuş ümumi nüvə zərbəsinə qədər gedən bir yüksəlişlə düşməne lazımı cavab veriləcək. Bu strategiya 1989-cu ilə qədər qüvvədə olub.

SSRİ-nin dağılması kontekstində baxılarda NATO-nun fəaliyyətini davam etdirməsi bir növ məntiqsizləşirdi. Şərqi Avropa ölkələri müstəqilliklərini əldə etmiş, iki Almaniya birləşmiş, yeni bir Avropa formalaşmış, Varşava Paktının mövcudluğuna son qoyulmuşdu. 40 ildir NATO-nun mövcudluğunu zəruri edən kommunizm ekspansiyası təhlükəsi aradan qalxmış, 4,5 milyonluq Qızıl Ordu dağılmışdı. NATO-nun mövqeyinə görə, bu mərhələdə Avropa təhlükəsizliyi baxımından risk yaradan etnik münaqişələr, terror, ərazi mübahisələri, sosial-iqtisadi mənşəli gərginliklər, kütləvi qırğın silahlarının və raketlərin yayılması kimi məsələlər ortaya çıxmışdı.

1990-cı ildə London Deklarasiyası ilə artıq soyuq müharibə dövrünün başa çatdığı, keçmiş düşmənlərlə dostluq və əməkdaşlıq dövrünün başladığı elan edilmiş, habelə NATO üçün yeni bir strategiya hazırlanması yönündə direktiv verilmişdir. 1991-ci ilin iyununda Kopenhagendə təhlükəsizliyin NATO, Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi (ATƏM) və Qərbi Avropa İttifaqı (QAI) kimi bir-biri ilə çuğlaşmış qrupların formalaşdığı əlaqələr şəbəkəsi ilə təmin olunacağı vurğulanmışdır. 1991-ci ilin noyabrında Romada NATO-nun böhranları həll etməyə istiqamətlənmiş yeni strategiyası təsdiq edilmişdir. Bu strategiya Avropada formalaşan yeni siyasi şərait və hərbi sistemin xüsusiyyətlərinə qarşı olan hədənin azalması, qarşılıqlı etimad və dialoq mühiti, şəffaflıq, demokratikləşmə, iqtisadi və siyasi əməkdaşlıq kimi cəhdlərin yaratdığı etimad

mühitindən istifadə edərək NATO-nun müdafiə xərclərini mümkün qədər azaltmaq, eyni zamanda üzv ölkələrin təhlükəsizliyi ilə ərazi bütövlüyünü təmin etməyə əsaslanmışdır.

Bu əsaslar çərçivəsində müəyyən edilən strategiya əvvəlki ilə müqayisə edildikdə qısa şəkildə aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməlidir:

1) Açıq şəkildə müəyyənləşdirilmiş hədə yerinə daha az qeyri-müəyyən risk şəraitləri təhlükə kimi dəyərləndirilir;

2) Müdafiəyə verilən əhəmiyyətin yerinə münafişələrin qarşısını almaq və böhranı aradan qaldırmaq keçir;

3) Sərhədlərə yaxın bölgələrdə qabaqcadan müdafiə əvəzinə ixtisar edilmiş qüvvələrlə öncədən hazırlaşma prinsipi əsas götürülüb;

4) Öhdəlik sənədinin hər istiqamətdə müdafiə edilməsi anlayışı isə regional böhran və təhlükələrə müdaxilə etmək formasına düşmüşdür.

5) NATO-nun ümumi planlarının yerini ehtiyat planlar almışdır.

6) Daha böyük həcmdə beynəlxalq bölmə və qəragahların təşkili prinsipi mənimsənilmişdir;

7) Sabit ehtiyat planlaşdırılmasından çevik ehtiyat planlaşdırılmasına keçilmişdir;

8) Əvvəllər inkişaf etdirilən *FOFA/ JPI* konsepsiyalarının əvəzində reaksiya qüvvələri və sülhməramlılar konsepsiyası işlənmişdir;

9) Çevik cavab zərbəsi prinsipi arxa plana keçirilərək nüvə silahlarından son metod kimi istifadə edilməsi prinsipi mənimsənilmişdir.

SSRİ-dən sonra Yuqoslaviyanın da qanlı hadisələrlə dağılması ilə Avropada formalaşan mülayim şərait qısamüddətli oldu. Bu dövrdə, ATƏM-in 1992-ci ildə Helsinkidə keçirilən zirvə toplantısında öz strukturunda hərbi qüvvəsi olmadığı səbəbi ilə NATO-nun bu səlahiyyəti öhdəsinə götürməsi ilə bağlı çağırışı əhəmiyyətlidir. 1992-ci ilin iyununda Oslo sammitində formalaşan

Bosniyadakı münaqişələrə müdaxilə etməklə bağlı mövqe və BMT Təhlükəsizlik Şurasının Bosniyanın hava sərhədlərinə nəzarət üçün NATO-ya çağırış etməsindən sonra 12 aprel 1993-cü ildən etibarən NATO əvvəlcə 50, daha sonra 200-dən çox döyüş və kəşfiyyat təyyarələri ilə tarixində ilk dəfə hərbi əməliyyatda «sülhü təmin etmə» vəzifəsini icra etmişdir. Bu prosesin yekununda imzalanan Deyton sülh müqaviləsi də problemi həll etməmiş, serblərin 1998-ci ilin sonlarından etibarən genişləndirdikləri qırğınlar NATO-nun təkrar müdaxiləsini zəruri etmiş, NATO 50 illik tarixində yenə ilk dəfə həm də üzv ölkələrin sərhədləri xaricində silahlı müdaxiləyə baş vurmuşdur.

10-11 yanvar 1994-cü ildə Brüsseldə keçirilən NATO zirvə toplantısında ABŞ-ın təklifi ilə NATO üzvləri tərəfindən qəbul edilən «Sülh Naminə Tərəfdaşlıq» (Partnership for Peace–PfP) layihəsi mühüm strateji mərhələ kimi qəbul edilməlidir. Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ilə Rusiyadan ayrılan yeni respublikaların NATO ilə əlaqələrini yaratmaq və inkişaf etdirmək məqsədi ilə tətbiq edilən layihə o dövrdə NATO-ya daxil olmaq istəyən Çexiya, Slovakiya, Macarıstan, Polşa və Litva kimi ölkələrə NATO-nun tam üzvlük qapısını açıq tutan bir orta yol layihəsi kimi tətbiq edilmişdir. Beləliklə, Avropadakı qeyri-sabitlik və böhranlara qarşı daha dözümlü təhlükəsizlik mexanizmini inkişaf etdirmək məqsədi ilə artıq dağılan Varşava Paktı ölkələri ilə də yaxın və daimi əməkdaşlığın təmin edilməsini hədəfləmişdir. Bununla bərabər, hələ də 7 Aralıq dənizi ölkəsi (Əlcəzair, Mərakeş, İsrail, Mavritaniya, Misir, Tunis və İordaniya) daxil olmaqla ümumi olaraq 52 ölkə SNT proqramı çərçivəsində yer alır və bu çərçivədə 8 ölkənin silahlı qüvvələri Sülh Naminə Tərəfdaşlıq mərkəzlərində NATO-ya adaptasiya proqramı keçirlər.

Avropadaxili mexanizmlərin Bosniya böhranında nümayiş etdirdiyi qüsur və iradə çatışmazlığı Qərbi Avropa İttifaqının inkişafının ləngidiyi Avropadakı dinamik strateji tarazlıq dəyişikliyinə yalnız NATO tərəfindən genişmiqyaslı müharibəyə yol açmadan nəzarət altına alınma biləcəyi yönündə baxışları

gücləndirmişdir. 1999-cu il Vaşinqton zirvə toplantısında NATO-nun missiyasının genişləndirilməsi məsələsi ilə bağlı ciddi etirazların olmaması belə bir strateji mərkəzin lazımı qədər qanuni hesab edilməsindədir. 25 aprel 1999-cu ildən etibarən NATO ölkələri sərhədləri xaricində, Kosovada aparılan «Müttəfiq qüvvələr əməliyyatı» NATO-nun mənafeləri və təhlükəsizliyinin ittifaqa daxil olan ölkələrin sərhədləri ilə məhdudlaşmadığı həqiqətini ortaya qoymuşdur. Uzun müddət üstündə dayanılan və müzakirə edilən bu məsələlər aprel 1999-cu ildə 50 illiyini qeyd edən NATO-nun Vaşinqton zirvə toplantısında qəbul etdiyi qərarlarla bir daha təsbit edilmişdir. Köhnədən fərqli olan NATO-nun «Yeni Strateji Konsepsiyası» aşağıdakı xüsusiyyətləri özündə əks etdirir:

1) NATO-nun cavabdehlik sahəsi «müəyyən»likdən kənara çıxmışdır. Təşkilat artıq «sahə xarici» (Out of Area) anlayışını mənimsəyərək müdaxilə sahəsini genişləndirmişdir;

2) Daha əvvəl silahlı hücum təhlükəsinə qarşı müdafiə olunmağı hədəfə alan ittifaq, indi özünü birbaşa təhlükə doğurmayan məsələlərə müdaxilə edə biləcək, hətta bu hallarda müəyyən mövqə müəyyən edib hərbi müdaxilə göstərə biləcəkdir.

3) Bu çərçivədə ölkələrin daxili işi hesab edilən qırğın, bir dövlətin öz ərazisində fərqli etnik mənşəyə malik olan insanlara qarşı hücum etməsi, insan hüquqlarının pozulması və bəşəri cinayətlər törədilməsi halları müzakirə ediləcək;

4) NATO belə bir halda müdaxilə qərarını BMT ilə məsləhətləşmədən və Təhlükəsizlik Şurasının qərarı olmadan birtərəfli şəkildə həyata keçirə biləcəkdir.

Yenə Vaşinqton zirvə toplantısında qəbul edilən «Avropa Təhlükəsizlik və Müdafiə Sənədi» anlayışı Avropanın təhlükəsizliyi naminə NATO-ya üzv olan ölkələrin xaricində hərbi əməliyyatlara girişə bilməsini nəzəri cəhətdən mümkün edir. Qısaca NATO özünü artıq «beynəlxalq təhlükəsizliyə» cavabdeh qurum kimi görür. Xüsusilə 11 sentyabr hücumlarından sonra yenidən izahı verilən beynəlxalq hüquq və bəşəri təcrübə

NATO-nun bu strategiyayı həyata keçirməsi statusunda gündəmə gəlir. İraqda 26 NATO ölkəsindən 18-i «Koalisiya qüvvələri» adı altında hərbi qüvvə saxlayır. Yaxın Şərqdəki gərginlik, Orta Şərqdəki axtarışlar, 2004-cü ildəki İstanbul zirvə toplantısı və inkişaf hələlik yeniliyini qoruyan bu qaydaları bir qədər də aydınlaşdırmışdır.

NATO yarandığından bu günə qədər mühüm fəaliyyətlərini aşağıdakı şəkildə sıralamaq mümkündür:

1) Mühəribədən sonra Avropa ölkələrinə hərbi dəstək verərək iqtisadiyyat və sənayelərini inkişaf etdirməyə kömək göstərüb.

2) Strukturunu daim dinamik saxlayaraq təzə üzv ölkələrin də iştirakı ilə Avropadakı ənənəvi düşmənçiliyin aradan qalxmasına kömək edib.

3) Avropa və Şimali Amerika arasında bir əlaqə formalaşdırıb, nüvə silahlarının yayındırma və strateji tarazlıq məsələsi olmasını təmin edib.

4) Strategiyasını müasir şəraitə uyğun olaraq dəyişdirərək sülhə töhfə verə biləcək strateji yanaşmalar ortaya qoyub.

5) 1967-ci ildə Harmer hesabatını qəbul edərək kifayət qədər qaşdırma şəraitində Qərb-Şərq əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi barədə qərar qəbul edib. Helsinki prosesi, ATƏM, **KDKI**, **CFE**, **INF** müqavilələri bu anlayış çərçivəsində inkişaf etdirilib.

6) 1979-cu ildə «Kruz» və «Perşinq» raketlərinin Avropaya yerləşdirilməsi, eyni zamanda danışıqlara başlanmasını özündə ehtiva edən ikiistiqamətli qərar «Dual Track Decision» alıb, silahlanmanın nəzarətinə töhfə vermişdir.

7) NATO-nun bu qətiyyətli mövqeyi nəticəsində 1987-ci ildə Sovet İttifaqı INF, yenə eyni ilin sonunda Stokholm müqaviləsini imzalamağa məcbur olub.

8) 1990-cı ildə Varşava Paktı dağılmış, NATO 40 illik fəaliyyətini heç bir ittifaq üzvünə hücumla imkan vermədən yerinə yetirmişdir.

9) 1991-ci ildə Korfəz müharibəsində Türkiyənin İraqla qonşu olması səbəbilə lazımi hərbi dəstək tədbirlərini görüb. Bu böhran zamanı Türkiyənin xahişi ilə Müttəfiq Çevik Qüvvələrinin qolu olan AMF Diyarbəkirdə yerşədirilib.

10) 1991-1993-cü illər Bosniya və Herseqovina böhranında BMT-nin müraciəti əsasında cinah ordusu səviyyəsində bir qüvvə ilə bağlı planlar hazırlanmış, hava sərhədlərini pozmağın qadağasına nəzarət etmək üçün «Avaks» təyyarələri təmin etmiş, dəniz, mühafizə və embarqo vəzifələrini yerinə yetirmək üçün Adriatik dənizi sahillərinə dəniz qüvvələri göndərərək «blokada» tətbiq etmişdir.

11) «Sülh Naminə Tərəfdaşlıq» layihəsi çərçivəsində Rusiya Federasiyası da daxil olmaqla Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ilə birgə sülhməramlı qüvvələrin yaradılması həyata keçirilməyə başlanmışdır.

12) NATO 10 fevral 1994-cü il tarixdə Bosniya və Herseqovina ilə bağlı ilk dəfə olaraq səlahiyyət sahəsi xaricində qoyulan şərtlərə tabe olunmadığı təqdirdə serb mövqelərini bombardman edəcəyini bəyan etmiş və müvəqqəti bir atəşkəsin təmin olunmasına nail olmuşdu.

13) 14 dekabr 1995-ci ildə imzlanan Bosniya sülh sazişinə əsaslanaraq formalaşdırılması planlaşdırılan 60 min nəfərlik NATO-nun sülhü Təminatmə Qüvvələri (IFOR) mərhələli olaraq regionda xidmət göstərib. 1996-cı ilin sentyabrında keçirilən seçkilərdən sonra bu bölmələrin vəzifələri müvəffəqiyyətlə sona çatmış, lakin regiondakı sabitliyin davam etdirilməsi məqsədi ilə 22.800 nəfərlik NATO Təhlükəsizlik Qüvvələri (SFOR) 20 dekabr 1996-cı ildən xidməti təhvil almışdır.

14) Təşkilat 50 illik tarixində ilk dəfə qüvvə tətbiq edərək 25 aprel 1999-cu il tarixindən etibarən Yuqoslaviyada hava əməliyyatlarını həyata keçirərək serblərin bosnya hersoqavina və kosovalılara qarşı törətdiyi soyqırımını dayandırmışdır.

15) Yuqoslaviya Federativ Respublikası ilə NATO arasında 9 iyun 1999-cu il tarixində imzalanan hərbi-texniki müqaviləyə əsasən serb qüvvələrinin Kosovadan çəkilməyə başlamalarından

sonra sayı 50 minə qədər çatan NATO Kosova Qüvvələri (KFOR) 12 iyun 1999-cu il tarixindən etibarən regionda xidmət keçməyə başlamışdır.

16) Roma yaxınlığındakı Partika Di Mare hava bazasında 2002-ci ilin mayında keçirilən zirvə toplantısında 50 ildir düşmən olan tərəflər bir yerə yığılmış «NATO-Rusiya görüşü» həyata keçirilmişdir. «NATO-Rusiya Tərəfdaşlıq Şurası»nın yaranmasını nəzərdə tutan «Roma bəyannaməsi» ilə Rusiya və NATO-nu maraqlandıran təhlükəsizlik məsələlərində iki tərəfin əməkdaşlığı üçün hüquqi və siyasi zəmin formalaşdırılmışdır.

17) ABŞ-da 11 senyabr 2001-ci il hücumlarından sonra 13 sentyabr 2001-ci ildə NATO tarixində ilk dəfə olaraq «bir ittifaq ölkəsinin hücumu məruz qaldığı halda bütün üzvlərin hücumu məruz qalmış hesab ediləcəyi» barədə Şimali Atlantika Müqaviləsinin 5-ci maddəsinin tətbiq olunması qərarı qəbul edilmişdir.

18) 11 sentyabr hücumlarının günahkarı kimi sayılan «Əl-Qaidə» terror təşkilatına qarşı keçirilən əməliyyatlardan sonra Əfqanıstanda daimi dövlət strukturunun yaradılması, mərkəzi hakimiyyətin bütün ölkədə hakim olması məqsədi ilə 2003-cü ilin avqustundan hərbi qüvvə saxlanılır. Əfqanıstandakı «Beynəlxalq Təhlükəsizlik Yardım Qüvvələri (International Security Assistance Force –ISAF) 17-si NATO üzvü olmaqla 31 ölkədən 6000-ə yaxın hərbi ilə təmin edilir.

İttifaq əməkdaşlıq mexanizmini başda Şimali Atlantika Şurası olmaqla Müdafiə Planlaşdırma Komitəsi, Nüvə Planlaşdırma Qrupu, Baş katib, Hərbi Komitə, Beynəlxalq Hərbi Heyət (International Military Staff) və Strateji Komandanlıqlar vasitəsi ilə həyata keçirir. Şimali Atlantika Şurası səlahiyyətlərini birbaşa NATO müqaviləsindən alan yeganə orqandır. İttifaqın ən ali qərarverici orqanıdır. Bütün qərarlar yekdilliklə qəbul edilir. Bütün dövlətlər Şurada bərabərhüquqlu söz hüququna malikdir. Səfirlər səviyyəsində həftədə ən azı bir dəfə olmaqla yığışırlar. Buna baxmayaraq, daha yüksək səviyyədə – xarici işlər, daxili işlər nazirləri və ya hökumət və dövlət başçıları səviyyəsində də

toplantı keçirilməsi mümkündür. Səfirlər səviyyəsində yığılan Şuraya «Daimi Şura» deyilir. Nazirlər səviyyəsində isə ildə ən azı iki dəfə toplantı keçirilir. Lakin toplantının bu səviyyədə keçirilməsi qəbul ediləcək qərarların əhəmiyyətini dəyişdirmir. Müqaviləyə əsasən Şuranın alt orqanlar formalaşdırma səlahiyyəti var. Buna əsaslanan Şura çox sayda komitə və planlaşdırma qrupu yaratmışdır. Şuranın iş fəaliyyəti alt komitələr tərəfindən hazırlanır. Bu işlərin böyük hissəsi daimi nümayəndə köməkçilərindən formalaşan Ali Siyasi Komitə («Senior Political Committee») tərəfindən həyata keçirilir. Bütün bu toplantılara NATO baş katibi və ya onu əvəz edən sədrlik edir. Nazirlər səviyyəsində keçirilən iclaslarda xarici işlər nazirlərindən biri fəxri sədrliyi üzərinə götürür. Bu vəzifə hər il əlifba sırası ilə gələn ölkə tərəfindən yerinə yetirilir.

Müdafiə Planlaşdırma Komitəsi normal şəraitdə daimi nümayəndələrdən formalaşır, lakin ildə ən azı iki dəfə müdafiə nazirləri səviyyəsində yığılır. Komitə NATO daxilində hərbi xidmətlərə yol göstərir. Fransa bu orqanda təmsil olunmur.

Nüvə Planlaşdırma Qrupu da daimi nümayəndələrdən ibarətdir. Daimi nümayəndələr və müdafiə nazirləri səviyyəsində iclaslar keçirir. Səlahiyyətləri nüvə məsələləri ilə məhdudlaşır.

Baş Katib üzv dövlətlər tərəfindən göstərilən namizədlər arasından seçilir. Təşkilatdankənar əlaqələrlə birlikdə üzv ölkələr arasındakı məlumat mübadiləsi və görüşlərdə təşkilatın ən səlahiyyətli nümayəndəsi statusundadır.

Hərbi Komitə İttifaqın fəaliyyətlərinin idarə edilməsi üzrə Şimali Atlantika Şurası, Müdafiə Planlaşdırma Şurası və Nüvə Planlaşdırma Qrupu qarşısında cavabdehdir. Komitənin sədri baş qərargah rəisləri tərəfindən 3 illik müddətə seçilir. Komitəni təmsil etmək üçün seçildiyinə görə ölkəsinin deyil, NATO-nun təmsilçisi kimi hərəkət edir. Komitənin səlahiyyətliyəti və yüksək səviyyəli toplantılarda Komitəni təmsil edir.

Beynəlxalq Hərbi Heyət – Plan və siyasət, Əməliyyat, Kəşfiyyat, Əməkdaşlıq və Regional təhlükəsizlik, Maddi-texniki təchizat idarələrindən ibarətdir. Hərbi məsələlərdə planlaşdırma

və məsləhətləşmələr apararaq Hərbi Komitəyə tövsiyələr verir. Hərbi Komitənin qəbul etdiyi qərarların tam şəkildə yerinə yetirilməsini təmin edir. Bu quruma rəhbərlik edən rəis (Director of the International Military Staff) Hərbi Komitə tərəfindən üzv dövlətlərin göstərəcəyi namizədlər arasından seçilir.

NATO qüvvələrinin təşkilatlanması 2002-ci ilin oktyabrında keçirilən Praqa zirvə toplantısında qəbul edilən qərarlarla mühüm dərəcədə dəyişikliyə məruz qalıb. NATO əvvəllər iki strateji komandanlıq formasında təşkilatlanıb: Avropa Müttəfiq Komandanlığı (ACE) və Atlantika Müttəfiq Komandanlığı (ACLANT) 1999-cu ildə NATO-nun Komandanlıq strukturunun 65 qərargahı 20 qərargaha endirilmiş olmasına baxmayaraq, qısa müddətdən sonra bu təşkilatlanmada daha başqa yeniliklərə ehtiyac duyulmağa başlanmışdır. İttifaqın ərazi təhlükəsizliyinin artması ilə **statik** müdafiə ehtiyacları azaldığı halda, NATO-nun böhranlara qarşı məsələlərdə daha təsirli rol oynaması, daha güclü mövqetutma qabiliyyəti, çeviklik, reaksiya qabiliyyəti və «öz-özünə kifayətlənmə» səviyyəsi (yəni bir qərargahın özünün sülh dövründəki qaynaqları ilə əməliyyat öhdəyə götürmə qabiliyyəti) tələb etməyə başlamışdır. Bununla bağlı, digər bir amil də NATO-nun ənənəvi cavabdehlik sahəsi xaricində maraq sahələrinin olduğunun məlum olmasıdır. Bu yanaşmadan çıxış edərək yeni strukturla NATO hərbi komandanlıq dəyişiklərinin «ittifaqın bütün missiyalarının əməliyyat ehtiyaclarını ödəyəcək daha kiçik, daha təsirli komandanlıq strukturu» hədəflənmişdir. Bu təşkilatlanma ittifaqın yaranmasından indiyə qədər hərbi təşkilatlanmada həyata keçirilən ən mühüm yeniliklərdən biridir.

NATO-nun 2003-cü il Komandanlıq strukturu da 1999-cu ildəki strukturu kimi strateji komandanlıqlardan ibarətdir. Müttəfiq Əməliyyat Komandanlığı (Allied Command Operation–ACO) və Müttəfiq Transformasiya Komandanlığı (Allied Transformation Command–ATC).

Supreme Allied Commander Europe (SACEUR) komandanlığındakı Müttəfiq Əməliyyat Komandanlığı ittifaqın həm Avropa, həm də Atlantika regionlarındakı bütün

əməliyyatlarına cavabdeh olan əməliyyat komandanlığıdır. Bu komandanlığın tərkibində mərkəzi qərargahı Hollandiyada olan Şimal Birləşmiş Qüvvələr Komandanlığı ilə mərkəzi qərargahı İtaliyada olan Cənub Birləşmiş Qüvvələr Komandanlığı yaradılmışdır. Müttəfiq Transformasiya Komandanlığı isə NATO hərbi potensialının yeni şərtlərə uyğun olaraq dəyişdirilməsinə, transformasiyanın davamlılığına görə cavabdeh olan, fəaliyyətdə olan komandanlıqdır. Mərkəzi ABŞ-ın Vircinya Ştatındakı Korfokdadır.

Müttəfiq Əməliyyat Komandanlığı 19 iyun 2003-cü ildən, Müttəfiq Transformasiya Komandanlığı isə 1 sentyabr 2003-cü ildən fəaliyyətlərini davam etdirməyə başlayıb.

Ş11. Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT)

Avropada iki blokun barışması düşüncəsi ilk dəfə 1954-cü ildə Molotov tərəfindən ortaya atılmışdır. Soyuq müharibənin sürətlə davam etdiyi bu dövrdə təklif qəbul edilməyib. Lakin Süveyş və Kuba böhranlarının təcrübəsindən sonra başlayan nazərətli mülayimləşmə dövrü isə öz nəticələrini 70-ci illərdə verib. Bu illərin başlanğıcında SSRİ tərəfindən yenidən aktuallaşdırılan, xüsusilə NATO və ABŞ tərəfindən rədd edilən Avropa səviyyəsində bir təhlükəsizlik və əməkdaşlıq konfransının təşkil olunması fikrinin həyata keçirilməsi SSRİ və Avropa ölkələrinin o dövrdəki strateji mövqelərinin uzlaşmasının məhsulu olmuşdur. SSRİ-nin bu təklifi aktuallaşdırmasının o dövrdə üç əsas səbəb olub: birincisi, Şərqi Avropadakı Sovet mövcudluğunun qanuniləşdirilməsi, ikincisi, böyük qüvvələr arasında təcrid olunmuş halda olan SSRİ-nin Avropadaxili çoxtərəfli bir diplomatik mühitdə balanslaşdırıcı bir aktor kimi iştirak etməsi, üçüncüsü isə, xüsusilə 1968-ci ildə Çexoslovakiya hadisəsi ilə təcavüzkar və işğalçılıq nümayiş etdirən SSRİ-nin beynəlxalq dialoqa və sülhə açıq olan ölkə imici formalaşdırma bilmək istəyi 18 sentyabr 1973-cü ildən 21 iyul 1975-ci ilə qədər Cenevrədə

fəaliyyətini davam etdirən və 30-31 iyul – 1 avqust 1975-ci il tarixlərində yüksək səviyyədə yenidən Helsinkidə toplaşmış sənədlərin təsdiq olunması ilə davam edən Avropa təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin yekununda 33 Avropa ölkəsinin, Kanada və ABŞ tərəfindən dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində imzalaması ilə qəbul edilən Helsinki Yekun Sənədi yeni bir dövrün başlanğıcı olmuşdur. Bu sənəd bundan sonrakı dövrdə Sovet İttifaqı və Varşava (Müqaviləsinin) Paktının dağılmasının başlanğıc nöqtəsi sayıla bilər. Ona görə ki, o tarixə qədər demokratiya və insan hüquqları məsələsində sərt siyasət yürüdən Sovet İttifaqı Helsinki Yekun Sənədi ilə bu sahədə bəzi islahatları qəbul etmişdir. Bununla yanaşı, artıq bu sənədi imzalayan ölkələr insan hüquqlarını daxili məsələ hesab etməyə ehtiyac görməmişlər.

Yekun sənəddə qəbul edilən və onu imzalayan dövlətlərin arasındakı münasibətlərə yol göstərəcək 10 əsas prinsip aşağıdakılar olmuşdur:

- a) bərabərhüquqlu suverenlik və suverenliyə hörmət;
- b) güc tətbiq etmə və ya güc tətbiq etmə cəhdindən çəkinmək;
- c) sərhədlərin toxunulmazlığı;
- ç) dövlətlərin ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı;
- d) münaqişələrin sülh yolu ilə həlli;
- e) daxili işlərə müdaxilə etməmək;
- ə) insan hüquqları və əsas azadlıqlara hörmət;
- f) xalqların bərabər hüquqlardan və öz müqəddəratını təyinetmə hüququndan istifadə etmələri;
- g) dövlətlər arasında əməkdaşlıq;
- ğ) beynəlxalq hüququn öhdəliklərini xoşməramlı şəkildə yerinə yetirmək.

Helsinki Yekun Sənədində üç əsas məsələ, etimad yaradan tədbirlər, təhlükəsizlik və silahsızlanmanın bəzi yönləri haqqında dəyişiklərlə genişmiqyaslı hərbi təlimlərin qabaqcadan elan edilməsi, hərbi təlimlərdə müşahidəçi dəyişikliyi, irimiqyaslı hərbi qüvvələrin dislokasiyasının qabaqcadan elan edilməsi,

etimad yaradan başqa tədbirlər, silahsızlaşma ilə bağlı problemlər və ümumi işlərlə bağlı prinsiplər müəyyən olunub.

İqtisadiyyat, elm-texnologiya və ekologiya sahələrində əməkdaşlıqlarla bərabər sənaye sahəsində əməkdaşlıq və birgə mənafe daşıyan layihələr, ticarət və sənayedə əməkdaşlıqla bağlı müddəalara yer verilib.

Eyni zamanda humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlıqla bağlı xalqlar arasında sülhə və insan hüquqlarının qorunmasına töhfə vermək, mədəniyyət və təhsil sahəsində əməkdaşlığın əhəmiyyəti, rejim fərqi baxmadan tərəfdaşlığın inkişaf etdirilməsi məsələləri yer almışdır. Sənədin imzalanmasından sonrakı proses nəzərdən keçiriləndə görüldüyü kimi, ATƏM xüsusilə insan hüquqları məsələsindəki cəhdləri ilə diqqət çəkib və 1990-cı ildə keçirilən Paris zirvə toplantısından sonra bu sahədə təşkilatlanma olub.

Sənəddə müəyyən edilən məsələlərlə bağlı davamlı toplantılar keçirilməsi nəzərdə tutulmuş, bu toplantılarda iştirak edən dövlətlər arasında etimadı artıran tədbirlər məsələsində yeni müddəalar da qəbul etmişdir. 1986-cı ildə Stokholmda keçirilən Avropa Silahsızlanma Konfransı ilə başlayan prosesin ən mühüm nəticəsi 19 noyabr 1990-cı ildə Parisdə keçirilən ATƏM zirvə toplantısının başlanğıcında Avropa klassik silahlar müqaviləsinin imzalanması və 21 noyabr 1990-cı ildə ATƏM dövlət və hökumət başçılarının zirvə toplantısında 34 iştirakçı dövlət tərəfindən imzalanan Paris Öhdəliyi oldu.

Paris Öhdəliyi ilə təşkilatlanma projesi başlanmış, ATƏT Xarici İşlər Nazirləri Şurası tam bir mərkəzi struktur kimi ortaya çıxmışdır. 1991-ci ilin əvvəllərindən etibarən ATƏM-in üç daimi orqanı: Praqadakı Katiblik, Vyanadakı Münaqişələrin Qarşısının Alınması Mərkəzi və Varşavadakı Azada Seçkilər Bürosu (daha sonra adı Demokratik Təsisatlar və İnsan Hüquqları Bürosu kimi dəyişdirilib) yaradılıb.

Paris Öhdəliyinə əsasən dövlətlərin, insanların və milli azlıqların hüquqlarına hörmət etmələrə kifayət etmir, bununla yanaşı, milli azlıqların fərqli kimliklərinin qüvvətləndirilməsi

üçün lazımı şəraitlərin yaradılması da vacib hesab edilir. Öhdəliyə görə, Baş Katiblik iki ildə bir müşahidə konfransları və dövrü iclaslar keçirir. 1992-ci ildəki Helsinki sammitində Milli Azlıqlar Ali Komissarlığı yaradıldı, 1994-cü il Budapeşt sammitində isə ATƏM Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) adlandırılaraq təşkilatlanmasını başa çatdırdı. Demək olar ki, «Avropa Birləşmiş Millətlər Təşkilatı» kimi fəaliyyət göstərməyə başlayan ATƏT fəaliyyət sahəsinə «münaqişələrin qarşısının alınması və böhranın aradan qaldırılması» məsələlərini də daxil edərək regiondakı münaqişələri diplomatik vasitələrlə həll etməyi qarşısına məqsəd qoydu.

Türkiyə ATƏT-ə verdiyi əhəmiyyətin sübutu olaraq 1999-cü ildə ATƏT-in sammitinin İstanbulda keçirilməsinə şərait yaradıb. 19 noyabr 1999-cü ildə İstanbulda imzalanan Avropa Təhlükəsizlik Öhdəliyinin bütün üzv dövlətlərin təhlükəsizliyinə töhfə verəcəyi qeyd edilmiş, bu sazişə imza atan dövlətlər tərəfindən ATƏT-in mövcud vasitələrinin inkişaf etdirilməsi və eyni zamanda yenilərinin yaradılması razılaşdırılmışdır. 1-2 dekabr 2003-cü ildə Maastrixtdə keçirilən ATƏT Nazirlər Şurası toplantısında qəbul edilən “XXI əsrdə sabitlik və təhlükəsizliyə qarşı təhdidlərlə bağlı ATƏT strategiyası təşkilatın dəyişməkdə olan təhlükəsizlik şəraitində risk və təhlükələrlə bağlı yanaşmasının ortaya qoyulması baxımından mühüm bir addım formalaşdırmışdır. Bu strateji sənəddə də toxunulan, həmsərhəd bölgələrdən yaranan hədələr qismində ATƏT 2004-cü ildə üzv ölkələrin dialoq və əməkdaşlığının artırılması ilə ATƏT norma, prinsip və öhdəliklərinin digər bölgələrə yayılması imkanlarını yaratdı.

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı Vankoverdən Vladivostoka qədər geniş bir ərazidə 55 iştirakçı dövlətlə Avrasiya-Atlantika regionunda geniş regional təhlükəsizlik təşkilatı xüsusiyyətini özündə əks etdirir.

§12. Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QİƏT)

Soyuq müharibə dövründə Türkiyə istisna olmaqla bütün Qara dəniz sahil ölkələrinin Şərq blokuna daxil olması bu dənizlə bağlı siyasətin daha global miqyaslı siyasətdə müəyyənləşməsinə yol açmışdır. Bu da Türkiyənin Qara dəniz hövzəsini milli strategiya planlaşdırılmasının tərkib hissəsi kimi istifadə etmə şansını mühüm dərəcədə azaltmışdır. Soyuq müharibə dövründə həm regional əməkdaşlıq, həm də Türkiyənin yaxın quru və dəniz hövzələri ilə bağlı siyasəti baxımından ciddi bir strateji inteqrasiya potensialı yaranmışdır. Bu potensialı dinamik strateji vasitə halına çevirmək üçün dövrüyyəyə buraxılan QİƏT bu istiqamətdə boşluğu doldura biləcək addım kimi görülürdü. Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı layihə kimi 1990-cı ildə Şükrü Ələkdağ tərəfindən irəli sürülüb. Türkiyənin təşəbbüs göstərdiyi layihəyə region ölkələri də geniş maraq göstərmişlər. Hazırlıq işləri sonrasında 25 iyun 1992-ci ildə İstanbulda keçirilən sammitdə imzalanan Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı Zirvə Deklarasiyası ilə layihə qanuni qüvvəyə salınmışdır. QİƏT-in 11 təsisçi üzvləri bunlardır: Albaniya, Azərbaycan, Bolqarıstan, Ermənistan, Gürcüstan, Moldova, Rumıniya, Rusiya Federasiyası, Türkiyə, Ukrayna və Yunanıstan. Bunlarla yanaşı, təşkilatda İsrail, Misir, Polşa, Slovakiya və Tunis də müşahidəçi statusunda təmsil olunurlar.

QİƏT üzv dövlətlərin coğrafi yaxınlıqlarının və iqtisadiyyatlarının bir-birini tamalayıcı cəhətindən istifadə edərək aralarındakı iqtisadi, ticari, elm və texnoloji əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və Qara dəniz hövzəsinin sülh, sabitlik və rifah regionuna çevirmək məqsədi daşıyır. Bunun üçün, qısa müddətdə region ölkələri ilə əməkdaşlıq üçün münasib şəraitin yaradılması, mal və xidmət biznesinin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuş, uzun müddətdə isə şəxslərin, malların, investisiyanın və xidmətlərin daha azad şəkildə dövrüyyəsi məqsədi qarşıya qoyulmuşdur. Böyük Avropa «memarlığı»nın bir hissəsini təşkil edən bu əməkdaşlıq Avropa İttifaqı və ya Avropadakı digər birliklərin alternativini deyil, bütövləşdirici bir alt sistemdir. 1998-ci

ildə Yaltada imzalanan müqavilənin üzv ölkələr tərəfindən ratifikasiya edilməsi nəticəsində Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QİƏT) beynəlxalq hüquq qazanıb.

QİƏT-in ən ali qərar qəbul etmə orqanı Xarici İşlər Nazirləri Sammitidir. Xarici İşlər Nazirləri Sammiti QİƏT-in fəaliyyətində, alt orqanların yaradılması, işlərin yönləndirilməsi və qərarların qiymətləndirilməsi, müşahidəçi statusunun tanınması ilə bağlı qərarların qəbul edilməsinə, daxili nizamnamənin hazırlanmasına və dəyişdirilməsinə cavabdehdir. Xarici İşlər Nazirləri Toplantısı normal halda 6 aydan bir keçirilir. Dövrü sədrlik 6 aydan bir olaraq latın qrafikalı ingilis əlifbası sırasına əsasən növbə ilə aparılır. Xarici İşlər Nazirləri Toplantısı qarşısında cavabdehlik daşıyan Statistik məlumatlar və iqtisadi əməkdaşlıq transformasiyası, Bank və maliyyə, Ticarət və sənaye əməkdaşlığı, Aqrar və kənd təsərrüfatı, Rabitə və nəqliyyat, Ətraf mühitin qorunması, Elm və texnologiya işçi qrupları və müxtəlif müvəqqəti işçi qruplar fəaliyyət göstərir. QİƏT-in Katibliyi 3 may 1993-cü ildən İstanbulda öz fəaliyyətinə başlayıb. QİƏT Parlament Assambleyası isə (QİƏT PA) 26 fevral 1993-cü ildə imzalanan deklarasiya ilə formalaşdırılıb. QİƏT PA üzv ölkələrin əhalisinin sayları nəzərə alınaraq müəyyən edilən mandatla təmsil olunduqları 70 nəfərlik Ali Şura şəklində fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, QİƏT-lə özəl sektor arasında bir mexanizm formalaşdırılması məqsədi ilə üzv ölkələrin hər birindən 1 nəfər olmaqla Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Şurası yaradılıb.

Çox sürətlə yaradılan QİƏT xüsusilə 90-cı illərin ikinci yarısından etibarən təsirliliyini mühüm dərəcədə itirməyə başlayıb. Bu itkinin əsas səbəbi üzv ölkələrin təşkilatı daimi amillərə əsaslanan fəal xarakterə malik struktur kimi deyil, konyuktur maraqlara cavab verən **reaksioner** struktur kimi görmələridir. QİƏT xüsusilə mühüm strateji vasitə kimi yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Bu təşəbbüsün müəllifli olan Türkiyə bu ana qədər olan təcrübədən çıxış edərək təşkilatın daimi fəaliyyət göstərən (aksioner) quruma çevrilməsi cəhdlərini sürətləndirilməlidir.

§13. Qara dəniz Əməkdaşlığı Xidmət Qrupu (BLEACKSEAFOR)

Türkiyənin Qara dənizə bir başqa təşəbbüsü də Qara dənizlə sahili olan ölkələri əhatə edən «çağırışa görə» (on-call) xidmət göstərəcək Qara Dəniz Əməkdaşlığı Xidmət Qüvvələri yaradılması təklifidir. Lakin regionda sülhə istiqamətlənmiş, məhdud və özünəməxsus bu struktur bir müqavilə ilə formalaşdırılsa da, bir təşkilat kimi adı hallanmır.

Qara dənizdə sülh və sabitliyin davam etdirilməsi məqsədi ilə regional əməkdaşlıq fəaliyyətlərinin artırılması və mehriban qonşuluq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş sahil ölkələrin iştirakı ilə çoxmillətli dəniz qüvvələrinin yaradılması fikri ilk dəfə 1998-ci ilin oktyabrında Türkiyə tərəfindən gündəmə gətirilib. «Bleackseafor»un yaradılması üçün aparılan danışıqların yekununda Qara dəniz Əməkdaşlığı Xidmət Qrupunun təşkilinə dair müqavilə Türkiyə, Bolqarıstan, Gürcüstan, Rusiya Federasiyası, Rumıniya və Ukrayna nümayəndələri tərəfindən 2 aprel 2001-ci il tarixində İstanbulda imzalanmış, 21 iyun 2001-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən ratifikasiya edilərək qüvvəyə minmişdir.

«Bleackseafor»un məqsədi təsis müqaviləsinin IV maddəsində yer alıb:

a) Qara dəniz sahilindəki dövlətlər arasında dostluğun, mehriban münasibətlərin və qarşılıqlı etimadın daha da möhkəmləndirilməsinə töhfə vermək və dəniz qüvvələri arasında qarşılıqlı əlaqələri gücləndirmək;

b) Əməkdaşlığın genişləndirilməsi ilə regionda sülh və sabitliyi inkişaf etdirmək.

«Bleackseafor»un vəzifələri bunlardır:

a) Axtarış və xilasetmə əməliyyatları;

b) Humanitar yardım əməliyyatı;

- c) Mina əleyhinə tədbirlər;
- ç) Ətraf mühitin qorunması əməliyyatları;
- d) Xoşməramlı səfərlər;
- e) bütün tərəflərin qəbul edəcəyi digər vəzifələr.

«Bleacksefor» yuxarıda bəhs edilən vəzifələrin icrasındakı yetərliliyini və qarşılıqlı istifadəsini artırmaq məqsədi ilə təlimlər keçirə, BMT və ya ATƏT çərçivəsindəki əməliyyatlarda tapşırıq ala bilər.

«Bleacksefor» komandanı (COMBLEACKFOR– **Qara dəniz Əməkdaşlığı Xidmət Qrupu Komandanı**) və qərargah zabidləri bir il müddətinə təyin edilirlər. Keçid əlifba sırası ilə həyata keçirilir. «Bleacksefor» komandanlığı ilk 1 il müddətinə bir türk admiral tərəfindən yerinə yetirilib.

«Bleacksefor»la bağlı bütün qərarlar tərəflərin yekdil rəyi ilə alınır. Siyasi qərarlar xarici işlər və müdafiə nazirləri və ya onların səlahiyyət verdiyi nümayəndələrin keçirdikləri iclaslar vasitəsilə qəbul edilir.

Müqavilə ən azı dörd Qara dəniz sahili ölkəsi tərəf olduğu müddətdə 10 il etibarlı olur. Müqavilə, tərəflərin bunun əksinə qərar qəbul etmədikləri müddətdə avtomatik olaraq sonrakı 10 illik dövrlər üçün də uzadıla bilər. Tərəflərdən hər hansının istədiyi halda tərketmə tarixindən ən azı 6 ay öncə yazılı olaraq məlumat vermək qaydasında müqavilədən çıxma bilməsi mümkündür.

XI FƏSİL

MDB DÖVLƏTLƏRİ MƏRKƏZİ ASİYA VƏ CƏNUBİ QAFQAZIN ÇOXFUNKSİYALI TƏŞKİLATLARINDA

Ş1. Müstəqil Dövlətlər Birliyinin meydana gəlməsi, hüquqi statusu

Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) bilavasitə SSRİ-nin parçalanmasının nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Bu birliyə Baltikyanı dövlətlər istisna olmaqla keçmiş SSRİ-nin 12 respublikası daxil olub.

SSRİ çərçivəsində mərkəzdənqaçma tendensiyalarını və onu suveren dövlətlər ittifaqı formasında konfederativ qurumla əvəz etmək cəhdləri ilə əlaqədar olaraq SSRİ-nin tərkibinə daxil olan Belarus, Rusiya Federasiyası və Ukraynanın rəhbərləri 8 dekabr 1991-ci ildə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması haqqında saziş imzaladılar və bu sənədlə «Beynəlxalq hüququn subyekti və geosiyasi reallıq kimi SSRİ-nin öz mövcudluğuna son qoyduğu» bəyan edildi.

Əlavə və daha geniş əlaqələrdən sonra artıq keçmiş ittifaq respublikalarının 11-nin – Azərbaycan, Belarus, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Özbəkistan, Tacikistan, Türkmənistan, Ukrayna respublikaları və Rusiya Federasiyasının (RF) rəhbərləri 21 dekabr 1991-ci ildə adıçəkilən sazişə qoşuldular və nəticədə «bərabərhüquqlu əsaslarla və yüksək səviyyəli razılığa gələn tərəflər Müstəqil Dövlətlər Birliyini formalaşdırırlar» mətninin yer aldığı protokola imza atdılar. Sazişin və protokolun ratifikasiyası prosesində bir sıra dövlətlərdə mürəkkəb problemlər yaransa da, əsasən bunlar həll edildi. 1993-cü ilin dekabrında Gürcüstan MDB-yə qoşuldu.

Bundan əvvəl, 1993-cü ildə MDB dövlət başçıları Şurası tərəfindən MDB-nin Nizamnaməsi qəbul olundu. İlk olaraq bu sənədə yalnız 7 dövlətin – Belarus, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan respublikaları və Rusiya

Federasiyasının rəhbərləri imza atdılar. Həmin ildə, ancaq bir qədər gec Azərbaycan, Gürcüstan və Moldova (sonuncular kollektiv təhlükəsizlik və hərbi-siyasi əməkdaşlıq məsələlərində iştirak etməmək qeydilə) da bu sənədə qoşuldu. Ukrayna və Türkmənistan MDB-nin Nizamnaməsini imzalamadılar. MDB dövlətlərinin bütün başçıları, o cümlədən Nizamnaməyə qoşulmayan dövlətlərin başçıları MDB-nin iqtisadi və siyasi sahələrdə potensialının varlığı və fəaliyyətinin təsirliliyini yüksəltmək məsələlərində ümumi müsbət mövqelərinin əks olunduğu haqda bəyanat qəbul etdilər. Həmin sənəddə MDB Nizamnaməsinin «buna hazır olan» dövlətlərin imzasına açıq olduğu da vurğulanmışdır.

Lakin nə ilkin təsis aktları, nə də MDB-nin Nizamnaməsi Birliyin hüquqi mahiyyətini özündə əks etdirir, nə də onun hüquqi statusunu müəyyən edir. MDB-nin Nizamnaməsinə özündə neqativ yükü əxz edən formul daxil edilib: «Birlik dövlət deyil və millətüstü səlahiyyətlərə malik deyil». Lakin lazımi qiymət onu təkzib etməklə əhatə olunmamalı, o müsbət qərarı özündə əks etdirməlidir.

Xüsusilə MDB-nin Nizamnaməsinin qəbulundan və onun hüquqi mahiyyətinin normalarının fəaliyyətə keçməsindən sonra MDB-nin təşkilatı strukturlarının yenilənməsi və inkişafından sonra MDB kifayət qədər dəqiq şəkil aldı:

– Birlik müsəqil dövlətlər tərəfindən yaradılıb və onların suveren bərabərliyinə əsaslanıb. Məhz bu keyfiyyət beynəlxalq təşkilatların törəmə hüquqi subyektlərinin qiymətləndirilməsində nəzərdə tutulur;

- Birlik MDB-nin qətiyyətli funksiyasını təsbit edən, məqsədi və sahəsi üzv dövlətlərin birgə fəaliyyətinə əsaslanan Nizamnaməyə malikdir. Məhz bu beynəlxalq təşkilatların törəmə hüquqi subyektlərinin fəaliyyətinin xəttini təşkil edir;

- Birlik dəqiq təşkilatı strukturlara, dövlətlərarası, hökumətlərarası və qurumlararası institutlarının əlaqələndiricisi qismində çıxış edən şaxələnmiş orqanlar sistemində malikdir (onlar MDB-nin ayrı-ayrı aktlarında öz qiymətləndirilməsini tapır).

Nizamnamənin özündə yalnız üzv dövlətlər beynəlxalq hüququn subyektləri kimi adlandırılrsa da, MDB-nin hüquqi mahiyyətini beynəlxalq hüququn subyektinə və regional beynəlxalq təşkilat kimi müəyyən etmək üçün kifayət qədər əsas var. 1993-cü ilin dekabrında Dövlət başçıları Şurası tərəfindən MDB-nin və onun qanuni orqanlarının beynəlxalq tanınmasını təmin etməyin bəzi tədbirləri haqqında qərar qəbul etdi. Bu tədbirlər arasında MDB-nin BMT Baş Assambleyasında müşahidəçi statusu verilməsi təklifi barədə BMT baş katibinə müraciət də vardı. BMT Baş Assambleyası tərəfindən belə bir qərar 1994-cü ilin martında qəbul olundu.

§2. MDB-nin fəaliyyətinin ziddiyyətli xarakteri

1993-cü ildə qəbul olunan MDB Nizamnaməsində təşkilatın məqsədləri olduqca geniş şəkildə dəqiq ifadə edilmişdir: siyasi, iqtisadi, ekoloji, humanitar, mədəniyyət və digər sahələrdə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi; insanın əsas hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi; ümumi iqtisadi məkanın yaradılması; beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi və silahsızlanmanın həyata keçirilməsi sahəsində əməkdaşlıq; üzv dövlətlərin vətəndaşlarının azad ünsiyyətini təmin etmək; birlik daxilində təmas və azad hərəkətmənin təmini; digər hüquqi münasibətlərdə qarşılıqlı hüquqi yardım və əməkdaşlıq; Birlik dövlətləri arasında mübahisə və münaqişələrin sülh yolu ilə həlli.

Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün olduqca inkişaf etdirilmiş təşkilati strukturlar yaradılmışdır – Dövlət başçıları Şurası, Hökumət başçıları Şurası, Xarici İşlər Nazirləri Şurası (həm daimi, həm də müvəqqəti əsaslarla yaradılmış işçi və köməkçi orqanları ilə), Müdafiə Nazirləri Şurası, Əlaqələndirici-məsələhətləşmə Komitəsi, İqtisad Məhkəməsi, müəyyən sahələrdə əməkdaşlıq üçün müxtəlif orqanlar, Parlamentlərarası Assambleya və b. Buna baxmayaraq, hələ də onların təyinatı ilə bağlı debatlar davam edir. Qeyd olunan strukturlar minə yaxın müqavilə, qərar, saziş və konvensiya qəbul ediblər. Lakin bunların

çoxunda üzv dövlətlərin yalnız bir hissəsi iştirak edirlər və imzalanan sənədlərin böyük əksəriyyəti həyata keçirilməmiş qalır.

MDB-nin praktiki fəaliyyətinin nəticəsi ümitsiz dərəcədə aşağıdır. Eyni zamanda, MDB-nin mövcudluğunun ilk illəri göstərdi ki, onu keçmiş SSRİ məkanında geosiyasi təşkilata çevrilməsinin hədəfləndiyi struktur kimi, qəbulunu nə olduqca mənfə, nə də olduqca müsbət xarakterizə etmək yersizdir.

MDB nə birbaşa və dolayı yolla unitar dövlətin bərpa olunması mexanizmi, nə də bəzi bütövləşmə prosesinin formalaşmasında (Avropa Birliyi çərçivəsində baş verənlərə oxşar) inteqrasiya aləti ola bildi. Bununla yanaşı, üzv dövlətlərin maraqlarının bir-biri ilə toqquşması baxımından bu təşkilatın mövcudluqdan məhrum olması fikrinin yer aldığı skeptik (şübhəli) proqnozlar da özünü doğrultmadı. Bu üzv dövlətlərdən heç biri nə MDB-nin praktiki imkanları cəhətdən ifrat ruh yüksəkliyi duyur, nə də onun mövcudluğuna son qoyulması məsələsini gündəliyə gətirir. İştirakçılar arasında bütün fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, görünür, MDB-yə ümumi yanaşmada üzv dövlətlər anlayırlar ki, təşkilat qarşılıqlı münasibətlərdə məhdud, amma müsbət rol oynaya bilər.

MDB-nin təhlükəsizliyin təmini problemlərinə yanaşması buna nümunə ola bilər. MDB çərçivəsində bu hesabla nəinki bir sıra konseptual sənədlər (məsələn, kollektiv təhlükəsizlik konsepsiyası) qəbul edilib, hətta bəzi konkret çoxtərəfli müqavilələr (məsələn, birgə havadanmüdafiə sistemlərinin yaradılması və MDB-nin xarici sərhədlərinin qorunmasında əməkdaşlıq məsələləri üzrə) bağlanıb. Postsovet məkanının daxilində sülhə dəstəyin təmin edilməsi fəaliyyətləri baxımından bir çox qərarlar qəbul edilib; əsasən, MDB adından Abxaziya və Tacikistanda sülhməramlı əməliyyatlar həyata keçirilib. (2008-ci ilin avqust ayının 7-də Rusiya ilə Gürcüstan arasında baş verən müharibə MDB-nin nüfuzuna bir daha ciddi zərbə vurdu. Məlum oldu ki, bu qurum müstəqil regional qurumdan daha çox Rusiyanın imperialist siyasətini həyata keçirmək üçün yaradılmış bir təşkilati strukturdur. Müharibədən dərhal sonra Rusiya Federasiyası

tərəfindən Abxaziya və Cənubi Asetiyanın müstəqil dövlət kimi tanınması MDB-yə üzv olan ölkələrin bu qurum çərçivəsində hansısa birlik formalaşdırma bilmə ehtimallarını sıfıra endirdi. Nəticədə Gürcüstan MDB-ni tərk etdi).

Lakin qeyd olunan əməliyyatlar MDB mandatı daşsa da, bu formal xarakterə malik olub; bu zaman digər dövlətlər bu fəaliyyətlərdə real olaraq iştirak etməyib və faktiki olaraq bunlar Rusiya sülhməramlıları tərəfindən həyata keçirilib. Bunu bir neçə səbəblə izah etmək olar. Üzv dövlətlərin ümumi hərbi-siyasi maraqlarının olmaması baxımından hərbi məsələlərdə əməkdaşlıq üzrə razılaşma dar tərkibdə daha uğurlu alınır, nəinki çoxtərəfli əsaslarda. Buna görə də, «vahid müdafiə məkanı»nın formalaşdırılması, hətta MDB-nin bazasında hərbi ittifaqın yaradılması son vaxtlara qədər mücərrəd xarakter daşıyır və real görünmürdü. Kollektiv Təhlükəsizlik üzrə Daşkənd Müqaviləsinə (KTM,1992) MDB-nin 12 üzvündən yalnız 9 imza atdı: Azərbaycan, Belarus, Ermənistan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan respublikaları və Rusiya Federasiyası; Moldova və Türkmənistan müqaviləyə imza atmadılar; Ukrayna isə müşahidəçi qismində qoşuldu. Bununla yanaşı, bu müqaviləni imzalayanlardan bəziləri bir-biri ilə kəskin münafişə vəziyyətindədirlər, məsələn, Ermənistan və Azərbaycan. Qeyd etmək lazımdır ki, MDB-yə Azərbaycanın qoşulmasının əsas səbəblərindən biri də, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin həllində bu regional qurumun müəyyən töhfələr verə biləcəyi ümidi ilə əlaqədar idi. Lakin hadisələrin inkişafı göstərdi ki, MDB bu funksiyanı yerinə yetirəcək nüfuza ən əsası isə siyasi iradəyə malik deyil. Çünki Rusiya Federasiyası bu təşkilatı özünün dövlətdaxili strukturlarından biri kimi görür və onun imkanlarından yalnız Rusiyanın maraqları naminə yararlanmağa çalışır. Dolayısıyla Rusiyanın iradəsindən kənar heç bir real addım ata bilmir. Ona görə də, təşkilatın üzərində Rusiya hakim olduğu müddətdə MDB beynəlxalq, yaxud regional quruma çevrilə bilməyəcək. Elə Dağlıq Qarabağ münafişəsinin həllində MDB-nin heç bir rol

oynaya bilməməsi də sonrakı illərdə Azərbaycanın bu quruma olan münasibətində müəyyən dəyişikliklərə səbəb oldu. 1999-cu ildə kollektiv təhlükəsizlik müqaviləsinin müddətinin artırılması haqqında protokolu yalnız 6 dövlət imzaladı. Azərbaycan, Gürcüstan və Özbəkistan müqavilədən çıxmaq barədə qərar qəbul etdilər. Bununla yanaşı, KTM praktiki münasibətlərdə üzv dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin real mexanizmini yaratmadı.

Lakin 2000-ci ildə postsovet məkanının cənub sərhədlərində hərbi siyasi vəziyyət KTM iştirakçılarının əhval-ruhiyyəsini ciddi dəyişdirdi. Söhbət radikal islam qruplaşmalarının Qırğızıstan və Tacikistanın sərhəd rayonlarında fəallaşmasından, fanatik talibançıların Əfqanıstandakı fəaliyyətlərindən gedir. 2001-ci ildə İrəvanda keçirilən sammitdə Qırğızıstan və Tacikistanın KTM-nin qızığın tərəfdarı olmaları təəccüblü deyil. MDB-nin cənub sərhədlərində vəziyyətin normalaşdırılması bilvasitə Rusiyanın milli maraqları sahəsinə daxildir. O cümlədən, regionda sabitliyin olması qeyri-sabit regionlarla sərhədi olan Qazaxıstanın da marağındadır. Daşkənd müqaviləsi çərçivəsində keçirilən bir çox əvvəlki görüşlərdən fərqli olaraq İrəvandakı sammitdə ümumi siyasi təyinatlar müzakirə edilmədi, əksinə hərbi-texniki əməkdaşlığın real mexanizmlərinin işlənməsi, çevik qüvvələrin formalaşdırılması və qərargah rəisləri komitəsinin yaradılması və b. məsələlərlə məşğul oldular. KMT iştirakçıları olan dövlətlərin hərbi əməkdaşlığı sahəsində müşahidə olunan keyfiyyət dəyişikliyi təklidə müqavimət göstərməyin çətin olduğu ümumi təhlükəli düşmənin meydana çıxmasının nəticəsi idi. Belə ki, KMT iştirakçı ölkələri «yeni tipli» müharibələrlə qarşılaşdılar, strateji hədəfləri müəyyənləşdirən və maliyyəşləməni həyata keçirən əsl sifarişçisi kölgədə qalmaqla, münaqişənin özü vətəndaş müharibəsi kimi təzahür edir. Beynəlxalq şəraitlə əlaqədar təzahür edən bu cür müharibələrin həlli regionun maraqlı ölkələrinin kollektiv söylərini tələb edir.

7 oktyabr 1992-ci ildə KMT iştirakçıları olan dövlətlərin prezidentləri Kişinyovda Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının (KTMT-nin) Nizamnaməsini və KTMT-nin hüquqi

statusu ilə bağlı sazişi imzaladılar. Hər iki sənəd 18 sentyabr 2003-cü ildən qüvvəyə mindi. KTMT-nin tərkibinə 6 dövlət daxildir – Belarus, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Rusiya Federasiyası. 2 dekabr 2004-cü ildə BMT Baş Assambleyası KTMT-yə BMT Baş Assambleyasında müşahidəçi statusu verilməsi barədə qətnamə qəbul etdi. KTMT-nin hədəfi lazım gələrsə, iştirakçı dövlətlərin suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı hərbi təhlükəni birgə səylərlə aradan qaldırmaq və qarşısını almaqdan ibarətdir. Təşkilatın Nizamnaməsində yer alan 4-cü maddə «iştirakçı dövlətlərdən hər hansı birinə qarşı işğalçı aktın törədildiyi halda digər iştirakçı dövlətlər BMT-nin Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə uyğun olaraq kollektiv müdafiə hüququndan istifadə edərək hərbi kömək də daxil olmaqla əlində olan bütün vasitələrlə dəstək verməlidir». KTMT-nin əsas vəzifələrindən biri MDB dövlətlərin qarşılaşdığı ümumi təhlükə kimi terrorçuluqla mübarizədir.

Hal-hazırda MDB, tərkibində iqtisadi, hərbi əməkdaşlıq, sərhədlərin qorunması, mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə, nəqliyyat sahəsində, ekologiya, mədəniyyət, turizm, nəşr və s. sahələrdə qarşılıqlı əlaqələri koordinasiya edən 70-ə yaxın sahəvi strukturla fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, MDB üzvləri müəyyən sahələrdə yüksək ticarət imtiyazlarına malikdir, ayrı-ayrı sahələrdə kooperasiyanın səviyyəsi iqtisadi cəhətdən olduqca yüksəkdir.

Analitiklər qeyd edirlər ki, Birliyin fəaliyyətində başlıca mənfəi çizgi qəbul olunan ümumi qərarların yerinə yetirilməməsi olub. Bu vəziyyətin səbəbləri arasında, əsasən, MDB-nin hakim elitasının səlahiyyətlərinin bir hissəsinin Birliyin mərkəzi orqanlarına vermək istəməmələri göstərilir. Nəticədə MDB-də Rusiya, Belarus və Qazaxıstanın Avrasiya İqtisadi Birliyi («EvrAzES») çərçivəsində Vahid İqtisadi məkan (VİM) formalaşdırmaqla iqtisadi effekt alındığını nümayiş etdirən «inteqrasiya nüvəsi» yarandı. Bu vəziyyəti qeyd edən ekspertlərin qənaətinə, MDB-də islahatlar milli hökumətlərin səlahiyyətlərinin daha çox hissəsinin inteqrasiya orqanlarına

verilməsi yolu ilə inkişaf edəcək. Halbuki, MDB üzvlərinin bir hissəsi (GUAM və çox güman ki, Türkmənistan) bunu Rusiyanın təsirinin güclənməsi kimi qəbul edirlər, hakimiyyətdə indiki elitanın qalması halında onlar daha çox bu qurumdan uzaqlaşacaq və nəticə etibarilə proses təşkilatı tərک etməyə gətirəcək. Qalan üzvlər isə gerçək səlahiyyətləri mərkəzi orqanlara vermək yolu ilə gedərək birlikdə islahatlar aparacaqlar. Əgər qeyri-effektiv aparat və birliyin bütünlü mexanizmi bu prosesin sürətlənməsinə mane olsa, MDB-nin yerini – iqtisadi sahədə «EvrAzES», hərbi siyasi sahədə isə KTMT alacaq.

§3. MDB-yə üzv olan bir sıra dövlətlərin İslam Konfransı Təşkilatına daxil olması

Azərbaycan 1991-ci ildə, Tacikistan və Türkmənistan 1992-ci ildə, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistan 1995-ci ildə hələ 1959-cu ildə əsas qoyulmuş İslam Konfransı Təşkilatına (İKT) daxil oldular. Bu gün İKT-də Fələstin Muxtariyyəti də daxil olmaqla 57 müsəlman ölkəsi təmsil olunur, BMT və Ərəb Dövlətləri Liqası başda olmaqla İKT-də bir çox müşahidəçi var. 2005-ci ilin iyunundan Rusiya Federasiyası da bu təşkilatda müşahidəçilik statusu aldı. İKT-nin məqsədlərinə müsəlman üzv dövlətləri arasında həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi, Fələstin xalqının mübarizəsinə dəstək verilməsi və işğal olunmuş torpaqlarda onun hüquq və azadlıqlarının təmin olunması üçün kömək göstərilməsi, üzv dövlətlərin arasında siyasi, iqtisadi, mədəniyyət və elmi sahələrdə əməkdaşlıq, bütün müsəlmanların öz müstəqilliyi və milli hüquqlarının təmin edilməsi üçün mübarizəsinə dəstək verilməsi daxildir.

İKT-nin fəaliyyətini koordinasiya etmək üçün Katiblik, Beynəlxalq İslam Məhkəməsi, habelə ixtisaslaşmış qurumlar – İslam İnkişaf Bankı, İslam Elm, Təhsil, Mədəniyyət Təşkilatı, Beynəlxalq İslam İnformasiya Agentliyi yaradılıb. İKT çərçivəsində hər 3 ildən bir yüksək səviyyədə görüş keçirilir (VIII 1997-ci ilin dekabrında Tehranda, IX 2000-ci ilin noyabrında

Qətərin paytaxtı Dohada keçirilib). İKT-nin digər sammiti 2003-cü ilin oktyabrında Malayziyanın yeni administrativ paytaxtı Putracayda keçirilib. Xarici işlər nazirləri səviyyəsində hər il illik toplantılar keçirilir.

MDB-yə daxil olan İKT üzvü Mərkəzi Asiya respublikalarından ən fəalları Azərbaycan və Qazaxıstandır. Belə ki, Qazaxıstanın təşəbbüsü ilə forum iştirakçıları Qazaxıstan prezidentinin «Asiya qarşılıqlı əlaqələr və etimad tədbirləri üzrə» toplantısının çağırılması təklifi barədə qətnamə qəbul ediblər. Həmin təşəbbüsün perspektivi yaxşı qiymətləndirilir və İKT-yə üzv dövlətlər ümumiAsiya proseslərinə dəstək verməyə və onun işində fəal iştiraka çağırılır.

Stabil siyasi inkişafa və iqtisadi çiçəklənməyə mane olan müasir təhlükələrin kəskinləşməsi İKT-dən ciddi səylər tələb edir və məhz bu səbəbdən 1999-cu ilin noyabrında İstanbulda keçirilən ATƏT-in sammitində Qırğızıstan prezidenti «Avrasiya qitəsində möhkəm inkişafa və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsi üzrə ATƏT-İKT forum-dialogu»nun keçirilməsi təklifi ilə çıxış etmişdi.

Bununla belə, İKT-yə yeni dövlətlər qrupunun daxil olması nəticəsində «islam ölkəsi» anlayışı olduqca bir qədər qeyri-müəyyən şəkil alıb. İKT-nin tərkibinin genişlənməsi ilə təşkilat əsas vəzifələrindən biri olan «dünyada islami dəyərlərin yayılması və saxlanması» vəzifəsini həyata keçirmək qəbiliyyətini itirir. İKT üzvü olan dövlətlərin heç də hamısı islami dəyərlərin və cəmiyyətin islamlaşdırılması tərəfdarı deyillər və bu mövqə islam dövlətləri rəhbərləri tərəfindən anlayışla qarşılır. Belə ki, İranın xarici işlər nazirinin sözlərinə görə, İKT siyasi təşkilatdır və öz dəyərlər oriyentasiyasını müəyyənləşdirmək hər dövlətin öz daxili işidir.

Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan və Qırğızıstanın İKT-yə daxil olması bu dövlətlərin 2 avqust 1974-cü ildə Ciddə (Səudiyyə Ərəbistanı) şəhərində əsas qoyulan İslam İnkişaf Bankına (İİB) üzv olmaları üçün imkan yaradıb. Səudiyyə Ərəbistanı, Misir, Kuveyt, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri başda

olmaqla hazırda 53 ölkə İİB-nin üzvüdür. Bu beynəlxalq maliyyə təşkilatı maliyyə və texniki yardım göstərmək baxımından geniş imkanlara malikdir. İİB-nin yaradılmasının əsas məqsədi üzv dövlətlərin iqtisadi inkişafı və sosial tərəqqisinə nail olmaqdır. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün İİB həm müsəlman dövlətləri daxilində, həm də xaricdən maliyyə və digər ehtiyatların səfərbər edilməsi, daxili əmanətləri və investisiyanın artırılması, habelə İİB iştirakçısı dövlətlərə kapital axının cəlb edilməsi funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, İİB məsləhətçilərin haqqını ödəməklə «Almatı-Bıstrovka avtoyolu» layihəsinin həyata keçirilməsi üçün 257 min dollarlıq, «Kızıl Orda regionunun içməli su ilə təminatı» layihəsinə isə 274 min dollar əvəzsiz yardım verib.

İKT-nin Azərbaycan, Tacikistan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistan, habelə Rusiya üçün əhəmiyyətini, islamın dünya dinləri kimi gələcəkdə, beynəlxalq münasibətlərin yeni sisteminin formalaşmasında həlledici rol oynamasından çıxış edərək qiymətləndirmək lazımdır. Halbuki, ABŞ və İsrailə münasibətdə, İraq-Küveyt münasibətlərinin tənzimlənməsində, dövlətlərin və cəmiyyətlərin islamın fundamental dəyərlərinə, dövlətlərin fikir ayrılığının olduğu günümüzdə bütün müsəlman dövlətlərinin birliyindən daşımaq hələ tezdir. Lakin onların İKT kimi beynəlxalq təşkilatlar vasitəsi ilə birgə fəaliyyəti şübhəsiz artacaq və genişlənəcək.

§4. MDB-nin inkişaf perspektivləri

MDB-nin bugünkü vəziyyəti, gələcək perspektivləri və beynəlxalq-siyasi inkişafda roluna bir neçə amil təsir göstərir.

Birincisi, ölkələr arasında keçmiş SSRİ-nin ərazisində ortaya çıxmış obyektiv qarşılıqlı asılılıq onların MDB xətti ilə əməkdaşlığı üçün sanballı şərtlər yaradır. Ancaq belə əməkdaşlığa xarici dünya ilə qarşılıqlı əlaqələrin qarşısını ala biləcək təsirə malik faktor kimi də baxıla bilər.

İkincisi, bu təşkilatda üstün duruma birmənalı olaraq Rusiya malikdir. Bu vəziyyət isə onun MDB-yə marağını şərtləndirir və

MDB çərçivəsində yeganə mümkün lider rolunu irəli çıxarır. Ancaq bir sıra digər üzv dövlətlər üçün məhz qeyd olunan hallar, siyasi və iqtisadi cəhətdən tarazlaşdırılmamış vəziyyət bir iştirakçının dominantlığının əbədiləşdirilməsinə, digərinin isə nüvədənkənar duruma düşməsinə gətirib çıxarması təhlükəsinə görə MDB-yə yanaşmada ehtiyatlılıq göstərirlər.

Üçüncüsü, birliyin ayrı-ayrı dövlətlərinin maraqlı olduğu və özləri üçün xüsusilə aktual olan problemlərə diqqətin yönəldilməsinə təşəbbüs göstərdiyi üçün bir sıra hərəkətlərə çoxtərəfli dəstəyi təşkil etmək imkanı (bir çox hallarda tamamilən formal olsa belə) verir. Halbuki, məsələnin birbaşa daxli olmayan bəzi digər ölkələr üçün bu situasiyalara cəlb olunması arzuolunmaz perspektiv yarada bilər.

Dördüncüsü, MDB çərçivəsində çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasına müxtəlif ölkələrin maraqları fərqlidir, bu isə təşkilat daxilində məhdud strukturların formalaşdırılmasına gətirib çıxarır. Bu strukturlara, məsələn, «ikili ittifaq» (Rusiya və Belarus), «dördlü ittifaq» (Rusiya, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan isə qoşulmağa hazırlaşır), «Mərkəzi Asiya Birliyi» (tərkibində Mərkəzi Asiyanın 4 dövləti daxildir), «EvrAzES»i (Rusiya, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan) aid etmək olar. Ümumiyyətlə, bu qurumların aktivliyi məsələsi açıq olaraq qalır. Buna nümunə olaraq, iştirakçıların qarşılıqlı əlaqələrdə Rusiyadan asılılığı azaltmağa can atan GUAM qrupunu (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova) göstərmək olar. Görünür, dəyişən geosiyasi vəziyyətlərdə postsovet ölkələri arasında əməkdaşlıq bir-birləri ilə əlaqə qurulmasında onların daha möhkəm olmasına imkan verir, amma eyni zamanda bir bütöv kimi MDB-nin konsolidasiyası perspektivini aradan qaldırır.

Beşincisi, üzv dövlətlərin əksəriyyəti üçün beynəlxalq arenada konsolidasiya üstünlüyü ilə çıxış etmək imkanı məhduddur. Halbuki, MDB formal olsa da, beynəlxalq hüququn subyekt statusuna malikdir, lakin praktiki olaraq o beynəlxalq arenada müstəqil fəaliyyət göstərən təsisat keyfiyyətində deyil. Bu isə MDB-ni Avropa və Asiyada beynəlxalq siyasi düzənə təsir etmək

imkanına malik olmaq baxımından radikal şəkildə Avropa İttifaqı və NATO kimi strukturlardan fərqləndirir.

Ümumi olaraq demək olar ki, MDB keçmiş SSRİ-nin ərazisində müstəqil dövlətlərin təşəkkül tapması prosesində mənfi tendensiyaların azalması funksiyasını yerinə yetirib, qətiyyətli və avtoritet mövqeyə malik olan dövlətlərarası birliyə çevrilmək şansına malik deyil. Eyni zamanda, iştirakçı dövlətlərin müxtəlif maraqlarını (daha çox üst-üstə düşməyən) daha tez-tez özündə əks etdirdiyi üçün effektivli birləşdirmə mexanizmindən danışmaq hələ tezdir. Bu təşkilatın hətta beynəlxalq siyasi inkişafda belə postsovet geosiyasi məkanındakı real rolu marginaldır. Müasir beynəlxalq münasibətlərə təsir baxımından MDB-nin imkanlarının üzə çıxarılması və reallaşdırılması gələcəyin işidir.

§5. MDB çərçivəsində iqtisadi inteqrasiyanın xüsusiyyətləri

MDB daxilində birliyin əsası Rusiya və Belarus arasında Gömrük ittifaqı barədə saziş imzalanması ilə qoyuldu. 1995-ci ildə bu birliyə Qazaxıstan, 1996-cı ildə isə Qırğızıstan qoşuldu. İlk olaraq dörd dövlət «mərhələli olaraq iqtisadiyyat, elm, təhsil, mədəniyyət, sosial sahələrdə tərəflərin suverenliyinə əməl olunmaqla inteqrasiyanın dərinləşdirilməsi» yolu ilə inteqrasiya olunmuş birliyin yaradılması məqsədi ilə iqtisadi və humanitar sahədə inteqrasiyanın dərinləşdirilməsi haqqında müqavilə imzaladılar. 1999-cu ildə müqaviləyə Tacikistan da qoşuldu.

Müqaviləyə əsasən, idarəedici orqan – Dövlətlərarası Şura, Hökumət başçıları Şurası və İnteqrasiya Komitəsi təsis edildi. Lakin iqtisadi inteqrasiya bir sıra səbəblərdən olduqca süst və ardıcıl olmadan gedirdi: birincisi, bütün iştirakçı dövlətlər xarici ticarətdə öz maraqlarını rəhbər tuturdular; ikincisi, gömrük rüsumlarının tariflərinin dəyişdirilməsi kimi ciddi məsələlərlə bağlı qərar ümumi normativ aktlar razılaşdırılmadan qəbul edilirdi; üçüncüsü, 1998-ci ildə Rusiyada baş verən maliyyə böhranı inteqrasiya prosesini xeyli çətinləşdirdi; dördüncüsü, 1998-ci ildə Qırğızıstanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil

olması daxili bazarın, təkcə Qırğızıstan deyil, Gömrük İttifaqına daxil olan ölkələrin bazarının avtomatik olaraq digər ölkələrin malları və xidmətlərinə açılmasına şərait yaratdı. Bütün bu hadisələr inteqrasiya yollarının yenidən qiymətləndirilməsini tələb edirdi. 1999-cu ildə detallı şəkildə inteqrasiya proqramı işlənərək Vahid İqtisadi Məkan və Gömrük İttifaqı barədə Müqavilə imzalandı, amma Gömrük İttifaqının yaradılmasının başa çatmasının konkret olaraq müddəti qeyd olunmurdu.

Bundan sonra, daxili sərəhədlərdə gömrük nəzarəti prosedurlarında maksimal dərəcədə sadələşdirmə aparıldı, iqtisadi-ticarət əməkdaşlığının fəallaşdırılması üzrə birgə fəaliyyətlər razılaşdırıldı. Belə ki, 2000-ci ilin mayında Dövlətlərarası Şuranın iclasında Gömrük İttifaqının dəqiq struktur və effektiv aparata malik beynəlxalq iqtisadi təşkilata transformasiya olunması haqqında qərar qəbul olundu.

2000-ci ilin oktyabrında Qazaxıstanın paytaxtı Astanada Belarus, Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan prezidentləri Avrasiya İqtisadi Birliyinin («EvrAzES») yaradılması barədə müqavilə imzalamaları hüquqi cəhətdən Gömrük İttifaqının əvvəlcədən qəbul olunmuş sənədlərlə ümumi gömrük sərəhədlərinin yaradılmasını, ümumi gömrük tariflərinin qüvvəyə minməsinə nəzərdə tutan beynəlxalq iqtisadi təşkilata çevrilməsini təsbit etdi. Müqaviləyə əsasən, «EvrAzES»in əsas orqanları – dövlət başçıları səviyyəsində ən azı ildə bir dəfə, hökumət başçıları səviyyəsində ildə iki dəfə toplaşan Dövlətlərarası Şura (ali orqan), baş nazir müavinlərindən ibarət İnteqrasiya Komitəsidir. Perspektiv işləri birliyin yanında daimi nümayəndəlik, Parlamentlərarası Assambleya (parlament əməkdaşlığı orqanı) və Birlik Məhkəməsi təmin edir.

2001-ci ilin iyununda Minskə keçirilən MDB rəhbərlərinin sammiti çərçivəsində «EvrAzES»in Dövlətlərarası Şurasının ilk iclasında bu beynəlxalq təşkilatın fəaliyyətini və orqanlarının idarə edilməsini reqlamentləşdirən bir sıra sənədlər qəbul edildi. İnteqrasiya Komitəsində və büdcənin formalaşdırılmasında qərarların qəbulunda prinsipcə səsəlin paylanmasının yeni

sisteminə keçildi. «EvrAzES»in büdcəsində üzvlük haqqının payının aşağıdakı kimi paylanması nəzərdə tutulur: Rusiya-40%, Belarus və Qazaxıstan – hərəyə 20 faiz, Qırğızıstan və Tacikistan – hərəyə 10 faiz. İnteqrasiya Komitəsinin qərargahları kimi Moskva və Almatı müəyyən edildi.

Beləliklə, «EvrAzES»in yaranması MDB daxilində dövlətlərin çoxtərəfli dövlətlərarası iqtisadi əməkdaşlığını möhkəmləndirdi, Rusiya, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan iqtisadiyyatının dünya bazarına birgə çıxışının əsasını qoydu. Əlbəttə, əsas işlər qabaqda olsa da, bu cür birlik formasında beynəlxalq təşkilatın yaradılması MDB çərçivəsində inteqrasiya nüvəsinin rolunun gücləndiyinə dəlalət edir.

2003-cü ilin sentyabrında MDB çərçivəsində iqtisadi inteqrasiyanın güclənməsi yönündə daha bir addım atıldı: Rusiya, Ukrayna və Qazaxıstan Vahid İqtisadi Məkanın yaradılması haqqında saziş imzaladı. Yeni strukturun hədəfi müqavilə iştirakçısı olan dövlətlərin arasında mal, kapital və işçi qüvvəsinin sərbəst dövriyyəsinə nail olmaqdır.

§6. Mərkəzi Asiya İqtisadi Birliyinin yaranması və onun Mərkəzi Asiya Əməkdaşlığına transformasiya olunması

İnteqrasiya proseslərinin gücləndirilməsi məqsədi ilə 24 sentyabr 1993-cü ildə imzalanmış İqtisadi İttifaq yaradılması haqqında müqavilə əsasında Mərkəzi Asiya regionunda Mərkəzi Asiya İqtisadi Birliyi (MAİB) yaradılmışdır. 1994-cü ilin yanvarında Qazaxıstan və Özbəkistan arasında «Vahid iqtisadi məkan yaradılması haqqında» müqavilə imzalandı. 1994-cü ildə bu müqaviləyə Qırğızıstan, 1998-ci ildə isə iki ildən artıq müşahidəçi statusunda olan Tacikistan qoşuldu. Artıq indi belə bir status Türkiyə, Gürcüstan və Rusiyaya verilib (yanvar 2001-ci ildən). Bu gün MAİB-lə sıx dialoqa hazır olan Rusiya bu təşkilatla regionun «nüfuzlu və təsirə malik dövlətlər birliyi» kimi baxır.

Qəbul olunan sənədlər əsasında işçi orqanı – İcraiyyə Komitəsinə malik Dövlətlərarası Şura yaradıldı. Dövlətlərarası

Şuranın tərkibində baş nazirlər, xarici işlər və müdafiə idarələri rəhbərləri, şuraları fəaliyyət göstərir.

MAİB çərçivəsində 1994-cü ildə Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistan arasında imzalanmış sazişə əsasən Mərkəzi Asiya Əməkdaşlıq və İnkişaf Bankı yaradıldı. Bank vasitəsi ilə hesablaşmalar dönərli valyuta, milli valyuta və Bank Şurası tərəfindən müəyyən olunmuş tərəflərin qarşılıqlı hesablaşmaları əsasında valyutanın məzənnələri ilə həyata keçirilir.

2000-ci ilin iyununda Düşənbədə MAİB liderləri tərəfindən 4 mərhələnin – azad ticarət zonası, gömrük ittifaqı, hesablaşma və valyuta ittifaqı və vahid əmək və kapital bazarı – formalaşdırılmasını nəzərdə tutan 2005-ci ilə qədər strateji inteqrasiya inkişaf planı təsdiq edildi. MAİB ölkələrində iqtisadi və siyasi islahatların modeli fərqlidir, belə çoxşəkillilik ölkələrin inteqrasiyası optimal yolları axtarmağa əsas verir.

2001-ci ilin yanvarında keçirilən Almatı sammitində bu planın həyata keçirilməsi üçün ilk addımlar atmağa cəhd edildi: MAİB-in iqtisadi forumu yaradıldı; Mərkəzi Asiyada sabitliyin möhkəmləndirilməsi, iqtisadi-ticarət əlaqələrinin inkişafı və elm və texnika sahəsində əməkdaşlıq məsələlərinə baxıldı; terrorçuluğa və dini ekstremizmə qarşı mübarizədə birgə səylər müəyyən edildi. Regional mətbuatda görülmüş işləri qiymətləndirəndə bu təşkilatın məqsədüeyğunluğu və effektivliyi barədə şübhələr dilə gətirilir. Belə ki, MAİB çərçivəsində qəbul edilən 254 qərarın əksər hissəsi yerinə yetirilmir. İqtisadi inteqrasiya ağır gedir, amma ikitərəfli razılaşmalar daha effektivdir. Buna baxmayaraq, ölkələrin siyasi liderləri inteqrasiyanın vacibliyini etiraf edir və konkret addımlar atırlar.

Əfqanıstandakı vətəndaş müharibəsi və ümumi siyasi vəziyyət MAİB ölkələrindəki sosial-iqtisadi vəziyyətə mənfi təsir göstərir. Türkmənistan da daxil olmaqla Mərkəzi Asiya ölkələri qonşu Əfqanıstanda narkotikin daşınmasının aktivləşməsinə müqavimət göstərmək imkanına malik olmadılar. Əfqanıstandakı münaqişənin tənzimlənməsi üçün qərar qəbul edilməsi məqsədi ilə MAİB üzvü olan dövlətlərin başçıları «təhlükənin

neytrallaşdırılması üçün təsirli tədbirlərin görülməsi məqsədilə» BMT Təhlükəsizlik Şurası, İslam Konfransı Təşkilatı və ATƏT başda olmaqla dünya birliyinə müraciət etdilər. 11 sentyabr 2001-ci ildə ABŞ-da törədilən terror aktları müəyyən mənada ABŞ və digər dövlətlərin Əfqanıstan probleminə diqqəti artırmasına sürətləndirdi. Nəticədə, ABŞ-ın rəhbərliyi ilə hərbi koalisiyanın hərbi əməliyyatları nəticəsində «Taliban» qruplaşması darmadağın edildi və dünya birliyinin vasitəçiliyi ilə Əfqanıstanda yeni hökumət formalaşdırıldı.

2001-ci ilin dekabrında Daşkənd görüşündə dörd dövlətin başçıları tərəfindən Mərkəzi Asiya İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının bazasında Mərkəzi Asiya Əməkdaşlığı Təşkilatı (MAƏT) yaradıldı. MAƏT iştirakçısı olan dövlətlərin rəhbərləri əməkdaşlığın diapazonunun genişləndirilməsi niyyəti ilə çıxış etdilər. Onların sözlərinə görə, ilk öncə ABŞ və Əfqanıstandakı hadisələr təhlükəsizlik problemini yenidən qiymətləndirməyi zəruri edir. Ona daha geniş səlahiyyət və və hüquq verildiyi üçün yeni təşkilatın fəaliyyəti təkcə iqtisadi sahədə deyil, digər sahələrdə də təsirli olmalıdır.

2005-ci ilin oktyabrında MAƏT Şurasının Sankt-Peterburqdakı iclasında Mərkəzi Asiya Əməkdaşlıq Təşkilatı (MAƏT) və Avrasiya İqtisadi Birliyi («EvrAzES») vahid strukturda birləşməsi haqqında qərar qəbul edildi. Qazaxıstan prezidenti N.Nazarbayevin qeyd etdiyi kimi, belə birləşmə iki təşkilatın öz işində bir-birini təkrarlamasını aradan qaldırır.

§7. GUAM regional birliyi

Dörd dövlətin (Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova, Ukrayna, 1998-ci ildən isə Özbəkistan) qeyri-formal qrupu olan GUAÖM-in 1997-ci ildə yaradılması MDB çərçivəsində bəzi dövlətlərin ikitərəfli münasibətlərində fikir ayrılığının olması ilə şərtləndirilirdi. Azərbaycan və Ermənistan, Ukrayna və Rusiya, Rusiya və Moldova, Rusiya və Gürcüstan arasında mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlər, Rusiyanın MDB-nin bütün üzvləri üçün

birləşdirici mərkəz olmaq roluna birdəfəlik son qoydu. Bununla yanaşı, Rusiyada mövcud olan siyasi qərarlıqlıq və iqtisadi qeyri-sabitlik (1991-1998) MDB-dəki inteqrasiya tendensiyalarına xeyir gətirmirdi.

GUAÖM-in fərqləndirici xüsusiyyətləri bunlardır:

- MDB-yə daxil olsalar da, öz spesifik statusu ilə Ukrayna istisna olmaqla bu ölkələr hərbi-siyasi xarakterli «Kollektiv Təhlükəsizlik haqqında» Daşkənd müqaviləsinə daxil olmayıblar;

- GUAÖM-in hər bir üzvü özlərinin daxili «ağrılı nöqtə»lərinə, gərginliyə və Rusiya ilə ikitərəfli münasibətlərdə problemlərə malikdir;

- Qeyri-formal məsləhətləşmə təşkilatı qismində meydana çıxan GUAÖM mövcud olduğu illərdə iqtisadi və siyasi əməkdaşlıq məsələlərində ümumi baxış maraqları əsasında regional təşkilata çevrilməyə can atıb. GUAÖM ölkələri üçün əsas iqtisadi ideyalardan biri iştirakçı ölkələrin birgə səylərlə Avropa və Asiyayı birləşdirən Böyük İpək yolu layihəsinin yaradılmasını reallaşdırmaq olub.

Yeganə Orta Asiya nümayəndəsi olan Qərbyönümlü fəaliyyətə aktiv can atan Özbəkistanın 1998-ci ildə quruma üzv olmasından sonra GUAÖM-a xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı. Xəzər şelfində yeni neft ehtiyatlarının kəşf olunması bu ideyalara yeni impuls verdi. Cənubi Qafqaz regionundakı yeni və həll olunmamış fikir ayrılıqları bir tərəfdən Moskva-İrəvan-Tehran, digər tərəfdən Bakı-Tbilisi-Ankara kimi qeyri-rəsmi birliklərin formalaşmasına gətirib çıxardı. İqtisadi-siyasi qeyri-formal bu ittifaqlar əsas ixrac neft-qaz boru kəmərlərinin inşası layihələri uğrunda mübarizə üçün yarışa girdilər.

GUAÖM-in ilk yaradıldığı dövrlərdə bu hadisə Rusiyanın qəzəbinə səbəb oldu. Belə ki, o vaxt Rusiya Təhlükəsizlik Şurasının və Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin sədri olan V.Putin bəyan etdi ki, «Bu qurum Rusiya ətrafında qurşaq kimi bir şeydir. Biz bu yeni reallığı qiymətləndirməli, daha sonra xarici, daxili və müdafiə siyasətimizi müəyyənləşdirməliyik». Yəqin ki, bu ehtiyatlılıq GUAÖM-in iqtisadi maraqlarla yanaşı Avroantlantik

məkana integrasiya məqsədi güdən regional kollektiv təhlükəsizlik sistemi yaratmaq hədəfi ilə izah edilə bilər. Bu məntiq 1999-cu ildə Özbəkistanın MDB-nin Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsindən çıxması hadisəsi ilə özünü möhkəmləndirdi. NATO-nun 50 illiyinin şərəfinə keçirilən tədbirlərdə bu 5 dövlətin «Avroatlantik tərəfdaşlığı çərçivəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə» çağıran birgə bəyanatla çıxış etmələri bu faktın göstəricisi oldu.

Ola bilsin ki, ABŞ administrasiyası GUAÖM beynəlxalq təşkilatının yaradılması niyyətinin həyata keçməsi üçün əlavə səylər göstərmişdi. 2000-ci ilin payızında Vaşinqtonda GUAÖM ölkələrinin liderlərinin görüşü keçirildi və Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev GUAÖM-ın «bu təşkilatın müəyyən məqsədə yönəlmiş mahiyyət daşıyan həddə çatdığı» qənaətini dilə gətirdi. ABŞ Dövlət Departamenti GUAÖM ölkələrinə 45 milyon dollar yardım ayırdı. 7 iyun 2001-ci ildə Yaltada Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova, Özbəkistan və Ukrayna prezidentlərinin sammitində GUAÖM-ın regional beynəlxalq təşkilata çevrildiyi bəyan edildi. Prezidentlər tərəfindən imzalanan Xartiyada GUAÖM-ın məqsədləri sadalanır: sosial-iqtisadi inkişafa təsir göstərmək, iqtisadi-ticarət əlaqələrini genişləndirmək və möhkəmləndirmək, nəqliyyat-kommunikasiya magistrallarından effektiv olaraq istifadə etmək, regional təhlükəsizliyi gücləndirmək, beynəlxalq terrorçuluqla, mütəşəkkil cinayətkarlıqla və narkotik ticarəti ilə mübarizə aparmaq. Bununla yanaşı, Xartiyada qeyd olunur ki, GUAÖM hərbi-siyasi təşkilat deyil və onun siyasəti MDB-yə qarşı yönəlməyib. Əksinə yeni təşkilat MDB-də fəaliyyətini aktivləşdirmək niyyətindədir. Xartiyadan əlavə, konsulluq məsələləri ilə bağlı qarşılıqlı yardım haqqında Konvensiya qəbul edildi.

GUAÖM-ın ali orqanı dövlət başçılarının hər il keçirilən görüşüdür. Təşkilatın icraedici orqanı xarici işlər nazirlərinin ildə iki dəfə planlaşdırılan toplantısıdır. Milli koordinatorlar komitəsi GUAÖM-ın işçi orqanı funksiyasını yerinə yetirir. Təşkilatda işlək dillər kimi rus və ingilis dilləri qəbul edilib.

Bununla birlikdə rəsmi Vaşinqton bəyan edib ki, ABŞ GUAÖM-ı antirusiya birliyi kimi deyil, energetika sahəsində ümumi maraqlara malik dövlətlər qrupu kimi görür və GUAÖM-la ABŞ arasında əməkdaşlığın perspektivinə inanır.

GUAÖM-ın regional təşkilat kimi təqdim olunması müxtəlif fikir və qiymətləndirmələrə səbəb olub. Bir sıra rusiyalı ekspertləri hesab edirlər ki, GUAÖM-ın yaradılması Rusiyaya hansısa çağırışdır və GUAÖM-ın üzvü olan dövlətlərin müstəqil olmaq və Rusiyanın himayəsindən çıxmaq arzusundan doğur, bu isə GUAÖM-ın «MDB-yə ölüm hökmü» verdiyi mənasına gəlir. Bəzi ekspertlər isə GUAÖM-ın beynəlxalq təşkilata çevrilməsinin mümkünsüzlüyündən danışırlar. Belə ki, tərəflərin hər biri öz məqsədlərini güdürlər, eyni zamanda rəsmi Moskvanın bu ölkələrə qarşı mövqeyi və siyasəti dəyişib. Rəsmi Moskvanın mövqeyi olduqca təmkinli idi. Üstəlik, 2001-ci ilin iyununda Minskə keçirilən MDB dövlət başçılarının sammitində Rusiya prezidenti V.Putin GUAÖM-ın mövcudluğunun birliyi zəiflətmədiyini, əksinə gücləndirdiyini bəyan edib. Hətta Gürcüstanın keçmiş prezidenti E.Şevardnadzenin GUAÖM-a Rumıniya və Bolqarıstanı cəlb etmək cəhdləri Rusiyada ciddi narahatlıq doğurmadı. Əgər GUAÖM-ın yaradılmasının əsas məntiqinə nəzər yetirsək, onun aydın məqsədi sərbəst ticarətin təminatıdır, buna isə heç kim etiraz etmir.

Görünür, Özbəkistan və Moldovanın «GUAÖM-da fəallıq və və irəliləyiş olmadığı səbəbindən» kənara çəkilməsinə baxmayaraq, ABŞ bu regional birliyi dəstəkləyəcək.

2002-ci ilin sentyabrında ABŞ-ın iştirakı ilə Nyu-Yorkda GUAÖM-ın xarici işlər nazirləri səviyyəsində toplantısı keçirildi. Danışıqların nəticəsi kimi GUAÖM ölkələri və ABŞ-ın gələcək əməkdaşlığı ilə bağlı ABŞ dövlət katibinin Avropa və Avrasiya məsələləri üzrə köməkçisi E.Couns-la birgə kommunike imzalandı. Bu sənəddə deyilir ki, ABŞ GUAÖM ölkələrinin təhlükəsizlik və nəqliyyat dəhlizlərinin effektiv fəaliyyəti üçün layihələrin işlənməsi və maliyyələşdirilməsində fəal iştirak etmək niyyətindədir. Rəsmi Vaşinqton GUAÖM-ın terrorçuluqla

mübarizə, habelə gömrük nəzarəti, ticarətin və sərhədlərin təhlükəsizliyi sahəsində layihələri dəstələyəcəyinə hazır olduğunu bildirir.

2002-ci ilin yayında Özbəkistan GUAÖM-ı tərk etməsi barədə bəyanatla çıxış etdi. Özbəkistanın tamamilə təşkilatı tərk etməsi 2005-ci ilin mayında baş verdi və nəticədə təşkilat yenidən GUAM adlanmağa başladı.

Göründüyü kimi postsovet məkanında yaradılan regional təşkilatların heç biri bu siyasi coğrafiyada mövcud olan dövlətlərarası münasibətlərə nə iqtisadi, nə də hərbi-siyasi təhlükəsizlik baxımından real töhfə verə bilməyib. Ona görə də Azərbaycan Respublikası bu təşkilatlarla əməkdaşlıq etməklə, bərabər öz təhlükəsizlik problemlərini həll etməyin yollarını daha nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq etməkdə gürür.

§8. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının əsas fəaliyyət istiqamətləri

1992-ci ildə tezliklə «xarici dünya təsərrüfat əlaqələri»nə qoşulmaq niyyəti ilə Azərbaycan, Əfqanıstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan və Türkmənistan Asiya ölkələrinin regional əməkdaşlıq təşkilatının (1964-1979) varisi hesab edilən İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına (İƏT) daxil oldular. Həmin təşkilat İranda baş verən islam inqilabından sonra dağılmış və 1985-ci ildə Pakistan, İran və Türkiyə tərəfindən yenidən formaladırılmışdı.

Müasir dövrdə, İƏT-in inkişafı bu ölkələr üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. 1992-ci ildən bu təşkilat üçtərəfli təşkilatdan ciddi iqtisadi potensiala malik iri regional quruma çevrildi. İƏT-in əhatə etdiyi regionun sahəsi 7 milyon kvadratkilometr, əhalisi isə 342 milyon (dünyanın ümumi əhalisinin 5,78 faizi) nəfərdən artıqdır. İştirakçı dövlətlərin düşüncəsinə əsasən, Xəzəryanı regionda iri karbohidrat xammalı ehtiyatları potensialının varlığı, habelə ixrac nəqliyyat

marşrutlarının tikintisi bu regiondakı integrasiya proseslərinin inkişafı üçün böyük rol oynaya bilər.

Dünya siyasətinə Şərq regional ittifaqı vasitəsi ilə qoşulmaq imkanı yeni müstəqil dövlətlərin (keçmiş SSRİ respublikalarının) İƏT-ə daxil olmasına əlavə impuls verdi. O vaxt, həmin ölkələrə özlərinin müstəqil olmalarını sübut etmək və öz iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirmək imkanlarından istifadə etmək lazım idi. Lakin sonrakı hadisələr göstərdi ki, İƏT ölkələri daha çox mövqelərin uzlaşdırılması və iqtisadi strategiyaların və müvafiq sənədlərin işlənməsinə vaxt ayırdılar.

Bu gün İƏT-in Nazirlər, Daimi Nümayəndələr, Regional Planlaşdırma şuraları, habelə funksional orqan kimi 6 regional institut və üç xüsusi agentliyin daxil olduğu çoxsəviyyəli idarəedici təşkilatı strukturu formalaşdırılmışdır.

Təşkilatın başlıca sənədləri bunlardır: **Kveti** fəaliyyət planı (1993), Regionun nəqliyyat sektorunun inkişafı üzrə əsas Almatı planı (1993), İstanbul (1993), İslamabad (1995), Aşqabad (1996) deklarasiyaları, yeniləşdirilmiş İzmir müqaviləsi (1996), Aşqabad (1997), Almatı (1998) və Tehran (2000) deklarasiyaları.

Birgə fəaliyyətin başlıca istiqamətləri İƏT ölkələrinin regional iqtisadi əməkdaşlıq strategiyasında öz əksini tapıb. Bu sənəddə ticarət, nəqliyyat, kommunikasiya və energetika sahəsində əməkdaşlığa daha böyük diqqət ayrılıb. İƏT iştirakçı dövlətləri tranzit ticarəti və iş adamları üçün əlverişli viza rejimi yaratmaq haqqında saziş imzalayıblar.

İƏT ölkələrinin 14-15 mart 1995-ci ildə İslamabadda yüksək səviyyədə keçirilən görüşündə regional qurumların – ticarət və inkişaf bankı, sığorta şirkətinin yaradılması üzrə əsas sənəd imzalandı.

İƏT ölkələri üçün energetika və nəqliyyat sahəsində çoxtərəfli və ikitərəfli layihələr böyük əhəmiyyətə malikdir: Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanda neft və qazın çıxarılması; Azərbaycan və Qazaxıstanın karbohidrat ehtiyatlarının Türkiyə vasitəsilə yeni neft xətləri ilə daşınması; Türkmənistandan qaz kəmərinin İran və Türkiyə vasitəsi ilə çəkilməsi; Azərbaycan və

Türkmənistan neftinin İrandakı müəssisələrində işlənməsi, əvəzində İran neftinin dünya bazarına çıxarılması; regionun enerji sisteminin birləşdirilməsi.

İÖT-in hazırladığı nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı planı İran, Türkmənistan və Azərbaycanın, habelə Pakistan (Əfqanıstan vasitəsi ilə) və Türkmənistanın dəmiryol şəbəkəsinin birləşdirilməsini özündə əhatə edir. Avtonəqliyyat magistralının çəkilməsi isə Mərkəzi Asiyadan yükləri Hind okeanındakı və Fars körfəzindəki limanlara çatdırmağa imkan verəcək. Artıq Türkmənistandan İrana dəmiryol xətlərinin bir hissəsi quraşdırılıb, ilk avtokarvanlar Pakistandan Türkmənistana yola salınıb.

10-11 iyun 2000-ci ildə Tehranda İÖT-in VI zirvə toplantısı keçirilib. İÖT-in iştirakçısı olan 10 ölkənin rəhbərləri bu sammitdə avtoyol şəbəkəsinin inşasının və ticarət rüsumlarının aşağı salınmasının başlanmasına dair qərar qəbul ediblər. Eyni zamanda, Xəzər dənizinin təbii ehtiyatlarının birgə işlənməsi və Əfqanıstandakı münaqişənin həlli problemləri məsələləri müzakirə edilib. Xəzərin statusu ilə bağlı xüsusi ekspert komissiyası və İÖT ölkələri arasında danışıqların aparılmasına dair razılıq əldə edildi. Tərəflər karbohidrat enerji ehtiyatlarının nəql edilməsi üzrə irimiqyaslı layihənin işlənməsi və İÖT üzvləri arasında bununla bağlı məlumatlandırılması barədə qarşılıqlı anlaşmaya nail oldular. İran tərəfi bəyan etdi ki, «İran ərazisi İÖT-in əhatə etdiyi bütün regionun qaz və neftinin nəqli üçün ən qısa və ən yaxşı və sərfəli marşrutdur» və İran bu gün təkcə İÖT ölkələrində çıxarılan bütün neft ehtiyatlarının işlənməsinə deyil, həm də onun Qərbi bazarlarına və Fars körfəzi regionuna daşınmasını təmin etməyə qabildir. Başqa sözlə, İran ABŞ, Türkiyə və Azərbaycanın himayə etdiyi Bakı-Ceyhan layihəsinə alternativ kəmərlər marşrutu təklif edib. Bu bəyanat isə Xəzər dənizi neft və qaz ehtiyatlarının nəqli ilə bağlı «böyük oyunda» iştirak etmək cəhdləri və regionda liderliyi ələ keçirmək üçün rəqabət və yarışın kəskinləşdiyindən xəbər verirdi. Son vaxtlar Hindistan da İranla iqtisadi əlaqələrini fəallaşdırıb və çox güman ki, enerji

ehtiyatlarının öz ərazisi vasitəsi ilə Şərqi Asiyaya ixracını təklif edə bilər.

Bir çox ekspertlərin qənaətinə görə, İƏT hələlik olduqca amorf bir qurumdur. Bu səbəbdən də bu regional qurumda Azərbaycan-Türkiyə, İran-Pakistan-Əfqanıstan kimi regional blokların yaranması tendensiyası izlənilir. Hindistanın yaxın zamanlarda İƏT-ə qoşulması istisna deyil.

2001-ci ilin mayında Düşənbədə İƏT Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 11-ci iclası keçirildi. Toplantı iştirakçıları İƏT baş katibi A.Qavahinin təşkilatın fəaliyyəti, Katibliyin 2001-ci il üçün büdcəsi, Katibliyin illik tədbir planı və iş proqramı ilə bağlı məruzəsini dinləyib və müzakirə etdilər. Ticarət dövriyyəsini artırmaq məqsədi ilə ticarət haqqında regional sazişin işlənməsi təklif edilib. Əməkdaşlıq layihələrinin və prioritet istiqamətlərin siyahısının razılaşdırılması barədə qərar qəbul edilib.

Bütün bunlara baxmayaraq, təşkilat işlək qurum kimi özünü hələ də təsdiq edə bilməyib.

§9. Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı

Müxtəlif ekstremist, separatçı və dini-fundamentalist silahlı birləşmələr və qruplar tərəfindən təhlükələrin güclənməsi, habelə sərhədlərdə silahlanmanın səviyyəsinin aşağı salınması və Mərkəzi Asiyada nüvəsiz zonanın yaradılması cəhdləri bu qeyri-stabil regionun dövlət başçılarının birgə görüşünün əsasını qoydu. Çinlə sərhəd problemlərinin həlli məqsədi ilə 1996-cı ildə Çinin Şanxay şəhərində keçirilən bu qəbildən olan ilk birgə görüşdə Rusiya, Çin, Qazaxıstan, Tacikistan və Qırğızıstanın liderləri tərəfindən «Şanxay beşliyi» adlanan birlik yaradıldı. Bu görüşdə müntəzəm olaraq sammitlərin keçirilməsinə dair razılıq əldə edildi və sərhəd bölgəsində hərbi sahədə etimad tədbirlərinin güclənməsi haqqında saziş imzalandı. 1997-ci ildə Moskvada ümumi sərhəd bölgəsində olan hərbi qüvvələrin qarşılıqlı olaraq ixtisarı barədə birgə saziş imzalandı. Sənədlər sərhəd rayonlarında qoşunların sayının artırılmaması öhdəliyinə əməl

olunmasına ciddi nəzarət mexanizmini müəyyən etdi və Mərkəzi Asiya regionunda siyasi həmrəylik və hərbsizləşdirmə yolunda ilk real addım oldu.

«Şanxay beşliyi»nə daxil olan ölkələrin ümumi ərazisi Avrasiya materikinın beşdə üç hissəsini təşkil edir, əhalinin sayı isə təxminən 1,5 milyarddır.

1999-cu ilin avqustunda Qırğızıstanda bu 5 ölkə rəhbərlərinin görüşlərinin sonunda imzalanan Bişkek deklarasiyasında «Şanxay beşliyi»nin məqsədləri geniş və dəqiq ifadə edildi. Onun əsasını Mərkəzi Asiyada əməkdaşlıq və təhlükəsizliyin güclənməsi üzrə çoxtərəfli regional dialoqun genişləndirilməsi təşkil edirdi. Bişkek deklarasiyasına əsasən, 5 dövlətin əməkdaşlığı açıq xarakter daşıyır və digər ölkələrə qarşı yönəlməyib. Bəyannamədə bu ölkələrin birgə mübarizə aparacaqları regional sabitliyə təhlükələr yer alıb: beynəlxalq terrorçuluq, silah qaçaqmalçılığı, qeyri-leqal miqrasiya, milli-etnik separatizm və dini ekstremizmin meydana çıxması. Bişkek qrupu çərçivəsində 5 ölkənin təhlükəsizlik orqanlarının və xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşlığı barədə qərar qəbul edildi.

İqtisadi və humanitar sahədə sərhədanı əməkdaşlığın plana uyğun genişlənməsi məsələsi 2000-ci ilin iyununda Düşənbədə keçirilən sammitdə müzakirə edilib. Düşənbə deklarasiyasında bu beynəlxalq qurumun fəaliyyəti, əsas məqsədləri və «Şanxay beşliyi»ni yaradan ölkələrin prioritetləri öz əksiini tapdı və bu ölkələrə Özbəkistan müşahidəçi qismində qoşuldu. BMT yanında beynəlxalq terrorçuluqla mübarizə üzrə ayrıca istiqamətin yaradılması, birgə genişmiqyaslı antiterror əməliyyatlarının aparılması üçün Bişkekdə «beşliyi»n antiterror mərkəzinin yaradılması və Mərkəzi Asiyanın «nüvəsiz zona» elan edilməsi kimi bir sıra təşəbbüslər təklif edildi. Bununla yanaşı, iqtisadi, elmi-texniki və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı.

«Şanxay beşliyi»nin tarixində mühüm hadisələrdən biri 14-15 iyun 2001-ci ildə Şanxay şəhərində keçirilən dövlət başçıları səviyyəsində sammit oldu. Rusiya, Çin, Qazaxıstan, Özbəkistan,

Tacikistan və Qırğızıstan prezidentləri Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının (ŞƏT) yaradılması haqqında deklarasiyaya imza atdılar. Bu sənəddə əməkdaşlığın daha yüksək səviyyəsinə keçidin yeni təhlükə və çağırışlara qarşı müdafiə üçün birgə imkanlardan istifadənin effektivliyinin artırılacağına ümidlər öz əksini tapıb. ŞƏT-in məqsədləri sırasında iştirakçı dövlətlər arasında mehriban qonşuluq və dostluq, qarşılıqlı etimadın güclənməsi, müxtəlif sfera və sahələrdə müxtəlif effektiv əməkdaşlığın təşviqi, regionda sülhün, sabitlik və təhlükəsizliyin, təmin edilməsi üçün birgə söylərin dəstəklənməsi də var.

Deklarasiyada əsas məqsədlər kimi, Mərkəzi Asiyada sülh, sabitlik və təhlükəsizliyin təmini ilə yanaşı, siyasi, iqtisadi-ticarət, elmi-texniki, mədəniyyət, təhsil, energetika, nəqliyyat, ekologiya və digər sahələrdə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi də yer alıb. Sammitdə özlərinə və bütünlükdə regiona böyük təhlükə törədə biləcəyi narahatçılığını nəzərə alaraq separatçılıq və ekstremizmlə mübarizə üzrə Konvensiya da qəbul edilib.

Yeni regional təşkilatın çərçivəsində növbə ilə 6 dövlətdən birində təşkil edilməklə dövlət başçılarının illik rəsmi görüşü və hökumət başçılarının müntəzəm görüşü keçirilir. Bununla yanaşı, əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün qarşılıqlı münasibətlərin yeni mexanizmlərini yaratmaq nəzərdə tutulur.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri, strateji tərəfdaşlar və nüvə dövlətləri kimi Rusiya və Çin bu regional strukturun əsas nüvəsi kimi çıxış edirlər. Məhz həmin bu iki dövlət «çoqxütblü dünya» konsepsiyasının reallaşdırılması təşəbbüsündən və pozulmasının strateji sabitliyində pozulmasına gətirib çıxara biləcəyi 1972-ci ildə imzalanmış raketdən müdafiə üzrə Sovet-Amerika müqaviləsinə tərəfdarlıqdan çıxış edirlər. Qlobal problemlərə bu cür baxış Bişkek (1999) və Düşənbə (2000) deklarasiyalarında qeyd olunub.

ŞƏT çərçivəsində əməkdaşlığın koordinasiyası üçün iştirakçı dövlətlərin milli koordinatorlarının şurası yaradılıb. Onun fəaliyyəti iştirakçı dövlətlərin xarici işlər nazirlərinin təsdiq etdikləri müvəqqəti nizamnamə ilə müəyyən edilir.

Bu təşkilatın yeniləşdirilmiş Nizamnaməsi (beynəlxalq hüquqda məhz nizamnamənin məqsəd və vəzifələri, hər hansı beynəlxalq təşkilata daxil olması şərtlərinin yer aldığı əsas sənəddir) 2002-ci ildə Moskvada imzalanıb.

ŞƏT-in iki üzvü – Rusiya və Çinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri olması faktoru ŞƏT üzvlərinin BMT Nizamnaməsinin prinsip və məqsədlərinə bağlılığını göstərən xüsusi deklarasiyada əksini tapıb. ŞƏT-ə maraq göstərən Pakistan, Hindistan, Monqolustan və İran təşkilatda müşqahidəçi statusu alıblar.

Özbəkistanın ŞƏT-ə qəbulu müxtəlif cür qiymətləndirilən əlamətdar hadisədir. Şanxay forumunun liderləri Əfqanıstandan və «Özbəkistan İslam Hərəkatı»ndan gələn radikal islam təhlükəsinə qarşı birgə fəaliyyəti vacib sayırlar. Öz növbəsində, Çin rəhbərliyi «qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı mənfəət, bərabərlik və əməkdaşlığa» əsaslanan yeni təhlükəsizlik konsepsiyası təklif edir. Çox güman ki, ŞƏT-in fəaliyyəti və təşkilata qəbulla bağlı kriteriyalara dair bu və ya digər məsələlər Nizamnamədə öz əksini tapacaq.

2002-ci ilin yayında Sankt-Peterburqda ŞƏT-in II sammiti keçirildi. Sammit iştirakçıları bir çox sahələrdə əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi cəhdində yekdil olduqlarını göstərdilər. Sammitin yekunu olaraq bir çox sənədlər qəbul edildi – Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının Xartiyası, Regional antiterror strukturu üzrə ŞƏT dövlətləri arasında saziş. O zaman Rusiya prezidenti V.Putin Regional Antiterror strukturu ilə bağlı sazişin imzalanmasını terrorçuluğa qarşı qlobal mübarizəyə mühüm töhfə verəcəyini xüsusi qeyd edib.

2003-cü ilin mayında Moskvada ŞƏT-in III sammiti keçirilib. Tədbirdə təşkilatın əsas orqanlarının iş qaydalarını, büdcənin formalaşdırılmasını və digər məsələləri müəyyənləşdirən sənədlər imzalandı, ŞƏT-in bayrağı və gerbi qəbul edildi, icraçı katibi seçildi. Moskva sammiti ŞƏT-in təşkilati qanuniləşdirilməsini yekunlaşdırdı. Onun yekunlarına dair qəbul edilən deklarasiyada ŞƏT üzvlərinin Mərkəzi Asiya və bütünlüklə

dünya arenasında fəaliyyətinin xarici siyasi koordinasiya mexanizminin işlənməsi vəzifəsi qoyuldu.

2007-ci ilin avqustunda keçirilən Bişkek sammitinin yekunlarında vacib məsələ iştirakçı dövlətlərin çoxqütblü dünya yaradılması və ABŞ-ın regionda liderlik etməsinə imkan verilməməsi yönündə iradə nümayişi oldu. Sammitdə nümayəndələrinin müşahidəçi statusunda iştirak etdiyi Hindistan, Pakistan və İranın ŞƏT-in fəaliyyətinə aşkar maraq göstərmələri Yer kürəsinin demək olar ki, yarı hissəsini təşkil edən regional strukturun dünya ictimaiyyətinin bir hissəsinin adından hərəkət etmək üçün unikal imkan yaratdı.

Ş10. MDB üzvü olan Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələrinin inteqrasiya proseslərinin xüsusiyyətləri

Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələrinin yeni və əvvəlcədən yaradılmış regional təşkilatlara daxil olmaları məqsədlərini analiz edəndə bu qənaətlərə gəlmək olar: birincisi, vahid geosiyasi məkanın parçalanmasına baxmayaraq, yeni müstəqil dövlətlərin yaranmasından dərhal sonra beynəlxalq əməkdaşlığın müasir forması kimi regional inteqrasiya tendensiyaları yarandı; ikincisi, Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələrinin subregional iqtisadi təşkilat və siyasi bloklar yaratmaq cəhdləri daxili və xarici siyasi amillərlə, iqtisadi və siyasi sahələrdə əməkdaşlığın prioritetlərinin seçilməsi ilə şərtləndirilir; üçüncüsü, dövlətlərarası regional birliklərin əsasını bütün iştirakçılar arasında bölünən ideya, konsepsiya, məqsədlər, maraqlar təşkil edir; dördüncüsü, qısa tarixi dövr göstərdi ki, Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələrinin inteqrasiya və əməkdaşlığında uğur yalnız bir şərtlə mümkündür ki, bu inteqrasiya prosesində Rusiya da iştirak etsin, ən azı onun maraqları da nəzərə alınsın.

MDB dövlətləri müstəqil olmaqla dünyada öz rol və yerlərini müəyyənləşdirməklə dünya iqtisadiyyatının və regional siyasətin geosiyasi məkanına çıxdılar. Bu gün Mərkəzi Asiya və Cənubi

Qafqaz ölkələri bir çox nüfuzlu təşkilatın (BMT, ATƏT, UNESCO və b.) bərabərhüquqlu üzvləridir. Məsələn, Azərbaycan – 37, Özbəkistan – 37, Qazaxıstan – 35, Qırğızıstan – 39, Tacikistan – 33, Gürcüstan – 33, Ermənistan – 37, Türkmənistan isə ümumi olaraq 34 beynəlxalq təşkilatın bərabərhüquqlu üzvüdür.

Bu gün MDB-nin daxilində bir neçə birlik mövcuddur – Rusiya-Belarus İttifaqı, «EvrAzES», Kollektiv Təhlükəsizlik Şurası, MAİB, ŞƏT və GUAM. Bu cür inteqrasiya plüralizmi MDB üzvü olan dövlətlərin inteqrasiya model və formalarını müstəqil seçmələrinin real cəhdlərini göstərir, habelə dünya ictimaiyyəti üçün inteqrasiya modellərini nümunə göstərir.

Bir sıra «xarici» regional təşkilatlara (İƏT, İKT, İİB) üzvlük Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələrinin MDB-yə «tamhüquqlu üzv olmalarını» müəyyən dərəcədə kompensasiya edir, bu ölkələrin özlərinin xarici iqtisadi və xarici siyasi əlaqələrini asanlaşdırır.

Terrorçuluq, narkotiklərin və silahların qeyri-qanuni dövriyyəsi, mütəşəkkil cinayətkarlığın artımı kimi regional təhlükəsizliyi kəskinləşdirən vəziyyət Mərkəzi Asiya dövlətlərini belə, pozucu təzahürlərə qarşı səylərini birləşdirməyi tələb edirdi. Möhkəm sosial iqtisadi inkişafı təmin edən regional təhlükəsizlik mexanizm və sisteminin yaradılması Mərkəzi Asiya ölkələri arasında çoxtərəfli və ikitərəfli prioritet istiqamətlər qismində öz əksini tapdı. Gələcəkdə bu regionda mehriban qonşuluğa əsaslanan və üçüncü ölkələrə qarşı yönəlməyən açıq əməkdaşlığın yeni modeli meydana gələ bilər.

Eyni zamanda, burada da bəzi problemlər var. Məsələn, hələ də inteqrasiyanın ümumi prioritetləri və maraqları dəqiq rəsmiləşdirilməyib, habelə Qırğızıstan, Özbəkistan və Tacikistan arasında dəqiq sərhədlər (sovet dövründə sərhədlərin süni şəkildə müəyyənləşdirilməsi müxtəlif etnik qrupların yaşadığı zonalara uyğun gəlmir; bu əsasən Qırğızıstan, Özbəkistan və Tacikistan arasında olan Fərqanə vadisinə aiddir) müəyyənləşməyib. Bununla yanaşı, regionun ərazisində islamı yaymaq, fundamental

və şəriətə əsaslanan islam dövləti yaratmaq məqsədi güdən Pakistan, Səudiyyə Ərəbistanı, İrandan olan maraqlı qrupların Mərkəzi Asiyada təsiri güclənir. Bütün bu problemlər Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələrində sabitliyin bərqərar olmasını təhdid edir.

Avropada inteqrasiya müxtəlif səviyyə və müxtəlif sahələrdə baş verir. Orada müxtəlif regional təşkilatlar – hərbi siyasi, (NATO, Qərbi Avropa İttifaqı), iqtisadi (Aİ, Benelüks), maliyyə (Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı), siyasi (Avropa Şurası, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı), humanitar (İnsan Hüquqları üzrə Avropa Komissiyası) və başqaları yaradılıb.

MDB dövlətləri üçün Qərbi Avropa inteqrasiya formalarından başqa, birgə inteqrasiya formaları da yaranıb. Qərbi Avropa və postsovet inteqrasiya sxemlərində ümumi olan odur ki, inteqrasiyanın nüvəsində onsuz heç bir birgə prosesin baş verməyəcəyi aparıcı ölkə olur. MDB üçün aparıcı rolda Rusiya, Belarus, Qazaxıstan və Tacikistan çıxış edir, ŞƏT-də isə Rusiya, Çin. Bununla belə, Avropada olduğu kimi, Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələri də MDB çərçivəsində öz regional birgəliklərini məhdudlaşdırmırlar, amma digər iqtisadi və siyasi birlik və təşkilatlarla da regionlararası əməkdaşlıq etmək istəyirlər.

Qazaxıstanın inteqrasiyanın bütün tip və formalarında iştirakda qətiyyətli və davamlılıq göstərməsi xüsusi ilə nəzərə çarpır. Avrasiya Birliyinin yaradılmasının təşəbbüskarı olan Qazaxıstan prezidenti N.Nazarbayev xarici iqtisadi kursda çoxistiqamətli və müxtəlif səviyyəli variant seçib. İqtisadiyyatının xarici bazara açıq olması, dövlətin xarici iqtisadi siyasətini tənzimləyən liberal qanunların qəbul edilməsi sənayenin inkişafı və tərəqqisi üçün böyük həcmdə xarici kapitalın cəlb edilməsinə imkan yaratdı. Bununla yanaşı, iqtisadi orientasiyanın xarici investisiyanın cəlb edilməsi yönündə qurulması iqtisadiyyatda Qazaxıstanın daxili prioritetlərin və xarici siyasətin müəyyən edilməsində öz hədlərinə malikdir. Qazaxıstan rəhbərliyi qloballaşdırma prosesinin məntiqində dayanan maliyyə-iqtisadiyyatın siyasətdən

asılığını ayırmağa cəhd edir. Transmilli şirkətlərin maraqları və onların investisiyaları ölkənin iqtisadiyyatında və Qazaxıstanın neft və qaz yataqlarının işlənməsində xarici ölkələrin siyasi maraqlarına uyğun olması o qədər də mütləq deyil.

Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya dövlətləri içərisində Azərbaycan özünəməxsus və unikal siyasət həyata keçirir. Onun beynəlxalq təşkilatlarda təmsilçiliyi də elə buna əsaslanır. Bu siyasət milli maraqlara və müstəqil xarici siyasətə əsaslanan balanslaşdırılmış siyasətdir. Son dövrdə, Cənubi Qafqazda baş verən Rusiya-Gürcüstan müharibəsindən kənar qalması və Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Rusiyanın Gürcüstanda olduğu kimi radikal addımlar ata bilməsinin neytrallaşdırılması da məhz bununla izah edilir. Bundan başqa, Azərbaycan Beynəlxalq və Regional təşkilatlarda olduqca fəal iştirak etməklə geniş ictimai dəstək də əldə edə bilib. Elə bu keyfiyyətlər və xüsusi iqtisadi layihələr Azərbaycanı regionda lider ölkəyə çevirib. Ekspertlər Azərbaycanın bu uğurlarının əsasında böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin xüsusi konsepsiyaya əsaslanaraq formalaşdırdığı strateji siyasi xəttinin durduğunu bildirirlər. Elə hazırda da bu siyasət uğurla davam etdirilir.

Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələri arasında digər məsələlərə gəlincə, onların regional inteqrasiya sahəsində ümumi maraqları olduğu görünür. Coğrafi yaxınlıq, iqtisadi əlaqələrin varlığı, sosial və mədəni maraqlar regional və subregional inteqrasiya üçün əsasdır. Buna görə də, regionun hər bir dövlətinin qlobal səviyyədə çox, regional təşkilat və regional forum çərçivəsində öz məqsədlərini həyata keçirmək imkanları var. Görünür, yeni müstəqil dövlətlər dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya prosesində tarixi xüsusiyyət, ehtiyat potensialı və iqtisadi imkanları nəzərə alırlar.

III HISSƏ

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN FƏALİYYƏT PRİNSİPLƏRİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİNİN ƏSAS TENDENSİYALARI

XII FƏSİL

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ SİYASƏT VƏ HÜQUQ

§1. Əxlaq, hüquq və siyasət beynəlxalq münasibətlərin nizamlayıcısı kimi

Beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən əsas sosial normalar kimi siyasət, hüquq və əxlaq normaları qəbul edilib. Hər növ norma özünün üstünlükləri və çatışmazlıqlarına malikdir, lakin onlara əməl olunmadan beynəlxalq həyatı təsəvvür etmək mümkün deyil.

Siyasi norma deyəndə dövlətin müəyyənləşdirdiyi və öz maraqlarına uyğun olaraq tərəfdar olduqları davranış qaydaları başa düşülür. Məsələn, iki dövlət öz aralarında ümumi rəqiblərinə qarşı istiqamətlənmiş hərbi ittifaq barədə razılığa gəlirlər. Bu razılıq həm şifahi, həm də yazılı formada əldə edilə bilər, amma mütləq hüquqi sənəd statusu qazana bilməz. Hələlik ümumi məqsəd və ümumi maraq var, dövlət isə öz üstünə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirir. Amma ümumi məqsəd aradan qalxsə və maraqlar artıq düz gəlməsə, razılaşıdırılmış birgə hərəkət üçün əsaslandırılmaz da yox olur. Bir çox hallarda maraqların və hədəflərin dəyişməsi nəticəsində tərəflərdən biri götürülmüş öhdəlikləri yerinə yetirməyi dayandırır, amma zərərçəkmiş tərəf onun hərəkətindən beynəlxalq təşkilatlara və beynəlxalq məhkəmə instansiyalarına müraciət edə bilməz. Ona görə ki, bu cür öhdəliklər heç bir hüquqi qüvvəyə malik deyil.

Siyasi normaların yerinə yetirilməməsi hər hansı rəsmi sanksiyaları özündə əks etdirmir, onun beynəlxalq hüquqdan prinsiplial fərqi də bununla izah olunur. Siyasi norma nisbidir və onlar dövlətin cari maraqlarından asılıdır və onu uzunmüddətli perspektivə hesablamaq çətinidir. Siyasi normalar müxtəlif bəyannamə, bəyanat və saziş kimi qeydə alınır. Bəzi hallarda siyasi normaların mənbələri zahiri cəhətdən beynəlxalq hüququn

normalalarının mənəbləri ilə oxşardır. Ona görə ki, dövlətin yüksək vəzifəli rəsmi nümayəndələri tərəfindən imzalanmış yazılı sənəddir. Lakin bu cür sənədlər beynəlxalq müqavilələrdən fərqlidir, Ona görə ki, o hüquqi qüvvəyəminmə proseduru keçmir, qaydaya görə isə onlar müvafiq dövlətin ali qanunverici orqanları tərəfindən ratifikasiya olunmalıdır.

Belə bir nümunə gətirək. 1990-cı illərin ortalarında NATO-nun Şərqi doğru genişlənməsi məsələsi gündəmə gəldi. Məlum olduğu kimi, Rusiya bu cür planlara qarşı etiraz edirdi. Rusiya və Qərbin aparıcı ölkələrinin rəhbərləri arasında bu kəskin məsələ ilə bağlı aktiv fikir mübadiləsinə başlandı. Varşava müqaviləsi blokunda SSRİ-nin keçmiş müttəfiqlərinin Şimali Atlantika Alyansına daxil olması məsələsində Rusiyanın mövqeyi prinsipçə, dəyişməyə də, tərəflər müəyyən kompromisə gəldilər. Bu kompromisin əsas elementlərindən biri Rusiya və NATO münasibətlərində birinciyə xüsusi, tərəfdaş xarakterinə yaxın status vermək niyyəti oldu. Bununla əlaqədar olaraq, Rusiyanın o vaxtkı xarici işlər naziri Y. Primakov Rusiya ilə həmin təşkilat arasında hüquqi öhdəliyi olan müqavilə imzalanmasını təklif etdi. Qərbdəki tərəfdarlar bu müqavilənin qüvvəyə minməsi üçün onun mətninin bütün üzv ölkələrin parlamentlərində ratifikasiya edilməsi tələb olunacağını və bunun çox vaxt aparacağını əsas gətirərək digər bir variant təklif etdilər. Nəticədə, 27 may 1997-ci ildə Parisdə Rusiya prezidenti, NATO-nun baş katibi və bu təşkilata üzv olan dövlətlərin rəhbərləri arasında «Rusiya Federasiyası və Şimali atlantika müqaviləsi Təşkilatı arasında qarşılıqlı münasibətlər, əməkdaşlıq və təhlükəsizlik haqqında əsas akt» imzalandı. Bu sənədin yaraşılıq və təmtəraqlı adına və tərkibindəki razılığa gələn tərəflərin maraqlarının və hədəflərinin üst-üstə düşməsi, bir-biriləri qarşısında götürdükləri öhdəliklər barədə çoxsaylı təminatla baxmayaraq, sadəcə niyyətlər haqqında siyasi bəyannamə olaraq qaldı. Dünya siyasətinin əsas problemləri barədə Rusiya və NATO ölkələri arasında ciddi fikir ayrılığı olmayana qədər «Əsas akt» qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişafı üçün əsas sənəd sayılırdı. Lakin 1999-cu ildə Kososvodakı vəziyyətlə

əlaqədar Rusiya və NATO arasında münasibətlər gərginləşəndə aydın oldu ki, onlarla arasında heç bir xüsusi münasibət yaranmayıb və yuxarıda adıçəkilən sənəd faktiki olaraq münasibətlərin korlanmasına (Kosovo böhranı həll edildikdən sonra münasibətlər normallaşdı) mane olmadı.

Bütün XX əsr boyunca, əxlaq normalarının beynəlxalq münasibətlərə və beynəlxalq siyasətə təsir göstərə biləcəyi barədə mübahisələr getdi. Bu mübahisələr əxlaq və siyasətin əlaqəsi barədə geniş diskussiyanın tərkib hissəsi oldu. Sosial-siyasi düşüncə tarixində mövcud dilemma müxtəlif şəkildə həll edilirdi. N.Makiavelli əxlaqi-etik kriteriyaların siyasi fəaliyyətə tətbiqinin qeyri-mümkünlüyü barədə tezisi təbliğ edirdi. Çünki siyasətə qarşıya qoyulan hədəfə çatmağın vasitə və üsulların effektivliyi nöqtəyi nəzərdən qiymət vermək lazımdır. Oxşar baxışlar V.Lenində də vardı və o, hesab edirdi ki, «siyasətdə əxlaq yoxdur, məqsəduğunluq var». Əxlaqın hüquqa nisbətən dövlətə və siyasətə daha tez gəlməsindən çıxış edən İ.Kant tam əks fikirdədir.

Bu şəkildəyişmələr əxlaq və siyasətin qarşılıqlı münasibətlərindəki gərginliklə izah edilir. Bəşər sivilizasiyasının başlanğıcında əxlaq əsasında formalaşan adət-ənənənin köməyi ilə ictimai münasibətləri tənzimləmək və ictimai asayışı təmin etməklə siyasətsiz də keçinmək olardı. Siyasət, əxlaqın müntəzəm olaraq çatışmazlığı nəticəsində yaranır və tamamlamaq xarakteri daşıyır. Siyasət və əxlaqın əsas sosial funksiyaları üst-üstə düşür, amma onların baza xüsusiyyətləri ayrılır. Alman filosofu K.Şmittnin konsepsiyasına əsasın, əxlaqi dəyərlərin ictimai təzahürü «xeyir-şər» cütlüyü kateqoriyasından qaynaqlanır, siyasi dəyərlər isə «özünün-özgənin» ziddiyyətinə əsaslanır.

Siyasi həyatda tez-tez rast gəlinən əxlaqsızlıq təzahürü siyasi prinsiplərin mənəvi-əxlaq münasibətləri sahəsinə keçirilməsi ilə əlaqədardır. Bu halda siyasətdə bütün obyektlərin, təzahür, hadisə və s. şəxsiyyətin maraqlarına uyğun və uyğunsuzluğuna görə bölünməsi ilə mütənasibdir. Bu isə mütləq şəkildə çirkin əməllərin qiymətləndirilməsində ikili standartlara aparır, əxlaq-

etik normaları dəyişdirir. Məhz əksər hallarda rast gəlinən vəziyyət bununla izah edilir: siyasi xadimlər öz rəqibinə qarşı aktiv şəkildə əxlaqsız addımlar atması barədə ittihamlar səsləndirir, özlərinin həmfikirləri və müttəfiqlərinin oxşar, hətta daha böyük günahlarını görmürlər. Siyasi həyatda əxlaqsızlıq təzahürlərinə gətirib çıxaran ictimai zərəri azaltmaq üçün bütün siyasi xadimləri reqlamentə tabe etməyi nəzərdə tutan etik normalara əməl olunmasına sərt nəzarət lazımdır. Köhnə dilemmaları həll etmək üçün yeni yanaşma üsulu və bu zaman ifrat nəsihətçilikdən və əxlaqsızlıqdan qaçmaq nəzəriyyəsinə irəli sürmək M.Veberə müyəssər olub. O, siyasət nəzəriyyəsinə «inandırma etikasını» və «məsuliyyət etikasını» anlayışlarını gətirib. Birinci anlayış insan əməlinin bir dəfə və həmişəlik müəyyən olunmuş şkala ilə qiymətləndirilməsidir, yəni dəqiq şəkildə əxlaqlı və əxlaqsız kimi müəyyənləşdirilməsidir. İkinci anlayış insan əməlinin və fəaliyyətinin məkan və zaman şəraitini nəzərə alaraq qiymətləndirilməsinə nəzərdə tutur. Etika məsuliyyəti siyasət sahəsində xüsusi vacibdir. Ona görə ki, burada şəxslər insanın şəxsi həyatı üçün deyil, ümumbəşəri əxlaq nomalarına istiqamətlənmiş vəziyyətə uyğun olaraq qərarlar qəbul edirlər. Veberin yanaşmasına uyğun olaraq, Q.Morgentaunun da beynəlxalq münasibətlərin nizamlanmasında əxlaqın yeri və rolu barədə təsəvvürləri vardır. Morgentau, R.Arona və beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi sahəsində digər mütəxəssislərin fikrinə görə, əsas əxlaq daşıyıcısı xarici siyasi qərar qəbul edən dövlət xadimi olmalıdır və bu zaman ehtiyatlılıq, ölçülüb-biçilmiş davranış, hədəf və vasitələrin ona çatmağa uyğunluğunun gərəkliliyi nəzərə alınmalıdır.

Beynəlxalq əxlaq normalarının formalaşdırılması beynəlxalq hüquq normaları ilə paralel olaraq qədim tarixə malikdir. Buna baxmayaraq, əxlaqi normaların təkamülü çox vaxt beynəlxalq hüquq normalarını qabaqlayıb. Aqressiya, digərinin ərazisini ilhaq etmək, qul ticarəti, müsətmələkəçilik kimi hərəkətlərin əxlaqsızlıq kimi təsəvvür edilməsi keçmiş vaxtlardan mövcud idi. Amma uzun müddət bu hərəkət və təzahürlər o vaxtkı beynəlxalq

hüquq nöqtəyi-nəzəirindən qanuni sayılırdı. Yalnız XX əsrdə beynəlxalq hüquq bu məsələ ilə bağlı beynəlxalq əxlaq normalarını əsas götürmək qərarına gəldi.

Əxlaqın hüquqa nisbətən daha öncə mövcud olmasını nəzərə alaraq beynəlxalq münasibətlərin nizamlanması prosesində onun mühüm əhəmiyyəti barədə nəticə çıxarmaq olmaz. Məsələ ondadır ki, əxlaq normalarının pozulması siyasi normaların pozulmasına bənzəyir. Ancaq bu zaman hüquqi nəticələr doğurmur və pozulmanın günahkarları hüquqi məsuliyyət daşıyırlar. Əxlaqi normalar insanın şüurunda mövcuddur. Buna görə də, olduqca subyektivdir və müxtəlif cür izaha imkan verir, o, beynəlxalq münasibətləri təkə hamarlamır, həm də dövlətlər arasındakı fikir ayrılığını dərinləşdirə, beynəlxalq münasibətlərdə münaqişələri provokasiya edə bilər. Əxlaqi-etik normaların sərbəst şərhə istənildiyi halda beynəlxalq siyasətdəki bütün hərəkətlərə haqq qazandıra bilər. Son nəticədə beynəlxalq münasibətləri yalnız güc nizamlaya bilər.

Əxlaqi normaların əsaslı çatışmazlıqlarından biri də beynəlxalq münasibətlərin təsiri mexanizmi ilə əlaqədardır. Bu cür təsirin iki əsas yolu mövcuddur: birincisi – ayır-ayrı fərdlərin səviyyəsində, onların şüur və qənaətləri vasitəsilə; ikincisi– etik prinsiplərinin müəyyən sistemi əsasında formalaşmış ictimai rəy vasitəsilə. Birinci yol xarici siyasi qərarların əxlaq normalarının boş söz olmadığını yəqin edən və eyni zamanda əxlaqsız əməllərə imkan verməyərək öz xidməti vəzifələrini vicdanla yerinə yetirən insanlar tərəfindən qəbul edildiyini nəzərdə tutur. Amma siyasi fəaliyyətin müəyyən hədəflərə çatmağa imkan verən əxlaqsız hərəkətləri məqbul edən ikili standartların formalaşmasına təşviq etdiyi barədə söhbət getdi. Bununla yanaşı, hakimiyyəti əxlaqsız insanlar da ələ keçirə bilər. Təkə XX əsrin tarixi «əxlaq» anlayışının onlar üçün mövcud olmadığını sübut edən diktatorların uzun siyahısını tutmağa imkan verir. Təkə Hitleri yaxud elə Stalini xatırlamaq kifayətdir.

Beynəlxalq siyasətə əxlaqın təsirinin ikinci yolu inkişaf etmiş ictimai rəy institutlarını tələb edir. Özünün təbiəti ilə ictimai rəy

mənəvi-etik baxımdan bütün siyasi qərar və hərəkətləri həvəslə qiymətləndirir, eyni zamanda əxlaqlı hərəkətləri alqışlayır, əxlaqsız hərəkətləri ittiham edir. Amma o heç də həmişə formalaşma və fəaliyyət göstərmək imkanına malik olmur. Avtoritarizm və totalitarizm şəraitində ictimai rəy müstəqil təzahür kimi mövcud deyil. Amma demokratik ölkələrdə də ictimai rəyin siyasətə, o cümlədən beynəlxalq siyasətə təsiri heç də həmişə eyni olmur. O seçki kampaniyası dövründə siyasi partiyaların və siyasi liderlərin seçicilərin səsələrini cəlb etməkdə maraqlı olduqları üçün artır. Çünki onlar ictimaiyyətin gözündə fəaliyyətlərinin necə göründüyünə görə narahatlıq keçirirlər. Seçkilərdən sonra və növbəti seçki kampaniyasına qədər siyasi elitanın ictimai rəyə marağı azalır və cari maraqlar tələb etmirsə, etinasız yanaşırlar.

Bu cür ictimai rəy tək-cə ayrı-ayrı dövlətlərin çərçivəsində deyil, beynəlxalq arenada da mövcuddur. Müasir informasiya sistemləri əsasında formalaşan dünya ictimai rəyi müəyyən şərtlər daxilində ayrı-ayrı dövlətlərin xarici siyasi qərarlarının qəbuluna və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinə təsir etmək qabiliyyətinə malikdir. Amma hökumətlər və siyasi liderlər ya öz dövlətinin müsbət xarici siyasi nüfuzunu qorumaq, ya da onu özü üçün əlverişli tərəfə dəyişmək lazım gələndə beynəlxalq ictimaiyyətin rəyinə diqqət yetirirlər.

Onu da nəzər almaq lazımdır ki, həm dövlətin daxilində, həm də beynəlxalq arenda ictimai rəyin formalaşması həmişə təbii proses deyil. Müasir şəraitdə onunla manipulyasiya etmək olar.

Beləliklə, siyasi və əxlaqi normalar beynəlxalq münasibətlərə müəyyən təsir göstərmək qabiliyyətinə malikdir. Amma belə təsirlər məhdud xarakter daşdığı üçün müasir dünyada sabitlik və təhlükəsizliyin təmin edilməsində həlledici rol beynəlxalq hüquq və prinsiplərə məxsusdur.

§2. Beynəlxalq hüquq – sosial institut kimi

Beynəlxalq hüquq – beynəlxalq hüququn subyektləri və dövlətlər arasında münasibətlərin tənzimlənməsinin hüquqi prinsip və normalarının məcmusudur. Beynəlxalq hüququn subyektini isə beynəlxalq hüququn ümumi normaları və ya beynəlxalq-hüquq təlimatları əsasında beynəlxalq hüquq və öhdəliklərin daşıyıcısı olanlardır. Beynəlxalq hüququn subyektləri iki kateqoriyaya ayrılır: ilkin (suveren) və törəmə (qeyri-suveren). Beynəlxalq hüququn ilkin subyektləri milli suverenliyə malik dövlətlərdir (bəzi hallarda xalqlar və millətlər). Dövlət beynəlxalq hüquq və normaları qarşısında, öhdəliklərinin daşıyıcısı kimi tanınır. Suverenlik digər beynəlxalq hüquq subyektlərindən asılı olmamaq, beynəlxalq münasibətlərdə müstəqil iştirak etmək imkanı verir. Dövlət – beynəlxalq münasibətlərdə həlledici təsir vasitələrinə və hər hansı beynəlxalq-hüquq fəaliyyətində universal hüquqa malik beynəlxalq hüququn tam hakimiyyətli və ən təşkilatlanmış subyektidir.

Beynəlxalq hüququn törəmə (qeyri-suveren) subyektləri beynəlxalq hüququn ilkin subyektləri tərəfindən yaradılan hökumətlərarası təşkilatlar və dövlət-xidmət qurumları hesab edilir. Bunları təsis edərək dövlət beynəlxalq-hüquq subyektini yaradır. Beynəlxalq təşkilatların hüquqi subyekt olması xüsusi hal sayılır. Ona görə ki, müvafiq təsis sənədi ilə reqlamentləşdirilərək məhdud məqsəd və səlahiyyətlərlə təmin edilib. Beynəlxalq təşkilatların əsas hüquqlarına daxildir: beynəlxalq-hüquq normalarının yaradılmasında iştirak; iştirakçı dövlətlər tərəfindən müəyyən edilmiş daxili hüquq, immunitet və üstünlüklərdən istifadə etmək.

Beynəlxalq hüquqi statusdan bəzi siyasi-ərazi qurumları da istifadə edir: sərbəst şəhər və şəhər-dövlətlər. Sərbəst şəhər – beynəlxalq təşkilatlar və ya dövlətlərin təminatı və müavilələrlə təsbit edilmiş hüquqi rejimli müstəqil siyasi-ərazi qurumlarıdır.

Azad şəhər statusuna Krakov (1815), Dansiq (1919), Triest (1947), Qərbi Berlin (1971) malik idi. Vatikan dövlət şəhər kimi

katolik kilsəsinin beynəlxalq mərkəzidir. Yaranmış ənənəyə görə, Vatikan beynəlxalq münasibətlərdə fəal iştirak edir, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir, beynəlxalq müqavilələr bağlayır.

Benəlxalq hüququn əsas subyekti kimi dövlət üç elementlə xarakterizə olunur: əhali, ərazi və suveren hakimiyyət. Dövlətin ərazi-quruluş strukturu müxtəlif ola bilər. Sadə (unitar) və mürəkkəb dövlətlər mövcuddur. Mürəkkəb dövlətlərə müəyyən siyasi-hüquqi müstəqillikdən istifadə edən özündə ərazi vahidi birliyini əks etdirən qurumlara malik dövlətlər federasiyası adlanır. Konfederasiya isə əsasən xarici siyasət və hərbi sahədə fəaliyyətini əlaqələndirən dövlətlərin beynəlxalq-hüquq birliyidir. Klassik formada konfederasiya beynəlxalq hüququn subyekti deyil, yalnız üzvlük haqqına malik idi. Dövlətin əsas beynəlxalq hüquqi statusu hüquq və öhdəliklərdir. Əsas hüquqlara daxildir: müstəqillik hüququ və öz qanuni hüquqlarını azad həyata keçirmək hüququ: öz ərazisində və onun xaricində şəxsləri və əmlakların himayəçiliyi hüququ, qəbul olunmuş beynəlxalq hüquq immunitetlərindən istifadə edərək; digər dövlətlərlə eyni hüquqlara, hərbi hücumlara qarşı fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüququ. Dövlətin öhdəliklərinə digər dövlətlərin suverenliyinə, beynəlxalq hüququn prinsiplərinə əməl etmək daxildir.

Hər hansı dövlətin əsas göstəricisi suverenlikdir. Suverenlik dövlətin öz sərhədləri daxilində hegemonluğu və digər dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərdə müstəqilliyi mənası verir. Beynəlxalq hüquq öz subyekti və beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısı kimi hər hansı dövlət orqanını və fərdi şəxsi deyil, bütövlükdə dövləti görür. Səlahiyyətli rəsmi şəxslər tərəfindən beynəlxalq hüquq mənasını verən bütün hərəkətlər dövlət adından edilmiş hesab olunur. Severenliyinin daşıyıcısı kimi dövlətlər öz aralarında hüquqi cəhətdən bərabərdirlər. Buna müvafiq olaraq onlardan hər biri beynəlxalq münasibətlərdə eyni dərəcədə hüquqi müstəqillik və sərbəstliyə malikdirlər. Suverenlik dövlətin yaranması ilə başlayır və onun yox olması ilə mövcudluğuna son qoyulur.

Beynəlxalq hüququn əsas funksiyalarından biri beynəlxalq münasibətlərin nizamlanmasıdır. Belə ki, bu zaman əsas rolda onun subyektləri, dövlətlər çıxış edir. Müvafiq olaraq beynəlxalq hüququn normalarının formalaşması və mexanizmi dövlətüstü deyil, dövlətlərarası xarakter daşıyır. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər üzərində məcburetmə mexanizmi mövcud deyil. Lazım gələndə dövlətin özü yaradılmış beynəlxalq hüquq institutlarının köməyi ilə beynəlxalq hüquq qaydalarının qorunmasını təmin edir. Beynəlxalq hüquq aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: *nizamlayıcı* - bununla dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərindən sərt qaydalara tətbiq edilir; *təminedicisi* – bununla dövlət müəyyən davranış qaydalarına əməl etməyə vadar edilir; *mühafizəedicisi* - bununla dövlətlərin maraqları və qanuni hüquqları təmin olunur.

Beynəlxalq hüquqi dövlətlərin yaranması və beynəlxalq münasibətlərin meydana çıxması ilə birgə təzahür edib. Qədim dünyada beynəlxalq hüquq hüquqi adətlər formasında çıxış edirdi (məsələn, sülh bağlanması adəti) və olduqca qeyri-qəti idi. Orta əsrlər dövründə beynəlxalq hüquq praktikasına suverenlik, neytarlıq, açıq dəniz kimi anlayışlar daxil oldu; səfirliklər, yeni, daha müasir müqavilə növləri yarandı. Holland hüquqşünası Q.Qrotsiya (1583-1645) və onun davamçılarının əməyi nəticəsində beynəlxalq hüququn müstəqil elm sahəsi kimi əsas qoyuldu.

XVII-XVIII əsr avropa inqilablarından sonra keyfiyyətə fərqli beynəlxalq münasibətlər və ona müvafiq beynəlxalq hüququn formalaşması başlandı. Beynəlxalq münasibətlərə bərabərlik, suverenlik, daxili işlərə qarışmama, dövlət ərazilərinin, insan hüquq və azadlıqlarının toxunulmazlığı kimi ideyalar daxil oldu. 1815-ci ildə Vyana konqresində diplomatik hüququn ilk kodifikasiyası təklif edildi. 1856-cı ildə Parisdə dəniz müharibələrinin bir sıra hüquqi normaları işləndi. 1899-cu ildə keçirilən Haaqa konfransında (1905-1907) beynəlxalq mübahisələrin həll edilməsi hüququ haqqında ilk konvensiya qəbul edildi.

İqtisadi, texniki, hərbi və digər beynəlxalq əlaqələrin əsasında ən müxtəlif sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlıq məsələlərini nizamlayan beynəlxalq müqavilələr və dövlətlərarası sazişlər meydana çıxdı. Birinci Dünya müharibəsindən sonra 1919-cu ildə ilk universal beynəlxalq təşkilat – Millətlər Liqası təsis edildi. Lakin o, dövlətlərin sülh və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün etibarlı qurum ola bilmədi. Bu vəzifə İkinci Dünya müharibəsindən sonra, 1945-ci ildə yaranan birləşmiş Millətlər təşkilatının üzərinə qoyuldu. 1970-ci illərdə dövlətlər tərəfindən silahsızlaşmağa nail olunmasına çağıran, Avropa ölkələrinin qarşılıqlı fəaliyyəti və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsi kimi beynəlxalq hüquq normalarının bütöv kompleksi işlənilib hazırlandı. Beynəlxalq hüququn kodifikasiyası üzrə iş aparıldı, beynəlxalq müqavilələrin hüququ, dövlətin hüquq varisliyi, insan hüquqları haqqında konvensiya imzalandı. İndiki vaxtda beynəlxalq hüququn universallaşdırılması prosesi dövlətlərin fəal beynəlxalq əməkdaşlığı sayəsində tam sürətlə gedir.

§3. Beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri

Beynəlxalq hüquqi normalar beynəlxalq hüquq sisteminin ayrılmaz elementləridir. Onlar beynəlxalq hüquq institutu və sahələri adlanan bircinsli, nisbətən müstəqil komplekslərdə qruplaşdırılırlar. Beynəlxalq hüquqi institut – ümumi obyektlərlə (məsələn, dəniz sahəsi institutu) əlaqəli olan bircinsli beynəlxalq münasibətləri nizamlayan hüquqi normalar qrupudur. Sahələrin obyektə beynəlxalq münasibətlərin bütöv bircinsli kompleksidir (məsələn, beynəlxalq hava hüququ). Bütövlükdə, beynəlxalq hüquq üçün ümumi olan institut və sahələr də mövcuddur. Bunlar beynəlxalq hüquqi subyektlilik və öhdəliklə bağlı beynəlxalq hüquqi normalar kompleksidir. Bununla yanaşı, göstərilən sahələr və institutlar arasında sərhədlər beynəlxalq hüququn ayrı-ayrı sahələrində və bütövlükdə onun sistemində baş verən dəyişikliklərə görə şərti xarakter daşıyır.

Beynəlxalq hüququn əsas və başlıca mənbəyi beynəlxalq müqavilə sayılır. Belə ki, o tərəflərin dəqiq və müəyyənləşmiş formada qarşılıqlı hüquq və öhdəliklərinin tətbiqi, dəyişdirilməsi və ya dayandırılmasına istiqamətlənən iradəsini əks etdirir. Müasir beynəlxalq hüququn normalarının əksər hissəsi müqavilə xarakteri daşıyır və beynəlxalq hüququn mövcud müqavilə normaları onun əksər subyektləri tərəfindən tanınıb.

Beynəlxalq hüququn digər mənbəyi kimi beynəlxalq adətlər (qaydalar) çıxış edir. Beynəlxalq hüququn adi normaları – heç bir yerdə qeydə alınmayan, lakin dövlətlər və digər beynəlxalq hüququn subyektlərinin təşəkkül tapmış ənənələrin təsirə sadıq qaldıqları hüquqi öhdəlikli davranış qaydalarıdır.

Beynəlxalq təşkilatların qərar və qətnamələri beynəlxalq hüququn mənbəyi olmamaqla yanaşı, normaların formalaşması prosesində mühüm rol oynaya və yalnız beynəlxalq ünsiyyətin iştirakçılarının tanıdığı halda hüquqi norma statusu qazana bilər. BMT Təhlükəsizlik Şurası BMT-nin Nizamnaməsinin 25-ci maddəsinə əsasən bütün üzv dövlətlər üçün mütləq olan qərar çıxarır. Lakin bu qərarlar xüsusi hallara aiddir və beynəlxalq hüququn qüvvədə olan norma və prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Onlar hər hansı konkret vəziyyətdə qüvvədə olan norma və prinsiplərin tətbiqi aktlarını özündə əks etdirir. Milli qanunvericilik, həm də milli məhkəmələrin qərarları yalnız milli hüququn subyektləri üçün mütləq qüvvəyə malikdir, amma onun ayrı-ayrı müddəaları beynəlxalq tanınma hüququ ola bilər, müqavilə, yaxud da beynəlxalq hüququn adi normasına çevrilə bilər.

Beynəlxalq hüququn bütün normalarını fəaliyyət sahələrinə görə *universal, lokal və regional*, normativ fəaliyyət qüvvəsində isə *imperativ və dispozitiv* kimi təsnifatlandırmaq olar. Beynəlxalq hüququn universal normaları bütün subyektlərinin münasibətlərini nizamlayır. Onun fərqləndirici əlamətləri fəaliyyətin qloballığı, ümumi mütləq qüvvə və onların bütövlükdə, beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən yaradılması və ləğv edilməsidir. Universal normalar ümumi beynəlxalq hüquq əmələ gətirir. Lokal normalar

məhdud dairədə iştirakçılar arasında qüvvədədir. Onların əsas mənbəyi ümumi beynəlxalq hüquq normalarını əhatə etməyən münasibətləri nizamlayan müqavilələrdir. Lokal normalar ümumi beynəlxalq hüquq normalarına daxil deyil. Regional normaların fəaliyyəti müəyyən regionların sərhədləri daxilində beynəlxalq hüquq subyektlərinə şamil olunur. İntegrasiya proseslərinin inkişafı ilə əlaqədar dövlətlərin normativ nizamlamanın yüksək səviyyəsinin milli səviyyədən yuxarı formasının yaradılması (məsələn, Avropa İttifaqı) tələbatına uyğun gəlir.

İmperativ normalara müəyyən davranışların dəqiq, konkret təsbit olunma həddi daxildir. Beynəlxalq hüququn subyektləri öz xüsusi mülhizəsi ilə öz hüquq və öhdəliklərinin həcm və tərkibini dəyişə bilməz. Dispozitiv normalara gəlincə, şəraitdən asılı olaraq beynəlxalq hüququn subyektləri öz aralarında sazişlər bağlamaqla öz davranış, qarşılıqlı hüquq və öhdəliklərini müəyyənləşdirirlər.

Beynəlxalq hüququn prinsipləri onun təməlini formalaşdırmaqla yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir, beynəlxalq hüququn ən vacib sistem yaradıcı normalarını özündə əks etdirir. Qalan normalar və beynəlxalq fəaliyyətlər onun müddəalarına uyğun olmalıdır. Beynəlxalq hüququn prinsipləri bütün subyektlər üçün mütləqdir. Onlar imperativ universal xarakter daşıyır və bütün qalan beynəlxalq normaların qanunauyğunluğu kriteriyalarına xidmət edir. Beynəlxalq hüququn prinsipləri qarşılıqlı əlaqədədir və onlardan birinin pozulması digərinə əməl olunmamasını şərtləndirir. Onlar qaydalar və müqavilələr əsasında formalaşdırılır.

Beynəlxalq hüququn ilkin prinsipləri beynəlxalq hüquqi qaydalar formasında çıxış edirdi, lakin BMT-nin Nizamnaməsi qəbul edildikdən sonra hüquqi saziş formasını əldə etdi. Ancaq bu sənədlərdə beynəlxalq hüququn prinsipləri daha təfsilatı ilə açılmasını tələb edən əvvəlki formada ifadə edilib. 1960-cı ildə BMT-də başlanan qurumun Nizamnaməsinin əsas prinsiplərinin kodifikasiyası işi 1970-ci ildə Baş Assambleya tərəfindən dövlətlər arasında əməkdaşlıq və dostluq münasibətlərinin

tətbiqini nəzərdə tutan beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında bəyannamə qəbul edilməsi başa çatdırılıb. Bəyannamədə 7 əsas prinsip öz əksini tapıb:

- 1) güc tətbiqetməmə və güclə hədələməmə prinsipi;
- 2) mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipi;
- 3) dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi;
- 4) müdaxilə etməmə prinsipi;
- 5) xalqların öz müqəddəratlarını təyin etmə prinsipi;
- 6) əməkdaşlıq prinsipi;
- 7) beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi.

Buraya, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (ATƏM) Helsinki yekun aktında daha üç prinsip əlavə olunub: sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin ərazi bütövlüyü və insan hüquqlarına əsas azadlıqlarına hörmət.

Beynəlxalq hüququn bütün prinsiplərini iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrup sülhün qorunub saxlanması və ümumi təhlükəsizliyin mühafizəsini birləşdirir. Bunalar aiddir: güc tətbiqetməmə və güclə hədələməmə; mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipi; dövlətlərin ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi.

Güc tətbiqetməmə və ya güclə hədələməmə prinsipi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Siyasi mütəfəkkirlər yüz illər ərzində bunu əsaslandırırıdılar, amma o yekun olaraq təsdiqini Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin qəbulu ilə tapdı. Buna əsasən, bir dövlətin digər dövlətə qarşı hər hansı birbaşa və dolayısı yolla işğalçı hərəkətləri, o cümlədən, özgə ərazilərinə hərbi müdaxilə və işğal, bombardman və atəşə tutma, hava dəniz blokadasının tətbiqi, silahlı bandit dəstələrinin göndərilməsi, terrorizmin şirnikləndirilməsi qadağan olunur. İşğalçılığın qurbanı olan dövlət işğalçıya qarşı hərbi qüvvə tətbiqetmə də daxil olmaqla fərdi və kollektiv özünümüdafiə hüququ qazanır.

Beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi prinsipi güc tətbiqetməmə prinsipindən doğur. Ərazi bütövlüyü prinsipi və sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi öz sərhədləri çərçivəsində beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınan bütün suveren dövlətlərin ərazisinin qorunmasını təmin etməlidir. Əgər ərazi

bütövlüyü prinsipi separatizm və onun şirnikləndirilməsinə qarşı yönəlibsə, sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi bir dövlətin digərinə qarşı əsaslandırılmamış torpaq iddiaları cəhdlərinə siper çəkir.

İkinci qrupa dövlətin suveren bərabərliyi, müdaxiləetməmə prinsipi, xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratlarını təyin etmə prinsipi, dövlətlərin əməkdaşlıq prinsipi, insan hüquqlarına hörmət prinsipi, beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi kimi ümumi prinsiplər daxildir.

Hələ, 1648-ci il Vestfal müqaviləsindən başlayaraq Avropa dövlətləri bir-birlərinin suverenliyini tanıyaraq buna hörmət etməyə başlasalar da, suveren bərabərlik prinsipi XX əsrdə öz tətbiqini tapdı. O vaxta qədər beynəlxalq hüquqi dövlətlərin faktiki olaraq böyük, kiçik, xristian və qeyri-xristiana bölünməsinə qəbul edirdi. Suveren bərabərlik prinsipi aşağıdakıları ifadə edir:

- hər bir dövlət digər dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə hörmət etməyə borcludur;

- hər bir dövlət özünün siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sistemini azad şəkildə seçmək hüququna malikdir; siyasi, iqtisadi, sosial sistemin müxtəlifliyindən asılı olmayaraq bütün dövlətlər hüquqi cəhətdən bərabərdir;

- hər bir dövlət yaranmasından etibarən beynəlxalq hüququn subyektidir;

- hər bir dövlət maraqlarına toxunan beynəlxalq məsələlərin həllində iştirak hüququna malikdir;

- hər bir dövlət beynəlxalq konfranslarda və beynəlxalq təşkilatlarda bir səs hüququna malikdir;

- dövlətlər bərabərhüquqlu razılıq əsasında beynəlxalq hüquq normaları yaradır, heç bir dövlətlər qrupu digər dövlətə yaratdığı beynəlxalq hüquq normalarını qəbul etdirə bilməz.

Müdaxiləetməmə prinsipi dövlət suverenliyi anlayışı ilə bağlıdır. Əgər dövlətlər bir-birinin suverenliyini tanıyarsa, bir-birlərini hüquqi cəhətdən bərabərhüquqlu subyekt kimi hesab edirlərsə, o halda onların heç birinin başqa bir dövlət də istisna olmaqla hakimiyyətin daxili səlahiyyətinə aid olan məsələlərə müdaxilə etmək üçün əsası yoxdur.

Xalqların öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi ilkin olaraq liberalizm və sosializmin siyasi-ideoloji prinsiplərindən biri kimi, yalnız XX əsrin ikinci yarısında ifadə edildi, onun BMT-nin Nizamnaməsinə daxil edilməsindən sonra beynəlxalq hüququn ümumi prinsipi kimi möhkəmləndi. Müasir şəraitdə mövcud prinsiplərin tərkibi belədir: bütün xalqlar azad, kənardan müxadilə olmadan öz siyasi statusunu müəyyən etmək və iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni inkişafını həyata keçirmək hüququna malikdir; bütün dövlətlər bu hüquqa hörmət etməyə borcludurlar; bütün dövlətlər xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüquqlarının həyata keçirilməsinə kömək etməyə borcludur; bütün dövlətlər xalqların öz müqəddəratını təyinetmə, azadlıq, müstəqillik hüququndan məhrum edən zorakılıq tədbirlərindən imtina etməlidir; müstəmləkə xalqları öz müqəddəratını təyin etmək uğurunda mübarizədə bütün lazımi vasitələrdən istifadə edə bilərlər; xalqların əcnəbi hökmranlığına tabe etdirilməsi qadağan olunur.

Öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi ilə paralel olaraq insan hüquqlarına hörmət prinsipi də öz təsdiqini tapıb.

Əməkdaşlıq prinsipi və beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi beynəlxalq hüququn ilkin, tarixi prinsiplərini özündə kəş etdirir. Bu prinsiplərsiz beynəlxalq münasibətlər sisieminin normal fəaliyyəti mümkün deyil.

Beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə əməl olunması – bütün suveren dövlətlərin ən vacib öhdəliklərindən biridir. Lakin bu norma və prinsiplərin real siyasi proseslərdə tətbiq edilməsi olduqca çətindir. Bunu təkcə tarix deyil, beynəlxalq münasibətlərin son dövrlərdəki təcrübəsi də sübut edir.

§4. Müasir dünyada beynəlxalq hüquq

Beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin həyata keçirilməsi avtomatik olaraq baş vermir. Çox vaxt beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri siyasi mübarizə, milli maraqların üst-üstə düşməməsi və dövlətlərin müxtəlif məqsədləri şəraitində

reallaşdırılır. Beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin reallaşdırılması yolunda yaranan çətinliklərə misal olaraq insanların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və təminatı problemlərini göstərmək olar.

Qeyd olunduğu kimi, formalaşması BMT tərəfindən başa çatdırılan müasir beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri insan hüquqlarına hörmət və ona əməl olunmasıdır. Birinci dəfə BMT-nin Nizamnaməsində çoxtərəfli müqavilə əsasında insan hüquqları sahəsində dövlətin əməkdaşlıq etməsi öhdəliyi barədə açıq qeyd olunub. 10 dekabr 1948-ci ildə BMT Baş Assambleyası insan hüquqları barədə ümumi Bəyannamə qəbul etdi. İlkin olaraq bu sənəd məcburi yox, tövsiyə xarakteri daşıyırdı. Vaxt keçdikcə bu sənəd beynəlxalq hüququn olduqca vacib imperativ və universal normalarına çevrildi. Bu normaların konkretləşməsi iki vacib beynəlxalq hüquqi sənəd vasitəsilə həyata keçirildi: vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt. Hər iki pakt 16 dekabr 1966-cı ildə BMT Baş Assambleyasında qəbul edildi və əksər üzv dövlətlər tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra , 1976-cı ildə qüvvəyə mindi. İnsan hüquq və azadlıqları ilə bağlı universal müqavilələrdən başqa dövlətlər arasında bu mövzuya həsr edilmiş regional müqavilələr də mövcuddur. Bunalar aiddir: insan hüquqları və əsas azadlıqları müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası (4 noyabr 1950-ci ildə qəbul edilib, 3 sentyabr 1953-cü ildə qüvvəyə minib); insan hüquqları haqqında Amerika Konvensiyası (22 noyabr 1969-cu ildə qəbul edilib, 1978-ci ildə qüvvəyə minib); insan və xalqların hüquqları üzrə Afrika Xartiyası (iyun 1981-ci ildə qəbul edilib, yanvar 1988-ci ildə qüvvəyə minib); 1994-cü il insan hüquqları üzrə Ərəb Xartiyası, 1995-c il insan hüquq və əsas azadlıqları haqqında MDB Konvensiyası.

Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının təmin olunması ümumi formada aşağıdakı kimi görünür. İnsan hüquqlarını vətəndaşlıq və siyasi olmaqla bir, sosial-iqtisadi olmaqla digər

yerə bölmək olar. Beynəlxalq hüquqla müdafiə olunan əsas insan hüquqlarına vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar aid edilir:

- 1) hüquq bərabərliyi və hüquq bərabərliyini pozmağa;
- 2) yaşamaq hüququ;
- 3) dövlət idarəçiliyində iştirak etmək hüququ;
- 4) dözülməz, qeyri-insani və ya alçaldıcı davranışlardan qorunmaq hüququ;
- 5) şəxsi toxunulmazlıq və azadlıq hüququ;
- 6) azad hərəkət və yaşamaq üçün yer seçmək hüququ;
- 7) azad fikir, vicdan və din azadlığı hüququ;
- 8) azad düşüncə və onu ifadə etmə hüququ;
- 9) sərbəst toplaşmaq hüququ;
- 10) ittifaq azadlığı hüququ və b.

Sosial-iqtisadi hüquqlara aiddir:

- 1) əmək hüququ;
- 2) ədalətli və əlverişli əmək şəraiti hüququ;
- 3) həmkarlar ittifaqı yaratmaq hüququ;
- 4) həmkarların sərbəst işləməsi hüququ;
- 5) tətillər hüququ;
- 6) sosial təminat hüququ;
- 7) ailə, ana və uşaqlara yardım və müdafiə hüququ;
- 8) lazımı həyat səviyyəsi hüququ;
- 9) sağlamlığın mühafizəsi hüququ;
- 10) mədəni həyatda iştirak və təhsil hüququ və b.

İnsan hüquqları sahəsində fəal beynəlxalq əməkdaşlıq üzrə, beynəlxalq birlik, dövlətin bu sahədə fəaliyyəti və normalarının tətbiqini nəzərdə tutan bir sıra nəzarət mexanizmləri və prosedurlar hazırlayıb. Nəzarət mexanizmləri kollektiv (komitə, işçi qrupları) və fərdi qaydada (xüsusi məruzəçilər) olmaqla özündə müəyyən təşkilati strukturları əks etdirir. Prosedurlar insan hüquqları üzrə informasiya almağın metod və qaydalarını və tədqiqatların nəticələrinə reaksiyanın dərəcəsini təyin edir.

İnsan hüquqlarına əməl olunmasına nəzarət sistemində mərkəzi yeri BMT tutur və onun səlahiyyətlərinə insan hüquqları sahəsindəki problemlərə baxılması daxildir. Baş assambleya bu məsələ ilə bağlı xüsusi qətnamələr qəbul edir.

Qətnaməni üçüncü komitə hazırlayır (xüsusi, humanitar və mədəni məsələlər üzrə). Bu problemlə İqtisadi Sosial Şura (İSS-**EKOSOS**) məşğul olur. Şuranın yanında insan hüquqları və qadın hüquqları üzrə komissiyalar yaradılıb. BMT çərçivəsində Katibliyin yanında baş katibin müavininin rəhbərlik etdiyi insan hüquqları üzrə Mərkəz fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, insan hüquqları üzrə əsas beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq xüsusi orqanlar yaradılıb: insan hüquqları üzrə komitə, irqi ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması üzrə komitə, işgəncələrə qarşı komitə, körpələrin hüquqları üzrə komitə.

Soyuq müharibə dövründə, dünyanın iki rəqib düşərgəyə bölünməsi şəraitində insan hüquqları onların arasındakı qarşıdurmanın obyektinə olmağa bilməzdi. Belə ki, insan hüquqları konsepsiyasının özü liberal mənşəyə malik idi və qərb ölkələri tez-tez onu kommunist düşərgəsində olan rəqibləri ilə mübarizədə istifadə edirdilər. Buna baxmayaraq, Sovet İttifaqının yalnız müdafiə mövqeyində dayandığını hesab etmək də düzgün olmazdı. Əlbəttə, 1948-ci ildə İnsan Hüquqları üzrə Bəyannamənin qəbulu zamanı guya onun bəzi «demokratik hökumətlərin» hüquqlarını məhdudlaşdırır bəhanəsini əsas gətirən SSRİ səsvermədə bitərəf qalmışdı. Amma sonradan məhz SSRİ Sosial və İqtisadi hüquqlar haqqında Pakt qəbul edilməsində təşəbbüskar olmuşdu (ona görə ki, bu hüquqlar liberal deyil, sosialist ideologiya ilə bağlı idi). Vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar Paktı və insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası SSRİ-ni qane edən standartlara uyğunlaşdırılmışdı. Sovet İttifaqı ABŞ da daxil olmaqla digər bir çox dövlətlər kimi insan hüquqları üzrə normativ aktlara öz maraqlarından çıxış edərək yanaşırdılar.

Güman edilirdi ki, soyuq müharibənin başa çatmasından sonra insan hüquqlarının qorunmasında artıq problem olmamalıdır. Axı

F.Fukuyamanın formuluna görə, liberal dəyərlərin tam təntənəli zəfəri ilə «tarixin sonu» gəlmişdi. Buna baxmayaraq, təcrübədə bir çox ölkələrdə insan hüquqları sahəsində vəziyyət yaxşılaşmaq əvəzinə, daha da pisləşdi. İdeoloji və siyasi səbəblərdən insan hüquqlarının pozulması öz yerini dini və etnik xarakterli pozuntulara verdi. Soyuq müharibə dövründə olduğu kimi, ayrı-ayır dövlətlər insan hüquqları məsələsini xarici siyasətdə bu hüquqların həyata keçirilməsindən uzaq olan məqsədlərlə istifadə edirlər. Bu sahədə ikili standartlara keçmişdəki ilə müqayisədə daha çox rast gəlinir. Əsasən etnosiyasi münaqişələr zamanı insan hüquqlarının pozulması öz növbəsində, «suverenliyin məhdudlaşdırılması» və «şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin dövlətin təhlükəsizliyi fəvqündə olduğu prioriteti» konsepsiyasına arxalanan «humantiar inetervensiya» konsepsiyasının irəli sürülməsi üçün bəhanə oldu. Bu cür yanaşmanı praktiki təcəssümü NATO-nun 1999-cu ildə Yuqoslaviyaya qarşı hərəkətidir. Məsələ bu aksiyanın nəticəsində deyil ki, albanların etnik təmizlənməsini bəhanə gətiriləcək, Kososvodakı serb əhalinin etnik təmizlənməsi baş verdi. Məsələ ondadır ki, beynəlxalq münasibətlərdə təhlükəli presedent yarandı. Onun nəzəri əsaslandırılması iki mütləq əks metodoloji əsaslandırmanın qarışdırılması oldu: bir tərəfdən müstəsna olaraq gücə arxalanan «həqiqi xarici siyasət», digər tərəfdən ənənəvi olaraq əxlaqi və hüquqi prinsipləri birinci yerə çıxararaq hərbi zorakılığını qarşısına qoyan liberal doktrina.

Klassik siyasi realizm, eyni zamanda, müasir neorealizm də ona əsaslanıb və əsaslanır ki, dövlətin siyasətinin mərkəzində həmişə milli təhlükəsizliyin dayandığı obyektiv milli maraqlar müəyyən edir. Realist və neorealistlərin fikrincə, məhz dövlətin təhlükəsizliyinə təhdid güc tətbiqinə haqq qazandırır. Q.Morgentau nadir hallarda hansısı əxlaqi və hüquqi prinsipin ayrı-ayrı dövlətlərin suverenliyindən də yüksəyə qaldırılmasına qarşı çıxış edirdi. Liberal və neoliberal mütəfəkkirlər və siyasətçilər hüququn güc üzərində prioritetini təsdiq edərək millətüsütü və transmilli strukturların rolunun güclənməsi

hesabına dövlət suverenliyinin məhdudluğunun aradan qaldırılması ilə öz ideallarını gələcəklə bağlayırdılar. Bununla belə, heç kim, heç vaxt beynəlxalq hüquqi prinsip və normaların dəqiq iyerarxiyasını müəyyən etməyib və heç kim onlardan hansının daha çox vacib və universal olmasına işarə etməyib.

«Humanitar müdaxilə»lərin ideoloqları iddia edirlər ki, insan hüquqlarına hörmət prinsipinin güc tətbiqetməmə və güclə təhdid etməmə, müdaxilə etməmə, dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsiplərindən yüksəkdə dayanır. Burada insan hüquqlarına hörmət və riayət etmək prinsipi ilə digər dövlətin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipləri arasında əsaslı ziddiyyət özünə yer tapır. İnsan hüquqlarına riayət məsələsi qaçılmaz surətdə suveren dövlətin daxili siyasəti sahəsi ilə toqquşur. Bu halda ya bu, ya da digər prinsip arasında seçim etmək lazımdır.

Oxşar toqquşma millətin öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi ilə dövlətin ərazi bütövlüyü prinsipi arasında da yaranır. XX əsrin 60-cı illərində o vaxt həyata keçirilən müstəmləkəçiliyin aradan qaldırılması prosesinin əsaslandırılması üçün öz müqəddəratını təyinetmə prinsipinə daha aktiv şəkildə istinad edilirdi. Bütün əksər müstəmləkələr müstəqillik əldə etdikdən sonra bu prinsipin reallaşdırılması yolunda əngəllər yaranmağa başladı.

Məsələn, 1970-ci illərin əvvəllərində Şərqi Benqaliya əhalisinin öz müqəddəratını təyinetmə məsələsi ilə bağlı mürəkkəb vəziyyət yaranmışdı. Bu ərazi 1948-ci ildə süni şəkildə dini prinsipə görə yaradılmış Pakistanın tərkibinə qatılmışdı. Yeni dövlətin ərazisi coğrafi cəhətdən öz aralarında bölünmüş və Şərqi və Qərbi Pakistanın əksər əhalisinin müsəlmanların təşkil etməsindən başqa ümumi heç nəyə malik olmayan iki hissədən ibarət idi. Pakistan İslam Respublikasının ən çoxsaylı etnik qrupunu ölkənin şərqində yaşayan benqallar təşkil edirdi, onların administrativ, siyasi və iqtisadi mərkəzləri qərbdə yerləşirdi. Pakistanın hakim elitesi arasında çoxluğu isə əsasən ölkənin qərb əyalətlərində yaşayan pəncablar, puştular, və digər xaqaların nümayəndələri təşkil edirdi. Benqallar isə azlıqda idilər və

hakimiyyətin idarəçiliyində dövlət aparatının postlarında və ordunun komandanlığında onlara yalnız 10 faiz düşürdü.

Bu vəziyyət Pakistanın iki hissəsi arasında gərginlik yaratdı. 1970-ci illərin əvvəllərində isə bu gərginlik açıq etnosiyasi münaqişəyə çevrildi. Vəziyyət bir də ona görə gərginləşdi ki, benqalların induizm dininə sitayiş edən sayca az olmayan hissəsi də Pakistanın müstəqilliyinin ilk illərində qarşıdurma vəziyyətində olduğu Hindistanda yaşayırdı. 1971-ci ilin yazında seçkilərdə qalib gəlmiş «Avamil liq» partiyası (Xalq Liqası) Şərqi Pakistan əhalisini müstəqillik uğrunda mübarizəyə çağırdı və Banqladeş Xalq Respublikasının yarandığını elan etdilər. Bu hərəkətə cavab olaraq Pakistan hakimiyyətinin güc tətbiqinə əl atması öz növbəsində birinci olaraq Banqladeşin müstəqilliyini tanımış Hindistanın müdaxiləsinə səbəb oldu. Bu münaqişə vəziyyəti BMT-də müzakirə olunduğu vaxt onun nizamlanması yolları barədə müxtəlif fikirlərin mövcudluğu ortaya çıxdı. Hindistan, SSRİ və digər bir sıra dövlətlər xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququna istinad edərək Banqladeş Xalq Respublikasının müstəqilliyini tanımağın lehinə çıxış etdilər. ABŞ və ÇXR Pakistanı müdafiə edərək öz ərazi bütövlüyünü müdafiə etmək hüququ ilə hərbi güc tətbiqinə haqq qazandırıldılar.

Bütün tərəflər BMT-nin Nizamnaməsinə və onun tərkibindəki beynəlxalq hüquq prinsiplərinə istinad etsələr də, nə Təhlükəsizlik Şurası, nə də Baş Assambleya müzakirə edilmiş məsələ ilə bağlı birmənalı olaraq qərar qəbul edə bilmədi. Vəziyyət hüquqi amillərlə deyil, siyasi və hərbi-siyasi təsirlərin nəticəsində nizama salındı. Pakistan hərbi qüvvələri məğlubiyyətə uğradılar və Şərqi Benqaliya ərazisini tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Bundan sonra Banqladeş Xalq Respublikasının dünyanın əksər dövlətləri tərəfindən tanınması baş verdi və bununla ABŞ və Çin də razılaşmalı oldu.

Bu halda öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi qalib gəldi, amma eyni zamanda üçüncü dünya ölkələrinin yerləşdiyi Afrikada oxşar vəziyyətdə ərazi bütövlüyü prinsipi həyata keçirildi. Nigeriyanın federativ dövlətin tərkibində gərgin vəziyyətdən

narazı olan əyalətlərindən biri ayrılmağa və Biafra respublikasını elan etməyə cəhd etdi. Öz müstəqilliyini elan edən respublika Afrika ölkələrinə, ABŞ-a, Qərbi Avropa ölkələrinə, SSRİ-yə istiqlalçılığının tanınması üçün müraciət etdi, amma hamısından rədd cavabı aldı. Nəticədə hərəkət «separatçılıq» adlandırılaraq müstəqillik tərəfdarı olanlara qarşı güc tətbiq edildi. Dünya ictimaiyyəti isə bu hala gözlərini yumdu. Ona görə ki, ərazi dəyişikliyi, hardasa bütün sərhədləri müstəmləkə dövründə süni şəkildə heç bir etnik, iqtisadi, və fiziki-coğrafi reallıqlar nəzərə alınmadan müəyyən edilmiş Afrika qitəsində təhlükəli presedent yarada bilərdi.

Müstəmləkəçiliyə son qoyulması dövründən sonra hüquq bərabərliyi və xalqların öz müqəddəratını təyinetmə prinsipinin reallaşdırılması əsasında intensiv şəkildə yeni dövlətlərin yaranması baş verdi. XX əsrin 80-90-cı illərində böhran şəraitində və kommunist rejimlərin iflası nəticəsində ÇSSR, YSFR və SSRİ dağıldı. Bu dövlətlərin tərkibinə daxil olan keçmiş müttəfiq respublikalar əngəl olmadan beynəlxalq hüquqi tanınmaya nail oldular. Amma təzə yaranmış müstəqil dövlətlərin sonrakı bölünməsinin qəbul edilməsi beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən məqsədəuyğun sayılmadı. Keçmiş Yuqoslaviya və SSRİ ərazisində öz müstəqilliklərini elan etmiş respublikaların rəsmi şəkildə tanımaması barədə qeyri-formal konsensus formalaşdı. Bu konsensus Xorvatiyadakı «serb Kraina», Bosniya və Herseqovnadakı «Serb Respublikası», Azərbaycandakı Dağlıq Qarabağ, Moldovadakı Pridnestrovye, Gürcüstandakı Abxaziya və Cənubi Osetiya, habelə Rusiya Federasiyasında C.Dudayev və A.Məshədov dövründə Çeçen Respublikası məsələsində təzahür etdi.

Son illərdə yeganə nəhəng dövlət kimi qalmış ABŞ başda olmaqla Rusiya bir sıra dövlətlər tərəfindən beynəlxalq hüququn prinsiplərinin pozulması, onun «məhv olması» fikrini doğurur. Amma sürücü və piyada tərəfindən yol hərəkəti qaydalarının pozulması onun yerli-dibli mövcud olmadığını sübut etmir. Beynəlxalq hüquq mütləq qəti institut deyil, o da bir sıra ciddi

çatışmazlığa malikdir və onun norma və prinsipləri arasında toqquşmalara rast gəlinir. Amma bu çatışmazlıqlar beynəlxalq hüququn progressiv inkişafı üzrə beynəlxalq ictimaiyyətin səyi hesabına tədricən aradan qaldırılır. Bəşəriyyət təhlükəsizliyin təmini və sülhün qorunmasının başqa vasitə və mexanizmini hələlik işləyib hazırlamayıb.

§5. Osmanlılarda və Türkiyə Respublikasında beynəlxalq hüququn inkişafı

Osmanlı dövrü

Osmanlılarda beynəlxalq hüququn inkişafına digər dövlətlərdən fərqli olaraq İslam dini ilə yanaşı siyasi və hərbi gücü də təsir göstərmişdir. Bu iki amillə bağlı inkişafı nəzərdən keçirəndə Osmanlıların beynəlxalq hüquq baxımından vəziyyətini Tənzimatdan əvvəl və sonra olmaqla iki dövrə bölərək tədqiq etmək yerinə düşər.

1. Tənzimatdan əvvəlki vəziyyət

Osmanlılarda Tənzimatdan qabaqki hüquq sistemi İslam hüquq anlayışı üzərində qurulmuşdur. 3 noyabr 1839-cu ildə verilən Gülxanə fərmanı ilə şəriət qanunlarından imtina olunmadan, onlarla yanaşı Avropada qüvvədə olan bəzi qanunlar və ədliyyə qurumları mənimsənilməyə başlanmışdır. Dolayısı ilə bu dövr hüquq qurumları baxımından Avropa hüquq anlayışına və ondan qaynaqlanan beynəlxalq hüquqa açılma dövrüdür.

Quruluşundan düz 1606-cı ildə imzalanan Zitvatorok müqaviləsinə qədər keçən dövr ərzində Osmanlı dövləti beynəlxalq münasibətlərini güc üzərində qurmuşdur. İmzalanan müqavilələrin böyük əksəriyyəti güc yolu ilə əldə edilənlər, saziş yolu ilə qarşı tərəfə qəbul etdirilməsi şəklində ortaya çıxır. Bunların yeganə müstəsna olan halı 1535-ci ildə tanınan kaputulyasiyalardır. Daha əvvəl yalnız müqavilə mətnlərini qarşı tərəfə bildirməklə kifayətlənən Osmanlı dövləti ilk dəfə

Zitvatorok müqaviləsində qarşılıqlı danışıqlar yolu ilə hazırlanmış bir mətn imzalamışdır.

Osmanlı dövlətində xarici işlər baxımından ilk daxili təşkilatlanma qanuni Sultan Süleyman dövründə – 1524–1525-ci illərdə bir «Rəisülküttap» təyin edilməsi ilə başlamışdır. İlk Osmanlı səfiri III Sultan Səlim tərəfindən 1793-cü ildə Londona və sonra da Paris, Vyana və Berlinə göndərilmiş, 30 ilə qədər davam edən bu fəaliyyət səfirlərin geri çağırılması ilə başa çatmışdır. Yenidən səfir təyinatı 1834-cü ildə olmuş, 1835-ci ildə isə Xariciyyə Nəzarəti (Xarici İşlər Nazirliyi) yaradılmışdır.

1606-cı il Zitvatorok müqaviləsindən 1798-ci il Osmanlı-Rus müqaviləsinə qədər keçən dövrdə isə xarici dövlətlərlə danışıqlar bərabər şəraitdə davam etdirilmiş, lakin heç bir hərbi və ya siyasi əməkdaşlıq edilməmişdir. Bu tarixə qədər təkbaşına siyasət yürüdən Osmanlı dövləti Fransanın Şərqi Aralıq dənizindəki əməllərinin qarşısını almaq üçün 23 noyabr 1798-ci il Osmanlı-Rusiya müqaviləsi və 5 yanvar 1799-cü il Osmanlı-İngiltərə müqaviləsi ilə ilk dəfə bir ittifaqa daxil olmağı qəbul etmişdir. Fransa inqilabı nəticəsində millətçilik və insan hüquqları cərəyanları isə Qərbin və Rusiyanın getdikcə Osmanlının daxili işlərinə daha çox qarışmasına da şərait yaratmışdır. 1815-ci il Vyana konfransından etibarən bu vəziyyət daha da aydınlaşmışdır.

2. Tənzimat və sonrakı dövr

Gülxanə fərmanının 1839-cu ildə imzalanması ilə beynəlxalq hüquq baxımından XIX əsrdə əhəmiyyət qazanmış milli azlıqların müdafiəsi ilə bağlı ilk dəfə islahatlar aparılmağa cəhd edilmişdir. Gülxanə fərmanı yalnız qeyri-müsəlmanların deyil, Osmanlı vətəndaşlarının da şəxsi, namus və əmklak təhlükəsizliyini əhatə etdiyindən insan hüquqlarının qorunması məsələsində ilk Osmanlı sənədi olaraq qəbul edilir. Belə ki, Gülxanə fərmanı Fransız inqilabı nəticəsində formalaşdırılan İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin bir çox müddəasına uyğun müddəalara malikdir. Osmanlı dövlət rəhbərlərinin beynəlxalq hüquq, xüsusilə milli və dini azlıqlar və insan hüquqları məsələsindəki mövqeləri 28 fevral 1856-cı ildə Sultan Əbdülməcid tərəfindən İslahat fərmanının

imzalanmasından sonra daha aydınlıq qazanıb. Qeyri-müsəlman azlıqların Osmanlı dövlətinin müsəlman vətəndaşları ilə bərabərliyi ilk dəfə açıq şəkildə bu fərmanda qəbul edilir. Digər tərəfdən, İslahat fərmanı 30 mart 1856-cı ildə imzalanan Paris müqaviləsinə tərəf olan dövlətlərə rəsmi şəkildə bildirilərək bir beynəlxalq hüquq sənədi kimi qiymət qazanıb.

Osmanlı tarixində Osmanlı dövlət rəhbərlərinin beynəlxalq hüquq sistemini tamamilə qəbul edib, bu sistemin tərəflərindən biri olmaları Paris müqaviləsi (1856) ilə həyata keçirilib. Paris müqaviləsini hazırlayan konfrans Osmanlı İmperiyasının çoxtərəfli müqavilə imzalamaq üçün bir çox dövlətlə birlikdə iştirak etdiyi ilk beynəlxalq konfransdır. Osmanlı İmperiyasının o dövrdə «Avropa İctimai Hüququ» kimi adlandırılan beynəlxalq hüquq sisteminin tərəflərindən biri kimi qəbul edən bu müqavilə ilə Osmanlı dövlətinin suverenliyi və ərazi bütövlüyü tanınmış və zəmanət altına alınmışdı. Bu müqavilə ilə tərəflər aralarındakı mübahisələri həll etmək üçün güc tətbiq etməzdən qabaq vasitəçilikdən istifadə etməyi öhdəyə alırlar. Bununla yanaşı, bu müqavilə ilə İslahat fərmanını Avropa dövlətlərinə Osmanlı İmperiyasının daxili işlərinə qarışmaq hüquq və səlahiyyəti vermədiyi də qeyd edilirdi. Bu müqavilədən sonra Osmanlı İmperiyası 1899 və 1907-ci ildəki Haaqa sülh konfransları kimi o dövrün mühüm konfranslarında da iştirak etdi. Osmanlı hüquqşünasları Tənzimat dövründən sonra beynəlxalq hüquqla maraqlanmağa başladılar, lakin beynəlxalq doktrinaya təsir edəcək hər hansı iş görülmədi.

Qurtuluş savaşı və Türkiyə Respublikası dövrü

Milli mübarizə dövrü

19 may 1919-cu il – 24 iyul 1923-cü il tarixləri arasında beynəlxalq hüquq baxımından ən mühüm problem olan türk millətinin özünü təmsil etməsi problemidir. Barəsində razılıq əldə edilməyən məsələlərin olması səbəbi ilə dərhal rəsmi bir

müqaviləyə çevrilməyən Sovet Rusiyası ilə Türkiyə Böyük Millət Məclisi (TBMM) arasında 24 avqust 1920-ci ildə ratifikasiya edilən sənəd TBMM hökumətinin de-facto tanındığını sübut edən ilk beynəlxalq sənəddir.

TBMM hökumətinin rəsmi olaraq imzaladığı ilk müqavilə 3 dekabr 1920-ci ildə Ermənistan Respublikası ilə imzalanan Gümrü müqaviləsidir. TBMM hökuməti 1921-ci il və 1922-ci illərdə Əfqanıstan, Sovet İttifaqı, Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna sovet respublikaları ilə imzaladığı müqavilələrlə, Asiya dövlətləri əlaqələr ilə beynəlxalq hüquq baxımından mövcudluğunu sübut etmişdir.

Qərbdə isə TBMM hökuməti ilk dəfə 27 fevral–12 mart 1921-ci il tarixləri arasında müttəfiq dövlətlər tərəfindən keçirilən London toplantısına İstanbul hökuməti nümayəndələri ilə birgə iştirak etmişdir. Bu konfransın gedişində TBMM hökumətinin nümayəndəsi Bəkir Sami bəy 11 mart 1921-ci ildə Fransa, 12 mart 1921-ci ildə İtaliya ilə və yenə həmin tarixlərdə əsirlərin buraxılması məsələsində ingilislərlə müqavilə imzalamışdır. Bu müqavilələrlə adikeçən dövlətlərin məhdud məsələlərdə olsa da, TBMM hökumətini tərəf kimi tanıdıqları başa düşülür. TBMM hökumətinin mövcudluğunun rəsmən tanınması isə 20 oktyabr 1921-c ildə Fransa ilə imzalanan Ankara müqaviləsi ilə baş vermişdir. Daha sonra sülh təklif etmələri, 11 oktyabr 1922-ci ildə imzalanan Mudanya sazişi, TBMM hökumətinin hökumət səviyyəsində həqiqi nüfuz formalaşdırdığını, avropalılar tərəfindən tanındığını göstərməklə yanaşı, belə bir hökumətin təmsil etdiyi dövlətin Avropa dövlətləri tərəfindən tanınması hələlik həyata keçməmişdi. Bu yolda ikinci mərhələnin başlanğıcı 27 oktyabr 1922-ci il tarixdə TBMM hökumətinin müttəfiqlər tərəfindən Lozannada keçiriləcək sülh konfransına rəsmən dəvət edilməsidir. Lakin müttəfiqlərin Osmanlı dövlətinin təmsilçisi qismində İstanbul hökumətini də bu konfransa dəvət etməsinə görə TBMM-nin 1 noyabr 1922-ci ildə səltənəti (monarxiyanı) ləğv edərək türk millətinin yeganə təmsilçisi kimi meydana çıxdığı müşahidə olunur. 24 iyul 1923-cü ildə imzalanan Lozanna

sülh müqaviləsi isə Türk dövlətinin beynəlxalq statusunun rəsmən və qeyd-şərtsiz olaraq tanınması sənədi kimi əhəmiyyətlidir.

Türkiyə Respublikasının elan edilməsindən II Dünya müharibəsinə qədər olan dövr

Bu dövrdə Türkiyənin beynəlxalq hüquqa yanaşmasını aşağıdakı əsas prinsiplər müəyyən etmişdir: suveren bərabərlik, müqavilələrə hörmət, münaqişələrin sülh yolu ilə həlli. Türkiyə siyasi münasibətlərində 9 fevral 1934-cü ildə Rumıniya, Yuqoslaviya və Yunanıstanla imzalanan Balkan Antantası ilə, 8 İyul İran, İraq və Əfqanıstanla imzalanan **Sadabad Paktı** istisna olmaqla ittifaqlardan uzaq bir yanaşma nümayiş etdirirdi. Beynəlxalq hüquq anlayışı da buna paralel olaraq qaydaları və öhdəlikləri ən dar şəkildə izah edən və suverenlik hüquqlarını ən az məhdudlaşdıracaq bir formada ortaya çıxır. Başlangıçda beynəlxalq təşkilatlara üzvlük baxımından da bitərəf mövqe nümayiş etdirildiyi və Avropa dövlətlərinin təkidiyə baxmayaraq Türkiyənin Millətlər Cəmiyyətinə belə yalnız 18 iyul 1932-ci ildə daxil olduğu görünür.

Türkiyənin münaqişələrin həlli məsələsində sülhməramlı yanaşması bir çox hadisə ilə sübuta yetirilir. Bu çərçivədə 1928-ci ildə Cenevrədə keçirilən silahsızlanma konfransına çağrılan Türkiyənin Lozannadan sonra ilk dəfə bir beynəlxalq konfransda iştirak etdiyi müşahidə edilir. Bu dövrdəki Türkiyə xarici siyasətinin beynəlxalq hüququ maraqlandıran əsas problemləri bunlardır:

- a) Lozanna müqaviləsinə əsasən Yunanıstanla əhali mübadiləsinin həyata keçirilməsi;
- b) İngiltərə ilə Mosul problemi;
- c) boğazlar rejiminin yenidən müəyyən edilməsi;
- ç) Fransa ilə Hatay problemi;
- d) Osmanlının borcları məsələsi;
- e) Fransa ilə Bozqurd-Lotus mübahisəsi;
- ə) İtaliya ilə adalar məsələsi.

II Dünya müharibəsindən sonra

Türkiyə xarici siyasətinə təsir edən mühüm amillər: Şərqi-Qərbi bloklaşması və soyuq müharibə, iqtisadi münasibətlər və tərəqqi ehtiyacı, Kipr problemi, Yunanıstanla Egey dənizində olan problemlər və Avropa İttifaqı ilə bağlı təşəbbüs olub.

II Dünya müharibəsindən əvvəl ittifaqlardan çəkinən Türkiyə bu dövrdə NATO-ya və Avropa Şurasına, habelə Böyük Britaniya, İraq, Pakistan və İranla birgə Bağdad Paktına, Pakistanla GENTO-ya qoşulmuşdur. Yeni beynəlxalq sistem axtarıları çərçivəsində isə 12 sentyabr 1963-cü ildə Ankara müqaviləsi imzalanmaqla Avropa İqtisadi Birliyi ilə tərəfdaşlıq münasibətlərinə başlanmışdır. Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının formalaşması da inkişaf axtarılarında mühüm başlanğıcdır.

Bu dövrdəki beynəlxalq hüquq fəaliyyətləri beynəlxalq doktrinaya təsir etməməklə yanaşı, Türkiyənin beynəlxalq hüquq mütəxəssislərinin rəsmi və ya qeyri-rəsmi beynəlxalq elmi qurumlarda təmsil olunmalarına da mane olmadı.

§6. Beynəlxalq hüququn əsasları (mənbələri)

Bir hüquq sistemində qaydaların formalaşması işini yerinə yetirən hüququn əsasları maddi və formal olaraq iki yerə bölünərək tədqiq edilir. Bu çərçivədə beynəlxalq hüquq qaydalarının maddi əsasları: tarixi, sosial, dini, ideoloji, iqtisadi, mədəni, texniki olmaqla hər mənəbdən formalaşa bilər. Formal əsasları isə beynəlxalq hüquqa istiqamət verən və fəaliyyətə qoşan metodları müəyyən etməkdir.

BMT Beynəlxalq Məhkəmə Statutununun 38-ci maddəsi formal əsasları əsl və köməkçi mənbələrə bölür. Bu bölgüyə görə, beynəlxalq hüququn əsl mənbələri müqavilələr, qaydalar (ənənələr), hüququn köməkçi əsasları isə məhkəmə qərarları və mütəxəssislərin konseptual baxışları (doktrina) kimi müəyyənləşdirilir.

Digər bir bölgüyə görə isə beynəlxalq hüququn mənbələri əsl və köməkçi olmalarına baxmayaraq yazılı və şifahi mənbələr olaraq tədqiq edilir. Yazılı qaynaqlar (əsaslar) müqavilələr, məhkəmə qərarları, doktrina, şifahi qaynaqlar isə ənənə (qayda) və hüququn əsas prinsipləridir.

6.1. Müqavilələr

Beynəlxalq cəmiyyətdə bu cəmiyyətin adından qanunlar müəyyən edən qanunverici orqan olmadığı üçün dövlətlər bu boşluğu müqavilələr imzalayaraq doldurmağa çalışırlar. Beynəlxalq mühitdə öhdəlik, saziş, müqavilə, protokol, nota kimi ifadələrlə adlandırılan bu iradə, niyyət birləşməsinə bir beynəlxalq fəaliyyət kimi belə tərif verə bilərik: Müqavilə, beynəlxalq hüququn səlahiyyət verdiyi şəxslər arasında beynəlxalq hüquqa uyğun formada, hüquq və öhdəliklər çərçivəsində əlaqə quran, mövcud əlaqəni dəyişdirən və sona çatdıran yazılı iradə uzlaşmasıdır.

Müqavilələrin imzalanması, təsirləri və sona çatdırılması ənənə kimi mövcud olsa da 29 may 1969-cu il tarixli Vyana Müqavilələr Hüququ sazişi bu məsələni yazılı qaydalara çevirdi.

Müqavilələr hazırlanıqları mövzulara uyğun olaraq siyasi, hərbi, maliyyə, iqtisadi, ticarət, mədəniyyət, ədliyyə, humanitar və sosial məqsədli, rabitə və kommunikasiya müqavilələri kimi təsnif edildiyi kimi, tərəflərin sayına görə iki və çoxtərəfli, hüquqi qüvvəsinə görə təsisçi, qanunverici və s. (müqavilə-qanun) olaraq bölünə bilər.

a) Müqavilələrin imzalanması

Müqavilələr yalnız beynəlxalq hüquqi şəxslər arasında imzalanma bilər.

Müqavilə imzalamaq üçün tərəflər əvvəlcə səlahiyyətli nümayəndələri vasitəsilə danışıqlar aparır. Razılaşdırılan mətn qələmə alınır və bu mətn imzalandıqdan sonra hər dövlətin daxili

qanvericiliyinə əsasən təsdiq (ratifikasiya) edilir. Müqavilə prinsipinə bu təsdiqdən sonra qüvvəyə minir.

Müqavilə mətnin formalaşdırılması zamanı ilk lazım gələn məsələ bu işləri görməyə səlahiyyətli şəxslərin müəyyən edilməsidir. Beynəlxalq hüquqda həm ənənəvi qaydalar, həm də 1969-cu il Vyana Müqavilələr Hüququ sazişi (VMHS) çərçivəsində (7-ci maddə) müqavilə hazırlamağa səlahiyyətli nümayəndələr vəzifələrinə görə xüsusi səlahiyyət almaları lazım olmayan şəxslər və bu məqsədlə verilmiş xüsusi səlahiyyət sənədi alması lazım gələn şəxslər olmaqla iki qrupa bölünür.

Ümumi səlahiyyətli olaraq qiymətləndirilənlər: dövlət və hökumət başçıları və xarici işlər nazirləri bütün dövlətlər və təşkilatlar nəzdində danışıqlar aparmaq və müqavilə mətnini qəbul etmək səlahiyyətinə malik olanlardır. Ancaq bir dövlət və ya təşkilat nəzdində diplomatik missiya rəhbəri kimi təyin edilmiş nümayəndələrin yalnız bir dövlət və ya təşkilat daxilində müqavilə üçün danışıqlar aparmaq və mətni təsdiq etmək səlahiyyətinə malik olmaları qəbul edilir. Bu qrupa daxil olmayan dövlət səlahiyyətlərinin bu müqavilə üçün danışıqlarda və müqavilə mətninin qəbulunda səlahiyyətli hesab edilmələri üçün isə dövlətin nəzərdə tutduğu şərtlərə uyğun olaraq verilən səlahiyyət sənədinə malik olması lazımdır.

İkitərəfli müqavilələrdə tərəflərin səlahiyyətli şəxsləri və bunlara texniki kömək göstərəcək mütəxəssislərin iştirakı ilə müqavilə mətni formalaşdırılır. Çoxtərəfli müqavilələrin müzakirəsi və yazılması, ümumiyyətlə, hər hansı bir beynəlxalq konfransın yekununda və ya beynəlxalq təşkilat çərçivəsində mümkündür. Mətn ya təkcə tərəflərin hər ikisinin rəsmi dövlət dilində, ya da yalnız bir xarici dildə yazıla bilər. Bir neçə dilin birgə işlədilməsi halında yaranacaq problemlərin həllində müxtəlif mənaların çıxmasının qarşısını almaq üçün tərəflərin təsbit etdiyi bir dildəki mətn əsas mətn kimi qəbul edilir.

Müqavilələr təcrübədə ümumiyyətlə, giriş, mətn və son hissə olmaqla üç hissə halında hazırlanır. Giriş hissə və ya başlanğıc kimi adlandırılan hissə tərəflərin məqsədinin və nümayəndələrin

şəxsiyyətlərinin qeyd olunduğu və terminlərin izah edildiyi hissədir. Son hissə müqavilənin qüvvəyə minməsi, təsdiqi, müddəti, dəyişdirmə metodu, iştirak və tərəddüdlərlə bağlı son müddəaların yer aldığı hissədir. Bununla belə müqaviləyə əlavə olaraq hazırlanan protokollar, əlavələr də müqavilə kimi qüvvəyə malik olan mətnlərdir.

Təcrübədə bir müqavilənin rəsmi olaraq qətiləşməsi əgər tərəflərin hər hansı bir xüsusi üsulu nəzərdə tutmayıblarsa, nümayəndələrin imzası və ya paraflanması ilə həyata keçirilir. Burada yalnız mətinin qətiləşməsindən söhbət gedir. Müqavilənin qüvvəyə minməsi, əvvəldə də qeyd olunduğu kimi daxili qanunvericilik məsələsidir.

b. Müqavilələrin qüvvəyə minməsi

Müqavilələrin qüvvəyə minməsi tərəflərin bu istqamətdə iradələrini ifadə edən müxtəlif metodlarla həyata keçirilir. Müşahidə olunan bir sıra dəyişikliklərə görə bu üsullar sadə, təsdiqetmə, qəbul və ya məsləhətgörmə və iştiraketmə kimi üç qrupa bölünür.

Təsdiqetmə, qəbul və ya məsləhətgörmə ikinci bir tədbirə ehtiyac qalmağı üçün nəzəriyyədə sadə üsul kimi qiymətləndirilir. İmza, müqaviləni təşkil edən sənədlərin mübadiləsi və ya birgə bəyanat, iclas protokolu, müqavilə memorandumunun elan edilməsi də bu çərçivədə sayıla bilinən üsullardır.

Ratifikasiya üsulu nəticəsində bir müqavilənin qüvvəyə minməsi üçün daxili və ya beynəlxalq hüquq səviyyələrinin hər birində, həyata keçirilməsi lazım gələn ikinci bir hüquqi akt var. Vyana sazişində təsdiq üçün lazım olan halların nələr olduğu bildirilmişdir (14-cü maddə). Sazişə əsasən, müqavilədə tərəflərin müqaviləyə qoşulması təsdiqetmə yolu ilə qəbul etdikləri başa düşülərsə, bir dövlətin təmsilçiləri imzalama zamanı təsdiqlə qoşulacaqlarını bildirmişsə, bir dövlət təmsilçisinin səlahiyyət sənədində bu şərt qeyd olunubsa və ya danışıqlar zamanı elan olunubsa, müqavilənin təsdiq edilməsi lazımdır. Əks halda bu gün

tətbiq olunan hüququn çərçivəsində beynəlxalq hüquqda təsdiqi lazım olmayan, ancaq bir dövlətin daxili qanunvericiliyi yalnız təsdiq proseduru ilə qoşulmanı nəzərdə tutursa, bu dövlət təsdiq olunması nəzərdə tutulmayan müqavilələrə də ratifikasiya ilə qoşulmaq hüququna malikdir. Qəbul və ya məsləhətgörmə ifadələrinin əvəzində rəsmən təsdiqetmə termini indiki vaxtda, xüsusilə də beynəlxalq təşkilatların müqavilələri üçün, dövlətlərin təsdiqetmə prosedurlarına oxşar olaraq həyata keçirəcəyi hər cür prosedurları əhatə etməklə ümumi termin kimi istifadə edilir.

Bir dövlətin və beynəlxalq təşkilatın hər hansı bir müqaviləyə qoşulmasının sonradan iştirak yolu ilə həyata keçiriləcəyi də qəbul edilir (15-ci maddə). İştirak daha əvvəl bir müqaviləyə tərəf olmayan beynəlxalq hüquqi şəxsin bu müqavilədə tərəf olmaq prosedurlarını müəyyən edir. Bir müqaviləyə iştirak yolu ilə tərəf olmaq iki halda mümkündür. Əgər müqavilənin müddəaları ilə və ya başqa yollarla danışıqlarda iştirak edən beynəlxalq hüquqi şəxslərə belə bir imkan verilibsə və ya bir müqavilənin tərəfləri sonradan qəbul edəcəkləri bir qərarla bu hüququ bir beynəlxalq hüquqi şəxsə veriblərsə, iştirak həyata keçirilə bilər. İştirak xüsusi bir iştirak müqaviləsi ilə (Türkiyənin NATO-ya üzv olması kimi) qarşılıqlı bəyannamə mübadiləsi yolu ilə və ya birtərəfli bir prosedurla müqaviləyə qoşulma yolu ilə təmin edilir.

Müqavilələrin hazırlanmasında gizli diplomatiyanın qarşısını almaq üçün imzalanan müqavilələrin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Katibliyinə bildirilməsi, Katiblik tərəfindən qeydiyyatda alınması (rəsmi şəkildə) və yayılması da nəzərdə tutulur. Millətlər cəmiyyətinin Nizamnaməsinə və təşkilat üzvü olan dövlətlər üçün öhdəlik halına salınmış BMT müqaviləsinin 102-ci maddəsində yer almış bu müddəaya görə BMT Katibliyinə göndərilib qeydə alınmamış bir müqavilə təşkilatın heç bir orqanı qarşısında irəl sürülə bilməz.

Dövlətlər müqavilə imzalayarkən şərtlər (etiraz qeydi) önə sürə bilərlər. Şərt bir beynəlxalq hüquqi şəxsin bir müqavilənin bəzi müddəalarını qəbul etməyəcəyini elan edən birtərəfli qeyddir. Dövlətlər müqavilənin hazırlanmasının müxtəlif

mərhələlərində şərt irəli sürə bilərlər. Amma şərtlə müqaviləyə qoşulmanın etibarlı olması üçün müqavilənin şərt qoşmağa razılıq verən səviyyədə olması lazımdır.

Daxili qanunvericilikdə olduğu kimi beynəlxalq hüquqda da iradənin müqavilə mətnində tam əks olunmaması hallarını nəzərə alan VMHS daxili qanunvericiləyə əsaslanan səlahiyyətsizlik, yanılma, aldatma, nümayəndənin aldadılması, nümayəndəyə güc tətbiq edilməsi, dövlətə qarşı güclə hədələmə və tətbiqi və əmr verilməsi kimi qanuna zidd (Müqavilə mövzusunun qeyri-qanuniliyi) hallarda müqavilələrin fəaliyyətsiz və ya etibarsız olacağı məsələsini də müddəalarına daxil edib.

c. Müqavilələrin hüquqi təsirləri və tətbiqləri

Prinsip olaraq müqavilələr yalnız tərəflər üçün qüvvəyə malikdir. Lakin bəzi hallarda müqavilələrin üçüncü tərəf baxımından da təsir doğurduğu görünür. Müqavilənin hüquqi təsir doğurması hər şeydən qabaq tərəflərin bu əlaqələrinə hörmət göstərmələri ilə mümkündür. Bu hüquq Vyana müqaviləsinə «Pacta Sunt Servanda» prinsipi ilə əksini tapıb. Bununla yanaşı, çoxtərəfli müqavilələrlə (VMHS –BMT müqaviləsi) beynəlxalq məhkəmə qərarlarında müqavilələrin xoşməramla tətbiq olunması prinsipi də mənimsənilmiş və ifadə edilmişdir. Müqavilələr prinsipə qüvvəyə mindiyi tarixdə hüquqi təsir doğurur, keçmişə tətbiq edilmir, əks qərar qəbul edilmədikcə etibarlıdır (VMHS 28-ci maddə).

İki dövlət arasında bağlanmış bir müqavilə üçüncü dövlət üçün hüquq və öhdəliklər yarada bilməz (VMHS 34-cü maddə). Qayda belə olsa da, xüsusilə rabitə yolları ilə bir sıra müqavilələrin müstəsna hallarda üçüncü beynəlxalq hüquqi şəxslər üçün hüquqlar yaratdığı müşahidə olunur. Bu müqavilələr (*məsələn, boğazlar, kanallar, çaylarla bağlı müqavilələr*) iki və ya müəyyən sayda dövlət arasında imzalanmış olmaqla yanaşı bütün dövlətlərin lehinə keçid sərbəstliyi verir. Digər tərəfdən, «ən çox fərqləndirilən millət» qaydası ilə üçüncü dövlətlərin tərəf

olmadıqları müqavilələrdən istifadə üstünlükləri var. Ən çox fərqləndirilən millət qeydi bir müqavilədə tərəflərin müəyyən bir məsələdə üçüncü dövlətlərə və vətəndaşlarına verdikləri və ya verəcəkləri ən yaxşı davranış və şərtləri də bir-birinə və vətəndaşlarına qarşı tətbiq etməyi qəbul etdiklərini açıqlayan müddədir.

VMHS-ın 35-ci maddəsi bir müqavilənin üçüncü dövlətlər baxımından öhdəlik doğurmasını da müəyyənləşdirir: «*Bir müqavilənin bir müddəasından üçüncü bir dövlət üçün öhdəlik yalnız bir müqaviləyə tərəf dövlətlər belə bir müddəa yaratmaq istəyiblərsə və üçüncü dövlət də yazılı şəkildə açıqca bu müddəanı qəbul etdiyini bildirsə yarana bilər*». Qanundankənar olaraq üçüncü şəxslərin razılığı olmadan təsir doğuran müqavilələrə də rast gəlmək mümkündür. 1919-cu il Versal müqaviləsi ilə İsveçrənin daimi bitərəfliyinin qəbulu kimi siyasi statusu müəyyən edən, bir dövlətin bütün ərazisini və bir hissəsinin silahlandırılması və ya hərbsizləşdirilməsini nəzərdə tutan Süveyş kanalı ilə bağlı 1888-ci il İstanbul müqaviləsi və Montre sazişi kimi beynəlxalq əhəmiyyətli dəniz və çay yollarının statusunu müəyyən edən və BMT-nin beynəlxalq hüquq statusunu müəyyən edən müqavilələr buna nümunə ola bilər.

Bu müqavilənin tətbiqində müddələrin başa düşülməsində çətinlik olduğu halda müqavilənin izah edilməsi yolu tutulmalıdır. İzahda güdülən məqsəd Müqavilənin mənasını açıqlamaq, tərəflərin məqsədini açıq və qəti olaraq müəyyən etməkdir. Şərh lazım olduğu zaman tabe olunması lazım gələn bəzi prinsiplər var.

Bir müqavilə mətninin sözləri təbii və vərdiş olunmuş mənalarda qiymətləndirildiyi hallarda mətn öz-özlüyündə istənilən mənanı verirsə, mətni əlavə şərh üçün nəzərdən keçirmək lazım deyil. İstifadə olunmuş texniki terminlər texniki mənalarda başa düşülməlidir. Bu müqavilə mövzusu və məqsədi çərçivəsində müqavilənin ümumi çərçivəsində veriləcək mənaya uyğun olaraq xoş məramla şərh edilməlidir. Tərəflərin niyyətinin bu kəlməyə xüsusi məna vermək istədiyini məlum olsa, bu söz o mənada götürülür (VMHS 31-maddə). Müqavilənin effektiv bir

müddəa ortaya çıxaracaq, təsir doğuracaq formada şərh olunması lazımdır. Buna müqavilənin təsirliliyi prinsipi deyilir. Müqavilənin effektiv təsir doğurması istənilirsə, şərhin tərəflərin məqsədinə uyğun gəlməsi, bu məqsədin həddini aşmamasına diqqət yetirilir. Ümumi olaraq şərhin tərəflərə ən azı öhdəlik gətirəcək formada məhdud mənada hazırlanması lazımdır. Belə şərhlərin, xüsusilə dövlətin suverenliyini məhdudlaşdıran müddəaların izahı zamanı lazım gəldiyi ifadə edilir. Şərh edildiyi zaman mətn bütünlüklə diqqətdən keçiriləndə aydınlaşmayan hallar olduğu zaman yenidən hazırlıq işlərindən istifadə edilir.

Bir müqavilənin tərəfləri öz aralarında bu müqavilə ilə toqquşan bir müqavilə imzalayırlarsa, (*müqavilələrin toqquşması*) köhnə müqaviləni dəyişdirmək istədikləri başa düşülür və «*axırını çıxan qanun əvvəlkindən üstündür*» qaydası tətbiq edilir. Sonrakı müqavilə əvvəlkinin bəzi müddəaları ilə toqquşursa, bu halda sonrakı müqavilə ilə əvvəlki müqavilənin bir-birinə zidd olmayan müddəaları tətbiq edilir (VMHS 30-cu maddə). Müqavilənin tərəflərindən biri başqa bir dövlətlə bu müqavilə ilə toqquşan müqavilə imzalayarsa, hər iki müqaviləyə tabe olmağa borcludur. Hər iki müqavilə etibarlı və qüvvədə olduğundan bunlardan birinə uyğun hərəkət etmək digərinə zidd olduğundan dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti yaranacaq. Ümumiyyətlə, beynəlxalq təşkilatların təsis müqavilələrinə, təşkilatın təsis müqavilələrindən üstünlüyünü nəzərdə tutan müddəalar yerləşdirilir. Məsələn, Birləşmiş Millətlər müqaviləsinin 103-cü maddəsində BMT üzvləri üçün bu müqavilənin müddələrinin hər hansı bir müqavilədən doğan müddələrlə toqquşması halında BMT müqaviləsindən doğan müddələrin üstün olacağı qeyd olunub.

Müqavilələrin başa çatması, ümumiyyətlə, tərəflərin birgə niyyətləri, müqavilələrin müddələrinin yerinə yetirilməsi ilə birtərəfli qaydada ləğvetmə və ya müqavilədən çıxma, şərtlərin dəyişməsi ilə və bəzi hallarda müharibənin baş verməsi ilə mümkündür.

Tərəflər bir müqaviləni başa çatdırmaqla kifayətlənə biləcəkləri kimi yeni bir müqavilə imzalayaraq köhnə müqaviləni ləğv edə bilirlər. 1936-cı il Montre müqaviləsində onun 1923-cü il Lozanna sülh sazişini əvəz etdiyi aydın şəkildə qeyd olunub. Vyana sazişinə görə, müqavilənin ləğvi üçün müqavilədə əksinə bir məqam yoxdursa, tərəflərin birgə iradəsi və yekdillik nəzərdə tutulub (VMHS 54-cü maddə). BMT Nizamnaməsində isə müqavilədən çıxma əksər səsle mümkündür (108-ci maddə). Bəzi müqavilələr müəyyən bir işin başa çatdırılmasını nəzərdə tutur. Bir mal satışı, torpaq sahəsinin verilməsi kimi. Bu öhdəliyin yerinə yetirilməsi üçün müqavilə məqsədinə çatmış olmalıdır. Tərəflərdən birinin müqavilə müddəasını yerinə yetirməməsi müqaviləni başa çatdırmağa bilməz. Digər tərəf isə istəsə müqavilənin başa çatdığını irəli sürə bilər və ya öhdəliyini yerinə yetirməyən tərəfin beynəlxalq məsuliyyəti ortaya çıxara bilər. Müqavilə mətnində müqavilənin müəyyən bir müddət üçün tərtib olunduğu ifadəsi varsa, bu müddət başa çatdıqdan sonra etibarsız sayıla biləcəyi kimi, bəzən müqavilənin başa çatdırılmasını istəyən tərəf olmadıqca müəyyən bir müddətə və ya tərəflər sona çatdırmayana qədər qüvvədə qalacağı qeyd edilə bilər. 1936-cı ildə 20 il müddətinə imzalanan Montre Boğazlar müqaviləsi tərəflərin istəyi ilə başa çatdırılmadığından hələ də qüvvədədir. Müqavilənin ləğvi tərəflərdən birinin müqaviləni özünün marağından çıxış edərək və müqavilədə nəzərdə tutulan üsulla uyğun olaraq birtərəfli qaydada müqavilədən çıxması ilə mümkündür. Məsələn, İtaliya 1943-cü ildə verdiyi bir nota ilə Çindəki kapitulyasiya hüquqlarından imtina etmişdir. Bu prosedur bəzən müttəfiqlərin Lozanna müqaviləsi ilə (28-ci maddə) kapitulyasiya müqaviləsindən imtina etmələləri kimi ayrı müqavilə ilə də ola bilər. Lakin açıq şəkildə daimi sistem yaradan müqavilələri tərəflərin birtərəfli qaydada ləğv etməsindən söhbət gedə bilməz. Dövlətlər bəzən şərtlərin dəyişdiyini irəli sürərək artıq müqaviləyə tabe olmamaq üçün müqavilənin etibarsız sayılmasını tələb edə bilirlər. Vyana sazişi bu hallarda «əsaslı bir dəyişiklik» axtarmaqda, öz addımı ilə şərtlərin dəyişməsinə

səbəb olan tərəfin tələbinin müqaviləni etibarsız saymağa kifayət etməyəcəyi ifadə edilir (VMHS, 62-ci maddə). Şərtlərin dəyişməsinə nümunə olaraq 1923-cü il Lozanna Boğazlar müqaviləsi əvəzində 1936-cı il Montre sazişinin imzalanması göstərilə bilər.

6.2. Qayda, adət və ənənə

Beynəlxalq qaydalar birgə və davamlı bir tətbiqetməni özündə əks etdirir. Başqa sözlə, bir hərəkətin ənənəvi qayda statusu qazanması üçün təcrübədə təsdiqedilməsi üstünlüyü olmalıdır.

Beynəlxalq məhkəmə Statutunun 38-ci maddəsində münacişlərin həllində tətbiq ediləcək «beynəlxalq qaydalar» hüquqi müddəa kimi qəbul edilmiş olan ümumi təcrübənin sübutu kimi ifadə edilir.

Bir ənənvi qayda maddi və mənəvi amillərin birləşməsi ilə formalaşır.

Maddi amil eyni halarda eyni hərəkət və mövqenin davamlı olaraq təkrarlanmasını özündə əks etdirir. Beləliklə, təkrarlanma yolu ilə bir vərdiş, ənənə olmaq dəyəri qazanılır. Davamlılıq xüsusiyyəti daşıyan bu mövqe və davranış bir işi görmək formasında nümunə ola biləcəyi kimi, bir hərəkəti etməmək formasında da ortaya çıxma bilər. Əsas məsələ bu hərəkətlərin eyni istiqamətdə sabit formada edilməsidir. Digər tərəfdən, nümunə olmaq xüsusiyyəti tətbiq olunan hüququ çox sayda dövlətin tətbiq etməsidir. Bununla yanaşı, bütün region dövlətlərini əhatə etməyən və yalnız bir neçə dövlət arasında etibarlı olan ənənəvi qaydalara rast gəlmək olur.

Bu ənənvi qaydaların yaranması üçün eyni istiqamətdə nümunəvi hərəkətlərin davamlı olaraq təkrarlanması kifayət etməyib, bu davranışların hüququn tələbi olaraq məcburi olduğu məsələsində inamın varlığı lazım gəlir. Bax bu mənəvi amil ənənəni müxtəlif əxlaq və adət qaydalarından ayırır. Ənənəvi qaydalara misal olaraq müharibə hüququ ilə bağlı qaydaları qeyd etmək olar.

6.3. Hüququn ümumi prinsipləri

Hüququn ümumi prinsipləri bir çox milli qanunvericilikdə yer alan və beynəlxalq hüquq sistemində gətirilməsinə nə hüquqi məntiq, nə də dövlətlərin mühakimə dəyərləri baxımından hər hansı bir əngəl olmayan ümumi hüquqi dəyərləri özündə ehtiva edən qaydalar kimi izah edilir. «Sivil millətlər tərəfindən mənimsənilən hüququn əsas prinsipləri» Beynəlxalq Məhkəmə Statutunun 38-ci maddəsində beynəlxalq hüququn əsl mənbələrindən üçüncüsü olaraq qeyd olunub.

Bu əsas digər iki mənbənin beynəlxalq hüquqda qoyduğu qaydalar boşluğunu doldurmaq kimi bir vəzifəyə malikdir. Beləliklə də, beynəlxalq hüquqda qaydaların olmadığı səbəbindən hər hansı bir məhkəmə işinin rədd edilməsinin qarşısının alınması məqsədi daşıyır.

Hüququn əsas prinsiplərinə uyğun olaraq xoş məram, vədə əməl etmək, əldə edilmiş hüquqlara hörmət, hüquqdan sui-istifadə edilməməsi, heç kimin öz məhkəmə işində hakim olmayacağı, heç kimin malik olduğu hüquqlardan artığını başqasına verə bilməyəcəyi qaydası, vurulan ziyanın ödənilməsi, qətiləşmiş məhkəmə qərarlarına hörmət, beynəlxalq hüququn aliliyi, dövlətin daimiliyi, daxili qanunvericilikdən istifadə edilməsi, izahda obyektivlik və s. prinsipi sayıla bilər. Bununla yanaşı, bir çox hakim qərarında olduğu kimi Beynəlxalq Məhkəmənin 1934-cü il tarixli Oskar Çin məhkəmə işi ilə bağlı hökmündə mənşəyinə görə fərdlər arasında ayrı-sekilik aparılmasının beynəlxalq hüquqda qadağan edildiyi də müşahidə edilir.

6.4. Məhkəmə və arbitraj orqanlarının qərarları

Beynəlxalq hüququn köməkçi mənbəyini formalaşdıran məhkəmə və arbitraj orqanlarının qərarları bu hüquqi sistemlə bağlı bütün məhkəmə orqanları qərarları ilə arbitraj qərarlarını əhatə edir. Beynəlxalq Məhkəmə Statutunun 38-ci maddəsində

«hüquqi qaydaların təyin edilməsinə köməkçi vasitə» ifadəsi beynəlxalq hüququn köməkçi əsası olduğu qeyd olunan bu qərarlara yalnız münaqişələrə tətbiq ediləcək əsil mənbəni araşdırmaq, tapmaq və ya təyin etmək üçün müraciət edilir.

Beynəlxalq Məhkəmə Statutunun 59-cu maddəsinə görə, «Məhkəmənin qərarı yalnız məhkəməyə dəxli olan tərəflər üçün və hökm çıxarılan işlə bağlı məcburidir». Yəni münaqişələrə tərəf olmayan aktorlar bu qərarları irəli sürə bilməzlər. Bu halda məhkəmə qəralarının beynəlxalq hüquqda mənbə rolu oynayıb- oynamayacağı sualı gündəmə gəlməklə yanaşı, bu prosedurun sonradan eyni məsələlərlə bağlı müqayisələrdə istifadə ediləcəyi qəbul edilir. Avropa birliklərinin ən ali orqanı olaraq Avropa Birliyi Məhkəməsinin qərarlarının qüvvəsinin birliyə daxil olmayan ölkələr baxımından beynəlxalq məhkəmə və ya arbitraj orqanları qərarlarının prosedurlarına təsir etməyəcəyi göstərilir.

6.5. Doktrina (nəzəriyyə)

Köməkçi əsas kimi Beynəlxalq Məhkəmə Statutunun 38-ci maddəsində yer alan «müəlliflərin doktrinaları» beynəlxalq hüquqa töhfələri baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Lakin hüquqi qaydaları olmaması səbəbindən hüquqi qaydaların izah edilməsində, digər qayda və qurumlara görə qiymətləndirilməsində müraciət edilən bir mənbəni formalaşdırmır.

Doktrina yalnız mütəxəssis olan müəlliflərin fərdi baxışlarını deyil, habelə elmi təşkilat və qurumların hesabat və rəyləri ilə beynəlxalq hakimlərin müxtəlif məhkəmə işlərində qərarlara əlavə olan fərdi baxışları aldığı da özündə ehtiva edir. Beləliklə, doktrina tətbiq edilən hüquqi prosedurun aydınlaşdırılması üçün böyük rol oynamaqla yanaşı tətbiq olunan hüquqi proseduru formalaşdıracaq, beynəlxalq hüquqi şəxslərin ehtiyaclarına cavab verəcək yeni qaydalar və hüquq təşkilatlarının formalaşdırılmasında çox mühüm rol oynaya bilər.

§7. Silahlı toqquşma hüququ

Beynəlxalq hüquqda hərbi toqquşmaları tənzimləyən qaydalar bu döyüşlərin müharibə edən dövlətlər arasındakı hüquqi təsirləri ilə birlikdə götürülərək ənənəvi formada «müharibə hüququ» kimi adlandırılıb.

1949-cu il Cenevrə sazişindən indiyə qədər yada salınan bütün sazişlərdə fərdlərin qorunmasına verilən böyük əhəmiyyət vurğulamaqla 1950-ci illərdən başlayaraq beynəlxalq hüququn hərbi döyüşlərlə bağlı qaydaları «beynəlxalq humanitar hüquq» adlandırılmağa başlanıb. Lakin humanitar hüquq anlayışının da yalnız hərbi toqquşmalar zamanı hörmət edilməsi lazım gələn qaydaları özündə əks etdirməsi və xüsusilə müharibə aparanlar arasında və müharibə edənlərlə bitərəflər arasında qüvvədə olan bütün qaydaları özündə ehtiva etməməsi səbəbindən ənənəvi «müharibə hüququ» anlayışının yerini tam tuta bilməyib. Bu səbəbdən də BMT çərçivəsində və yeni doktrinada hərbi toqquşma hüququ ilə bağlı beynəlxalq hüquq qaydalarını qeyd etmək üçün getdikcə daha çox «silahlı toqquşmalar hüququ» termini işlədilməyə başlanıb. Başqa bir baxış bucağından baxıldığında «müharibə hüququ», «humanitar hüquq», «hərbi döyüş hüququ» ifadələrindən hansının işlədilməsinin daha münasib olacağı bəlkə də «sülh» anlayışından yola çıxaraq qərar qəbul edilməsi ilə mümkündür. Sülh anlayışının antonimi hansı ifadədir?! Bu sualın cavabını yalnız «müharibə» deyərək vermək olarmı? Bununla yanaşı, görəsən, müharibəni humanitarlaşdırma cəhdləri diqqətdən kənar saxlana biləmi? Bütün bunları nəzərə alaraq veriləcək cavab araşdırılacaq səviyyələri ilə müharibə vəziyyətinin, beynəlxalq sənədlərdə hazırlandığı dövrdə olduğu kimi, sadəcə dövlətləri, müharibə meydanlarını və müharibələri deyil, eyni zamanda müharibədən kənar qalanları, bitərəfləri, hərbi toqquşmaları da əhatə edə bilər. Bu səbəblərlə də «silahlı toqquşma hüququ» ifadəsi uyğun hesab edilmişdir.

Təqribən 5560 illik bəşəriyyət tarixi boyunca 14.531 müharibə baş verib. Bu o deməkdir ki, orta hesabla yaşamış olan 185 nəsilədən yalnız 10-u müharibə görməyib. Hər il ən azı iki

müharibənin baş verdiyini nəzərə alsaq, bəşəriyyət tarixinin müharibə tarixi olduğunu söyləmək şışirdilmiş olmayacaq. 17 iyun 1940-cı ildə «sülh masasında varlığını ortaya qoymaq üçün bir neçə ölüyə ehtiyacım var» deyən Mussolin məsuliyyətli bir dövlət xadimi kimi müharibənin «zəruri» olmadıqca cinayət olduğunu bilməli idi...! Sonuncu böyük müharibənin ümumi itkisi 1.116.991.463.084 dollar olub. «Bir neçə min ölü» deyilərək başlayan II Dünya müharibəsində ölənlərin sayı 18 milyonu mülki şəxs olmaqla cəmi 35 milyon nəfərdir.

Təkallahlı dinlərin yaranması ilə dini rəhbərlərin siyasi məqsədlərini həyata keçirməsi üçün müharibəni müqəddəsləşdir-mələri lazım gəlib. Əxlaqi dəyərlər və ədalətli müharibə anlayışı ilə yanaşı müharibə sahəsində gücdən istifadə etməklə riayət edilən və edilməsi lazım gələn qaydalarla fərdlərin aqressivliyini qanuniləşdirmişlər. Müharibəni hüquq kimi qəbul edən beynəlxalq ictimaiyyət I Dünya müharibəsinə qədər müharibənin hansı şəraitlərdə qanuni, ədalətli və haqlı olduğunu müzakirə edə-edə nəhayət sülhün başqa üsullarla pozulmasının qarşısının alınması mərhələsinə gəlib çatıb. Bütün bunlarla yanaşı davam edən müharibələrin ən az itki ilə mülki obyektlərə yönəlmədən, daha humanitar olaraq həyata keçirilməsi məqsədi ilə müvafiq qaydalar qoyularaq silahlı toqquşma hüququ formaləşdirilib.

Silahlı toqquşma hüququ

Silahlı toqquşma tərəflərinin hüquqi mahiyyətləri kriteriyasına görə, silahlı toqquşmalar bu cür təsnifatlandırılıla bilər: dövlətlərarası silahlı toqquşmalar, tərəflərdən birinin beynəlxalq təşkilat olduğu silahlı toqquşmalar, bir dövlətin hökumət qüvvələri ilə hökumətə qarşı duran silahlı qruplar arasında silahlı toqquşmalar, bir dövlətin daxilində müxtəlif silahlı qruplar arasında silahlı toqquşmalar.

Bu məsələdə ikinci bir kriteriya silahlı toqquşmaların genişliyi də ola bilər. Buna görə təsnifat aparmaq lazım gələrsə, o halda toqquşmaları genişmiqyaslı və ya kütləvi silahlı toqquşmalar və

məhdud miqyasda silahlı münaqişələrə ayırmaq olar. Bu iki kriteriyanı birlikdə dəyərləndirdikdə bu dəfə silahlı toqquşmaları dövlətlərarası genişmiqyaslı silahlı toqquşmalar, dövlətlərarası məhdudmiqyaslı və geniş olmayan silahlı toqquşmalar, beynəlxalq təşkilatların da iştirak etdiyi silahlı toqquşmalar, bir dövlətin hökumət qüvvələri ilə qarşı qruplar arasında genişmiqyaslı silahlı toqquşmalar, bir dövlət daxilində müxtəlif silahlı qurplar arasında genişmiqyaslı silahlı toqquşmalar və bir dövlət daxilində müxtəlif silahlı qruplar arasında kiçikmiqyaslı silahlı toqquşmalar kimi növlərə bölmək olar.

BMT-nin yaranmasından qabaq hər hansı bir təşkilatın silahlı toqquşmaya tərəf olması mümkün olmadığı üçün BMT-dən qabaqkı fəaliyyətlər dövlətlərarası münasibətlər üçün nəzərdə tutulub. 1949-cu ili Cenevrə müqavilələri ilə yalnız müharibə deyil, hər növ silahlı toqquşmalarla bağlı müddəaların qüvvəyə mindiyi görünür. Eyni zamanda, bu müqavilələrin 3-cü maddəsi ilə müəyyən xüsusiyyətlərə malik bəzi daxili münaqişələr də «beynəlxalq olmayan silahlı toqquşmalar» kimi qəbul edilir.

Qısa şəkildə müharibəni «sülhməramlı münasibətlərin kəsilməsi ilə yanaşı iki və ya daha çox dövlət arasında güc tətbiqetmə vəziyyəti» kimi ifadə etmək mümkündür. Bəzilərinə görə isə «*Müharibə dövlətlər hüququ qaydalarına uyğun olaraq dövlətlər arasında silahlı bir toqquşma, çəkişmədir*». Bu izah ilə də müharibənin qanunlarının olduğu bildirilir. Beynəlxalq siyasət baxımından müzakirə edilən müharibə isə izah edildiyi zaman «beynəlxalq» səviyyədə olacaq. Başqa sözlə, geniş daxili toqquşmalar hərbi və sosioloji baxımdan «müharibə» kimi adlandırıla bilsə də, toqquşma bir başqa dövləti də əhatə edib beynəlxalq bir səviyyə qazanmadığı təqdirdə beynəlxalq siyasət baxımından müharibə əhatəsindən xaricdədir. Klassik nəzəriyyəyə mənsub müəlliflər bu məsələdəki fərqliliyi daha çox beynəlxalq hüquqa görə qəbul etməkdə bu yolla daxili qiyamla müharibə anlayışlarını bir-birindən ayırmağa çalışırlar. F.S.Nordhedgə görə, müharibə mütləq «sistemin hüquqi baxımdan bərabər üzvləri», yəni suveren dövlətlər arasındakı bir mübarizədir. Bu, dövlətin

beynəlxalq siyasətdə demək olar ki, yeganə aktor olduğu dövlərlə bağlı qiymətləndirmə kimi görünmə də, əslində indiki vaxtda da etibarlıdır. Halbuki, beynəlxalq siyasətdə aktor növlərinin ən az əks olunduğu sahələrdən biri də müharibədir. Ənənəvi izah çərçivəsində müharibənin əsas xüsusiyyətləri kütləvi səviyyəli iştirak, davamlı xarakterli bir toqquşma və mühüm miqdarda canlı itkidir. Onsuz da bu prinsiplər də yalnız dövlətlər arasındakı toqquşmalarda ortaya çıxır. Nəticədə müharibə iki və ya daha çox beynəlxalq aktor (qaydaya görə dövlət) arasındakı əhatəli, davamlı, ciddi sayda canlı itkiyə səbəb olan toqquşmanın, başda silahlı qüvvələr olmaqla bütün vasitələrlə davam etdirilməsi kimi izah oluna bilər. Silahlı toqquşma isə «iki və ya daha çox dövlətin və ya bir dövlət daxilində müəyyən silahlı qurpların qarşı tərəfə güc tətbiq etməklə bir-birlərinə üstün gəlməyə cəhd vəziyyəti» kimi izah edilir. Müharibənin izahlarında dövlət kəlməsi olmasa da, münaqişənin daha tez dəyişən miqyası səbəbindən toqquşma izahları getdikcə köhnəlir. Bəzi illərdə bir təşkilatın dövlətə təşkilatlara, təşkilatların təşkilatlara müxtəlif adlarla da osla «müharibə» elan etdiyi indiki dövrdə beynəlxalq sənədlərin daha çox dövlətlərin müharibələri ilə bağlı qaydalar qoymaları və bu növdən olan qaydalara daha çox yer verməsinə az rast gəlinmə də, ən azı nəzərdə tutulan vəziyyətlər baxımından bu çərçivənin qaçılmaz olduğu həqiqətdir.

Birləşmiş Millətlər Öhdəliyi, bir qayda olaraq, beynəlxalq münasibətlərdə qüvvə tətbiqini və ya güc tətbiq etmə hədəsindən istifadəni qadağan edir. Müqaviləyə görə yalnız bir hücum zamanı bu hücumun qarşısını almaq məqsədi ilə, yaxud BMT təhlükəsizlik Şurasının, BMT Öhdəliyinin VII hissəsinin müddəaları çərçivəsində qərar qəbul etməsi halında bu qərarın yerinə yetirilməsi məqsədi ilə qərar qəbul edilən və metod və əsaslara uyğun olaraq qüvvə tətbiqi mümkündür. Lakin səbəbi nə olursa-olsun müharibə aparan, silahlı toqquşma vəziyyətində olan tərəflərin və bitərəf dövlətlərin müəyyən qaydalara görə hərəkət etməsi lazım gəlir.

Silahlı toqquşma hüququnun məqsədi toqquşanları və toqquşmadan kənar qalanları lazımsız izzətlərdən qorumaq, düşmənin əlinə keçən şəxslərin, xüsusilə hərbi əsirlərin, yaralıların, xəstələrin, mülki şəxslərin bəzi əsas humanitar hüquqlarını qorumaq, mədəniyyət əsərlərinin silahlı toqquşmaların təsirlərindən ziyan çəkməmələrinin qarşısını almaq və sülhün möhkəmlənməsini asanlaşdırmaqdır. Bu məqsədlərə gedərək daha məhvedici toqquşmaların baş verdiyi son dövrləri nəzərə alaraq «ətraf mühitin qorunması»nı da əlavə etmək vacibdir.

Silahlı toqquşma hüquqlarının mənbələri

Silahlı toqquşma hüquqlarının başlıca mənbələri beynəlxalq əənənəvi qaydalarla beynəlxalq müqavilələrdir. Silahlı toqquşma hüququ ilə bağlı qaydaların başında hərbi zərurət, humanizm davranışı qaydalarına tabe olmaq və ləyaqətli olmaq durur.

Hərbi zərurət prinsipi, bir silahlı münaqişədə, dövlətin ən qısa müddətdə ən az itki verməklə düşmənin qismən və ya tamamilə təsirsiz hala salınmasına lazım gələcək həcmdə, silahlı toqquşma hüququ ilə qadağan olunmamış növ və miqdarda qüvvədən istifadəyə icazə verir. Humanizm davranışı qaydaları silahlı münaqişənin məqsədi üçün lazım gələndən daha çox növ və dərəcəyə malik qüvvənin istifadəsini qadağan edir. Ləyaqətli olmaq ləyaqətsiz metodlar və vasitələrə əl atmağı qadağan edir. Beynəlxalq çəxtərəfli müqavilələr isə iki əsas qrupda cəmlənir. Birinci qrup müqavilələr silahlı toqquşmaların təchizatı, idarə edilməsi, işğal və bitərəflik, silahlı toqquşmaların vasitə və metodları ilə bağlı müqavilələr olub 1907-ci il Haaqa müqavilələri ilə yazılı şəkllə salınmışdır. İkinci qrup müqavilələr isə silahlı toqquşmadan zərərçəkənlərin: əsirlərin, mühafizəyə ehtiyacı olan mülkilərin, xəstə və yaralıların, dənizdə qəzaya uğrayanların qorunması ilə bağlı qaydalar olub 1949-cu il Genevrə müqavilələrində yığılmışdır. Silahlı toqquşma hüququ qaydalarının əsasını təşkil edən bu müqavilələri aşağıdakı şəkildə sıralamaq olar:

- 1) 16 aprel 1856-cı il Paris Dəniz Hüququ Bəyannaməsi (dəniz müharibəsi ilə bağlıdır);
- 2) 22 avqust 1864-cü il tarixli Cenevrə müqaviləsi (müharibədə xəstə və yaralılara köməklə bağlı);
- 3) 11 dekabr 1868-ci il tarixli Sankt-Peterburq Bəyannaməsi (müharibədə bəzi partlayıcı maddələrin qadağan edilməsi ilə bağlı)
- 4) 29 iyul 1899-cu il tarixli Haaqa müqavilələri (boğucu, zəhərləyici qazlar, dağdııcı mərmilərinin qadağan edilməsi ilə bağlı quru döyüşlərinin qaydaları haqqında)
- 5) 6 iyul 1906-cı il tarixli Cenevrə müqaviləsi (dəniz müharibəsi ilə bağlıdır);
- 6) 18 oktyabr 1907-ci il tarixli IV Haaqa müqaviləsi (quru döyüşlərinin qaydaları ilə bağlı);
- 7) 18 oktyabr 1907-ci il tarixli VII, VIII, IX və XI Haaqa müqaviləsi (dəniz müharibəsi ilə bağlı);
- 8) 7 oktyabr 1907-ci il tarixli və VI Haaqa müqaviləsi (düşmən ticarət gəmiləri ilə bağlı);
- 9) 17 iyun 1925-ci il tarixli Cenevrə protokolu (kimyəvi və bioloji müharibə ilə bağlı);
- 10) 27 iyun 1926-cı il tarixli Cenevrə müqaviləsi (kimyəvi və bioloji müharibə ilə bağlı);
- 11) 27 iyul 1929-cu il tarixli Cenevrə müqaviləsi (hərbi əsirlər haqqında);
- 12) 6 noyabr 1929-cu il tarixli London protokolu (ticarət gəmilərinə qarşı sualtı qayıqların istifadə edilməsi haqqında);
- 13) 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə müqaviləsi (hərbi əsirlərə qarşı görüləcək tədbirlər, quru və dəniz müharibələri zamanı yaralıların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və müharibədə mülki əhəlinin müdafiəsi haqqında);
- 14) 14 may 1954-cü il tarixli Haaqa müqaviləsi (müharibədə tarixi-mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında).

Beynəlxalq hüquq qaydalarının hökmü ilə bağlı irəli sürülən məqamlar silahlı toqquşma hüququ qaydaları üçün də etibarlıdır. Təcrübədə xüsusilə güclü tərəflərin silahlı toqquşma qaydalarına

zidd hərəkət etdiyi və ziddiyyətlərin cəzasız qalması ilə yanaşı, bu qaydaların böyük hissəsinə tabe olunduğu da görünür. Silahlı toqquşma hüquq qaydalarına tabe olmağa məcbur edən vasitələrin başında itki ilə cavab vermək gəlir. Bu halda iki dövlətin fəaliyyəti də beynəlxalq hüquqa zidd olmaqla yanaşı birinci dövlətin fəaliyyəti ikinci dövlətin fəaliyyətini qanuniləşdirir. Sonrakı aksiyanın məqsədi ilk hərəkətə əl atan dövləti hüquqi xəttə salmaq üçün məcbur etmək və cəzalandırmaqdır. IV sayılı 1907-ci il Haaqa müqaviləsinin 3-cü maddəsində silahlı toqquşma hüququna zidd hərəkət edən tərəflərdən təzminat tələb edilməsi haqqı tanınıb.

Silahlı toqquşma hüququnun tətbiqi

Silahlı toqquşma vəziyyətinin başlamasından sona çatmasına qədər toqquşan dövlətlər arasında silahlı toqquşma qaydaları, bitərəf dövlətlərlə toqquşan tərəflər arasında isə bitərəflik hüququ qaydaları etibarlıdır. Qaydaya görə, müharibə rəsmən elan edildiyi tarixdə başlayır. 1907-ci il tarixli II Haaqa müqaviləsinin 1-ci maddəsində müharibə elan edilmədən tərəflər arasında düşmənçilik hərəkətlərinə başlanmayacağı, müharibə elanının aydın və əsaslandırılmış olması öz əksini tapmışdır. Lakin Perl Harbur hücumunda olduğu kimi elan edilmədən toqquşmanın başlaması ilə müharibənin başlaması mümkündür. Müqavilədə xəbərdarlıqla münaqişənin dəqiq şəkildə başlaması arasında müddət göstərilməyib. Toqquşmanın müharibə elanını izləməsi kifayətdir. Bu qaydaya zidd hərəkət edən dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti bir tərəfə, müharibə elan edilmədən digər dövlətin sərhədlərini keçən silahlı qüvvələrin şəxsi heyətinə, silahlı quldura qarşı edilən davranış göstərilir və silahlı toqquşma hüququnun təmin etdiyi qaydalardan istifadəsinə imkan verilmir. Bu çərçivədə qarşımıza çıxan mühüm məqam toqquşmanın başlaması, kimin başladığı, nə vaxt başlanmış hesab ediləcəyidir. «Hücum»un tərif məsələsi ilk dəfə Millətlər Cəmiyyəti dövründə, Sovet İttifaqının 6 fevral 1933-cü ildə Cenevrədə toplaşan silahsızlaşdırma kofnransında bir müqavilə layihəsi təqdim etməsi ilə müzakirə edilmişdi. Bu layihə üzrə yaradılan

komissiya **N.Politis və Bourquinin** hazırladıqları hesabat 24 may 1933-cü ildə konfransa təqdim edilib. Bu hesabata əsasən, aşağıdakı 5 vəziyyətdən birini yaradan dövlət «aqrissor» hesab ediləcək:

- 1) bir dövlətin başqa bir dövlətə müharibə elan etməsi;
- 2) müharibə elan etmədən bir dövlətin silahlı qüvvələrinin bir başqa dövlətin ərazisini istila etməsi;
- 3) müharibə elan etmədən də olsa, bir dövlətin quru, dəniz və ya hava qüvvələrinin köməyi ilə bir başqa dövlətin ərazisinə, gəmilərinə və ya təyyarələrinə hücum etməsi;
- 4) bir başqa dövlətin sahillərinin və ya limanlarının dənizdən blokadaya alınması;
- 5) bir başqa dövlətin ərazisində yaradılmış və bir başqa dövlətin ərazisini istila etmək məqsədi güdən silahlı dəstələrə yardım etmək.

Millətlər Cəmiyyətinin hücumun izahı məsələsində tədbirləri bundan o tərəfə keçməyib. Bununla yanaşı, Sovet İttifaqı, Türkiyə və digər qonşuları ilə iyul 1933-cü ildə Londonda «hücumun izahı» müqavilələri imzalanmış, bu müqavilələrdə **Politis** hesabatı prinsipləri mənimsənilib. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yaradılmasından sonra Baş Assambleyanın 17 noyabr 1950-ci ildə qəbul etdiyi qərarla «hücumun izahı edilməsi» məsələsində Beynəlxalq Hüquq Komissiyasına vəzifə vermişdir. Beləliklə, hücum və təcavüzün tərifi məsələsində BMT Baş Assambleyasının 14 dekabr 1974-cü il tarixli qərarı ilə uzlaşmaya nail ola bilib. Bu qərara əsasən, «Hücum – bir dövlətin digər bir dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya bu tərifdə qeyd olunduğu kimi BMT Nizamnaməsi ilə uyğun gəlməyən digər hər hansı formada silahlı qüvvə tətbiq edilməsidir». Müharibə zamanı Cenevrə müqaviləsi ilə verilən mühafizəedici hüquqlardan qismən və ya tamamilə imtina olunması, bu məsələlərlə bağlı saziş imzalanması ləğv ediləsi, müqavilələrin etibarsız olacağı məsələləri qüvvəyə minmişdir.

Silahlı toqquşma vəziyyəti silahlı toqquşmanın həqiqətən və davamlı olaraq dayanması ilə sona çatır. Silahlı toqquşmanı dayandırmaq, toqquşan dövlətin mövcudluğunun başa çatması, qeyd-şərtsiz təslim olması və sülh müqaviləsi ilə toqquşmanın başa çatması üsulu ilə olur.

Toqquşan tərəflərin aralarında atəşkəs və ya sülh sazişi olmadan toqquşmanı dayandırmaqla toqquşma vəziyyətinin başa çatması müşahidə edilir (1716-cı ildə İsveç-Polşa, 1720-ci ildə İspaniya-Fransa, 1801-ci ildə Rusiya-İran müharibələri kimi). Toqquşan dövlətlərdən biri digərinin ərazisini ölkəsinə qatıb o dövlətin mövcudluğunu başa çatdırıbsa (Deballatio) müharibə başa çatır. Toqquşma vəziyyətini başa çatdıran digər bir yol II Dünya müharibəsində tətbiq olunmuş qeyd-şərtsiz təslim olmaqdır. Bu, toqquşmanın atəşkəs elan edilmədən məğlubiyyəti qəbul edən bir tərəfin qeydsiz-şərtsiz silahı yerə qoyması ilə başa çatdırılması vəziyyətidir. Atəşkəsdə toqquşan tərəflərin öz şərtlərini və arzularını irəli sürə bilmə azadlığı olmasına baxmayaraq, şərtsiz təslimdə məğlubiyyəti qəbul edən tərəf üçün belə bir üstünlük yoxdur. Toqquşmanın ən çox görülən, ən təbii yolu tərəflər arasında sülh müqaviləsinin imzalanmasıdır. Sülh müqaviləsi tərəflərin hansı şərtlər altında toqquşmanı sona çatdıracaqlarını və münaqişədən sonra sülh şəraitində münasibətlərin əsasını müəyyənləşdirən bir müqavilədir. Sülh müqaviləsi toqquşmaya son verdiyi kimi toqquşma və bitərəflik hüquqlarının da tətbiqinə son verir. Toqquşmada qanuni olaraq görülən tədbirlər artıq qanuni olaraq görülə bilməz, gəmiləri ələ keçirmə və güclə ələ keçirilməsi tətbiq oluna bilməz, diplomatik və konsulluq münasibətləri yenidən qurulmalıdır. Müharibə zamanı mülki əhalinin qorunmasına dair 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə müqaviləsinin müddəalarına görə, müqavilə müddəalarının tətbiqinin başa çatması, münaqişəyə tərəf olanların ərazilərində ümumi hərbi əməliyyatların başa çatması ilə, işğal altındakı ərazilərdə isə ümumi hərbi əməliyyatların başa çatmasından bir il sonra yerinə yetirilir (6-cı maddə). Bununla yanaşı, işğalçı dövlət sözügedən ərazilərdə hökumət vəzifəsinə

icra edirsə, işğalı müddətində müqavilədə ayrıca qeyd edilmiş müddəalarla bağlı bunu davam etdirəcək.

Silahlı qüvvələr və silahlı münaqişə bölgəsi

Bir qayda olaraq, silahlı toqquşma müharibə edən dövlətlərin silahlı qüvvələri arasında həyata keçirilir. Silahlı qüvvələr tabeçiliyində olanların davranışlarına məsul bir komandanlığa tabe olan təşkilatlanmış bölmələrin və şəxsi heyətin hamısını ifadə edir. 18 oktyabr 1907-ci il tarixli IV sayılı Haaqa müqaviləsinə görə, müharibə qanunları, hüquq və öhdəlikləri yalnız orduya deyil, aşağıdakı şərtləri özündə əks etdirən yığma qoşun və könüllü dəstələrə də tətbiq edilir:

- 1) rəhbərlikdə tabeçiliyindəkilərə cavabdeh olan bir şəxsin olması;
- 2) ayırdedici, sabit və uzaqdan seçilə bilən bir işarəyə malik olunması;
- 3) silahlarını aşkarda gəzdirmələri;
- 4) hərbi əməliyyatlarda silahlı toqquşma qanun və ənənələrinə tabe olmaları.

Lakin yığma qoşunların və yaxud könüllülərin ordu və ya onun bir hissəsini təşkil etdikləri ölkələrdə onlar da ordu səviyyəsində qiymətləndirilir. Bununla yanaşı, düşmənin yaxınlaşmasına görə işğaledilmə təhlükəsi olan ölkə əhalisinin kütləvi şəkildə ayağa qalxaraq silaha əl atmaları halında onlar da silahlarını aşkarda gəzdirmə və silahlı toqquşma qaydalarına tabe olmaları şərti ilə müharibədə iştirak edənlər kimi qəbul edilir.

Toqquşan tərəflərin bir-birlərinə qarşı düşmənçilik tədbirlərinin hazırlığını aparacaqları və tətbiq edəcəkləri əraziyə müharibə (toqquşma) ərazisi deyilir. Müharibə bölgəsinin bir dövlətin suverenlik ərazisini, yəni quru, dəniz və hava ərazisi ilə açıq dənizi əhatə etdiyi qəbul edilir. Hərbi əməliyyat sahəsi münaqişə (müharibə) bölgəsi daxilində münaqişə edən dövlətlərin düşmənçilik aksiyalarının fəal şəkildə tətbiq edildiyi quru, dəniz və hava əraziləri olub müharibə bölgəsinin hamısını əhatə edə bilər. Hərbi əməliyyat sahəsi toqquşan dövlətlərin istəyi ilə və ya

silahlı toqquşma aksiyasının tətbiqi baxımından məhdudlaşdırıla bilər. Məsələn, 1911-1912-ci illər Türkiyə-İtaliya müharibəsində o vaxt Osmanlı dövlətinin ərazisinə daxil olan Girit və Kipr adaları müharibə bölgəsi daxilində olsalar da, hərbi əməliyyat sahəsindən kənar saxlanılıb. Vaxtaşırı dünyanın bəzi bölgələri əvvəlcədən iki və ya çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrlə bitərəf elan edilərək hərbi əməliyyat sahəsinin kənarında saxlana bilər. Süveyş kanalı 1888-ci il İstanbul müqaviləsi, Panama kanalı 1881-ci il Buenos – Ayres müqaviləsi ilə neytrallaşdırılaraq hərbi əməliyyat sahəsindən kənar saxlanılıb. Bununla yanaşı, tərəflər sülh dövründə və ya münaqişə zamanı imzalayacaqları bir müqavilə ilə «hərbsizləşdirilmiş bölgə» də müəyyən edə bilər. Hərbsizləşdirilmiş bölgə daşına bilən silah və sursatın təxliyyə edildiyi, hərbi müəssisələrdə düşmənçilik fəaliyyətlərinin dayandırıldığı, əlaqədar instansiyalar və xalq tərəfindən bunlardan düşmənçilik məqsədilə istifadə edilməyəcəyi, hər cür hərbi fəaliyyətə son verildiyi bildirilən regionlardır.

Neytral dövlətlərin əraziləri toqquşma bölgəsi və hərbi əməliyyat sahəsi ola bilməz, lakin neytral bir dövlət bitərəfliyini toqquşan dövlətlərdən bəzilərinə qarşı qorumayıb və ya qoruya bilməyibsə münaqişə dövlətləri tərəfindən neytral dövlət ərazisindən silahlı münaqişə bölgəsi kimi istifadə edilə bilər.

Quruda silahlı toqquşma qaydaları

Silahlı toqquşma hüququ ilə bağlı ənənəvi qaydalarla çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr, xüsusilə quru və dənizdəki toqquşmalarla bağlı qaydalar da ortaya çıxıb. Quruda münaqişə ilə bağlı ənənəvi qaydalarla yanaşı, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən beynəlxalq müqavilə və sazişlərlə genişmiqyaslı müddəalar təsbit edilib. Bu fəsil daha öncə qeyd edilmiş bəzi sazişlər əsas götürülərək tədqiq ediləcək.

a. Quruda silahlı toqquşmanın silahları

18 oktyabr 1907-ci il tarixində imzalanmış IV Haaqa müqaviləsinə əlavə olaraq «Quru müharibələrinin qanunları və

qaydaları haqqında» Təlimat münacişədə olan dövlətlər tərəfindən bəzi silah və sursatın istifadəsini qadağan edib. Təlimata görə, toqquşan dövlətlər düşməne zərər verən vasitələrin seçimində hədsiz hüquqa malik deyillər. Münacişə dövlətlərinin zəhər və zəhərli silahlarla daha çox ağırı verəcək formada hazırlanmış silah, mərmii və maddələrdən istifadə etməsi qadağan edilib.

1899-cu il Haaqa sazişi ilə dağıdıcı mərmilərinin, 1925-ci il Cenevrə Protokolu ilə də zəhərli və boğucu qazların və bakterioloji silahların istifadəsi qadağan edilib. Ancaq Cenevrə Protokolunu imzalayan dövlətlərin əksəriyyəti düşmən dövlətlər tərəfindən bu silahların istifadəsi halında eyni formada hərəkət etmək hüququnu özlərində saxlamışdılar. II Dünya müharibəsində münacişə edən dövlətlərin heç biri zəhərli və boğucu qazlarla bakterioloji silahlardan istifadə etməyiblər. Bununla yanaşı, saçmalı mərmilərlə sürpriz tələlərin (zərsiz görünən bir əşyanın – qələm, saat, oyuncaq kimi partlayıcı maddəyə bağlanmış halda yaşayış məntəqəsinə qoyulması) istifadəsi də qadağan edilib.

Quruda toqquşmanı öyrənərkən xüsusilə araşdırılması lazım gələn məsələ nüvə silahlarının vəziyyətidir. Məlum olduğu kimi, II Dünya müharibəsinin sonlarında ABŞ tərəfindən Xirosima və Naqasakiyə atılan iki atom bombası 100.000 nəfərin ölümünə, 100.000 nəfərin də yaralanmasına səbəb olub. O vaxta qədər nüvə silahının istehsalını və istifadəsini qadağan edən müqavilə və sazişlər olmayıb. Böyük kütləvi ziyan verən, insan nəslinin bioloji tarazlığında pozucu nəticələr yaradan, cəmiyyətin mənəviyyatına və humanizm prinsiplərinə zidd olan nüvə silahlarının qadağan edilməsi məsələsində beynəlxalq sahədə hazırlanan ilk müqavilə 1959-cu il tarixli Cənub Qütb Regionu müqaviləsidir. Bu müqavilə ABŞ, Argentina, Avstraliya, Belçika, Çexoslovakiya, Danimarka, Fransa, Yaponiya, Çili, Yeni Zelandiya, Norveç, Polşa, Cənubi Afrika Respublikası, Sovet İttifaqı və Böyük Britaniya arasında imazalanıb. Müqavilə Cənub Qütb Regionunda bütün növ nüvə partlayıcı və radioaktiv qalıqların atılmasını qadağan etmişdir.

Bu məsələdə 5 avqust 1963-cü ildə Moskvada imzalanan Moskva müqaviləsi də əhəmiyyətlidir. ABŞ, Sovet İttifaqı və Böyük Britaniya arasında imzalanan bu müqaviləyə daha sonra Fransa və Çin Xalq Respublikası istisna olmaqla demək olar ki, bütün dünya dövlətləri qatılıb. Moskva müqaviləsinin müddəalarına görə, atmosferdə və atmosferin üst təbəqələrində, habelə dəniz sərhədləri ilə açıq dəniz üstündə və altında nüvə silahlarının sınaqdan keçirilməsi qadağan edilib. Lakin müqavilə yer altında aparılacaq nüvə sınaqları ilə bağlı bir qadağa gətirməyib.

Digər tərəfdən, 14 fevral 1967-ci ildə Latın Amerikasını ölkələrindən Boliviya, Braziliya, Ekvador, Meksika və Çili arasında «Latın Amerikasında nüvə silahlarının qadağan edilməsinə dair saziş» imzalanıb. Bu müqavilə ilə iştirakçı dövlətlər nüvə silahı istehsal etməməyi və bu cür silahları saxlamamağı öhdəyə götürürlər.

Nüvə silahlarının yayılmasının qarşısını alacaq səviyyədə digər müqavilə də 1968-ci ildə imzalanan «Nüvə silahlarının yayılması ilə bağlı müqavilə»dir. ABŞ, Böyük Britaniya və Sovet İttifaqı arasında imzalanan bu müqaviləyə əsasən, bu üç böyük dövlət nüvə silahları və ya digər partlayıcı nüvə cihazlarını və ya bu kimi silahların və ya cihazların nəzarətini bilavasitə və ya dolayısı yolla heç kimə təhvil verməməyi və nüvə silahlarına sahib olmayan hər hansı bir dövlətə nüvə silahları və ya digər partlayıcı cihazları istehsal etməsi və ya başqa formada ələ keçirməsi yaxud hər növ silahların və partlayıcı cihazların nəzarətini ələ keçirməsi üçün heç bir şəkildə kömək, təşviq və ya həvəsləndirmə cəhdi göstərməyi qərara alıblar.

Yuxarıda qısa şəkildə bəhs edilən müqavilə və sazişlərə baxmayaraq gələcəkdə baş verəcək münaqişələrdə nüvə silahının istifadəsinin qarşısını ala bilən qəti heç bir nəticəyə gəlinməyib. Beynəlxalq Məhkəmə 8 iyul 1996-cı il tarixində verdiyi tövsiyə rəyində də bu vəziyyəti qeyd etməklə yanaşı özünümüdafiə hüququ istisna olmaqla nüvə silahlarının istifadəsinin qadağan

olduğunu bəyan edib. Özünümüdafiə halında nüvə silahının tətbiq edilib-edilməyəcəyi də müzakirə mövzusu olaraq qalır.

b. Quruda silahlı toqquşmanın metodları

Silahlı toqquşmanın məqsədi düşmənin hərbi gücünü zəiflətmək və məhv etməkdir. Bu səbəblə də münaqişə tərəfləri düşmənlərinə toqquşmanın məqsədinin zəruri etdiyi həcmdən çox zərər verməməlidirlər. Arzuolunan nəticə və ya hədəf ölkə ərazisinin bir hissəsini işğal edərək düşmən tərəfi təslim olmağa məcbur etməkdir. Münaqişə edən tərəflərin əllərindəki canlı qüvvə düşməni öldürmək, yaralamaq və ya əsir almaq üçün istifadə edilir. Texniki baxımdan, yəni hərbi nəticə baxımından bu üç metod arasında fərq yoxdur. Lakin humanizm baxımından vəziyyət tamamilə başqadır. Çünki ölümün çarəsi yoxdur, amma yaralını müalicə etmək olar. Bu səbəblə də hümanizm prinsipi əsir almağı yaralamaqdan, yaralamağı öldürməkdən üstün tutur. Humanizm hüququnun bu əsas düşüncəsi nəzərə alınaraq quru müharibəsinin metodlarını dörd yerə bölmək olar:

- 1) təslimolma hüququ;
- 2) müharibə aldatma fəndləri;
- 3) casusluq;
- 4) hücum, mühasirə və bombardman.

Təslimolma hüququ

Hərbi əməliyyatlar zamanı münaqişə tərəfləri bir-birinə qarşı müxtəlif güc tətbiqinə baş vururlar: öldürmək, yaralamaq və müharibə əsiri götürmək kimi. Vuruşanların öldürülməsi və ya yaralanması döyüşmək iradəsi nümayiş etdirdikləri müddətdə qanunidir. Toqquşmanı dayandırıb təslim olmaq istədiklərini bildirenlərə təslim olmaq hüququ təmin edilməlidir. Təslim olan döyüşçü öldürülə və yaralana bilməz. Bu silahlı toqquşma hüququnun qəbul etdiyi ümumi bir qaydadır. Lakin təslim

olduğunu bildirdikdən sonra atəşə davam edən döyüşçüyə artıq təslim olmaq hüququ verilə bilməz.

Müharibədə aldatma fəndləri (hiylələr)

Müharibə fəndlərində xainlik və ya şərəfsizlik (perfidy) hesab ediləcək hallar qadağan edilib. 1907-ci il Haqqa müqaviləsinə əlavə təlimatın 24-cü maddəsində düşmən və ərazi haqqında məlumat əldə etmək üçün istifadə edilən müharibə aldatmalarının qanuni olduğu qeyd edilmişdir. Təlimatın 23-cü maddəsinə görə, şərəfsizlik kimi qəbul edilərək qadağan olunmuş müharibə aldatmaları, danışıq bayrağını (ağ bayraq), milli bayrağı, hərbi rütbə işarələri, düşmənin hərbi formasını, Qırmızı Xaç və Qırmızı Aypara təşkilatlarının nişanlarını qanunsuz şəkildə, pis niyyətlə istifadə etməkdir.

Casusluq

1907-ci il Haqqa Təlimatının 29-cu maddəsinə görə, casus – bir munaqişə dövlətinin əməliyyat ərazisi daxilində düşmən tərəfə çatdırmaq üçün saxta bəhanələrlə gizli şəkildə məlumat axtarışında olan və ya toplayan şəxsdir. Həmin maddəyə görə, məlumat məqsədi ilə düşmən ordusunun əməliyyat bölgəsinə daxil olan, heç bir cildə girməyən, həm öz ordusuna və həm də düşmən ordusuna göndərilmiş xəbərləri çatdırmaqla vəzifələndirilib tapşırıqlarını açıqca yerinə yetirən, əsgərlər və ya əsgər olmayanlar casus sayılmazlar.

Casusu ələ keçirən munaqişə iştirakçısı dövlət onu öz qanunlarına görə cəzalandıra bilər. Ələ keçirilən casus mühakimə edilmədən cəzalandırıla bilməz. Casusluq etdikdən sonra ələ keçmədən öz ordusuna qayıdan əsgər casus daha sonra düşmən tərəfindən əsir götürülsə, ona müharibə əsiri kimi davranılmalıdır və əvvəlki casusluq fəaliyyətinə görə cəzalandırıla bilməz (Təlimatın 31-ci maddəsi). Mülki casuslar isə daha sonra yaxalanmaları halında da mühakimə edilərək cəzalandırıla bilərlər.

Hücum, mühasirə və bombardman

1907-ci il Haaqa Təlimatının 25-ci maddəsinə görə, müdafiə olunmayan şəhərlərə (açıq şəhərlərə), qəsəbələrə və şəxsi mənzillərə hər hansı vasitə ilə hücum və bombardman etmək qadağandır. Təlimatın 26-cı maddəsinə görə, hücum edən hərbi birləşmələrin komandanı bombardmana başlamazdan qabaq yerli idarətmə orqanlarına xəbər verməyə borcludur. Mühasirələrdə və bombardmanlarda ibadətə, incəsənətə, xeyriyyəçilik işləri üçün hazırlanan binaların, tarixi əsərlərin və xəstəxanalara xəstə və yaralıların toplanış məntəqələrinin (bu yerlərin hərbi məqsədlərlə istifadə edilməməsi məqsədi ilə) bombardmanından çəkinmək lazımdır. Mühasirəyə alınmış tərəf də bu yerləri qabaqcadan bildirmək və görünəcək formada işarələməkdə borcludur. Hücumdan sonra işğal edilən bir şəhərin və ya bir məntəqənin talan edilməsi də eyni Təlimatla qadağan edilib.

1907-ci il Haaqa Təlimatının bombardmanla bağlı müddəaları dövrün inkişaf edən döyüş texnologiyası qarşısında yetərsiz qalıb. Aviasiyanın inkişafı və uzaqmənzilli raketlərin mövcudluğu düşmən dövlətin hər hansı bir şəhərini «müdafiə olunan şəhər» vəziyyətinə salmışdır. Birinci və ikinci dünya müharibələrində bir neçə istisna xaricində bütün münaqişə dövlətləri düşmən şəhərlərini «müdafiə olunan şəhər» hesab edərək bu şəhərlərə qarşı o şəkildə hərəkət ediblər.

c. Xəstə və yaralıların qorunması və ölümlər

Silahlı münaqişələrdə xəstə və yaralıların vəziyyətləri ilə bağlı fəaliyyətlərin təşəbbüskarı isveçrəli həkim Jan Henri Dunant olub. Dunant 1859-cu ildə Solferino müharibəsində şahidi olduğu ağrı-acılı hadisələri «Solferino xatirəsi» adlı əsərində dilə gətirməklə bu məsələnin həllinə cəhdlər göstərmişdir. Bu cəhdlərin nəticəsi olaraq 1864-cü ildə Cenevrədə quru müharibələrində xəstə və yaralıların vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması məsələsi ilə bağlı müqavilə imzalanmış və

Osmanlı dövləti 1865-ci ildə bu müqaviləyə qoşulmuşdur. Sonrakı illərdə bu məsələ ilə bağlı çoxsaylı müqavilələr imzalanmaqla yanaşı, nəhayət II Dünya müharibəsindən sonra bütün müharibə qurbanlarının vəziyyətini əhatə edəcək formada başlayan fəaliyyətlər sonunda 12 avqust 1949-cu ildə Cenevrədə böyük əhəmiyyət daşıyan dörd ayrı müqavilə imzalanıb. Qısa şəkildə 1949-cu ildə Cenevrə müqavilələri kimi adlandırılan bu müqavilələrin I və II sayılı olanları silahlı qüvvələrdə xəstə və yaralıların vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması məsələsi ilə bağlıdır.

Silahlı qüvvələrin şəxsi heyəti ilə xidmətə yararlı sayılanlar və yaralılar cins, irq, milliyət, siyasi düşüncə və buna oxşar hər hansı bir kriteriyaya əsaslanaraq ayrı-seçkilik aparmadan, əlində olduqları dövlət tərəfindən humanizm hissələrinə uyğun davranış görməlidirlər və müalicə olunmalıdırlar. Bunaların həyatlarına və şəxsiyyətlərinə qarşı hansı bir hücum, işgəncə, üzərində bioloji sınaqlar keçirilməsi, qəsdən tibbi yardımdan və və diqqətdən kənar buraxılmaları və yoluxucu xəstəliklərə və ya infeksiya təhlükəsi ilə üz-üzə qoyulması qadağandır.

Müharibə vaxtı mülkilərin qorunmasına dair 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə müqaviləsi ilə yanaşı «Millətlərarası mahiyyəti olmayan ixtilaflar» hazırlanmışdır (3-cü maddə). Buna görə, ali iştirakçılardan birinin ərazisində baş verən, lakin beynəlxalq mahiyyət daşımayan silahlı ixtilaf vəziyyətində olacaq tərəflərdən biri heç olmasa aşağıdakı müddəaları tətbiq etməyi öhdəliyə götürəcəklər:

Silahlarını təhvil verən silahlı qüvvələr mənsubları ilə xəstəlik, məcburiyyət, həbslə bağlı və ya hər hansı bir səbəblə hərbdən kənar olan şəxslər də daxil olmaqla toqquşmada birbaşa iştirak etməyən şəxslərə hər şəraitdə irqinə, dininə və ya etiqadına, cinsinə, anadan olması, sərvəti və bunlara oxşar digər hər hansı an ilə əsaslanan qeyri-düzgün fərq qoyulmadan humanist davranış göstəriləcək.

Yuxarıda qeyd olunan şəxslərə qarşı hər vaxt harada olursa olsun bu davranışları göstərmək qadağandır:

a) həyatına və orqanizmin bütövlüyünə qəsdlər, o cümlədən qətlə yetirmə, orqana xəter yetirmə, zülm, əzab və işgəncələr;

b) girovgötürmə;

c) şəxslərin heysiyyat və şərəfinə qarşı toxunmalar, o cümlədən, lağa qoyma və alçaldıcı hərəkətlər;

ç) Nizami şəkildə yaradılmış bir məhəkəmə tərəfindən və mədəni millətlər tərəfindən zəruri hesab edilən ədliyyə təminatı altında verilmiş hökmlərə əsaslanmayan məhkumluq və edamlar.

Münaqişədə olan dövlətlər hər vaxt müharibə meydanında ölümləri axtarmaq və bunların soyulmasının qarşısını almaq məqsədi ilə lazımi tədbirlər görəcəklər. Cəsədlərin dənizə atılması və ya torpağa basdırılmasından qabaq ölümünə tam əmin olmaq üçün kifayət qədər tibbi müayinə aparılmalı və ölünün şəxsiyyəti müəyyən edilməlidir. Vəziyyət və şərait imkan verdiyi dərəcədə ölümlər bir-bir dəfn edilməlidir.

Müharibə tərəfləri düşmən tərəfə aid olan əllərinə keçmiş xəstələrin, yaralıların, dənizdə qəzaya uğarmışların və ölümlərin şəxsiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verən bütün məlumatları mümkün olan ən qısa vaxt ərzində təsbit etməlidirlər. Bu məlumatları və ölüm sənədlərini IICenevrə müqaviləsi əsasında nəzərdə tutulan «Məlumat Mübadiləsi Bürosu»na çatdırmalıdırlar. Bununla yanaşı, ölümlərin üstündən çıxan əşya və pullarla ailələri üçün mühüm olan sənədlər və vəsiyyətnamələr də bu məlumat büroları vasitəsilə əlaqədar instansiyalara çatdırılmalıdır.

I Cenevrə müqaviləsinin 24-cü maddəsinə görə, yalnız xəstə və yaralıların tədqiq edilməsi, daşınması, qulluq edilməsi və ya xəstəliklərinin qarşısının alınması ilə vəzifələndirilmiş şəxsi heyət səhiyyə bölmələri və qurumlarının idarəetmə heyəti, silahlı qüvvələrin nəzdində olan ruhanilər hər vaxt və hər yerdə qorunacaq və hörmət görəcəklər. Bu heyətin və vasitələrin üzrlərində tanınma işarələrinin olması məcburidir.

Hərbi əsirlər

Hərbi əsirlik qədim dövrlərdən məlum olan vəziyyətdir. O dövrlərdə hərbi əsirlər ya öldürülür ya da qula çevrilirdilər. İslam dininin meydana çıxması ilə hərbi əsirlərin vəziyyətində müsbət dəyişikliklər olub. İslam düşüncəsinə görə, müharibə əsirlərinə onların dəyişdirilməsi, girov əvəzində və ya əvəsiz geri verilməsi formasında müxtəlif tədbirlər tətbiq olunmuşdur.

Hərbi əsirlərlə bağlı qaydalar, ilk öncə qaydalar (adət və ənənə) meydana çıxmış, 1907-ci il və 1929-cu ildə imzlanan beynəlxalq müqavilələrdən sonra 12 avqust 1949-cu ildə Cenevrədə imzalanan III müqavilə hərbi əsirlərə aiddir. 30 yanvar 1953-cü il tarixində imzalanmış və 6020 sayılı Qanunla daxili qanunvericiliklə zəmanət altına alınmışdır.

Kimlərin hərbi əsir hesab ediləcəyi III Cenevrə müqaviləsinin 4-cü maddəsində göstərilib. Bu maddəyə görə hərbi əsir sayıla bilən şəxslərdən bəziləri bunlardır:

- 1) silahlı qüvvələrin şəxsi heyəti;
- 2) silahlı qüvvələr daxilində yığma qoşun və könüllü bölmələrin üzvləri;
- 3) saxlayan dövlət tərəfindən tanınmayan hökumətə məxsus və ya rəhbərliyə bağlı olduqlarını irəli sürən nizami silahlı qüvvələrin üzvləri;
- 4) hərbi təyyarələrin mülki heyəti, hərbi agentlər, ordu tabeliyində olan mühəndislər, əsgərin istirahət etməsini və əylənməsini təmin edən bölmələrin heyəti;
- 5) ticarət donanmalarının şəxsi heyəti ilə mülki aviasiyanın ekipajı.

III müqavilənin əsas mövzusu hərbi əsirlərin cinayətkar kimi qəbul edilməməsidir. Bu səbəblə hərbi əsirlərin şəxsi azadlıqları müharibə müddətində məhdudlaşdırılır və bu vəziyyət müharibənin başa çatması ilə yekunlaşmalıdır. Əgər bir müharibə əsiri ayrı cinayət işləyibsə haqqında cinayət işi açılmalı, lazımi cəzalar buna görə tənzimlənməlidir. Belə olduğu üçün müharibə əsirlərinə verilən məhdudlaşdırmalar müharibənin gətirdiyi

tədbirlərdən çox ola bilməz. Hərbi əsirlik nə bir cəza, nə də zərəre qarış tədbirdir, yalnız düşmən dövlətin əlinə düşmüş olanların müharibəyə yenidən qatılmalarının qarşısını almaq üçün görülən tədbirdir.

III Cenevrə müqaviləsinin 13-cü maddəsinə görə, hərbi əsirlərə hər vaxt humanist yanaşılması məcburidir. Onları əlində saxlayan dövlətin hərbi əsirlərin ölümü ilə nəticələnəcək və ya sağlamlıqlarını ciddi təhlükəyə salacaq fəaliyyətlərdə olmaq qadağan olub, bu formada hərəkət edən hər bir dövlət müqaviləyə zidd şəkildə davranmış hesa edilir.

Hərbi əsirlər haqqında Cenevrə müqaviləsinin 109-cu maddəsinə əsasən, münaqişədə olan tərəflər ağır xəstə və ağır yaralı hərbi əsirləri aparıla biləcək hala gəldikdən sonra saylarına və rütbələrinə baxılmadan ölkələrinə təhvil verməlidirlər. 109 və 110-cu maddələrə görə «sağalmaz dərəcədə yaralı və ya xəstə olub zehni və fizik qabiliyyətləri xeyli dərəcədə zəifləmiş olanlar»la «bir il müddətində sağalması imkanı görünməyib, müalicəyə ehtiyacı olanlarla, zehni və fiziki qabiliyyətləri xeyli dərəcədə və davamlı surətdə zəifləmiş görünənlər» birbaşa ölkələrinə göndəriləcəklər. Ölkələrinə geri göndərilən əsirlərin heç birindən hərbi vəzifədə istifadə olunmamalıdırlar.

Münaqişə tərəfləri arasında münaqişə başa çatana kimi hərbi əsirlər dərhal ölkələrinə geri verilməlidirlər.

Birləşmiş Millətlər qüvvələrinin Koreyada güc tətbiq etmələri zamanı döyüşləri başa çatdırmaq üçün Şimali Koreya nümayəndələri ilə BMT Komandanlığı arasında danışıqlar keçirilərkən hərbi əsirlərin ölkələrinə geri verilməsi mühüm bir anlaşılmazlığa yol açıb. Şimali Koreyalılar onların əsirlərinin özləri istəməsələr də ölkələrinə geri verilməsində israr etmişlər. Şimali koeyalıların iddiasına görə, Cenevrə müqaviləsinin 118-ci maddəsi geri verilməyi məcburi hesab edirdi. Birləşmiş Millətlər Baş Assambleyası isə 3 dekabr 1952-ci il tarixli qərarı ilə məcburi şəkildə geri qaytarmağa qarşı çıxmışdı.

İşğal

İşğal (occupatio) düşmən dövlətlərin ərazisinin hamısında və ya bir hissəsində həmin dövlətin səlahiyyətlərinin əvəzində düşmən dövlət hakimiyyətinin yaradılmasıdır. 1907-ci il Haaqa Təlimatının 42-ci maddəsinə əsasən, düşmən ordusunun nümayişkaranə şəkildə hakimiyyəti altına keçmiş ölkə işğal edilmiş ölkə sayılır.

12 avqust 1949-cu il tarixli IV Cenevrə müqaviləsi «Müharibədə mülki şəxslərin qorunması ilə bağlı müqavilə» ilə bu sahədə müəyyən qaydalar yaradıb.

Silahlı toqquşmada bir dövlət ərazisinin işğal edilməsi bu ölkənin suverenliyinə son qoyulması kimi qəbul edilə bilməz. İşğal edilən ölkənin dövlət hakimiyyəti öz səlahiyyətlərini qabaqkı kimi istifadə edə bilmək vəziyyətinə gələnə qədər və ya işğal edilən ölkə müharibə sonunda və sülh müqaviləsi ilə düşmən dövləti öz ölkəsinə qaytarana qədər işğal edən dövlət suverenlik səlahiyyətlərini müvəqqəti olaraq istifadə edir. Bu vəziyyətin yekununda işğal edilən ölkədə işğal edən dövlətin hüquqi qaydaları ilə işğal edilən dövlətin hüquqi qaydaları və bununla yanaşı silahlı toqquşma hüququnun əsas qaydalarından ibarət birgə hüquqi sistem ortaya çıxır.

Silahlı münaqişədə işğal ilə istila (invasion) arasındakı fərqi müəyyən etmək lazımdır. Hərbi qüvvələrin düşmən ərazisi daxilində irəliləməsinə istila deyilir. İşğal həm istiladır, həm də ölkənin idarəçiliyini müvəqqəti olaraq ələ keçirməkdir. Ümumiyyətlə, istila işğalla nəticələnir. Lakin bir ölkəni istila edən hərbi qüvvələrin oranı işğal etmədən dərhal geri çəkildikləri də müşahidə edilə bilər.

1907-ci il Haaqa Təlimatının 43-cü maddəsinə əsasən işğal edən tərəf işğal edilən ölkədə qayda-qanunun və ictimai həyatın yaradılması ilə bağlı tədbirlər görməyə cavabdehdir. Bu tədbirlər görülərkən işğal edilən ölkədə qüvvədə olan qanunlara hörmət edilməsi və bunlara da tabe olunması lazımdır.

Haaqa Təlimatının yuxarıda bəhs edilən 43-cü maddəsinə əsasən qəti məcburiyyət olmadıqca işğal edilən ölkənin qanunları

qüvvədə qalır. 1949-cu il Cenevrə müqaviləsinə əsasən, işğal edilən ölkənin cinayət məcəllələri işğal edən dövlətin təhlükəsizliyinə xələl gətirmədiyi müddətdə qüvvədə qalmalıdır.

İşğal edilən ölkənin məhkəmələri normal şəkildə fəaliyyət göstərməlidirlər, lakin işğal edən dövlət tərəfindən lazım bilinsə, öz təhlükəsizliklərinə qarşı işlənən cinayətlərə baxmaq üçün işğal edilən ərazilərdə hərbi tribunallar yarada bilərlər. Məhkəmələr yalnız cinayətin törədilməsindən qabaq qüvvədə olan qanunvericiliyə əsaslanmalıdır.

İşğal edilən ölkədə olan mülki əhali işğalçı qüvvələrin hakimiyyəti altındadır və hüquqi baxımdan işğalçı idarəçiliyə tabe olmağa borcludur. Bu öhdəlik öz dövlətinin daxili qanunvericiliyi və ya Dövlətlər Hüququndan qaynaqlanmır, işğal edən dövlətin nümayiş etdirdiyi gücün məcburiyyətidir.

İşğal edilən ölkələrdəki mülki əhalinin qorunması ilə bağlı ənənəvi qaydalarla yanaşı ilk yazılı qaydaların 1907-ci il tarixli Haqqa müqaviləsi və bu müqaviləyə əlavə olan təlimatla ortaya çıxdığını görürük. Bu müqavilə və Təlimatla işğal edən dövlətin işğal altında olan ölkə üzirəndə haqq və hüquqları müəyyən edilmiş, habelə bu ölkədə olan fərdlərin şəxsi toxunulmazlıqlarına, ailə hüquqlarına, adətlərinə, dini inanclarına və şəxsi mülkiyyətlərində olan mallara hörmət göstərilməsini nəzərdə tutan müddəalara, mülki əhalinin kütləvi şəkildə cəzalandırılmasını qadağan edən müddəalar yerləşdirilib.

1907-ci il Haqqa müqaviləsi ilə 1949-cu il IV Cenevrə müqaviləsi müddəalarına görə, işğal edilən ölkənin əhalisi işğal edilən dövlətin idarəçiliyi tərəfindən silahlı qüvvələr və müdafiə vasitələri haqqında məlumat verməyə və ya tabeçilik barədə and içməyə məcbur edilə bilməzlər. İşğal edilən ölkənin əhalisinin şəərəfi və ləyaqəti, ailə hüquqları, şəxsi toxunulmazlığı, mülkiyyət hüquqları və dini inanclarına mütləq hörmət edilməlidir.

İşğalçı dövlət tərəfindən işğal edilən ölkə əhalisinə qarşı aşağıda qeyd olunan hərəkətlərin törədilməsi qadağan edilmiş olub belə davranışların mövcudluğu zamanı «hərbi cinayət» olduğu qəbul edilməlidir. Qadağan olunan hərəkətlər bunlardır:

1) öldürmək (*şəxsin düşmən dövlətə məxsus əsgər və ya mülki əməkdaşlar tərəfindən və ya qəsdən lazımı müalicənin edilməməsi və yaxud da milliyət, irq, din və siyasi düşüncəyə görə öldürülməsi*);

2) işgəncə vermək;

3) şəxslərə cismani cəzalar tətbiq etmək və ya şikəst qoymaq;

4) şəxslər üzərində tibbi və bioloji sınaqlar aparmaq;

5) qəddar və düşüncəsiz davranmaq;

6) törətmədiyi bir cinayətə görə şəxsi cəzalandırmaq;

7) mülki şəxslərdən bir qrupunun gözünü qorxutmaq üçün kütləvi şəkildə cəzalandırmaq;

8) mülki şəxsləri girov götürmək;

9) qadınların namusuna toxunmaq və ya onları əxlaqsızlığa məcbur etmək.

1949-cu il Cenevrə müqaviləsi işğal edilən ölkə əhalisinin kütləvi və ya fərdi olaraq işğal edən dövlətin ərazisinə və ya başqa bir ölkəyə zor gücünə aparılmasını qadağan edir.

1907-ci il Haaqa müqaviləsinin 47-ci maddəsi talançılığı qətiyyətlə qadağan edir və qənimət hüququna da yalnız silahları, atları, hərbi sənədləri və nəqliyyat vasitələrini aid edir.

Dənizdə silahlı toqquşma qaydaları

Quruda silahlı münaqişə ilə bağlı qaydaların bir çoxu dənizdə silahlı toqquşmalar üçün də etibarlıdır. Bununla yanaşı, dənizdə silahlı münaqişələrin hərbi silah və vasitələri ilə üsullarının fərqliliyi səbəbindən dənizdə silahlı toqquşma ilə bağlı qaydalar qısa şəkildə tədqiq ediləcək.

Dənizdə silahlı toqquşmalar, bir qayda olaraq, düşmən dövlətin daxili və sahil su hövzələri və açıq dənizdə aparılır. II Dünya müharibəsində ABŞ-la bəzi Amerika qitəsi dövlətlərinin bu qitə ətrafında elan etdiyi neytral bölgə digər müharibə aparən dövlətlər tərəfindən qəbul edilməmişdi. 18 oktyabr 1907-ci il tarixli XIII

Haaqa müqaviləsinin 2-ci maddəsinə əsasən, bitərəf dövlətlərin dəniz sərhədləri daxilində müharibə aparən dövlətlərin dəniz müharibəsi aparmaları və bitərəf dövlətlərin də öz dəniz sərhədlərini bitərəfliyə zidd olaraq istifadə etmələri qadağan edilib.

Dənizdə silahlı toqquşmanın qaydaları

1907-ci il tarixli IV Haaqa müqaviləsinə əlavə edilən «Quru müharibələrinin qaydaları ilə bağlı Təlimat»ın müddəaları dənizdə aparılan silahlı toqquşmalarda da etibarlıdır. Lakin bu təlimatda yer almayan dənizaltı minalar və sualtı qayıqlarla bağlı məsələlər burada aydınlaşdırılacaq.

Dənizaltı minalar toxunmaqla özü-üzən partlayan minalardır. 1905-ci il Rus-Yapon müharibəsində bu iki dövlətin dənizə tökdüyü minalar bitərəf dövlətlərin gəmilərinə böyük zərər verib. 1907-ci il tarixli VIII Haaqa müqaviləsinə əsasən, ipini kəsdikdən sonra və ya suya saldıqdan sonra zərərsiz hala düşməyən və yaxud bağlanmamış (özbaşına) minaların istifadəsi qadağandır. Bu növdən olan minaları döşəyən, münaqişə edən dövlət nəqliyyat təhlükəsizliyi üçün lazımı tədbirlər görməsi və mina bölgələrini bütün dövlətlərə bildirməsi məcburidir. II Dünya müharibəsindən sonrakı yeniliklər bu məsələ ilə bağlı yeni qaydaları tələb etsə də, bu sahədə hələlik bir irəliləyiş əldə edilməyib.

6 noyabr 1936-cı ildə London Protokolu ilə bütün dövlətlərin iştirakına açılan, müqaviləyə əsasən, sualtı və suüstü gəmiləri, sualtıların hücum edəcəkləri gəmilərin sərnişinlərini və gəmi ekipajının təhlükəsizliyini təminat altına almadan bu gəmiləri batırmalarını qadağan edir. II Dünya müharibəsindən sonra Nürnberq Hərbi Məhkəməsi xəbərdarlıq etmədən neytral dövlətin ticarət gəmilərinin batırılmasını, gəmi ekipajının və sərnişinlərin xilas edilməməsini 1936-cı il protokoluna zidd qəbul edərək bu kimi aksiyaları hərbi cinayətlər hesab etmişdir. Məhkəmənin qərarına görə, xilas etmə imkanı yoxdursa, sualtı qayıq gəmini batırmaqdan imtina etməlidir.

Dənizdə silahlı toqquşmanın metodları

Dənizdə silahlı toqquşmanın metodlarını quldurluq, düşmən gəmilərinə hücum, təslim olmaq hüququ, müharibənin aldadıcı fəndləri (hiylələri), bombardman və blokada kimi sadalamaq olar.

Krım müharibəsindən sonra keçirilən 1856-cı il Paris konfransının yaydığı bəyanatla dəniz quldurluğu qadağan edilib. Bu bəyanata Venesuela və ABŞ xaricində bütün dövlətlər qoşulub.

Hərbi gəmilər düşmənin hərbi gəmilərinə açıq dənizdə öz su sərhədləri daxilində və ya düşmənin su sərhədləri daxilində, özünün və ya düşmənin daxili sularında hücum edə bilirlər. Ticarət gəmiləri hərbi aksiyalarda iştirak edə bilməzlər. Yalnız özlərinə hücum edildiyi vaxt qanuni müdafiə hüquqları var.

Beynəlxalq hüquq qaydalarına görə, hərbi gəmilərdən biri təslim olarsa, bu gəmiyə qarşı hücumun dayandırılması lazımdır. Təslim olduğunu bəyan edən bir gəmini batırmaq beynəlxalq hüquqa ziddir.

Qeyd olunduğu kimi, quruda silahlı toqquşma metodları arasında olduğu kimi, dənizdə silahlı toqquşmada da müharibə fəndləri, xəyanət və şərəfsizlik hesab ediləcək hallar da qadağandır. Bu səviyyədə olmayan müharibə fəndləri azaddır. Belə ki, düşmən gəmiləri süni tüstü və dumanın arxasında gizlənə bilirlər, hərbi gəmi kimi tanınmamaq üçün başqa tədbirlərə əl ata bilər. Lakin gəmilərin hospital gəmisi formasına salınması, batma işarəsi verərək düşməni özünə tərəf çəkməsi qəbul edilməz fəndlərdir.

18 oktyabr 1907-ci il tarixli IX Haaqa müqaviləsi müdafiə olunmayan şəhərlərin (açıq şəhər), limanların, kəndlərin və ya obyektlərin dəniz qüvvələri tərəfindən bombalanmasını qadağan edib.

Blokada isə düşmən ərazisinin açıq dənizlə əlaqəsinin kəsilməsi və beləliklə düşmənin müqavimət gücünün qırılması və ya zəiflədilməsidir. Blokada məsələsi ayrılıqda tədqiq ediləcək.

Gəmi ekipajlarının və sərnişinlərin vəziyyəti

12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə müqaviləsinə görə, silahlı dəniz qüvvələrinin üzvləri təslim olduqları və ya əsir alındıqları vaxt hərbi əsir hesab edirlər və bunlara Cenevrə müqaviləsinin müddəaları tətbiq edilir. Lakin II Cenevrə müqaviləsinin 36-cı maddəsinə əsasən hospital-gəmilərin tibbi heyəti ilə din xadimləri, hospital-gəmilərinin ekipajı, gəmidə xəstə və yaralı olmasa belə gəmi xidmətlərində olduqları müddət ərzində əsir alınma bilməzlər.

Xəstələr, yaralılar və qəzaya uğrayanlar

12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə müqaviləsinə görə, dənizdə olan silahlı qüvvələrin şəxsi heyət üzvləri ilə onlar kimi davranışa məruz qalan şəxslər arasından xəstələnənlər və ya dəniz qəzasına düşənlər hər vəziyyətdə hörmət və mühafizədən istifadə etməlidir. Bu heyət talançılığa və pis davranışlara qarşı qorunmalı, habelə lazımi müalicə tədbirləri görülməli, soyulmalarına yol verilməməlidir.

Havada silahlı toqquşma qaydaları

Təyyarələrin hərbi vasitə kimi istifadə edilməsi ilk dəfə 1911-1912-ci il Türkiyə – İtaliya müharibəsində müşahidə edilib. Bu sahədəki böyük ehtiyaca baxmayaraq havada silahlı toqquşma qaydaları ilə bağlı beynəlxalq müqavilələr hələlik imzalanmayıb. Quruda silahlı toqquşma ilə bağlı qaydalar havada silahlı toqquşmalarda da eyni dərəcədə etibarlıdır. ABŞ, Yaponiya, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya və Hollandiya nümayəndələrindən ibarət bir komissiya 19 fevral 1923-cü ildə toplaşaraq «Hava qaydaları» kimi adlandırılan və hava döyüşü ilə bağlı bir sıra prinsip və qaydaları təsbit ediblər. Bu qaydaların maraqlı dövlətlər tərəfindən bir müqavilə formasında qəbul edilməməsi ilə yanaşı, bəzi regional toqquşmalarda bu qaydalara tabe olan dövlətlərə də

rast gəlmək olar. Məsələn, 1937-ci il Yaponiya-Çin müharibəsinə Yaponiya bu qaydaları diqqətə alacağını bəyan edib.

Haaqa qaydalarına əsasən, havada silahlı toqquşmalarda da xəyanətkar üsullara baş vurmamaq və təyyarələr üzərində saxta işarələr yapışdırılmamaq gərəkdir (19-cu maddə). Hava bombardmanları ilə bağlı 22-25-ci maddələrə əsasən, mülki əhalini vahiməyə salmaq, döyüşməyənləri öldürmək və ya yaralamaq məqsədi ilə edilən hava bombardmanları qadağandır. Lakin yenə bu qaydalara əsasən, düşmənin hərbi təyyarəsinin yaxınlaşması ilə ən yaxın meydana eniş etməyən mülki təyyarəyə atəş açıla bilər. Bununla yanaşı, düşmən dövlətin suverenlik sahəsi daxilində və ya lap yaxınında və yaxud düşmənin quru və dəniz əməliyyat sahələrinin lap yaxınında olan mülki təyyarələrə də atəş açıla bilər.

Toqquşan dövlət tərəfindən ələ keçirilən düşmən təyyarə ekipajı silahlı qüvvələrə məxsusdursa, hərbi əsir hesab olunurlar. Silahlı qüvvələrin şəxsi heyətindən olmayanlar haqqında isə yenə də Haaqa qaydalarına əsasən vəziyyətlərinə görə tədbir görülür.

Hava döyüşündə xəstələrin, yaralıların və dənizdə qəzaya uğrayanların xilas edilməsi və onların sağlamlıqlarına qulluq haqqında 12 avqust 1949-cu il tarixli I Cenevrə müqaviləsinin 39 və 40-cı maddələrinin müddəaları tətbiq edilir.

Bitərəfli hüququ

Bitərəfli hüququ iki və ya ikidən çox dövlət arasında baş verən silahlı toqquşmaya bilavasitə və ya dolayısı yolla qarışmayan bir dövlətin vəziyyətidir. Münaqişədə olan dövlətlər arasında silahlı toqquşma hüququ ilə bağlı qaydaların tətbiqinə qarşı münaqişədə olan dövlətlərlə bitərəf dövlətlər arasında neytrallıqla bağlı hüquqi qaydalar tətbiq edilir.

Bitərəfli davamlı və müvəqqəti ola bildiyi kimi silahlı və silahsızda ola bilər

Daimi bitərəfli bir dövlətin digər dövlətlər tərəfindən siyasi müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün təminat altına alınması

əvəzində qanuni müdafiə xaricində toqquşma hüququndan və hərbi ittifaqlara qoşulma hüququndan imtina etməsi halıdır. Daimi neytral dövlət kimi İsveçrə, Avstriya və Türkmənistanı (BMT Baş Assambleyasının 12 dekabr 1995-ci il 50/80 sayılı qərarı ilə) göstərmək olar. Müvəqqəti bitərəflik baş verən toqquşmaya qoşulmayan dövlətin yalnız o toqquşma vəziyyəti ilə məhdud neytrallıq vəziyyətidir.

Silahlı bitərəflik daimi neytral bir dövlətin ehtimal olunan bir silahlı toqquşmada bitərəfliyini toqquşan dövlətlərə qarşı davam etdirmək üçün yayındırıcı amil kimi güclü silahlı qüvvələri hazır saxlaması vəziyyətidir. Qeyd edilən bu məqsəd üçün silahlı qüvvə saxlamayan daimi bitərəf dövlət eyni zamanda silahsız neytral dövlət vəziyyətindədir.

BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinə görə, BMT tərəfindən məcburi tədbirlər görülməsi qərarı qəbul edildiyi halda təşkilat üzvü olan dövlətlərin bitərəf qalması mümkün deyil. Ancaq Nizamnamənin 43-cü maddəsinə əsasən bu tədbirlərdə iştirak məcburiyyəti Təhlükəsizlik Şurasına üzv dövlətlərlə ayrı-ayrı hazırlayacağı xüsusi müqavilələrə bağlı olduğu üçün üzv dövlətlərin xüsusi vəziyyətləri diqqətə alınacaq. Bu halda, məsələn, İsveçrə kimi daimi neytral bir dövlətin hərbi tədbirlərdə iştirak etməməsi mümkün ola biləcək.

Bitərəflik bir silahlı toqquşma vəziyyətinin meydana gəldiyinin digər dövlətlər tərəfindən öyrənilməsi ilə başlayır. 1907-ci il Haaqa müqaviləsinə görə, silahlı toqquşma vəziyyətinə gələn dövlətlərin toqquşmanı digər dövlətlərə bildirməsindən sonra üçüncü dövlətlər bu münaqişədə bitərəf qalıb-qalmayacaqlarını öz baxışlarından qiymətləndirir və toqquşan tərəflərə bildirirlər.

Bitərəflik toqquşan dövlətlər arasında bu müharibə vəziyyətinin sona çatması ilə və ya neytral dövlətin bu münaqişəyə qoşulması ilə başa çatır.

Bitərəfliliklə bağlı hüquqlar və öhdəliklər

Neytrallıq vəziyyəti bitərəf dövlətlər və münaqişədə olan dövlətlər baxımından müxtəlif hüquqlar və öhdəliklər yaradır.

Bitərəf dövlətlər münaqişə dövlətləri arasında tərəf tutmadan bütün toqquşan dövlətlərə bərabər davranmağı öhdəyə götürürlər. Münaqişədə olan dövlətlər isə bitərəf dövlətlərin bu vəziyyətinə hörmət göstərmək və neytrallıqlarını pozan davranışlardan çəkinmək məcburiyyətindədirlər. 1907-ci il Haaqa müqaviləsinə görə, bitərəf dövlətlərin əraziləri toxunulmaz olub, həmin dövlətin bitərəfliyinə edilən hücumlara qarşı silahlı qüvvə tətbiq etməsi düşmənçilik hərəkəti hesab edilməz.

1907-ci il tarixli və V Haaqa müqaviləsinə görə bitərəf dövlətlər ərazilərində münaqişədə iştirak edən dövlətə yardım etmək üçün hərbi bölmələr yarada bilməz və hərbi toplanış məntəqələri açmağa bilməz.

Bitərəf dövlətlər münaqişə edən dövlətlərin xəstə və yaralıları istisna olmaqla silahlı qüvvələrinin öz ölkəsi ərazisindən keçməsinə icazə verməməyi öhdəyə götürüblər. Toqquşan dövlətlərdən biri münaqişə dövlətinə məxsus yaralıları bitərəf dövlətə gətirməsi halında neytral dövlət bunları müharibənin sonuna qədər qorumağı öhdəyə götürür.

Bitərəf dövlətlər münaqişə dövlətlərinə aid hərbi gəmilərin dəniz sərhədlərindən keçməsinə qadağan edib-etməməkdə azaddırlar. Dəniz münaqişələrində bitərəfliliklə bağlı 1907-ci il tarixli, 13 sayılı Haaqa müqaviləsinə görə, münaqişə edən dövlətlərə məxsus gəmiləri, bitərəf dövlətlərin icazəsi ilə bitərəf dövlət su sərhədlərindən keçərkən bu sulara silahlı qarşıdurmada olmamaqla yanaşı, bu su sərhədlərini düşmənçilik və toqquşma bazası kimi istifadə edə bilməzlər.

Toqquşan dövlətlərə məxsus təyyarələr, səhiyyə aviasiyası istisna olmaqla bitərəf dövlətin hava sərhədində uça bilməzdlər. Buna baxmayaraq, uçuşlar və bitərəf ölkəyə enmək və ya endirilmək məcburiyyətində qalsalar, bitərəf dövlətin onları həbs etməsi lazımdır.

Bitərəf dövlətlərin ərazisinin toqquşan dövlətlər tərəfindən bir informasiya mübadiləsi mərkəzi kimi istifadəsi neytrallığa ziddir.

Bitərəf dövlətlər toqquşan dövlətlərin hamısına eyni formada davranmaq şərti ilə limanlarını toqquşan dövlətlərin hərbi gəmilərinə açıb-açmamaq məsələsində azaddırlar. 13 sayılı müqavilə hərbi gəmilərin limanlarda qalma vaxtını 24 saata kimi təsbit etmiş, habelə olduqları müddətdə fəaliyyətlərilə bağlı bir sıra məhdudlaşdırmaları da müəyyən etmişdir.

Bitərəf dövlətlər toqquşan dövlətlərə qarşı ayrı-seçkilik etməmək şərti ilə sığınacaq imkanı verib-verməməkdə azaddırlar. V Haqqa müqaviləsinin şərtlərinə görə toqquşan dövlətlərin hərbi şəxsi heyəti bitərəf dövlətin ərazisinə sığındığı halda neytral dövlət tərəfindən onların silahlarının alınması və hamısının qəsb edilməsi lazımdır. Hərbi əsirlər bir neytral dövlətin ərazisinə sığınsa azadlıqlarına qovuşurlar.

Ticarət

Bitərəf dövlətlə toqquşan dövlət arasında ticarət sərbəstliyi üç məsələdə məhdudlaşdırılmışdır. Bunlar hərbi qaçaqmalçılıq, blokada və düşmənçilik yardımı məsələləridir.

Bitərəf dövlətin toqquşan dövlətə silahlı münaqişədə istifadə etməsi üçün verə biləcəyi mallar demək olan hərbi qaçaqmalçılıq qəti və şertə bağlı olmaqla iki cür olur. Silah və sursat bilavasitə silahlı münaqişədə istifadə ediləcək növdəndirsə qəti hərbi qaçaqmalçılıq mallarıdır. Silahlı toqquşma məqsədi ilə olduğu qədər sülh məqsədi ilə də istifadə edilə bilən əşya və maddələr isə şertə bağlı hərbi qaçaqmalçılıq hesab edilir. Hərbi qaçaqmalçılıq mallarına qarşı «Dənizdə zəbt və müsadirə» Qanununa görə tədbir görülür. Hər hansı bir gəminin blokada tətbiqi olmasına baxmayaraq blokada hissəsindəki dəniz sərhədinə girməsi və ya çıxması və ya buna cəhd etməsi blokadanın yarılməsi mənasına gəlir, ticarət məqsədli olsa da, ona icazə verilə bilməz. Belə bir halda, gəmi müsadirə edilir və zorla ələ keçirmə tətbiq edilir. Oxşar şəkildə pis hava şəraiti və başqa

ehtiyac ucbatından blokada altına alınmış yerə mütləq getmək məcburiyyətində qalan bir gəmi üçün blokadanın yarılması müzakirə mövzusu deyil.

Bitərəf dövlətlər və vətəndaşları tərəifndən bir toqquşan dövlətə beynəlxalq hüquqa zidd olaraq təmin edilən mühafizə və yardımlar digər münəqişə dövlətləri baxımından «düşmənçiliklə yardım» kimi qiymətləndirilir və neytrallığa ziddir.

Silahlı toqquşmalar və komandan məsuliyyəti

1949-cu il Cenevrə müqaviləsində tərəf olan dövlətlər bu müqavilələrlə müharibədə cinayətlərin qarşısını almağı da qəbul etmişlər. Hərbi əməliyyatda iştirak edən bütün qüvvələrin silahlı toqquşma hüququna uyğun hərəkət etmələrindən o qüvvələrin komandanları məsuldurlar.

Təlim və tətbiq

Müharibə hüququ qaydalarının bütün şəxsi heyətə öyrədilməsi mümkün olmadığı kimi, lazımsızdır da. Hərbi şəxsi heyətə hansı səviyyələrdə, hansı məlumatın veriləcəyi 1977-ci il ATƏM-in Varşava sammitində ümumi olaraq müəyyən edilmişdir və hər ölkə öz silahlı qüvvələrinin strukturuna görə bu cədvəli tətbiq edə bilər. Bununla belə, 5-6 dekabr 1994-cü il tarixində keçirilən ATƏT sammitində ölkələr və silahlı qüvvələr baxımından təsbit edilən Davranış Prinsipləri Göstəricisi (DPG) imzalanmış, 1 yanvar 1995-ci il tarixindən etibarən isə tətbiq edilib. Bu sənədlərdə şəxsi heyətin beynəlxalq insan hüquqları və silahlı toqquşmalarla bağlı təlim görməsi, hərbi imkanların səhvən və səlahiyyətləndirilməmiş formada istifadə edilməsinə qarşı tədbir görülməsi məqamları öz əksini tapıb.

Birgə qüvvələrlə əməliyyatda məsuliyyət

İndiki vaxtda, bir müqaviləyə əsaslanaraq bir ölkə silahlı qüvvələrinin digər xarici ölkədə yerləşdirilməsi və ya ölkəyə tabe etdirilməsi «çoxmillətli qüvvə» (multinational force) anlayışını ortaya çıxarıb. Çoxmillətli qüvvə, bir qayda olaraq, qəbul edən dövlət hüququna tabe olur, lakin qəti əməkdaşlıq üçün dəqiq qaydalara və qüvvələr statusu kimi xüsusi müqavilələrə ehtiyac duyulur. Bu çərçivədə ali və aşağı idarəetmə zənciri vəzifə sahəsi etibarını ilə silahlı toqquşma hüququnun tətbiq olunacağı hallarda idarəetmə üsulları mülki idarələrlə koordinasiya və səlahiyyət əsasları sayıla bilər.

Cəza məsuliyyəti

İnsanı əsgər kimi itaətkar və əmrə tabe yetişdirmək, sadəcə ölməyə və öldürməyə hazır və istəkli olmasını təmin etmək heç də təkcə yaxşı əsgər yetişdirmək deyil, eyni zamanda həmin şəxsin nəzarətini ələ keçirmək deməkdir. Fərdin güc tətbiq etmə potensialının önünü açıb bu potensialı azad buraxmaq nə qədər çətindir, onu komandaya tabe etdirmək də o qədər çətindir. Məhz bu narahtılıqla hər əsgərə çoxlu qayda qoyucu və məhdudlaşdırıcı texnikalar tətbiq edilərkən, bu qaydalara qismən və ya bütövlükdə tabe olmamaq meyli və niyyətləri başqa hər hansı bir qurumda olduğundan daha çox sərt və güzəştəz şəkildə tətbiq edilir.

Bununla yanaşı, «əmr» məsələsi ilə bağlı müəyyən qaydalar cinayət təşkil etmədiyi müddətdə hər hansı əmrin «mütləq itaət» məsuliyyəti ilə yerinə yetirilməsi baxımından hərbi təlimatda bu subyektin fərqli müəyyən edilməsi nəticəsini də doğurmuş, əmrin məsuliyyəti əmri verən şəxsə, aid edilib.

Hərbi qaydalar xaricində bu məsələdəki tətbiqlə bağlı beynəlxalq qaydaların Nürnberq Hərbi Məhkəməsi ilə ortaya qoyulduğu görünür. Hərbi Tribunal qərarlarında mənimsənilən

prinsiplər diqqətə alındığı zaman komandir aşağıdakı hallarda hərbi cinayətlərin işlənməsində şəxsən məsuldur:

1) törədilməsindən əvvəl və ya sonra müharibə cinayətini doğrudan da bilməsinə baxmayaraq cinayətin törədilməsinin qarşısını almaq üçün lazım olanı etməmişdirsə;

2) hərbi cinayəti törətməyi əmr etmişdirsə;

3) hərbi cinayəti bildiyi halda dayandırmaq üçün heç nə etməyibsə;

4) normal şəraitlərdə hərbi cinayəti bilməsi lazım olduğu halda dayandırmaq üçün tədbir görməyibsə.

İndiki dövrdə, yuxarılar/komandirlər baxımından deyil, rəsmi vəzifə daşıyan digər şəxsi heyət və siyasi məsuliyyətlilər baxımından da məsuliyyətlə bağlı yeniliklər aktuallığını qoruyur. Keçmiş Yuqoslaviyaya Beynəlxalq Məhkəmə tətbiqinin sonunda perspektivdə yeni qaydaların müəyyən edilməsi mövzuya daha da aydınlıq gətirib. Burada məsuliyyət yüksək rütbəli şəxsin cinayətin törədilməsində birbaşa yer almasından deyil, cinayətin qarşısının alınmasında etinasızlıq göstərməsindən, başqa sözlə, bilməsinə baxmayaraq, hərəkət etməkdən qaçınmasından qaynaqlanır.

BM isə cinayətlərlə bağlı cinayəti bilavasitə törədən, törədilməsi üçün əmr verən, cinayətin törədilməsini istəyən və həvəsləndirən, cinayətin törədilməsinə köməkçi və ya şərik olan və ya hər hansı formada cinayətin törədilməsində iştirak edən, genosid cinayəti ilə bağlı olaraq da bu cinayətdə bilavasitə iştirak edən və bunu ictimai rəyde şirnikləndirən şəxsləri mühakimə səlahiyyətinə malikdir.

XIII FƏSİL

BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏR VƏ TƏBLİĞAT

§1. Təbliğatın tərifı və inkişafı

Təbliğat fərdlər və qruplar vasitəsilə digər qrupların fikir, baxış və hərəkətlərini, informasiya vasitələrindən istifadə edərək, təbliğat aparın tərəfin məqsədlərinə uyğun şəkildə, dəyişdirməyə və ya nəzarətdə saxlamağa istiqamətlənmiş, düşünülmüş fəaliyyətdir. Bu baxımdan, bir aksiyanın təbliğat kimi qiymətləndirilməsi üçün fikir və baxışları nəzarətdə saxlamağa istiqamətlənmiş hərəkətin olması faktı lazımdır.

Kimball Yuanq təxminən buna oxşar bir tərifdən istifadə edir. Yuanqın qənaətinə görə isə təbliğat, fikir, baxış və dəyərləri nəzarətdə saxlamaq və son mərhələdə davranışları müəyyən olunmuş istiqamətdə dəyişdirmək məqsədilə əvvəldən planlaşdırılaraq və psixoloji metodları da özündə ehtifa edən sistematik bir sıra vasitə və simvollardan istifadə edilərək yürüdüln düşünölmüş bir fəaliyyətdir.

Təbliğat bəzi tərəfləri ilə iki baxışdan diplomatiyadan fərqlənir. Birincisi, diplomatiyada birbaşa hədəf digər hökumətlər və onların təmsilçiləri, təbliğatda isə digər ölkənin xalqlarıdır. İkincisi isə, təbliğatın milli maraqları həyata keçirmək baxımından daha çox eqoist tərkibə malik olmasıdır. Başqa sözlə, diplomatiyada qarşılıqlı toqquşan maraqların uyğunlaşdırılmasına cəhd müzakirə mövzusu olsa da, təbliğatda digər hökumətlə belə bir uzlaşma axtarışından bəhs etmək mümkün olmamaqla yanaşı, yalnız hadisəyə öz maraqları baxımından yanaşılır. Bu səbəblə də digər ölkələr tərəfindən müsbət qarşılanan bir hal deyil.

Beynəlxalq siyasi münasibətlərdə təbliğatdan istifadənin olduqca qədim tarixi keçmişı var. Müasir texnologiyanın inkişafı ilə rabitə və informasiya sahəsində əldə edilən səviyyə bu vasitənin xarici siyasətdə daha geniş və təsirli olaraq istifadəsini gündəmə gətirmişdir.

Təbliğət I Dünya müharibəsinə qədər əhəmiyyətli yerə malik deyildi. Halbuki ondan qabaq katolik kilsələri tərəfindən, xüsusilə dini məqsədlərlə təbliğatın aparılması mövcud olmuşdur. Lakin siyasi məqsədlər üçün əhatəli şəkildə təbliğatdan istifadə edən ilk dəfə Böyük Britaniya olmuşdur. İngilis hökuməti I Dünya müharibəsi zamanı təbliğatdan təşkilatlanmış şəkildə daxildə və xaricdə istifadə etmişdir. Baxmayaraq ki, həmin dövrdə digər dövlətlər tərəfindən təbliğatdan bu qədər geniş istifadə olunmurdu.

Təbliğatdan istifadə məsələsində əsas inkişaf iki müharibə arasındakı dövrdə totalitar və avtoritar rejimlərin yaranması ilə baş vermişdir. Həm Sovet İttifaqı, həm də faşist Almaniyası daha bahalı olan mexanizmləri dövrüyyəyə buraxmışlar və hətta, Qərbdəki demokratik ölkələr bunların qarşısında böyük çətinlik çəkmişlər. Xüsusilə 1917-ci ildə Rusiyada bolşevik rejiminin hakimiyyətə gəlməsi ilə təbliğət beynəlxalq münasibətlərdə mühüm amilə çevrilmişdir. Nasist və faşist rejimlər bolşevik Rusiyasını nümunə götürərək bu metodu totalitar rejimlərin daxili və xarici siyasətlərində vacib bir faktor kimi istifadə etmişlər. Lakin nasizmin və faşizmin səhnədən silinmiş olmasına baxmayaraq, müharibədən sonra təbliğət nəinki sona çatdı, əksinə daha da genişlənərək istifadə edildi. II Dünya müharibəsindən sonra təbliğət demək olar ki, diplomatiyanın yerini tutaraq «soyuq müharibə»nin ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş və Sovet ittifaqı və ABŞ öz müttəfiqlərini itirməmək və yeni müttəfiqlər qazanmaq məqsədilə təbliğata daha çox üstünlük vermişlər. Xüsusilə bloklardan xaricdə qalmağa çalışan dövlətlər təbliğatın əsas hədəfinə çevrildilər. Bu məqsədlərlə yaradılan ABŞ Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi (CIA) və Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Təbliğət Bürosuna büdcədən böyük həcmdə paylar ayrıldı. Silahsızlanma sahəsində olduğu kimi bu sahədə də digər ölkələrin imkanları məhdudlaşdırılmış şəkildə qaldığı üçün rəqabət apara bilmədilər.

Artıq bu gün insanların fikirlərini dəyişdirmək və bu yolla xarici siyasət üzərində öz milli maraqlarını təmin etmək yönündə

birbaşa təsir buraxmağı hədəfə alan təbliğat, hökumətlər tərəfindən geniş tətbiq edilir. Bu məqsədlə, həm öz ölkəsində, həm də digər ölkələrdə fəaliyyət göstərən peşəkar kadrlar yetişdirilir. Dövlətlər digər ölkələrin xalqlarına, o ölkədə yaşayan etnik və dini icmalara, iqtisadi və sosial cəhətdən özünü təcrid edilmiş hiss edən qruplara təsir göstərərək o ölkə üzərində təzyiq formalaşdırmağa çalışmaq və bunları lazım gələndə xarici siyasətdə sövdələşmə predmetinə çevirərək bəzi maraqlar əldə etməyə çalışmaqdadır.

Son nəticədə kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı təbliğat metodları kimi, təbliğat vasitələrini daha çox mürəkkəb hala salmışdır. Dövlətlər bir çox ölkəyə eyni anda bir çox dildən verilmiş yayan radio və televiziya vasitəsilə digər ölkələrdə yaşayan insanlara daha tez çatma və onlara təsiretmə üstünlüyünü əldə etmiş olur.

§2. Təbliğatın ünsürləri

Yuxarıda misal çəkilən təriflərdən başa düşüldüyü kimi, təbliğatda dörd ünsür var: 1) digərlərinin fikrlərini, baxışlarını və davranışlarını dəyişdirməyi qarşısına məqsəd qoyan təbliğatçılar; 2) təbliğatçının istifadə etdiyi yazılı, şifahi və ya hərəkət simvolları; 3) informasiya vasitələri və təbliğatın istiqəmləndirildiyi hədəf.

Bundan əvvəl, qeyd edildiyi kimi, Sovet İttifaqı və faşist Almaniyası sülh dövründə təbliğat proqramlarından sistematik şəkildə istifadə edən dövlətlər hesab edilirdilər. Bu dövlətlərin təbliğat proqramları intuisiya, sınaq və inqilabçı təcrübələrə arxalanırdı. Trotski, Lenin və Göbbels kimi məşhur liderlər öz şəxsi bacarıqları ilə təbliğatı uğurlu şəkildə tətbiq etdilər. Sovet təbliğatçıları hədəf kimi kütlələrin müəyyən təbəqəsini seçdilər. Məsələn, Cənubi Asiyada təhsilini Qərb ölkələrində almış şəxslərin əvəzinə kəndli təbəqəni hədəfə aldılar. Bununla yanaşı, Sovet təbliğatçıları təbliğatın hədəfi olan xüsusi qruplara və xalqlara görə fərqli üsullar tətbiq etməyi, buna uyğun ifadələrdən

istifadə etməyi də yaddan çıxarmadılar. Məsələn, bir ölkədə nəzərəçarpan sosial fərqlilik varsa, şəhər elitası ilə kənd ərazilərində yaşayanlar arasında əlaqə olduqca zəifdirsə və ölkədə yaşayan müxtəlif sinif və təbəqələrin mənimsədiyi simvollar və dəyərlər arasında ciddi fərqliliklər varsa, bu ölkədə tətbiq ediləcək təbliğat metodları və vasitələri də buna əsasən fərqlilikləri təqdim edirdi.

Bununla yanaşı, 1948-ci ildən etibarən Qərbdə də təbliğatdan istifadə məsələsində ciddi dəyişikliklər olmuşdur. Çünki diplomatiyada uğur əldə etməyin bir yolu da müdafiə edilən baxış və fikirlərin digər dövlətlərin və onların xalqlarının, yəni beynəlxalq aləmin dəstəklənməsini təmin etməkdir. Buna nail olmaq üçün ictimaiyyətə təsir etmək məqsədi ilə bir sıra psixoloji və elmi metodların istifadəsi vacibdir.

Bir çox ölkələrdə təbliğat səbəbindən medianın və ya informasiya vasitələrinin hökumətin nəzarətində olduğu məlumdur. Təbliğatın aparılması hökumətin nəzarətində deyilsə, o ölkənin təbliğat məsələsində uğur qazanması asan ola bilməz. ABŞ bu məsələdə nəzarəti geniş həcmdə özəl sektora verən dövlətlərdən biri olmaqla yanaşı, ilk dəfə müharibə vaxtı yaratdığı, dövlətə tabe olan təşkilatlarla təbliğat fəaliyyətini birbaşa özü aparmağa üstünlük vermişdir. Bu çərçivədə 1942-ci ildə biri Avropa, Asiya və Afrikaya hesablanmış şəkildə fəaliyyət göstərən Müharibə İnformasiya Ofisi (OWI), digəri Latın Amerikasında fəaliyyət göstərən Amerikalılararası Əlaqələrin Koordinatoru (CIAA) adı altında iki qurum yaradılmışdır. Əsl məqsədləri psixoloji müharibə olan bu qurumlar müharibə başa çatanda Trumen tərəfindən ləğv edilməklə yanaşı, çox keçməmiş 1945-ci ildə onların əvəzinə Müvəqqəti Beynəlxalq İnformasiya Xidməti (IIS) adı ilə Xarici İşlər Nazirliyinin (Dövlət Departamentinin) nəzarəti altında fəaliyyət göstərən yeni bir qurum yaradılaraq CIAA və OWI-nin fəaliyyətləri bu təşkilat vasitəsilə yürüdülməyə başlanmışdır. Bununla yanaşı, 1936-cı ildə Latın Amerikasını ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi məqsədilə Xarici İşlər Nazirliyi daxilində yaradılan Mədəni Əlaqələr Şöbəsi

bir müddət sonra ləğv edilərək, eyni fəaliyyətin yenə Xarici İşlər Nazirliyi tabeliyində 1946-cı ildə yaradılan Beynəlxalq İnformasiya və Mədəni Əlaqələr Ofisi (OIC) vasitəsilə həyata keçirilməsi davam etdirilmişdir. Konqresin maliyyə çatışmazlığı ilə əlaqədar Xarici İşlər Nazirliyi daxilində informasiya fəaliyyəti aparılmasını 1947-ci ildə qanunla qarşısını almasından sonra, bu dəfə 1948-ci ildə qəbul edilən yeni qanunla Konqres bu səlahiyyəti Xarici İşlər Nazirliyinə vermiş və bu işlər nəticəsində İnformasiya və Təhsil Bürosu (OEX) yaradılmışdır. Lakin sonradan bu təhsil və informasiya fəaliyyətinin ayrı-ayrı aparılması haqda qərar qəbul edilmiş və bu məqsədlərlə Beynəlxalq İnformasiya Bürosu (OII) və Təhsil Mübadiləsi Bürosu (OEX) fəaliyyətə keçirilmişdir. Bu qurumların mətbuat və media vasitəsilə aparılacaq təbliğat fəaliyyətlərini, bununla yanaşı, tətbiq olunacaq mədəni mübadilə proqramları və xaricdə Amerika kitabxanaları nəzdində aparılacaq fəaliyyətlər təşkil edilmişdir. Bundan sonrakı mərhələ, 1952-ci ildə Beynəlxalq İnformasiya İdarəsi (IIA) adı altında yeni bir təşkilatın formalaşması olsa da, bu təşkilat da Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində yaradıldığı üçün təbliğat fəaliyyətlərinin Xarici İşlər Nazirliyindən ayrı bir qurum tərəfindən yerinə yetirilməsini tələb edən Konqresin 1953-cü ildə qəbul etdiyi yeni bir qanunla ABŞ İnformasiya İdarəsi (USIA) yaradılmış və bu təşkilat IIA-nın funksiyalarının Xarici İşlər Nazirliyinin tövsiyə və direktivləri çərçivəsində aparılmasının daha məqsədəuyğun olacağı barədə qərar qəbul etmişdir. USIA-nın əsasən məqsədi digər ölkələrdəki ictimai rəyə ABŞ xarici siyasəti və maraqları yönündə təsir göstərmək və istiqamətləndirmək olduğu üçün fəaliyyətləri tərkibində digər ölkələrdə şəxsi əlaqələri genişləndirmək, radio verilişləri, kitabxana işləri, kitab çapı və yayımı həyata keçirmək, mətbuat və televiziya bu məqsədlər üçün istifadə etmək də var. USIA bu işləri aparmaq məqsədilə demək olar ki, hər bir ölkədə müxtəlif informasiya və təbliğat qurumları yaradır. USIA-nın xaricində nazirlik, daxilində İctimaiyyətlə Əlaqələr və Beynəlxalq Rabitə və İnformasiya idarələri də var. USIA-nın

işləri bu qurumlarla koordinasiya olaraq aparılır. USIA öz işlərini bir sıra mətbuat və yayım orqanı vasitəsilə aparır. Bunların arasında «Amerikanın səsi» (Voice of America: VOA) radiosu geniş bir yayım şəbəkəsi olan bir təşkilat kimi demək olar ki, hər ölkənin dilində verilişlər verir.

Böyük Britaniyaya gəlməyə, 1938-ci ildə xarici dildə təbliğat aparmaq məqsədilə yayım fəaliyyətinə başlayan Birləşmiş Krallıqda müharibə vaxtı İnformasiya Nazirliyi yaradılsa da, bu nazirlik 1946-cı ildə ləğv edilmişdir. Lakin sonradan buna təbliğat fəaliyyətlərinin formullasiası və tətbiq edilməsi rəhbərinin adı verilmiş və 1952-ci ildə yaradılmış **Drogheda** Komitəsi tərəfindən aparılmağa başlanmışdır. Bir təşkilat kimi çalışan komitə fəaliyyətlərini Xarici Əlaqələr, Millətlər Cəmiyyəti ilə Əlaqələr, Müstəmləkələrlə Əlaqələr, BBC və Britich Council kimi qurum və təşkilatların vasitəsilə həyata keçirirdi. Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən 1954-cü ildə parlamentə təqdim olunan hesabatda informasiya xidmətlərinin böyük dövlətlərin diplomatiyalarının mühüm vasitəsi olduğu, bunun bir hissəsinin özəl təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirilə biləcəyi, lakin hökumətin bu məsələdə görəcəyi işlərin də mühüm olduğu vurğulanaraq Birləşmiş Krallıq hökumətinin öz siyasətini xaricə çatdırma bilməsi üçün rəsmi bir təbliğat qurumuna ehtiyac olduğu qeyd edilmiş və Komitənin işləri bu əhatədə qiymətləndirilmişdi. Halbuki Komitə bir informasiya nazirliyinin yaradılması əvəzinə informasiya və təbliğat xidmətlərinin yenə eyni şəkildə, yarımüstəqil bir təşkilat tərəfindən koordinasiya edilməsi üzərində dayanmış və bu yöndə əvvəlcə Xarici İşlər Nazirliyinin nəzarəti altında işləyən bir koordinasiya komitəsi, sonra isə British Council, BBC və Mərkəzi İnformasiya İdarəsi kimi 3 əsas qurumdan ibarət Dənizhövzəsi İnformasiya İdarəsi (Overseas Information Service: OIS) yaradılmışdır. Bunlardan, xüsusilə iki mühüm təbliğat qurumu olan Britich Council və BBC əslində yarım rəsmi qurumlar kimi fəaliyyət göstərir. Bunlar hökumətdən davamlı olaraq maliyyə dəstəyi alır və Xarici İşlər Nazirliyinin tövsiyələri istiqamətində hərəkət etmək məcburiyyətindədir. Buna baxma-

yaraq yenə də digər hökumət qurumlarından bir çox yönləri ilə fərqlənirlər.

Digər tərəfdən, Fransa hökumətinin isə ən çox üstünlük verdikləri məsələ mədəni təbliğat olmuş və bu məqsədlə Xarici İşlər Nazirliyi çərçivəsində yürüdülmən və Fransanın xaricdəki nüfuz və imicini formalaşdırmağa istiqamətlənmiş fəaliyyətlər üçün hər vaxt çox yüksək həcmlili fondlar təsis edilmişdir. Ancaq Fransada Böyük Britaniya və ABŞ-dan fərqli olaraq təbliğatın vahid mərkəzdən idarə olunması əvəzinə bir çox nazirlik nəzdində ayrı-ayrı yürüdülməsinə üstünlük verilməklə yanaşı, tətbiq olunacaq siyasət məsələsindəki koordinasiya işini yenə də Xarici İşlər Nazirliyi yerinə yetirir. Bununla yanaşı, radio, televiziya və digər mətbuat xidmətləri məsələsində koordinasiya vəzifəsini İnformasiya Nazirliyi həyata keçirir.

Son nəticədə, II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə bir çox ölkənin təbliğat işlərinə əhəmiyyət verdiyini və dövlət orqanları və xarici işlər nazirliklərini yenidən təşkilatlandırmağa başladıklarını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bu hal, yalnız ABŞ, Böyük Britaniya və Fransa hökumətlərində deyil, digər dövlətlərdə də həyata keçirilmişdir.

Göründüyü kimi, təbliğatın əsas ünsürlərindən biri də təbliğatın istiqamətləndirildiyi hədəfdir. Bu hədəfin təbliğatın məqsədinə uyğun olaraq müəyyən edilməsi təbliğatın uğurlu olub-olmamasında təsirli olur. Beləliklə, beynəlxalq təbliğatın təşkilatçılığı baxımından 4 əsas hədəfdən söz açmaq mümkündür: 1) təbliğatın hədəfi təşkilatçısının öz xalqı; 2) dost dövlətlərin xalqları; 3) düşmən dövlətlərin xalqları; 4) bitərəf dövlətlərin xalqları.

Müasir dövrdə informasiya sahəsində baş verən mühüm dəyişikliklərə baxmayaraq, xarici mənbəyi olan xəbərlərə xalqın ehtimal olunandan daha az hissəsi maraq göstərir. Müxtəlif ölkələrdə aparılan araşdırmalara görə, xəbəralma mənbələrinin çox olduğu və savadlılıq səviyyəsinin yüksək olduğu ən inkişaf etmiş ölkələrdə belə əhalinin çox az hissəsi beynəlxalq əlaqələrlə maraqlanırlar. Lakin araşdırmalar bu vəziyyətdə belə informasiya-

nın əməllər və fikirlər üzərində olduqca təsirli olduğunu da ortaya çıxarmışdır. Bu təsir xüsusilə təbliğatçılara və onların fikirlərinə ciddi müqavimətin olmadığı hallarda özünü çox qəti formada göstərmişdir. Bu cür təbliğata hədəf olanlar məsələ haqqında dəqiq fikirlərə malik olmasalar, mövqə və fikirlərini təbliğat yolu ilə daha asan dəyişirlər.

Yenə bu çərçivədə araşdırmalar təbliğatın gənclər və beynəlxalq problemlərə maraq göstərməyən, ya da bunlara fəal şəkildə qoşulmayan şəxslər arasında daha təsirli olduğunu göstərir. Uzun müddətdə formalaşdırılmış ifrat inanclara malik olmadıqları üçün gənclər təlqinlərə daha açıqdırlar. Qrup və icmalar halında yaşayan insanların da təlqinlərə daha açıq olduqları və daha tez təsirə düşdükləri məlum həqiqətlər sırasındadır.

§3. Təbliğatın formaları

Təbliğat artıq bu gün ideoloji, iqtisadi, sosial və ya mədəni məqsədlər üçün aparıldığına görə bu inkişaf istər-istəməz təbliğatların da müxtəlif formalarda gündəmə çıxmasına imkan vermişdir. Bunları informatik təbliğat, psixoloji müharibə və mədəni təbliğat olmaqla 3 əsas hissəyə bölmək olar.

İnformasiya cəmiyyətlərarası əlaqələrin mühüm bir mənbəyidir. Ancaq bununla yanaşı, ondan təbliğat məqsədilə istifadə olunmadığını söyləmək olduqca çətindir. Əslində informasiya məfhumu daxilən təbliğatçı bir təsirə həmişə malikdir. Vaxtaşırı bitərəf görüntüyə malik olsa və ya bu cür təqdim edilməyə çalışılsa da, bu onun təbliğat məqsədi daşdığı həqiqətini dəyişdirmir. Daha çox onu hazırlayan və təqdim edən şəxsdən asılı olduğu üçün informasiyanın mütləq mənada bitərəf olacağını irəli sürmək olduqca çətindir. Müəllifinin məqsədi liə bağlı olmaqla yanaşı, informasiya çox vaxt psixoloji müharibənin bir hissəsi ola bilər. Dolayısı yolla dövlətlər informasiyanı müxtəlif formalarda milli maraqlarına zidd hesab edə bilərlər və ya onlardan milli maraqları yönündə istifadə edə bilərlər.

Digər tərəfdən informasiyanın hansı məqsədlə istifadə olunduğu dövlətə və ya ölkədə hakimiyyətdə olan hökumətə görə dəyişir. Məsələn, ABŞ-da Demokrat Partiyası hökuməti ilə Respublikaçılar Partiyası hökuməti arasında belə bu məsələdə böyük fərqlər mövcuddur. Eyni fərq Böyük Britaniyada Leyboristlər Partiyası hökuməti ilə Mühafizəkarlar Partiyası hökuməti arasında da var. Oxşar şəkildə informasiyadan istifadə məqsədi baxımından De Qol Fransasının 4-cü Respublika ilə eyni olduğunu söyləmək mümkün deyil. Bu fərqliliklər daha böyük həcməldə Qərb mediası ilə sosialist mediası arasında da müşahidə olunmuşdur. Məsələn, xəbəri təhrif etmə və bəzi informasiyaları gizlətməyin Qərb mediasına nisbətən sosialist ölkələrindəki mediada daha çox olduğu irəli sürülür.

Psixoloji müharibə məfhumu ideoloji, siyasi, iqtisadi və sosial sahələr kimi bir çox məsələdə aparılan təbliğatı da özündə əks etdirir. İnformasiyanın – psixoloji müharibədə istifadə edilən mühüm vasitə olması çox vaxt «psixoloji müharibə» ilə informasiya arasındakı fərqi müəyyənləşdirməyi çətinləşdirir. Lakin «psixoloji müharibə»nin ən mühüm xüsusiyyəti informasiyadan fərqli olaraq daha çox radikal xarakterə malik olmasıdır. Psixoloji müharibənin məqsədi hədəf ölkə xalqının hökumətə olan inamını qırmaq və ya öz dəyərlərindən uzaqlaşdırmaqdır. İstər soyuq müharibə, istərsə də müharibə vəziyyətində «psixoloji müharibə» aparılarkən kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə etməklə hədəf ölkənin mübarizə əzmini və qətiyyətini pozmağa cəhd edilir. İki ölkə arasındakı siyasi mübarizədə və ya toqquşmalarda diplomatiya, iqtisadi, silah və oxşar lazımi hər cür vasitə istifadə olunarkən «psixoloji müharibə» təbliğat başda olmaqla rəqibin mübarizə əzminin daha az xərc aparan yolla qırılması mənasına gəlir. Əslində təbliğat məfhumu ilə müharibə və sülh məfhumlarını bir birindən ayırmaq lazımdır. Bir nüvə müharibəsi mövcud olduğu halda artıq informasiyadan bəhs etmək mümkün olmadığı üçün psixoloji müharibə əsasən, «soyuq müharibə dövründə aktual olan məfhumdur.

Mövcud beynəlxalq əlaqələrdə təbliğat müəyyən mənada diplomatiyanın yerinə keçməyə çalışan bir metod kimi görülür. Ənənəvi Qərb diplomatları təbliğata çox müsbət yanaşmasalar da, əslində təbliğatla diplomatiyanı tam şəkildə bir-birindən ayırmaq asan deyil. Bu mənada ikisini bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Son nəticədə təbliğat kütləvi informasiya vasitələrindən istifadənin genişlənməsinə paralel olaraq inkişaf edən, diplomatik, iqtisadi və hərbi sanksiyalarla yanaşı istifadə olunan bu üsul siyasi prosesdə sürətlə öz yerini tapır. Lakin təbliğat formalarının daxilində ən az narahatlıq doğuran mədəni əlaqələr vasitəsilə aparılan təbliğatdır.

Mədəni əlaqələrin təbliğat məqsədi ilə istifadə edildiyi əslində bir çox şəxs tərəfindən başa düşülmədiyindən təbiiq son dərəcə asan olan bir üsuldur. Mədəni əlaqələrdən əsasən təbliğat məqsədilə istifadə olunması yeni bir hadisə deyil. I Dünya müharibəsi ərəfəsində Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya təkbaşına siyasət aparmasına baxmayaraq, ABŞ həyata keçirməyi nəzərdə tutduğu mədəni tədbirlərdə siyasi təsirlərini digər ölkələrə yaymağa cəhd etmişdir. Baxmayaraq ki, keçmişdən bu günə qədər mədəni əlaqələrlə, sənət və elmi tədbirlər vasitəsilə digər ölkələr üzərində təsirli olmaq və beynəlxalq nüfuz qazanmaq bütün dövlətlərin əsas məqsədləri arasında yer almaqda davam edir. Sovet və Çin hökumətləri də tətbiq etdikləri mədəni mübadilə proqramları çərçivəsində öz təsirlərini daha ucuz, lakin yüngül metodla yaymağa çalışıblar. Çünki sənət və mədəni tədbirlərin təbliğat məqsədi daşıyacağı bir çox şəxsin ağına gəlmədiyini üçün sosialist ölkələr bir çox ittihamlara beləcə, daha asan cavab vermək imkanı da tapmışlar.

Hətta rəsmi Kreml və Pekin rəhbərlikləri musiqi, balet, teatr və oxşar incəsənət sahələrində əlaqələri genişləndirmək məqsədilə Qərb ölkələri ilə belə bir sıra mədəni əlaqələrin mübadiləsi müqavilələri imzalayırdılar. Bu çərçivədə başda elm və texnologiya sahəsində olmaqla kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, infrastruktur, təhsil, sosial elmlər sahələrində ABŞ və SSRİ arasında mübadilə və araşdırma proqramları gündəlikdə olub.

Hərçənd bu mədəni mübadilə proqramlarının ən əhəmiyyətli tərəfi ittihamların aradan qaldırılmasına və əlaqələrin yaradılmasına kömək etməsi olmuşdur. Bununla yanaşı, bu yolla yaradılan əlaqələr zamanı baş verən ünsiyyətlərlə bir çox sahədə daha isti və yaxın münasibətlərin yaradılması və inkişaf etdirilməsinə gətirilib çıxarmışdır. Lakin Qərbin xarici siyasət üzrə mütəxəsisləri mədəni diplomatiyanı siyasi vasitə kimi əhəmiyyətli hesab etsələr də, təbliğat sahəsində yararlı bir metod kimi qəbul etmədiklərindən onun təsirinin şişirdilməməsinin lazım olduğunda israrlıdırlar.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Qərb ölkələrindən Fransa mədəni əlaqələr yolu ilə təbliğata üstünlük verən ölkələrin, demək olar ki, başında dayanır. Fransa bu məsələdə mediadan da istifadə etməyə xüsusi əhəmiyyət verən ölkələrdən biridir. Böyük Britaniyanın British Council vasitəsilə 1930-cu illərdən etibarən digər ölkələrdə geniş və açıq mədəni təbliğat fəaliyyəti göstərdiyi müşahidə edilir. Məqsədi mədəni əlaqələri inkişaf etdirmək və digər ölkələrdə Böyük Britaniyaya qarşı müsbət imic formalaşdırmaq olan British Council ingilis dili təhsili vermək başda olmaqla incəsənət, musiqi, elm və təhsil də daxil olmaqla sosial həyatın bir çox sahəsində fəaliyyət göstərərək digər ölkələrlə Böyük Britaniya arasındakı əlaqələrin inkişafını təmin etməyə çalışır. Eyni şəkildə SSRİ də xüsusilə 1925-ci illərdən etibarən yaratdığı bir çox qurumlarla digər ölkələrdə geniş mədəni təbliğat fəaliyyəti aparmışdır. 1925-ci ildə yaradılan Mədəni Əlaqələr naminə Birləşmiş İttifaq (VOKS) adlı bir təşkilatla turizm fəaliyyəti təşkil etməkdən müddətli veriliş və kitab yayımına qədər bir çox sahədə fəaliyyət apararaq digər ölkələrlə mədəni mübadilə çərçivəsində xüsusilə peyk ölkələrdə antikommunist təbliğata qarşı müsbət bir imic formalaşdırmağa çalışmışdır. Fəaliyyətlərini Kommunist Partiyasının və Mədəniyyət Nazirliyinin nəzarətində aparan təşkilatın əvəzinə 1957-ci ildə Digər Ölkələrlə Mədəni Əlaqələri Genişləndirmə üzrə Dövlət Komitəsi adı altında başqa bir qurum yaradılmışdır. Bundan əlavə, Ticarət İttifaqı Şurası, Ümumdünya Sülh Şurası,

Ümumdünya Demokratik Gənclər Federasiyası və Sovet Slavyan Komitəsi kimi bir çox təşkilatın nəzdində müxtəlif ölkələrdə beynəlxalq tələbə cəmiyyətləri formalaşdırılmışdır.

Hazırda bu proses dünyanın aparıcı ölkələri tərəfindən həyata keçirilməkdə davam etdirilir. İki əks ideoloji sistemdən birinin, kommunizmin sıradan çıxması, mədəni təbliğatın ideoloji müstəvidən dini müstəviyə doğru meyillənməsinə səbəb olmuşdur. Ona görə də, ayrı-ayrı ölkələr tərəfindən üçüncü dövlətlərdə bu işlə məşğul olan sekta və icmaların müdafiə olunması təəccüb doğurmamalıdır.

XIV FƏSİL

MÜASİR DÜNYADA BEYNƏLXALQ TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİ

Ş1. Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmini üzrə əsas nəzəri yanaşmalar

Beynəlxalq münasibətlərin nəzəriyyə və təcrübəsində beynəlxalq təhlükəsizliyə bilavasitə hərbi təhdidin olmaması kimi baxılırdı. Ənənəvi anlamda beynəlxalq təhlükəsizlik bir çox məsələdə bir-birini istisna edən iki cəhətdə nəzərə çarpdırılır. Birincisi, ilk növbədə özünün suverenliyini rəhbər tutmaqla dövlətin fiziki mövcudluğu və hüquqları, habelə beynəlxalq sistemdə özünü aparmaq imkanları ilə bağlıdır. Parktikada bu öz maraqları xeyrinə beynəlxalq təhlükəsizliyi pozmağa güclü stimül verir. İkinci cəhət hansısa siyasi məkan həddində dövlətlərarası münasibətlərdə sülhün təminatlı mühafizəsidir. Bu halda iştirakçıların cəhdlərindən başqa hansı obyektiv əsas sülhü qoruyacaq və uzun müddət ərzində necə təmin edəcək?

Dünyada fasiləsiz müharibələrdə bir neçə illik dinclik dövrü xoşbəxtlik, uzunmüddətli sülh isə əlçatmaz istək sayılırdı. Bu gün dünya cəmiyyəti qarşısında yeni vəzifələr dayanır ki, onların həllində səmərəli üsullar tapılmasa beynəlxalq təhlükəsizlik stabil və uzunmüddətli olmayacaq. Onlardan biri kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının qarşısının alınmasıdır. Bununla əlaqədar, əsas diqqəti öz nüvə silahlarını yaratmaları üçün zəmin hazırlayan və nüvə dövlətləri tərəfindən «kənar dövlətlər» adlandırılan ölkələr çəkir. Əgər bu ölkələr də nüvə silahı əldə edəcəklərsə, o halda regional, hətta qlobal səviyyədə qüvvələr balansının pozulması baş verəcək.

Beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə problemi olduqca aktualdır. Belə ki, atom elektrik stansiyalarına, kümyəvi müəssisələrə və oxşar digər obyektlərə qarşı terror aktları ciddi fəlakətlərə gətirib çıxara bilər.

Müasir dünyada təhlükəsizliyin təmin olunmasının iqtisadi və informasiya aspektləri daha böyük əhəmiyyət qazanır. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması şəraitində iqtisadi böhranlar bir neçə saat ərzində bir-birindən min kilometrərlə uzaqda yerləşən ölkələrin xalq təsərrüfatının işini poza bilər. İnformasiya ən vacib iqtisadi, siyasi və sosial ehtiyat olduğu üçün informasiya şəbəkələrinin fəaliyyətində dayanmanın ehtimal edilən nəticələrini təsəvvür etmək çətindir. Ekologiya, energetika və ərzaq kimi müasir dövrün həll edilməmiş qlobal problemləri də beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışını yeni tərkiblə tamamlayır.

Bütövlükdə, XX əsrdə beynəlxalq münasibətlər sistemində və beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində prinsipial olan yeni vəzifələrin həll ediləcəyi ictimai-siyasi şəraiti dəyişdi. Əgər əvvəl dövlətdə daxili və xarici olmaqla dəqiq iki yerə ayrılan fəaliyyət sahəsi var idisə, təhlükəsizlik müxtəlif üsullarla təmin olunurdusa, XX və XXI əsrlərin qovşağında bu aradan qalxdı. Əvvəl daxili sabitlik əldə etmiş dövlət özünü qoruyacağına tam əmin idi. Müasir dövrümüzdə beynəlxalq sfera prinsipcə, hər şeyi, daxili sabitliyə malik, hətta xarici aqressivlik əlaməti müəyyən edilməyən dövləti belə dağıda bilər (məsələn, dünya nüvə fəlakəti baş verdiyi halda «yolüstü» olaraq onlarca neytral dövlət məhv edilə bilər). Digər tərəfdən beynəlxalq sfera hər hansı səbəbdən digər vasitələrlə əlçatmaz olan dövlətin daxili təhlükəsizliyində güclü faktor ola bilər.

Beynəlxalq münasibətlər gələcəyə yol açmaqdan daha çox bəşəriyyətə keçmişdən qalan problemləri həll etməklə məşğuldur. Mövcudluq baxımından bu gün yalnız beynəlxalq təhlükəsizliyin əsası qoyulur. Beynəlxalq təhlükəsizliyin mövcudluğu müharibə və silahlı münaqişələrin yoxluğu, mümkün status-kvonun saxlanmaması və hərbi-strateji tarazlığın dəstəklənməsi ilə deyil, beynəlxalq cəmiyyətin bütövlükdə yetişmiş dəyişikliyi öncədən görmək və vaxtında həll etmək qabiliyyəti ilə müəyyən edilir.

Təhlükəsizliyin təmin olunması problemlərinə beynəlxalq rejimlərin nəzəri əsası ilə də yanaşmaq olur.

Bu və ya digər dövlətin hər hansı beynəlxalq təhlükəsizlik rejimində iştirakı milli təhlükəsizliyin təmin olunması maraqları başda olmaqla onun öz maraqları ilə müəyyən edilir. Beləliklə, milli təhlükəsizlik baza kateqoriyasında beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışının müəyyən edilməsi üçün başlanğıc nöqtəsi sayılır. Ənənəvi olaraq "milli təhlükəsizlik" deyiləndə şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyati əhəmiyyətə malik olan maraqlarının daxili və xarici təhdidlərdən qorunması başa düşülür. Təhlükəsizliyin mövcudluğu deyəndə bu dövlətə qarşı müharibənin, azad və müstəqil inkişafına xaricdən digər qəsd və təhdidin olmaması, onun ərazi bütövlüyünün qorunmasına və beynəlxalq münasibətlər sistemində tamhüquqlu üzv olmasına təminatın saxlanması başa düşülür. Təhlükəsizlik məsələsinə yanaşma zamanı siyasi və hərbi baxış daha çox nəzərə çarpdırılır ki, bu da müasir şəraitdə artıq kifayət etmir. Bu gün iqtisadi, ekoloji, humanitar və digər təhlükəsizliklər də az əhəmiyyət daşımır. Müvafiq olaraq qlobal və regional səviyyədə, məsələn, iqtisadi və ya ekoloji təhlükəsizlik rejimlərindən danışmaq olar.

Əgər təhlükəsizlik fenomenini ənənəvi hərbi-siyasi mənada götürsək, müasir dünyanın hər hansı regionu üçün üç əsas təhlükəsizlik rejimi modeli seçmək olar: ümumi təhlükəsizlik rejimi, kollektiv təhlükəsizlik rejimi, əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik rejimi.

Beynəlxalq *ümumi təhlükəsizlik rejimi* qarşıdurmadan könüllü şəkildə qarşılıqlı imtinanı nəzərdə tutur. Bu rejimin əsas prinsiplərini bu şəkildə adlandırmaq olar: 1) hərbi qüvvədən beynəlxalq münaqişələrin nizamlanmasının üsulu kimi istifadə və müstəsna olaraq özünümüdafiə məqsədi ilə tətbiqindən imtina; 2) digər dövlətlər üzərində hərbi üstünlük əldə etmək kimi ənənəvi strategiyadan imtina; 3) dövlətin təhlükəsizliyinin onun hərbi güc səviyyəsindən asılı olmamasını qəbul etmək; 4) ümumi təhlükəsizliyin baza prinsipləri əsasında silahlı qüvvələrin və silahların azaldılmasının qəbul edilməsi.

Ümumi təhlükəsizlik konsepsiyası beynəlxalq münasibətlərdə silahlı qüvvələrin rolu barədə köhnə təsəvvürlərin

perspektivsizliyi aydınlaşanda, xüsusilə nüvə silahının tətbiq edilməsinin mənasızlığı dərk edildiyi vaxt bərqərar oldu.

Kollektiv təhlükəsizlik ideyası uzaq keçmişə malik olsa da, öz praktiki təcəssümünü XX əsrdə tapdı. Kollektiv təhlükəsizlik ifadəsi altında dövlətlərarası əməkdaşlıq və sistemin hər hansı üzvünə qarşı hər hansı aqressiya aktının qalan digər bütün iştirakçılara qarşı aqressiya kimi qəbul edilməsi başa düşülür. Kollektiv təhlükəsizlik təkcə xaricə – mövcud dövlətlər sisteminə iştirak etməyənlərə qarşı deyil, öz öhdəliklərini pozaraq aqressiv aktlara yol verən həmin sistemin iştirakçılarna da istiqamətlənib. Kollektiv təhlükəsizlik sisteminin xüsusiyyəti sistemin hər bir üzvündən tələb olunan lazımı fəaliyyətin də daxil edildiyi müəyyən miqyasda universalıqla tamamlanır; lazım gəldiyi halda avtomatik şəkildə sanksiyaların tətbiqi; sistem üzvlərinin status-kvo və aqressiya anlamında və ona reaksiya verməyin gərəkliliyi məsələsində fikir ayrılıqlarının olmaması və s.

Lakin kollektiv təhlükəsizlik rejimi mütləq ideal rejim deyil. Onun müəyyən çatışmazlıqları var. Məsələn, «kollektiv fəaliyyət problemi» adlanan problem mövcuddur. Bu halda, kollektiv təhlükəsizlik rejiminin bəzi iştirakçıları rejimin özünün saxlanmasına töhfə vermədən bu iştirakçının üstünlüyündən istifadə etməyə çalışırlar. Kollektiv təhlükəsizlik sistemi tərəfindən qəbul edilən qərarçıxarma proseduru praktik olaraq aqressiya baş verdiyi halda ona qarşı cavab addımı atmağı ləngidir.

Kollektiv təhlükəsizlik rejiminin üstünlüyü, onun genişlənməsi və yeni dövlətlərin qəbulu bundan sonra işğalçılığı az inandırıcı edir və buna uyğun olaraq ümumi sabitliyi möhkəmləndirir.

Əgər kollektiv təhlükəsizlik sistemi çərçivəsində dövlətlər ümumi ehtimal olunan (və ya həqiqi) işğalçıya qarşı birləşsə, *əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik konsepsiyası* ümumi iştirak prinsipinə əsaslanır. Bu zaman, formal institutlar mütləq lazım gəlmir, qeyri-formal dialoqun saxlanması isə daha uyğun və effektivli olur.

Müasir Rusiya tədqiqatçısı V.Petrovski qeyd edir ki, bu konsepsiya «ümumi təhlükəsizlik konsepsiyası ilə bir çox cəhətdən oxşardır. Əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik əksər hallarda təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində dövlətlər arasında diplomatik əməkdaşlıq kimi müəyyən olunur. Ənənəvi qüvvələr balansı konsepsiyası əsasən dövlətin hərbi qarşındurma şəraitində ehtimal olunan fəaliyyətinə diqqət yetirir, təhlükəsizlik konsepsiyası əməkdaşlıq vasitəsilə önləyici diplomatiyanın rolunu və hərbi-siyasi etimad tədbirlərini, habelə təhlükəsizlik məsələləri üzrə daimi dövlətlərarası dialoq kanallarının yaradılmasını, məsələhətləşmə və qərar qəbulətmə mexanizmini nəzərə çarpdırır».

Əgər kollektiv təhlükəsizlik sistemi çərçivəsində dövlətlər ümumi işğalçıya qarşı bilərsə, əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik konsepsiyası ümumi iştirak prinsipinə əsaslanır. Bu halda ilk yerdə formal institutların varlığı deyil, qeyri-formal dialoqun aparılması çıxış edir.

§2. Beynəlxalq təhlükəsizliyin hərbi-siyasi aspektləri

Son onilliklərdə global səviyyədə ümumi sülh və təhlükəsizliyə ən böyük təhdidi kütləvi qırğın silahları, o cümlədən nüvə silahı təşkil edir. Hər nə qədər soyuq müharibənin başa çatmasından sonra nüvə silahının tətbiq edilməsi ilə, genişmiqyaslı hərbi münaqişələrin mümkünlüyü ehtimalı azalsa da, təhlükə belə bir silahın mövcudluğu faktının özündən törəyir. Nüvə təhlükəsizliyinin təmini mexanizmlərindən biri nüvə silahının yayılmaması üzrə mövcud rejimdir. Mövcud beynəlxalq rejim «Nüvə silahının yayılmaması haqqında» Müqavilədə əksini tapıb (NSYHM1968-ci il). Müqavilənin normaları öhdəlik yaradır:

- Nüvə silahına malik olan dövlət kimliyindən asılı olmayaraq nüvə sialihını və ya digər nüvə partalyıcı qurğularını və ona nəzarəti heç kimə verməməyi; nüvə silahına malik olmayan heç bir dövləti nüvə silahının, nüvə partalyıcı

qurğularının və ona nəzarətin əldə edilməsi üçün həvəsləndirməməyi;

- nüvə silahına malik olmayan dövlət kimdən olursa-olsun ötürülən nüvə silahını, nüvə partalyıcı qurğularını və ona nəzarəti qəbul etməməyi; hər hansı üsulla olursa-olsun nüvə silahını və nüvə partalyıcı qurğularını istehsal etməməyi və əldə etməməyi;

- nüvə enerjisindən sülh məqsədi ilə istifadəyə qoşulmaq istəyən qeyri-nüvə dövləti bu qoşulmanı təftiş aparan və hissəciklərə ayrılan materialları istifadə edən dövlətdən hesabat tələb edən MAQATE-nin vasitəsilə həyata keçirməlidir.

Hazırda dünyada nüvə silahının yayılması ilə bağlı dövlətləri 5 qrupa bölmək olar.

Birinci qrupa rəsmi olaraq nüvə dövləti kimi tanınmış, paralel olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü olan beş dövlət daxildir: ABŞ, Rusiya Federasiyası, ÇXR, Böyük Britaniya və Fransa. Bu dövlətlərin nüvə potensialı eyni səviyyədə deyil. Daha çox nüvə potensialına ABŞ və Rusiya malikdir. 1990-cı illərin sonunda ABŞ 7250 strateji nüvə döyüşbaşlığına, Rusiya Federasiyası isə 6200 strateji xarakterli nüvə döyüşbaşlığına malik idi. Bu dövlətlər nüvə silahını hədəfə çatdırmaq üçün müxtəlif cür vasitələrə malikdirlər: quruda və dənizdə (atom sualtı qayıqları daxil olmaqla) yerləşdirilən qitələrarası, ballistik raketlər, qanadlı raketlər və digərləri. ÇXR 1990-cı illərin ortalarında 435 nüvə döyüş başlığına malik idi. Çinin iqtisadi və texniki imkanları yaxın 20 ildə nüvə döyüş ehtiyatlarını təxminən min ədədə qədər artırmağa şərait yaradır və bu dünyadakı strateji hərbi balansı dəyişə bilər. Bunun doğrudan baş verməsi qlobal və regional səviyyədə beynəlxalq münasibətlərin inkişafından asılıdır. Böyük Britaniya və Fransa nisbətən daha az nüvə silahı ehtiyatına malikdir: Fransanın 450, Böyük Britaniyanın 185 ədəd nüvə döyüş başlığı var. Bu dövlətlər öz strateji potensiallarını artırmağa çalışmırlar, amma onu azaltmaq niyyətləri də görünür. Onlar bu mövqeylərini öz nüvə arsenallarının Rusiya və ABŞ-a nisbətən cüzi həcmdə olması ilə əsaslandırırırlar.

Rəsmi şəkildə nüvə dövləti kimi tanınan dövlətlərdə nüvə silahının varlığı dünyada ciddi təhlükə doğurmur. Ona görə ki, bu dövlətlərdə nüvə silahı ilə həddindən artıq ehtiyatlı davranmağın vacibliyini başa düşən və ona hərbi əməliyyatların aparılması üçün deyil, siyasəti həyata keçirmək üçün vasitə kimi baxan məsuliyyətli liderlər var. Problem ondan ibarətdir ki, ABŞ və RF-dəki nüvə silahı ehtiyatlarının böyük həcmdə olmasına baxmayaraq, onun yayılmaması rejiminin normalarına riayət etsələr də, Fransa və ÇXR-in NSYM-yə qoşulmamasıdır.

İkinci qrupa İsrail, Pakistan və Hindistan daxildir. İsrail nüvə silahına ən azı 1970-ci ildən malik olub və indiki vaxtda onun 200-ə qədər nüvə döyüşbaşlığı və onu 1000 km qədər atmaq üçün vasitələri var. İsrail bu prinsiplərə sadıqdır: nüvə silahını sınaqdan keçirməmək; onu ortaya çıxarmamaq və sayını təsdiq etməmək. Hindistan və Pakistanın nüvə silahını paralel olaraq sınaqdan keçirdiyi 1998-ci ildən sonra bu dövlətlərin de-fakto nüvə silahlarına malik olanların sırasına qatıldığı aydın oldu. İkinci qrupu təmsil edən dövlətlər daha çox təhlükə təşkil edirlər. Belə ki, onlar NSYM-ə daxil deyil, nüvə silahına münasibətdə qeyri-müəyyən statusa malikdirlər, habelə ümumilükdə götürəndə bu növ silahların yayılmaması rejimini sarsıdılar.

Mütəxəssislər hesab edirlər ki, perspektivdə daha böyük təhlükə üçüncü qrup – «kənar dövlətlər» adlandırılanlardan gələ bilər. Müxtəlif dövrlərdə bu qrupa Əlcəzair, Liviya, İran, İraq, Şimali və Cənubi Koreya və bir sıra digər dövlətlər daxil edilirdi. Son dövrlər vəziyyət dəyişdi. Bəzi ölkələr, məsələn, Cənubi Koreya, Əlcəzair, və Liviya nüvə silahının hazırlanması və istehsalı planlarından imtina etdi. İran, İraq və KXDR-i ABŞ prezidenti kiçik Corc Buş «şər üçbucağı» adlandıraraq müasir dünyanın təhlükəsizliyi və sabitliyi üçün əsas təhdid kimi göstərdi. Buna görə də, Birləşmiş Ştatlar bu dövlətlərə qarşı təzyiq göstərir, hətta beynəlxalq norma və qaydalardan yan keçərək güc tətbiq etməkdən çəkinmir. Lakin bu cür yanaşma özünə ciddi təhlükə yaradır, belə ki, «şər üçbucağı» ölkələri və digərləri kütləvi qırğın silahlarının hazırlanması cəhdlərini

intensivləşdirə bilər. Bununla yanaşı, əsaslandırılmamış və düşünülməmiş zorakılıq xüsusiyyətinə malik tədbirlər özü ilə tamamilə görünməmiş nəticələrə gətirib çıxara bilər. Belə ki, İraqa hərbi müdaxilə Səddam Hüseyn rejiminin kütləvi qırğın silahlarının mövcudluğu və sonuncunun könüllü şəkildə beynəlxalq müfəttişlərlə əməkdaşlıq etməməsi ilə əsaslandırılmışdı. Keçmişdə İraqda kütləvi qırğın silahının hazırlanması işləri aparılmış və hətta İraq vətəndaşlarına qarşı kimyəvi silah tətbiq olunmuşdu. Amma beynəlxalq sanksiya rejimi tətbiq olunduqdan sonra amerikalılar burada kütləvi qırğın silahlarının olması barədə sübutlar tapa bilmədilər. Hətta işğal dövründə də tapıb və təqdim edə bilmədilər. Hazırda İraqda və onun ətrafında vəziyyət nizamlanmamış qalır və yaxın vaxtda nizamlanacağı da şübhə doğurur.

Bu gün, dördüncü qrupa aid olan Əlcəzair, Argentina, Braziliya əvvəllər fəal olaraq nüvə tədqiqatları aparırdı və nüvə döyüş ehtiyatlarının yaradılmasına həqiqi mənada yaxınlaşmışdılar, amma belə planlardan imtina etdilər və nüvəsiz dövlətlər hüququ ilə NSYM-yə qoşuldular. Bu qrupa həm də keçmiş sovet respublikaları daxildir: Belarus, Qazaxıstan və Ukrayna. SSRİ-nin dağılmasının ilk illərində onların ərazisində Rusiya Federasiyasının himayəsinə keçən strateji nüvə qüvvələri qalırdı. Nüvə qüvvələrinin Rusiya ərazisinə köçürülməsi ilə bu dövlətlər nüvəsiz dövlətlər statusu qismində NSYM-yə daxil oldular. Dördüncü qrupda xüsusi yer Cənubi Afrika Respublikasına məxsusdur. Aparteid rejimi illərində İsraildə olduğu kimi CAR-da da nüvə silahı yaradılmışdı, lakin bu fakt etiraf olunmamışdı. Aparteid rejimindən imtina və zənci çoxluğun hakimiyyətə gəlməsi ilə nüvə silahı məhv edildi və CAR nüvəsiz dövlət kimi nüvə silahının yayılmaması rejiminin iştirakçısı oldu.

Nüvə silahını əldə etmək imkanlarına malik olan və əsaslandırılmamış şəkildə bundan imtina edən dördüncü və beşinci qrup dövlətlər bu gün nüvə silahının yayılmaması rejimində iştirak edirlər. Əksəriyyət ölkələr isə yuxarıda adıçəkilən qruplardan heç birinə daxil olmur və onlar nə nüvə

silahı yaratmaq imkanına, nə də məqsədinə malikdir. Buna baxmayaraq, beynəlxalq vəziyyətin dəyişməsi halında ayrı-ayrı regionlarda və ya bütövlükdə, dünyada nüvə silahı sferasında vəziyyətin dəyişməyəcəyinə təminat yoxdur.

Vaxtilə Q.Morqentaunun qabacadan gördüyü kimi, nəhəng nüvə dövlətləri silahlanma yarışını məntiqindən çıxış edərək nüvə silahını hər hansı düşünülmüş hərbi məqsədlər üçün lazım olduğundan daha artıq miqdarda yığmışdılar. Nüvə arsenalının sonrakı artırılmasının irrasional olduğu məlum olanda isə ABŞ və SSRİ silahların üzərində nəzarət və silahsızlandırma məsələləri üzrə danışıqlara başladılar. Hələ soyuq müharibə dövründə bu istiqamətdə müəyyən uğurlar əldə etmək mümkün olmuşdu. 1987 və 1990-cı illərdə imzalanan «Kiçik və uzaq mənzilli raketlərin ləğv edilməsi haqqında» müqavilələrə əsasən bu iki növ silahlar tamamilə ləğv edildi. «Strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılması haqqında» müqavilələr (SSM-1 və SSM-2) və «Strateji hücum silahlarının sonrakı azaldılması və məhdudlaşdırılması haqqında» müqavilələr (SHV-1 və SHV-2) hər iki nəhəng dövlətin nüvə arsenalının əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasını nəzərdə tuturdu. Düzdür, tam həcmdə əldə edilmiş razılıqların həyata keçirilməsi mümkün olmadı. Belə ki, götürülmüş öhdəliklərin qüvvəyə minməsi və yerinə yetirilməsi obyektiv və subyektiv xarakter daşıyan çətinliklər səbəbindən gərginləşdi.

Soyuq müharibə dövründə təhlükəsizliyin təmin olunması üçün böyük əhəmiyyət daşıyan sənəd 1972-ci ildə SSRİ və ABŞ arasında imzalanan «Raket əleyhinə müdafiə sistemlərinin məhdudlaşdırılması haqqında» Müqavilə (RƏM) idi. O iki dövlət tərəfindən digər tərəfin nüvə hücumundan tam müdafiəsini təmin edən vasitələrin yaradılması imkanlarını məhdudlaşdırırdı, bu isə qarşılıqlı təhdid balansına əsaslanan özünüsaxlama mexanizmini mühafizə edirdi. Soyuq müharibənin başa çatmasından sonra yeni şəraitdə artıq köhnəlmiş hesab edilən əvvəlki razılıqlara yenidən baxmaq barədə çağırışlar səslənməyə başladı. Əsasən RƏM müqaviləsinin taleyi ilə bağlı məsələ qoyulurdu. «İzqoy-

dövlətlər» (İran, KXDR və d.) tərəfindən təhdidlərin yaranması ilə əlaqədar nüvə başlıqlı raketlərinin fərdi qaydada buraxılması halında onu yaxalamaq qabiliyyətinə malik raket əleyhinə qeyri-strateji sistemin yaradılması planı elan edildi. Lakin belə bir sistemin yaradılması 1972-ci il müqaviləsinin müddəalarını pozmadan mümkün deyildi. ABŞ administrasiyası üçün raket əleyhinə qeyri-strateji sistemin yaradılması əsas prioritet hədəflərdən birinə çevrildi və birtərəfli qaydada RƏM müqaviləsindən çıxmaq haqda qərar qəbul edildi. Bu cür addımın atılmasının düzgünlüyü effektiv vasitələrin yaradılması imkanlarının «izqoy –dövlətlər» tərəfindən nüvə hücumundan yüz faizlik müdafiə təminatının sübut olunmamasına görə bir çox ekspertlər tərəfindən şübhə altına alınır. Üstəlik 1972-c il müqaviləsinin yerinə yetirilməməsi strateji sabitliyi pozur.

Əgər Amerika planı nəzərdə tutulan raket əleyhinə müdafiə sistemini asanlıqla aradan qaldırmaq üçün strateji potensiala malik Rusiyanın birbaşa hərbi təhlükəsizliyinə toxunmursa, Çinə görə vəziyyət bir qədər dəyişə bilər. Birinin Şərqi Asiya (RƏM TVD) ərazisində qurulması planlaşdırılan Amerikanın raket əleyhinə sisteminin həyata keçirilməsi qitə ölkəsi Çini strateji nüvə qüvvələrini artırmağa sövq edə, öz növbəsində digər dövlətlərin zəncirvari reaksiyasını yarada bilər. Bütün bunlar regional və global səviyyədə sabitlik və təhlükəsizlik üçün aşkar şəkildə mənfi nəticələr yaradır.

Bu plana qarşı etiraz edən Rusiya və ABŞ arasında kəskin diskussiya olub. Bu diskussiyaların nəticəsindən biri 1990-cı illərin ortalarından ləngiyən nüvə silahlarının azaldılması prosesinin aktivləşməsi oldu. 24 may 2002-ci ildə Rusiya və ABŞ prezidentləri tərəfindən «Strateji hücum potensiallarının azaldılması haqqında» müqavilə (MSHP) imzalandı, 1 iyul 2003-cü ildə isə ratifikasiya sənədlərinin dəyşdirilməsindən sonra qüvvəyə mindi. Bu müqaviləyə görə, Rusiya və ABŞ 12 dekabr 2012-ci il tarixdən qarşılıqlı razılıq əsasında onlara məxsus strateji nüvə döyüş atımlarının sayını təxminən 3 dəfə azaldacaq. Əgər SNV-1 müqaviləsi və hələ qüvvəyə minməyən SNV-2 nüvə

silahlarının triadasının konkret həddini nəzərdə tuturdusa, MSHP tərəflərə çeviklik imkanı verir: artıq onların özləri strateji qüvvələrinin tərkibi və strukturunun müəyyənləşdirməkdə azaddırlar. MSHP-də Rusiya ABŞ- öhdəlikləri ilə bağlı NSYM-nin VI maddəsinə istinad var (nüvə silahsızlandırılması və nüvə silahlanması yarışının dayandırılması tədbirləri ilə bağlı danışıqların keçirilməsi). Bununla belə, hüquqi cəhətdən hər iki dövlətin nüvənin yayılmaması üzrə bütün sistemin mühafizə olunması mövqeyi təsbit edilir. Müqavilənin müddəti başa çatana qədər tərəflərin onu nüvə döyüş atımlarının sayının yolverilən həddə azaldılması (hər dövlətə 1500-ə qədər) barədə yeni sazişlə dəyişməsi nəzərdə tutulur.

Nüvə silahından başqa kütləvi qırğın silahlarına kimyəvi və bakterioloji silahlar da aid edilir. Bu silahlar nüvə silahına nisbətən daha az məhvedici xüsusiyyətə malikdir. Belə silahlar tam qadağan olunub. 1972-ci ildən "Bakterioloji (bioloji) və toksiki silahların ehtiyatının yığılması, istehsalı, işlənməsinin qadağan olunması və məhv edilməsi haqqında" Konvensiya qüvvədədir.

Kimyəvi silahla mübarizə Brinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra başlayıb. 1925-ci ildə hərbi əməliyyatlar zamanı kimyəvi silaha istifadənin qadağan olunması haqqında Cenevrə protokolu imzalanıb. 1997-ci ildən kimyəvi silaha münasibətdə tətbiq olunan qadağa rejimi bakterioloji silaha da aid edilir. Bu rejiminin əsası "Kimyəvi silahın istehsalı, işlənməsi, yığılması və tətbiq edilməsinin qadağan olunması və məhv edilməsi" Konvensiyasıdır.

Eyni zamanda, şərtsiz şəkildə bütün dövlətlərin kimyəvi və bakterioloji silahlar sahəsində üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərə əməl edilməsinə nəzarət aktual siyasi problem olaraq qalır.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmini təkcə kütləvi qırğın silahlarına nəzarətlə əlaqəli deyil, adi silahların və silahlı qüvvələrin ixtisar edilməsi və məhdudlaşdırılması ilə də bağlıdır. Bu istiqamətdə Avropa qitəsinin ölkələri daha qabağa gedib. Avropanın tarixi sonsuz silahlı münaqişələr tarixidir; XX əsrdə

məhz burada iki dünya müharibəsi başlanıb. XX əsrin ikinci yarısında iki nəhəng dövlət və onların rəhbərlik etdiyi bloklar da ilk növbədə Avropa qitəsində həyata keçirilir və onun maraqlarına toxunurdu. Nəhəng hərbi kontingentlər və böyük həcmdə hərbi texnika toplandığı üçün Avropanın mərkəzində uzun müddət genişmiqyaslı hərbi münaqişələrin baş verməsi təhlükəsi qalmaqda idi. Qarşılıqlı inamsızlıq və gərginlik dövlətlər arasında təhlükəli münaqişə vəziyyəti törənməsini kəskinləşdirə bilərdi. Bu vəziyyət 1975-ci ildə Helsinkidə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin keçirilməsindən sonra dəyişməyə başladı. Helsinki müşavirəsindən sonra etimadın formalaşması tədbirlərinin hazırlanması və mərhələli şəkildə həyata keçirilməsi hərbi təhlükə səviyyəsinin bir neçə dəfə aşağı salınmasına kömək etdi.

Buna paralel olaraq Avropa qitəsində adi silahlı qüvvələrin və silahların ixtisarını əhatə edən sazişin hazırlanması prosesi başladı. Danışıqlar çətin idi və düz 15 ilə qədər uzandı. Yalnız 1990-cı ildə Vyanada «Avropada adi silahlı qüvvələr haqqında» Müqavilə (AASQM) imzalandı. Bu müqavilə iştirakçı dövlətlər tərəfindən xeyli dərəcədə quru qoşunlarının ixtisarını, tank, zirehli maşın, artilleriya sistemlərinin, təyyarə və vertolyotların sayının azaldılmasını nəzərdə tuturdu. Avropanın şimalında və cənubunda «cinah» adlanan məhdudlaşdırılma tətbiq edildi. Bu müqavilə NATO və Varşava müqaviləsi kimi iki bir-birinə qarşı dayanan hərbi blokun mövcudluğundan yaranmışdı. Ancaq müqavilənin imzalanması anında vəziyyət dəyişməyə başlamışdı. Varşava Müqaviləsi təşkilatı dağılmağa başlamışdı və bir ildən sonra öz mövcudluğunu dayandırdı. Sonra Sovet İttifaqı parçalandı, onun Şərqi Avropadakı keçmiş müttəfiqləri isə Şimali Atlantika paktına (NATO-ya) qoşulmaq istəklərini nümayiş etdirdilər.

Digər geosiyasi dəyişiklərlə birlikdə NATO-nun genişlənməsi Rusiyanı Avropa regionunda hərbi təhlükəsizlik məsələsinə yenidən baxmağa məcbur etdi. Adi silahlı qüvvələrlə bağlı müqavilə əvvəlki formasında milli təhlükəsizlik sahəsində Rusiyanın maraqlarına cavab vermirdi. Məsələn, «cinah»

məhdudlaşdırılması mühüm dərəcədə Leninqrad və Şimali Qafqaz hərbi dairələrinə təsir edirdi və Şimali Qafqaz hərbi dairəsi yeni şəraitdə sərhədyanı sayılırdı. Bununla yanaşı, Şimali Qafqaz dairəsi münəqişələrin gücləndiyi zonada yerləşir və hər hansı təhlükəyə, o cümlədən terrorizmə qarşı hərəkət etmək üçün lazım qədər qüvvə və vasitəyə ehtiyac var. Buna görə də, Rusiya Federasiyasını 1990-cı illərin əvvəllərində yeni şəraitdə AASQM-nin adaptasiyası işlərini genişləndirdi. Hər şeydən öncə söhbət «cinah» məhdudlaşdırılmasından gedirdi. 1996 və 1999-cu illərdə qəbul edilən qərarlara əsasən, «cinah zonası» adlanan sahə Rusiya ərazisində mühüm dərəcədə azaldıldı, bu zonada silah və hərbi texnikanın icazə verilən miqdarı artırıldı. Rusiyaya ehtiyac yarandığı halda cənub regionlarında – yüksək təhlükəlik bölgələrində hərbi qruplaşmalarını artırmaq hüququ təsbit edildi.

19 noyabr 1999-cu ildə İstanbulda AASQM-nin adaptasiyası haqqında saziş imzalandı. Müqavilənin yeni variantının əsas fərqi blok prinsiplərindən imtinadır. Hər bir ayrı dövlətin ərazisində qoşun və texnikanın say həddi nəzərdə tutulur ki, bu da hər hansı strateji istiqamətdə güclü qruplaşma yaradılmasının, habelə ayrı dövlətlərin hərbi gücünü genişləndirməsinin qarşısını almalıdır. Müqavilənin yeni variantı NATO-nun genişlənməsi faktını nəzərə alaraq blokun hərbi potensialının ixtisara məruz qalmalı olduğunu, Rusiyanın potensialının isə əvvəlki kimi qalacağını nəzərdə tutur. Həmçinin, Rusiyanın nizami hissələrində hərbi texnikasının sayını artırmaq imkanı yaranır. Adaptasiya olunmuş AASQM bəzi çatışmazlıqlardan xali olmasa da, o Rusiya Federasiyası da daxil olmaqla bütün iştirakçıların maraqlarına cavab verir.

Lakin əldə olunmuş razılığın təcrübədə reallaşdırılması bir sıra çətinliklərlə üzləşir. 2004-cü ildə NATO-nun genişlənməsinin yeni dalğası Latviya, Litva, Estoniya və Sloveniya məsələsini ortaya çıxardı. Belə ki, müqavilə iştirakçısı olmayan bu dövlətlərin Şimali Atlantika Alyansına daxil olması AASQM-nin qeydiyyatına düşməyən qoşun və texnikanın toplaşdığı «boz zona»nın yaranması təhlükəsini ortaya çıxarır. Rusiya-NATO

Şurası çərçivəsində aparılan danışıqlar nəticəsində mübahisəli məsələləri həll etmək mümkün olub. Lakin problemlər də var.

Hərbi qarşılıqlı sənədlərinin aşağı salınması ilə bağlı Avropa təcrübəsi dünyanın digər regionlarında geniş tətbiqini tapmayıb. Demək olar ki, yeganə istisna Rusiya, Çin və Orta Asiyanın keçmiş sovet respublikaları arasında keçmiş SSRİ və Çinin sərhədi boyunca yerləşdirilmiş hərbi texnika və qoşunların geri çəkilməsi və ixtisar edilməsi barədə sazişin imzalanmasıdır.

Lokal və regional münaqişələrdən yaranan təhdidin, beynəlxalq terrorizm təhlükəsinin artması ilə əlaqədar silah ticarətinə nəzarət problemi öz aktuallığını saxlayır. Bir tərəfdən, Rusiya Federasiyası da daxil olmaqla silah ticarəti bir çox dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətində mühüm istiqaməti əks etdirir. Digər tərəfdən silah üzərində nəzarətin olmaması halında bu silahlar qeyri-qanuni silahlı birləşmələrin və terrorçu qrupların əlinə keçə bilər və keçir. Bu problem diqqət tələb edir və onun həlli müasir dünyada hərbi təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə kömək edəcək.

XV FƏSİL

BEYNƏLXALQ MÜNAQIŞƏLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

§1. Beynəlxalq münaqişə

Geniş mənada münaqişə (mübahisə) tərəflər arasında hüquq və maraqlarla bağlı əks-fikir və niyyətlərin olmasını bildirməkdir. Beynəlxalq münaqişələr Beynəlxalq Daimi Məhkəməsinin Bozqurd-Lotus məhkəmə işində: «iki dövlət arasında hüquqi və ya maddi bir məsələ ilə bağlı fikir ayrılığı hüquqi mövqe və ya maraqlar arasında bir əksilik və ya münaqişə» formasında izah edilir. Tətbiq olunan beynəlxalq hüquqi münaqişələr uzun müddət yalnız dövlətlər arasında münaqişələr kimi müzakirə edilib. Lakin beynəlxalq cəmiyyətin strukturundakı dəyişiklik səbəbindən bəzi hallarda ticarət tərəfdaşlıqları, xüsusi hüquqi şəxslərlə dövlətlər və ya beynəlxalq təşkilatlar arasında münaqişələr də beynəlxalq səviyyədə münaqişələri təşkil edir.

Beynəlxalq nəzəriyyədə münaqişələrin məzmununa uyğun olaraq hüquqi münaqişələr və siyasi münaqişələr formasına ayırmaq olar. Hüquqi münaqişələr bir hüquqi qaydaların tətbiq edilməsi və ya izah olunması səbəbi ilə yaranan münaqişələr, siyasi münaqişələr isə beynəlxalq hüququn tənzimləmədiyi bir sahədə yaranan, ya da həyati maraqları ilə bağlı olmasına əsaslanaraq tərəflərdən birinin qüvvədə olan beynəlxalq hüquq qaydasını rədd etməsi və ya dəyişdirilməsini tələb etməsi səbəbindən ortaya çıxan münaqişələr olaraq izah edilir. Yalnız bu bölgüdən çıxış edərək hüquqi münaqişələrin məhkəmə yoluna, siyasi münaqişələrin məhkəmədən kənar yollara təqdim olunmasını müşahidə etmək olar. Nəticədə münaqişələri tam şəkildə götürdükdə beynəlxalq hüquqi şəxslər arasında münaqişələr və beynəlxalq hüquqi şəxslərlə xüsusi hüquqi şəxslər arasındakı münaqişələr kimi ayırmaq daha məqsədəuyğun olar.

Mövzu baxımından burada daha çox dövlətlər arasındakı münaqişələrə yer veriləcək.

Millətlər Cəmiyyətinin Nizamnaməsinin 13-cü və 15-ci maddələri ilə ilk dəfə üzv dövlətlər gücə baş vurmazdan əvvəl münaqişələri sülh yolları ilə həll etmək öhdəliklərini götürüblər. Lakin BMT müqaviləsinin 2.4 maddəsi ilə güc tətbiqinin bir neçə qaydadan kənar qadağan edilməsi və 2.3 maddəsi ilə üzv dövlətlərin münaqişələrin sülh yolu ilə həll etməsi prinsipinin tətbiq edilməsi nəticəsində dövlətlər arasındakı münaqişələrin sülh yolu ilə həlli hüquqi baxımdan məcburi bir qayda halına çevrilib. BMT Nizamnaməsinin 2.4-cü maddəsindəki müstəsna hal Nizamnamənin 51-ci maddəsində əksini tapan «özünü-müdafiə» hüququdur. BMT Nizamnaməsinin VII fəslində yer alan maddələrdə Təhlükəsizlik Şurasının «sülhə təhlükə, onun pozulması və ya hücum hərəkəti halında» bu vəziyyəti aradan qaldırmaq məqsədi ilə baş vurulacaq məcburi tədbirləri qeyd edilib.

Münaqişələrin həlli yolları

BMT Nizamnaməsinin qeyd olunan müddəaları və tətbiq olunan beynəlxalq hüquq araşdırıldığı zaman münaqişələrin həlli yolları üçün təklif olunan metodlar təbii ki, sülhməramlı metodlardır. Lakin indiyə qədər tətbiq olunan metodların uğurlu olmaması halında istifadə ediləcək məcburi metodlar da mövcuddur. Lakin münaqişələrin həlli üçün baş vurulacaq metodlar bunlarla da məhdudlaşmır və mütləq bir formanın tapılıb tətbiq olunması lazımdır. Siyasət elminin və diplomatiyanın təqdim etdiyi variantlar tərəflərin problemi həllətmə iradələrinin məhsuldarlığı ilə daha çox fərqli üsullar tapmalarını mümkün edir. Məsələn, 1973-1974-cü illərdə ABŞ dövlət katibi Henri Kissincer tərəfindən tətbiq edilən «çoxtərəfli diplomatiya» və Kipr probleminin həlli prosesində Denktaş və Klerides arasında aparılan «birbaşa danışıqlar» metodu ənənəvi metodlardan fərqli metod idi. Məqsəd münaqişələrin toqquşmaya, müharibəyə

çevrilmədən həllidir. Bu əhatədə araşdırılacaq metodlar «başlıca» həll yollarıdır.

BMT Nizamnaməsinin 33.1-ci maddəsi (VI Fəsil) üzv dövlətlərə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təhdid edə bilən münaqişələrin sülh yolu ilə həlli lazım gəldiyini qeyd etdikdən sonra başlıca həll yolları kimi bunları sayır: danışıqlar, təhqiqat, vasitəçilik, yaxınlaşdırma, hakimlik, məhkəmə, regional təşkilatlara və müqavilələrə əsaslanma və ya tərəflərin seçəcəkləri başqa sülh yolları. Bu çərçivədə sözügedən metodları diplomatik və ya siyasi həll yollarına (məhkəmədən kənar) və məhkəmə ilə həll yollarına bölmək olar.

§2. Münaqişələrin məhkəmədən kənar yollarla həlli

İndiki dövrdə müraciət edilən məhkəmədən kənar və ya siyasi və diplomatik həll yolları – danışıqlar, dostanə münasibət, vasitəçilik, tədqiqat-təhqiqat və mövqelərin yaxınlaşdırılmasıdır.

Danışıqlar

Beynəlxalq hüquqda texniki termin kimi danışıqlar və ya diplomatik danışıqlar iki və ya çox tərəf arasında səlahiyyətli şəxslərin şifahi və yazılı şəkildə bir məsələni, bir niyyəti, münaqişəni, tutulacaq mövqeni, həyata keçirilən cəhdi və imzalanmalı olan müqavilənin birlikdə araşdırılması və müzakirə olunmasıdır. Danışıqlar ikitərəfli ola biləcəyi kimi ikidən çox tərəfi olan məsələlərdə çoxtərəfli də ola bilər. Danışıqlarda yalnız tərəflərin iştirakı ən çox rastlanan metod olmaqla yanaşı, bəzi danışıqlarda müşahidəçi kimi üçüncü tərəflərin də iştirakına rast gəlinir. Lakin son vəziyyətdə tərəflərin razılığı məcburidir. Çoxtərəfli danışıqlara, ümumiyyətlə, konfrans və ya konqres adı verilir.

Danışıqlar şifahi olmaqla yanaşı, məktub, nota, memorandum kimi yazılı formada da olan metodlarla da davam etdirilə bilər. Danışıqlar xarici işlər nazirliklərinin səlahiyyətli əməkdaşları ilə

digər dövlətin və ya dövlətlərin diplomatik nümayəndələri və dövlət başçıları, baş nazirlər və xarici işlər nazirləri arasında keçirilə bilər. Diplomatik danışıqlardan sonra münaqişə həll edilə bilər, dondurula bilər və ya dalana dirənə bilər. Tərəflərdən birinin mövqeyi digər başçaları tərəfindən qəbul edilə bilər və ya tərəflər edəcəkləri güzəştlərlə fərqli bir mövqedə uzlaşa bilərlər.

Xoşməramlı təşəbbüs

Bu metoddə aralarında münaqişə olan dövlətlərin bu münaqişəni həll etmək üçün bəzi səbələrlə danışıqlara başlamamaları və problemi öz aralarında həll etməyə yanaşmamaları və ya aralarındakı danışıqlar üçün digər bir dövlət və ya dövlətlərin, habelə beynəlxalq təşkilatın xeyirxah təşəbbüsünə ehtiyac duymaları lazım gəlir. Belə təşəbbüs üçün münaqişə tərəflərinin üçüncü bir dövlətə (dövlətlərə) və ya orqanlara müraciət edəcəkləri ilə yanaşı, üçüncü bir dövlətin (dövlətlərin) və ya orqanların belə bir təkliflə münaqişə tərəflərinə müraciət etməsi də mümkündür.

Belə bir təşəbbüs dövlətlərin daxili işlərinə qarışmaq səviyyəsində olmayıb, bilavasitə beynəlxalq hüququn tanıdığı hüquqdur. Dorstluq naminə sülhün təmin olunması məqsədi ilə belə bir təşəbbüsün göstərilməsi də dostluğa zidd deyil.

Dostanə təşəbbüs fəaliyyətinin rəsmən başlaması tərəflərin bu məsələdə razılıqlarının alınması ilə həyata keçirilməklə və tərəflərin razılığı sona çatanda dostanə təşəbbüsün də sona çatması ilə yekunlaşır. Əks halda bir müqavilə olmadıqca tərəflər dostanə təşəbbüs təkliflərini qəbul və ya rədd etmək hüququna malikdirlər.

Xoşməramlı təşəbbüsdə qarşıya qoyulan məqsəd münaqişəyə cəlb olunmuş dövlətlər arasında əlverişli mühit yaradaraq danışıqlar imkanı hazırlamaq, maraqlı tərəfləri görüşdürüb danışıqlara cəlb etməkdir. Doktrinada mənimsənilən üstünlük təşkil edən istiqamətə görə dostanə təşəbbüsdə üçüncü tərəfin münaqişənin əsasına qarışmaması və onunla bağlı təkliflər

verməməsi, yalnız tərəflərin danışıqlarını təmin etməsi və asanlaşdırması vəzifəsi olduğu qəbul edilir. Tətbiqetmədə gücünə və təsirinə görə dostanə təşəbbüs göstərən üçüncü tərəflərin bu səlahiyyətlərini artırıdqları, tərəflərə müxtəlif təkliflər təqdim etdikləri, hətta münaqişə tərəflərinin etirazı olmadığı halda onların razılıqlarını üstüörtülü şəkildə əldə etdikləri müşahidə edilir. BMT Nizamnaməsi çərçivəsində beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təhdid edən münaqişələrlə bağlı olaraq Təhlükəsizlik Şurasının müdaxiləsi nəticəsində, əsasən BMT baş katibinin xoşməramlı təşəbbüsü ilə səlahiyyətləndirildiyinə rast gəlmək olar. Məsələn, baş katibin Kiprdəki icmalar arasında danışıqlardakı vəzifəsi bu səviyyədədir.

Vasitəçilik

Doktrinadakı ümumi qaydaya görə vasitəçilik üçüncü bir dövlətin, beynəlxalq təşkilatın və nadir hallarda xüsusi şəxsin münaqişələrdə tərəf olan dövlətlərin danışıqlar aparmalarında və münaqişələrin həllində kömək etməklə danışıqlarda özünün də iştirakı ilə xidmətlərini təklif etməsidir. Vasitəçilikdə də dostanə təşəbbüsdəki kimi, üçüncü şəxsin münaqişə tərəflərinə təkliflərini təqdim etməsi bilavasitə və ya münaqişə tərəflərinin müraciəti ilə mümkündür. Burada vasitəçilik vəzifəsinin başlaması və sona çatması münaqişə tərəflərinin razılığına bağlıdır. Münaqişə tərəflərinin qabaqcadan qəbul edəcəkləri bir müqavilə ilə vasitəçiliyi məcburi bir metoda çevirmələri imkanı da var. Vasitəçilikdə dostanə təşəbbüsdən fərqli olaraq üçüncü şəxsin danışıqlarda iştirakı və tərəflərə əsas məsələ ilə bağlı təkliflər təqdim etməsi variantı da var. Ancaq burada da həm niyyətə bağlı, həm də məcburi vasitəçilik olmaqla bu təkliflər həlledici qüvvəyə malik deyil. Bəzi müqavilələrdə vasitəçilik metoduna əl atılması açıq şəkildə təklif oluna bilər. Tarixi baxımdan bu vəziyyətə misal olaraq Orsmanlı İmperiyasının ilk dəfə beynəlxalq hüquqdan istifadə edəcəyini qəbul edən 1856-cı il Paris müqaviləsinin 8-ci maddəsində Avropa dövlətləri ilə

Osmanlı İmperiyası arasında münaqişələrdə güc tətbiqetməyə əl atmadan qabaq vasitəçilikdən istifadə edilməsi ilkin şərtinin qəbul edilməsidir. Dünyada ilk dəfə «**şəbəkə diplomatiyası**» (Shuttle diplomacy) kimi ədəbiyyata daxil olan vasitəçilik diplomatiyası konsepsiyası ABŞ dövlət katibi Henri Kissincer tərəfindən 1973-1974-cü illər Yaxın Şərq münaqişəsi zamanı Dəməşq Qahirə və Qüds arasında davamlı şəkildə gedib-gəlmək, müzakirələr aparmaq və tərəflərə münaqişələri sülh yolu ilə həll etmələri ilə bağlı təkliflər gətirmək şəklində həyata keçirilib. Yenə Kipr problemi ilə bağlı BMT baş katibinin vaxtaşırı nizamasalma təklifləri ilə tərəfləri yaxınlaşdırma cəhdlərini və sonuncu olaraq «Annan planı» nı da bu çərçivədə qiymətləndirmək olar.

Dostanə təşəbbüslə vasitəçilik arasında mühüm fərq təşəbbüsün həcmindədir. Dostanə təşəbbüs göstərən üçüncü tərəf münaqişə dövlətlərini bir yerə yığmaqla kifayətlənir, danışıqlarda iştirak etmir. Vasitəçilikdə üçüncü tərəf danışıqlarda iştirak edir, tərəflərə qəbul etmələri məcburi olmayan həll yolları da təklif edir.

Tədqiqat-təhqiqat

Münaqişələrin həllində rast gəlinən çətinliklərdən biri də tərəflərin hadisələrin maddi elementləri məsələsində toqquşan fikirlər, müddəalar irəli sürmələridir. Bir razılığa gəlmək üçün əvvəlcə münaqişəyə səbəb olan hadisələrin, vəziyyətin nə olduğuna aydınlıq gətirmək və dəqiq müəyyənləşdirməyə ehtiyac olduğu, bu həll edildikdən sonra da münaqişələrin daha asan həll oluna biləcəyi inamı ilə tədqiqat-təhqiqat aparılması metoduna əl atılır. Bu da, təhqiqat komissiyasının yaradılması ilə həyata keçirilə bilər. Bu metoddan münaqişələrin həllində müstəqil bir metod kimi deyil, həlli asanlaşdırma biləcək bir metod kimi istifadə edilir. Yaradılacaq komissiyanın vəzifəsi hadisənin maddi cəhətləri ilə bağlı olaraq bitərəf təhqiqat aparmaq, təhqiqatın nəticələrini problemlə bağlı həll yolu təklif etmədən bir hesabatda qeyd etməkdir. Tədqiqat-təhqiqat metodu ilə bağlı ümumi olaraq

beynəlxalq təşkilatlarda qərar qəbul etmək üçün lazımı məlumatların təmin edilməsi, bir müqavilənin tətbiqində öhdəliklərin yerinə yetirilib-yetirilməməsinin müəyyənləşdirilməsi və bir münaqişədə həll tapmaq üçün maddi elementlərin ortaya çıxarılması məqsədi daşıyır.

Beynəlxalq təhqiqat komissiyası metodu 29 iyul 1899-cu il tarixli I Haaqa müqaviləsində nəzərdə tutulmuş, 18 oktyabr 1907-ci il II Haaqa müqaviləsində inkişaf etdirilmişdir. Tədqiqat-təhqiqat komissiyalarına Millətlər Liqası və BMT çərçivəsində də müraciət edildiyi müşahidə edilir. Həm 1899-cu il və 1907-ci il Haaqa müqavilələrinə görə, həm də 1913-1914-cü illərdə ABŞ-ın dövlət katibi olmuş V.J.Brayan dövründə müxtəlif dövlətlərlə imzalanmış və nəzəriyyədə «Brayan müqavilələri» kimi adlandırılan müqavilələrə əsasən, bu komissiyaların 5 nəfərdən ibarət formalaşması nəzərdə tutulur. Hər bir tərəf iki nəfəri təyin etdikdən sonra bu 4 nəfər 5-ci komissiya üzvünü seçir.

Uzlaşdırma (kompromisə getmə)

Uzlaşdırma termini ümumi mənada bütün diplomatik və ya siyasi sülhməramlı həll yollarını əhatə edir. Təhqiqat komissiyaları prinsip kimi, yalnız münaqişələrin maddi elementlərini təsbit etməklə kifayətlənsə də, uzlaşdırma komissiyaları münaqişənin həlli üçün təkliflər də verə bilərlər. Kompromis komissiyalarının necə formalaşdırılacağı, vəzifələri, səlahiyyətləri və tətbiq edəcəkləri metod və əsaslar uzlaşdırma sazişlərində açıq şəkildə göstərilir, beləliklə münaqişəyə tərəf olan dövlətlərin ifadələrini əks etdirir. Tərəflər bu təklifləri qəbul etmək məcburiyyətində deyillər. Tərəflərin uzlaşdırma komissiyası hesabatlarının hansı hüquqi təsir doğuracaqlarını qərarlaşdırmaları mümkündür.

Kompromis metodunun işlənməyə başlaması ümumiyyətlə, bir münaqişə yaranmasından və üstündən müəyyən bir müddət keçdikdən sonra münaqişə ilə bağlı başqa bir həll yolunun təqdim olunmadığı təqdirdə həyata keçirilməkdədir. Bu gözləmə müddəti əslində danışıqlarla həll yolunun axtarılmasına ayrılmış olub,

tətbiqetmədə iki, üç və ya 6 aylıq bir müddətdir. Qeyd edlən müddət başa çatdıqdan sonra əgər məcburi bir kompromis metodu nəzərdə tutulursa, metodun işləməsi birtərəf bir müraciətlə həyata keçə bilər.

§3. Münaqişələrin məhkəmə yolu ilə həlli

Beynəlxalq münaqişələrin məhkəmə yolları ilə həlli arbitraj və beynəlxalq məhkəmələri əhatə edir. Bu metod münaqişələrin həllində hüquqi qaydaların tətbiqi, bir başqa sözlə nizamlanmada hüququn əsas götürülməsi və tərəflərin bütövləşdirici xüsusiyyəti ilə digər metodlardan ayrılmaqdadır.

Hələ də tətbiq olunan beynəlxalq hüquqda məhkəmədən kənar yollara əlatma məsələsində də tərəflərin iradəsi əsasdır. Başqa sözlə tərəfləri münaqişələrini məhkəmə yolu ilə həllə məcbur edən ümumi hüquqi qayda yoxdur.

Beynəlxalq arbitraj

Geniş mənada arbitraj qəbul edəcəyi qərarın qəti olacağı üçünücü şəxs və ya orqana təqdim edilməsini ifadə edir.

Arbitrajda tətbiq olunan qaydalar hüquq qaydaları olmaqla yanaşı, məqsədəuyğun və dostanə həll və ya siyasi həlli özündə əks etdirən qaydalar da ola bilər.

Arbitrajın dar mənada başa düşülməsi halında isə münaqişənin hüquqi qaydalara uyğun həll edilməsi üçün hakimlərin hüquqşünas olması nəzərdə tutulur. Məsələn, 1907-ci il Haaqa müqaviləsinin 37-ci maddəsində hakimlik «dövlətlər arasındakı münaqişələrin, dövlətin özünün seçəcəkləri hakimlərlə və hüquqa uyğun olaraq həll edilməsi» kimi izah edilir.

Beynəlxalq arbitrajın əsası eramızdan əvvəl 3100-cü illərdə Şumer dövlətlərindən Laqaş və Umma arasında hazırlandığı güman edilən sülh müqaviləsinə gedib çıxır. Müqavilyə görə, tərəflər arasındakı sərhəd mübahisələrini üçüncü bir dövlətin mühakiməsinə götürməyi qəbul ediblər. Arbitrajla bağlı

qaydaların yığılaraq qanuniləşdirilməsi isə yalnız 1899-cu il və 1907-ci il Haaqa konfranslarında həyata keçirilib.

Millətlər Cəmiyyəti dövründə global səviyyədə ilk məcburi arbitrajı nəzərdə tutan 1928-ci il Cenevrə Ümumi Arbitraj müqaviləsinin qəbul edilməsidir. Yəni bu dövrdə bir çox dövlət və Türkiyə ikili arbitraj müqavilələri imzalayıblar. BMT dövründə də arbitraj əhəmiyyətini qorumuş, 1928-ci il müqaviləsi BMT Baş Assambleyasının 1949-cu il tarixli qərarı ilə müasirləşdirilərək dövlətlərin təsdiqinə təqdim edilmişdir. Bu çərçivədə ATƏT və AİB kimi təşkilatların da üzv dövlətlərlə təşkilat arasındakı münaqişələrdə arbitraja müraciət ediləcəyi ilə bağlı düzəlişlər aparılıb.

Tərəflərin əvvəldən hazırladıqları bir müqavilə ilə müəyyən məsələləri və ya yaranan biləcək hər hansı bir münaqişəni arbitraja verə biləcəkləri məsələsində razılığa gələ biləcəkləri ilə yanaşı, münaqişənin yaranmasından sonra da arbitraj müqaviləsi imzalayaraq arbitraja müraciət etmələri mümkündür. Birinci halda məcburi arbitrajdan, ikinci halda isə istəyə uyğun arbitrajdan söhbət gedir.

Bir beynəlxalq arbitraj orqanı tərəflərin razılığına görə tək bir hakimdən yaradıla biləcəyi kimi, bir neçə hakimdən ibarət arbitraj komissiyası və ya arbitraj məhkəməsi formasında da ola bilər. Arbitraj orqanları problemə görə, yalnız bir münaqişəyə baxmaq üçün xüsusi (**ad hoc**) arbitraj məhkəmə formasında yaradıla biləcəyi kimi, müəyyən bir müddət üçün və ya müddətsiz olaraq bir çox münaqişəyə baxmaq üçün daimi arbitraj orqanı formasında da yaradıla bilər.

Tək arbitr əksər hallarda papa, kral, dövlət başçısı kimi siyasi xadimlər olur. Lakin məsələnin mütəxəssisə ehtiyac yaratmasına bağlı olaraq tək arbitrin hüquq mütəxəssisləri arasından seçilməsi nümunələrinə də tez-tez rast gəlinir. Tək arbitrin təyin olunmasını, ümumiyyətlə, tərəflər bilavasitə həyata keçirirlər. Birdən çox arbitrdən formalaşması nəzərdə tutulan arbitraj orqanları əksər hallarda üç və ya beş hakimdən ibarət olduğu müşahidə edilir. 1899 və 1907-ci il Haaqa müqavilələrində

nəzərdə tutulan Daimi Arbitraj Məhkəməsində tərəflər məhkəməyə çıxaracaqları mübahisə üçün daha əvvəldən Daimi Arbitraj Məhkəməsi Bürosuna bildirdikləri ən çox dörd hakim namizəd arasından müəyyən edəcəkləri hakimi namizəd olaraq təyin edə bilirlər.

Tərəflərin hazırlayacaqları arbitraj müqavilələrində yer verilməsi vacib olan məqamlar 1907-ci il Haaqa müqaviləsinin 51 və 52-ci maddələrində bu cür qeyd olunur: «münaqişənin mövzusu, hakimlərin təyin edilməsi üçün qoyulan müddət, yazılı və şifahi müdafiə ilə bağlı şərtlər, arbitraj xərclərinin ödənilməsində tərəflərin ödəyəcəyi avans, hakimlərin təyinatı metodu, arbitraj məhkəməsinin səlahiyyətləri, məhkəmənin yeri, istifadə olunacaq dillər və lazım olan digər şərtlər».

1907-ci il Haaqa müqaviləsinin 37.2 maddəsinə görə metoda uyğun olaraq verilmiş arbitraj qərarları tərəflər üçün mütləqdir.

Beynəlxalq məhkəmələr

Beynəlxalq münaqişələrin məhkəmə yolu ilə həlli həm arbitraj, həm də beynəlxalq məhkəmələri əhatə edir. Beynəlxalq məhkəmələri beynəlxalq arbitrajdan ayıran başlıca üç məqam mövcuddur:

1) beynəlxalq arbitrajın **ad hoc** (xüsusi) və ya müəyyən müddətlər üçün müvəqqəti olaraq yaradılmasından fərqli olaraq beynəlxalq məhkəmələr ümumiyyətlə, daimi mühakimə orqanlarıdır.

2) Beynəlxalq arbitraj məhkəmələrinin üzvlərini münaqişə tərəfləri seçsə də, beynəlxalq məhkəmələrin üzvləri münaqişə tərəflərinin deyil, qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş üsullara görə, əksər hallarda beynəlxalq bir təşkilatın orqanları tərəfindən seçilir.

3) Beynəlxalq arbitraj məhkəmələrinin daxili qaydalarını münaqişənin tərəfləri müəyyən edir, ancaq beynəlxalq məhkəmələrin daxili qaydaları əvvəlcədən müəyyənləşdirilir və münaqişə tərəflərinin iradəsi ilə dəyişdirilə bilməz.

İlk qlobal dövlətlərarası məhkəmə Millətlər Cəmiyyətinin Nizamnaməsinin 14-cü maddəsinə görə yaradılan Beynəlxalq Daimi Məhkəməsidir. Bu məhkəməni BMT-nin nəzdində yaradılan Beynəlxalq Məhkəmə əvəz etmişdir. Beynəlxalq Məhkəmənin yaradılmasından sonra bir çox başqa beynəlxalq məhkəmələr də yaradılmış, bu məhkəmələrin bir hissəsi məhdud mühakimə işlərinə baxmaq səlahiyyətinə malik olmuş, bir hissəsi də regional beynəlxalq təşkilatlar nəzdində vəzifələrini davam edirlər. Bunlara misal olaraq, Əmək Təşkilatı İdarəetmə Məhkəməsi, BMT İdarəetmə Məhkəməsi, Keçmiş Yuqoslaviya Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi, Ruanda Beynəlxalq Məhkəməsi, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi, Beynəlxalq Dəniz Hüququ Məhkəməsi, Avropa Birlikləri Məhkəməsi və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsini qeyd etmək olar.

Beynəlxalq Məhkəmə BMT Nizamnaməsinin 92-ci maddəsinə görə təşkilatın başlıca orqanıdır. 93-cü maddəyə görə, təşkilatın bütün üzvləri Beynəlxalq Məhkəmə Statutuna tabedirlər. BMT ilə bağlı fəsilə qeyd olunduğu kimi, Məhkəmə Baş Assambleyası və Təhlükəsizlik Şurasının keçirdiyi ayrı-ayrı seçkilər nəticəsində əksər səsrlə seçilən 15 müstəqil hakimdən ibarət olur. Hakim namizədlər Baş katib tərəfindən fərqli mədəniyyətlərin, fərqli hüquqi sistemlərin təmsilçiləri olmaları nəzərə alınaraq ölkələrində ən ali ədliyyə orqanlarında vəzifə almaq şərtlərini təmin edən beynəlxalq hüquq sahəsində peşəkar şəxslər arasından seçilərək səsvermə üçün Baş Assambleyaya və Təhlükəsizlik Şurasına təqdim olunurlar. Məhkəmədə eyni mənşədən birdən çox hakimin olmayacağı 3-cü maddədə öz əksini tapmışdır. Məhkəmə Statutunun 13-cü maddəsinə əsasən hakimlərin səlahiyyət müddətləri 9 ildir. Hakimlərin yenidən seçilmələri mümkündür. Hakimlər səlahiyyətləri müddətində diplomatik toxunulmazlıq və immunitətlərdən faydalanırlar (19-cu maddə). 15-ci maddəyə görə bir hakimin vəzifə başında ölməsi və ya vəzifədən çıxması halında bu hakimin yerinə seçilən hakim çıxan və ya ölən hakimin səlahiyyət müddətini başa vurur. Hakimlərin səlahiyyətlərinə xitam verilə bilməz. Lakin 18-ci maddəyə

əsasən, digər hakimlərin yekdilliklə qərar qəbul etmələri halında bir hakimin vəzifədən uzaqlaşdırılması mümkündür.

Məhkəmə Statutunun 16-cı maddəsinə əsasən onlar vəzifələrindən başqa hər hansı işlə məşğul ola, siyasi fəaliyyət göstərə bilməzlər, habelə məhkəmə qarşısına gələn hər bir məhkəmə işində məsləhətçilik və vəkillik edə bilməzlər. Daha əvvəl milli və beynəlxalq bir mühakimə orqanında və ya təhqiqat komissiyasında vəzifə aldıkları məsələlərlə bağlı problemin həllində iştirak edə bilməzlər. Bunadan başqa, bir hakim bir çox səbəblərlə bir məhkəmə işində iştirak etməyəcəyini fikirləşirsə, bunu məhkəmə sədrinə bildirərək işdən imtina edə bilər (24-cü maddə). Məsələn, Egey dəniz sərhədləri məhkəməsində yaponiyalı hakim S.Oda bir dövr ərzində bu məsələ ilə bağlı Türkiyə hökumətinə yazılı rəy verdiyi üçün məhkəmədən çəkilib. Bununla yanaşı, BM sədri bu cür xüsusi səbəblərə əsaslanaraq bir hakimin müəyyən bir məhkəmə işindən imtina etməyi tələb etmə hüququna malikdir (24.2-ci maddə).

Statutun 34-cü maddəsinə əsasən, yalnız dövlətlərin Beynəlxalq Məhkəmə qarşısında iclas səlahiyyəti var. Məhkəmənin mühakimə səlahiyyəti isə tərəflərin razılığı ilə bağlıdır. Digər ifadə ilə dövlətlər aralarındakı münaqişələri məhkəməyə təqdim etməyi qəbul edərlərsə, Məhkəmə bu münaqişəyə baxa bilər. Bu halda tərəflər bir təhkimnamə ilə Məhkəməyə müraciət etməlidirlər (36.1-ci maddə). Təhkimnamədə tərəflərin münaqişənin mövzusunun və tərəflərin Məhkəmədən hansı qərarları tələb etdiklərini bildirməsi lazımdır. Dövlətlər ikili və çoxtərəfli müqavilələrlə bütün münaqişələr üçün Məhkəmənin mühakimə səlahiyyətini qabaqcadan məcburi olaraq qəbul edə bilərlər. Dövlətlərin birtərəfli bəyanatla məhkəmənin mühakimə səlahiyyətini bir sıra mövzularla bağlı, qabaqcadan məcburi olaraq qəbuletmə imkanları var. Bu hallar istisna olmaqla bir dövlətin BM-ə müraciəti ilə digər dövlətin tərəf olmağı qəbul etməsi (forum prorogatum) metodu ilə də dövlətlər Məhkəməni səlahiyyətli hesab edə bilər.

Bir münəqişə Məhkəməyə gəlib çıxdığı halda məhkəmədə tərəflərin və ya birinin mənşəyindən hakim olması halında dövlətin mənşəyindən olan hakim həmin iclasda iştirak edə bilər. Məhkəmədə mənşəyindən hakim olmayan tərəf və ya tərəflər sadəcə o məhkəmə işinə xas olmaqla xüsusi (ad hoc) hakim təyin edə bilərlər.

Xüsusi hakimin onu təyin edən dövlətin mənşəyindən olması məcburiyyəti yoxdur.

Beynəlxalq Məhkəmə iki cür səlahiyyətlə təmin edilib: Dövlətlərarası məhkəmələrdə qətiləşdirici qərar qəbul etmə səlahiyyəti və BMT orqanları ilə bəzi beynəlxalq təşkilatların müraciətləri əsasında məsləhətvermə səlahiyyəti.

BM-nin əsas vəzifəsi dövlətlər tərəfindən təqdim olunan münəqişələri beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq həll etməkdir. Münəqişələrin beynəlxalq hüququn mənəbləri çərçivəsində həlli əsas prinsip olmaqla yanaşı, Statutun 38.2 maddəsinə görə tərəflərin açıq şəkildə razılıqları alınmaq şərti ilə Məhkəmənin «məqsədəuyğunluq» (ex aequo et bono) prinsiplərinə görə də qərar qəbul edə bilər.

BM qarşısında dövlətlərdən başqa qurumların məhkəmə tərəfi olmaması səbəbindən Məhkəmə Statutun 65-ci maddəsinə əsasən BMT orqanlarına və beynəlxalq ixisaslaşmış qurumlarla məsləhətləşmə rəyi «verə bilər». Bu ifadədən başa düşüldüyü kimi, Məhkəmənin məsləhət rəyi verməsi məcburi deyil.

§4. Güc tətbiq etmə

BMT Nizamnaməsinin 2.4-cü maddəsinə görə beynəlxalq münasibətlərdə qüvvə tətbiq etmə və ya güc tətbiq etmə ilə hədələmə «Təşkilatın üzvləri, beynəlxalq münasibətlərdə istər hər hansı başqa dövlətin ərazi tüövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı, istərsə də BMT-nin məqsədləri ilə üst-üstə düşməyən hər hansı halda hədə və güc tətbiq etməkdən çəkinirlər» ifadəsi ilə açıq şəkildə qadağan edilmişdir. Bununla yanaşı, BMT Nizamnaməsi özünümüdafiə səbəbilə və 94-cü

maddə çərçivəsində güc tətbiq ediləcəyi ilə bağlı qaydaları da müəyyən edib.

4.1. Özünümüdafiə

BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində qeyd edilir ki, «Bu müqavilənin heç bir müddəası BMT üzvlərindən birinin sialhlı hücumu məruz qaldığı halda Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin mühafizəsi üçün lazımi tədbirləri görəndə qədar təbii olan fərdi və birgə özünümüdafiə hüququna xələl gətirməz. Bu özünümüdafiə hüququndan istifadə edərək üzvlərin gördüyü tədbirlər haqqında dərhal Təhlükəsizlik Şurasına məlumat verilir və Şuranın bu Nizamnaməyə əsaslanaraq beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması üçün lüzumlu hesab edəcəyi şəkildə hər an hərəkət etmək səlahiyyəti və vəzifəsinə heç bir əngəl xələl gətirməz».

Göründüyü kimi, özünümüdafiə hüququndan istifadə edə bilmək üçün silahlı hücumu hədəf olmaq əsas şərtidir.

51-ci maddədə nəzərdə tutulan özünümüdafiə zamanı BMT Təhlükəsizlik Şurasına məlumat verilməsi ilə bağlı yaranan öhdəlik Təhlükəsizlik Şurasında qərar qəbul edilməsi ilə icazə alınması şəklində izah edilir.

Lakin hücumu qarşı hesab olunan özünümüdafiə tədbirlərinin dərhal Təhlükəsizlik Şurasına bildirilməsindən sonra, TŞ-də BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə əsasən bir qərar qəbul edilmişdirsə, bu qərara tabe olunması məcburidir. Ancaq unudulmaması lazım gələn məsələ özünümüdafiə hüququndan istifadənin müvəqqəti bir vəziyyəti əks etdirməsidir. Silahlı hücumun həyata keçirilməsinin ardından müdafiə məqsədi ilə başlayan əks-hücum hücumun qarşısının alınması ilə və ya BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul edəcəyi qərarla ya başa çatacaq, ya da BMT-nin də tərəf olduğu vəziyyətə keçəcək.

Beynəlxalq hüquq baxımından mübahisəli bir məsələ də bir dövlətin hücumu hədəf olması ehtimalı halında «qabaqlayıcı» özünümüdafiə hüququna malik olub-olmamasıdır. Bu məsələ ilə

bağlı nəzəriyyə tam fikir birliyinə malik deyil. Ancaq müəlliflərin əksəriyyəti bir silahlı hücum ola bilmə ehtimalı ilə hücum faktının fərqli hadisələr olduğunu diqqətə çəkərək 51-ci maddənin yalnız hücum faktı olduğu zaman hüququ qüvvəyə mindiyini müdafiə edirlər. Bu məsələdəki müzakirələr xüsusilə 11 sentyabr hücumlarından sonra ortaya qoyulan «Buş doktrinası» ilə də mübahisələrə yol açmış «pre-emptive» və «preventive» anlayışları timsalında gündəmə gəlib. «Pre-emptive» aksiya anlayışı öz ölkəsini qorumaq üçün qabaqlayıcı davranış və ya hücumdan qabaq hücum mənasına gələn, bir hücum hədəsi qarşısında müharibə strategiyasını başa salır, 1967-ci ildə Misir və Suriya qüvvələri İsrail sərhədinə hərəkət etdiyi anda İsrailin bu ölkələrdən daha çevik hərəkət edərək hücumu başlaması «pre-emptive» aksiyasına nümunə olaraq verilə bilər. Heç bir ölkənin özünə qarşı hücum hədəsinə imkan verməyəcəyi fikrindən çıxış edərək beynəlxalq cəmiyyət ümumi anlayışda bu cür aksiyalara və hücumlara qarşı nisbətən dözümlüdür. Digər tərəfdən, «qabaqlayıcı» mənasına gələn «preventive» hərbi aksiyası isə hədəf ölkənin hədələmə qabiliyyəti qazanması mənasına gəlir. «Qabaqlayıcı» hücumlar beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən, ümumiyyətlə, məzəmmət edilir. Bu çərçivədə Yaponiyanın 1941-ci ildə Perl Harbor hücumunu qabaqlayıcı hücum kimi dəyərləndirmək mümkündür. Beynəlxalq hüquqda bu məsələ ilə bağlı hər hansı qaydanın olması özünümüdafiənin əsaslarının beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri müstəvisində qiymətləndirilməsini zəruri edir.

Sülhü qoruma

Diplomatiyanın və siyasi metodların təsirsiz qalması, bütün cəhdlərə baxmayaraq münaqişələrin həll edilməməsi, sülh və təhlükəsizliyi hədələməsi mümkündür. Bu vəziyyətdə sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsində yeganə səlahiyyətli və cavabdeh orqan olan BMT birgə təhlükəsizlik sistemi daxilində silah işlədilməsi miqyasına çatmayan tədbirlər görə və ya

müəyyən miqyasda silahlı qüvvələr vasitəsilə güc işlədə bilər. Lakin bu iki tədbir arasında bəzi hallarda toqquşmaların genişlənməsi və yayılmasının qarşısını almaq, sülhün möhkəmləndirilməsini təmin etmək məqsədilə beynəlxalq hüququn çərçivəsində BMT və ya NATO tərəfindən sülhməramlı əməliyyatlar da həyata keçirilə bilər.

BMT Nizamnaməsi baxımından vəziyyəti dəqiqləşdirmək lazım gələrsə, sülhə təhlükənin olduğunu, sülhün pozulduğunu və hücum aksiyasının həyata keçirildiyini qeydə alan Təhlükəsizlik Şurası başlıca üç növ məcbureddici tədbirə əl atır:

a. Tərəflər arasında atəşkəs elan edilməsi, silahlı qüvvələrin geri çəkilməsi kimi bəzi müvəqqəti tədbirlərin tətbiqinin təmin edilməsi (40-cı maddə).

b. İqtisadi embarqo, rabitə və nəqliyyat xidmətlərinin dayandırılması kimi silahlı qüvvələrdən istifadə lazım olmayan tədbirlərin görülməsi (41-ci maddə).

c. Sadalanan tədbirlərin münasib olmadığı qeydə alındığı zaman «beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması və ya yenidən formalaşdırılması üçün hava, dəniz və quru qüvvələri vasitəsilə lazım bildiyi hər növ fəaliyyət göstərə bilməsi». (42-ci maddə), Bu halda Şura 43-47-ci maddələrdə yer alan maddələrə görə sərəncamında formalaşacaq silahlı qüvvələr vasitəsilə bilavasitə tərəf kimi 42-ci maddədə ifadə edilən məqsədə uyğun olaraq toqquşmaya girə bilər. Bu daha əvvəlki oxşarlarına nisbətən olduqca inkişaf etmiş bir təhlükəsizlik maddəsidir.

Yuxarıdakı ifadələrdən anlaşıldığı kimi, indiki dövrdə qarşılaşılan ən böyük çətinlik sülhü qorumaq və ya oxşar anlayışın BMT Öhdəliyində açıq yer almamasıdır. Xüsusilə, soyuq müharibənin başa çatmasından sonra bəzi regional münaqişələrə müdaxiləyə daha çox ehtiyac duyulduğu müşahidə edilir. Məhdud mənada sülhü müdafiə əməliyyatı anlayışı beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması məqsədilə əməliyyat aparıldığı ölkənin ərazisində bu dövlətin razılığı ilə fəaliyyət göstərən BMT sülhməramlı qüvvələrinin fəaliyyətini izah edir. Əksər hallarda sülh əməliyyatları və çoxmillətli qüvvələrin əməliyyatları kimi

dilə gətirilən bu növdən olan əməliyyatlar əslində «sülhü dəstəkləmə əməliyyatları» (peace support operations) kimi müxtəlif növ səviyyə və miqyasdakı əməliyyatları əhatə edir. Məsələn, Kiprdə BMT sülhməramlı qüvvələri tərəfindən aparılan sülhün qorunması əməliyyatı ilə Namibiyada millətin yenidən formalaşması, Ruanda və Bosniya-Herseqovinada dəhşətli qırğınların dayandırılması və soyqırımının qarşısının alınması məqsədi ilə sülhə məcburetmə əməliyyatları bir-birindən fərqli əməliyyatlardır. Keçmiş Yuqoslaviyada icra edilən fəaliyyətlərdə məqsəd ilkin planda humanitar yardım olsa da, qüvvə tətbiq etmə dolayısı ilə sülhə məcburetmə və sülhün yenidən möhkəmləndirilməsi şəklində bir proseslə müşayiət olundu, beləliklə, sülhməramlı əməliyyatlar anlayışında bəzən tərif və miqyasını aşır. Bəzi hallarda əməliyyatların, seçkilərin icrasını, insan hüquqlarının pozulmasını müşahidə etmək, Somalidə olduğu kimi humanitar yardım fəaliyyətində münafişəni tənziqləmək və silahlı qüvvələrin tərksilah edilməsini təmin etmək miqyasında da icra edilə bilər. Bu səbəblərlə hər biri ayrı-ayrı müzakirə mövzusu olan sülhü qoruma, sülhü təmin etmə, sülhü davam etdirmə, sülhə məcburetmə və sülhün məcbur edilməsi kimi bütün əməliyyatlar sülhməramlı əməliyyatlar çərçivəsində yer alır. Beynəlxalq Sülh Akademiyası (Internasional Peace Academy-İPA) sülhü qoruma adı altında sülhməramlı əməliyyatları «dövlətlərin öz daxilində və ya aralarında yaranan düşmənçiliklərin (aqrəssivliklərin) nəzarətə alınması, yumşaldılması və sona çatdırılması, beləliklə, sülhün bərpası və davam etdirilməsi məqsədi ilə ümumi sülhməramlı ölkələrin iştirakı ilə təşkil edilən, yönləndirilən beynəlxalq çoxmillətli hərbi, polis və mülki şəxslərin həyata keçirdiyi əməliyyatlardır» şəklində izah edir. Bu izah əməliyyatların çərçivəsini və miqyasını ortaya qoyur.

Əməliyyatlarda mümkün miqyasları, məcbureddici tədbirlər ehtimalı, çoxmillətliyin vacibliyi, inkişaf etmiş rabitə, əməkdaşlıq komanda-nəzarət strukturu və metodlarını nəzərə alan BMT belə əməliyyatların NATO tərəfindən aparılması təşəbbüsü ilə də çıxış edir.

§5. Müharibəyə gətirməyən məcburetmələr

Dövlətlər arasındakı münaqişələrin həlli ilə bağlı müxtəlif metodlar tətbiq etmə ilə yanaşı başqa bir dövlət tərəfindən törədilmiş pozuntuların öz gücü ilə bərpa olunmasına nail olmaq və ya bir dövlətə normal şərtlərdə qəbul etdirməyəcəkləri niyyətlərini (iradələrini) güc tətbiq edərək qəbul etdirmək məqsədi ilə müharibəyə gətirib çıxarmayan məcburetmələrə də əl atıla bilər. Xüsusilə, dövlətlər üçün qüvvədən istifadə etmə və ya qüvvədən istifadə hədəsənin qadağan edilmədiyi dövrdə, əhatəli müharibə əvəzində məcburetmə metodlarına əl atıldığı müşahidə edilir. Müharibəyə gətirməyən məcburetmələr beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə BMT-nin əl atacağı məcburetmə tədbirləri ilə müharibədən çəkəndirməkdir. Beynəlxalq cəmiyyətdə bu cəmiyyət adından cəmiyyət üzvlərinin razılığı ilə səlahiyyət verilən orqanların (təşkilatların) bu cəmiyyətin hüququna zidd düşən hərəkətlərə əl atmaları, dövlətə qarşı güc tətbiq etmə tədbirləri görmələri hüquqi mənada embarqo sayılacağından qanuni tətbiq etmədir.

Müharibəyə gətirməyən məcburetmələr ənənəvi mənada beynəlxalq cəmiyyət adından deyil, bir və ya bir neçə dövlətin həmin dövlətlərin mövqeyinə görə mövcud olan ədalətsizliyi bərpa etmək üçün girişdikləri aksiyadır. Bu aksiyaların qanuniliyi ilə bağlı beynəlxalq hüquqa zidd kimi vəziyyətlər isə aksiyanın xüsusiyyətinə və həyata keçirilmək formasına görə qiymətləndirilməlidir. Müharibəyə gətirməyən məcburetmələri başlıca üç yerə bölmək olur: cavab reaksiyası, zərərlə cavab vermə, müdaxilə.

Cavab reaksiyası

Cavab reaksiyası bir dövlətə qarşı başqa bir dövlət tərəfindən dostluqdan kənar beynəlxalq qaydalara və ya mənəvi vəzifələrə

zidd, lakin beynəlxalq hüquq tərəfindən qadağan edilməmiş hərəkətlərə eyni formada cavab verməkdir.

Cavab reaksiyası kimi vacib saydığı hərəkəti edən dövlət digər dövlətin hüququna deyil, hüquq tərəfindən qorunmayan marağına toxunmuş olur. Belə bir vəziyyətdə rastlaşan dövlətin də eyni formada davranması, beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq cavab formalaşdırmaqdır.

Cavab reaksiyasının nə vaxt qanuni qüvvədə olacağı, nə vaxt isə olmayacağını müəyyənləşdirmək asan deyil. Hər hadisədə o hadisənin xüsusiyyətlərinə, şərtlərinə baxmaq lazımdır. Cavab reaksiyasının buna səbəb olan aksiyaya qarşı olaraq eyni formada və eyni vasitələrlə aparılması vacib deyil. Vacib olan cavab reaksiyasının, beynəlxalq hüquqda qadağan edilməmiş, lakin dostca hesab edilməyəcək bir davranış kimi meydana çıxmasıdır.

Tətbiqetmədə dövlətlər çox vaxt xarici ölkələrdə olan soydaşlarının ciddi pasport tədbirləri, ifrat vergi səviyyələri, diplomatik əlaqələri ayırı-seçkilik hərəkətləri ilə qarşılaşmaları, başqa ölkələrə verilən ticarət güzəştlərinin tanınmaması kimi hallarda cavab reaksiyasına əl atırlar.

Zərərlə cavabvermə

Zərərlə cavabvermə bir dövlətin beynəlxalq hüquqa zidd, ədalətsiz aksiyasına bu hərəkətlə rastlaşan dövlətin beynəlxalq hüquqa zidd aksiyalarla cavab verməsidir. Əslində belə bir halda iki dövlətin davranışı da hüquqa ziddir. Ancaq ədalətsiz aksiyalarla rastlaşan dövlətin bu ədalətsiz hərəkət qarşısındakı davranışı ilk ədalətsiz hərəkət törədən dövlətin aksiyası ucbatından qanuni hüquqi qüvvə qazanır. Zərərlə cavab verməklə cavab reaksiyası arasındakı fərq burada ortaya çıxır. Cavab reaksiyasındakı hərəkətlər beynəlxalq hüququn qadağan etmədiyi, lakin dostca hərəkətdir. Halbuki, zərərlə cavab verən hər iki dövlətin də hərəkəti hüquqa ziddir. Lakin bir ədalətsiz hərəkətə başqa bir ədalətsiz aksiya ilə cavab verilir.

Beynəlxalq tətbiqi BMT dövrünə qədər dövlətlər tərəfindən istifadə edilən zərərlə cavab bu şərtlərə tabe edilib: əvvəlcədən bir ədalətsiz aksiya törətmiş olması, bərpa tələbinin qəbul edilməməsi, zərərlə cavabın ədalətsiz davranış miqyasında həyata keçirilməsi və zərərlə cavabın yalnız ədalətsiz aksiya törətmiş dövlətə yönəldilməsi. Bu çərçivədə zərərlə cavabın, embarqo, blokada, boykot, bombardman kimi üsullarla tətbiq edildiyi müşahidə edilir.

Müdaxilə

Beynəlxalq hüquqda başa düşüldüyü formada müdaxilə bir dövlətin başqa bir dövlətin daxili və xarici işlərinə, hərəkətlərinə mövcud şərtləri davam etdirmək və ya dəyişdirmək məqsədilə gücünə arxayın olaraq istiqamətləndirici və təzyiqedici bir hərəkət göstərməsidir. Müdaxilə edən dövlət digər dövlətə öz iradəsini qəbul etdirmək məqsədini güdür. Bu baxımdan müdaxilə daha əvvəl tədqiq edilən münaqişələrin sülh yolu ilə həlli üçün əl atılacaq dostca təşəbbüs və ya vasitəçilik cəhdlərindən ayrı əhəmiyyət daşıyır.

Hazırda dövlətlər xarici ölkələrdəki soydaşlarının hüquqları, insan hüquqları pozuntularının qarşısını almaq və ətraf mühitin qorunması kimi məqsədlərlə müdaxilələri şərait baxımından qanuni müdaxilə kimi görməyə meyillidirlər.

XVI FƏSİL

BEYNƏLXALQ TERRORİZM

§1. Terrorizmin ümumi xarakteristikası

Bəlkə də dövlət sistemi qədər köhnə metod olmasına baxmayaraq, beynəlxalq xarakterdə müasir terrorizmin 1960-cı illərdən başladığı məlumdur. Ancaq terrorizmi və ya terror aktlarının tarixini eramızdan əvvəl 44-cü ildə Roma imperatoru Sezarın öldürülməsi hadisəsinə qədər geri çəkmək mümkündür. Yaxın tariximizdə, 1884-cü ildə çar II Aleksandrın bir yəhudi tərəfindən qətlə yetirilməsi, I Dünya müharibəsinin başlanmasına səbəb olan hadisə kimi qiymətləndirilən Avstriya şahzadəsinin bir serb tərəfindən öldürülməsi, 1944-cü ildə A.Hitlerə qarşı uğursuz sui-qəsd cəhdinin təşkili, 1963-cü ildə ABŞ prezidenti C.Kenedinin sui-qəsd nəticəsində həlak olması və 1984-cü ildə Hindistanın baş naziri İndra Qandinin bir sui-qəsdçi tərəfindən öldürülməsi xüsusilə hökumət və dövlət başçılarına qarşı təşkil edilən terror aktlarının ən mühüm nümunələridir.

«Terror» və «terrorizm» anlayışları siyasi leksikona təxminən iki əsr əvvəl daxil olub. Müasir terrorizm mənbəyini Böyük Fransız inqilabı hadisələrindən alır, buna görə də, ilk terrorizm növü inqilabi terrorizm olub. İlk inqilabçı-terrorçular – Qərbi Avropada babuvistlər, blankistlər və anarxistlər, Rusiyada isə öz hərəkatları ilə hakimiyyətin aldığı qərarlara müdaxilə etmək, rəhbər elitanı qorxutmaq və bununla da cəmiyyətin məzlum və sıxıntı keçirən təbəqəsinin xeyrinə dəyişikliyə nail olmağa çalışan inqilabi xalqçılar olub. XIX əsrdə inqilabi zorakılığa tək cə sosial deyil, həm də milli problemlərin həlli üçün vasitə kimi baxırdılar. Bu isə İtaliya, Balkanlar və Rusiya imperiyasında etnik terrorizmin ilk təzahürünü doğurdu.

XIX əsrdə solçulara (inqilabi) qarşı olaraq sağçı terrorizm meydana çıxır. İctimai tərəqqi, sosial və milli bərabərlik ideyalarına çatmaq üçün inqilabçıların istifadə etdikləri metodlar

irqi və milli dözümsüzlük şəraitində əhəmiyyətini itirmiş ictimai institutlar və münasibətlərin qorunması və bərpası şəraitində tətbiq olunmağa başladı. Sağçı terrorizmin müxtəlifliyi XIX əsrin ikinci yarısında ABŞ-da Ku-Kluks-Klan, XX əsrin əvvəllərində Rusiyada «çernosotençı» qismində təcəssüm edirdi. Sonrakı dövrdə faşist, neofaşist və digər sağçı ekstermist hərəkatlar meydana çıxdı.

İdeoloji əsasların bir-birinə zidd olmasına baxmayaraq sağçı və solçu terrorizm son dərəcə siyasi fenomen idilər. Siyasi terrorizm XX əsrin əvvəli və ortalarında üstünlük təşkil edirdi, lakin bu əsrin sonlarında müasirliyin kəskin münəqişələri ilə əlaqəli terrorizm daha fəal olaraq özünü göstərdi. Soyuq müharibənin başa çatmasından sonra qloballaşma şəraitində, amerikalı politoloq S.Hantinqtonun müəyyənləşdirdiyi kimi, ön plana mədəni xarakterli konfliktlər çıxdı. Bu gün terrorizmin ən geniş yayılmış növləri etnik və dini terrorizmdir.

Terrorçuluq fəaliyyətinə, ilk növbədə dövlət xadimləri və dövlət müəssisələri, ikinci sırada isə ictimai münasibətlər də aid edilə bilər ki, onlar da bütövlükdə, dövlətin fəaliyyət sahəsinə daxildir. Terrorizm formasından və siyasi-ideoloji tərkibindən asılı olmayaraq potensial təhlükəni özündə əks etdirir. Təsadüfi deyil ki, ayrı-ayrı dövlətlərin cinayət qanunvericiliyində və beynəlxalq hüquqda terrorizm daha təhlükəli cinayətlər sırasına aid edilir.

Müasir beynəlxalq hüquqda «terrorçuluq» anlayışına uyğun gələn bir çox növdə cinayət hərəkatlarını təsnifatlandırırlar. Girovgötürülmə, aviasiya terrorizmi beynəlxalq xarakterli cinayətlər kateqoriyasına aid edilir. Belə ki, fiziki şəxsin belə bir əməli ilə iki və daha çox dövlətin, beynəlxalq təşkilatların, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və maraqlarına qəsd edilir.

Müxtəlif formalarda tərif verilən terrorizm qorxu və vahimə əhval-ruhiyyəsi yaratmaq məqsədilə və ya birdən çox şəxs tərəfindən güc və qüvvə tətbiq etmə aksiyasıdır. Digər bir tərifə əsasən də terrorizm digər fərd və qruplara qarşı məlum siyasi hədəflər istiqamətində güc tətbiq edərək və güc tətbiq etmə hədəsi ilə çəkəndirmə və qorxutma aksiyasıdır. Terrorizm məqsəd

və tələblərini dramatikləşdirərək səsləndirmək üçün güc və zor tətbiq etməkdir. Terrorizmin məqsədi dövlətlərin və xalqların rəşional düşünməşinin qarşısını almaqdır. Terrorizm xalqların üzərində qorxu yaratmaq məqsədi daşıyır, insanlara davamlı şəkildə parkda, ticarət mərkəzində, qatar stansiyasında, əyləncə mərkəzində və ya hava limanında hücumla məruz qalacaqları qorxusunu hiss etdirir.

Çox vaxt yerli xarakterli tələbləri olan və regional səviyyədə fəaliyyət göstərən terror təşkilatları vaxtaşırı beynəlxalq mühafizə imkanlarından istifadə edərək aksiyalarını beynəlxalq səviyyəyə çatdırmış və çatdırmaqda davam edirlər. Terror təşkilatları arasında pul, maddi-texniki təminat, sığınma, pasport, rabitə və aksiya məsələlərində əməkdaşlıq məsələsi gündəliyə çıxır.

Terrorizm fərdi və dövlət himayəli olmaqla iki yerə bölünür. Lakin bu iki əsas hissəni də açmaq lazımdır. Çünki bunlar fərqli məqsəd və sosial əsaslara arxalanan və ya fərqli şəraitlərin meydana çıxardığı qrup və ya aksiyalar ola bilər. Dolayısı ilə bunların daxilində yeni bölgü lazımdır. Fərdi terrorizm tək bir fərd tərəfindən törədilən və hər hansı təşkilatlanmaya malik olmayan terror aktı olduğu kimi, bir qrup və ya təşkilata arxalanan terror formasında da ola bilər ki, bu qrup eyni zamanda terrorçu təşkilatlar kimi qiymətləndirilə bilər. Terrorçu təşkilatlar məlum bir sosial təbəqənin tələblərini dilə gətirmək məqsədilə və ya bir etnik qrupun tələbləri ilə də ortaya çıxmaqla bilər. Bunların ortaya çıxması ya mövcud hakimiyyətin yerinə yetirə bilmədiyi dərəcədə tələblərinin olmasından və ya mövcud şəraitlərin demokratik vasitələrdən istifadə etməklə tələblərinin dilə gətirməyə imkan verməməsindən yaranır. Bunlar arasında, xüsusilə müxtəriyyət və və ya müstəqillik tələbləri naminə ortaya çıxan qruplara vaxtaşırı «azadlıq döyüşçüləri» və ya «milli qurtuluş döyüşçüləri» kimi adlar verilir.

Digər tərəfdən, dövlət tərəfindən himayə olunan terrorizm dövlətin öz kəşfiyyət qurumları vasitəsilə idarə etdiyi və istiqamətləndirdiyi aksiyalar formasında ola biləcəyi kimi, həm də bir başqa terror təşkilatının himayə olunması formasında ortaya

çıxa bilər. Bunların xaricində bir başqa dövlət terrorizmi də dövlətin birbaşa rəsmi vasitələri ilə öz xalqı və ya bir başqa xalqa qarşı güc tətbiq etməsidir. Bu, ikinci qrupda yer alan terrorizm çox tez-tez istifadə olunan metod olmaqla yanaşı, dövlətin terrorçu olmayacağı və ya «terrorçu» ifadəsindən kənar saxlanması gərəkliliyi tezindən çıxış edərək ona qarşı çıxılır və bu səbəblə ümumiyyətlə, müzakirəyə açıq bir məfhum səviyyəsində qalır.

§2. Müasir terrorizmin xüsusiyyətləri

Müasir terrorizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri olduqca tez-tez və vaxtaşırı ortaya çıxmasıdır. 1970-ci illərdən bəri terror aktları nəticəsində minlərlə insan həlak olmuşdur. Bununla yanaşı, terror çox vaxt zəif hədəflərə qarşı istiqamətlənir. Yeni ciddi mühafizə olunan hədəflərdən daha çox stansiyalar, müəssisələr və insanlar hədəf seçilir. Terrordan zərərçəkənlər arasında mühüm şəxslər var. İtaliya baş naziri Aldo Moro, Livan prezidenti Bəşir Cəmayel, Misir prezidenti Ənvər Sədat, Hindistanın baş naziri İndra Qandi, İsveçin baş naziri Olef Palme və ona qarşılıq sui-qəsdən salamat çıxan Papa II İohan Pavel 1980-ci illərdə terrorizmin hədəfi olan məşhurlar olublar. Bunlardan başqa, yenə mühafizəsiz başqa hədəflərə də hücumlar təşkil edilmişdir. 1972-ci ildə Münxen olimpiya oyunlarında İsrail atletizm dəstəsinə qarşı təşkil edilən hücum və 1970-ci və 1980-ci illərdə bir çox təyyarələrin ələ keçirilməsi və oxşar hadisələrə görə Moqadişə, Entebbe, Kipr, Karaçi və Beyrut terrorizm səbəbindən gündəmdə olan şəhər və ölkələr sırasında yer alırlar.

Müasir terrorizmin digər bir xüsusiyyəti də bu cür aksiyaların hazırlıq və tətbiqi mərhələlərində çoxlu pul, silah, partlayıcıya ehtiyac duyulmağa başlanmasıdır. Hadisələr bütün bunların terrorçu təşkilatların əlində çox sayda olduğunu göstərmişdir. Müasir terrorçuluğun həqiqətən mühüm bir xüsusiyyəti 1960-cı illərdən qabaqından fərqli olaraq yüksək təşkilati dəstəyə əsaslanmasıdır. Müasir terrorizmin medianın sensasiyalı xəbərləri ilə təsirini artırmaq imkanına malik olması da digər bir

xüsusiyyətdir. Media qurumları bilərəkdən və ya bilməyərəkdən terrorizmin əsas məqsədləri arasında yer alan özünü nümayişdirmə, təbliğat və kütlələr üzərində vahimə yaratmaq məqsədinin həyata keçirilməsində mühüm bir əməliyyatı yerinə yetirməkdədir. Müasir terrorizmin bir digər xüsusiyyəti də dövlətlər tərəfindən himayə olunmasıdır. Bu himayə pul cəhətdən olmaqla yanaşı, diplomatik güzəştlər təmin edərək pasport vermək imkanları, mütəxəssis köməyi, təlim düşərgələri ilə təminatmə, silah yardımı, partlayıcı ilə təminatmə və aksiyaları məşhurlaşdırıcı ideoloji dəstək təminatmə kimi çoxçeşidli formalarda olmuşdur və ya olmaqdadır. Terrorizmin hədəfi olan ölkə tərəfindən cinayətkar və quldur kimi qiymətləndirilən bir terror təşkilatı və ya terrorçu digər dövlətlər tərəfindən «azadlıq döyüşçüləri» (freedom fighters) və ya «milli qurtuluş döyüşçüləri» (fighters for national liberation) kimi qəbul edilir. Məsələn, Suriya və Liviya bu cür təşkilatlara təlim düşərgələri təqdim edən ölkələr arasında yer almaqda idi. Terroru dövlət səviyyəsində dəstəkləyən ölkələrin sırasında Ermənistan Respublikası birinci yerlərdən birini tutur. Bu dövlət həm öz ərazisində müxtəlif terror təşkilatlarının bazalarının yerləşdirilməsinə şərait yaratmaqla, onları silah-sursatla təchiz edir, xüsusi təlim kursları keçir, həm də dünyanın müxtəlif ölkələrində onların fəaliyyətinə dəstək verir. Ona görə də, dünyada tanınmış ən məşhur terror təşkilatlarından olan «ASALA», məhz, Ermənistanın dövlət dəstəyi ilə bu mövqeyini qazana bilmişdir. Erməni terrorçular dəfələrlə Azərbaycana qarşı terror əməliyyatları həyata keçirmiş, hazırda isə Azərbaycanın işğal edilmiş Dağlıq Qarabağ bölgəsində xüsusi terrorçu qruplar saxlanmaqdadır. Bununla yanaşı, bəzi inkişaf etmiş ölkələr də terrorçuları pul və silahla təmin edərək onların fəaliyyətinə dəstək verirlər.

Fərdi və mütəşəkkil terrorizm

Fərdi terrorizmə əl atma və ya bir terror təşkilatı daxilində iştirak etmək müxtəlif səbəblərə əsaslanıla bilər. Bu cür terror

aksiyalarında iştirak etmək fərdi psixoloji səbəblərdən, patoloji səbəblərdən, hər hansı səbəbdən formalaşmış mənfi pozğunluqlardan, ya da bir qrupa və sinifə qarşı törədilən haqsızlıqdan yaranan intiqam almaq hissindən qaynaqlana bilər. Böyümə şəraiti, ailə daxilindəki mövqeyi, cəmiyyətdən təcrid, özünü təsdiq etmə hissi və ya oxşar səbəblərlə fərdlər bu cür metodlardan istifadə edərək cəmiyyətdə özünə yer tapmaq, sosial status qazanmaq və varlanmaq kimi məqsədlərini həyata keçirə biləcəkləri kimi cəmiyyətə və ya öz inanc siteminə qarşı vəzifəsini yerinə yetirmək məqsədilə bu metoda əl ata bilərlər. Bu cür terror aktlarından özünü ifadə etməyin bir vasitəsi kimi istifadə edilir. Bu cür hallarda terror şəxs üçün yığılmış dərd və ya intiqam hissi və yaxud başqa cür psixoloji pozuntuya məruz qoyan səbəblərin xaricə püskürməsi, ifadəsi olur. Müəyyən edilmiş hədəflərə istiqamətlənmiş mürəkkəb metodlardan istifadə edildiyi və yaxşı düşünlüməsi lazım gələn və böyük təşkilatçılıq tələb edən terror aktları bu cür şəxslər tərəfindən həyata keçirilə bilməz. Bu cür şəxslər xüsusi patoloji və ya psixoloji səbəblərdən başqa müəyyən bir sinifə və ya etnik qrupa yönəlmiş haqsızlığı etiraz və ya hiss etdiyi ağrını ifadə etmə və ya intiqam hissi ilə hərəkət edir və bu cür aksiyalar davamlı olmaya bilər. Bunun üçün sosial təbəqəyə arxalanan, ideoloji əsasla söykənən və ya etnik qrupun tələbi üzrə mütəşəkkil terrorizmi fərdi terrorlardan ayırmaq lazımdır. Bununla yanaşı, hər hansı bir terror təşkilatına üzv olan şəxslərin həqiqətləri və təşkilata üzv olmaq səbəbləri yuxarıda qeyd edilən fərdi terrorizmdəki səbəblərlə oxşarlıq təşkil etsə də, ikisi arasındakı qabarıq fərqlər mövcuddur. Fərdi terror, ümumiyyətlə, fərdi bir aksiyaya kimi qalır və əksər hallarda davamlılıq göstərmir, mütəşəkkil terrorizmin davamlılıq nümayiş etdirməsi, maliyyə imkanlarına malik olması, yerli və beynəlxalq əlaqələrinin mövcud olması, digər terror təşkilatları ilə həm aksiyaya səviyyəsində, həm də təşkilat səviyyəsində əməkdaşlığın həyata keçirilməsi əsas fərkdir. Lakin bəzən fərdi terror aksiyası keçirənlər də böyük maliyyə imkanlarına malik olmaları və

arxalarında mütəşəkkil terrorizmdə olduğu kimi xarici kəşfiyyat qurumları tərəfindən dəstəklənmələri mümkün ola bilər.

Cəmiyyətdəki təbəqə fərqlərinin aradan qaldırılmaması və aradan qaldırılması üçün cəhdin kifayət qədər olmaması, kəskin ideoloji parçalanmalar və parçalanmanın sistem daxilində etibarlı şəraitlərdə özünü ifadə etmə şəraiti tapa bilməməsi və yaxud bir etnik qrupun hegemon millətin ayrı-seçkiliyinə, təzyiqedici metodlara qarşı çıxış etməsinin hüquqi və qanuni şəraitlərdə çarəsiz olması və yaxud etnik qrupun mövcud hakimiyyət tərəfindən qanuni vasitələrlə yerinə yetirilməsi mümkün olmayan səviyyədə radikal tələblərinin olması terrorizmi və terrorçu təşkilatlanmaları yaranan əsas səbəblər olduğu irəli sürülə bilər. Bu cür terror təşkilatlarının yaranma səbəbləri tamamilə yuxarıda qeyd edilən daxili hərəkətlər ola biləcəyi kimi, bir başqa dövlətin dəstəyi nəticəsində də ortaya çıxa bilər. Ona görə də, bu cür təşkilatlanmaların nə qədər milli və ya nə qədər beynəlxalq olduğunu ayırmaq son dərəcə çətindir.

Keçmişdən bu günə qədər nəzər yetirəndə aşağıdakıları görmək olur: bəzən terrorçular, Bask terrorçularının İspaniya generalları və siyasətçilərini, erməni terrorçularının isə türk diplomatlarını hədəfə götürdüyü kimi müəyyən hədəflərə istiqamətlənir. Digər bəzi terrorçular isə bir dövləti cəzalandırmaq məqsədilə günahsız insanların hamısını hədəfə alırlar. Müstəqillik əldə etməyə çalışan Hindistanın Pəncab əyalətində yaşayan separatçı sinkxlər 1985-ci ildə Hindistana məxsus bir «Boinq-747» təyyarəni vurub saldı. Eyni şəkildə ABŞ-ın 1986-cı ildə Liviyaya hücumuna etiraz olaraq liviyalılar 1988-ci ildə bir «Pan-Am» təyyarəsini Şotlandiya səmalarında vurub saldı.

Terror aktlarının sayının 1980-ci illərdə daha da artdığı müşahidə edilir. Yaxın Şərqi, Avropa və Latın Amerikasını terrordan daha əziyyət çəkən bölgələrdəndir. Adətən, Şimali Amerika terrorizminin təsirinə daha az məruz qalan bölgələrdən hesab edilərsə də, 1995-ci ildə aparılan araşdırmada ABŞ-ın terror hücumlarına hədəf olan ilk 20 ölkə arasında yer aldığını ortaya qoyub. Xüsusilə, 80-ci illərdə ABŞ hədəflərinə istiqamətləndirilmiş

hücumlarda müəyyən artım olduğu müşahidə edilir. 1983-cü ildə Livanda ABŞ dəniz piyadalarına və 1985-ci ildə «Pan-Am» təyyarəsinə qarşı təşkil edilən hücumlardan başqa 1990-cı illərin ortalarında iki terrorçu tərəfindən Səudiyyə Ərəbistanında yerləşən Amerika hədəflərinə bir hücum təşkil edilmişdir. 1993-cü ildə radikal islamçı qruplar tərəfindən Ümumdünya Ticarət Mərkəzinə qarşı təşkil edilən hücumda 6 nəfər ölmüş, mindən çox şəxs yaralanmışdı. 1995-ci ildə Oklahoma-Sitidə Alfred Murrah federal binasına iki amerikalı tərəfinlən edilən hücumda 167 nəfər ölmüş, 40-a yaxın adam isə yaralanmışdır. 1996-cı ildə TWA-nın 800-cü reyslə uçan təyyarəsinə Lonq-İsland yaxınlığında edilən hücumda 230 nəfər həlak olmuşdur. 1996-cı ildə Atlanta olimpiya oyunları zamanı edilən hücumda da bir nəfər ölmüş, çox sayda adam yaralanmışdır. Bununla yanaşı, 1998-ci ildə Üsamə bin Laden və onun «Əl-Qaidə» təşkilatı tərəfindən həyata keçirilən ABŞ-ın Tanzaniya və Keniyadakı səfirliklərinə qarşı edilən hücumda təxminən 280 nəfər həlak olmuşdu.

Son olaraq 11 sentyabr 2001-ci ildə daha geniş aksiyalarda, qaçırılan 4 ABŞ təyyarəsi ilə Ümumdünya Ticarət Mərkəzi kompleksinə və Müdafiə Nazirliyinə və hərbi qurumların yerləşdiyi Pentaqona qarşı təşkil edilən kamikadze hücumları nəticəsində minlərlə insan həlak olmuşdur. Xüsusilə bu son hadisə dünyanın yeni bir mərhələyə qədəm qoyduğunu ortaya çıxarır. Dünya artıq həqiqətən terrorizmin açıq hücum və təhdidi ilə qarşı-qarşıyadır və ən güclü dövlətin ən sağlam olduğu düşünülmən sistemini belə aşabiləcəyini və böyük zərərlər verə biləcəyini göstərir. Hətta ABŞ belə bir hücumun qarşısını ala bilmirsə, hansı ölkənin bunun qarşısını almaq şansının ola biləcəyi hər kəs üçün cavab verilməsi çətin sual halına gəlib. Məhz, bu hadisə NATO siyasətini də dəyişikliyə məruz qoyub və ilk dəfə bir terror hücumunu həqiqi hücum kimi qiymətləndirib. 12 sentyabrda, hadisədən bir gün sonra NATO Şurası yığılaraq 5-ci maddəni tətbiq etmə qərarı verdi.

Bəzən terrorçuların məqsədləri olduqca fərdi əsaslara söykənə bilər. Fərd bir hadisəyə görə hiss etdiyi narahatlığa etiraz olaraq

bu metoda baş vura bilər. Xüsusilə bu inanc sisteminə mənsub olan şəxslər özlərini cəmiyyət qarşısında məsuliyyətli hesab edir və edilən haqsızlıqlara və səhvlərə qarşı hərəkətə keçməyi tapşırıq kimi qəbul edir. Bu cür şəxslər, məsələn, Amerikaya zərər vuraraq onun siyasi, iqtisadi, texnoloji və hərbi üstünlüyünə meydan oxumağa çalışır. Tarixdə ad çıxaran böyük terrorçulardan Çaqqal Karlos macəraçı əhval-ruhiyyəsi ilə bir nəfər olmasına baxmayaraq, 1975-ci ildə Vyanada 11 ölkədən 11 neft nazirini oğurlamağa (girov götürməyə) nail olmuşdur. Cəmiyyətdə malik olduğu nüfuz onu bu cür aksiyalara sürükləyən ən böyük amil idi. Karlos 1975-ci ildəki çıxışında 83 nəfəri öldürməklə öyünürdü.

Terrorun bir başqa mühüm mənbəyi də dünyadakı var-dövlətin ədalətsiz bölünməsidir. Xüsusilə «soyuq müharibə»nin başa çatmasından sonra onu əvəz edən Şimal-Cənub qarşıdurması nümunəsində yoxsul və varlı millətlər arasındakı gəlir fərqi getdikcə artır. Varlı dövlətlər yoxsul dövlətlərin əleyhinə sürətlə varlanırlar. Bu vəziyyət kütlələr arasında üsyan və qiyam əhval-ruhiyyəsini artırmaqda, bir qisim insanın lüks şəraitdə yaşamqda ikən digərlərinin təzyiqlə altında yaşamaq məcburiyyətində qalmasından çıxış edərək bu ədalətsiz bölüşməyə etiraz etmək məqsədi ilə bəzi insanların bu cür aksiyalarda istifadə edəcək hala gəlir. Dünyanın ən varlı ölkələrinin birləşdiyi «G-7»-nin zirvə toplantılarında geniş etiraz aksiyaları və bu aksiyalarda insanların həlak olması bunu sübut edir. Bu mənada, terror «zəifin silahı» kimi qəbul edilir. Əsas terrorçu aksiya növləri adam oğurlamaq (kidnapping), təyyarə ələ keçirmək (hijacking), sui-qəsd (assassination) və təxribat cəhdləri kimi çox mənbə tələb etməyən aksiyalardır. Terrorçular sağ və ya sol ideoloji baxışlara malik ola bilərlər. Məsələn, 1980-ci ildən bəri Peruda fəaliyyət göstərən marksist bir təşkilat olan «İşıqlı yol» adlı terror təşkilatının lideri Manual A.Quzmanın 1992-ci ildə həbs olunması ilə təşkilat məhv edilmişdir.

Terrorizmin arxasındakı digər bir motivasiya ünsürü isə bəzi etnik qurumların mövcud hakimiyyətdən ifrat dərəcədə narazı olmalarıdır. Pəncabın müstəqilliyi naminə mübarizə aparan sinkx

separatçıları, İspaniyanın şimalındakı Bask terrorçuları, İrlandiyanın müstəqilliyi üçün mübarizə aparan IRA, Şri-Lankadakı Tamil Azadlıq Cəbhəsi, Kanadadakı Kvebek Azadlıq Cəbhəsi bunlardan bir neçəsidir. Bu cür təşkilatların bəziləri tam müstəqillik əvəzinə bəzən daha çox muxtariyyət naminə mübarizə edə bilərlər.

Digər tərəfdən, islam fundamentalizmin də etnik təmayüllü terrorun başqa bir növü olduğu üzərində dayanırlar. Bu cür təşkilatların tələbləri adətən, öz öləklərində daha çox sosial islahatlar aparılmasını və metodların islam qaydalarına daha bağlı olmalarını təmin etməyə istiqamətlənmiş olmasıdır. Bu cür təşkilatlar vaxtaşırı Qərbdə aksiyalara əl atsa da, bunlardan ən çox əks-səda verəni 1993-cü ildə Ümumdünya Ticarət Mərkəzinə qarşı təşkil edilən hücum olmuşdu. Misirli radikallar da ABŞ hökumətinə geniş yardımlar edilməsinin qarşısını almaq məqsədilə aktlar törətmişdi. Eyni şəkildə Üsamə bin Ladenin də aralarında olduğu Səudiyyə Ərəbistanlı terrorçular da ABŞ-in onların ölkələrini tərk etməsi üçün terrora əl atdıqlarını dilə gətiriblər.

Dövlət himayəli terrorizm

Beynəlxalq aləm tərəfindən terrorun hər növü qınanır və lənətlənir. Çünki terrorizm qeyri-əxlaqi metodlardan istifadə edir və bəşəri dəyərləri pozur. Lakin sadəcə bəzi qrupların deyil, bəzi dövlətlərin belə məqsədlərinə terrorçu metodlara nail olmağa çalışdıqları bir həqiqətdir. Dövlətlərin terrorizmi bir vasitə kimi istifadə etmələri üç formada ortaya çıxır: 1) dövlətin birbaşa öz xalqı və ya bir başqa xalqa qarşı güc tətbiq etməsi; 2) dövlətin birbaşa öz kəşfiyyat qurumları tərəfindən başqa ölkələrdə terrorçuluq fəaliyyətləri aparması; 3) dövlətin digər terrorçu təşkilatlarla əməkdaşlıq edərək, ya da onlara dəstək verərək onların vasitəsilə məqsədlərinə çatmağa çalışmasıdır.

Bunlardan birincisinə vaxtaşırı rast gəlinərsə də, dövlətlərin bu tədbirlərinin terrorizm çərçivəsində qiymətləndirilib-

qiymətləndirilməyəcəyi məsələsində bir konsensus hələki yoxdur. Dövlətin bu cür aksiyaları bəzən soyqırımı kimi qiymətləndirildiyi halda, bəzən daxili sabitliyi qorumaq məqsədli olduğu iddia edilməklə qanuniləşdirilməyə çalışır. 1973-cü ildə Alendeyə qarşı general Augusto Pinoçet tərəfindən təşkil olunan hərbi çevriliş zamanı rəsmi qeydlərə görə 20 min nəfər həlak olmuşdu.

Dövlətin birbaşa öz kəşfiyyat qurumları vasitəsilə və ya başqa bir ölkəyə aid terrorçu qruplardan istifadə edərək bir sıra məqsədlərini həyata keçirməyə çalışması yeni bir hadisə deyil. Məsələn, 28 iyun 1914-cü ildə Avstriya vəlihedisi şahzadə Ferdinandın Qavril Prinsip adlı bir serb şovinisti tərəfindən öldürülməsinin arxasında sonradan serb kəşfiyyatının dayandığı məlum olmuşdu. Pinoçeti tərəfindən təşkil edilən çevrilişin də tam şəkildə MKİ (CIA) tərəfindən dəstəkləndiyi iddia edilmişdir. Lakin kəşfiyyat qurumları vasitəsilə təşkil edilən və ya himayə edilən terror aktlarında həqiqi təşkilatçılar ortaya çıxmır və ya bunların kəşfiyyat qurumları ilə əlaqələri iddialardan o tərəfə getmir. Bu məsələdə qəti sübutları əldə etməyin çətinliyi bu cür terror aktlarının elmi araşdırmalara mövzu olmasını çətinləşdirir. **Azərbaycanda törədilən bir çox terror aktlarının istintaqı zamanı sübut olunmuşdur ki, bu cinayətlərdə Ermənistan kəşfiyyat orqanlarının birbaşa əli olub. Bu isə Ermənistanın da dövlət himayəli terrorizmə əl atdığını göstərir.**

Bununla yanaşı, xüsusilə «soyuq müharibə» dövrlərində hər iki blok ölkələri də rəqib bloku zəiflətmək və parçalamaq və ya bir ölkədəki öz lehinə olan bir qrupu hakimiyyətə gətirərək təsir sahəsini genişləndirmək məqsədilə bu metoda əl atdıqları məlumdur. Həmin illərdə dövlətlər eyni şəkildə bu məqsədlə bir sıra terror təşkilatlarından da istifadə etdilər və onlarla əməkdaşlıq etdilər. Bu çərçivədə onlara maliyyə və siyasi dəstək verdilər, onlara sığınacaq və təşkilatlanma şəraiti yaratdılar. Bunlardan əlavə, digər ölkələrdəki hegemon hakimiyyətlərə qarşı üsyan səviyyəsində separatçı qruplardan, digər tərəfdən «azadlıq döyüşçüləri»ndən öz maraqlarını həyata keçirmək, digər millətləri

parçalamaq və ya zəiflətmək məqsədilə istifadə etdilər və ya bir başqa hesabla bunlara hərbi və siyasi dəstək verdilər. Lakin bütün bunları ya olduqca məxfi şəkildə həyata keçirdilər və ya müdafiə olunası tərəfi varsa da, əxlaqi və əhval-ruhiyyəli ünsürlərlə əsaslandıraraq bəyanat vermək yolunu tutdular. Lakin dövlətlərin bu cür metodlardan istifadə edərək digər hökumətlər üzərində təsir formalaşdırmağa çalışmaları və ya onlardan bir sıra güzəştlər qopardıqları və yaxud bir sıra siyasətlər aparmağa məcbur etdikləri məlumdur. Məsələn, Rusiya Federasiyası Dağlıq Qarabağda, Abxaziyada, Cənubi Osetiyada terrorizmi dəstəkləyərək Azərbaycan və Gürcüstana qarşı vaxtaşırı təzyiqlər etməkdə, beləliklə də Cənubi Qafqazı nəzarət altında saxlamağa çalışmaqdadır.

Bəzi dövlətlər terrorçu təşkilatları dəstəkləsələr belə bunu gizlətmək və ya onlarla əlaqələri olmadığını bəyan etmək ehtiyacı duyurlar. Lakin bu məxfilik və gizlətmə fəaliyyətləri bəzi hallarda uğursuz olur. İngilis rəsmiləri 1986-cı ildə «El-Al» hava yollarına məxsus İsrail təyyarəsinə bomba yerləşdirilməsi işinə qarışan suriyalı diplomatı ölkədən çıxarmışdır. Bu hadisə İngiltərədən sonra ABŞ və Almaniya Federativ Respublikasının da eyni yolu tutaraq Suriya ilə diplomatik əlaqələrini kəsməsinə səbəb olmuşdur. 1986-cı ildə Qərbi Berlində bir diskoya qoyulan və iki amerikalının ölümünə səbəb olan bombanın liviyalı rəsmi vəzifəli tərəfindən yerləşdirildiyini əsas gətirərək ABŞ buna yeni metodla, Qəddafinin və ailəsinin olduğu Tripoli şəhərini bombardman etməklə cavab vermişdi. Qəddafinin xilas olmasına baxmayaraq, hücum zamanı kiçik qızı ölmüşdü.

«Soyuq müharibə» dövründə Şərq bloku ölkələrindən Bolqarıstanın da eyni şəkildə terrorçu təşkilatları himayə etdiyi və ya birbaşa terror aktlarında iştirak etdiyi Qərb mətbuatında tez-tez öz əksini tapmışdır. Sovet İttifaqının özü birbaşa bu aktları törətməklə yanaşı, Suriya, Liviya və İraq kimi ölkələrə verdiyi silahlarla bu dövlətlərin terrorçu təşkilatlarla əlaqələrini himayə etmişdir. Qərb blokundakı ABŞ-in vəziyyəti də bundan o qədər fərqli olmayıb. ABŞ-in bu cür aksiyalara girişməsi əsasən, 1961-ci

ildən başlayır. ABŞ hökuməti kubalı könüllü qaçqınların da dəstəyi ilə F.Kastronu devirmək məqsədi ilə girişdiyi aksiya tarixə «Donuzlar korfəzi fiaskosu» kimi düşüb. Eyzenhauer dövründə planlaşdırılan və Kenedinin hakimiyyəti dövründə tətbiq edilən bu aksiyanın uğursuz olmasından sonra, 1962-ci ildə bu dəfə Kastroya qarşı bir sui-qəsdlər planlaşdırılmış, lakin uğursuzluğa düşər olmuşdur.

1979-cu ilin dekabrında Əfqanıstandakı xaosdan istifadə edən SSRİ-nin bu ölkəni işğal etməsindən sonra Əfqanıstanda Sovet himayəsində yaradılan «oyuncaq hakimiyyət»lə xalq arasında uzun müddət davam edən vətəndaş müharibəsi başlanmışdır. ABŞ bu vətəndaş müharibəsində Sovet qüvvələrinə qarşı vuruşan islamçı qüvvələrə böyük həcmdə silah və pulla yardım etməyə başlamışdır.

Bu cür aktların böyük dövlətlər tərəfindən də törədilməsinə baxmayaraq, indiki dövrdə bunların «quldur» kimi qiymətləndirilən bəzi dövlətlər tərəfindən təşkil edildiyi və himayə olunduğu iddia edilir və bu dövlətlərin mövqelərinin beynəlxalq aləm tərəfindən iyrenc və qəbul edilməz olduğu vurğulanmaqdadır. Bu çərçivədə ABŞ Dövlət Departamenti Kuba, İran, Liviya, Şimali Koreya və Suriyanı, 1993-cü ildən etibarən isə Sudanı terroru dəstəkləyən dövlətlər siyahısına salmışdır. ABŞ tərəfindən terrorçuluğu himayə etdikləri ehtimalı ilə «quldur» dövlətlər kimi qiymətləndirilən bu dövlətlər ya birbaşa öz səlahiyyətli şəxslərinə bu cür aktlar törətməyi tapşırırlar, ya da xüsusi terrorçu qruplardan istifadə edirlər.

Şimali Koreya səlahiyyətlilərinin Cənubi Koreyanın yüksək vəzifəli şəxslərini 1983-cü ildə Ranqonda bir iş toplantısında olarkən kütləvi şəkildə qətlə yetirməyi planlaşdırdıqları iddia edilmişdir. 1988-ci ildə Liviya kəşfiyyatının əməkdaşlarının «Pan-Am» təyyarəsini ələ keçirilməsində birbaşa rol oynadıqları ortaya çıxmışdır. Son nəticədə xüsusi terror təşkilatlarından fərqli olaraq dövlətin səlahiyyətliləri tərəfindən həyata keçirilən terrorçuluq aktları bir qədər başqadır. İranın himayə etdiyi şiələr Livanın paytaxtı Beyrutdakı ABŞ səfirliyini bombalamaqda və yenə 1983-

cü ildə eyni şəhərdə yerləşən ABŞ piyadalarına hücum etməkdə günahlandırılmışdır. Suriya nəzarətindəki Bekaa vadisindən gələn terrorçular tərəfindən törədilən partlayış nəticəsində 250 ABŞ əsgəri həlak olmuşdur. Liviya hökumətinin də ABŞ-da partlayış və sui-qəsd aktları törətmək üçün bir Amerika terror təşkilatı ilə 2,5 milyon dollara razılaştığı iddia edilmişdir.

Dövlət himayəli terrorizmin hədəfi çox vaxt bir başqa dövlət olmaya da bilər. 1985-ci ildə Fransa səlahiyyətliləri Fransa hökumətinin Fransız Polineziyasında nüvə sınağı həyata keçirilməsinin qarşısını almağa çalışan «Qrinpis»ə məxsus bir gəmini Yeni Zelandiya dəniz sərhədlərində partlatmaları fərqli aktların da töərdildiyini göstərən bir misaldır. Əslində bu cür qanuni olmayan metodlarla nəticə əldə etmək və ya məqsədə çatmaq mümkün olmadığı halda dövlətləri bu cür addımlardan çəkəndirmək də çox asan olmur. O halda niyə bəzi dövlətlər terrorizmi bir vasitə kimi istifadə etmək ehtiyacı duyurlar və ondan çəkinmirlər? Bu sualın cavabında bu cür dövlətlərin adətən, zəif olan üçüncü dünya ölkələri olmaları və məqsədlərinə çatmaq üçün güclü hərbi imkanlara malik olmaları, dolayısı ilə radikal hesab ediləcək məqsədlərinə klassik metodlarla çatmalarının mümkünsüz olduğunu başa düşmələrinin səbəb olduğu irəli sürülür. Bu iddia çərçivəsində dövlət himayəli terrorizm aktları bir qədər bu dövlətlərin zəif təşkilatlanma sistemində də işarə edir. Bununla yanaşı, bu dövlətlər həm də dünyanı öz yaxşı işlərinə və həqiqətlərinə inandıra bilməmək çətinliyi çəkən dövlətlərdir. Əgər doğurdan da terror zəif dövlətlərin üsuludursa bəs onda ABŞ, keçmiş SSRİ və Qərbin inkişaf etmiş ölkələrinin bu üsula əl atmaları necə izah ediləcək?

Bəzi mütəxəssislər terrorizmin də dövlətlər tərəfindən istifadə edilən digər zor tətbiq etmək və güc ünsürləri kimi bir növ müharibə metodu olduğu qəbul etməyin üzərində dayanırlar. Lakin burada əsl əhəmiyyətli fərqin rəqibə hazırlıq imkanı verməməsi, kütlələri şoka salmaq, təsadüfiliyə malik olması və çox vaxt günahsız və silahsız insanların hədəf seçilməsi olduğu nəzərdən qaçırılmamalıdır. Dövlət terrorizmini nəzarət altına

almaq asan deyil. Çünki «quldur» dövlətlər kimi adlandırılan terrorizmə əl atan və ya bundan istifadə edən dövlətlər fəaliyyətlərini yenə məxfilik daxilində davam etdirmə meylinə olurlar. Bu məsələdə indiyə qədər göstərilən cəhdlərin bu işə yaramadığı müşahidə edilmişdir. Bu məsələdə nəticə almaq üçün bu cür dövlətlərin birbaşa özlərinin terrorizmdən əl çəkməyə qərar vermələri lazımdır. Şimali Koreya 1994-cü ildən bəri nüvə silahı istehsal etdiyi iddiaları və 1996-cı ildə Cənubi Koreyaya qarşı xüsusi təyinatlıların hücumunu həyata keçirməklə günahlandırıldığı halda, Cənubi Koreya ilə əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün diplomatik danışıqları genişləndirməyə cəhd edir. Suriya isə 1998-ci ildə terrorçuluğu himayə etməmək və ölkəsində terrorçuların fəaliyyətinə imkan verməmək məsələsində Türkiyə ilə əməkdaşlığa hazır olmaq haqda qərar qəbul etdiyini bəyan etmişdir. Bununla yanaşı, Sovet İttifaqının dağılması terrorizmin mühüm dəstəyini aradan qaldırmışdır. Bunun əvəzində, İrənin hələ də Livandakı təşkilatları himayə etdiyi iddia edilir. Eyni şəkildə də başda ABŞ olmaqla bir sıra Qərb dövlətlərinin də Türkiyədə PKK terror təşkilatının dəstəklədiyi iddialar arasındadır.

Digər tərəfdən, Nikaraqua da 1979-cu ildə Somoza hakimiyyətinin devrilməsindən sonra, Sandinistaya qarşı CIA tərəfindən təşkil edilən və Kontralər tərəfindən aparılan partizan müharibəsini siyasi, hərbi və maliyyə cəhətdən himayə etmişdir. Bu ölkənin də ikinci Kuba olmasının ABŞ-ın milli maraqlarına zidd olduğunu qəbul edən Reyqan hakimiyyəti Sandinista hakimiyyətini devirmək üçün nə lazımdırsa etməyə hazır olduğunu göstərmişdir. ABŞ-ın Nikaraqua dəniz sərhədlərindəki bölgəni minalaması Haaqa Məhkəməsi tərəfindən cinayət kimi qiymətləndirildikdən sonra ABŞ hakimiyyəti minalama fəaliyyətini dayandırsa da, digər aksiyalarını davam etdirdi. ABŞ-ın Reyqan dövründə məxfi əməliyyatlara üstünlük verdiyi bu illərdə xüsusilə polkovnik Oliver Nort və admiral Con Poindekslerin adları qabağa çıxırdı. Bu şəxslər İran hakimiyyəti ilə girişdikləri məxfi sövdələşmələr nəticəsində İraqa qarşı

müharibə apararı bu ölkəyə silah verməli, İran isə Livandakı təsirindən istifadə edərək amerikalı girovların azad edilməsinə kömək göstərməli idi. Beləliklə, hələ girovlar azad edilmədən İrana silah göndərilməsinə başlandı. Bu arada girovların üçü azad edilsə də, üç nəfəri terrorçuların əlində saxlanırdı. Elə bu vaxt ABŞ İrana 2000 ədəd TOW tank əleyhinə raket satdı. 1985-1986-cı illər arasında İrana satılan silahlar İsrail vasitəsilə göndərilirdi. Bu məqsədlə bu silahlar əvvəlcə İsrailin ehtiyatlarından təmin edildi. Ancaq İranın bu silahlar üçün 30 milyon dollar ödəməsinə baxmayaraq İsrail ABŞ hökumətinə sadəcə 18 milyon dollar ödəmişdi. Bu pullar İsveçrədə Poindekster və Nort adına açılmış məxfi hesaba keçirilirdi. Pullar Konqresin hökumətin Kontralara əlaqəsini qadağan edən qərarına baxmayaraq Kontralara göndəriləcəkdə. Lakin sonradan bu pulların Kontralara da çatmadığı məlum oldu. Hadisədən xəbəri olmadığını bəyan edən CIA rəhbəri Uilyam Kaseyin bir müddətdən sonra tutulduğu beyn xərçəngindən xilas ola bilmədiyini üçün bu işə kəşfiyyatın hansı dərəcədə qoşulduğunu öyrənmək olmadı. Bu qarışıq və mürəkkəb əlaqələr ABŞ cəmiyyəti tərəfindən çəşqınlıqla müşahidə edilərkən, bütün bunları ABŞ-ın maraqları üçün etdiyini söyləyən Reyqan hadisənin məsuliyyətini öz üstünə götürdü.

Terrorizmin əldə etdiyi nailiyyətlər

Terrorizmin məqsədi mövcud siyasi sistemi, hakimiyyət quruluşunu və siyasəti dəyişdirmək olsa da, bu məqsədlərin o qədər də həyata keçirilmədiyini müşahidə edilir. Əvvəldə verilən nümunələrin heç birində həlak olan siyasi liderlərin yerinə gələnlər fərqli siyasət yürütməyiblər, tam əksinə olaraq terror aktını təşkil edənlərin əleyhinə aparılan siyasətlə gündəmə çıxıblar. Çünki 1884-cü il terror hadisəsindən sonra hakimiyyəti təhvil alan III Aleksandrla avtoritar sistemdə heç bir dəyişiklik olmadığı kimi, bundan sonra Rusiyada yəhudilərə qarşı etirazlar daha da genişlənməmişdir. Avstriya isə sui-qəsd hadisəsindən sonra Serbiyaya kəskin ultimatum göndərərək bu ölkəyə qarşı müharibə

elan etmişdi. Kenedi həlak oldandan sonra onun yerinə keçən vitse-prezident Conson isə daha kəskin siyasət yürüdərək ölkəni Vyetnam bataqlığına sürükləmişdir. 1984-cü ildə İndra Qandinin yerinə gələn Raciv Qandinin də siyasətində heç bir dəyişiklik olmayıb, ölkənin federal demokratik sistemində hər hansı bir dəyişiklik gündəmə gəlməyib.

Terrorçuların nadir hallarda uğurlu olduqları görünür. Dostlarını həbsdən xilas etmək, pul üçün adam oğurlamaq, bank soymaq və təyyarəni vurub salmaq terrorçular üçün taktiki uğurlar kimi qəbul edilsə də, bir regionun müstəqilliyə və ya muxtariyyətə qovuşmasını və ya hökumətin devrilməsini təmin etmək kimi strateji uğurlar əldə edildiyi müşahidə olunmur.

İdeoloji səbəblərə söykənən terrorizmin uğurlu olduğunu söyləmək olmaz. Xüsusilə «soyuq müharibə» dövründə Qərb bloku ölkələrindəki solçu terrorçu təşkilatların geniş fəaliyyətlərinin bu ölkələrdə hər hansı bir rejim dəyişikliyinə yol açmadığı müşahidə edilir.

Terror təşkilatlarının məqsədləri yalnız özünütanıma və ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmə də ola bilər. Xüsusilə kütləvi informasiya vasitələri ilə bu cür hadisələri geniş kütlələrə çatdırdığı üçün aksiyaları keçirənlər özlərinin təbliğat baxımında məqsədlərinə çatmış olurlar. Terror təşkilatları aktı törətmə səbəblərini çatdırmaq, özlərinin təbliğatını aparmaq imkanını əldə etmiş olurlar.

Terror təşkilatlarının məqsədləri cəmiyyətlər üzərində qorxu yaratmaq, çəkəndirmək və vahiməyə yol açmaq ola bilər. Terror təşkilatları və ya terrora əl atanlar bu məqsədlərinə də asanlıqla çata bilirlər. Çünki həyata keçirdikləri aksiyalar hədəf olan cəmiyyətlər üzərində ciddi mənfi təsirlər buraxır.

Lakin bu məsələdə ümumiləşdirmə aparmaqla terror aksiyalarının uğurlu və ya uğursuz olduğunu söyləmək çətindir. Bəzən siyasi liderlər hadisələrin qarşısını ala bilmədikdə özlərini terrorçu qruplarla danışıqlara isti yanaşmaq məcburiyyətində hiss edirlər. Lakin ortaya çıxan nəticələrdə terrorçu qrupların töhfəsi və ya rolu mübahisə mövzusu olur. Məsələn, Kvebekin

muxtariyyət əldə etməsində Kvebek Azadlıq Cəbhəsinin töhfəsi nə dərəcədədir və ya Fələstindəki Fələstin Azadlıq təşkilatının cəhdləri son nailiyyətlərdə nə qədər təsirli olmuşdur? Fələstində radikal qrupların aksiyalarının Fələstindəki sülh prosesinin əks tərəfə doğru getməsində rolu olubdurmu? Eyni şəkildə IRA-nın Böyük Britaniya hökumətinə qarşı törətdiyi aktlar irəliləyişlərə müsbət, yoxsa mənfi mənada təsir edir? Son vəziyyətlə bağlı olaraq ən azı IRA-nın silah yerə qoymaq məsələsində razılıq verməməsi prosesin qarşısını alan mühüm amil olduğu məlumdur.

Bununla yanaşı, terror aksiyalarının demokratik ölkələrdə o qədər də uğurlu olmadığı müşahidə edilir. Çünki təşkilatlanma, söz və ifadə azadlığının mövcud olduğu və siyasi prosesdə iştirakın hər kəsə açıq olduğu bu ölkələrdə terrorçu təşkilatlar cəmiyyət tərəfindən göstərilən böyük dəstəyə malik olurlar. Başqa sözlə bu ölkələrdə ictimaiyyətin hökuməti dəstəkləməsi terrorçu qrupların marginal təşkilat kimi qalmasına səbəb olur.

Son illərdə terror təşkilatlarının texnologiyadan istifadə edərək daha çox zərər yetirmək imkanına malik olduqları müşahidə edilir. Bir terror təşkilatının nüvə silahına malik olması halında vura biləcəyi zərər bir dövlətin adı müharibədə verəcəyi itkidən daha böyük həcmdə ola bilər. Bu gün artıq hər bir dövlət eyni dərəcədə hücumla açıq və məruz qala biləcək xüsusiyyətə malikdir. Dövlətlərin təhlükəsizlik və hücum məsələlərində artıq terrorizmin mühüm dərəcədə yer alacağı söylənə bilər. Dövlətlər öz aralarında problemləri sülh yolu ilə həll edə bilər və digər dövlətlərdən gözlənilən hücumun qarşısını almaq üçün lazımı qədər qüvvəni əlində saxlayaraq mövcudluğunu davam etdirməyə çalışdığı halda, bu gün hədənin qiymətləndirilməsində və müdafiə planlaşdırılmasında ehtimal edilən terror hücumlarını da nəzərə almaq məcburiyyətində qalacaqlar. Terrorizmə qarşı müdafiəyə gəlicə, bu konvensional hücumla nisbətən olduqca çətindir. Çünki klassik hərbi hücumlarda əvvəlcə hərbi obyektlər hədəf seçildiyi halda bu cür terror hücumlarında hərbi hədəflərlə yanaşı, daha çox dinc sakinlərin yaşadıkları yerlər hədəfə götürülür. Bununla yanaşı, klassik hücumlardan yayınmaq imkanı olsa da, terrorçu

hücumlarının əvvəlcədən qarşısını almaq üçün hələlik təsirli bir metod da müəyyən edilməmişdir. Bu baxımdan indiki dövrdə hər bir dövlətin eyni dərəcədə mühafizəsiz və hücumu açıq olduğunu dilə gətirmək mümkündür.

Bir terrorçu təşkilatın nüvə silahına malik olması çətin deyil. Çünki lazım olan məlumat və materialdır və bunlardan xüsusilə məlumat hər kəsin istifadəsinə açıqdır. Bununla yanaşı, nüvə silahının istehsalında istifadə olunan uran və plutoniumun terrorçu təşkilatların əlinə keçməməsi üçün dövlətlər bir sıra tədbirlər görə bilirlər. Lakin bu nüvə silahı istehsalı üçün 100 paundluq zənginləşdirilmiş uran və 20 paundluq plutoniumun kifayət etdiyini nəzərə almamaq mümkün deyil. Bu məsələlərdə ABŞ və Rusiyanın çox ciddi tədbirlər görməsi lazım gəlsə də, bunların Rusiyadan xaricə çıxarıldığı və satıldığı məsələsində ciddi şübhələr var. Xüsusilə «soyuq müharibə»dən sonra Sovet İttifaqının dağılması ilə Rusiyanın üzləşdiyi iqtisadi böhran bu məsələdə bir qara bazar formalaşdığını göstərir.

Müasir dünyada terrorizmə qarşı müqavimət problemləri

Müasir terrorizmi siyasi hədəflərə çatmaq üçün dövlət orqanlarını, beynəlxalq və milli təşkilatları, dövlət və ictimai xadimləri ayrı-ayrı vətəndaşları və qrupları terrorçuların xeyrinə bu və ya digər fəaliyyəti həyata keçirməyə məcbur edən güc tətbiqi sistemi kimi xarakterizə etmək olar. Sonuncular müəyyən şəxs və ya qruplara, cəmiyyətin həyat təminatı obyektlərinə, insanlara və ətraf mühit üçün yüksək təhlükə mənbələrinə münasibətdə təhdidlərin reallaşdırılmasından qaçmaq üçün bu addımları atmağa məcbur ola bilirlər.

Hər cür aktı göz qabağına almış olan insanların üzv olduğu terror təşkilatlarına qarşı qəti mübarizə və təsirli bir şəkildə nəticə əldə etməyin çətinliyi və mümkünsüzlüyü aydındır. Xüsusilə demokratik və açıq cəmiyyətlərdə insanların bir çox azadlıqlardan istifadə etmələri və hüquq-mühafizə orqanlarının bir çox məhdudiyətə tabe olması terrorizmi qarşısının alınmaz bir hala

gətirmişdir. Yənə də demokratik cəmiyyətlər bir qədər üstünlüyə malikdirlər. Çünki demokratik cəmiyyətlər islahatlara imkan yaradır və ictimaiyyət terrorizm əleyhinə cəhdlərdə hökumətə dəstək verir. Bəziləri demokratik ölkələrdəki terrorizmin «öz quyusunu qazdığı»ni ifadə edirlər. Çünki bu ölkələrdə terrorçu qruplar xalqdan istədikləri dəstəyi ala bilmirlər.

Ölkələr tərəfindən terror aksiyalarına qarşı, xüsusilə səfirliklər, kütləvi informasiya vasitələri və ticarət mərkəzləri kimi həssas nöqtələrdə təhlükəsizlik tədbirlərini artırmaqla yanaşı, digər tərəfdən də xüsusi xilasetmə dəstələri, antiterror qrupları formalaşdırılır. Xüsusilə keçmişdə səfirilər terror təşkilatlarının ən çox hədəfi olan şəxslərdir. Erməni terror təşkilatları tərəfindən 80-ci illərin ortalarına qədər aparılan terror aktlarında çox sayda türk diplomatları həlak olmuşdur. Səfiriləri ən çox hücumla məruz qalan bir başqa ölkə də ABŞ-olub. Bu səbəblə ümumiyyətlə, səfirliklərin ətrafında təhlükəsizlik tədbirləri artırılır.

XX və XXI əsrlərin ayrıcında terrorizm problemi və ona qarşı müqavimət ayrı dövlətlər və bütövlükdə dünya ictimaiyyəti üçün ən vacib problemə çevrilib. Bu, son dövrlərdə baş verən terrorçuluq aksiyalarının xarakter və miqyası ilə izah edilir. Əgər XIX və XX əsrlərin ayrıcında terrorçular siyasi və dövlət xadimlərini öldürməklə fərdi terror üsulu ilə hərəkət edirdilərsə, müasir terrorçuların hücum obyektləri əksər hallarda heç bir müdafiəsi olmayan sivil sakinlər olur. Bəzi hallarda, terrorizm qurbanlarının sayı bir neçə ədədlə hesablanırsa da, yüzlərlə, hətta minlərlə də ola bilər. Keçmişdəki terrorçular nadir hallarda öz hərəkətlərinə etik cəhətdən haqq qazandırmamağa çalışırdılar, onlar bu addımı yalnız onların nəzərində mövcud vəziyyətə cavabdeh olana qarşı istiqamətləndirirdilər. Müasir terrorçular isə həddindən artıq ədəbsizlik, barışmaz əxlaqsızlıq və insanların həyatına etinasızlıq nümayiş etdirirlər.

Terror aksiyalarının həyata keçirilməsi vasitələri də dəyişir. Əvvəllər terrorçular soyuq və odlu silahlardan istifadə edirdilər, sonra partlayıcı maddələr ortaya çıxdı. Bu gün terrorçuluq fəaliyyətinin inkişafı tendensiyaları onun texniki və texnoloji

bazasının dəyişməsinə sübut edir. Son onilliklər ərzində terrorçular zəhərli döyüş maddələri, qaz, hətta sərnişinlərlə birgə ələ keçirilmiş təyarlərdən istifadə edirlər. Ancaq mütəxəssislərin qənaətinə görə, bu, hələ terrorçuların fəaliyyətinin və texnoloji inqilabının ilk əlamətləridir. Terrorçuluq məqsədilə istifadə edilmək üçün nisbətən az gücə malik portativ nüvə qurğusunun yaradılması ehtimalı da mövcuddur. Nəzəri cəhətdən mümkün olan və bəzi şərtlərlə praktiki olaraq həyata keçirilməsi yolları ilə terrorçuların nüvə silahına və onun daşınması vasitələrinə yol tapmağın digər halları da var. Bu gün ən adi vasitələrdən istifadə hallarında belə terrorçuların fəaliyyəti nəhəng dağıntılara, insanların kütləvi şəkildə həlak olmasına və ekoloji fəlakətə səbəb ola bilər. Bu terrorçuların hücum obyektinə kimyəvi zavodlar, atom elektrik stansiyaları, habelə digər mürəkkəb və təhlükəli texniki obyektlər olduğu halda baş verə bilər. «Kompüter terrorizmi»nin obyektləri informasiya kommunikasiyaları ola bilər.

İnsanların həlak olması və maddi dəyərlərin məhvi ilə yanaşı, terrorizm digər mənfi nəticələrə də səbəb ola bilər. Məsələn, iş aktivliyinin genişləndirildiyi regionlarda terrorizm təhdidinin yüksəkliyi iqtisadi itkilərə gətirib çıxara bilər. İspaniyanın Basklar ölkəsi, İsrail və Fələstin ərazilərində, hətta bu yaxınlara qədər Şimali İrlandiyada vəziyyət buna misal ola bilər. Terrorçuluq beynəlxalq münasibətlərdə, habelə ayrı-ayrı dövlətlərin daxilindəki siyasi vəziyyətdə qeyri-sabitlik yaradır. Əgər terrorçuların tələbləri qismən yerinə yetirilirsə, mövcud hakimiyyətin nüfuzu aşağı düşür, əsas siyasi və ictimai qurumların normal fəaliyyəti pozulur.

Bütün terrorçular qarşılıqlı siyasi məqsəd qoyaraq ideoloji doktrina, milli və dini hisslərdən ruhlanırsa da, sosial-siyasi fenomen kimi terrorizmi adi cinayətkarlıqdan çox nazik və mütəhərrik xətt ayırır. Ona görə yox ki, hər hansı terrorçuluq aktı hər bir dövlətin qanunları ilə cəza tələb edən cinayətdir və cinayətkarlar və terrorçular oxşar və eyni fəaliyyət vasitə və formalarından (insanın öldürülməsi siyasi və qəsdən

əsaslandırılmaya baxmadan qətlidir) istifadə edirlər, ona görə ki, bu gün siyasi və cinayətkar terrorizm öz aralarında biri-birinə sarmaşırlar. Terrorçuların fəaliyyətinin leqal yollarla maliyyələşməsi ya çatışmır, ya da bu ümumiyyətlə mümkün deyil. Buna görə də, maliyyələşmə üçün qeyri-qanuni vasitələrdən, əsasən, başqa terminlə (məsələn, Bask separatçılarını təşkilatı ETA bunu «inqilabi vergi») adlansa da, açıq reketçilikdən istifadə edilir. Narkobiznes də çox hallarda terrorçu təşkilatların maliyyələşmə mənbəyi sayılır. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu gün terrorizm və cinayətkarlıq əl-ələ gedirlər. Terrorçu strukturların aktiv fəaliyyət zonası eyni zamanda cinayətkarlığın səviyyəsinin yüksək olduğu zonadır.

Terrorçuların hansı ideyanı irəli sürmələrindən, qarşılarına hansı hədəfləri qoymalarından və hansı əsasları rəhbər tutmalarından asılı olmayaraq terrorizm, heç şübhəsiz, bələdir, həm bütövlükdə cəmiyyətə, həm də fərdi qaydada hər bir insana təhlükədir. Çağdaş dünyada terrorizm bəşəriyyətə yeni təhlükə təşkil edir. Bununla əlaqədar olaraq bu gün terrorizmə qarşı müqavimət vəzifəsi olduqca aktualdır.

Son onilliklərdə terrorizmə qarşı mübarizə məqsədi ilə çoxsaylı beynəlxalq konvensiyalar formasında mühüm hüquqi baza yaradılıb. Bu normativ aktlarda terrorçuluq fəaliyyətinin müxtəlif növləri və formalarına qarşı əks addımların atılması üçün dövlətlərin qarşılıqlı öhdəlikləri nəzərdə tutulur. Onlar arasında terrorçuların hava nəqliyyatında cinayətlərinə qarşı istiqamətlənmiş 1963-cü ildə imzalanan Tokio, 1970-ci ildə imzalanan Haaqa, 1971-ci ildə imzalanan Monreal konvensiyalarını; beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə qarşı cinayətlərin qarşısını almaq və cəzalandırmaq haqqında 1973-cü il Nyu-York konvensiyasını; insanların girov götürülməsinə qarşı mübarizə haqqında 1979-cu il Nyu-York konvensiyasını; plastik partlayıcı maddələrin nişanlanması haqqında 1980-ci il Vyana, 1991-ci il Monreal konvensiyalarını qeyd etmək olar.

Bir çox beynəlxalq məsələdə əməkdaşlıq edən dövlətlərin terrorçuluğun qarşısını almaq üçün dah çox koordinasiya olmaları lazımdır. Şübhəsiz, bu cür əməkdaşlıq cəhdləri ciddi töhfələr verə bilər. Xristian-demokratik lider və 5 dəfə baş nazir olmuş İtaliya siyasi xadimlərindən Aldo Moronun «Qırmızı briqadalar» təşkilatı tərəfindən 1978-ci ildə oğurlanaraq öldürülməsindən sonra 12 Avropa dövləti terrorizm məsələsilə daha yaxın əməkdaşlıq etmək məqsədilə bir antiterror şəbəkəsi yaratmışdılar.

1990-cı illərdə terror aksiyalarının sayının artması «G-7» ölkələrinin kəskin reaksiyasına səbəb olmuş, Rusiyanın da iştirakı ilə 1996-cı ildə Parisdə keçirilən toplantıda terrorizm məsələsində əməkdaşlıq üçün yekdilliklə razılıq əldə edilmişdir. Qəbul edilən 25 maddəlik bir palana əsasən iştirakçı dövlətlər təqib, həbs və mühakimə məsələlərində əməkdaşlıq edəcəkdirlər. Bunların arasında bank hesablarının təqib edilməsi, terrorçuları himayə edən təşkilatlara qarşı tədbir görmək və terrorçuların internet vasitəsilə rabitəsinə nəzarət də vardı. Bunların xaricində «G-7» ölkələri, cinayətkarların təhvil verilməsi, səyahət sənədlərinin yoxlanması, ölkəyə silah və partlayıcı maddə keçirilməsinin qadağan edilməsi məsələsində də birgə fəaliyyət göstərəcəklər.

Yaponiya qısa vaxtda Asiya-Sakit okean regionunda bir antiterror zirvəsi keçirilməsini təkid edərkən, ABŞ prezidenti Bill Klinton da ölkə qanunvericiliyində terrorizmin qarşısını almağı asanlaşdıracaq təsirli tədbirlərin görülməsi üçün lazımi islahatların aparılacağını bəyan etmişdi. Lakin beynəlxalq ictimaiyyət baxımından atılması lazım gələn əsl addım terrorizmi qlobal bir cinayət kimi qəbul etməkdir. Bu məsələdə keçmişdən bu günə qədər işlər davam etdirilsə də terrorçunun kimliyi problemi hələ də açıq qalır. Çünki bəzi hallarda bir dövlət üçün terrorçu olan, digərləri tərəfindən «azadlıq döyüşçüsü» və ya «milli azadlıq döyüşçüsü» kimi qiymətləndirilir. Dövlətlər digər dövlətlər üzərində siyasi təzyiq formalaşdırmaq, ya da siyasi məqsədlərə çatmaq naminə sövdələşmə ünsürü kimi istifadə etmək üçün

terrorizmi və terrorçuları himayə etməkdən əl çəkəcəklərmi sualı hələ də aktualdır.

Bəzi regionlarda antiterrorizm xarakterli xüsusi normativ aktlar mövcuddur. Belə ki, Avropa Şurasının himayəsi altında Avropa terroizmə qarşı mübarizə konvensiyası qəbul edildi. MDB ölkələri öz aralarında terroizmə qarşı mübarizədə əməkdaşlıq etmək barədə müqavilə imzalayıblar. 2000-ci ildə terroizmə və ekstremizmin digər təzahürlərinə qarşı mübarizədə əməkdaşlıq Proqramı qəbul edilib və MDB-nin Antiterror mərkəzi yaradılıb.

Lakin beynəlxalq münasibətlər tarixindəki örnəklər sübut edir ki, heç də həmişə terrorizmə qarşı mübarizədə dövlətlərin vicdanlı əməkdaşlığına rast gəlmək olmur. Ayrı-ayrı dövlətlərin, liderlərinin və hakim elitanın maraqları dəfələrlə təkcə müxtəlif deyil, hətta əksqütblü olub. Bu məqamda onu xatırlamaq lazımdır ki, terrorçuluq metod və vasitələri ilə mübarizə yoluna ifrat solçulardan ifrat sağçılara qədər müxtəlif oriyentasiyaya malik siyasi təşkilatlar və hərəkatlar baş vurublar. Terrorizm dini və milli formaya malik ola bilər. Çox vaxt separatçılığı milli-azadlıq hərəkatından fərqləndirmək və ya bu və digər siyasi hədəflər arasında dəqiq proporsiyayı təyin etmək və imkan verilən vasitələrlə ona nail olmaq çox asan olmur. Bu halda, fəaliyyətin forma və tərkibinə görə terrorçuluğun qiymətləndirilməsi zamanı ikili standartlara zəmin yaranır. Karl Şmitt qeyd edirdi ki, siyasətin fərqli xüsusiyyətlərindən biri bütün hadisə və təzahürlərə «özünün-özgənin» şkalası ilə qiymət verməyə çalışılmasıdır. Bu cür siyasiləşmiş yanaşma ilə eyni faktlar diametral olaraq tamamilə əks qiymət və izah ala bilər: digər dövlət kəşfiyyat fəaliyyəti aparan insanları «özünün» kəşfiyyatçılarna, «özgənin» casuslarına, silahlı mübarizə aparan insanları isə «özgənin» qulduruna, «özünün» partizanına bölür.

Qarşı duran nəhəng dövlətlər özlərinin qlobal məqsədlərinə çatmaq üçün vasitələrdən istifadədə o qədər də çəkinmədikləri üçün bu ikili standart tam şəkildə soyuq müharibə dövründə tətbiq edilirdi. O vaxt təbliğat məqsədilə qarşı duran tərəfin digərini terrorizmi dəstəkləmək və maliyyələşdirməkdə ittiham etməsinə

ehtiyac vardı. 1980-ci ildə ABŞ prezidenti Ronald Reyxanın administrasiyası bu cür addım ataraq özünün beynəlxalq siyasətində mühüm hədəflərdən biri kimi «beynəlxalq terrorçuluqla mübarizə»ni elan etdi. Bu sərəya Sovet İttifaqına və onun müttəfiqlərinə istiqamətlənmiş solçu qüvvələr, üçüncü dünya ölkələrindəki siyasi hərəkətlər aid edilirdi. Buna baxmayaraq, ABŞ onun maraq və məqsədlərinə cavab verən qüvvə və hərəkətlərə silahlı mübarizə forma və tərkibi ilə terrorçuluğu mənimsəməsindən asılı olmayaraq kömək edirdi. Amerika qarşıdurma illərində böyük həcmdə yardımını Əfqanıstandakı silahlı antihökumət müxalifətinə də edirdi. Maraqlı odur ki, Əfqanıstanda sovet hərbi iştirakına qarşı cihadın iştirakçıları sırasında indiki «bir nömrəli terrorçu» Üsamə bin Laden də vardı. Bu nümunə göstərir ki, terrorizm onu öz məqsədləri üçün istifadə edənlərə qarşı da təhlükəli və idarəolunmaz hala gələ bilər.

Terrorizmə qiymət verəndə ikili standartlara keçmişdə olduğu kimi, bu gün də rast gəlmək olar. Rusiya və Qərb Çeçenistanda və Kosovodakı vəziyyətə müxtəlif cür yanaşırdılar. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin həllində də bir çox dövlətlər, o cümlədən, Rusiya ikili yanaşma nümayiş etdirir.

Şübhəsiz, 11 sentyabr 2001-ci ildən sonra dünyada terrorizmlə mübarizə məsələsində vəziyyət dəyişdi. Lakin bu dəyişmənin nə qədər fundamental və dönməz olduğunu hələlik demək çətindir. Nyu-Yorkdakı sentyabr terror aksiyası beynəlxalq münasibətlərin nəzəriyyə və praktikasında digər nəticələrə də səbəb oldu. Yaxın zamanlara qədər «beynəlxalq terrorizm» anlayışında daha çox bu cür təzahürün beynəlxalq təhlükəsi qeyd edilir, amma beynəlxalq münasibətlərdə real və aşkar faktor kimi ona işarə edilmirdi. Son hadisələr göstərdi ki, dünya siyasətində kefiyyətli irəliləyişlər baş verib.

Hələ XX əsrin 70-ci illərində bir çox tədqiqatçılar qeyri-dövlət aktorlarının münasibətlərdə rolunun ortaya çıxması və artmasını, buna müvafiq olaraq eyni zamanda, ayrı-ayrı suveren milli dövlətlərin rolunun zəifləməsini qeyd edirdilər. Neoliberal

baxışların tərəfdarları bu cür proseslərin xarakterinə uyğun olduğu üçün buna müsbət yanaşırdılar. Bununla belə, bu gün mənfi tərəf də təzahür edib. Texniki və texnoloji tərəqqi kommunikasiya vaistələrinin inkişafı hesabına terrorçuluq cərəyanına məxsus, heç şübhəsiz «Əl-Qaidə»nin daxil olduğu beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları əvvəl görünməmiş struktura malik olmaq imkanı əldə edib. Bu təşkilatlar yeni şəraitdə iqtisadi və hərbi cəhətdən ən güclü dövlətə də meydan oxumaq və təhlükəsizliyini təhdid etmək imkanına malikdir. Məlum oldu ki, dövlət daha az ehtiyata malik olan rəqibdən gələn və təhlükəsizliyi ilə əlaqələndirilən yeni meydan oxumalara hazır deyilməmiş. Müvafiq olaraq belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, beynəlxalq və milli səviyyədə təhlükəsizlik yeni ölçülər qazanır. Beynəlxalq münasibətlərin nəzəriyyə və praktikasını baxımından bu olduqca vacibdir.

XVII FƏSİL

QLOBALLAŞMA – DÜNYA SİYASİ SİSTEMİNİN İNKİŞAFININ ƏSAS TENDENSİYASI KİMİ

Ş1. Qloballaşma məsələsi üzrə siyasi diskussiyalar

«Qloballaşma» termini ilk dəfə T.Levit tərəfindən 1983-cü ildə «Harvard biznes revyu» jurnalında çap olunan məqalədə ayrı-ayrı şirkətlərin istehsalı olan məhsulların bazarda birgə adlandırılması məqsədi ilə işlənmişdir. 1987-ci ilə qədər ABŞ konqresinin (Vaşinqton) kitabxanasında adında «qloballaşma» işlənən heç bir kitab haqqında məlumat yox idi. XX əsrin 90-cı illərində qloballaşmaya həsr olunan kitab və məqalələrin sayı kütləvi şəkildə artmağa başladı. Termin geniş şəkildə yayılma imkanı qazandı və daha geniş mənə kəsb etməyə başladı.

Buna görə də, genezisin (mənbənin) tərkibi və əsasən qloballaşmanın gələcək inkişaf yolları bu gün kəskin siyasi və elmi diskussiyaların mövzusu olub. Qızgın debatların mövzusu olan məsələ ətrafında «qloballaşma nə deməkdir, o nə vaxt başlayıb, ictimai həyatdakı digər proseslərdə əlaqəsi, onun yaxın və uzaq nəticələri nə olacaq» kimi bütün suallara cavab axtarılır.

Bu gün qloballaşmaya əsasən aşağıdakı məsələlər aid edilir:

- sərəhəyanı iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni əlaqələrin intensivləşməsi;
- soyuq müharibədən sonra başlamış tarixi dövr (və ya era);
- dünya iqtisadiyyatının transtormasiyası, dəqiq desək, maliyyə bazarının anarxiyaya istiqamətləndirilməsi;
- Amerika dəyərlər sisteminin qələbəsi, neoliberal iqtisadiyyat proqramının siyasi demokratikləşmə proqramı ilə kombinasiyasının təmin olunması;
- bazarda çalışanların tam məntiqi və qaçılmaz kulminasiyasına güclü tendensiyasını cəlb edən ortodoksal ideologiya;
- çoxsaylı və sonu məlum olmayan sosial nəticələrə gətirən texnoloji inqilab;

– milli dövlətlərin qlobal həll tələb edən qlobal problemlərin (demoqrafiya, ekologiya, insan hüquqları və nüvə silahının yayılması) öhdəsindən gəlmək qabiliyyətinin olmaması.

Beləliklə, qloballaşma fenomeninin müzakirəsini üç yanaşma tərzinə bölmək olar.

Darnizamlı yanaşma. Obyektiv olaraq bəzi tədqiqatçılar qloballaşmanı olduqca dar maliyyə-informasiya məkanının formalaşması, kompyuterin və texnologiyanın üstünlük təşkil etdiyi yeni proses kimi başa düşür və onu 1990-cı illərin əvvəlləri ilə bağlayırlar. Beləliklə, bu gün dünyada baş verən qlobal dəyişikliklərin iqtisadi əsasları daha qabarıq göstərilir. Lakin müxtəlif müəlliflər qloballaşmaya təşkilati-idarəetmə, iqtisadi məkani olmaqla müxtəlif nöqtəyi nəzərdən yanaşırlar. Doğrudan da yeni minilliyin əvvəlindən başlayaraq daimi yüksələn miqyasda maliyyə, texnologiya, kapital və əməyi milli sərhədlərin fəvqündə çuğlaşdıran güclü qlobal qüvvələrin təsiri ilə bütün dünya ciddi iqtisadi və sosial dəyişiklərə məruz qalır.

İdeoloji yanaşma. Müəlliflər hesab edir ki, «qloballaşma» terminin dövriyyəyə buraxılması neoliberalizmə qarşı Qərb elitasının təbliğatçı xarakter daşıyan cavabıdır. Qloballaşma konsepsiyası transmilli şirkətlərin rəhbərliyinin və Ümumdünya Bankı (ÜDB), Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) kimi beynəlxalq strukturların hegemonluğu kimi əsaslandırılır və dünyanın amerikanlaşdırılması ilə eyniləşdirilir.

Sağçılar da qloballaşmaya müxtəlif cür yanaşırdılar. Onlardan biri, məsələn, ABŞ-in xristian-mühafizəkarları və ya müxtəlif ölkələrin millətçiləri qloballaşmanı «dünya şər qüvvələri»nin təzahürü hesab edir. Digərləri kapitalizmi bütün dünya üzrə zəfər yürüşü kimi görürlər. Feministlərin bir hissəsi qloballaşmanı formal olaraq kişilərin hegemonluğunun təzahürü hesab edirlər.

Doğrudan da, müasir dünyada qloballaşma əsasən, neoliberal iqtisadi prinsiplərlə həyata keçirilir. Bu isə zəngin və kasıb dövlətlər arasında güclü parçalanmanın güclənməsini qaçılmaz edir, bütün dünyada sosial təbəqələşməni gücləndirir. İndiki

qloballaşma variantı daha çox iqtisadi və texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş, siyasi sahədə üstünlük əldə etməyə çalışan dövlətlər üçün əlverişlidir. Tez-tez rast gəlinən Qərb ölkələrinin xarici siyasətdə insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı mühakiməsi də daha çox dərəcədə qloballaşmanın alternativsiz modellərinin təhlükəli tendensiyanın siyasi müstəviyə transformasiyasını nümayiş etdirir.

Tarixi yanaşma. Bu cərəyanın nümayəndələri qloballaşmada özünəməxsus şəkildə müasirləşmə prosesinin inkişafını, dünya inteqrasiyasına qarşı olan prosesin sonrakı müasir mərhələsini, bəşəriyyət sivilizasiyanın tam formalaşmasını görürlər. Belə yanaşmaya görə qloballaşma bir-birilə əlaqəli iqtisadi, siyasi, mədəni məkan kimi dünyanın vahid şəkildə təşəkkül tapması prosesinin bir mərhələsidir. Ancaq qloballaşma prosesi indi ümumi xarakterə malik olsa da, hələ tarixin qədim dövrlərindən başlayan proses olub.

Qloballaşmanın başlanması vaxtının diapazonu təqdim olunmuş ədəbiyyatda olduqca genişdir, o əsasən XVI-XX əsrlər aralığında tərəddüd edir. Robertsona görə, qloballaşma ideyası hələ **Polibiya** dövründə ortaya atılıb, real olaraq isə qloballaşma prosesi XV-XVI əsrlərdə yaranıb, xüsusən 1870-ci ildən XX əsrin ortalarına qədər dövrdə fəal inkişaf edib. M.Çeşkovn isə qloballaşmanın inkişafını dövrlərə bölür: qloballaşmadan əvvəlki tarix (qloballaşmadan əvvəlki – neolit inqilabından Ox dövrünə qədər), qloballaşmanın ilkin tarixi (qlobal birliyin yaranması – Ox dövründən Maariflənmə erasına və ilk sənaye inqilabına qədər) və qloballaşmanın əsl tarixi (son 200 ildə qlobal birliyin formalaşması).

Niyə qloballaşmanın ilkin tarixi XV-XVI əsrlər götürülür? Ona görə ki, məhz «Avropa möcüzəsi» kimi adlandırılan bu dövrdə Avropa ənənəvi cəmiyyət sərhədinə mərhələli şəkildə daxil oldu, ənənəvi olaraq «dairəvi orbitdə» dövrətmə hərəkəti pozuldu, digər – radikal dəyişikliklərin xətti yüksəliş ritminə keçdi.

Bunu XV əsrdən XVI əsrə qədər davam edən iqtisadi yüksəlişin mədəni (Dirçəliş) və dini (Reformasiya) «gurultu»ları

da sübut edir. Avropalıların intellektual üfüqlərini radikal olaraq genişləndirən yeni coğrafi kəşflər təkcə genişmiqyaslı Avropa ekspansiyasının deyil, Avropa eyniyyətində əsasını qoydu. Məşhur filosof K.Yaspersin baxışlarına görə, XVI-XVIII əsrlər avropalılar üçün mədəniyyətin əsası, baxış və düşüncələrin birləşməsi (qaynaq edilməsi) oldu. Nəhayət bu dövrdə yeni tip dövlətlərin yaranması – prinsipcə cəmiyyət həyatında başqa rol və yeri olan məhəlli və sülalə dövlətlərin ortadan qalxması ilk beynəlxalq (əvvəlcə Avropada) «Vestal sistemi»ni formalaşdırdı. Böhran haqqında isə yeni qlobalıq formasının – «millət-dövlət» çərçivəsində milli qloballaşmanın əsasının qoyulduğu XX əsrin sonlarında danışımağa başladılar.

Beləliklə, dövlətlər arasında inteqrasiya və yaxınlaşma tendensiyası əvvəllər başlasa da, bir qədər radikal şəkildə bu tendensiya XIX əsrin sonundan Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasına qədər olan dövrdə (1870-1914) özünü göstərdi.

Qloballaşmanın birinci dalğasının texnoloji əsası kommunikasiya sahəsində telefon teleqraf, sənaye sahəsində isə əvvəlcə dəmir yollarının inşa edilməsi, maşın, daha sonra isə konveyer-axın istehsalı oldu. Bütün bunların simvolu isə Amerika idi. Texnoloji irəliləyişlər özü ilə ilk öncə iqtisadi bağlılığı və vahid dünyaya təsərrüfatının formalaşmasını gücləndirən iqtisadi nailiyyətləri gətirdi.

İqtisadi inkişafın beynəlmilləşməsinin (qloballaşması) daim güclənməsi, dünya istehsalından daha çox dünya ticarətinin həcmnin sürətlə artması onu sübut edirdi ki, hər il beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin rolu yüksəlir. Bu rəqəmlərlə də təsdiqlənir: 1870-1917-ci illərdə dünya ticarətinin həcmi hər il orta hesabla 3,4%, dünya istehsalının həcmi isə 2,1% artmışdı. 1850-1914-cü illərdə dünya əhalisi 1,5 dəfə, beynəlxalq mal dövriyyəsi isə 2,3 dəfə çoxalmışdı.

XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq mal ixracı ilə yanaşı kapital ixracı da artmışdı. 1885–1900-cü illərdə dünya ticarət dövriyyəsi 2,1 dəfə, xarici sərmayə isə 2,3 dəfə artmışdı. 1901-1913-cü illərdə dünya istehsalı 40 %, dünya ticarəti 62 %, xarici

sərmayənin həcmi isə 100% artmışdı. Dünya ticarətinin və xarici sərmayənin artmasının uğurunu əksər ölkələrin milli valyutalarının sərbəst konversiya edilməsi təşkil edirdi.

Mal və kapitalın dövriyyəsi kimi işçi qüvvəsinin miqراسiyası da azad idi və böyük miqyasa çatmışdı. Beynəlxalq turizm geniş inkişaf edirdi. Bir ölkədən digərinə getmək üçün viza, bəzi hallarda isə hətta pasport da tələb olunmurdu.

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəlində iqtisadi qloballaşma digər sahələrdəki inteqrasiya proseslərinə də təkən verdi. Məhz bu dövrdə ilk beynəlxalq hökumətlərarası (Ümumdünya Poçt İttifaqı, Beynəlxalq Elektronəlaqə İttifaqı) və qeyri-hökumət təşkilatı (Qırmızı Xaç) meydana çıxdı. Beynəlxalq idman yarışlarının keçirilməyə başlanması Olimpiya hərəkatının yenidən dirçəldilməsinə və beynəlxalq idman federasiyalarının yaranmasına gətirib çıxardı .

Ancaq daha çox qloballaşma siyasi sahədə özünü göstərdi. Dünya iqtisadiyatının yaranmasını dünya siyasətinin formalaşması müşayiət etdi. Dünyadakı iqtisadi və sosial inkişaf liberal siyasi ideologiyanın güclü təsiri altında həyata keçirilirdi. Liberalizm iqtisadi azadlığın milli və beynəlxalq səviyyədə vacibliyini əsaslandırır, iqtisadiyyatda qarşılıqlı asılılığı və inteqrasiyanı siyasətdə tətbiq etməyə çalışırdı.

Liberalizmlə yanaşı qloballaşmanın gərəkliyini təsdiq edən və bu proseslərilə siyasi hədəfə nail olmaqla əlaqələndirən siyasi ideologiyalarda yarandı. Burada söhbət əsasən marksizmdən gedir. K.Marksa və F.Engelsə görə «proletarların vətəni olmur», buradan məşhur şüar «Kommunist partiyasının manifesti»ndən: «Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!» yarandı. Dünyanın iqtisadi qloballaşması isə onun sosial-siyasi transformasiyası üçün əsas şərt idi. Xatırlatmaq lazımdır ki, markizmin klassikləri sosialist inqilabını dünya inqilabı kimi başa düşürdülər. Marksizm ideologiyası bazasında isə ilk beynəlxalq siyasi hərəkat yarandı. Bu hərəkatın təsisatı (təşkilatlandırılması) I (1864) və II (1889) İnternasionalın yaranması və fəaliyyəti ilə öz əksini tapdı.

Qloballaşma beynəlxalq münasibətlərə birbaşa təsirini göstərdi. XIX və XX əsrin ayrıcında müharibə və münaqişələrin qarşısını almaq, dövlətlərin sülh şəraitində əməkdaşlığı, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi kimi məsələlərin müzakirə olunduğu bir neçə beynəlxalq konfrans keçirildi. İqtisadi asılılığın əldə olunmuş səviyyəsi şəraitində dünyanın əsas dövlətləri arasında genişmiqyaslı müharibələrin nisbətən mümkünsüzlüyü barədə fikirlər daha çox yayılmışdı.

Buna baxmayaraq, iqtisadi qloballaşma bir qədər beynəlxalq münasibətlər sisteminin stabil və möhkəm formalaşmasını və təşkilatlanmasının rəsmiləşdirilməsini müəyyənləşdirdi. Bütün danışıq və xeyirxah arzulara baxmayaraq, qlobal silahlı münaqişələrin qarşısını almaq üçün real mexanizm yaradılmadı. «Nəhəng dövlətlər»in qeyri-bərabər və düşünülməmiş siyasəti, onların arasında olan real və uydurulmuş fikir ayrılıqları Birinci Dünya müharibəsinin baş verməsinə gətirib çıxardı. Beləliklə, bu müharibə daxili fikir ayrılığının **immanent** (daxili) xüsusiyyəti nəticəsində qlobal inteqrasiyanın ilk dalğasının özünəməxsus yekunu kimi meydana çıxdı.

Birinci Dünya müharibəsi qlobal inteqrasiya və qlobal dezinteqrasiya kimi iki tarixi dövrün ayrıcı həddi oldu. Müharibədən sonra əvvəlki liberal inteqrasiya layihələrinin – beynəlxalq universal təşkilatın (Millətlər Liqası (1919-1946) yaradılmasının həyata keçirilməsinə cəhdlər olsa da, dünyanın sosial-iqtisadi inkişafı tam əks-istiqamətdə getdi.

Millətlər Liqasının müvəffəqiyyətsizliyi, digər bir sıra səbəblərlə yanaşı, həm də 1920-1930-cu illərdə dünya iqtisadiyyatında dezinteqrasiya tendensiyasının üstünlük təşkil etməsindən asılı idi. Dövlətlər öz milli bazarlarını xarici rəqiblərdən yüksək gömrük tariflərinin köməyi ilə qorumağa çalışırdılar. Buna görə də, dünya ticarəti və xarici investisiyanın artımı dayandı, bəzi dövrlərdə isə hətta azalmağa başladı. Belə ki, 1929-1932-ci illərdə dünyada baş verən iqtisadi böhran nəticəsində sənaye istehsalı 20%, dünya ticarəti isə 40% azaldı. Kapital ixracı Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində ildə orta

hesabla 1 milyard dollardan çox idisə, müharibədən sonrakı illərdə cəmi 110-170 min dollara bərabər idi. Sərhədlər təkcə mallar və kapital üçün deyil, həm də insanlar üçün bağlanmağa başladı. Xaricə getmək üçün pasport və viza gerek idi. Bəzi ölkələr birdən-birə vətəndaşlarının xaricə səfərlərini məhdudlaşdırdılar. Hər yerdə əcnəbilərin işə düzəlməsi şərtləri çətinləşdi. Bunun nəticəsində beynəlxalq turizm və işçilərin miqrasiyası azaldı. Bir çox ölkələrin qapalı və asılılığı olmayan iqtisadiyyat yartmağa çalışması, öz milli valyutalarının konversiya edilməsini məhdudlaşdırması beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin zəifləməsinə şərait yaratdı.

İkinci Dünya müharibəsi dünya iqtisadiyyatının dezintegrasiyasının daha da artmasına səbəb oldu. 1950-ci illərdə yalnız 6 ölkə sərbəst konversiya olunmuş valyutaya malik idi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən BVF, ÜDB, DTT, **UNİDO** (BMT-nin Sənaye İnkişafı üzrə Təşkilatı) kimi beynəlxalq iqtisadi qurumların köməyi ilə dünya iqtisadiyyatının stimullaşdırılması cəhdlərinə baxmayaraq, valyuta məsələsi beynəlxalq ticarətin inkişafına və xarici investisiyaların cəlb olunmasına mane olurdu. XX əsrin əvvəlləri olmasına baxmayaraq uzun müddət iqtisadi asılılığın səviyyəsi, ayrı-ayrı ölkələrin beynəlxalq əməyin bölünməsinə cəlb olunması işinə mane oldu. Üstəlik dünya ideoloji-siyasi və sosial-iqtisadi əlamətlərinə görə iki bloka parçalanmışdı.

Yalnız XX əsrin 80-ci illərində dünyanın inkişafı meyllərində müsbət tendensiyalar müşahidə edilməyə başlandı. Buna görə də, yeni minilliyin həddü qloballaşma kimi mürəkkəb fenomeni bərabər qaydada təsvir etməyə imkan verən intensiv konseptual yanaşmaların axtarışı üçün zəmin oldu.

§2. Dünya siyasəti və dünya iqtisadiyyatı qloballaşma şəraitində

Bir çox cəhdlərin mövcudluğuna baxmayaraq, qloballaşmaya qısa və tutumlu tərif tapmaq sahəsində ortaq məxrəcə gəlmək

mmkün olmayıb. Lakin bir çoxları üçün qloballaşmanın müasir mərhələsi barədə Entoni Giddens tərəfindən təqdim edilən tərifi qəbul ediləndir: «lokal hadisələr çox-çox mil uzaqlıqda və ya əksinə baş verən hadisələrə uyğun təşəkkül tapdığı üçün birbirindən uzaq yerləri əlaqələndirən ümumdünya münasibətlərinin intensivləşdirilməsini bu şəkildə həyata keçirmək mümkündür».

Buna uyğun olaraq, geniş mənada söhbət dünya iqtisadiyyatı və siyasətinin qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılığının bütün seqmentlərindən gedir. Qloballaşma bu gün dünyada gedən inteqrasiya prosesinin yeni mərhələsi kimi başa düşülür və o bəşəriyyətin əksər hissəsinin yeni informatika və telekommunikasiya vasitələri əsasında ictimai-siyasi, maliyyə-iqtisadi, və mədəni əlaqələrinin vahid açıq sistemə cəlb olunmasına gətirib çıxarır. Bu gün dünyada baş verən qlobal dəyişikliklərin əsasında iqtisadi amillərin dayandığını qeyd etməklə bərabər, bəzi müəlliflər qloballaşmanın müxtəlif aspektlərinə də diqqəti cəlb edirlər, məsələn, təşkilati-idarəetmə, iqtisadi, texniki, məkani, mədəni, siyasi və s.

Gerçəkdə qloballaşma təqdim olunduğu qədər universal və «qlobal» deyil. Üstəlik o tamamilə ehtimali və real olaraq öz mənsəyi etibarilə bərabər fəaliyyət göstərən müxtəlif qüvvələr və tendensiyaların, hər şeydən öncə isə dünya inkişafının ən ümumi inkişaf vektorudur. O müxtəlif səviyyələrdə siyasi, iqtisadi və digər proseslərin olduqca vacib və nüfuzlu sinfini müəyyən edir, habelə dünyada bir çox qarşılıqlı əlaqələr, qarşılıqlı fəaliyyət və qarşılıqlı asılılıq nəticəsində yeni prinsiplər, normalar, qərar qəbul edilməsinin qayda və prosedurlarını yaradır. Qloballaşmanın indiki mərhələsini xarakterizə edəndə üç əsas vacib tarixi vəziyyəti mütləq nəzərə almaq lazımdır: 1) sovet blokunun dağılması və beynəlxalq münasibətlərin ikiqütblü sisteminin parçalanması; 2) lider-dövlətlərin dünya inkişafının postsənaye mərhələsini keçməsi; 3) dünya iqtisadiyyatının məhəlliləşdirilməsi.

Ümumi götürəndə iqtisadi sahədə qloballaşma bu fenomenlərdə özünü göstərir:

- kapitalın yerdəyişməsinin sıçrayışla artmasının miqyası və tempi
- bütün ölkələrin ÜDM artımı ilə müqayisədə beynəlxalq ticarətin qabaqlayıcı artımı
  - sürətli olaraq standartlaşdırılmış və vahid şəkllə salınmış məhsulların buraxılması üzrə güclərin paylanması yolu ilə beynəlxalq istehsal şəbəkəsinin yaradılması
  - bir çox əməliyyatların sürətlə və praktiki olaraq gecəgündüz yerinə yetirilən dünya maliyyə bazarının formalaşdırılması
  - maliyyə sahəsinin sənaye, kənd təsərrüfatı, infrastruktur xidmət sahəsinin inkişaf imkanlarını qabaqlayan müstəqil gücə çevrilməsi. Maliyyə sahəsinin özünün «real iqtisadiyyat»a çevrilməsi prosesi
  - telekommunikasiya sisteminin inkişafı və proqram təminatının hesabına praktiki olaraq eyni anda maliyyə və digər bazarlarda baş verən yeniliklər barədə informasiyaların yayılması. Nəticədə kapitalların yerdəyişməsi barədə qərarlar, valyuta və qiymətli kağızların alış-satışı, borc öhdəlikləri və digərləri haqda məlumatlar real vaxtda, çox vaxt təmiz reklktiv şəkildə qəbul edilir
  - transmilli şirkətlərin birləşdirilməsi və ələ keçirilməsi hesabına dünya iqtisadiyyatında yeni güclü subyektlərin ortaya çıxması
  - yeni texnologiyanın tətbiqinin təsiri ilə əmək bazarının birdən-birə genişlənməsi və onun strukturunun dəyişməsi (Bu dəyişmə bir tərəfdən inkişaf etmiş dövlətlərə kütləvi miqrasiyaya gətirib çıxardı və inkişaf etmiş dövlətlərin əhalisinin ənənəvi etnik tərkibini nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişdi, bu isə onlardan bəzilərinə sosial gərginliyin yaranmasına səbəb oldu, digər tərəfdən isə istehsalata miqrasiya, yəni ABŞ və Aropadan olan yeni formalı iqtisadi təşkilatların ənənəvi həyat tərzinin üstünlük təşkil etdiyi regionlara yönəlməsi. Bu isə, öz növbəsində, üçüncü dünya ölkələrinin əksəriyyətində «anklav modernləşməsi»

fenomeninin yaranmasına və sosial gərginliyin yüksəkləməsinə səbəb oldu.)

- öz mənşə etibarilə gəlirlərin paylanması üzrə metainfrastrukturun meydana çıxması sənaye cəhətdən iknişaf etmiş Şimal ölkələrinin lehinədir. Bu paylanmaya bariz misal kimi məşhur «qiymətlərin qayçılanması» ola bilər – xammalın qiyməti ilə və hazır məhsul arasındakı fərq artımı. İqtisadi fəaliyyətdə qlobal vergi olması etibarilə bu cür paylanmanın Şimal dövlətlərinin xeyrinə olması geoiqtisadi rentabelli ödənişlərə görədir.

- Dünya iqtisadiyyatı çərçivəsində onun xüsusiləşmiş seqmentlərinin konturları görünür: mədəni-tarixi kodlarla, təsərrüfat fəaliyyəti tərzini, ümumi sosial-iqtisadi faktorlar və strateji hədəflərlə birləşmiş özünəxas «böyük məkan»

- Dünya sisteminin «iqtisadi plüralizm»i üç mərkəzdə formalaşır: ABŞ-ın himayəsi altında Şimali və Cənubi Amerika, Aİ-nin himayəsi altında Avropa, Yaponiyanın himayəsi altında Cənub-Şərqi Asiya.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində qloballaşma prosesi həm də beynəlxalq sistemin özünün dəyişməsinə həlledici təsir göstərir. İlk öncə söhbət milli dövlətlərin rolunun zəifləməsi və qeyri-dövlət aktorların rolunun artması və yeni beynəlxalq institutların yaranmasından gedir.

Bütövlükdə, qlobal dünyanın byenəlxalq münasibətilərinə aşağıdakı şəkildə yeni xarakteristika vermək olar:

- qeyri-dövlət aktorların iqtisadi potensialının artması (Transmilli Kompaniya) və beynəlxalq mühitdə onun müstəqil fəaliyyət göstərməsinin tələb edilməsi;

- beynəlxalq münasibətlər sistemində əsas, sistemyaradıcı elementlər mövqeyində olan dövlətlərin qeyri-dövlət aktorlar tərəfindən sıradan çıxarılması;

- dövlətlərin daxili və xarici siyasətlərini ayıran sərhədin aradan qaldırılması;

- «siyasətin iqtisadiləşməsi» və dövlətlərin «beynəlxalq münasibətlərin aktoru» kimi bərabərsizliyinin faktiki olaraq artması;

Beləliklə «neoliberal qloballaşma özünəməxsus qanunvericilik bazasını yaratmaqla geoiqtisadi və geomaliyyə hakimiyyəti quraraq dünyaya öz oyun qaydalarını diqtə edir. Geosiyasətçilər buna «haqq qazandırırılar», hərbi komponent isə onu müdafiə edir. Belə olan halda diplomatiyaya sadəcə dünyanın real iqtisadi hüdudunu texniki cəhətdən rəsmiləşdirmək qalır».

Bununla yanaşı, qloballaşma beynəlxalq arenaya yeni fəaliyyət göstərən üzlərin olduğu bütöv qruplar çıxardı (beynəlxalq maliyyə qurumları, ekologiya və insan hüquqları üzrə təşkilatlar, dini cərəyanlar, terrorçu qruplar, cinayətkar birləşmələr, tədqiqatçı, tətbiqedici mərkəzlər və bir çox başqaları). Hazırda öz maraq və hədəflərindən fərqli olaraq ənənəvi diplomatiya beynəlxalq ünsiyyət və mexanizm kanallarından sadəcə biri ilə mübahisəli məsələləri nizama salmaqla məşğuldurlar.

Qloballaşma şəraitində iqtisadi, mədəni və maliyyə əlaqələrinin bütün dünya üzrə genişlənməsi, həcmnin artması və intensivləşməsi ilə biz «**yer məkanında**» deyil, «axınlar məkanında» yaşayırıq, məkan «daralır», vaxt «itir», dünya «sıxılır», «burulur» və adama elə gəlir ki, daha vahid hala düşür. Sosial qarşılıqlı təsir prosesi heç vaxt görünməmiş dinamika ilə intensivləşir.

Beləliklə, bəşəriyyət özünün mövcudluğu dövründə ən mürəkkəb eraya qədəm qoyub, bu dövrdə dünya eyni zamanda təşkilatlanır və xaotik olur, qloballaşır və lokallaşır, birləşir və bölünür. Bununla əlaqədar olaraq sosioloji ədəbiyyatda 1990-cı illərdə yer alan «qlokalizasiya» terminini global iqtisadi proseslərin yerli şəraitdə adaptasiya prosesi üçün və yaxud daha geniş şəkildə şəbəkələşmə prosesinin və qarşılıqlı adaptasiyanın global «axınlar»ın və mədəniyyət ənənələrinin və sosial dayaqların olduğu «yerlər»də işlətmək daha xarakterikdir.

«Rəqabətin hədləri» kitabının müəllifləri xəbərdarlıq edirlər: dünyada müharibə gedir, atəşsiz müharibə, yaşamaq uğrunda. Bu

«yeni növ müharibədir» – «qlobal hakimiyyət uğrunda psixoloji-iqtisadi müharibə». Dünyada rəqabət «universal əqidə, ideologiya»ya çevrilib; transmilli kompaniyalar (TMK) büövlükdə planetə vahid qlobal bazar kimi baxırlar. Qloballaşma rifah halına görə dövlətlər arasında uçurumun genişlənməsi təhlükəsi yaradır. Bu şəraitdə öz sərəncamında yeni texnologiya və ucuz, amma ixtisaslaşmış, çevik işçi qüvvəsi olan dövlətlər özlərini təsdiq edə bilirlər».

Beləliklə, qloballaşma iqtisadi sahədə çox böyük inkişaf əldə edərək XX əsrin sonunda çərçivədən çıxaraq real şəkildə dünyanın siyasi strukturunu yenidən formalaşdırmağa başladı. Buna görə də, bu gün tədqiqatçıların diqqət mərkəzində qloballaşma ilə bağlı aşağıda qruplaşdırdığımız məsələlərdə fikir ayrılığı var:

- qarşılıqlı asılılıq olan dünyada ümumbəşəri maraqlarla, milli və etnik xüsusiyyətlər arasında;
- qloballaşma və eyniləşməyə cəhdlə, xalqların öz müqəddəratını təyin etmə, sosial birlik, şəxsiyyət arasında;
- dövlətin daxilində saxlanılan ictimai asayişlə beynəlxalq münasibətlər çərçivəsində hakim olan «təbii vəziyyət» arasında və b.

§3. Qloballaşma və milli dövlətin taleyi

Geniş yayılmış belə bir fikir mövcuddur ki, qloballaşma milli dövlətlərin nüfuzunu və siyasi hakimiyyətinin itirilməsinə aparır. D. Bellanın formuluna görə isə qloballaşma «gündəlik böyük problem üçün olduqca kiçik, kiçik problem üçün həddindən artıq böyük forma alır». Qloballaşmanın daha radikal tərəfdarları, hətta milli dövləti «nostaljik fiksiya» adlandırır və iddia edirdər ki, «milli dövlət erası özünün yekununa yaxınlaşır... Tam ehtimal olunur ki, postmilli qayda-qanun homogen fərdlər (milli dövlətlərin müasir sistemi) sisteminə deyil, heterogen fərdlər arasındakı sistemə təsir göstərəcək (belə ki, bəzi sosial hərəkətlər,

maraqlı qruplar, peşəkar birliklər, qeyri-hökumət təşkilatları, silahlı birləşmələr, hüquqi strukturlar və s.)».

Ənənəvi anlayışa görə «vətəndaşlıq» (milli dövlət çərçivəsində vətəndaşlıq) qloballaşma prosesində qeyri-sabitliklə üzləşir. Tədqiqatçılar iddia edir ki, müasir cəmiyyətdə «iqtisadi hüquqları əlində cəmləşdirən, ona malik olanlara hakimiyyət, dövlətin fəaliyyəti ilə bağlı hesabat tələb etmək imkanı olanlara isə «iqtisadi vətəndaşlıq» xarakterikdir. Bununla belə, bu yeni vətəndaşlıqda subyektlər vətəndaş deyil, qlobal maliyyə bazarları başda olmaqla şirkətlər və bazardır. Müvafiq olaraq bu vətəndaşlıq fərdlərlə, vətəndaşlarla deyil, qlobal iqtisadi aktorlarla məhdudlaşır».

Milli dövlətin mövcudluğu transmillilik və qlobalizmin aşağıdakı təzahürləri ilə dağdılır: beynəlxalq maliyyə bazarlarının formalaşdırılması, kapitalın və biznesin beynəlmilləşdirilməsi, açıq qlobal informasiya şəbəkəsinin meydana çıxması, millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi, əhalinin sürətli hərəkət qabiliyyətinin birdən-birə artması, təhlükəsizliyə qarşı bir çox təhdidlərin dönməz xarakteri, müasirliyin qlobal problemləri və s. Transmilliləşdirmə və maliyyə bazarının virtuallaşdırılması ilk öncə kapitalın dövlət nəzarətindən gizlədilməsini asanlaşdırır və gəlir əldə edilməsi imkanı verir (məsələn, gəlirlərdən ən aşağı verginin tutulması). İkincisi, kapitalın dövriyyəsində artım kapitalın özünün hegemonluğunu artırır. Üçüncüsü, isə milli siyasətin mühüm hissəsi beynəlxalq maliyyə bazarlarının asılılığı altına düşür. Ekspertlərin fikrincə, bəzi dövlətlərin iqtisadi gücü və hökumətlərinin iqtisadi-siyasi effektivliyi beynəlxalq valyuta bazarlarındakı möhtəkirliliklərlə bağlıdır. Şərqi Asiya «pələngləri»nin təcrübəsi də əsasən bundan xəbər verir.

Təzadlı vəziyyət meydana çıxır: qloballaşdırma eyni zamanda milli dövlətlərin siyasətinə qarşı tələbləri artırır və onun imkanlarını daraldır. «Özlərinin» TMK-larının rəqabət qabiliyyətini təmin etməyə çalışmaqda ölkədə kapital və işçi yeri saxlayır, yeni investisiya cəlb edir, hökumət onların üzərindən sosial məsuliyyəti götürür, bununla da əmək haqlarının real

səviyyəsini aşağı salmağa nail olur, sosial proqramları azaldaraq Avropadakı məşhur «sosial dövlətləri» dağıdır və qloballaşma şəraitində ətraf mühitin mühafizəsi məsələsində diqqətsizlik göstərməyin yolverilməzliyini nümayiş etdirir.

Beləliklə, gəlirlər milli dövləti daimi olaraq «iqtisadi siyasətə» məcbur edir. Ancaq liberal demokratiyanın mövcudluğunun əsası milli dövlətdir. Təcrübə göstərir ki, dövlətin zəifləyən idarəetmə qabiliyyəti və iqtisadi effektivliyi, habelə dövlətin zəifləyən idarəetmə qabiliyyəti və demokratiya arasında mənfi korrelyasiya (asılılıq) fəaliyyət göstərir. Belə ki, yeni şəraitdə demokratiyanın saxlanması da problematiktir: «Milli cəmiyyətdə fərdin öz taleyini demokratik şəkildə idarə etməsi barədə təqdimat vaxt keçdikcə qeyri-real olur. Müxtəlif sahələrdə insanların birgə fəaliyyəti milli dövlətin sərhədlərinə daha az uyğun gəlir. Regional və yerli maraqlarla yanaşı, transmilli maraqlar daha çox əhəmiyyət qazanır». Nəticədə problemlər çoxalır, amma milli qurumların onların öhdəsindən gəlməsi imkanları azalır.

İqtisadiyyatda dövlətin rolunun dəyişməsi və infrastruktur elementlərinin cəmiyyət həyatı üçün vacib fəaliyyəti XX əsrin son iki onilliklərində baş verən neoliberal və neokonservativ inqilablara uyğun olaraq dominantaya çevrilir. Özəlləşdirmə elə bir universal vasitədir ki, onun köməyi ilə dövlətin cəmiyyətin vacib sahəsindən çıxarılması baş verir. Liberal qayda-qanunların cəmiyyət həyatında qorunması üçün dövlətin müdaxiləsinə təminat verən «Vaşinqton konsensusu» adlandırılan çərçivədə XX əsrin liberal ənənələri arasında parçalanma əmələ gəlmişdir. Özəlləşdirmənin hədəfi sosial-iqtisadi sahənin kommersiyalaşdırılmasıdır ki, bu da dövləti «azad edir» və BVF və ÜTT ekspertlərinin reseptlərinə görə, elə təkə qlobal bazarlar sistemində inteqrasiyanı təmin edir. Z.Bauman yazır ki, «zəif dövləti biznes üçün minimum qayda-qanun təmin edən yerli polis bölməsi səviyyəsinə salmaq asandır: bu halda onların qlobal korporasiyaların sərbəstliyini effektiv şəkildə məhdudlaşdırmasından da qorxmaq lazım deyil».

Məhz özəlləşdirmənin «sırınması» və kommersionalaşdırma iqtisadi qloballaşma prosesinin etibarlı mexanizmi kimi tək cə milli dövlətin «zəifləməsi» deyil, vətəndaş cəmiyyətinin yaratdığı institutların da dağılmasına gətirib çıxaracaq. İctimai rifah və xidmətin kommersionalaşdırılması əsasən sosial bərabərsizliyi gücləndirir və hər insanın keyfiyyətli təhsil almasını və ya İnternet vasitəsilə informasiya resurslarına çıxışını məhdudlaşdırır. Özəlləşdirmə bilavasitə hər bir vətəndaşı özünə cəlb edərək ictimai fəaliyyət sahələrini birdən-birə daraldır, son nəticədə ona gətirib çıxarır ki, vətəndaşın şəxsi maraqları vətəndaş cəmiyyətinin ümumi maraqlarını kənara sıxışdırır. Nəticədə, bütün Qərb ölkələrində vətəndaş mövqeyi köhnəlmiş, lüzumsuz faktora çevrilir, onu istehlakçının özünüeyniləşdirmə forması əvəz edir. Sosial kollektiv və siyasi fəaliyyətlə əlaqəli olan institutlar sisteminin dağılması baş verir, vətəndaşlıq böhranı artır, infantilləşmə ümumi qlobal fenomenə çevrilir, cəmiyyət münasibətlərinə görə, şəxsi məsuliyyət korporasiya və liderlərə əsaslanan hakimiyyətin üzərinə düşür və s.

Buna görə də, məşhur maliyyəçi və **filantrop** (xeyriyyəçi) Corc Soros 1997-1998-ci illərin maliyyə böhranından nəticə çıxararaq açıq cəmiyyətin demokratik dəyərlərinə qarşı yeni təhlükə görür. «Azadlıq və onun sərhədləri» nəşrində o belə bir ehtiyatlı nəticəyə gəlir: «Mən dünya maliyyə bazarlarında imkan qazanmışam, amma bu gün qorxuram ki, nəzarətsiz kapitalizm və bütün həyat sahələrində bazar dəyərlərinin yayılması bizim gələcək açıq və demokratik cəmiyyətimizi təhlükə altına alacaq. Bu gün açıq cəmiyyətin əsas düşməni artıq kommunizm deyil, kapitalist təhlükəsidir». Onun tərəfdarlarını bütün dünyada liberal dəyərlərin tənənəsi kimi təqdim etməsinə baxmayaraq, qloballaşma bizi azadlığı yenidən dirçəltmək probleminin yenidən lazım gələcəyi yola sürükləyir.

Beləliklə, III minilliyin başında əsas münəqişələrdən biri milli dövlətlərlə iqtisadi, mədəni və siyasi qloballaşma arasında olan toqquşmadır.

«Qızıl milyard»a daxil olmayan ölkələrə münasibətdə diqtə yolu seçən transmilli şirkətlərin və beynəlxalq maliyyə qurumlarının təzyiqi ilə milli sərhədlər yox olmağa başlayır. Dünyanın müxtəlif regionlarında müxtəlif «sürətlə» və müxtəlif «könüllülük» dərəcəsi ilə dövlətin sueverenliyinin böyük hissəsi əlindən alınaraq qəti surətdə transmilli səviyyəyə ötürülür. Mənbəyini Qərbin və ABŞ-ın üstünlük təşkil etdiyi qlobal **SMK**-ların vasitəsilə yerli mədəniyyət vahid şəkllə salınmış dəb və innovasiya tendensiyalarının təsirinə məruz qalır. M.Uoters qloballaşmanı belə də müəyyənləşdirir: bu «coğrafi məhdudlaşma, özünə yer tapmış sosial və mədəni quruluşun geri çəkildiyi prosesdir və bu prosesin gedişində insanlar artıq bu məhdudlaşmaların getdikcə uzaqlaşdırıldığını başa düşürlər». Z.Bauman qeyd edir ki, fiziki və coğrafi dünya siyasətçilərin «oylağı» olmaqda davam edirsə, kapital və informasiyanın real hakimiyyəti kiberdünyanın əlindədirsə, o halda fiziki məkan ya neytrallaşdırılıb, ya da sadəcə oyundankənar vəziyyətə salınıb. F.Fukuyamanın «tarixin sonu» kimi ifadə etdiyi frazasını eyni uğurla «coğrafiyanın sonu» adlandırmaq olar: ərazidənkənar kapital və məkandankənar virtual ünsiyyət tərəfdaşın hansı məkanda yerləşdiyi məsələsini qeyri-prinsipial məsələyə çevirir. Lokal cəhətdən qiymətdən düşmə o səviyyəyə çatır ki, kommunikasiyanın üstünlükləri «üz-üzə» məsələsini arxa plana keçirir, elitənin formalaşması və təkrar istehsal əvvəlki rolunu oynaya bilmir. Üstəlik, fiziki dünyanın hakimiyyəti məğlub vəziyyətə düşür.

İlk öncə, coğrafi və müvəqqəti baryerlər dağıdılır. Çoxqatlı olaraq güclənən kommunikasiyanın yeni vasitələri ilə informasiya və mədəni mübadilənin intensivləşməsi milli dövlətin əsası olan avtarkiya, özünü təcrid və «vahid milli mədəniyyət»in saxlanması cəhdlərinin effektivliyi azaldır.

§4. Siyasi hərəkət və təşkilatlar qloballaşma şəraitində

Transmilli korporasiyalar və beynəlxalq maliyyə möhtəkiqləri tərəfindən qətiyyətlə cəmiyyətin «beşdə birinə» istiqamətləndirilən qloballaşma prosesi nəticəsində əhalinin 80% işsiz qalacaq və onlar bütün ehtiyatlara nəzarət edən 20% imkanlı vətəndaşların «xeyirxahlıqla» verdikləri sədəqə ilə yaşayacaq. Bu vəziyyət də yeni sosial baryerlər yaradır, mədəni parçalanma isə artıq sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə antiqlobalist hərəkətlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

Inkişaf etmiş dövlətlərdə hər hansı istehsalat müəssisəsinin bağlanması və onların ucuz işçi qüvvəsi, xammal və enerji ehtiyatlarının olduğu üçüncü dünya ölkələrinə köçürülməsi (yalnız orada istehsal gəlir gətirir) bu ölkələrin daxilində işsizliyin artmasına gətirib çıxarır. Belə ki, AFR-də 1993-1997-ci illər ərzində iş yerlərinin sayı 1 milyona qədər azalıb, bununla yanaşı, alman şirkətləri Şərqi Avropa, Asiya və latın amerikasında zavodların inşa edilməsi ilə fəal məşğul olurlar. Eyni zamanda Almaniyada inşaat, poliqrafiya, avtomobilqayıma, gəmiqayıma və digər istehsal sahələrində əməkhaqlarının 4,5-6,5%-ə qədər artırılması tələbi səslənən may təkilləri (2002) göstərdi ki, inkişaf etmiş ölkələrdə əməyin 1 saatlıq dəyəri bütün dünya üzrə ən yüksək həddədir (Almaniyada 21,01, ABŞ-da 19,86, Fransada isə 16,38 dollar). Bu isə beynəlxalq bazarda rəqabətə mane olur (bir nəfər istehsal işçisi hesabına ildə 70-100 avtomaşın buraxsa da, Avropa avtonəhəng sektorunun hamısı itki ilə işləyir) və buna görə də biznes əsasən xaricdə yeni iş yerləri yaradır.

Beləliklə, qloballaşmaya qarşı yoxsul marginallar deyil, hamıdan qabaq gələcəkdə özlərinin imtiyazlı vəziyyətlərini itirmək, işsizlik və sosial dövletdə böhrandan qorxu hiss edən orta təbəqənin gənc nümayəndələri qiyam qaldırır. Alman tədqiqatçılardan Q.P.Martin və X.Şummanın yazdıqlarına görə, bu vəziyyət aşağıdakıları özündə əks etdirir: «partlayış gücü məlum olamayan, gec partlayan bombanı, Demokratiyanı yoxsulluq deyil, yoxsulluq öncəsi qorxunun hədələməsi».

Məlum olduğu kimi, qloballaşma prosesinə qarşı «kütlə»nin ilk gurultulu çıxışları Dünya Ticarət Təşkilatının (DTT) növbəti sessiyasının keçirildiyi vaxt, 1999-cu ilin noyabrın sonları, dekabrın əvvəlləri ABŞ-ın Sietl şəhərində baş verdi. Bunu Vaşinqton, Paris, Praqa şəhərlərində keçirilən kütləvi antiqlobalist aksiyalar müşayiət etdi (2000). Qlobal dünyanın «dirijorları»nın Davos (2000, 2001) və Genuyada (2002) keçirilən qurultayları da kütləvi iğtişaşların törənməsinə səbəb oldu.

Sietldə antiqlobalizm beynəlxalq təşkilatlara (DTT, ÜDB, BVF) və TMK qarşı «səs-küylə» məhududlaşdı. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının «torpaq» maraqları müdafiə olunurdu. Ona görə ki, üçüncü dünya ölkələrinin təşəbbüsü ilə DTT sessiyasının gündəliyinə əsas məsələ kimi ABŞ və digər inkişaf etmiş ölkələrin ərzaq istehsalçılarına müxtəlif formalarda dotasiyaların verilməsinin dayandırılması salınımışdı. Faktiki olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının dünya üzrə ticarətinə yeni yanaşma, taxıl (bəşəriyyət 40% qida kalorisini taxıl məhsullarından alır) bazarında liberallaşma başda olmaqla ərzaq məhsullarına qiymətqoyma üzrə DTT-nin prinsiplərinin tətbiqi məsələləri narahatlıq doğurmuşdu.

OESR hesablamalarına görə orta hesabla Amerika fermeri ildə hökumətdən 20 800 dollar, Avropa fermi 16 min dollar alır. Onların istehsal etdiyi məhsulda subsidiyanın dəyəri aşağıdakı kimidir: ABŞ-da 20-28% (50 milyard dollar həcmində, üstəlik 2/3 subsidiyadan 10% fermerlərə – ən iri təsərrüfata çatır), Avropa İttifaqı 40-46% (200 milyard həcmində). Dotasiya üçün bu hüquqları «fermer uşaqları» müdafiə edirdilər. İstehlakçıların müdafiəçiləri evlərindəki qida məhsullarının qiymətinin qalxması təhlükəsinə etiraz edirdilər. Hamı birlikdə ərzaq məhsullarının istehsalının azalması ilə əlaqədar işini itirmək təhlükəsi ilə üzləşən kənd təsərrüfatı işçilərinin müdafiəsinə qalxdı. 24 milyon insanın çalışdığı ABŞ-ın aqrar sektoru ÜDM-yə 1,3 trilyon dollar verir, kənd təsərrüfatı məhsullarının eksportu isə ildə 60 milyard dollara çatır. Beləliklə, Neoliberal qloballaşma, qlobal maliyyə bazarlarının təşəkkül tapması və TMK ilə bağlı olan hər şey

tənqidə məruz qalırdı. Amma maraqlıdır ki, dünya istehsalı və ərzaq məhsullarının paylanması məsələlərinə toxunulmurdu. Dünyada indi təxminən 800 minə yaxın aclıq keçirən insan var və onların sayı getdikcə çoxalsa da, ərzaq məhsullarının istehsalı qeyri-obyektiv səbəbdən (əkin sahələri üçün torpaq, su və digərlərinin çatışmaması) və anomal şəkildə aşağı olan dünya qiymətləri ilə məhdudlaşır. İnhisarlaşmış taxıl bazarına azad ixracatçıların DTT xətti ilə buraxılması uğrunda mübarizə hələ də davam edir (mütləq antiqlobalistlərin çıxışlarının müşayiəti ilə – London, Berlin, Praqa və s.).

Vaxt ötdükcə antiqlobalist hərəkət daha da kütləviləşdi və mühüm dərəcədə «qırmızılaşdı». Məsələn, Praqada trotskiçilər səslerini yüksəldir, küçə döyüşçüləri dəsətələrinin əsasını isə italyan anarxistləri təşkil edirdilər. Siyasi tələblər irəli sürülür, ancaq əsasən hamısı dünya iqtisadi qaydaları, xüsusən qlobal bazarın tənqidi ilə məhdudlaşdı.

Qloballaşmanın bir sıra nəticələrinə qarşı həmkarlar ittifaqları da qarşı çıxır (məşğulluq, investisiya və s.). Buna baxmayaraq, qloballaşmanın neoliberal modelinə müxalif olanlar hələ də siyasi və ideoloji cəhətdən vahid platformaya malik deyillər. Ənənəvi solçu siyasi ideologiya və hərəkət dərin böhranla üzləşib. Kommunistlər bəzi ölkələrdə (Çin, Vyetnam, Kuba, Şimali Koreya) hakimiyyətdə qalsalar da, beynəlxalq kommunist hərəkətinin mövcudluğuna faktiki olaraq son qoyulub. Ortodoks kommunist ideologiyaya bağlılığı saxlayan bir çox partiya və qruplaşmalar qloballaşmaya olduqca mənfi yanaşırlar. Baxmayaraq ki, K.Marks öz konsepsiyasının həyata keçirilməsinə ümidini XIX əsrdə baş verən analogi proseslərlə bağlayırdı.

Beynəlxalq sosial-demokrat hərəkət qloballaşmaya alternativ olaraq «humanist» variant ehtimalını izah edərək öz xüsusi yanaşmasını işləyib hazırlamağa çalışırdı. Sosialist İnternasionalın 1999-cu ildə Parisdə keçirilən konqresində bu haqda danışılıb. Lakin milli səviyyədə sosial-demokratlar hakimiyyətdə olsalar da, özlərinin ənənəvi sosial-iqtisadi proqramlarını reallaşdırmaq

qabiliyyətinə malik deyillər və liberal və mühaifizəkarlar kimi neoliberal siyasəti həyata keçirməyə məcburdurlar.

Bununla yanaşı, bir sıra solçu tədqiqatçılar və antiqlobalistlərin özlərinin fikrincə, məhz bu gün sözdə yox, əməldə beynəlxalq qlobal cəmiyyətin formalaşması üçün real zəmin yaranıb. Kommunikasiya və informasiya texnologiyalarının yeni vasitələri qeyri-hökumət təşkilatlarına və hərəkatlara, ayrı-ayrı fərdlərə daha sıx şəkildə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək, ümumi mövqelərin hazırlanması və son nəticədə iqtisadi və siyasi proseslərə təsir göstərmək imkanı verir.

Nə qədər paradoksal olsa da, barışmaz rəqiblər olan radikal antiqlobalistlər və neoliberal-qlobalistlər arasında fərqlərlə yanaşı, bir sıra ümumiliklər də var. Beləliklə, neoliberalar və radikalların dövlətin zəifləməsi ilə bağlı fikirlərindəki fərq odur ki, neoliberalar bu prosesi dövlət strukturlarının demontajında və bazar vasitəsilə nizamdan çıxartmaqda görür, amma radikallar özünü idarə edən müəssisələr, demokratik idarətmə institutları ilə yanaşı, müstəqil əmək və əmək icmalarından danışmağa üstünlük verirlər. Neoliberalar azad dünya ticarətinin dəstəklənməsi qurumlarına və effektiv siyasi rəhbərliyə ümid bəsləyirlər (bürokratiyaya zərər vuraraq), radikallar isə sosial hərəkatlar, qeyri-hökumət təşkilatlarına (QHT) və «aşağılar»da olan sosial dəyişiklərə və vətəndaş cəmiyyətinə arxalanırlar. Liberalların onu alqışlamasına, radikalların qaçılmazlıq kimi onunla hesablaşmağa məcbur qalmasına və bütün fərqlərə baxmayaraq, hər ikisi dövlət strukturlarının zəifləməsini proqnozlaşdırırlar.

Son illərdə antiqlobalistlər hərəkatı beynəlxalq ictimaiyyətin nəzər-diqqətini özünə cəlb etdi və dünya siyasətinin nəzərəcarpacaq faktoru oldu. Ümumi mərkəzdən idarə olunan, vahid və eyni hədəfi izləyən ümumdünya antiqlobalist hərəkatı indiki dövrdə mövcud deyil. Beynəlxalq cəmiyyətdə qloballaşma prosesinin mənfi nəticələri və tendensiyalarına qarşı yaradılmış bir sıra müstəqil ictimai təşkilatlar fəaliyyət göstərir.

§5. Müasir dünyada etnosiyasi proseslər

Qloballaşma prosesinin təzyiqi altında milli dövlətlərin zəifləməsinə cavab olaraq sənayecə inkişaf etmiş dövlətlər də daxil olmaqla dünyada «lokal» millətçilik və «etnik dirçəliş» yaşanır.

E.Qiddens qeyd edir: «Etnik antoqonizm vəziyyətini təşkil edən əsas mühüm çoxluq qrup baryerləri və ehtiyatlara imtiyazlı çıxışıdır». Müharibədən sonrakı dövrdə əsasən üçüncü dünya ölkələrindən kütləvi miqrasiya nəticəsində ABŞ və Qərbi Avropada böyük dərəcədə polietnik və multimədəni cəmiyyətlər formalaşır. BMT-nin məlumatına görə 1998-ci ildə doğma ölkələrindən kənarında yaşayan insanların sayı 125 milyon nəfər idi. Bununla yanaşı, qeyri-leqal immiqrantların sayı 30 milyon nəfərə qədər hesablanır.

ABŞ emiqrant millətlərdən yarandığı üçün həmişə aktiv immiqrasyadan zəruri güc alır, amma əgər 1910-cu ildə daha çox sayda mühacir «göndərən» ölkələr sırasında qeyri-Avropa ölkələri cəmi iki idisə, 1990-cı ildə onu da Şərqi Asiya və Karib hövzəsi (Meksika, Filippin, Cənubi Koreya, Kuba, Hindistan, Çin, Dominikan Respublikası, Vyetnam, Yamayka, Haiti) kimi dəyərlər sistemi Şimali Amerikadan mühüm dərəcədə fərqlənən regionlardan idi. Bu regionlardan immiqrasiyanın dinamik artımı da səciyyəvidir. Təkcə 1940-1980-ci illərdə Latin Amerikasından immiqrantların sayı 27,1 dəfə, Asiyadan isə 88 dəfə artıb. «Yaxın illərdə hər dörd amerikalıdan biri etnik azlığın nümayəndəsi olacaq» – deyə M.Bernal və Q.Nayt təsdiq edir. 1995-ci ilin məlumatına görə, mühacirlərin ümumi təhsil və mədəni səviyyəsi olduqca aşağı idi. Həmin dövrdə ABŞ-ın 25 faiz yerli əhalisi tam məktəb təhsili almamışdılar, leqal immiqrantlar arasında bu pay 40% həddini keçirdi; onların təhsilinin orta səviyyəsi orta amerikalıya nisbətən 4 dəfə aşağı idi. Miqrantlara təsərrüfatın aşağıməvəcibli sektorlarında işlərin verilməsi və onların yerli əhalidən ayrılması təbii sayılır. Bunun nəticəsində ölkə daxilində yeni mədəni baryerlər yaranır. Yeni miqrantlar «öz qanunları» ilə

yaşayan və yalnız özlərinin yeni vətənlərinin qanunlarını formal şəkildə qəbul edərək lokal cəmiyyət və diaspor formalaşdırırlar. «Əridici putə» konsepsiyası Amerika cəmiyyətindəki etnik proseslərin mürəkkəbliyini izah etmək üçün uyğun gəlmədi. Etnoloqların oxşar zarafatı Amerika cəmiyyətinin müraciət etməyə məcbur qaldığı plüralist inteqrasiyanın real nəticələrini cəmləşdirir: «Biz (Birləşmiş Ştatlar) fikirləşirdik ki, sup bişiririk, amma salat alındı».

Avropa İttifaqı ölkələri, əhalisinin sayı çox olan və siyasi cəhətdən stabil olmayan regionlara (Şimali Afrika və Yaxın Şərq) daha yaxında yerləşir, Avropa ölkələrinin əhalisinin gəlirləri onunla qonşu olan Tunis, Mərakeş və Türkiyənin gəlirlərindən müqayisəedilməz dərəcədə çoxdur. Ancaq bu fərq ABŞ və Meksika əhalisinin gəlirləri arasındakı fərqdən daha azdır. Ona görə də, çoxmillətli cəmiyyət formalaşdırmaq Aİ-də daha asan, ABŞ-da isə daha çətindir. Avropa İttifaqının 15 ölkəsinə, Norveç, İslandiya, Lixtenşteyn və İsveçrəyə gələn immiqrantlar 10 il ərzində demək olar ki, iki dəfə (1985-1995—ci illər – 7,8-dən 14,7 milyon nəfərə qədər) artıb. Ancaq bu artımda yerli əhalinin payı cəmi 3,8 faizdir.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Avropada da immiqrasiya iki yerə ayrıldı: 1) reimmigrasiya (avropadaxili) 2) Avropaya yaxın olan az inkişaf etmiş dövlətlərin əhalisinin axını. Avropa ölkələrinə daha çox immiqrant göndərən onlarla milli qruplar arasında 1996-cı ilə qədər mənşəcə Avropadan olmayanlar yalnız türklər idi; Daha sonra bu siyahıda ilk üç sıranı deportasiya olunmuş almanlar, Britaniya mənşəli şəxslər və keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrindən çıxanlar tuturdu.

Hazırda isə Qərbi Avropa ölkələrində daha iri milli azlıqlar formalaşmağa başlayır. Onlar çox vaxt iri şəhərlərdə anklav şəkildə məskunlaşırlar. Bu yolla özlərinin daha çox İslam dininə əsaslanan milli-mədəni oxşarlığını qorumağa cəhd edirlər. «Gələcəkdə onlar adaptasiya ola bilməyən və özünə yad olan bir mühitdə qapalı cəmiyyətlər formalaşdırırlar və orada ənənəvi

münasibətlərini qururlar. Bununla belə, onlar Qərb təbəəliyini adi qəbul edirlər və bəzi hallarda vətəndaş cəmiyyəti prinsiplərini başa düşməyərək Qərb dövlətlərinin sosial mühitini dəyişdirməkdə davam edirlər». Bu əsasda Qərb ölkələrində sosial sistemə inteqrasiya olunmayan yeni kasıb sinif, bir növ «yeni izqoqlar (həyat və şəraitindən məhrum adamlar)» formalaşır. Buna görə də, bərabərsizlik yenə də artır, sosial qrupların iyerarxiyiyi güclənir, bu isə öz növbəsində müxtəlif sosial hərəkətlər, o cümlədən mədəni və etnik fundamentalizm bayrağı altında fəaliyyət göstərənlər üçün münbit şərait yaratmağa xidmət edir. 1990-cı illərdə daimi artan maliyyə, texnologiya, kapital, işçi qüvvəsinin milli sərhədlər vasitəsilə yerlərini dəyişdirməsi güclü global qüvvələrin təsiri ilə baş verdi və bununla da dünyanın iri şəhərləri sosial dəyişikliklərin əsas meydanına çevrildi. Nəticə isə müasirliyin bir çox probleminin daha da gərginləşməsi oldu. Məhz şəhərlərə yeni miqrantlar axınının istiqamətlənməsi planet əhalisinin böyük hissəsinin meqapolislərdə yaşamasına gətirib çıxaracaq.

1950-ci ildən başlayaraq hər 12-14 ildən bir dünya əhalisinin sayı 1 miyard artdı. Əgər hər hansı bir kataklizmlər (dağıdıcı hadisələr) baş verməsə, bu proses 2025-ci ilə qədər davam edəcək. Bunun iki təhlükəli xüsusiyyəti var. Birincisi, əhalinin 97% faiz artımı ən aşağı gəlir və rifah səviyyəsi olan təbəqənin payına düşür, ikincisi isə, bu əhali daha çox şəhərlərə toplaşır. Əgər 1950-ci ildə dünyanın 2/3 əhalisi kənddə yaşayırdısa, proqnozlara görə, 2025-ci ildə 2/3 əhali şəhərli olacaq.

Daha çox sürətli və radikal dəyişikliyə Qərb ölkələrinin ən iri və inkişaf etmiş şəhərləri məruz qalır. Son illərdə tədqiqatçılar belə qənaətə gəliblər ki, müasir meqapolislərdə sosial bərabərsizliklər, mədəniyyət və etnik sahədə münaqişələr, siyasi qeyri-sabitliyin güclənməsi dərəcəsi artmağa başlayıb. Bu təhlükənin qarşısını almaq üçün əhalinin kütləvi təbəqəsinin yoxsullaşması prosesinin qarşısını almaq lazımdır. Ancaq rifahın kütləvi yaxşılaşmasına nail olmaq üçün ümumi iqtisadi məhsul 50 il ərzində təxminən 5 dəfə artmalıdır. Enrejinin ümumi istehsalını

təxminən 3 dəfə, istehsal məhsullarını isə iki dəfə artırmaq lazımdır. Qlobal iqlimin potensial fəlakətli nəticələrindən xilas olmaq üçün (karbon qazının atmosfərə buraxılmasının artırılmaması) energetikanı mədən yanacaqlarının (indi 70%-dən çox) deyil, daha çox qeyri-mədən (70%-ə çatdırmaq) yanacaqlarının istifadəsinə istiqamətləndirmək lazımdır. Bu gün bu keçidi təmin etmək qabiliyyətinə malik institutlaşdırılmış struktur yoxdur.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, postsənaye ölkələrində sosial fikir ayrılığının dərinləşməsi və gərginliyin artması dünyanın bir çox ölkələrində inkişafa yox, bəşəriyyətin taleyi üçün daha təhlükəli olan münaqişələrin baş verməsinə gətirib çıxara bilər. İri şəhərlər daha çox sayda insanların bir-biri ilə münasibətdə olduğu, qarşılıqlı əlaqələrin sıx olduğu yerdir və əksər sosial problemlər burada baş verir. Bütün tarix boyu şəhərlilər ən müxtəlif mənşəyə malik olan insanlarla bir yerdə yaşamağı öyrənənlər və ya bütün hallarda ümumi iqtisadi və təşkilati sistem çərçivəsində mövcudyyətlərini qoruyanlardır. Müxtəlif qruplar buna müxtəlif uğur dərəcəsində nail olurlar. Beləliklə, sosial «mən» (ego) etibarilə mərkəzləşmə həm sosial streslərin, həm də sosial innovasiyaların mənbəyidir. Bu, eyni zamanda, həm də şəhərin güclülüyü və zəifliyinin də əsasıdır.

İnkişaf etmiş dövlətlərin böyük şəhərləri sosial, etnik və demoqrafik baxımdan, habelə kasıb ölkələrdən gələn və yeni sosial-mədəni reallığa adaptasiya olunmayan böyük immiqrant axını ilə əlaqədar olaraq öz həyat tərzində ciddi dəyişiklərlə qarşı-qarşıya qalıb.

Qərb sivilizasiyası güc yoluna əl atmadan və insan hüquqlarına riayət edərək digər mədəniyyət və irqin on milyonlarla nümayəndələrini mədəni cəhətdən assimilyasiya edə biləcəkmə? Bu mədəniyyətlərin zənginləşməsinə, yaradıcılıq dəyişikliyinə və «millət layihə»sinin təkmilləşməsinə gətirib çıxaracaq, yoxsa yeni münaqişələr yaradacaq?

Qlobal proses və çağırışlar və onun törətdikləri, kütləvi ayırma (qəsbətmə) reaksiyasının yaranmasını qaçılmaz edir. XX əsrin 20-

ci illərinin ortalarından 70-ci illərin ortalarına qədər 50 il ərzində sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə əmlak bərabərsizliyi azalıb. 1970-ci illərin ortalarından başlayaraq davamlı şəkildə artıb. Belə ki, XX əsrin 90-cı illərində ABŞ-da iqtisadi artıma baxmayaraq ali təhsillilər və ali təhsili olmayanlar arasında gəlir fərqi 25-30 faiz artdı. ABŞ-da muzzdlu işçi qüvvəsinin 80 faizi real əmək haqqının aşağı salınması şəraitində yaşayır. Məşhur Amerika iqtisadçısı L.Turou qeyd edir: «Orta səviyyəli əməkçilər oyunun müsbət sonluğunu görmürlər, onlar udandan çox uduzanın olduğu oyunun mənfi sonluğunu görürlər. Əməkçinin əhatəsində yaxşı iş yeri çatışmır və öz iqtisadi yaşamı üçün digərləri ilə mübarizəyə məcbur qalır. Ona bu mübarizədə həm müttəfiqlər, həm də yaxşı iş yerini qoparmaq üçün düşmənlər lazım gəlir. Bu səbəbdən bizim eranın orta səviyyəli işçiləri... etnik separatizmə rəğbət bəsləyir». Bu isə ksenofobiya yaradır. Onlar öz qorxu və xoflarının təsdiqini siyasətçilərin çıxışlarında tapırlar: «Bütün iqtisadi çətinliklərdə siz yox, «yadlar» günahkardır: əcnəbi işçilər, digər dildə danışanlar, digər etnik və irqi mənsubiyyətə malik olanlar... Yalnız onlarla bacarmaq lazımdır. Belə olsa hər şey fəvqəladə şəkildə yaxşılığa doğru dəyişəcək». Nəticədə ABŞ immiqrasiya siyasətini və müvəqqəti yaşama qaydalarını sərtləşdirir (xüsusən də 11 sentyabr 2001-ci ildən sonra). Avropa İttifaqı ölkələrinin isə əcnəbilər probleminə baxışı bir qədər fərqlidir. Bu fərqliliyin əsasını immiqrantların hüquqlarının məhdudlaşdırılması, milli eyniliyin qorunması şüarının ön plana çıxarılması və hətta etnik və irqi fərqliliyi olan qruplara qarşı güc tətbiq edilməsi təşkil edir. Artıq Qərbi Avropada açıqlıq ideyası, «özünükülər» üçün «özlərinin» çiçəklənmə zonasını saxlamaq, özünəməxsus eksklüziv Avropa demokratiyası yaratmaq, millətlərarası torelantlığı Avropa İttifaqı daxilində təcrübədən keçirməklə immiqrantlara münasibətdə yad elementlər yaratmaq kimi həmlələr qarşısında geri çəkilir.

1990-cı illərin əvvəllərindən Avropa İttifaqı ölkələri də immiqrasiya qaydalarını sərtləşdirməyə başladı. Avropa İttifaqının hədd qoyması nəticəsində 1991-1995-ci illərdə immiqrasiya üçdə

birə qədər azaldı, yaşamaq üçün verilən ərizələrin təmin olunması faizi Fransa üzrə 3, Avstriya üzrə 5, Almaniya üzrə 7,5 dəfə aşağı düşdü. Bununla yanaşı, immiqrantlara qarşı fransızların 27,3, almanların 39,6, belçikalıların 41%-inin mənfi münasibət göstərməsi Avropa İttifaqı ölkələri hökumətlərini immiqrasiya siyasətinin liberallaşması məsələsində ehtiyatlı olmağa məcbur edir və Avropadakı ifrat sağçılara yeni dividentlər gətirir.

Qərbi Avropa ölkələrində bu gün görünməmiş miqyasda mərkəzdənqaçma tendensiyaları meydana çıxıb. Əgər əvvəl bu İspaniya (Basklar ölkəsi, Kataloniya), İtaliya (cənubi Tirol problemi, Cənub, Şimal), Belçika (vallonlar, flamandlar), Böyük Britaniya (Şimali İrlandiya), Fransada (Korsika) müşahidə olunurdusa, indi bura Şotlandiyanın müstəqilliyi uğrunda hərəkətin güclənməsi, azad dövlət statusunu yaddan çıxarmayan Bavariyanın başçılığı ilə Almaniyanın cənub torpaqlarında səlahiyyətlərini aşmaqda günahlandırılan «Azad Bavariya dövləti» problemi də əlavə olunub. Multilinqvistik İsveçrədə belə milli konsensusun pozulması əlamətləri var, firavan Hollandiyada (P.Forteynin partiyası), Danimarkada (Tərəqqi Partiyası, Danimarka Xalq Partiyası), Norveçdə (Tərəqqi Partiyası) və digər ölkələrdə nüfuzlu sağçı radikal partiyalar meydana çıxıb. Nə qədər təzadlı olsa da, Avropa inteqrasiyası eyni zamanda «daxili millətlər»in aktivliyini şərtləndirib və bu faktor həm də siyasi rəhbərlərin ümidi sayılır: Şotlandiya, İspaniyadakı Basklar Ölkəsi, Kataloniya, Qalisiya, Flandriya kimi bölgələr Avropa sxemində əvvəlcə onun köməyi ilə geniş suverenlik əldə etmək, sonra isə bunun əsasında müstəqillik qazanmaq niyyətindədirlər.

Dövlətdənkənar və dövlətüstü inteqrasiya kimi Avropada qloballaşma prosesi bir tərəfdən coğrafi faktorların əhəmiyyətini aşağı salır, digər tərəfdən ətraf ölkələrin mərkəzə münasibətdə inteqrasiyası məsələsində sərhədlərin və milli, ərazi birliklərinin əhəmiyyətini artırmaqla Avropada sərhədlər probleminin aktuallaşmasını şərtləndirir.

Fransada Jan-mari Lipenin sağçı radikal Xalq Cəbhəsi, Avstriyada Yorq Hayderin sağ-populist Azadlıq Partiyası, AFR-in

Şərq torpaqlarında Milli-demokrat Partiyanın elektorat və siyasi uğurlarının, Kvebekdə, Şotlandiyada, Flandriyada, İtaliyanın «Şimali Liqasın»dakı separatçı partiyaların populyarlığının davamlı artması təsadüfi deyil. Əcnəbilərə qarşı ənənəvi ittihamlarla yanaşı, onların siyasi təbliğatı səmərəsiz mərkəzi hökumətə, «Brüssel bürokratiyası»na qarşı yönəlib.

MÜASİR DÜNYANIN REGION VƏ ÖLKƏLƏRİ QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ

Ş1. Üçüncü dünya ölkələri qloballaşma şəraitində

Qloballaşma dünya ölkələri və regionlarına eyni ölçüdə təsir göstərmir. Bundan daha çox «qızıl milyard» adlanan qrupa daxil olan əsasən inkişaf etmiş ölkələr xeyir görür. Bu ölkələrdə 1990-cı illərin ortalarında Yer kürəsi əhalisinin 20 faizi yaşayırdı, ancaq planetin 20 % əhalisinə düşən pay digər regionlardan 61 dəfə çox idi. Buna görə də, qloballaşmaya qarşı Qərbin postsənaye ölkələrindəki etirazlarla yanaşı, «qızıl milyarda daxil olmayan ölkələrdə də etiraz üçün güclü potensial yığılır.

Vallersiana görə, müasir qlobal kapitalit sistemində üç tip dövlət var: inkişaf etmiş dövlət – «nüvə», ən az inkişaf etmiş dövlət – «ətraf» və orta vəziyyətdə olan «yarımətraf» dövlət, sonuncuya müasir Rusiya aid edilir.

Ətraf ölkələr qloballaşmanın subyektı deyil, obyektı, hətta «qurban»dır, buna görə də, onların qarşılıqlı fəaliyyəti «assimetrik qarşılıqlı asılılıq» formulasını əks etdirir, eyni zamanda iki müxtəlif istiqamətli tendensiyanı özündə cəmləşdirir:

1) Qərbin ətraf ölkələrdən asılılığını aşağı salmaq; 2) ətraf və yarım ətraf ölkələrdə iqtisadi və sosial problemlərin yığılması və gərginləşməsini stimullaşdırmaq (dünyanın bu hissəsində olan ölkələrin problemləri həll etməyə yoxdur).

Qarşılıqlı şərtlərlə qloballaşma və regionlaşma prosesi Şimal-Cənub oxu üzrə fikir ayrılığının sonrakı kəskinləşməsinə gətirib çıxarır. Belə formalaşma dünya iqtisadi sistemi dövlətlərinin, transmilli korporasiyaların və digər aktorların, o cümlədən Avropa və Şimali Amerikanın birtərəfli şəkildə varlanmasına, bunun əksinə olaraq «cənub ətraflar» - keçmiş üçüncü dünya ölkələrinin isə qlobal sistemin girovuna çevrilməsinə gətirib çıxarır. Bu isə heç də hər yerdə susqun etiraz yaratmır. Beynəlxalq terrorçuluq da

daxil olmaqla dünyada bir çox sosial-iqtisadi və siyasi silkələnmələrin əsaslarına çevirilir.

Əksəriyyət terror hərəkətləri ya antiqlobalist və ya bütövlükdə antiqərb istiqamətə malik olur və dünya siyasi-ideoloji məkanında özünü dəqiq biruzə verir. Qloballaşma erasında terrorizmin hədəfləri də qlobaldır: Qərb sivilizasiyasının qarşındırması və ya onun seqmenti (məsələn, Avropa ittifaqının federallaşması) antiqərb ideoloji möhürünü geniş istifadə etməyə və effektiv olaraq tərəfdaşlar cəlb etməyə imkan verir. Radikal baxışlar və terrorizm siyasi mübarizədə müasir KİV-in qarşılıqlı qlobal əhatə imkanlarından və təbliğat təsirlərindən istifadə edir. Bununla daimi psixoloji təzyiq effekti işlənib hazırlanır, habelə qloballaşma erasında terrorun qorxunc simvolizmi özünü nümayişkarcasına göstərir: «Ya dünya biz istədiyimiz kimi olmalıdır, ya da onun mövcudluğuna son qoyulmalıdır!».

ABŞ-dakı 11 sentyabr 2001-ci il hadisələri qloballaşma problemini yeni, gözlənilməz və az tədqiq olunmuş rakursdan – informasiya ilə idarə olunan insanın qloballaşma məhsullarından istifadə edərək qloballaşmaya qarşı çıxması rakursundan təhlil etməyə imkan verdi. Bu hadisələrə hələ çox qalmış tədqiqatçılar xəbərdarlıq edirdi ki, «qloballaşma ayrı-ayrı planları həyata keçirmək üçün ən müxtəlif qruplaşmalara və təşkilatlara geniş texniki imkanlar açır. Buraya eyni zamanda yüksək hərbi təhcizat da daxildir.

XX əsrdə dünyada qlobal miqyaslı səviyyəyə çatan daha bir konfrontasiya xətti meydana çıxdı: dövlət - dünya qlobal terrorçuluq şəbəkəsinə qarşı olan dünya birliyinin üzvləri. Vəziyyət ona görə gərginləşir ki, beynəlxalq terrorçu strukturlar ayrı ölkələrdə siyasi radikallarla və dünyanın cinayətkar birləşmələri ilə əlaqədəirlər.

Müasir terrorizmin transmilli xarakteri aydın ifadə olunub. Bu birbaşa qloballaşmanın törəmə əlamətini göstərir. Təkcə terrorizm deyil, sosial münafişlər, maliyyə və ticarət əlaqələri mədəniyyət və təhsil münasibətləri tez-tez dövlət sərhədini «nəzarətsiz» keçirlər. Bu proses heç də bütün regionlarda eyni cür təbii şəkildə

baş vermir. Amma dünyanın siyasi xəritəsində bu cür «qara deşik»-lərin, məsələn, Çeçenistanda 1991-ci ildən və Əfqanıstanda 2002-ci ilə qədərki hadisələr göstərir ki, terrorçu təşkilatların cəmləşməsi və fəallaşmasına qarşı dövlətlərin effektiv mübarizəsi ənənəsi çatışmır.

Vallerstaynın fikrincə, kapitalist dünya iqtisadiyyatı çərçivəsində bu fikir ayrılığına son qoyulması mümkün deyil. İxtisaslaşmış əməyin azad bazarının mərkəzdə əldə olunması və qeyri-azad bazarın daha az ixtisaslaşmış əməyin ətraflarda olması kapitalist dünya iqtisadiyyatının fundamental xarakteristikasıdır.

Belə ki, inkişafın bərabərsizliyi və uyğunsuzluğu, ona daxil olan elementlərin sistemli miqrasiyanın əsası və funksiyalaşdırılmasının vacib şərtlərindəndir. Beləliklə, çətin həll edilən yeni fikir ayrılığı ortaya çıxır. Yeni informasiya texnologiyalarını istifadə edən postsənaye dünyasının böyük həcmdə işçi qüvvəsinə ehtiyacı yoxdur. Eyni zamanda yarımətraf dövlətlər buna malik olurlar. Buradan iki hədəf arasında kəskin fikir ayrılığı yaranır: postsənaye dünyasına daxil olma və əhalinin məşğulluğunun təmin olunması. Fikir ayrılığı və problemlərin qarşılıqlı güclənməsi və yığılması, eynivaxtlılıq ilə yaranan modernləşdirmə, milliləşdirmə və qloballaşma prosesləri, Qərbin inkişaf etmiş dövlətlərinə nisbətən ətraf və yarımətraf ölkələrin əksəriyyətini digər «saat zona»sının iqtisadi və siyasi austayderlərinə çevirir. Modernləşdirməyə «çatmaq» – «Qərbə çatmaq və ötüb keçmək» hədəfinin həyata keçirilməsi təkcə problematik deyil, həm də konqnitiv ahənglilik və kütləvi **frustrasiya** yaradır. Bunu isə milli, mədəni və ya dini «qəlib»də düşmənin obrazının formalaşdırılması yolu ilə aradan qadırmaq mümkündür. Ona görə ki, sosial mənəfe birliyinə yaratmaq xarici təhlükənin varlığı və ya qüvvələrin birşədirilməsi ideologiyası ilə təşəkkül tapa bilər. Bu cür problematikiyin səbəbi çoxdur: global iqtisadi rasionallaşdırmanın basqısı altında dövlətin səmərəsizliyi artır; ümumi maliyyə asılılığı güclənir; sosial təbəqələşmənin sürətlənməsini əngəlləyən dövlətin öz sosial və iqtisadi siyasətini həyata keçirmək üçün ehtiyatlar azalır; əksər ölkələr üçün

əlçatmaz olan, lakin «artan ümidlərin inqilabına» səbəb olan Qərb istehlak standartlarının KİV-ə sırımması təsiri güclənir.

Buna görə də, dünya üçün ən vacib təhlükə bu gün heç də İslam fundamentalizmindən qaynaqlanmır, sadəcə digərinə qarşı güc tətbiqinə haqq qazandırmaq üçün din (hansı din olmasından asılı olmayaraq) və etnik mənsubiyyəti doqmatik və ekstremist şəkildə istifadə edirlər.

Etnik millətçiliyin dirçəlməsi üçün soyuq müharibənin başa çatması vacib faktor oldu. Bu gün artıq məlumdur ki, ABŞ və SSRİ kimi iki nəhəng dövlətin geosiyasi qarşudurması üçüncü dünya ölkələrində bir çox münaqişələrin mövcudluğunu müəyyənləşdirirdi. Bu qlobal xarici siyasi amilin aradan çıxması ilə ətraf dünya ölkələrində etnik cəhətli münaqişələr ön plana çıxdı.

Məşhur politoloq P.Snayder daha bir əlaqəyə diqqət yönəltdi: Praktiki olaraq həmişə kütləvi millətçilərin artımı demokratiya, söz və mətbuat azadlığının səviyyəsi ilə şərtlənir. Demokratik institutların effektivliyini ilkin mərhələdə tranziti qaçılmaz edir, millətçiliyin yüksəlməsinə əlverişli zəmin yaradır.

Radikal dəyişikliklər dövrü, ümumi inamsızlıq dövrüdür. Buna görə də, dəyişiklikdən zərər çəkən insanlar ona tanış olmayan qlobalaşdırılmış dünya qarşısında hiss etdiyi qorxu ilə «cəlbədedici» olan etnik və dini-fundamental dəyərlərə sürüklənir.

D.Snayderin fikrincə, millətçiliyin yaratdığı münaqişələrin heç biri uzunmüddətli mədəniyyət qarşudurması və ya hərbi qaçılmazlığın məntiqi nəticəsi olmayıb. Onlar demokratiyanın ilkin mərhələsində kütləvi dəstək qazanmaq üçün, siyasi iştirakı tənzimləyən institutlar hələ rüşeym mərhələsində olarkən millətçi şüarların siyasi elitələr tərəfindən istifadə olunması nəticəsində yaranır.

Snayderin fikrincə, demokratikləşmə nəticəsində milli münaqişələrin yaranması ehtimalı sürətli siyasi dəyişikliklərin elita tərəfindən öz vəziyyətinə təhlükə kimi qəbul etdiyi hallarda daha böyükdür. Kütlənin siyasi iştirakının genişlənməsi vətəndaş cəmiyyətinin institutsional strukturlarının yaranmasına yol açır və

kütləvi siyasi səfərbərlik etnik əlamətlər əsasında diskriminasiya yaradır.

Snayderin praktiki qənaəti simvolikdir:

Kortəbii şəkildə tələm-tələsik «şübhəli ölkələrə» «elektoral demokratiya» və «azad mətbuat» atributlarını tətbiq etməkdənsə, beynəlxalq birlik daha ehtiyatlı və vasitəçilik siyasəti apararaq uzunmüddətli hədəflər güdməlidir. Bu hədəflərə qlobal demokratikləşməni və «tarixin sonu»nu sabahın qeyri-müəyyən uzaqlığına atan vətəndaş demokratiyası üçün liberallaşma və təşkilatlanmağa zəmin, sosial-iqtisadi şəraitin yaradılması daxildir.

İkinci dünya ölkələrində antiqərb qiyamı daha çox Qərb mədəniyyətindən asılı olan təşkilatlanmaları milli dövlətlərə istiqamətləndirdi.

«Müstəmləkə asılılığından azad olması nəticəsində bir çox ölkələr möhkəmlənmiş institutlaşma strukturu, daxili birlik, ən nəhayət milli özünüdərkini» çatışmadığı psevdodövlət hesab edilir».

Afrika və Asiyada «fasad» arxasında qarşılıqlı və zəif siyasi institutlar və milli simvollar **kvazimilli** dövlətə transformasiya edə bilməyən qəbilə və xalqların ənənəvi dünyası gizlənilir. Bu cür dövlətlərin liderləri onlardan iqtisadi və hərbi yardım gözləyərək Qərb ölkələrinə münasibətdə Qərbin prinsipləri əsasında hərəkət edir, daxili problemlərin həllində ənənəvi davranış və stereotip standartlarına arxalanırlar.

Üçüncü dünya ölkələri milli azadlıq müharibəsi dövründə qarşılıqlı milli dövlət statusunu almaq və beynəlxalq birliyin bərabərhüquqlu və suveren üzvü kimi qəbul edilməsi hədəfini qoyublar.

III minilliyin əvvəllərində Qərb standartlarına uyğun yaradılmış beynəlxalq quruluşun yeni əsrdə mövcudluğuna şübhələr yaranır. Yeni qlobal iqtisadi quruluşun təzyiqinə dözməyən Cənub dövlətləri deqradasiya olunur və dağılır. Bu növ ölkələr üçün sosial və səfərbər olma funksiyaları, öz ərazisində baş verənlərə nəzarəti itirmək təhlükəsi tam realdır.

Xammal ehtiyatları çıxaran Yaxın Şərqlərin qrupunu təmsil edən, panərəb ideologiyasının tərəfdarı olan bəzi müasir İslam müəllifləri mövcud dünya düzenini qəbul etmir və onların fikrincə, bu Qərblə müstəmləkəçiliyin nəticəsində ortaya çıxıb. Onlar iqtisadi qloballaşmanın ədalətsiz xarakterini və Qərb standartlarının tətbiq olunmasını İslam və müsəlman mədəniyyəti üçün təhlükə kimi görürlər. «İndiki İslam nəzəriyyəçilərinin fikrincə, müasir İslam dövlətlərinin uğursuzluqları və çatışmazlıqları müsəlmanların düşüncə və adətlərini dəyişməsindən qaynaqlanır. Onlar həqiqi İslamdan uzaqlaşaraq öz qüdrətlərini itirdilər».

Buna görə də, onlar sekulyar milli dövlətdən imtina edir və xilafət ideyalarına qayıtmağı tələb edir (ideal İslam dövləti). Qərblə siyasi inkişaf modelini total şəkildə qəbul edən İslam fundamentalizmin siyasi təsirinin artması burdan qaynaqlanır.

Asiya və Afrika dövlətləri, əsasən də müsəlman dövlətləri etnikləşmə prosesini yaşayır. Məşhur sosioloq **E.Qellner** qeyd edir: «Qərbdə millətçilik ona görə yaranır ki, yüksək mədəniyyət – mötəbər azlığın mədəniyyəti cəmiyyətin bütün hüdudlarına yayılır və hər bir üzvlük üçün seçilən məxsusluq əlamətinə çevrilir. Eyni hal İslamda da baş verir, amma bu özünü daha çox fundamentalizmdə əks etdirir, nəinki millətçilikdə, həm də bu iki axın öz güclərini birləşdirir. İslamın yüksək forması kütlə üçün onun yeni statusunu təsdiq edən sertifikat oldu. O həm də kolonial konfliktlərlə üzləşən gəlmələrdən fərqlərini müəyyənləşdirmək üçün lazım idi.

Məhz etnik və dini həmrəylik İslam dünyasında milli dövlət eyniləşdirilməsini köhnə ölkə-metropolla dəyişməyə imkan verir. Qərblə tərəfindən sınımlı qloballaşma formasını dünyanın bu regionlarında gələcək mövcudluğa təhlükə kimi qəbul edirlər. Bunun qarşısını almaq üçün ənənəvi formaya – etnik və dini mənafe birliyinə qayıtmağa çağırışlar edilir. Bir tərəfdən lokal mədəniyyətlər arasında etnik fərqlər gərginləşir, digər tərəfdən, İslam ölkələri və Qərblə arasında sivilizasiya qarşıdurması güclənir. Somali, İraq, İran, Sudan, Əfqanıstan bariz şəkildə bu iddianın

doğruluğunu sübut edir. Aqressiv etno-siyasi və fundamental səfərbərlik aşağıdakılara əsaslanır:

Çoxluğun arasında yaşayan azlıqlara bərabər hüququn verilməsi;

- sərhədlərə yenidən baxılması məqsədilə qonşu etnoərazi quruluşlarının dəyişdirilməsi;

- imperialist mərkəzlər və əsas milli qruplar;

- digər sivilizasiyaya qarşı dirəniş (konsepsiyaya məxsus qonşu xalq və ölkələri);

- «qloballaşma şəri» kimi ABŞ və Qərbin bütövlükdə personifikasiyası.

§2. Qloballaşmanın perspektivləri

Vallersteyn və bəzi digər tədqiqatçıların fikrincə, yeni kapitalist dünya sistemi öz inkişafı ilə o nöqtəyə çatıb ki, bu həddə qlobal sistemdə kapitalizmin məhvi qaçılmazdır. Kapitalın sürətlə toplanması imkanlarını məhdudlaşdıran səbəblər aşağıdakılardır: ucuz işçi qüvvəsinin tükənməsi (kənd əhalisi); siyasi rejimlərin mərhələli demokratikləşməsinin nəticəsi kimi məhsulun dəyərində əməyin ödənilmə payının uzunmüddətli artması tendensiyası. Buna uyğun olaraq muzzdlu əməyin nümayəndələrinin siyasi təsirinin artması. Bu tendensiya gəlir normasının həddli azalmasına aparır, o isə ekoloji və digər problemlərin gərginləşməsini dərinləşdirir. Ona görə ki, qlobal dünyada kapitalist istehsalatının işlənmiş zəhərli qalıqlarını «pulsuz» atmaq üçün yer çox az qalıb.

S.Hoffman qeyd edir: «Kapitalizmin bugünkü mövcudluq forması, K.Marks və F.Engelsin öncədən gördüyü kimi səmərəlilik və ədalətsizlik arasında fikir ayrılığı dilemmasının əsası kimi önə çıxır. Firmaların ixtisaslaşması və inteqrasiyası yekun kapitalın artmasına imkan yaradır, amma təmiz kapitalizmin məntiqi sosial ədalətini təmin etmir. Beləliklə, iqtisadi qloballaşma ölkələr arasında və ölkənin öz daxilində bərabərsizliyə səbəb olur, beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti isə

dövlət və beynəlxalq siyasətin iştirakçılarının bu problemlə məşğul olması imkanlarını məhdudlaşdırır». Vallerstaynın baxışları ilə razılaşmasaq belə qloballaşmanın müasir mərhələsi kapitalist dünya sisteminin sonuncu «durğun»luq (letal) mərhələsi kimidir. Bununla belə, uzaq gələcəkdə dünya miqyasında radikal dəyişikliklərin qaçılmazlığını söyləmək olmaz. Hazırda qlobal rekonstruksiya planına razılıq yoxdur. Təsadüfi deyil ki, hələ 1990-cı illərin əvvəllərində R.Robertson qeyd edirdi ki, 1969-cu ildə dünya qlobal qeyri-müəyyənlik fazasına qədəm qoyub. Yaxın və uzaq perspektivdə dünyanın inkişafı barədə tədqiqat ədəbiyyatlarında təqdim olunan çoxsaylı ssenarilər buradan qaynaqlanır.

Vallerstayn əsasən, dünya sistemi mövqeyindən yanaşmada kapitalist dünya sisteminin inkişafı ilə bağlı 3 əsas ssenari üzrə proqnoz verir:

- «neofeodalizm» - yerli iyerarxiya **avtorkik** regionların formalaşdırılması: elita üçün texnologiyanın kifayət qədər yüksək səviyyəsinin dəstəklənməsi;

- «demokratik diktatura» - dünya iki hissəyə bölünür: az və ya çox əhatəli bölünmə ilə 20% varlılar, qalanlarını sərt nəzarətdə saxlayır (Vallerstayn bu variantı az inandırıcı hesab edir: onun argumenti belədir: demokratlar arasından diktatoru haradan tapaq?).

«mərkəzsizləşdirilmiş və ədalətli dünya» - onun həyata keçirilməsi yığılmış zənginliyin bölünməsi üzrə mərkəzsizləşdirilmiş mexanizmlərin əmələ gəlməsi ilə əlaqədardır; bu variant tələbat və xərcin real məhdudlaşdırılmasını tələb edir (daha utopik variant kapitalist dünya sistemindən sosialist dünya sisteminə keçidin tələb edilməsidir»).

Eyni zamanda, R.Robertsonun təqdimatına görə, qloballaşmanın potensial nəticələrini dünyanın inkişafı üzrə dörd mümkün ssenari formasında təqdim etmək olar:

- məşhur sosioloq M.Maklünün sözlərinə görə, hər sakinin yeni kütləvi informasiya kommunikasiyasının (KİK) köməyi ilə

uzaq ölkələrdə baş verən və dünya əhəmiyyətli hadisələrin şahidi ola bildiyi və orada ümumbəşəri dəyər və ideyaların dəxli olan məsələlərdə ümumplanet konsesusunun mövcud olduğu «ümumdünya kəndi»nin formalaşmasını nəzərdə tutur.

- ikinci ssenari – monialistdir – «dünya hökuməti»nin himayəsi altında milli dövlətlərin unifikasiyasını nəzərdə tutur.

- üçüncü ssenariyə əsasən, yaxın gələcəkdə intensiv iqtisadi, siyasi və mədəni mübadilə prosesinə qoşulan qarşılıqlı açıq olan milli suveren dövlətlərin mozaikasını özündə əks etdirəcək.

- dördüncü ssenariyə əsasən, dünya özünün təşkilatlarına və mədəni səliqəliliyinə unikal, bərabərhüquqlu qapalı məhdud cəmiyyətlər mozaikasına və ya vahid iyerarxik aparıcı cəmiyyətə çevirə bilər. Bu sonuncu ssenari daha çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir.

Müvafiq tədqiqatlar və proqnozlarda bir sıra müəlliflər qlobal qeyri-müəyyənlik mərhələsində eyni zamanda planetin müxtəlif bölgələrində həyata keçirilməsi mümkün olan qloballaşmanın baza ssenarisini önə çəkirlər.

Qloballaşma = vesternizasiya = Qərb sivilizasiyasının geridə qalan ərazilərdə mədəni assimilyasiya aparması və homogenləşmiş mədəniyyətin qlobal sivilizasiyaya çevrilməsi: universalizm və liberalizmin dominantlaşması; çərçivəni ÜDB, DTT, BVF kimi qlobal iqtisadi-maliyyə institutları və qlobal bazar yaradır. Bu təşkilatlar milli dövlətlər və dövlətlərarası qurumlar-federasiyalar, konfederasiyalar və digər regional ittifaqların da düşdüyü kooperativ aktorlar arasında rəqabət münasibətlərini tənzimləməyə çağırılırlar.

Mövcüd qloballaşmanın neoliberal ssenarisi F.Fukuyamanın «tarixin sonu» konsepsiyasında liberal dəyərlərin ümumdünya zəfəri anlayışı kimi yer alır. Liberal və demokratik dəyərlərin qalib gəlməsi Qərbin baza və universal normaları, digər «qarşıdurmayan» mədəniyyətlərlə açıqlıq və dözümlülük əsasında qlobal sivilizasiyasının formalaşmasına aparır.

Yaranmış «qüvvələrin üçbucağı» (Şimali Amerika – Avropa Birliyi – Cənub-Şərqi Asiya) qlobal bazarın baş tənzimləyicisi

kimi çıxış etdiyi qlobal dünyada dinamik tarazlığı mütləq dəstəkləməlidir.

«Böyük səkkizlik» OTT, ÜDB, BVF kimi təşkilatları, BMT-nin qurumları ilə yanaşı qlobal idarəetmə orqanı rolunu oynayır. Sonrakı bu ssenarinin praktiki reallaşdırılması aparıcı kapitalist dövlətlərinin qeyri-formal olaraq qəbul etdiyi ÜDB və BVF tərəfindən həyata keçirilən doktrina formasını alır. Söhbət 1992-ci ildə qəbul edilən Vaşinqton konsensusu»u adlanan sənəddən gedir.

«Vaşinqton konsensusu»unun prinsipi belədir:

- ticarətin liberallaşması;
- maliyyə liberallaşması;
- özəlləşdirmə;
- qeyri-tənzimləmə;
- birbaşa xarici investisiyalar üçün əngəllərin dəf edilməsi;
- mülkiyyət hüququnun təmini;
- valyutadəyişmənin unifikasiyalaşdırılmış və rəqabət kursu
- dövlət xərclərinin azaldılması (maliyyə intizamı).
- dövlət xərclərinin ilk növbədə səhiyyə, qeyri strukturlarının funksiyasına yönəldilməsi;

- vergi islahatı, vergi bazarının genişləndirilməsinə istiqamətləndirilmiş vergiqoymanın hədd dərəcələrinin azaldılması və vergiqoymanın minimum progressiv şkalasının təmin edilməsi;

- «sosial şəbəkənin təhlükəsizliyi».

Sonradan bu 11 elementə əmək və kapital arasında münasibətlərin nizamlanması ilə əlaqədar ÜDB və BVF tərəfindən daha biri əlavə edilib;

- Əmək bazarının möhkəmliyi muzzdlu işçilərin maraqlarının müdafiəsini təmin edən və sosial dövlətin əsaslarından biri olan normativ – hüquqi bazarın işlənməsi əsasında mərkəzsizləşdirilmiş əmək münasibətlərini nəzərdə tutur.

Buna uyğun olaraq Latın Amerikasını ölkələrində və dünyanın digər regionlarında müvafiq sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, milli inkişaf üçün maliyyə yardımı alan ölkələrin beynəlxalq iqtisadi institutların sərt nəzarətinə düşməsinə gətirib

çıxardı. Nəticədə milli inkişafın subyektivi faktiki olaraq millətüstü (qlobal) orqanlar olurlar.

Amma digər tərəfdən sual yaranır ki, bu orqanlar nədir və kimin marağı ilə onlar fəaliyyət göstərirlər?

1980-1990-cı illərdə milli iqtisadiyyatın qeyri-tənzimlənməsində neoliberal prinsiplərin tətbiqi praktikası açıq göstərir ki, struktur tənzimlənməsi və «şok terapiyası» ciddi milli və beynəlxalq böhranı müdafiə edə bilməz. Qlobal iqtisadiyyatın fəaliyyət mexanizminə bu nöqtəyi-nəzərdən baxanda böhranları ağırlı, amma xeyirli «qanalma» kimi görmək olar. Ayrı-ayrı ölkələr və regional qruplar üçün qiymətlərin «sağlamlaşdırılması» həddindən artıq pis təsir edir. Buna görə də bütövlükdə bu ssenari «qızıl milyard» ölkələrinin əsas elitar qrupları üçün əlverişlidir və cəmiyyəti «beşdə birə» aparır.

1980-cı illərin ortalarında maliyyə-iqtisadi böhranlardan və Latın Amerika və Asiyadan kütləvi etiraz dalğalarından sonra BVF-nin və digər qlobal təsisatların fraezologiyası radikal baxışa məruz qalır. Birinci planda idarəçilik, şəffafıq, uzaqgörənlik və demokratiya anlayışları çıxış edir. Bu sırada prioritet hədəflər kimi ətraf mühitin mühafizəsi, davamlı inkişafa nail olunması, sosial bərabərsizlik səviyyəsinin azaldılması xatırladılmağa başlandı. ÜDB və BVF tərəfindən vətəndaş cəmiyyəti institutlarına (QHT-lərə) münasibət dəyişdi və illik sessiyalara bu təsisatların nümayəndələri dəvət olunmağa, xüsusi birgə komissiyaların və forumların təşkil olunmasına başlamışdı. Bütün bunlar üç yeni şərtin qeyd olunduğu «postVaşinqton konsensus»unun işlənməsinə gətirib çıxardı:

1) qloballaşma - korporasiyanın öhdəsinə buraxılmayacaq qədər vacib işdir: bu prosesə uzaqgörənliyin, şəffafılığın və bazar institutlarının planlı nizamlanması, formalaşması və sosial sığortaların inkişafını təmin etməyə imkan verən idarəetməni (**governance**) qoymaq lazımdır; 2) sosial sferadan dövlətin getməsi bazar tərəfindən daha çox əhəlinin etirazını ifadə edən və cəmiyyətdə sabitliyə təsir qabiliyyətinə malik olan vətəndaş cəmiyyət strukturları tərəfindən həyata keçirilməlidir;

3) yalnız güclü vətəndaş cəmiyyəti və buna istiqamətlənən QHT-lər demokratiyanı inkişaf etdirə və möhkəmləndirə bilər. Beləliklə, «postVaşinqton konsensusu» özündə neoliberal platformadan imtinadan daha çox onun QHT «texniki komponenti» qismində qoşulduğu özünəməxsus böhran idarəçiliyinin köməyi ilə münaqişələrin həll edilməsini nəzərdə tutan modifikasiyanı əks etdirir.

Hadisələrin inkişafının ehtimal olunan daha bir ssenarisi fraqmentasiya (C.Lozenan tərəfindən sürülən, integrasiya və fraqmentasiya proseslərinin ifadə edilməsi mənasına gələn terminlər) ola bilər. O «milli dövlət» blok və ittifaqların formalaşması və möhkəmlənməsini, zəngin ehtiyatlar uğrunda mübarizə aparən mürəkkəb iyerarxiya sistemini nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, dünya xəritəsinin fraqmentasiyası, yəni yeni milli dövlətlərin yaranması prosesi davam edir. Lokal münaqişələr zamanı keçmiş qlobal bazarlar bu qruplaşmalar arasında bölünəcək. BMT isə bunun qarşısını almaq qabiliyyətində deyil (çox guman ki, BMT-ni də Millətlər Liqasının taleyi gözləyir). Məşhur Britaniya tədqiqatçısı T.Bauman hesab edir ki: «integrasiya, qloballaşma və regionlaşma bütövləşdirici posedir».

Ancaq mədəni qütbləşmə qlobal bəşəri sivilizasiyanın çoxqütblü və ya ikiqütblü dünyada (Şərq-Qərb xristian – müsəlman, kommunist-sosialist və kapitalist dünyasının qarşıdurması) özünə yer tapmasına çətin ki, imkan verər. Bu ssenari tam şəkildə və real vəziyyətə uyğun olaraq S.Hantinqtonun «sivilizasiyaların toqquşması» adlı məşhur konsepsiyasında yer alıb.

Konsepsiyaya əsasən, etnosların yaşamaq uğrunda mübarizəsi, ilk növbədə Qərbin – xristianların İslamla və buddist-konfutsistlərin digər sivilizasiya «ocaqları» ilə konfrontasiyası nəticəsində dünyada qloballaşma tendensiyası öz yerini qlobal sivilizasiyanın parçalanmasına verəcəkdir.

«Lokallaşma ssenarisi» sosial və mədəni dözümsüzlük forması kimi mədəni təcrid siyasəti və fundamentalist ideologiya əsasında etnik və mədəni qurumların konsolidasiyasını nəzərdə tutur. Bu,

qlobal sivilizasiyanın formalaşmasını mümkünsüz edir. Belə ki, iqtisadiyyatda ənənəvi (**avtarkik**) üsullarla təsərrüfatın idarə edilməsi tendensiyasının bərpası, o cümlədən ətraf mühitin mühafizəsi bayrağı altında təbii ehtiyatlardan qənaətlə istifadə dominantlıq təşkil edəcək.

Kollektiv eyniliyin (bərabərliyi) geniş spektrinin mövcudluğu traybalizm, fundamentalizm, millətçilik, faşizm, sosializm, kommunizm, kommuntarizm, feminizm, ekologiya bir-birindən fərqlənən radikalılıqla mədəni plüralizm şəraiti doğurur.

Beləliklə, mədəniyyət sferasında özünün partikulyar dəyərlər sistemi ilə müxtəlif mədəni arealların özünüqoruma cəhdləri ilə şərtlənən meqatendensiya təcridi həyata keçirilir. Lakin Bauman belə hesab edir ki, «lokallıq» qlobal dünyada sosial deqradasiyanın göstəricisidir. Belə ki, ictimai məkanın «lokal» həyat çərçivəsindən kənara çıxması şəraitində «lokallıq» anlayışı özünün düşüncəyaratma potensialını itirir. Buna səbəb isə lokal səviyyədə nəzarət aparılmadığından proseslərin istiqamətləndirilən və izah edilən hərəkətlərdən asılı vəziyyətə düşməsidir.

Fraqmeqrasiya və lokallaşma ssenarisi ilə əlaqədar ön plana potensial dünya subregionunun formalaşdırılması imkanları çıxır. Bəzi optimist əhval-ruhiyyəli analitiklər güman edirlər ki, dünyanın yeni siyasi quruluşu bu şəkildə formalaşır. Onların fikrincə, subregionlar öz valyutası, iqtisadi tənzimləmə modeli, hüquq institutları, idarəetmə strukturu, təhlükəsizlik sistemi ilə qlobal inteqrasiyaya siyasi birliklər formasında irəliləyir. Buna görə də gələcəkdə dövlət deyil, **kvazidövlət** quruluşundan danışmaq olar.

«Qlokalizasiya» ssenarisi (bu termini milli dövlətin üstünlük təşkil etdiyi əsrin sona çatdığına əmin olan Yaponiyanın «Sony» korporasiyasının rəhbəri Akio Morita irəli sürüb) lokal mədəniyyətlərin müasirləşməsi qlobal milli-mədəni sivilizasiyanın formalaşması istiqamətində nailiyyətlərin əldə ediləcəyi prosesləri nəzərdə tutur. Bu «mədəni hibridləşmə», konstruktiv əməkdaşlıq və mədəniyyətin mədəni regionlar

çərçivəsində tənzimlənməsi nəticəsində baş verir. Bu özünütəşkilatlanma və mədəniyyətlərarası kommunikasiyaların şəbəkə formasında qurulması şəraitində mümkündür. Öz növbəsində belə proseslər dünyanın sosial startifikasiyasının dəyişməsi və yeni mədəni regionların formalaşmasına gətirib çıxaracaq. Qlobal sivilizasiyanın inkişafını qlobal vətəndaş cəmiyyətinin institutları tənzimləməlidir (müxtəlif beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları qismində). Vallerstayna görə, «qlokalizasiya» «mərkəziləşdirilmiş və ədalətli dünya» ssenarisinə uyğun gəlir. Lakin tənqidi əhval-ruhiyyəli tədqiqatçılar hibridləşmə mədəniyyətinin zahiri xarakterini – «sosial piramidanın qloballaşmış zirvəsindəki mədəniyyətlər»də görür və «daha çox qloballaşmanın, daimi güclənən «lokallaşma» ilə ərazi elitaları və qalan əhali arasında əlaqənin pozulmasına gətirib çıxaracağından narahatdırlar. Beləliklə, müasirlik üçün xarakterik olan «Qlobal qeyri-müəyyənlik vəziyyətində bütün dörd meqatendensiya özünü bərabər səviyyədə göstərir və hələlik yuxarıda adıçəkilən ssenarilərin hər hansı birinin həyata keçirilməsi imkanlarını istisna etmir.

IV HİSSƏ

XARİCİ SİYASƏTİN ƏSAS KONSEPSİYALARI, AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏT STRATEGİYASI

XIX FƏSİL

XARİCİ SİYASƏT VƏ DİPLOMATİYA

§1. Xarici siyasətin nəzəri konsepsiyası

Dövlətin xarici siyasətini analiz edərkən müxtəlif metodoloji yanaşmalara əsaslanmaq olar. Xarici siyasətin formalaşmasının üç əsas modelini seçən amerikalı tədqiqatçı Q.Allisonun yanaşması maraqlıdır. Birinci model – klassik xarici siyasət hər hansı bir aktorun (bütövlükdə dövlət, hökumət və ya onun rəhbəri) düşünülmüş, məqsədyönlü və rəşional fəaliyyətinin nəticəsi kimi təqdim olunur. İkinci model – xarici siyasət təşkil edilmiş akt və proseslərin nəticəsi kimi təqdim olunur; üçüncü model – ölkənin daxilində, habelə lobbiçilərlə münasibətdə təsisat və liderlərin siyasi alverinin nəticəsi olan xarici siyasət. Xarici siyasətdə klassik baxış ilk öncə geosiyasətdə siyasi realizm konsepsiyası kimi təqdim olunur və Q.Allisonun modelinə uyğun gəlir, üstəlik bu model dövlətin «davranışı» ilə xarici siyasəti eyniləşdirir. Dövlətə bütöv vahid kimi baxılır və bir insanla eyniləşdirilir. Siyasətdə bu anlayış beynəlxalq münasibətlərin faktiki olaraq hakim monarxların münasibətlərindən ibarət olduğu Qədim dünya və Orta əsrlərə münasibətdə düzgündür. Xarici siyasətin bu anlayışına diktatorluq, avtoritar, totalitar rejimlər halında haqq qazandırılabilir. Belə ki, bu halda xarici siyasi kurs rəhbər və ya diktatorun, habelə yaxın ətrafının cüzi iştirakı ilə bir nəfər tərəfindən müəyyən edilir.

Ancaq əslində dövlətin xarici siyasətindəki problemlər mürəkkəb, kompleks xüsusiyyətə malikdir və bu onu idarəetmək üçün tam məsuliyyət daşıyacaq ayrı-ayrı təşkilati strukturlara ötürülməsini tələb edir. Xarici siyasətin özü dövlətin beynəlxalq arenada hərəkətlərinin cəmidir və hər hərəkət özündə prosesin nəticəsini və müəyyən prosedur axınını məcrasına salmağı əks etdirir. Dövlətin xarici siyasət üçün istifadə etdiy resurslar (siyasi-diplomatik, iqtisadi, hərbi, hüquqi, məlumat və s.) onun ayrı-ayrı

taşkilati-struktur bölmələr tərəfindən idarə edilməsini şərtləndirir. (XİN, müdafiə nazirliyi, maliyyə nazirliyi və s.). Ali hakimiyyət xarici siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün alternativ vasitələr seçən zaman müvafiq dövlət aparatı strukturunun təşkilati imkanlarına əsaslanır. Bu strukturlar xarici siyasət sahəsində qərar qəbul etmək üçün məlumat təqdim edir, üstəlik bu məlumatlar mövcud təşkilatın xüsusiyyətini əks etdirən və onun beynəlxalq problem kimi görünməsi formasında daxil olur. Məsələn, hərbi idarə diqqəti milli təhlükəsizliyin hərbi-siyasi aspektini qabardaraq nəzərə çarpdırır, diplomatlar isə daha çox bu problemin əks aspektini nəzərə alır.

Dövlət strukturu aparatında bütün orqanların fəaliyyəti ciddi rəsmiləşdirilir və proqramlaşdırılır, məqsəd və vasitələr, onların nailiyyəti əvvəlcədən müəyyənləşdirilir və qəti şəkildə müəyyənləşmiş çərçivədə xülasə edilir. Hər təşkilatda vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün məhdud sayda proesudurlar var. Təşkilatın fəaliyyət üsulları stabildir və yalnız gözlənilməz hadisələrin meydana çıxması halında cüzi dəyişə bilər. Xarici siyasətin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üzrə hər bir təşkilati strukturun səlahiyyət dairəsi əvvəlcədən müəyyənləşdirilsə, onların fəaliyyəti bəzən kəşifə bilər. Bu isə mərkəzi hakimiyyət tərəfindən koordinasiya tələb edir. Ali rəhbərlik siyasi kursun işlənməsi və reallaşdırılması üçün cavabdehlik daşıyır, məhz o hansı təşkilatın bu və ya digər problemlə məşğul olacağını müəyyən edir. Amma Q.Allison hesab edir ki, mərkəzi hakimiyyət təşkilatın gündəlik fəaliyyətinə bilavasitə rəhbərlik edə bilməz, yalnız ona düzəlişlər edə bilər. O həm də təşkilatın fəaliyyətinin uzunmüddətli planlaşdırılmasının mümkünsüzlüyünü güman edir. Əgər bu baş verirsə belə, təbii olaraq formal xarakter daşıyır.

Q.Allison ona da diqqət yetirir ki, dövlət aparatının tərkibindəki ayrı-ayrı strukturlar xarici siyasətin ümumi məqsədlərinin xülasələşdirilməsi zamanı özünün dar idarəçilik maraqlarını güdə bilər. Onlar özü üçün mənfi təzahürlədən olan büdcə maliyyələşməsinin azaldılmasından qaçmağa çalışır, habelə

digər strukturların fəaliyyət sahəsinə müdaxilə edə bilərlər. Bunula əlaqədar olaraq Q.Allison xarici siyasətin üçüncü modelinə uyğun gələn bürokratik konsepsiyanı irəli sürür.

Xarici siyasətin bürokratik nəzəriyyəsi təşkilatın nəzəri ideyasına əsaslanır. Dövlətin müşahidə edilən xarici siyasəti həmişə hazırlanmasında, qəbulunda və xarici siyasət kursunun həyata keçirilməsində idarələr arasında mürəkkəb münasibətlərin yekunu kimi tamamlanır. Hər bir belə idarə xaricdən lobbiçiliyə məruz qalır və idarələrarası münaqişələr, maraqların toqquşması, rəhbərlərin ambisiyaları şəraitində fəaliyyət göstərir. Bu mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlər ya hakimiyyətin bölüşdürülməsi sistemi qurulanda (demokratiyada), ya da saray intriqaqları sistemində baş verir. Konkret siyasi kurs ətrafında bürokratik-siyasi oyunların parktika və texnologiyası geniş şəkildə H.Kissencer, Destler, R.Akselrod, D.Deyvis, Q.Allison, M.Xelperin və digərlərinin tədqiqatlarında yer alıb. Məsələn, H.Kissencer yazır: «Amerika xarici siyasəti kimi bir nəsnə mövcud deyil. Müəyyən nəticələrə gətirib çıxaran addımlar silsiləsi güman ki, hətta bu nəticəni əldə etmək naminə belə planlaşdırılmayıb».

Qərar qəbul edərəkən razılaşan tərəflər problemin həlli ilə bağlı pragmatik düşüncədən çox, bir-birinə qarşı açıq və ya gizli siyasi və ya status alveri düşüncəsi ilə yanaşırlar. Nəticədə çox vaxt abstrakt «yaxşı» qərar yox, qərar qəbul edən qrupun tərkibində siyasi alver nəticəsində kompromislə əldə olunan qərar qəbul edilir. Belə bir alverin olması və onun xarici siyasətin həllində böyük müstəsna əhəmiyyətə malik olması faktının etirafı xarici siyasətin formalaşması və həyata keçirilməsində elitanın rolunun və qrupların təzyiqinin ortaya çıxmasına səbəb oldu. Q.Almond, Q.Kolko, B.Koen, S.R.Mills, P.Motta, F.Hanter və digər tədqiqatçıların araşdırmalarında elitanın rolu və qrupların təzyiqi, habelə obyektiv amillərin müəyyən həddə siyasətə, ümumən xarici siyasətə təsiri barədə geniş qeyd edilib.

Real olaraq xarici siyasətin formalaşması və həyata keçirilməsi prosesində hər hansı dövlətdə Q.Allisonun qeyd etdiyi hər üç

modelə rast gəlmək olur. Buna görə də, hər bir nəzəri konsepsiya diqqətə alınmalıdır. Ona görə ki, onlar xarici siyasi proses kimi mürəkkəb və çoxtərəfli təzahürün müxtəlif aspektlərini və tərəflərini əks etdirir.

§2. Xarici siyasi qərarın qəbul edilməsinin nəzəriyyə və təcrübəsi

Xarici siyasi qərarın qəbul edilməsi problemi XX əsrin 50-ci illərində diqqəti daha çox özünə çəkdi. Bu problemin tədqiqatı təbiyyət və sosial-humanitar elmlərin nəzəri və metodoloji yanaşmasında beynəlxalq münasibətlərin analizindən də istifadə etməklə modernist istiqamət çərçivəsində başlayır. Bu elmlərin sırasında əsas yeri siyasi psixologiya tutur. Siyasət, o cümlədən beynəlxalq siyasət özündə insanların fəaliyyətini əks etdirirdi üçün onların rəhbər tutduqları əsasları başa düşmək lazımdır.

Siyasi psixologiyada xarici siyasi qərarın qəbul edilməsi prosesinin öyrənilməsinin bir neçə aspekti formalaşdı.

Tarixən ilk belə olaraq Z.Freyd və onun tərəfdarlarının psixoanaliz metodologiyası və ideyasına əsaslanan tədqiqatları olub. Amerika siyasi elminin əsasını qoyanlardan Q.Lassuel şəxsiyyətin patoloji çizgilərini seçməklə bəzi siyasi liderlərin davranışlarını, onların xarici və daxili siyasət məsələləri ilə bağlı qəbul etdikləri qərarları izah edir. İkinci Dünya müharibəsi illərində bir tərəfdən nasist Almaniyasının hansı addımlar atacağını bilmək üçün kəskin tələbat mövcud idi, digər tərəfdən etibarlı məlumatın çatışmazlığı hiss olunurdu. Bu səbəbdən amerikalı psixoloq U.Langer kəşfiyyat xidmətinin tapşırığı ilə A.Hitlerin şəxsiyyəti ilə bağlı tədqiqat apardı. Nasist diktatorun tərcümeyi-halı, onun anasına və atasına münasibətinin öyrənilməsi əsasında Freyd metodologiyasının köməyi ilə fərinin bu və ya digər vəziyyətdə hansı qərarı qəbul edəcəyi barədə qənaət əldə edildi. Mövcud istiqamətin tənqidçiləri qeyd edirdilər ki, Freyd metodologiyasının şişirdilməsi siyasi təzahür və proseslərin həddindən artıq psixologiyalaşdırılmasına, xarici siyasi

qərarların qəbuluna təsir edən qeyri-psixoloji xarakterli amillərin nəzərə alınmamasına gətirib çıxarır. Buna görə də, vaxt keçdikcə beynəlxalq siyasətçilər tədqiqatlarında psixoanalizdən daha az istifadə etdilər.

Amerika siyasi psixologiyasının digər istiqamətinin nümayəndələri siyasi liderlərin, ilk öncə prezidentlərin şəxsi keyfiyyətlərini, bu keyfiyyətin xarici siyasi qərarların qəbulu prosesinə təsiri şərtlərini nəzərə çarpdırırdılar. Onların qənaətinə görə, müəyyən beynəlxalq-siyasi vəziyyətlərdə, xüsusilə böhran vəziyyətində dövlət xadimlərinin şəxsi keyfiyyətləri olduqca vacib əhəmiyyət qazanır. Bu istiqamət çərçivəsində mərhələli şəkildə ümumi qəbul edilmiş və bu gün daha çox xarici siyasi qərarların qəbulu prosesinin öyrənilməsində istifadə edilən əməliyyat kodu anlayışı işlənib hazırlandı. Ümumi formada o siyasi rəhbərlərin xarici siyasət strategiyasını müəyyən edən zaman rəhbər tutduqları əsas prinsiplər sisemini əhatə edir.

Bu sahədə tanınmış amerikalı mütəxəssisləri A.Corc və O.Holstun fikrincə, əməliyyat kodunun tərkibinə ilk növbədə siyasi liderlərin rəşional qərar qəbul etdiyi zaman məhdudiyətləri aradan qaldırmağa imkan verən qaydalar daxildir. Bu məhdudiyətlərə daxildir: qərar qəbul edilən vəziyyət haqqında tam məlumatın olmaması; qəbul olunmuş qərarın nəticəsini görməyi çətinləşdirən məqsəd və vasitə arasında münasibətlərlə bağlı adekvat məlumatın çatışmaması; təklif olunan alternativ qərarlar arasında müəyyən seçim kriteriyalarının müəyyənləşdirilməsində çətinliklər. Əməliyyat koduna həm də siyasətin nə olduğunu və onun nəyə xidmət etdiyi, siyasi münacişələrin və onların həlli yolları haqqında ümumi təsəvvürlər anlayışı, beynəlxalq siyasi proseslərin inkişaf qanunauyğunluqları, siyasi taktika və strategiyayı hazırlamaq bacarığı, habelə potensial rəqib və tərəfdaşa qarşı dürüst münasibət daxildir. Əməliyyat kodu siyasi liderlərin şəxsi keyfiyyətini, onların psixoloji xüsusiyyətlərini: riskə getməyə hazırlıq, avantürizmə meyl və ya əksinə həddindən artıq ehtiyatlılıq və qərarşızlığını əks etdirir.

Əməliyyat kodu ilə eyniləşdirilən xarici siyasi problem üzrə əqidə sistemini A.Corc iki qrupa ayırır: birinci məslək qrupu şərti olaraq fəlsəfi adlandırılır, ikinci isə instrumental. *Fəlsəfi məslək* xarici siyasət və münaqişələrin fundamental mahiyyəti barədə əqidəni əhatə edir; rəqibin qavranılması stereotipləri; hər hansı xarici siyasi məqsədə nail olunmasının ümumi perspektivləri barədə təsəvvürləri və s. *Instrumental* məsləyə siyasi liderlərin düzgün strategiya və taktika, xarici siyasi məqsədə daha effektiv şəkildə nail olmaq barədə əqidələri aiddir.

Amerika siyasi psixologiyasında son onillərdə bəzi ABŞ prezidentlərinin xarici siyasi qərarların qəbulunda xüsusiyyətləri ilə bağlı tətqiqatlar həyata keçirilib. Xüsusi diqqəti artıq həyatda olmayan Ronald Reyqan və prezidentlik postunda onun sələfi Cimi Karter cəlb edib. Cimi Karterin şəxsiyyətini qiymətləndirən politoloq və psixoloqlar onun yüksək intellektiniz, fonemal yaddaşını, qeyri-adi iş qabiliyyətini qeyd edirlər. Lakin bu qədər yüksək keyfiyyət Karterə öz prezident səlahiyyətlərini tam olaraq icra etməyə imkan vermədi. Çox vacib xarici siyasi qərarların qəbulunda o ABŞ-ın maraqları baxımından ciddi səhvlər buraxdı. Siyasi psixoloqlar qeyd edirlər ki, prezident postunda olarkən Karter özünə yüksək qiymət verir və özündən razılıq nümayiş etdirirdi. Bu isə onda, o cümlədən xarici siyasət sahəsində illüziya yaranmasına gətirib çıxardı. Bununla belə, Karter olduqca sərt təfəkkürü ilə seçilirdi: hansısa qənaət və qiymət zamanı hətta onun haqsız olduğu aydınlaşdığı zaman da, o çox çətinliklə öz fikrini dəyişirdi. Hələ C.Karter prezident səlahiyyətlərini icra etməyə başlamazdan qabaq mütəxəssislər onun şəxsi keyfiyyəti və onu əhatə edən fantaziyasının Amerika xarici siyasətini ciddi problemlərlə üzləşdirə biləcəyi barədə proqnozlar verirdilər. Nəticə belə də oldu. Prezidentlik müddətinin başa çatmasına qədər Karter İraqda amerikalı girovlar böhranı, Sovet İttifaqı ilə qarşıdurma kimi hadisələrlə yadda qaldı.

C.Karterdən fərqli olaraq Ronald Reyqan yüksək iş qabiliyyəti ilə seçilirdi. Ağ Evə gələnə qədər o xarici siyasətdən zəif başı çıxırdı və dünyagörüşü dar idi. Reyqan hətta fəxr edirdi ki,

«İncil»dən sonra heç bir kitab oxumayıb. Bütün bunlara baxmayaraq, hesab edirlər ki, R.Reyqan ABŞ tarixində ən yaxşı prezidentlərdən biridir. Onun prezidentliyi dövründə Amerika iqtisadiyyatı böhrandan çıxdı, ABŞ xarici siyasətdə soyuq müharibədən çıxmağın da təyin edilməsi daxil olmaqla ciddi uğurlar əldə etdi. Görünür, R.Reyqanın şəxsi keyfiyyəti onun fəaliyyət göstərməsi lazım gələn vəziyyətlərdə daha adekvat olub. Məşhur amerikalı psixoloq Marqaret Hermani qeyd edir ki, R.Reyqanı digər dövlət rəhbərlərindən fərqləndirən özünəməxsus hipertrofiya (həddən artıq böyümüş) millətçiliyi, hakimiyyətdə güclü tələbkarlığı, qarşı qoyulan vəzifənin həllində fikirlərini yüksək cəmləmə qabiliyyəti idi. Hermani hesab edir ki, belə prezident üçün «imperiya qurucusu» adlanan sindrom xarakterikdir, ona görə ki, hakimiyyətə canatma və özünü qiymətləndirmənin aşağı olması digər başqa insanlar və dövlət tərəfindən onda özünü zəif göstərən tələbat kimi qəbul edilirdi. M.Hermani və digər tədqiqatçılar qeyd edirdilər ki, R.Reyqandakı stereotipləşdirməyə meyli xarici aləmin ağ-qara şəkildə primitiv qəbul olunmasıdır. Millətçiliyə, etnosentrizmə və antikommunizmə meyilliyi onun şəxsiyyətinin əsas çizgiləri idi. Görünür, R.Reyqanın uğurları həm də onun hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmə cəhdlərinə, daha vacib daxili və xarici siyasi qərarların təkbaşına qəbul etməsinə kömək edib.

Siyasi psixologiyada üçüncü istiqamət xarici siyasi qərar qəbul edən siyasi liderlərin şəxsiyyətinin modelləşdirilməsinin neobixeviorist metodologiyasının tətbiqi ilə əlaqədardır. Ənənəvi neobixeviorist «stimul-reaksiya» formulundan istifadə etməklə xarici siyasi qərar qəbul edilməsi prosesinə misal olaraq beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi sahəsində nüfuzlu mütəxəssis Ceyms Rozenaunun bəzi işlərini göstərmək olar. O, xarici siyasi qərar qəbulu prosesini üç fazaya bölür. Birinci faza liderin xarici siyasi çağırışlara reaksiyası və beynəlxalq vəziyyətə təsir stimulu ilə əlaqədardır. İkinci faza – qərarın reallaşdırılmasıdır. Üçüncü faza özündə əvvəlki fazalarda təsirə məruz qalan obyektlərin cavab reaksiyasını əhatə edir.

Rozenaunun fikrincə, üçüncü faza xarici siyasi qərar qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi zamanı əks əlaqənin mövcudluğunu göstərir.

Daha bir istiqamətin tərəfdarları xarici siyasi qərar qəbul edən siyasi liderlərin şəxsiyyət tipologiyasının yaradılmasına diqqəti yönəldirdilər. Bu cür tədqiqatlara nümunə kimi S.Uolkerin işlərini göstərmək olar. O xarici siyasi qərar qəbul edən siyasi liderlərlə bağlı özünün tipologiyasını təqdim edir. Bu tipologiyanın əsasını siyasi xadimlərin rəhbər tutduqları motivlər təşkil edir: hakimiyyətə tələbat, məqsədə nail olmağa tələbat, təqdirəməyə tələbat. Bu tələbatların qarşılıqlı təsiri xarici siyasi kursun növünü və beynəlxalq böhran şəraitində müvafiq olaraq siyasi davranış variantlarını müəyyənləşdirir.

Göstərdiyi fəaliyyətlə təqdirəməyə güclü tələbatı olan siyasi liderlər üçün, eyni zamanda hakimiyyətə və məqsədə çatmağa da tələbat düşgünlüyünün olması bu cür tipik qənaət yaradır: beynəlxalq münasibətlərdə münaqişə – müvəqqəti təzahürdür, münaqişənin mənbəyi – insanın öz mahiyyətidir: – lazımi biliyin, anlayışın, dərdə şərik çıxmağın, düzgün qarşılıqlı əlaqənin çatışmamasıdır. Əgər bilk və ünsiyyət səriştəsi olsaydı, münaqişələrdən tamamilə qaçmaq olardı.

Hakimiyyətdə yüksək tələbatla malik və məqsədə çatmaq və fəaliyyətinin təqdir edilməsinə aşağı tələbatı olan siyasi liderlər üçün xarakterik qənaət budur: münaqişə – müvəqqəti təzahürdür, ona görə ki, demokratik və sülhpərvər dövlətlər arasında həmişə sülh saxlanmalıdır; münaqişənin əsas mənbəyi – antidemokratik və diktator rejimi olan dövlətlərin aqressiv siyasətidir, buna görə də sülhün saxlanması üçün belə dövlətlər qorxudulmalı, islahatlar aparmalı və ya belə dövlətlər tam şəkildə sıradan çıxarılmalıdır. Münaqişə isə sıfır məbləğdə oyundur, üstəlik münaqişənin rolu çox vaxt funksional olur. Ən böyük təhlükəni bəzi amillərin hesaba alınmaması və potensial aqressorun sakit siyasət yürütməsi nəticəsində başlayan müharibə təşkil edir. Bu tipdən olan siyasi liderlər böhran vəziyyətində özünəməxsus şəkildə digər dövlətə qarşı güc tətbiqinə çalışaraq, hərbi metoda üstünlük verəcəkdir.

Müşahidə etmək çətin deyil ki, son illər ABŞ administrasiyasında xarici siyasi qərarların qəbulunda və onun beynəlxalq arenada tətbiqində bu cür yanaşma üstünlük təşkil edir.

Siyasi psixoloqlar həm də xarici siyasi qərarların qəbulunu determinə edən koqnitiv amilləri də tədqiq edirlər. Bir tərəfdən koqnitiv kartlaşdırma metodu aktiv şəkildə istifadə edilir, digər tərəfdən qərar qəbulunun koqnitiv strategiyası öyrənilir. Amerika siyasi psixoloqları İ.Ceymis və L.Mann beş belə strategiya müəyyənləşdirirlər.

Qənaətbəxşlik strategiyası – bu halda qərar qəbul edən lider bir qayda olaraq, əlavə informasiya əldə etməyə çalışmadan və digər alternativlərə baxmadan özünün yaxşı hesab etdiyi ilk münasib variant üzərində dayanır. Onun üçün hər hansı yolla olursa olsun vəziyyətin bir qədər yaxşılaşması kifayətdir. Bu strategiya sadə qaydaya əsaslanır: «Əgər müsbət nəticə əldə etməsənsə, keçən dəfə etdiyini kimi et, yox əgər keçən dəfə nəticə mənfi olubsa, tamam əks şəkildə addım at».

Parametr üzrə xaricətmə strategiyası – qərar qəbul edərkən lideri qane etməyən parametrlərin əvvəlcədən bilərəkdən çıxarılması başa düşülür.

Yüksəlmə strategiyası – bu strategiya üçün əvvəlcədən hazırlanmış hər hansı məqsədin olmaması xarakterikdir. Qərar qəbul etmək və bu qərarı uyğun olaraq xarici siyasi fəaliyyətə yönləndirmək beynəlxalq vəziyyətlə bağlı ola bilər.

Optimistləşdirmə strategiyası – nəzərdən keçirilən alternativlərin sayının artması ilə xarakterikdir, üstəlik siyasi lider öz nöqteyi nəzərindən çıxış edərək beynəlxalq vəziyyəti maksimal şəkildə dəyişməyə çalışır.

Tanınmış politoloq A.Etsioni tərəfindən hazırlanan *qarışıq nəzərdən keçirmə strategiyasının* əvəzində İ.Ceymis və L.Mann özlərinin işləyib hazırladıqları *xarici siyasi qərarın qəbul edilməsi strategiyasını* təqdim edirlər. Bu strategiya özündə 7 mərhələni əks etdirir. Birinci mərhələdə qərar qəbul edən şəxs bütün alternativ fəaliyyət imkanlarını gözdən keçirir; ikinci mərhələdə nail olması lazım gələn bütün məqsədləri nəzərə alır; üçüncü

mərhələdə hər hansı qərarın mənfəi və müsbət nəticələrini dəqiq ölçüb-biçir; dördüncü mərhələdə fəal olaraq mümkün təşəbbüslərin tam və dəqiq qiymətləndirilməsi üçün yeni informasiyalar axtarır; beşinci mərhələdə ekspertlərin qənaəti də (hətta təcrübədə istifadə edilmiş və daha yaxşı hesab edilən bu cür fəaliyyət üsuluna qarşı çıxan ekspertlərin) daxil olmaqla bu yeni informasiyanın analizini əhatə edir. Altıncı mərhələdə lider yenidən ilkin olaraq qəbul olunmayan da daxil olmaqla alternativ qərarların müsbət və mənfəi nəticələrini öyrənir. Nəhayət, yeddinci mərhələdə seçilmiş fəaliyyət variantının bütün detalları hazırlanır, gözlənilməz hadisələrin baş verməsi halları üçün ehtiyat variantlar nəzərə alınır. İ.Ceymis və L.Mann güman edirlər ki, bu mərhələlərdən hər hansı birinin sıradan çıxarılması qərar qəbul edilməsi prosesində ciddi dayanmalar səbəb ola bilər.

Xarici siyasi qərar qəbul edilməsi prosesini tədqiq edən mütəxəssislər təkcə koqnitiv deyil, qavrama (persepsiya) amillərini də nəzərə alırlar. Bu xüsusilə informasiyanın qavranmasında təhrif etmə ilə şərtləndirilən mümkün səhvlərlə əlaqədardır. ABŞ-ın siyasi psixoloqu R.Cervis qarşılıqsız təhrif etmənin səbəb və nəticəsini ortaya çıxarmağa və xarici siyasi qərar qəbul edilməsi prosesindəki qavrayış səhvlərini, xarici siyasi prosesin bütün iştirakçılarının siyasi əqidəsini və xarici aləm «obrazları»nın formalaşması xüsusiyyətini, habelə mövcud informasiyaların əsasında siyasi liderlərin dürüst ifadə etmə proseduru müəyyənləşdirməyə çalışır. O daha çox diqqəti xarici siyasi dəyişikliklərin və yeni informasiyanın daxil olması həcminə görə «obrazların» formalaşması və yenidən formalaşma prosesinə yetirir.

Amerika tədqiqatçısı L.Falkovski prezidentlərin «davranışlarının çevikliyi»ni proqnozlaşdırmaq istəyib. Burada öz siyasi davranışlarını yeni informasiyanın təsiri ilə dəyişmək qabiliyyəti başa düşülür. Falkovski bir neçə Amerika prezidentinin beynəlxalq böhran şəraitində davranışının və qərar qəbul etməsinin müqayisəli analizini aparıb. Çeviklik indikatoru kimi hər bir prezidentin yeni informasiyanın daxil olmasına reaksiya

vermək qabiliyyəti olub. ABŞ baxımından böhranın inkişafı dövründə ölkə rəhbərliyi üçün birdən-birə neqativ informasiya axınının daxil olması uğursuzluq sayılırdı. Çünki buna müafiq olaraq liderlərin çevikliyi bu informasiyalara reaksiyadan asılı idi. Əgər onların davranışı dəyişməyibsə, bu yalnız lazımi informasiyaları buraxan qavrama filtrlərinin mövcudluğuna dəlalət edir. «Lazımsız» informasiyanın həqiqi vəziyyət barədə rəyi dəyişməsinin qarşısının alınması liderin artıq formalaşmış mövqeyini möhkəmləndirir.

Müasir şəraitdə xarici siyasi qərarın qəbulu prosesi fərdi, hətta yüksək vəzifəli şəxslərin fəaliyyəti ilə əlaqədar deyil. Q.Lassuel qeyd edir ki, bu proses bir neçə mərhələdən (faza) keçir. Birinci faza – informasiyanın alınması, ikinci alınmış informasiyanın analizi əsasında tövsiyələrin işlənməsi, üçüncü konkret göstərişlərin dürüst ifadə edilməsidir ki, dördüncü mərhələdə bu artıq qüvvəyə minir. Bundan sonra beşinci faza – qərarların reallaşdırılması mərhələsi gəlir, altıncı fazada reallaşdırılmış fəaliyyətin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir, yeddinci mərhələ dövrünün yekunudur, bu vaxt yekunlaşdırma həyata keçirilir. Bu faza yeni qərarın qəbulu üçün çıxış nöqtəsi də ola bilər, bunu yeni dövrün başlağıcı da müşayiət edə bilər.

Şübhəsiz ki, həlledici söz və məsuliyyət tam şəkildə siyasi liderin üzərinə düşür. Amma lider müstəqil şəkildə informasiyanın bütün həcmi ilə tanış olmaq, onu diqqətlə analiz etmək və detallı şəkildə qərar və fəaliyyətin mümkün variantlarını işləyib hazırlamaq qabiliyyətinə malik deyil. Beləliklə, xarici siyasi qərarın qəbul edilməsi kollektiv prosesin nəticəsinə özündə ks etdirir. Bu prosesdə bu və ya digər şəkildə, bir neçə nəfərdən tutmuş yüz, hətta min nəfərə qədər insan iştirak edir. Çox vaxt söhbət kiçik qruplardan – siyasi liderin bilavasitə yaxın ətrafını təşkil edən yaxın əməkdaşlarından gedir. Buna görə də, mütəxəssislər xarici siyasi qərarların qəbulu prosesini kiçik qrupların fəaliyyətində tədqiq edirlər. Qərar qəbulunda iştirak edən şəxslərin sayının artması bir tərəfdən müsbət effekt verir. Burada informasiyanın analizi və qiymətləndirilməsində

səlahiyyətin artması və qərar variantlarının işlənməsini qeyd etmək olar. Digər tərəfdən qrup şəklində qərar qəbulunun öz mənfə cəhətləri var.

Amerikalı siyasi psixoloq İ.Ceymis xarici siyasi qərar qəbulunun ABŞ-da praktikasına əsaslanaraq göstərir ki, qrup iştirakçılarının potensialı, yanaşma və qənaətlərin şablonlaşmasının güclənməsi baxımından qrup şəklində analiz aparmaq intellektual fəaliyyətin keyfiyyətinin aşağı düşməsi ilə xarakterikdir. ABŞ xarici siyasətinin iflası uğramasını analiz edərkən Ceymis əsas qüsurları və dövlət aparatı daxilində birləşmiş qruplar tərəfindən qəbul edilən özünəməxsus qərarları göstərib. Bunlara daxildir: mümkün alternativlərin sayının məhdudlaşdırılması; kursa qrup üzvlərinin əksəriyyətinin razılaşdığı qeyri-tənqidi münasibət; qərar və fəaliyyətin qəbul edilməmiş variantların mənfə və müsbət nəticələrini düzgün qiymətləndirə biləcək ekspertlərin informasiyasına etinasız yanaşma; əvvəldən ümumi nöqtəyi-nəzərin formalaşdığı məsələlərin müzakirəsinə boş-boşuna vaxt itkisi; qrup üzvlərinin mövqelərinə qarşı olan fikir və faktlara etinasız yanaşma.

İ.Ceymis qeyd edir ki, qrup üsulu ilə xarici siyasi qərarın qəbulu zamanı kollektiv tam qiymətləndirməyə real risk yaradır. Onun fikrincə, sayıqlığın çatışmaması və heç nə ilə əsaslanmayan riskə getmək hazırlığı qrup şəklində psixoloji pozğunluğun özünəməxsus formasıdır. Ona qarşı isə qrup immunitetə malik deyil. Alim belə bir qənaətə gəlir ki, müstəqil tənqidi düşüncənin, həddindən artıq səhvlərin və xarici siyasət fəaliyyəti sahəsində irrasional qərar qəbul edilməsi təhlükəsinin cəmləşdiyi qrup düşüncəsi ilə əvəz olunması təhlükəsi həmişə mövcuddur. Bu qənaəti amerikalı psixoloqlardan E.Sammela və Mayniks də öz tədqiqatlarında təsdiq edirlər. Onlar eksperiment yolu ilə sübut ediblər ki, qrup üzvlərin əksəriyyəti fərdi qərarlarından daha çox təhlükəli nəticələrə gətirən qərarlara üstünlük verir. Onu da xatırlatmaq gərəkdir ki, qrup düşüncəsinin məhsulu heç də həmişə qərar qəbuluna neqativ təsir göstərmir. Amma belə bir neqativ təsirlərdən qaçmaq üçün kiçik qrup iştirakçılarının qarşılıqlı

münasibətlərini düzgün təşkil etməyə çalışılmalı, qarşılıqlı münasibətlərdə optimal prosedur işlənməlidir.

Problemi bu nöqteyi-nəzərdən daha bir məşhur psixoloq F.Hermani də tədqiq edib. O xarici siyasi qərar qəbulunda iştirak edən kiçik qruplarla bağlı öz tipologiyasını təqdim edib. Bu tipologiyada əsasən aşağıdakı kriteriyalar var:

- qrupların sayı;
- hakimiyyətin bölüşdürülməsi;
- qrup üzvlərinin funksional rolu.

F.Hermani daxili strukturlarına əsasən kiçik qrupların mümkün tiplərini bu cür ayırır: liderin başçılığı altında qrup-qərargah, avtonom lideri olan qrup, lider-nümayəndəsi olan qrup, avtonom qrup, nümayəndələr qrupu, avtonom assambleya, nümayəndələr assambleyası, konsultativ avtonom assambleya, nümayəndələrin konsultativ assambleyası. «Nümayəndə» anlayışı altında mövcud qrupun kənarında olan və məhdud ifadə etmə baxışları ilə seçilən hər hansı strukturun maraqlarını təmsil edən qrup üzvləri başa düşülür. Qrupun avtonom üzvləri öz mövqelərini seçməkdə azaddırlar. Ç.Hermani qeyd edir ki, qruplar qərar qəbul etmək üçün lazım olan vaxtın miqdarına görə; ümumi mövqenin həzirlənməsi metoduna görə; yenilikçiliyə və mühafizəkarlığa görə fərlənirlər.

Xarici siyasi qərar qəbulunda həlledici rolun məxsus olduğu Amerika şəraitində dövlət başçıların öz köməkçiləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət üsulu mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müqayisəli analiz əsasında beynəlxalq siyasət sahəsində bir neçə prezident administrasiyasının fəaliyyətinə diqqət yetirən A.Corc ABŞ prezidentlərinin təbəçiliyədəkilərlə qarşılıqlı əlaqələr üsulu ilə qeydə alınmış xarici siyasi qərar qəbul etməyinin bir neçə nəzəri modelini seçib.

Formal model özündə xarici siyasətin həyata keçirilməsinin qəti müəyyənləşdirilmiş prosedur və kommunikasiyanın iyerarxik strukturunun daxil olduğu nizama salınmış üsulunu əks etdirir. Müxtəlif nöqteyi-nəzərdən azad çıxışlar mükafatlandırılmır. Bu

cür model H.Trumen, D.Eyzenhauer, R.Nikson və onları müşayiət edən ABŞ prezidentləri üçün xarakterikdir. Lakin formal modelin daxilində onun bu və ya digər administrasiya tərəfindən reallaşdırılması baxımından müxtəlif variantlar tapmaq olar. Trumen admnistrasiyasında prezidentin özü bilavasitə nazirlərlə və yaxın müşavirləri ilə mükəlimə aparır və təklif olunan alternativlər əsasında müstəqil olaraq onlardan birinin lehinə seçim edirdi. Digər prezidentlər səlahiyyətlərini hər hansı yaxın ətrafından olan «qərargah rəisi»nin üzərinə qoyur və xarici siyasi qərarın hazırlanması üçün mövcud səlahiyyətləri ona ötürülür.

Yarış modeli ən müxtəlif düşüncələrin, o cümlədən azad vertikal və horizontal olmaqla azad kommunikasiyaların mülahizələrinə də imkan verir. Bu model F.Ruzveltə məxsusdur. O qəsdən öz köməkçiləri arasında yarışı həvəsləndirir, onu marqlandıran informasiya və məsləhətləri almaq üçün bilavasitə təbəçiliyəndəkilərlə kontakta girirdi.

Kollegial model bilavasitə prezidentin köməkçi və müşavirlərindən ibarət kommunikasiya sisteminin mərkəzində olan C. Kenedinin dövründə fəaliyyət göstərirdi. Onların vəzifələri daxil olan informasiyaları filtrə etmək yox, prezidentin göstərişlərini nəzərə almaqla müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən təhlil etmək idi. Prezident xarici siyasi qərarların hazırlanması prosesinin iştirakçılarının hamısı ilə qarşılıqlı əlaqəyə hazır idi və ən qeyri-ənənəvi yanaşma və mülahizələri belə diqqətə alırdı.

Görünür, mövcud tiplologiyanın, modellərin hər biri özünəməxsus dəyər və çatışmazlığa malikdir. Formal model orijinal və ciddi təkliflərin «yuxarı»ya çatmasına bürokratik maneələr qoyur. Yarışma və kollegial model dövlət aparatını iflic vəziyyətinə sala bilər, üstəlik siyasi liderin şəxsi keyfiyyətinə yüksək tələb nümayiş etdirirlər. Xarici siyasi qərar qəbul edilməsi problemi ilə bağlı əksər tədiqaqlar amerika materiallarına əsaslanarsa da, əldə edilmiş qənaətləri digər dövlətlərin xarici siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi prosesinin təhlilində də tətbiq etmək olar.

§3. Diplomatiya və diplomatik xidmət

Xarici siyasət diplomatiya ilə ən sıx şəkildə bağlıdır. Bu əlaqə o qədər sıxdır ki, hərdən onların arasında istər-istəməz bərabərlik işarəsi qoyurlar. Amma bu anlayışlar arasında fərq mövcuddur. Diplomatiya xarici siyasətin özü deyil, onun həyata keçirilməsinin metod və üsulunun cəmidir. Diplomatiyanın geniş yayılmış tərifı mövcuddur. İngilis alimi və diplomatı Q.Nikolson qeyd edir ki, «diplomatiya» sözü «tamamilə fərqli predmetlərin göstərilməsi üçün istifadə edilir. Hərdən o xarici siyasətin sinonimi kimi... digər halda o danışıqlar mənasında işlədilir... Bu söz həm də danışıqların aparılmasına kömək edən prosedur və bunu təmin edən aparatın adlandırılmasına da xidmət edir. O həm də xarici işlər idarəsinin ölkədən kənardakı hissələrinin adlandırılmasında işlədilir... nəhayət, bu söz beynəlxalq danışıqların aparılmasında xüsusi məharətin nümayiş etdirilməsi kimi də istifadə edilir». Q.Nikolsonun özü diplomatiyanı beynəlxalq münasibətlərin danışıqlar yolu ilə həyata keçirilməsi metodu hesab edir. XIX əsrin birinci yarısında yaşamış fransız diplomatı Qarden belə bir fikir irəli sürür: « diplomatiya bu terminin geniş mənası ilə xarici işlər və xarici əlaqə haqqında elmdir, daha dəqiq mənada bu danışıqların elm və incəsənətidir».

Diplomatik münasibətlər daxilində siyasi, iqtisadi və digər dövlətlərarası münasibətlərin reallaşdırıldığı formanı özündə ehtiva edir. Diplomatik protokol ən gərgin siyasi vəziyyətdə belə iki qarşıduran dövlətin rəsmi hakimiyyətləri arasında kontaktı qoruyub saxlamağa imkan verir.

Diplomatiyanın mahiyyətinin başa düşülməsində müxtəlif yanaşmaları ümumiləşdirəndə ona belə bir tərif vermək olar: **diplomatiya – bir dövlətin maraqlarını təmsil etmək üçün və onun xarici siyasətini sülh vasitələri ilə, təmin etmək üçün həyata keçirilən rəsmi fəaliyyətdir.**

Diplomatiyanı yalnız xarici siyasətin danışıqlar yolu ilə həyata keçirilməsi kimi təqdim etmək düzgün olmazdı, ona görə ki, onun daha vacib – nümayəndəlik funksiyası da var. Dövlətlər

məqsədlərinə çatmaq, malik olduqları dəyərləri qorumaq və ya həyata keçirmək, maraqlarını müdafiə etmək və bunları həyata keçirərkən digər dövlətləri müvafiq hərəkətlərə istiqamətləndirmək və ya ehtimal olunan hərəkətlərdən çəkəndirmək üçün müxtəlif vasitə və metodlara əl atırlar. Bunlardan yuxarıda vurğulanan diplomatiya və diplomatik təbliğat həm daha sülhpərvər olması, həm də güc tətbiqini özündə ehtiva etməməsinə görə problemin gərginləşməsi istənilmədiyi hallarda dövriyyəyə buraxılan və ən çox istifadə olunan metoddur. Təbliğatın hədəfi bəzi hallarda birbaşa dövlət, bəzi hallarda isə digər ölkənin ictimai rəyidir.

Daha sonra isə iqtisadi vasitələr gəlir. «İqtisadi vasitələr deyəndə bunları da öz aralarında mükafatlandırma və cəzalandırma olaraq iki qrupa ayırmaq olar. Xarici yardım və kredit vermək daha çox mükafatlandırma məqsədi ilə dövriyyəyə buraxılır. Digər tərəfdən, embarqo, boykot, blokada və kvota kimi metodların tətbiqi hər hansı hərəkətdən əl çikilməsi məqsədi ilə istifadə olunur. Onu da yaddan çıxarmamaq lazımdır ki, xarici yardım əlaqəsində olan ölkələr arasında bu yardımı dayandırmaq da hərdən cəzalandırma vasitəsi kimi tətbiq oluna bilər.

Son onilliklərdə digər ənənəvi, rəsmi diplomatiya ilə yanaşı qeyri-rəsmi diplomatiya da yayılmaq imkanı əldə etdi. Dövlət strukturlarında heç bir post tutmayan, amma bu və ya digər xarici siyasi məqsədlərin həllinə kömək etmək qabiliyyətinə malik insanların fəaliyyətini bu cür adlandırırlar. Belə diplomatiyaya misal olaraq münafişələrin nizamlanmasında üçüncü tərəfin funksiyasını nüfuzlu ictimai və siyasi xadimlərin xüsusi şəxs qismində yerinə yetirməsini göstərmək olar. Diplomatiyanı ikitərəfli, çoxtərəfli, yüksək və ali səviyyədə diplomatiya olmaqla bir çox növə ayırırlar.

İkitərəfli diplomatiya keçmişdə daha çox yayılmış və bu gün də tez-tez rast gəlinən diplomatiya növü kimi yalnız iki dövlətin nümayəndələrinin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutması ilə xarakterizə olunur. Bu cür diplomatiyaya səfirliklərlə xarici işlər nazirlikləri arasında ikitərəfli danışıqları və əlaqələri aid etmək

olar. Əgər diplomatik münasibətlərdə iki dövlətin nümayəndələrindən çox nümayəndə iştirak edirsə, bu artıq çoxtərəfli diplomatiya adlanır. Məsələn, beynəlxalq konfransların işi, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti. Əgər diplomatik funksiyanı yerinə yetirməyi peşəkar (mənsəb sahibi) diplomatlar deyil, dövlət başçıları, hökumət başçıları və digər yüksək çinli dövlət rəhbərləri üzərlərinə götürürlərsə, o halda söhbət yüksək və ali səviyyədə diplomatiyadan gedir. Azərbaycan Respublikası üçün yüksək səviyyədə diplomatiyaya baş nazirin, milli məclis sədrinin xarici səfərləri və xarici ölkə təmsilçiləri ilə danışıqları nümunə ola bilər. Əgər səfəri prezident həyata keçirirsə, bu diplomatiya ali səviyyədə hesab olunur. Ən inkişaf etmiş ölkələrin liderlərinin dünya siyasəti və iqtisadiyyatının aktual problemlərini müzakirə etdiklərinə görə, «Böyük səkkizliyin» zirvə toplantısını da ali səviyyədə diplomatiya adlandırmaq olar. Dövlətin xarici siyasətini və beynəlxalq münasibətlər sahəsinin müxtəlif istiqamətlərinə uyğun gələn diplomatiyanın müxtəlif növlərini ayırmaq da qəbul edilib. Dövlətlərin hərbi nümayəndələri arasında ikitərəfli səviyyədə danışıqlar, habelə hərbi koalisiya və hərbi-siyasi təşkilatlar çərçivəsində danışıqlar hərbi diplomatiya adlanır. «İqtisadi diplomatiya» termini iqtisadi məsələlərlə bağlı danışıqları və iqtisadi təşkilatların (BVF, ÜTT və s.) işində iştirak mənasına gəlir. Oxşar kriteriyalar aviasiya, dəniz, kosmik və digər növ diplomatiyaları da ayırırlar.

Diplomatiya anlayışı «diplomatik xidmət» anlayışı ilə sıx bağlıdır. Diplomatik kadrların mərkəzi aparatda və ölkədən kənarında diplomatik vasitələrlə dövlətin xarici siyasətinin məqsədlərini yerinə yetirməsi diplomatik xidmət adlanır. Diplomatik xidmət müəyyən dövlət orqanları və vəzifəli şəxslərin funksional öhdəliyidir. Diplomatik işlə məşğul olmaq üçün insan müəyyən bilik, şəxsi keyfiyyət və bacarığa malik olmalıdır. Dövlət diplomatik orqanlarına, ilk növbədə aşağıdakılar daxildir: birincisi, dövlətin ərazisində yerləşən xarici əlaqələr üzrə mərkəzi orqanlar, ikincisi, mövcud dövlətin sərhədlərindən xaricdə, başqa dövlətdə olan, əcnəbi xarici əlaqə orqanları.

Azərbaycanda xarici əlaqələrin mərkəzi orqanı 90 illik tarixə malik xarici işlər nazirliyidir. Azərbaycan Respublikasının müasir XİN-nə onun rəhbər tərkibi – nazir, onun müavinləri və XİN əməkdaşı olan digər cavabdeh şəxslər, habelə ayrı-ayrı ölkələr və dünyanın regionları ilə münasibətlərin qurulmasına və mühafizəsinə cavabdeh olan ərazi departamentləri daxildir. Bununla belə, funksional xarakter daşıyan diplomatik xidmətin məqsədinə çatmağı təmin edən departament və idarələr, administrativ-təsərrüfat xarakterli bölmələr, köməkçi dəstələr də mövcuddur. Müasir şəraitdə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin əsas məqsədi belədir: Azərbaycanın xarici siyasətinin ümumi strategiyasının işlənib hazırlanması və müvafiq təkliflərin prezidentə təqdim olunması; Azərbaycanın xarici siyasət kursunun reallaşdırılması; Diplomatik vasitələrlə ölkəmizin ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin və digər maraqlarının beynəlxalq arenada müdafiəsi; Xaricdə yaşayan ölkə vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərin hüquq və maraqlarının müdafiəsi; Azərbaycanın diplomatik və konsulluq münasibətlərinin xarici dövlət və beynəlxalq təşkilatlarda təmini; və s.

Bu məqsədlərdən nazirliyin əsas funksiyaları yaranır və onların arasında aşağıdakılar var: Azərbaycanın beynəlxalq müqavilələr layihəsinin işlənməsi, beynəlxalq təşkilatlar və xarici dövlətlərin təmsilçilərilə danışıqların aparılması, ümumi sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsinin diplomatik vasitələrlə reallaşdırılması, ölkənin daxili və xarici siyasəti haqqında dünyada həqiqi informasiyanın yayılmasına kömək etmək.

Xarici əlaqələr üzrə işçi orqanlar daimi və müvəqqəti olmaqla iki yerə bölünürlər. Müvəqqətiyə danışıqlarda və beynəlxalq konfranslarda iştirak etmək üçün xaricə gedən nümayəndələr daxildir. Daimi xarici əlaqə orqanları isə diplomatik və konsulluq nümayəndəlikləri, ticarət nümayəndəlikləri və dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlar yanında nümayəndəlikləridir. Diplomatik nümayəndəliklərin əsas formaları səfirlik və missiyadır. Bunların arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, səfirliyə ali dərəcəli – fəvqəladə və səlahiyyətli səfir – diplomat, missiyaya isə bir qədər

aşağı dərəcəli diplomatlar – ya fəvqəladə və səlahiyyətli elçilər, ya da müvəqqəti işlər vəkilləri rəhbərlik edir. Fəvqəladə və səlahiyyətli səfir dövlət başçısı yanında və ya onu əvəz edən orqanda akkreditə olunur. Fəvqəladə və səlahiyyətli elçilər hökumətin yanında, müvəqqəti işlər vəkilli isə xarici işlər nazirliyində akkreditə olunur. Diplomatik münasibətlərin müasir praktikasında yalnız bir növ diplomatik nümayəndəlik var – səfirlik. Amma beynəlxalq hüquq digər missiyalarının mövcudluğuna da imkan verir.

§4. Diplomatik qurumların inkişafı

Əslində diplomatiya qədim institutdur. Məsələn, monarxlar, hökmdarlar və vassallar arasında əlaqələrin davam etdirilməsi məqsədi ilə tətbiq edilən elçi göndərmə, qədim ənənə kimi, ümumiyyətlə, Misir, Roma, Helen (yunan) və Şərqi sivilizasiyalarında da mövcud olmuşdur. Xüsusi tapşırıqlarla uzaq məsafələrdən bir ölkədən digərinə göndərilən bu elçilər indiki dövrdən fərqli olaraq müvəqqəti tapşırıqla göndərilir və orada davamlı qalmırdılar. Avropadakı «qaranlıq çağ» dövründə diplomatik qurumların inkişafı məsələsində ciddi dönüş baş verməmişdi. Hətta, Avropada ticarət və mədəni əlaqələrin inkişafı bu məsələnin inkişafına bir az təsir göstərsə də, həqiqi mənada diplomatiyanın inkişafı ilk dəfə Şimali İtaliyadakı şəhər-dövlətlərdə ortaya çıxmışdır. XVI əsr intibah dövrü İtaliyasında həyata keçirilən tədbirlərlə inkişaf edən diplomatiya Avropanın qalan bölgələrində yalnız XVIII əsrdə özünü göstərmiş və tətbiq sahəsi tapa bilmişdir.

Daha əvvəl beynəlxalq sistemin inkişafı ilə bağlı fəsilə qeyd olunduğu kimi bu əsrdə Avropadan coğrafi maneələrlə ayrılan Şimali İtaliyadakı şəhər-dövlətlər təxminən bir-birlərlə bərabər gücə sahib idilər və aralarında klassik qüvvələr balansını xatırladan münasibətlər prosesi baş verirdi. Mühəribələrin əsasən nüfuz məqsədilə baş verdiyi bu dövlətlər arasında problemlərin həllində diplomatiya da mühüm bir vasitə kimi dövriyyəyə

buraxılmaqda idi. Daha çox qısamüddətli hədəfləri həyata keçirməyə istiqamətlənmiş bu tətbiqetmə yenə də bəlli bir diplomatiya anlayışının inkişafına kömək etmişdir. Buna baxmayaraq, ilk daimi səfirlik 1455-ci ildə Venetsiya tərəfindən Genuyada açılmışdı. Bu dövrdə onlar «səfir» deyil, «daimi katib» adlanırdılar. Bundan sonra İtaliya şəhər-dövlətləri bir-birlərində daimi səfirliklər yaratmağa başladılar. Bu şəhər dövlətləri arasında Venetsiya «səfirlik məktəbi»nə çevrilmişdi. Beləliklə, İtaliya ilk səfirini Fransaya göndərmişdi. Venetsiyanın başçılığı ilə inkişaf edən prosesdə Avropa həm xristian aləmi ilə, həm də müsəlman ölkələri ilə rəsmi əlaqələr qurmağa başlamışdır. Bu dövrdə səfirlərin statusu ilə bağlı, məsələn, toxunulmazlıq, immunitet kimi məsələlər, daha sonra Vestfalya və Vyana konfransları ilə beynəlxalq hüquqa daxil ediləcək bir çox məsələdə ikitərəfli əlaqələrdə bir sıra qaydalar inkişaf etdirilməyə çalışılmışdır. Buna bənzər toxunulmazlıqlar zaman-zaman şərqdə də mövcud olmuşdur. «Elçiyə zaval yoxdur» zərb-məsəli də elə bu münasibətlərdən yaranmışdır. Ancaq təəssüf ki, bu prinsip hüquqi müstəvidə öz əksini tapmamışdır.

Daimi diplomatiya qurumlarının inkişafı Avropada yalnız XVII əsrdə geniş yayılmağa başladı. Bu səbəbdən XIX əsr «diplomatiyanın qızıl dövrü» (golden age of diplomacy) kimi qiymətləndirilmiş və 1815-ci ildən I Dünya müharibəsinə qədər keçən müddət ərzində Avropa diplomatiyanın mərkəzinə çevrilmişdi. Bu dövrdəki diplomatlar da indiki dövrdəki həmkarları kimi məlumat toplamaq, siyasi və hərbi maraqları qorumaq, ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək kimi bir çox iş görürdülər. Hətta, bu diplomatların Avropa və Yaxın Şərqdə ticarətin inkişafına mühüm töhfələri olmuşdur.

Osmanlı İmperiyası XVIII əsrin sonlarında III Səlimə qədər olan dövrdə müsəlman və xristian dövlətlərə arabir müvəqqəti səfirlər göndərmişdi. Taxta çıxmağı qeyd etmək və ya dostluğu möhkəmləndirmək üçün göndərilən bu elçilər getdikləri yerdə qısa bir müddətə qalır, tapşırıqlarını yerinə yetirdikdən sonra geri qayıdırdılar. Osmanlı dövlətinin beynəlxalq münasibətləri davam

etdirmək üçün müvəqqəti səfirlər göndərməsi vaxt keçdikcə kifayət etmədi. Osmanlı dövləti onunla yaxından və ya uzaqdan əlaqəli olan bütün dövlətlərin daimi elçilərini qəbul edərkən özü bu dövlətlərdə daimi səfirlik saxlamırdı. Nəhayət, Bab-ı Ali (o vaxtkı Osmanlı hökuməti) müxtəlif səbəblərin təsiri ilə 1792-ci ildə daimi səfirliklərini yaratmaq haqqında qərar qəbul etmiş və Yusif Ağah Əfəndi Londona, daha sonra Seyid Əli Əfəndi Parisə, Arif Əfəndi Avstriyaya, Giritli Əli Əfəndi Prussiyaya daimi səfir kimi göndərilmişdi.

§5. Diplomatların təyin edilməsi prosedurları

Diplomatik nümayəndələr hər ölkənin öz konstitusiyasında qeyd olunan prosedura uyğun formada təyin edilir. Məsələn, ABŞ-da prezident tərəfindən təyin edilən diplomatik nümayəndələr üçün mütləq Senatın razılığı alınmalıdır, Qərb ölkələrinin əksəriyyətində isə Türkiyədə olduğu kimi, prezidentin razılığı kifayət edir, təkrarən parlamentə təqdim etməyə ehtiyac qalmır. Rusiya Federasiyasının 1993-cü il Konstitusiyasına görə, səfirlərin təyin edilməsi prezidentin fərmanı ilə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında da Konstitusiyaya görə səfirlərin təyin edilməsi Prezidentin səlahiyyətinə aiddir. Təzə təyin edilmiş səfir onun səlahiyyətlərini təsdiq edən xüsusi sənəd – etimadnamə alır. Fəaliyyət göstərəcəyi ölkəyə gələn kimi səfir özünün etimadnaməsini dövlət başçısına və ya onu əvəz edən şəxsə təqdim edir və bundan sonra onun rəsmi missiyası başlayır. Lakin diplomatik nümayəndələrin təyinetmə prosedurları birtərəfli prosedur olmayıb, göndərildiyi ölkəni də maraqlandırdığı üçün təyinetmə zamanı göndərilən ölkənin də razılığı alınmalıdır. Təyini həyat keçirməzdən qabaq müvafiq dövlətin hakimiyyəti səfirliyin fəaliyyət göstərəcəyi ölkənin hakimiyyətinə konkret şəxsin namizədliyinə razılıq almaq (aqrəman) üçün sorğu göndərir. Ona görə ki, bir dövlətin istədiyi diplomatik nümayəndələrini sərbəst seçmək imkanı olduğu kimi, digər dövlətlərin də göndəriləcək diplomatik nümayəndəni qəbul

etməmək hüququ var. Diplomantik nümayəndənin göndərildiyi dövlət göndərilən şəxsin siyasi, dini və şəxsi cəhətlərini qəbul etməyə bilər.

Yuxarıda qeyd edilən xoşagəlməz hadisələrin baş verməməsi üçün dövlətlər qabaqcadan diplomatik nümayəndənin göndəriləcəyi ölkədən **aqreman** tələbmə metoduna baş vururlar. Göndərilən ölkə aqreman təqdim etmədiyi zaman onun səbəblərini izah etmək məcburiyyətində deyil. Aqreman təyin ediləcək şəxsin persona qrata (qəbuledilən şəxs) olduğunu göstərən zəmanət məktubudur. Aqreman alınmadığı halda görülməli tədbir ya təmsilçini təyin etməkdən vaz keçmək, ya da başqa birinin təyin edilməsi yolunu seçməkdir. Bir dövlət müxtəlif səbəblərdən işindən razı olmadığı bir diplomata bəri başdan aqreman verməməklə yanaşı, persona qrata kimi qəbul edib aqreman verdiyi nümayəndəni daha sonrakı bir sıra hərəkətlərinə görə persona non qrata (qəbuledilməz şəxs) elan edərək geri çağırılmasını tələb edə bilər. Bu hallarda əsasən münasibətlər gərginləşə və digər ölkələr buna qarşı cavab tədbiri görə bilər.

Təbiiqetmədə özünə yer tapmış metod artıq diplomatik nümayəndənin göndərilməzdən qabaq göndəriləcək ölkədən ona aqreman tələb edilməsidir. 1961-ci ildə imzalanmış Vyana müqaviləsinin 4-cü maddəsində bu məsələ öz əksini tapmışdır: 1) Göndərən dövlət təyin etmək istədiyi diplomatik təmsilçi ilə bağlı göndərdiyi dövlət tərəfindən aqreman verildiyini dəqiqləşdirilməlidir; 2) Qəbul edən dövlət aqreman verməyi rədd etdiyi halda bunun səbəbləri barədə göndərən dövləti məlumatlandırmaq məcburiyyətində deyil.

Təyin edilən diplomatik nümayəndə əvvəlcə sələfinin qayıtmasını gözləyir. Daha sonra diplomatik təmsilçiyə öz dövlət rəhbəri tərəfindən digər dövlət başçısına təqdim olunmaq üçün etibarnamə verilir. Etibarnamə (letter of credence) nümayəndənin şəxsiyyətini və dərəcəsini bildirən və özünə etibar edilməsinin istənilməsi məktubudur. İndiki vaxtda etibarnamənin təqdim olunma proseduru xarici işlər nazirinin də iştirak etdiyi sadə mərasimlə həyata keçirilir və tərəflərin xoş və dostluq münasibətləri qurmaq

arzuları ilə dolu qısa çıxışlarla başa çatır. Bəzi hüquqsünaslar diplomatın vəzifəyə başlamasının onun digər ölkəyə çatması anından etibarlı olduğunu irəli sürsə də, bəzilərinə görə etibarnaməni çalışacağı ölkənin dövlət başçısına təqdim etməklə vəzifəsinin icrasına başlamış hesab olunur. Bu məsələ 1961-ci ildə Vyana müqaviləsində yer almış və müxtəlif tətbiqetmələr nəzərə alınaraq «diplomatik nümayəndənin ya etibarnaməni dövlət başçısına verdiyi tarixdə , ya da ölkəyə çatan kimi etibarnamənin bir surətini işləyəcəyi ölkənin xarici işlər nazirliyinə təqdim etdiyi anda vəzifəsinin icrasına başlamış sayılır» deyərək qeyd edilir. Diplomatik nümayəndənin vəzifə yerinə yetirəcəyi ölkənin bu variantlardan hansını qəbul etməsindən asılı olaraq bu iki variantdan biri tətbiq olunmalıdır.

Vəzifəsinin başa çatması istər istefa, istərsə də başqa bir səbəbdən olsun daha təmtəraqsız bir hadisədir. Lakin bu hal vəzifənin hansısa səbəblə başa çatmasından da asılıdır. Normal şəkildə başa çatmışdırsa, səfir ölkəni tərk etməzdən qabaq əlaqədar qurumlarla vida görüşü keçirir və bunun xaricində hər hansı prosedur nəzərdə tutulmur. Lakin vəzifənin başa çatması ölkəsi tərəfindən «məsləhətləşmələr aparmaq» məqsədilə çağırılması formasında ola biləcəyi kimi, iki ölkənin arasındakı siyasi münasibətlərin gərginləşməsinə görə ölkəsi tərəfindən geri çağırılması və ya diplomatın ölkəni tərk etməsi formasında ola bilər.

Səfir və ya diplomatik missiyanın başçısı fiziki cəhətdən həmişə xidmət keçdiyi ölkədə qala bilməz, buna görə də onun olmadığı dövrlərdə səfirliyin yüksək mövqe tutan diplomatlarından biri müvəqqəti işlər vəkili təyin edilə bilər. Bu cür təyinat müstəsna olaraq texniki xarakter daşıyır, bəzi hallarda ona ciddi siyasi əhəmiyyət verilə bilər. Məsələn, dövlətlər arasındakı münasibətlər pisləşəndə səfirlərin geri çağırılması və onun yerinə müvəqqəti işlər vəkili təyin edilməsi digər tərəfə təzyiq göstərmək xarakteri daşıya bilər.

Persona non grata elan edilməsi istisna olmaqla diplomatik nümayəndələrin vəzifə müddətlərinin sona çatması 6 fərqli

formada ola bilər. Bunlara aiddir: 1) Müvəqqəti tapşırığın yerinə yetirilməsi; 2) Geri çağırılma, yüksək vəzifəyə təyin edilmə, təqaüdə çıxma, vəfat etmə; 3) Geri çağırılma; 4) Diplomatik əlaqələrin kəsilməsi; 5) Dövlət başçısının dəyişməsi; 6) Mühərribə vəziyyəti.

§6. Diplomatiyada inkişaf

XVII əsrdə başlayan klassik diplomatiyada, adətən, məhdud sayda siyasi qurum yer alırdı. Məsələn, 1648-ci ildə cəmi 12 sərhədləri dəqiq müəyyənləşdirilmiş suveren dövlət mövcud idi və bunların arasında böyük həcmdə bir maraq toqquşması da müzakirə mövzusu olmurdu. Halbuki mövcud beynəlxalq sistemdə 200-ə yaxın suveren dövlətin olması və bunların arasında siyasi, hərbi və iqtisadi asılılığın olması, bunların daxili və xarici siyasətləri ilə bağlı qərarlarına görə toqquşmalar yaranır. Bu vəziyyət eyni zamanda diplomatiyanın ikitərəfli danışıqlar formasındakı əhəmiyyətinin də dəyişməsinə səbəb olub. Çünki ikitərəfli danışıqlarda bütün tərəflərin qəbul edəcəyi həllərə nail olmağın çətinliyi və bunların çox vaxt alması problemin həll edilməsini çətinləşdirir. Beynəlxalq sistemdəki inkişafa paralel olaraq problemlərin ikitərəfli danışıqlarla həllənməz hala gəlməsi ilə yanaşı, iqtisadi, texnoloji və elmi sahədəki inkişaf da çoxtərəfli diplomatiyanın inkişafında tətbiq sahəsi tapmasında olduqca əhəmiyyətli rol oynamışdır. Lakin çoxtərəfli diplomatiyanın inkişafı da spontan formada olmamış və uzun prosesin nəticəsi kimi aktuallaşmışdır. Avropada sənaye və texnologiya sahəsində inkişafı yanaşı ikitərəfli danışıqlar yerini yavaş-yavaş ad hoc formalı (çoxtərəfli) diplomatiyaya verməyə başlamış və bu bir müddət sonra daimi çoxtərəfli diplomatik qurumlar və texniki təşkilatlarla daha təşkilatlanmış bir sistem halına gəlmişdir. İndiki dövrdə çoxtərəfli diplomatiyanın çatdığı səviyyə təxminən belədir. Bu məsələyə bir qədər sonra yenə toxunulacaq.

Əsas etibarilə 1648-ci ildə imzalanan Vestfal müqaviləsi ilə başlandığı qəbul edilən çoxtərəfli diplomatiya Avropa diplomatiya tarixində əsasən Vyana konfransı və onun ardınca baş tutan ad hoc konfranslarla tətbiq edilmişdir. Beləliklə, həm adi diplomatiya, həm də çoxtərəfli diplomatiya anlayışı tətbiq edilməyə başlanırdı. XIX əsrin ikinci yarısına çatanda çoxtərəfli konfranslara, adətən, müharibədən sonra keçirilən sülh danışıqlarında rast gəlinirdi. Lakin Avropa dövlətləri 1870-1871 illər Fransa-Prussiya müharibəsindən sonra beynəlxalq hüququn kodifikasiyası ilə bağlı konfranslara nümayəndə göndərməyə başladılar. 1875-ci ildə isə bir qrup Avropa dövləti Dünya Poçt Birliyini yaradaraq dünyanın bir çox yerindən üzv dövlətlərin iştirak etdiyi beynəlxalq davamlılığa malik mexanizmlərin formalaşmasına öncüllük ediblər. 1920-ci illərdə bir tərəfdən müharibədən zərər çəkmiş dövlətlərə iqtisadi yardım, digər tərəfdən Almaniyanın müharibə təzminatı ödəməsi və silahsızlaşdırma kimi məsələləri müzakirə etmək üçün Genuya, Brüssel, Genevrə və Londonda ad hoc səviyyəli konfranslar davam edir, digər tərəfdən Millətlər Cəmiyyətinin yaranması ilə davamlı konfrans mexanizmi ideyası tətbiq edilməyə başlayırdı.

Çoxtərəfli konfrans diplomatiyası Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) və ona tabe olan ekspert qurumlarla daha da təşkilatlanmışdır. Bütün bunlar baş verərkən, çoxtərəfli konfrans diplomatiyasının təşkilatlanması ilə yanaşı, ad hoc konfrans diplomatiyası davam etməkdə idi. Digər tərəfdən, təşkilatlanmış və davamlı xüsusiyyət qazanan çoxtərəfli konfrans diplomatiyasının bəzi xüsusiyyətləri ad hoc konfrans diplomatiyasından fərqləndiyinə görə buna parlamentar diplomatiya adı verilmişdir. Parlamentar diplomatiyanın ad hoc konfrans diplomatiyasından ən qabarıq fərqləri bunlardır: 1) Beynəlxalq qurumlar vasitəsilə yürüdülməli diplomatiya əsasən ictimaiyyətə açıq aparılmalıdır; 2) qərarların necə qəbul edilməsi əvvəlcədən müəyyən olunmuş prinsiplərə (sadə səs çoxluğu və ya ümumi çoxluqla) əsaslanır; 3) ad hoc konfrans diplomatiyasında qaydalar uyğun olaraq hər konfransın əvvəllərində müəyyənləşdirildiyi halda parlamentar

diplomatiyada beynəlxalq təşkilatların quruluş müqavilələrində müəyyən olunan qaydalara görə aparılır; 4) bunlar arasında son bir fərq də konfransda iştirak edəcək tərəflərinə müəyyən olunması ilə bağlıdır. Ad hoc konfrans diplomatiyasında danışıqlarda kimlərin iştirak edəcəyi bəzən mühüm bir problem olduğu halda, parlamentar diplomatiyada bu əvvəlcədən bəllidir və əsasən bütün üzv dövlətlər iştirak edə bilirlər.

İndiki dövrdə diplomatiya sadəcə bu çoxtərəfli qurumlarla və təşkilatlarla məhdudlaşmır. İkitərəfli əlaqələrin inkişafı və problemin artması diplomatik missiyaların işini də çətinləşdirilmişdir. XIX əsrdə əlaqələr daha çox hərbi, siyasi və sülalələr arasındakı problemlərlə bağlı idi. Bir dövlət digər dövlətlərlə əlaqələrini bu ölkəyə göndərdiyi səfir və ya daimi nümayəndələri vasitəsilə davam etdirə bilirdi. Bir səfir çalışdığı ölkədəki siyasi yenilikləri dəqiqi izləyərək, ağıldan istifadə edərək və müəyyən peşəkarlıqla tətbiq etdiyi taktika vasitəsilə bu vəzifəni uğurla yerinə yetirirdi. Lakin indiki dövrdə diplomatik nümayəndələr daha çox mürəkkəb məsələlərlə maraqlanmaqla, iqtisadi və təbliğat üsulları da daxil olmaqla özlərinə yüzlərlə mütəxəssis və digər sahələrdə köməkçi kadrlar təmin etmək məcburiyyətindədirlər.

Digər tərəfdən, texnologiya sahəsindəki inkişafı kommunikasiya və rabitənin asanlaşması bir başqa diplomatiya növünü də gündəmə gətirib. Bu daha çox dövlət və hökumət başçılarının qarşılıqlı danışıqları ilə problemin müzakirə edildiyi zirvə diplomatiyasıdır. Bu üzvə danışıqlarda problemlər daha konkret şəkildə müzakirə edilir. Bu, xüsusilə böhran vəziyyətlərində daha səmərəli olur. Dövlətlərin ən ali orqanlarının qarşı-qarşıya gəldiyi belə danışıqlarda problemlər daha qısa müddətdə həll edilə bildiyi üçün vaxtaşırı həmin metoda üstünlük verilir. Birbaşa əlaqə yaratmağı asanlaşdırdığı üçün üstünlük verilən bu metodun bəzi zərərini qeyd etmək yerinə düşər. Lakin dövlət və ya hökumət başçılarının çox vaxt diplomatiya məsələsində müəyyən təhsil çatışmazlığının olması və bu məsələdə mütəxəssis olmamalarına görə problemlər ya

çıxılmaz vəziyyətə gəlir, ya da öz dövlətinə ziyan verən qərarlar qəbul edilə bilər. Hətta, diplomatiya məlumat və bacarığından məhrum olan və çox vaxt səfər etməyi xoşlayan bəzi dövlət xadimləri bu işi öz nüfuzları daxilə və xaricə artırmaq və xüsusilə bunu daxili siyasətdə istifadə etmək məqsədilə görürlər. Bunun başqa bir ziyanı da diplomatiya məsələsində peşəkar olan digər qurumların prosesdən kənar buraxılmasıdır.

§7. Diplomatik protokol

Diplomatik protokol və imtiyazlar məsələsi əvvəlcə 1815-ci il Vyana konfransında, sonra da 1818-ci ildə Aix-La-Chapelle konfransında müzakirə edilib. Lakin diplomatik təmsilçilər arasında protokol, sıra və öncə gəlmə məsələlərində islahatlar aparılana qədər ciddi mübahisələrə səbəb olurdu. Hətta, beynəlxalq konfranslarda gündəlikdə olan protokol məsələləri çoxformatlılıq ucbatından həll edilməmiş qalırdı. Dövlətlər və onların nümayəndələri olan diplomatlar protokol məsələsinə böyük əhəmiyyət verir, diplomatik danışıqlar və müzakirələrdə kimin harada əyləşəcəyi, kimin əvvəlcə çıxış edəcəyi, kimin toplantı salonuna əvvəlcə daxil olacağı və onun arxasınca kimin gələcəyi, kimin öncə sənədi imzalayacağı kimi məsələlərə olduqca həssas yanaşırdılar. Bu isə gündəliyin əsas məsələlərinin müzakirəsinə demək olar ki, vaxt buraxmırdı.

Kilsənin hegemon olduğu dövrdə sülalələrin təmsilçiləri arasında sıranı müəyyənləşdirmə işini kilsə görürdü. Lakin kilsənin təsirinin azalmağa başlaması bu məsələ barədə müzakirələr və mübarizələri təkrar genişləndirdi. Hərçənd ki, diplomatik təmsilçilərin kateqoriya və dərəcələrinin müzakirə olunduğu 1815-ci il Vyana konfransı və 1818-ci il Aix-La-Chapelle protokolu ilə bu məsələ müəyyən dərəcədə həll edilmişdir. Bununla yanaşı, diplomatik protokol və ierarxiya məsələsində o dövrdən bu günə qədər hələ də ciddi bir dəyişiklik olmayıb.

Bu sahədə ilk əsaslı islahat xüsusiyyətinə malik olan və diplomatik protokol, sıra və öncəlik kimi məsələlərə aydınlıq gətirən 1815-ci il Vyana konfransında qəbul edilən təlimatın 1-ci maddəsində diplomatik nümayəndələr üç yerə bölünürdü:

1–Hökmdarların yanına göndərilən böyük elçilər–səfirələr (ambassadors) və papanın elçisi olan leqalar və nonslar;

2–Hökmdarların yanına göndərilən orta elçilər (envoys extraordinary) və digər nümayəndələr;

3–Xarici işlər nazirlərinin yanına göndərilən müvəqqəti işlər vəkilləri (məsləhətçilər, charges d'affaires).

Vyana təlimatının 2-ci maddəsində bunlardan yalnız səfirələr, leqalar və nonsların təmsil səlahiyyətinə sahib olduqları vurğulanmaqda idi.

1818-ci ildə keçirilən Aix-La-Chapelle konfransında qəbul edilən protokolla bu üç dərəcəyə bir dördüncüsü də əlavə edilmişdir. Mukim elçilər (daimi nümayəndələr) adlandırılan bu dərəcənin yeri orta elçilərlə məsləhətçilər arasında idi. Bu halda diplomatik nümayəndələr dörd dərəcəyə bölünürdü:

– Böyük elçilər, leqalar və nonslar;

– Orta elçilər;

– Mukim elçilər və ya daimi nümayəndələr (ministers resident);

– Müvəqqəti işlər vəkili (məsləhətçilər).

Aix-La-Chapelle konfransında həm də bir ölkədə işləyən və dərəcə baxımından bərabər səviyyədə olan diplomatlar arasındakı sıra və öncəlik problemi də həll edilmiş oldu. Buna görə əsas prinsip o ölkədə xidmət keçmə müddətinin çoxluğu və azlığı kimi müəyyən edildi və o günə qədər qüvvədə olan dövlətin nüfuz və ya böyük dövlət olması kimi məsələlər etibarlılığını itirdi. Bu halda bir kiçik dövlətin səfiri protokolda bir başqa böyük dövlətin səfirindən öndə yer ala bilər.

Digər tərəfdən, 1961-ci ildə Vyanada qəbul edilən «Diplomatik münasibətlər və immunitətlər» müqaviləsində diplomatik missiyaların sinif və dərəcələri müzakirə edilmiş və

1815-ci il Vyana təlimatında qəbul edilən üçlü dərəcələndirmə bəzi kiçik dəyişikliklərlə eyni ilə qəbul edilmişdir:

1) Dövlət başçılarının yanına göndərilən səfirlər (ambassadors) və ya nonslar və bunlarla eyni səviyyədə olan digər missiya rəhbərləri dərəcələri;

2) Dövlət başçılarının yanına göndərilən orta elçilər və eternonslar dərəcəsi;

3) Xarici işlər nazirləri yanına göndərilən müvəqqəti işlər vəkili (məsləhətçilər– charges d'affaires).

Diqqət edilməsi lazım gələn bir məqam bu bildirilənlərin hamısının yalnız missiya rəhbərlərinin dərəcələri olmasıdır. Bunlardan Papanın nümayəndələri olan leqa və nonslardan leqalar daimi elçi kimi vəzifələndirilən nonsların əskinə olaraq, ümumiyyətlə, bir kardinal olan və papa tərəfindən xüsusi tapşırıq üçün vəzifə alan müvəqqəti diplomatik nümayəndələrdir. Digər tərəfdən, bir vaxtlar yalnız böyük dövlətlər səfir göndərə bildiyi halda artıq kiçik dövlətlərin belə digər ölkələrdə səfirlə təmsil edilməyə üstünlük vermələri həm orta səfirlik institutunun get-gedə aradan qalxmasına, həm də səfirlərin köhnə nüfuz və əhəmiyyətlərini itirmələrinə səbəb olmuşdur. Məsləhətçilərə (charges v affaires) gəlincə, onlar digər ölkənin xarici işlər nazirliyinə göndərilir və öz aralarında iki yerə bölünür. Bunlardan biri xüsusi tapşırıqla göndərilənlər (charge fd hoc), digər isə səfirlərin olmadığı halda onu əvəz edən müvəqqəti vəzifə alanlardır (charge ad interim). Ümumiyyətlə, bu vəzifəyə müşavir və ya baş katib səviyyəsində olan şəxslər təyin olunur və onlar səfirlərin fəaliyyət müddətinin başa çatması və yerinə yeni şəxsin təyin olunmasına qədər və ya bu vəzifənin hər hansı bir səbəblə müvəqqəti olaraq boş qalması halında səfirlikdəki diplomatik korpusun rəhbəri səviyyəsindədirlər. Bunlardan əlavə, siyasi tələbat iki yüksək səviyyəli diplomatik nümayəndənin də diplomatiya institutunun tərkibində yer almasını zəruri edir. Bunlardan biri hələ səfirlik və ya nümayəndəliyin açılmadığı, lakin diplomatik əlaqə yaradılması niyyəti qarşıya qoyulduğu

hallarda səfir və ya nümayəndə səviyyəsində müvəqqəti olaraq vəzifələndirilən şəxslərdir. Digəri isə səfirin müşaviri adlandırılan və səfirin işini yüngülləşdirmək məqsədilə mühüm paytaxtlara təyin edilən nümayəndələrdir. Bunların xaricində BMT kimi beynəlxalq təşkilatlarda vəzifə alan və ya xüsusi tapşırıqla hər hansı bir xarici tapşırıq üçün göndərilən şəxslərin də «səfir» adlandırılması mümkündür.

Missiya rəhbərinin tabeliyində olan və missiyanın tərkibində vəzifə alan diplomatik qulluqçuların dərəcələrinin Müqavilədə qeyd odlunmasını Beynəlxalq Hüquq Komissiyası vacib hesab etməmiş, hazırladığı layihənin izahında bunlara ötəri toxunmaqla kifayətlənmişdir. Komissiyaya görə missiyada çalışan digər diplomatik heyətin dərəcələri bu şəkildədir:

- səfir və ya səfir müşaviri;
- müşavir;
- baş katib;
- ikinci katib;
- üçüncü katib;
- attaşə.

Göründüyü kimi, diplomatik təmsilçilərin kateqoriya və dərəcələri missiya rəhbəri səviyyəsində olanların kateqoriya və dərəcələridir. Təmsil səlahiyyətinə malik olanlar da bunlardır. Digər tərəfdən, dövlətlər göndərəcəkləri missiya rəhbərinin hər hansı dərəcədən olacağını aralarında razılaşıra bilirlər. Lakin indiki dövrdə ortaya çıxan meyil əsasən dövlətlərin özlərini təmsil etmək üçün səfir təyin etmələri istiqamətindədir.

Buna baxmayaraq, diplomatik korpusun digər üzvlərinin səlahiyyətlərinə də qısaca toxunmağa ehtiyac var. Səfirdən ya da daimi nümayəndədən sonra gələn diplomatik təmsilçi müşavirdir. Onlar əsasən səfir müşaviri kimi vəzifə yerinə yetirirlər və səfirin iş başında olmadığı vaxtlarda da yuxarıda qeyd olunduğu kimi səfiri müvəqqəti olaraq əvəz edən zaman müvəqqəti işlər vəkili – məsləhətçilər (charges d affaires) kimi bəhs olunur. Katiblərə gəlincə, onlar baş katib, ikinci katib, üçüncü katib kimi xidmət, dərəcə və yaş kimi kriteriyalara görə sıralanırlar. Bunlardan baş

katib, eyni zamanda səfir və daimi nümayəndənin olmadığı vaxt (səfirlikdə müşavir yoxdursa) müvəqqəti işlər vəkili adı ilə onun yerinə diplomatik korpusa rəhbərlik edə bilər. Onlardan aşağı səviyyədə isə attaşələr gəlir. Attaşələr diplomat peşəsinə ilk təyin olunan şəxslərdir. Onlar diplomatik heyətin ən aşağı səviyyəsində yer alır və səfirlik tərkibində vəzifə yerinə yetirirlər. Lakin bunlardan əlavə indiki dövrdə ticarət, kənd təsərrüfatı, rabitə, elm və hərbi məsələlər üzrə diplomatik korpusa daxil olmayan attaşələr də təyin edilir. Onlar vəzifə aldıkları ölkələrdə öz sahələrində az və ya çox müstəqil hərəkət edə bilən və çalışdıqları ölkələrdəki həmkarları ilə yaxşı münasibətləri inkişaf etdirərək bu məsələlərdə öz ölkəsi ilə digər ölkələr arasındakı əlaqələrin inkişafını təmin etməyə çalışan şəxslərdir. Ümumiyyətlə, ticarət attaşələri ticarət nazirliyinə, kənd təsərrüfatı attaşələri kənd təsərrüfatı nazirliyinə və hərbi attaşələr hərbi qurumlara tabe olmaqla vəzifələrini yerinə yetirirlər. Səfirələr kimi birbaşa xarici işlər nazirliyinə tabe olmayan xüsusi məsələlər üzrə təyin edilən attaşələr, xarici işlər nazirliyinə vəzifələri ilə bağlı məsələlərlə əlaqədar məlumat verir və gördükləri işlər haqqında raport təqdim edirlər.

Bununla yanaşı, bir ölkədə olan diplomatik nümayəndələrin hamısı bir yerdə diplomatiya dilində «corps dipalomatique» (diplomatik korpus) adlanır. Əslində diplomatik korpusa missiya rəhbərləri ilə yanaşı müşavirlər, katiblər, attaşələr və bəzi hallarda konsullar da daxil edilir. Bir ölkədə ən çox müddət ərzində xidmət keçən missiya rəhbərinə doyen (dean of diplomatic corps) deyilir və diplomatik protokolda digər missiya rəhbərlərindən öndə yer alır. Bu missiya rəhbərləri arasında Roma papasının təmsilçisi, yəni bir nons varsa, vəzifə müddəti və yaşı nəzərə alınmadan doyen hesab edilir. Doyen bütün diplomatik korpus adından çıxış edir və ölkədə olan bütün diplomatik nümayəndələri maraqlandıran ümumi məsələlərdə hökumətlə danışıqlar aparır.

§8. Diplomatik nümayəndələrin vəzifələri

Diplomatın əsas funksiya və məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir: yerləşdiyi ölkədə öz dövlətini təmsil etmək; yerləşdiyi ölkədə milli maraqları təmin etmək və dövlətin xarici siyasi kursunu həyata keçirmək; yerləşdiyi ölkədəki vəziyyətlə bağlı, bu ölkə ərazisindəki digər xarici dövlət və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin fəaliyyəti, yerləşdiyi dövlətin regionda formalaşmış dövlətlərarası münasibətləri barədə informasiya toplamaq; dövlət orqanları, fiziki və hüquqi şəxslərin öz dövlətləri və yerləşdiyi ölkənin analoji orqanları və şəxsləri arasında hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafına köməklik göstərmək.

Bu funksiya və məqsədləri səfirliyin üç yerə ayrılan personalı həyata keçirir: diplomatik, administrativ-texniki və xidməti. Diplomatik personal səfir vəzifəsində çalışanlar, elçilər, müşavirlər, ticarət nümayəndələri xüsusi attaşə (hərbi, hərbi-dəniz, hərbi-hava), birinci, ikinci, üçüncü katiblər, attaşə. Bəzi istisnalar olmaqla onların hamısı peşəkarlar, xüsusi rütbəyə malik diplomatlardır.

Səfirlik də daxil olmaqla diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyəti, əməkdaşların fəaliyyəti 1961-ci il diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasına uyğun rəqlamentləşdirilir. Mövcud konvensiya ilk öncə diplomatların istifadə etdikləri immunitet və imtiyazları müəyyən edir.

Ölkə xaricində ölkəsinin xeyrinə görüşlər və danışıqlar keçirmək və məlumat toplamaq diplomatik nümayəndələrin ən qədim və ən əsas vəzifələridir. Bununla yanaşı, diplomatların başqa vəzifələri də var. 1961-ci il Vyana müqaviləsinin 3-cü maddəsində diplomatik missiya vəzifələri aşağıdakı kimidir: 1) təmsil etmək; 2) vətəndaşların hüquq və mənafələrini qorumaq; 3) danışıqlar aparmaq; 4) məlumat toplamaq.

1. Təmsilçilik vəzifələri

Diplomatik missiya rəhbəri yerləşdiyi ölkədə öz ölkəsinin dövlət başçısını təmsil edir. Lakin burada dövlət başçısının şəxsiyyəti deyil, dövlətin özü əsas götürülür. Bu xətt siyasətlə bağlı olub-olmamasından asılı olmayaraq bütün sahələrdə yürüdülməlidir. Buna görə də siyasi, mədəni, iqtisadi və sosial mövzuda olan bütün aksiya və tədbirlərdə iştirak edir. Yerləşdiyi ölkələrdə bu cür tədbirlər təşkil edə bilər. Müxtəlif məqsədlərlə təşkil edilən tədbirlərdə ölkəsi adından iştirak edir. Ölkəsi adından bu cür tədbirlər təşkil edir. Ölkəsinin əlamətdar günlərində digər ölkələrin baş sağlığı və təbriklərini qəbul edir və yerləşdiyi ölkənin əlamətdar günlərində öz ölkəsi adından baş sağlığı və təbriklərini təqdim edir.

Təmsillə bağlı başqa bir məsələ də bir dövlətin başqa bir dövlətin vasitəsilə təmsil olunub, olunmamasıdır. Başqa sözlə, bir dövlət birdən çox dövləti təmsil etmək üçün tək bir diplomatik missiya təyin edə bilərmi və ya birdən çox dövləti bir diplomatik missiya təmsil edə bilərmi? Bu sualların cavabı Vyana müqaviləsinin 5 və 6-cı maddələrində öz əksini tapmışdır.

Müqavilənin 5-ci maddəsinə əsasən, göndərən dövlət göndərilən dövlətlərə rəsmən bildirdikdən sonra və göndərilən dövlətlərdən biri buna açıq etiraz etmədiyi təqdirdə bir neçə dövlət üzrə bir missiya rəhbəri göndərə bilər.

6-cı maddəyə görə isə göndərilən dövlətin etiraz etməməsi şərti ilə bir neçə dövlətin eyni şəxsi missiya rəhbəri kimi eyni dövlətə göndərməsi mümkündür.

2. Vətəndaşların hüquq və mənafelərini qorumaq

Diplomatik missiyalar fəaliyyət göstərdiyi ölkədəki vətəndaşlarını qorumaq tapşırığı alırlar. Xarici dövlətdə hüquqları tapdalanan və ya ədalətsizliklə üzləşən şəxs öz dövlətinin bu ölkədə yerləşən diplomatik nümayəndəsindən özünün və hüquqlarının qorunmasını tələb edə bilər. Bununla yanaşı, diplomatik missiyanın fəaliyyət göstərdiyi ölkədə yerləşən vətəndaşlarının sağlamlığı və mülki təhlükəsizliyini qorumaq

vəzifələri var. Xüsusilə sosial xaos və ya təbii fəlakət hallarında bu ölkədəki diplomatik missiyaların öhdəsinə mühüm vəzifələr düşür.

3. Danışqlar aparmaq

Artıq indiki dövrdə klassik diplomatiya əhəmiyyətini xeyli dərəcədə itirir, dövlət və ya hökumət başçıları arasında birbaşa diplomatiya istiqamətində böyük inkişaf gedir. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, ən mühüm beynəlxalq problemlər klassik diplomatiya metodları xaricində müzakirə edilir. Bu inkişafda parlamentar diplomatiya adlandırılan və beynəlxalq problemlərin beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində müzakirə olunması ənənəsinin özünə yer tapmasının təsiri böyük olmuşdur.

Belə olduqda diplomatik missiyaların mühüm vəzifələrindən biri olan danışqlar aparmaq kimi fəaliyyət növünün əhatəsi daralmış olur. Bununla yanaşı, yenə də diplomatik təmsilçi öz dövləti ilə göndərildiyi dövlət arasında daimi əlaqə orqanı kimi fəaliyyət göstərir. İki ölkə arasında işlərin aparılması, əlaqələrin genişləndirilməsi, mübahisəli məsələlərin həll olunması üçün yerləşdiyi ölkənin xarici işlər nazirliyində görüşlər keçirir. Öz hökumətinin göndərdiyi notaları yerləşdiyi ölkənin xarici işlər nazirliyinə və bu ölkənin notalarını öz ölkəsinin hökumətinə çatdırır.

4. Məlumat toplamaq

Rabitə və kommunikasiya texnologiyasındakı inkişafa görə diplomatik missiyaların məlumat toplamaq vəzifəsinin böyük həcmdə əvvəlki əhəmiyyətini itirməsi ilə yanaşı, hələ də önəmli olduğunu söyləmək olar. Xarici ölkələrdəki diplomatik nümayəndəliklər yerləşdikləri ölkələrdəki siyasi, iqtisadi və texniki yenilikləri böyük diqqətlə izləyirlər. İki ölkə arasındakı münasibətlərə təsiretmə ehtimalı olan hadisələrin gedişini müşahidə edirlər. Bu məsələ ilə bağlı bütün məlumatları və

gələcəklə bağlı proqnozları bir raport halında hökumətlərinə təqdim edirlər.

Lakin diplomatlar məlumat toplamaq işini qanuni yollardan istifadə etməklə görməlidirlər. Bu yollardan kənara çıxma və casusluq fəaliyyəti aparma hallarında göndərildikləri ölkə tərəfindən persona non grata hesab olunaraq geri çağırılmaları tələb edilir və təmsilçilik vəzifələri başa çatdırılır.

Sadalanan bu vəzifələr xaricində diplomatik nümayəndələr göndərən ölkə ilə göndərilən ölkə arasındakı iqtisadi, mədəni və elmi əlaqələri inkişaf etdirməyə və dostluq əlaqələrini inkişaf etdirilməsi və dostluq əlaqələrinin daha da genişləndirilməsini təmin etməyə çalışırlar. Əgər diplomatik missiyanın öz ölkəsi onun yerləşdiyi ölkədə konsulluq açmamışdırsa, missiyanın konsulluq vəzifələrini yerinə yetirə biləcəyi də qeyd olunmuşdur.

§9. Diplomatik imtiyazlar

Diplomatik qulluqçulara vəzifələrini lazımi şəkildə yerinə yetirmələri üçün beynəlxalq hüquqda bəzi imtiyazlar verilib. Diplomatik nümayəndələr və diplomatik statusa malik missiyada vəzifə alan digər diplomatik qulluqçuların istifadə etdikləri imtiyazları – toxunulmazlıqlar və immunitetlər olmaqla iki hissəyə bölmək mümkündür. Diplomatik təmsilçilərin malik olduğu toxunulmazlıqların başında şəxsiyyətin toxunulmazlığı, mülkün (binanın) toxunulmazlığı, informasiya toxunulmazlığı və arxiv toxunulmazlığı gəlir. Bunların xaricində diplomatların mənzil toxunulmazlıqları və səyahət (səfər) azadlıqları var. İmmunitetləri isə mühakimə immuniteti, vergi immuniteti və gömrük immuniteti olmaqla üç əsas hissəyə ayırmaq olar.

1. Diplomatik toxunulmazlıqlar

1961-ci il Vyana müqaviləsinin 29-cu maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, diplomatik imtiyazlardan şəxsiyyət toxunulmazlığı, diplomatik qulluqçuların vəzifə aldığı xarici ölkədə heç bir

səbəb və iddia ilə saxlanmayacağı və həbs olunmayacağı mənasına gəlir. Diplomatik qulluqçuya qarşı heç bir zor tətbiq edilə bilməz. Nümayəndənin vəzifə aldığı dövlət ona lazımı hörməti göstərmək məcburiyyətində olduğu kimi nümayəndənin şəxsiyyətinə, azadlığına, qürur və nüfuzuna qarşı ediləcək hər cür hücumun qarşısını almağa da borcludur. Hətta iki ölkə müharibə vəziyyətində olsa belə fəaliyyət göstərdikləri ölkə tərəfindən diplomatların hər cür təhlükəsizliyinin təmin olunması vacibdir. Ancaq bəzi hallarda istisnalar da müşahidə edilir. Məsələn, diplomatik qulluqçu işlədiyi ölkənin asayiş və təhlükəsizliyinə zərər verir və ya casusluq fəaliyyətinə girişirsə, bu hərəkətləri dayandırmaq və ya bu fəaliyyətin qarşısını almaq üçün nümayəndəni həbs etməkdən başqa çarə yoxdursa, nümayəndə müvəqqəti müddətə yaxalana və ən qısa müddət ərzində də ölkə xaricinə çıxarıla bilər.

Səfirlik binalarının toxunulmazlığı Vyana müqaviləsinin 22-ci maddəsində qeyd olunur. Bu, səfirlik binasına missiya rəhbərinin icazəsi olmadan o ölkənin dövlət qulluqçularının daxil olmamaları, missiya binalarının ələ keçirilməməsi və zərər vurulmaması, missiyanın fəaliyyətinə maneçilik törədilməməsi və şərəfi ilə oynanılmaması üçün lazımı tədbirlərin görülməsi, missiya binasının əşyalarının və nəqliyyat vasitələrinə qarşı axtarış aparmama, ictimai qaydalar tətbiq etməmə və cərimə tədbirinə məruz qalmaması mənasına gəlir. Bu tədbir beynəlxalq hüquqda səfirlik binalarının yerləşdiyi ərazinin həmin ölkənin ərazisi hesab olunmasından, başqa sözlə, səfirlik binalarının və onu əhatə edən bağın səfirliyin mənsub olduğu ölkənin mülkiyyəti sayılmasından qaynaqlanır.

Bununla yanaşı, səfirlik binalarının cinayətkarların sığınacağına çevrilməsinə imkan vermək olmaz. Lakin siyasi fəaliyyətə görə təqib edilənlərin bəzi hallarda səfirlik binalarına sığınmalarına icazə verilir. Siyasi sığınacaq və ya diplomatik sığınacaq kimi qiymətləndirilən və dövlətlər arasında müxtəlif mübahisələrə səbəb olan bu sığınacaq tələb etmə yalnız şəxsi təhlükəsizliyin təhlükədə olduğu hallarda mümkün sayıla bilər. Bu məsələ ilə

bağlı, dövlətlər arasında ikitərəfli bir müqavilə və ya beynəlxalq müqavilə yoxdur. Lakin Beynəlxalq Hüquq Məhkəməsinin müxtəlif hadisələrlə bağlı qərarı yuxarıda söylənən fikri təsdiq edəcək keyfiyyətdədir.

Rabitə toxunulmazlığına gəlincə, diplomatik missiyanın yerləşdiyi dövlət, missiyanın fəaliyyətini bütün növ informasiya və yazışma vasitələri ilə təmin etmək və bunları mühafizə etmək məcburiyyətindədir. 1961-ci il Vyana müqaviləsinin 27-ci maddəsində bu məsələ geniş şəkildə izah edilmişdir.

Maddəyə görə diplomatik missiya, öz hökuməti ilə və ya öz ölkəsinin digər ölkələrdəki diplomatik missiyaları və konsulları ilə əlaqə saxlamaq üçün diplomatik kuryerlər, kodlu və ya şifrəli mesajlar da daxil olmaqla müvafiq hesab etdiyi bütün informasiya vasitələrindən istifadə edə bilər. Diplomatik missiyanın yerləşdiyi ölkə buna toxunmamaqla yanaşı, bunu asanlaşdırmaqla məcburiyyətindədir.

Bununla yanaşı, Vyana müqaviləsi bu məsələni daha geniş izah etmişdir. Bu müqavilənin 30-cu maddəsi diplomatik qulluqçuların xüsusi mənzillərinin missiya binaları ilə eyni toxunulmazlıq hüququndan istifadə edəcəyini nəzərdə tutur. Bu çərçivədə diplomatik qulluqçunun xüsusi iqamətgahında axtarış aparıla bilməz, evlərə icazəsiz və razılıq olmadan daxil olmaq mümkün deyil. Ancaq bu evlər siyasi sığınacaq kimi istifadə oluna bilməz.

Harada olmasından asılı olmayaraq diplomatik nümayəndələrin arxiv və digər sənədlərinə toxunmaq olmaz. Bunların açılması və axtarılması qadağandır. Son olaraq diplomatik missiyanın yerləşdiyi dövlət, missiya üzvlərinin səfər azadlığını təmin etməyi də öhdəsinə götürür.

2. Diplomatik immunitətlər

İmmunitətlər – bu nümayəndəlik və onun əməkdaşlarının yerləşdiyi ölkə tərəfindən himayə edilməsi və məcburi hərəkətlərə məruz qoyulmamasıdır. İmmunitətlərin və imtiyazların həcmi və xarakteri Vyana Konvensiyasında (1961) müəyyən edilib və

diplomatik nümayəndəliklər üçün bu şəkildədir: nümayəndəliyin yerləşdiyi məkanın toxunulmazlığına, əmlak və özühərəkətdən vasitələrin immunitetliliyinə (yoxlama, müsadirə edilmə, həbs və icra hərəkətləri); bütün dövlət rüsum, yığım və vergilərindən azad edilmə; nümayəndəliyin arxiv və sənədlərinin həmişə və harada olmasından asılı olmayaraq toxunulmazlığına; öz mərkəzi ilə sərbəst əlaqə saxlamaq hüququna malik olması. Diplomatik poçt hüququ – diplomatik nümayəndəliklə mərkəzi xarici əlaqə orqanları arasında yazışmaların açılmaya və saxlanmaya məruz qala bilməməsi hüququdur. Diplomatik kuryerlər (xarici siyasət idarəsinin diplomatik poçtunu müşayiət edən və çatdıran əməkdaşı) toxunulmazdır və yerləşdiyi dövlət tərəfindən xüsusi müdafiəyə ehtiyacı var.

Diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşları üçün aşağıdakı şəxsi immunitetlər və imtiyazlar mövcuddur: şəxsiyyətin və mənzilin toxunulmazlığı; yerləşdiyi ölkənin cinayət yurisdiksiyasından tam immunitet; nəzarətçi immunitet; gömrük imtiyazları; şəxsi suçdan azad edilməsi imtiyazı. Lakin burada üç istisnaya yol verilir: diplomat və onun ailəsinə aid daşınmaz əmlakla bağlı iddia qaldıra bilər; varisliklə bağlı bu şəxslər varis qismində çıxış edə, habelə şəxsi məqsədlə məşğul olduğu peşə və kommersiya fəaliyyəti barədə iddia qaldıra bilər. Administrativ-texniki personal üçün diplomatik nümayəndəliklərdən az həcmdə immunitet və imtiyaz, xidməti personal üçün isə ondan da az imtiyaz nəzərdə tutulur.

Diplomatik nümayəndələrə verilən immunitetləri yuxarıda da qeyd olunduğu kimi mühakimə, vergi və gömrük immuniteti olmaqla üç qrupa bölmək mümkündür. Diplomatik nümayəndələrə verilən ən mühüm immunitet mühakimə immunitetidir. Buna görə diplomatik nümayəndə cinayət istintaqı və təhqiqat baxımından tamamilə fəaliyyət göstərdiyi ölkənin mühakimə səlahiyyətinin əhatəsi xaricində qalır. Bununla yanaşı, nümayəndə fəaliyyət göstərdiyi ölkənin qanunlarına hörmətlə yanaşmaq məcburiyyətindədir. Əks təqdirdə özü persona non

qrata elan ediləcəyi kimi törəttdiyi cinayətin cəzasını öz dövlətinin məhkəmələrinin hökmü ilə alması lazım gələ bilər.

Digər tərəfdən diplomatik nümayəndələr fəaliyyət göstərdikləri ölkələrdə hər növ vergi və xərclərdən azaddırlar. Xüsusilə dəxli olmayan vergiləri ödəmirlər. Bununla yanaşı, Vyana müqaviləsində qeyd olunduğu kimi (maddə 34) mal və xidmətlərin üstündə olan əsas vergiləri və diplomatik qulluqçunun nümayəndə statusuna dəxli olmayan hallarda əmlak və xidmət sahələrində ortaya çıxan vergilər ödənməlidir.

Diplomatik nümayəndələr gömrük, rüsumları və vergilərdən azad ediləblər. Bu məsələ də Vyana müqaviləsində yer almışdır (maddə 36). Buna görə də diplomatik qulluqçuların özləri ilə gətirəcəkləri əşyalar da gömrük vergilərindən azad edilir.

Diplomatik nümayəndəlik və onların əməkdaşları təkəcə qeyd olunan hüquqlardan istifadə etmirlər, həm də yerləşdiyi ölkəyə münasibətdə müəyyən öhdəliklər daşıyır. Nümayəndəliyin öhdəliklərinə daxildir: xidməti otaqlarını yalnız rəsmi məqsədlər üçün istifadə etmək, bütün rəsmi əlaqələrin xarici işlər idarəsi və digər idarələr vasitəsi ilə aparılması. Nümayəndəliklərin əməkdaşları yerləşdikləri ölkənin qanunlarına hörmət etməlidirlər, daxili işlərinə qarışmamalı, şəxsi məqsədlərlə peşə və kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmamalıdırlar.

§10. Konsulluqlar

Tarixi orta əsrlərə qədər gedib çıxan konsulluq peşəsi ilk vaxtlarda ticarət və nəqliyyat məsələlərində çıxan mübahisələrin aradan qaldırılması məqsədilə təşkil edilmişdi. Bununla yanaşı, Avropada XIX əsrin əvvəllərinə qədər daimi konsulluq sisteminin tətbiqinə başlanmasa müzakirə mövzusu olmadı. Bu çərçivədə ilk daimi konsulluğun tətbiqi 1825-ci ildə İngiltərə tərəfindən başlandı. XIX əsrin sonundan etibarən Avropada konsulluq və diplomatik xidmətlərin birləşdirilməsi islahatı aparıldı. Bu fəaliyyətə 1924-cü ildən ABŞ da daxil olub. Hazırda da vəzifə və cavabdehlikləri və beynəlxalq hüquq qarşısında yerləşdiyi mövqə

fərqli olmasına baxmayaraq, bir diplomatik qulluqçu konsulluq vəzifəsinə təyin oluna bilər. Bununla yanaşı, diplomatik qurumlarla bağlı bir çox hüquqi islahatlar aparılmasına baxmayaraq, eyni məsələ konsulluq institutlarına aid olmayıb. Məsələn, toxunulmazlıq və immunitetlər məsələsi əsasən əlaqədar ölkələr arasında razılaşdırılan ikitərəfli müqavilələrlə tənzimlənir. Dolayısı ilə desək, konsulluqlarla bağlı immunitetlər tez-tez mübahisə mövzusu olsa da, diplomatik qulluqçuların immunitetləri daha dəqiq formaya salınmışdır. İki qurumun fəaliyyət göstərdiyi ölkədə ayrıca diplomatik nümayəndə açılmadığı hallarda konsullar da diplomatik pasport gəzdirmək və eyni immunitetlərdən istifadə etmək səlahiyyətinə malik olurlar.

1. Konsulluğun yaradılması məqsədi və xüsusiyyətləri

Konsullar xarici ölkələrin şəhər və limanlarında təmsil etdikləri dövlətin ticarət və hüquqi mənafelərini qorumaq, inkişaf etdirmək və vətəndaşlarını himayə etmək vəzifəsini yerinə yetirən rəsmi dövlət qulluqçusudur. Diplomatik qulluqçularını göndərən dövlətlə göndərilən dövlət arasındakı hər cür münasibətlərdə dövlətlərini təmsil etmələrinə baxmayaraq, konsullar dövlətin nümayəndəsi sayılırlar da, təmsil səlahiyyətləri müəyyən məsələlərlə və müəyyən konsulluq çərçivəsi ilə məhduddur.

Dövlətlər arasındakı konsulluq əlaqələri müqavilə ilə yaradılır və tənzimlənir. Xarici dövlətin paytaxtına konsul göndərməyin mümkünlüyü ilə yanaşı, həmin dövlətin iqtisadi və ticarət cəhətdən əhəmiyyətli şəhər və limanlarında da konsulluq açılması mümkündür. Konsulluqların hansı şəhərlərdə açılacağı və hansı hövzə daxilində xidmət göstərəcəyi iki dövlət arasında razılaşdırılan müqavilə ilə müəyyən edilir. Konsulların fəaliyyət sahəsinə daxil olan əraziyə «konsulluq hövzəsi» deyilir.

Demək olar ki, bütün dövlətlərdə konsulluq və konsul xarici işlər nazirliyinə tabedir. Bununla yanaşı, konsullar dövlətin beynəlxalq əlaqələrini yerinə yetirən rəsmi nümayəndə hesab

edilmədkiləri üçün onların mütləq ixtisaslı olmaları və təyin edən dövlətin vətəndaşları olmaları məcburiyyəti yoxdur. Buna görə də konsullar ixtisaslı konsullar və fəxri (ya da tacir konsullar) konsullar olmaqla iki yerə bölünür.

Birincilər onları göndərən dövlətin rəsmi qulluqçularıdır. Onların təyin olunmaları hər dövlətin öz dövlətinin müəyyənləşdirdiyi əsaslarla bağlıdır. Məsələn, Türkiyə və ABŞ kimi diplomatik və konsulluq xidmətlərinin dəqiq şəkildə ayrılmadığı ölkələrdə xarici işlər nazirliyi ixtisaslı qulluqçu olması baxımından xarici dövlətlərə diplomatik və konsulluq vəzifəsinə göndərilənlər arasında bir fərq qoymur. Eyni məmur bir diplomatik missiyaya təyin oluna biləcəyi kimi, hər hansı konsulluq xidmətinə də göndərilə bilər. Digər tərəfdən, fəxri konsullar konsulluq vəzifəsi baxımından xidmətində olduqları ölkənin rəsmi dövlət qulluqçuları statusunda deyillər. Onlara təyin edən dövlətin vətəndaşı olmaları şərti də qoyulmaz. Bu səbəblərə görə dövlətlər arasında imzalanmış konsulluq müqavilələrində ixtisaslı konsullarla fəxri konsullara eyni imtiyazlar və immunitetlər verilə bilməz.

2. Konsulların təyin edilməsi prosedurları

Diplomatik nümayəndələrin təyin olunması prosedurunda olduğu kimi konsullar da təyin olunmazdan qabaq fəaliyyət göstərəcəkləri ölkənin razılığı üçün exequatur (icazə sənədi) tələb edilir. Exequatur verilməsi də aqreman verilməsi kimi persona qrata, yəni qəbuledilən şəxs mənasına gəlir. Exequatur konsulun göndəriləcəyi ölkədəki səfir vasitəsilə o ölkənin xarici işlər nazirliyindən tələb olunur. Təyin olunma prosedurundakı proses aşağıdakı şəkildə gedir.

Bir dövlət konsul göndərəcəyi ölkədəki diplomatik nümayəndəsi vasitəsilə bu niyyətini o ölkənin xarici işlər nazirliyinə nota ilə çatdırır və təyin edəcəyi şəxsə bir təyinatmə sənədi (letter de provision) verir. Etibarnamədə olduğu kimi, bu məktubda da konsulun adı, haraya təyin olunduğu və dərəcəsi

qeyd edilir. Təyin edilən konsulun vəzifəyə başlaması üçün işə göndərildiyi ölkənin icazəsinin açıq qeyd edildiyi (1963-cü il Vyana müqaviləsi, 12-ci maddə) exequatur lazımdır. Bu sənəd alınan kimi konsul vəzifəyə başlayır. Göndərilən dövlət exequatur verməyə biləcəyi kimi, əvvəlcədən verdiyi exequaturu sonradan geri ala bilər. 1963-cü il Vyana müqaviləsinin 12-ci maddəsinin 2-ci bəndində exequatur vermək istəməyən bir dövlətin bu addımın səbəblərini açıqlamaq məcburiyyətində olmadığı qeyd olunur. Yenə həmin müqavilənin 23-cü maddəsi göndərildiyi dövlətin hər hansı bir vaxtda bir konsulu qəbuldilməz şəxs (persona non grata) elan edə biləcəyi barədədir. Bu halda, göndərən dövlət konsulu geri çağıracaq, ya da konsulluq vəzifəsini dayandıracaqdır. Əks təqdirdə göndərildiyi dövlət exequaturu geri götürəcək və ya əlaqədar şəxsi konsulluq heyətinin üzvü hesab etməyəcək.

3. Konsulların kateqoriya və dərəcələri

Konsulların kateqoriya və dərəcələrinə gəlincə, bu məsələ əsasən, ikitərəfli müqavilələrlə tənzimlənir. Konsullara tətbiq olunacaq əsas prinsip və qaydalar da müxtəlif konsulluq müqavilələrinin ümumi müddəalarından ibarətdir. Bu məsələ ilə bağlı islahatlara toxunmadan öncə konsulluq hüququ sahəsindəki inkişafa qısaca nəzər salmaq yaxşı olar.

XIX əsrdə dövlətlər arasında konsulluq əlaqələrinin daha çox genişlənməsi bu əlaqələrlə bağlı qaydaların kodlaşdırılması cəhdlərinə səbəb olsa da, bunların əksəriyyəti o dövrdə fərdi cəhdlər olaraq qalmışdır. Bunlarla yanaşı, Beynəlxalq Hüquq İnstitutu konsulların hüquqi vəziyyətlərini 1888-ci il Lozanna, 1891-ci il Hamburq, 1892-ci il Cenevrə və 1896-cı il Venetsiya toplantılarında müzakirə etmiş və sonuncu toplantıda konsulluqların imtiyazları ilə bağlı 21 maddədən ibarət nizamnaməni qəbul etmişdir. Beynəlxalq Hüquq Cəmiyyətinin 1926-cı ildə Vyanada keçirilən toplantısında və 1928-ci il Varşava toplantısında konsulluq hüququnun kodlaşdırılması işləri görülmüş

və ikinci toplantıda 24 maddədən ibarət konsulluq müqaviləsinin layihəsi qəbul edilmişdir.

Bunlardan əlavə, ABŞ-da Harvard Hüquq Məktəbinin gördüyü işlərin nəticəsi olaraq 1932-ci ildə 34 maddədən ibarət bir kodlaşdırma layihəsi hazırlanmışdır. Habelə ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdə də bu məsələyə yer ayrılmış və 1911-ci il tarixində Cənubi Amerika dövlətlərinin 5-i arasında Karkasda konsulların funksiyaları ilə bağlı müqavilə imzalanmış, 20 fevral 1928-ci il tarixində isə 6-cı Panamerika konfransında konsulluq sahələrinə dair 25 maddədən ibarət bir müqavilə formalaşdırılmışdır.

Bu məsələdə daha əhatəli bir işin görülməsi BMT çərçivəsində müzakirə mövzusu olmuşdur. BMT Hüquq Komissiyasının 1949-cu ildə başlayan işlərinin nəticəsi olaraq BMT Baş Assambleyasının 18 dekabr 1961-ci il tarixli qərarına əsasən, 4-22 aprel 1963-cü il tarixlərində Vyanada keçirilən konfransda «Konsulluq əlaqələri» müqaviləsi imzalanmışdır.

Beləliklə, 1963-cü ildə Vyanada keçirilən konfransda imzalanan və 1967-ci ildə qüvvəyə minən «Konsulluq əlaqələri» müqaviləsində əksini tapan və daha öncə imzalanan ikitərəfli konsulluq müqavilələrində qeyd edilməklə konsullar dörd kateqoriyaya bölünür: baş konsul (Consul general); konsul (Consul); vitse-konsul (Viceconsul) və konsulluq agenti (Agent consulaire).

Bunlardan, baş konsul bir dövlətin müxtəlif bölgələrində yaradılan konsulluq hövzələrinin rəhbəri ola biləcəyi kimi böyük və mühüm bir konsulluğun rəhbərliyinə təyin edilən şəxs də ola bilər. Konsul isə kiçik bir hövzəyə təyin edilir. Vitse-konsul isə baş konsul və ya konsulun yanına təyin edilən və onların olmadığı vaxtlarda bütün səlahiyyətləri yerinə yetirən şəxsdir. Konsulluq agentlərinə gəlicə, onlar hökumətin lazım bildiyi hallarda baş konsul və konsul tərəfindən təyin edilən, konsulluq hövzəsi daxilində bəzi şəhər və limanlarda konsulluq xidmətləri yerinə yetirən şəxslərdir.

4. Konsulların vəzifələri və imtiyazları

Konsulların göndərildikləri ölkə ilə göndərən ölkə arasındakı ticarət əlaqələrini genişləndirmək, öz ölkələrinin ticarət maraqlarını qorumaq və yerləşdiyi ölkədəki ticarət və iqtisadi yenilikləri müşahidə edərək bir raport şəklində öz dövlətinə çatdırmaq əsas vəzifələri sırasındadır. Bununla yanaşı, konsulların vəzifələrinə yerləşdiyi ölkədəki öz vətəndaşlarının yerli hüquq, beynəlxalq hüquq və müqavilələrdən yaranan hüquqlarını qorumaq da daxildir. Konsullar xidmət etdikləri konsulluq hövzəsində yerləşən öz vətəndaşlarının doğum və ölüm aktlarını sənədləşdirir, pasport, viza, nikah və notariat işlərini yerinə yetirirlər. Bununla yanaşı, konsulların vəzifələrinə yerləşdikləri ölkədəki mədəni fəaliyyətləri yaxından izləyərək iki dövlət arasındakı mədəni əlaqələrin inkişafına töhfə vermək də daxildir. Son olaraq qeyd edək ki, əgər bir dövlət konsulun fəaliyyət göstərdiyi ölkəyə diplomatik nümayəndə təyin etməyibsə, bu ölkədəki konsullardan birinə göndərilən dövlətin razılığı ilə diplomatik vəzifə də verə bilər. Bu vəzifə verilən şəxslərə əsasən baş konsul və işgüzar konsul, adlandırılan şəxslər daxildir və onlara diplomatik imtiyaz və immunitətlər verilir.

Bununla yanaşı, ümumiyyətlə, konsullar da bəzi imtiyaz və immunitətlərdən istifadə edirlər. Bunlar 1963-cü ildə Vyanada imzalanan «Konsulluq əlaqələri» müqaviləsində yer almışdır. Bura şəxsiyyətin toxunulmazlığı, iqamətgah toxunulmazlığı, arxiv toxunulmazlığı, informasiya toxunulmazlığı və səfər azadlığı daxildir. Bununla belə, bu imtiyazlar diplomatik missiyalara verilən imtiyazlar qədər geniş olmayıb, əksəriyyəti vəzifələri ilə məhdudlaşır. Eyni zamanda konsulun mənzil toxunulmazlığı yoxdur. Konsulluq binalarına isə heç bir halda sığınmaqdan söz gedə bilməz. Digər tərəfdən konsulların malik oduqları mühakimə immunitətləri vəzifə ilə bağlı və vəzifəsini yerinə yetirən zaman hərəkət və prosedurlarla məhdudlaşdığı kimi, gömrük immunitətləri də əşya və vaxt etibarilə məhduddur.

§11. Diplomatik danışıqlar

Bura qədər diplomatik qurumlar və onların işləmə mexanizmlərinə toxunulub. Bu hissədə isə diplomatiya prosesinə nəzər yetiriləcək, bu prosesdə tərəflərin hansı taktikalari seçdikləri, prosesə təsir edən amillərin nələr olduğu və danışıqların müsbət və mənfi nəticə ilə başa çatmasından asılı olaraq tərəflərin ehtimal edilən mövqe və hərəkətlərinə toxunulacaq.

1. Diplomatik danışıqların məqsədləri

İki və ya daha artıq dövlət arasındakı diplomatik danışıqların məqsədi fikir mübadiləsi aparmaq ola biləcəyi kimi, digərinin mövqe və hərəkətlərini davam etdirməsini və ya dəyişdirməsini təmin etmək, ya da hər hansı məsələdə razılığa gəlmək niyyəti də ola bilər. Lakin bəzən tərəflər bunların xaricində başqa məqsədlər və niyyətlər güdə bilər.

Ümumiyyətlə, dövlətlər arasındakı diplomatik fəaliyyətin məqsədi yuxarıda qeyd olunduğu kimi fikir mübadiləsi aparmaq, digər ölkənin məlum bir məsələdə niyyətini öyrənmək və ya o ölkənin məlum bir istiqamətdə hərəkət etməsini, özü üçün əhəmiyyətli olan bir konfransda onun da iştirakını, gömrük tariflərini aşağı salmasını və ya hər hansı bir məsələdə diplomatik dəstək verməsini təmin etmək ola bilər. Belə hallarda ciddi qarşılıqlı mübadilə məsələsi müzakirə mövzusu olmadığı kimi, diplomatlar və hökumət səlahiyyətliləri hədə və ya vəd kimi metodlara əl atmağa lüzum görməzlər. Dövlətlər arasında sürəklil keçirilən diplomatik danışıqların əksəriyyəti bu növdən olub, dövlət və ya hökumət başçılarınin qarşılıqlı səfərlərindən nəsə əldə etmək məqsədindən çox fikir mübadiləsi və ya qarşılıqlı məsləhətləşmələr aparmaq məqsədi istiqamətində olur.

Digər tərəfdən, ikitərəfli diplomatik toplantılarda və ya çöxtərəfli konfranslarda tərəflərin məqsədi qarşı tərəfin niyyətini əngəlləmək və ya heç bir razılışma niyyətində olmadığı halda qarşılıqlı razılışma əldə etmiş kimi görüntü yaratmaq ola bilər.

Əsasən, müharibə vəziyyətinin ehtimal olunduğu hallarda dövlət ictimaiyyəti sakitləşdirmək məqsədi ilə hərbi məsələləri müzakirə etməyə cəhd edə bilər. Müharibə hazırlıqlarını davam etdirdiyi halda dövlət danışıqlar tərəfdarı kimi görünərək diqqətləri əsl məqsəddən fərqli istiqamətə çəkmək niyyətində ola bilər.

Dövlətlər danışıqlar masasına yalnız təbliğat məqsədi ilə də əyləşə bilər. Məqsədi razılıq əldə etmək olmayan tərəf diplomatik konfransdan öz mövqeyini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq və digər tərəfin rəqabət gücünü aradan qaldırmaq məqsədi ilə istifadə etmək niyyətində ola bilər. Xüsusilə gizli diplomatiyaya şübhə ilə yanaşıldığı indiki dövrdə diplomatik danışıqların əksəriyyəti mətbuata, ictimaiyyətə açıq keçirildiyi üçün bu cür niyyət güdən tərəflərin baxımından diplomatik danışıqlar ictimaiyyətə təsir etmək və öz mövqeyinə uyğun qənaət formalaşdırmaq üçün mükəmməl bir vasitə kimi düşünülür. İkiqütblü dövrdə Sovet İttifaqı bu metoda ən çox əl atan dövlət idi. Bir həll üzərində razılıq əldə etməyən və ya razılaşma istəməyən tərəflər diplomatik prosesi qarşı tərəfi bezdirmək və ya öz mövqelərinin mənimsəməsini təmin etmək üçün istifadə edə bilər. Hazırda Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli istiqamətində aparılan danışıqlar prosesindən də işğalçı Ermənistan bu məqsədlə yararlanmağa çalışır. Ancaq buna baxmayaraq, danışıqlar prosesinin uzanması daha çox Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatmasına xidmət edib. Düzgün aparılan xarici siyasət Ermənistanın danışıqları imitasiya etməsi cəhdlərini ifşa etməklə onun siyasi-diplomatik mövqeyini xeyli zəiflədib. BMT Baş Assambleyasının açıq keçirilən toplantıları bu cür ictimai rəy yaratmaq məqsədi üçün tez-tez istifadə edilməkdədir. II Dünya müharibəsindən sonra silahsızlandırma və silahlara nəzarət məsələləri ilə bağlı keçirilən çox sayda konfrans iştirakçıları tərəfindən təbliğat məqsədi ilə istifadə olunmuşdur.

Danışıqlara qatılan tərəfin məqsədinin razılaşma əldə etməkdən daha çox danışıqlar prosesini təbliğat məqsədilə istifadə etmək niyyətində olduğunu başa düşməyin bəzi yolları var. Belə

bir niyyətdə olan tərəf sürəkli olaraq daha öncə işlətdiyi tezisləri təkrarlayır, qeyri-müəyyən ifadələrdən (ümumi və tam silahsızlandırma kimi) istifadə etmək yolunu seçir və qəbul edilməsinin mümkün olmadığını özünün də bildiyi, hətta gündəmdə olmayan bəzi fikirlərdə israr edir. Bununla yanaşı, qarşı tərəfin mövqeyini qəsdən təhrif edir və ya məsələni lüzumsuz incəliklərlə düşünülmüş şəkildə uzadır.

Bununla yanaşı, diplomatiyanın məqsədi uzlaşmaz mövqeləri olan tərəflər arasında uzlaşma və ya razılaşmanı təmin etməkdir. İstər xüsusi danışıqlar olsun, istər də ictimaiyyətə açıq konfranslar olsun diplomatiyada məqsəd digər tərəfin siyasətini, davranışını, məqsədini və ya mövqələrini dəyişdirməyə çalışmaqdır və bunu edərkən razı salmaq, vəd, güzəşt və ya təhdid kimi metodlara əl atılır.

2. Diplomatik danışıqların ərəfəsi ilə bağlı məsələlər

Əgər tərəflər, qarşılıqlı fikir mübadiləsi aparmaq və məsləhətləşmələr keçirməkdən daha çox aralarında mübahisə predmeti olan məsələlərin rəsmi səviyyədə həll yollarını axtarmaq üçün danışıqlar aparmağı düşünürsə, görüşdən qabaq birinci həll edilməsi lazım gələn bəzi məsələlər gündəmə çıxır.

Bu çərçivədə danışıqların keçiriləcəyi yerin müəyyən edilməsi ilkin müzakirə olunması məsələlərdəndir. Əgər danışıqlar düşmən tərəflər arasında keçiriləcəksə, bu halda ənənəvi metod danışıqların bitərəf ölkələrdən birində aparılması istiqamətində olmalıdır. Bu baxımdan, ikiqütblü dövrdə Genevrə, Vyana və Helsinki tez-tez bu danışıqların aparıldığı yerlər olmuşdur. Bununla yanaşı, əgər danışıqlar dost ölkələr arasında aparılacaqsə, bu zaman problem olmur və tərəflərin paytaxtlarında növbə ilə keçirilə bilər.

Danışıqlarda iştirak edəcək tərəflərin və nümayəndələrin kimliyi məsələsi danışıqlardan qabaq razılaşdırılması lazım gələn digər bir məsələdir. Burada kimlərin mövzuya daha çox bələd olması əsas götürülür və normal şəraitlərdə müqavilənin nəticəsi

kimlərə təsir edəcəksə, onlar dəvət edilir. Lakin bəzən toplantıda iştirakı lazım gələn tərəflərin diplomatik statusu olmaya bilər. Məsələn, Vyetnamla bağlı 1918-ci ildə Parisdə başlayan danışıqlardan qabaq Şimali Vyetnam nümayəndə heyəti ilə yanaşı, Vietsonqun da danışıqlarda iştirak edib-etməyəcəyi ilə bağlı mübahisələr həftələrlə davam etdikdən sonra ABŞ-ın Vietsonqun da tərəf kimi iştirakını qəbul etməsindən sonra danışıqlara başlamaq mümkün ola bilmişdir.

Son olaraq danışıqların sənədlərinin tərcümə edilib-edilməyəcəyi, yayılıb-yayılmayacağı, daha mühüm ikitərəfli, yoxsa çoxtərəfli olacağı, danışıqlarda vasitəçi və vasitəçilərin olub-olmayacağı və toplantıların mətbuata açıq keçirilib-keçirilməyəcəyi kimi mövzular barəsində razılaşma aparılması da lazım gələn digər məsələlərdir. Danışıqlardan öncə həll olunması lazım gələn bütün bu məsələlər ya görüşün nəticəsinə təsir edəcəyi üçün, ya da tərəflərin nüfuz və siyasi vəziyyətlərini maraqlandırdığı üçün ciddi müzakirə edilir.

Bunların xaricində bəzi hallar var ki, onlar danışıqların mahiyyəti ilə bağlı olub, danışıqlar prosesinə təsir edə bilər. Məsələnin müzakirəsinə lazımı qədər vaxtın olub-olmaması, böhran məsələsinin müzakirə mövzusu olub-olmadığı, danışıqlar mövzusunun bütün tərəflərcə eyni dərəcədə mənimsənilib qiymətləndirilmədiyini habelə danışıqlarda müzakirə edilən məsələlərin suverenliklə bağlı və ya mühüm əhəmiyyətli məsələlər olub-olmadığı və yaxud tərəflərin ölkələrin və ölkə daxili mövqelərin kritik olub-olmadığı danışıqlar prosesinə mənfi və ya müsbət yöndə təsir edə biləcək hallardır.

3. Diplomatik danışıqlarda istifadə olunan metodlar

Diplomatik danışıqlarda istifadə olunan texnika və taktikalar danışıqlarda iştirak edən tərəflərin məqsəd və maraqlarının uzlaşmaz olub-olmadığı və tərəflərin bir razılığa gəlmək istəyib – istəmədiyinə əsasən dəyişir. Əksər hallarda dost və müttəfiq ölkələr arasında aparılan diplomatik danışıqlarda düşmən ölkələr

arasında keçirilən danışıqlarda istifadə olunan metodlara əl atılmır. Dövlətlərin qarşılıqlı olaraq bir-birlərinin mövqələrinə və maraqlarına həssas olmaları halında qarşılıqlı güzəştlərlə uzlaşma əldə etmək asan olur. Məsələn, Avropa İttifaqı ölkələri arasında aparılan danışıqlarda ilk öncə qurumun məqsədləri nəzərə alındığı üçün tərəflər bir-birinin maraqlarına qarşı hörmətlə yanaşır və dolayısı yolla danışıqlarda ciddi problemlər yaranmır. Bu səbəbdən tərəflərin bir razılaşmaya istəkli olmaları halında qarşılıqlı güzəştlərlə həllə yaxınlaşma asan olur, halbuki əsk təqdirdə tərəflər ciddi hərəkət etməyərək razılaşma əldə edilməsinin qarşısını alırlar.

Məqsədlərin və maraqların bir-birinə zidd səviyyədə olduğu və tərəflərin öz mövqələrinə möhkəm bağlı olduğu hallarda diplomatik müzakirələrlə hərəkətləri, məqsədləri və mövqələri dəyişdirmək asan olmur. Bu halda əvvəlcə keçilməsi lazım gələn iki mühüm mərhələyə diqqət yetirmək lazımdır. İlkin olaraq tərəflərdən biri digərinin hər hansı şəkildə razılaşmaq istəməsini təmin etməyə, digər tərəfin əldə ediləcək bir razılaşmanın və ya uzlaşmanın status-kvodan daha yaxşı olacağını anlamasına və razılaşma olmamasının isə onun maraqlarına zidd olacağını başa düşməsinə çalışır. İkinci isə bir dəfə razılaşma əldə etməklə bağlı razılaşdıqdan sonra tərəflərin gələcək razılaşmalar ilə bağlı müzakirələrə başlamasıdır. Lakin dərhal vurğulamaq lazımdır ki, bu iki mərhələnin təmin edilməsi xüsusilə maraqların toqquşduğu hallarda və tərəflərin məqsədlərinə danışıqlardan xaric bəzi yollarla da uzlaşa biləcəklərini düşünmələri halında olduqca çətindir. İlkin olaraq tərəflər öz mövqələrini ortaya qoyur, məqsədlərini göstərir və bir sıra sənədlərlə öz mövqələrinin haqlı olduğuna dair qarşı tərəfi inandırmağa və onu razı salmağa çalışır. Tərəflər qarşı tərəfin öz fikirlərini qəbul etməsini təmin etmək üçün vaxtaşırı hədələyir və ya bəzi vədləri irəli sürülür. Bu metod uğursuzluğa düçar olduqda və ya nəticə vermədikdə, bu dəfə öz mövqələrini və öz orijinal mövqeyini gözdən keçirərək digər tərəfi razı salmaq üçün nə qədər güzəşt edə biləcəyini hesablayır.

Bu səbəbdən tərəflər ilk öncə mövqələrinin minimum həddini irəli sürürlər.

Bu cür danışıqlarda müzakirə mövzusu olan vədlər danışıq tərəflərinin kim olduğuna görə dəyişir. Maliyyə xarakterli bir vəd olması ilə yanaşı, gələcəkdə nəzərdə tutulan bir dəstək də ola bilər. Məsələn, bu xarici kredit ehtiyacı olan ölkəyə kredit və ya yardım vəd etmək, onun üçün əhəmiyyəti olan bir başqa beynəlxalq konfransa dəstək təmin etmək, əgər ölkədaxili mövqeyi kritikdirsə, bu məsələdə maliyyə və siyasi dəstək vədi vermək və ya iki ölkə arasında mübahisə yaradan başqa bir məsələdə güzəştə getməyi söz vermək kimi müxtəlif formalarda özünü göstərə bilər.

Digər tərəfdən hədə çox diqqətli istifadə olunması lazım gələn bir taktikadır. Çünki çox vaxt istənilən nəticələrin tamamilə əksi olan nəticələr doğru bilər. Bununla yanaşı, iki ölkənin mənafeləri doğrudan da toqquşursa, bu halda tərəflərdən biri digərinə danışıqlardan imtina edəcəyini, iqtisadi embarqo, boykot və ya blokada kimi metodlara əl atacağını, xarici yardım proqramını dayandıracağını, diplomatik əlaqələrini kəsəcəyini və ya müharibəyə başlayacağını açıq və ya örtülü şəkildə dilə gətirə və eyham vura bilər.

Lakin bu metodun təsirli olması üçün ilk növbədə inandırıcı olması lazımdır. Bundan ötrü hədənin miqyası ilə müzakirə edilən məsələni hədələyən tərəf baxımından əhəmiyyəti arasında mütləq paralellik olması lazımdır. Əks təqdirdə hədə inandırıcı qəbul edilməyəcəyi kimi təsirli də olmaz. Özü üçün əhəmiyyətli olmayan bir məsələnin müzakirəsi zamanı tərəflərdən birinin qarşı tərəfi müharibə ilə hədələməsi digər tərəfin mövqeyi baxımından heç bir məna daşımayacağı kimi, o ölkənin nüfuzuna və imicinə böyük zərər vura bilər.

Əgər sözügedən hədəyə əl atıldığı halda buna əl atan ölkə daha böyük itkiyə və ya zərəmə uyğrayacaqsa, belə olan halda hədə bir məna kəsb etməyəcək və inandırıcı olmayacaq. Məsələn, iqtisadi çətinlik çəkən bir ölkənin digər ölkəyə qarşı iqtisadi sanksiyalara əl atacağını bəyan edərək hədələməsi yersiz olar.

Ona görə də, ölkənin qüvvəsinin bu hədəni həyata keçirməyə kifayət edəcək qədər olması lazımdır. Məsələn, ölkədaxili ictimai rəydə razılığa gəlinməsi məsələsində böyük inam olduğu halda qarşı tərəfi danışıqları tərk etməklə hədələməsi daxildə özünü çətin vəziyyətdə qoyacağından digər tərəf üçün mənasız hesab edilir. Bundan əlavə həm regional, həm də beynəlxalq spektrin və siyasi konyukturanın sözügedən hədənin tətbiqinə əlverişli olub olmamasına da diqqət yetirilməlidir.

Diplomatik danışıqlarda əl atılan digər bir metod da digər tərəfin variantlarını hesaba almadan öz variantlarını qəbul edilmiş və üzərində razılığa gəlinib həll edilmiş kimi təqdim etmək və qarşı tərəfi bununla razı olmaq və ya olmamaq seçimi ilə üz-üzə qoyaraq başqa alternativ variant irəli sürməməkdir. Tələsik həll (fait accompli) adlanan bu metod əsasən aralarında güc əlaqələrinin asimmetrik olduğu tərəflər arasındakı diplomatik danışıqlarda gündəmə gəlir. Bu metod keçmişdə ABŞ-la digər dövlətlər arasında münasibətlərdə və ya BMT baş katibi ilə digər tərəflər arasındakı müzakirələrdə tez-tez istifadə olunsa da, ABŞ-la Sovet İttifaqı arasındakı münasibətlərdə bu metoda əl atılması yuxarıda qeyd olunan səbəblərə görə mümkün olmayıb.

Hazırda Rusiya Federasiyasının da diplomatiyasında bu metoddan digər MDB ölkələrinə qarşı istifadə edilir.

§12. Diplomatik sanksiyalar

Dərhal qeyd etmək lazımdır ki, artıq indiki dövrdə dövlətlərdən birinin xoşu gəlmədiyi bir hərəkətinə görə digərinə qarşı hərbi müdaxiləyə əl atması asan iş deyil. Bir vaxtlar ölkələr məqsədlərini həyata keçirmək üçün və ya digərinin maraqlarına toxunduğuna inandığı halda diplomatik prosesə baş vurmaq əvəzinə müharibəni daha qısa yol kimi qəbul edə bilərdi. Lakin XX əsrdə meydana çıxan texnoloji, hərbi, iqtisadi və qarşılıqlı çəxtərəfli bir-birindən asılılıq kimi bir çox reallıq bu vasitədən istifadəni riskli hala salır. Bu səbəbdən dövlətlər artıq

məqsədlərinə çatmaq üçün diplomatik qurumlardan və diplomatik prosesdən daha çox istifadə etmək ehtiyacı duyurlar.

Bir dövlətin digərinin hərəkətlərindən hiss etdiyi narahatlığı ifadə etmək üçün ilk əl atdığı metod nota verərək vəziyyətə etiraz etməkdir. Nota və şifahi nota (note verbale) adlanan iki cür nota var. Nota səlahiyyətli şəxslərin imzası olan bir rəsmi məktub formasındadır; ya səfir tərəfindən çalışdığı ölkənin xarici işlər nazirliyinə və ya xarici işlər nazirliyi tərəfindən müvafiq səlahiyyətli qurumlara çatdırılması üçün səfirə verilir. Verbal notada isə eyni prosesdən keçməklə yanaşı imzalı bir mətndən söz getmir və şifahi xəbərdarlıq formasında olur. Səfir xarici işlər nazirliyinə çağırılır və ona vəziyyətə görə yaranan narahatlıq şifahi şəkildə çatdırılır. Digər ölkə bunu eyni metodla rədd edə bilər. Son nəticədə bu metod beynəlxalq diplomatiyada tez-tez istifadə olunan bir metoddur.

Etirazın sonrakı mərhələsi dövlətin səfirini müvəqqəti olaraq qısa müddətə geri çağırmasıdır. Ümumiyyətlə, məsləhətləşmə məqsədi üçün geri çağırıldığı bəyan edilən belə hallarda diplomatik münasibətlər tamamilə kəsilir, əlaqələr müvəqqəti işlər vəkili səviyyəsində davam etdirilir. Lakin məsləhətləşmələr üçün çağırılan səfir geri qayıtmaqla yanaşı, geri qayıtmaya da bilər və iki ölkə arasındakı münasibətlər uzun müddətə, münasibətlər normallaşana qədər belə davam edə bilər. Lakin diplomatın çağırılması lazımı nəticələr verməyə başqa metodlara əl atılacağı da digər ölkəyə çatdırılmalıdır.

Bundan başqa, daha bir metod diplomatik əlaqələrin kəsilməsi və səfirliyin fəaliyyətini dayandıraraq diplomatik korpusun tamamilə geri çağırılmasıdır. Əgər qarşılıqlı maraqlar mövcuddursa, başqa bir ölkənin səfiri vasitəsilə təmsil edilmə təmin olunacağı kimi bu halda belə aşağı səviyyədə də olsa bəzi yollarla əlaqələr davam etdirilir.

Dövlətlər bu yolla bir nəticə əldə edə bilməsələr ultimatum metoduna əl atırlar.

Ultimatum da bir növ nota olmaqla yanaşı, mətn tərkibi baxımından çox kəskin və sərt ola bilər. Ultimatumla digər ölkəyə

müəyyən bir müddət ərzində nəzərdə tutulan şərtlərin və niyyətlərin yerinə yetirilməsi tələb edilir və yerinə yetirilmədiyi təqdirdə müharibəyə əl atılacağı qeyd olunur. I Dünya müharibəsindən qabaq Avstriya-Macaristan Serbiyaya dərhal yerinə yetirilməsi şərtləri ilə dolu bir ultimatum vermiş və yerinə yetirilmədiyi təqdirdə müharibəyə əl atacağını bəyan etmişdir. Serbiyanın Avstriya-Macaristanın tələblərini yerinə yetirmək istəməməsinə görə müharibə baş vermişdi. Lakin ultimatum müharibə ərəfəsində əl atılan bir metod olmaqla yanaşı, az rast gəlinəndir. Digər ölkəyə müharibə elan edilməsi istənilmədiyi halda bu diplomatik yolla şifahi (note verbale) və yazılı bir nota ilə bildirilməklə yanaşı, iki ölkə arasındakı əlaqələr onsuz da kəsilmişdirsə, mətbuat vasitəsilə edilə bilər. Ancaq, ümumiyyətlə, dövlətlər arasındakı müharibələrdə ani hücumun verəcəyi üstünlüyə görə müharibə elan edilməsi çox müşahidə edilir. Məsələn, Şimali Koreyanın Cənubi Koreyanı işğal etməsi və ya Böyük Britaniya, Fransa və İsrailin birləşmiş hərəkatı ilə 1956-cı ildə Süveyş kanalına edilən hücumu da belə olub. Buna misallar çoxdur. Ərəb-İsrail müharibələrində və İran-İraq müharibəsində və ya İraqın Küveyti işğalı zamanı da müharibə elanı olmayıb.

Digər bir metod tanınamamaq (məsələn, bir çevrilişdən sonra hakimiyyətə gələn hökumət ola bilər) və ya daha öncə tanınmış bir hökumətdən tanımaq aktının geri götürülməsidir. Əslində biri de-yure, digəri de-fakto olmaqla iki cür tanıma var. De-yure tanıma zamanı dövlət yeni dövləti və ya hökuməti onunla diplomatik əlaqə yaradaraq tanıdığını açıqca bildirir. De-fakto tanıma zamanı isə birbaşa əlaqə yaradılmadığı halda onunla bir sıra münasibətlər quraraq və ya yeni quruma qarşı çıxmadığını söyləməməklə (məsələn devrilmiş hökumətin yerinə gələn hökumətə) tanıdığını ortaya qoymasındır. Tanıma və tanınmama proseduru rəsmi şəkildə yazılı və şifahi bəyanatla ediləcəyi kimi birbaşa diplomatik əlaqə yaradaraq və ya mövcud olan əlaqənin sona çatdırılması ilə də edilə bilər. Tanımanın geri götürülməsi proseduru əlaqələrin qarşılıqlı olaraq kəsilməsi mənasına gələcəyindən səfirliyin fəaliyyəti dayandırılır. Bu metoda 1917-ci

il inqilabı ilə hakimiyyətə gələn yeni Sovet hökumətini 15 il tanımamaqla ABŞ əl atmışdır. Eyni zamanda 1949-cu il çevrilişi ilə hakimiyyətə gələn Çindəki kommunist rejimini 1970-ci ilə qədər tanımaqdan imtina metoduna əl atmışdır. Bu dövrdə, ABŞ Tayvandakı köhnə Çin rəhbərliyini Çinin rəsmi hökuməti kimi tanımağı davam etdirmişdir. ABŞ yenə eyni şəkildə 1979-cu ildə inqilabla hakimiyyətə gələn İran rəhbərliyini tanımayaraq səfirini geri çağırmış və iki ölkə arasındakı diplomatik münasibətlər kəsilmişdir.

Bu metodun tətbiqi əsasən, bu dövlətin o ölkədəki mülkiyyətinin müsadirə edilməsi, bankdakı pullarının dondurulması, kreditlərinin dayandırılması, ticarət embarqosunun tətbiqi və müqavilələrin ləğv edilməsi kimi metodlarla yanaşı aparılaraq daha da təsirli hala gətirilmişdir. ABŞ 1979-cu ildə İranla əlaqələrin kəsilməsi nəticəsində bütün növ mülkiyyətini müsadirə etməklə yanaşı o ölkənin ABŞ banklarındakı maliyyə vəsaitlərini də dondurmuşdu.

Tanıma proseduru bir ölkə ilə əlaqələri kəsmədən də tətbiq edilə bilər. Lakin burada hökuməti tanımamaqdan çox bir addımını tanımamaqdan söhbət gedir. Məsələn, ABŞ Hitlerin Avstriya və Çexoslovakiyanı, Sovet hökumətinin isə Baltik ölkələrinin işğalını tanımadığını bəyan etmiş, lakin bu ölkələrdəki səfirlərini geri çağırmaq yoluna əl atmamışdır. Bütün bu diplomatik və buna əlavə olaraq əl atılan iqtisadi sanksiyalarla bir nəticə əldə edilmədiyi təqdirdə müharibə qaçınılmaz hala gələ bilər. Lakin müasir beynəlxalq münasibətlərdə bu ənənəvi metodlardan başqa bir təsirli metod da təbliğatdır. XX əsrdə ortaya çıxan ideoloji inkişafla yanaşı, əsrin sonuna doğru informasiya və kommunikasiya texnologiyalarında baş verən heyvətəmiz inkişaf da bu yeni metodun təsir və gücünü artırmaqdadır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏT STRATEGİYASI VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

§1. Müasir Azərbaycanın milli dövlət maraqları və xarici siyasət potensialı

Beynəlxalq münasibətlər sistemində müasir Azərbaycanın real vəziyyətini qiymətləndirmək üçün onun xarici siyasət potensialını müəyyənləşdirmək lazımdır. Xarici siyasət potensialı deyəndə bu və ya digər dərəcədə dövlətin xarici siyasətdə məqsədinə çatmağa kömək edən eyniyyət amilləri başa düşülür. Xarici siyasət potensialının mahiyyəti siyasi realizm konsepsiyası anlayışının «dövlət gücü» və ya «millət gücü» ifadəsi ilə əks etdirilir. Bu sahə üzrə mütəxəssis Q.Morqentau səkkiz kriteriyadan çıxış edərək milli güc anlayışını müəyyənləşdirir.

Bu gün bu kriteriyaların müəyyən hissəsi köhnəlib, orada müstəqil mövqe, keyfiyyət və milli qüvvələri təşkil edən elmi, texnoloji və təhsil potensialı nəzərə alınmır. Ancaq ümumilikdə götürəndə Q.Marqentaunun formulu hər bir dövlətin real xarici siyasət potensialının qiymətləndirilməsinə əsas verir.

Azərbaycanın xarici siyasət doktrinası və xarici siyasət strategiyası milli-dövlət maraqlarının formalaşdırılması baxımından birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Milli dövlət maraqları problemlərinin obyektiv həlli, ilk öncə bu kriteriyanın tərkibini aydınlaşdırmaq üçün lazımdır. Dövlət maraqlarının ənənəvi interpretasiyası genişdir və bu məqsədlərə çatmağın əsasları ilə əlaqədardır: millətin azad və müstəqil dövlət qismində mövcudluğu, iqtisadiyyatın inkişafı və milli rifahın təmini, hərbi təhlükənin qarşısının alınması və ya suverenliyin pozulmasının qarşısının alınması, müttəfiqlərin saxlanması, beynəlxalq arenada əlverişli vəziyyətə nail olunması. Dövlət maraqlarının konkret ifadə edilməsi ölkənin, xalqın siyasət kursunun hədəf və məqsədinin qoyulmasında əksini tapır.

Milli-dövlət maraqlarının formalaşdırılmasında geosiyasi amil böyük əhəmiyyətə malikdir, geosiyasətin əsasını obyektiv reallıq təşkil edir. Hər şeydən öncə bu coğrafi faktordur: sərhədlərin formalaşdırılması, yerləşmə və bir dövlətin digərinə nisbətən məkan formalaşdırması, okeana çıxışın olması, əhali, relyef dövlətin dünyanın bu və ya digər hissəsinə malik olması, dövlətin adalara malik olması, təbii ehtiyatların olması və s. İnsan fəaliyyəti çoxsaylı faktorlardan ən az dəyişikliyə uğrayan coğrafi amildir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanın əsas milli-dövlət marağı və onun siyasi məqsədi Qafqaz regionunda malik olduğu geosiyasi funksiyasını qlobal geosiyasətdə qorumaqdır.

§2. Azərbaycanın siyasi sistemi və xarici siyasət

Xarici siyasət sahəsində vacib rol dövlət hakimiyyətinin icraedici qoluna məxsusdur. Məhz bu qol dövlətin xarici siyasətinin vahidliyini təmin etmək qabiliyyətinə malikdir. Qanunverici və məhkəmə hakimiyyətindən fərqli olaraq yalnız icraedici hakimiyyət beynəlxalq arenada tam şəkildə dövləti təmsil edə bilər. Dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə məhsuldar iştirakı onun siyasətinin davamlılığı və əleyhinə olmamasını, onun nümayəndələrinin yüksək peşəkarlığı, onlarda mühüm informasiyanı, təşkilatı, intellektual və digər ehtiyatları nəzərdə tutur. Bunların hamısını icraedici hakimiyyət təmin edir.

Azərbaycan kimi prezident respublikalarında icraedici hakimiyyət dövlət başçılarının əlində olur. Onun sərəncamında xarici dövlətlərlə əlaqə üçün həm diplomatik, həm də digər kanallar var: kəşfiyyat orqanları, elit mərkəzlər və informasiya analizi mərkəzi, nəhayət, xarici siyasi qərar qəbulunun reallaşdırılması üçün lazım olan aparat.

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində prezidentin fəaliyyəti konstitusiyada müəyyənləşdirilib və prezident respublikaları üçün qəbul olunan standartlara uyğundur. O, Azərbaycanın xarici

siyasətinə rəhbərliyi həyata keçirir, danışıqlar aparır və beynəlxalq müqavilələr imzalayır.

Ali Baş Komandan kimi hərbi münaqişə zamanı dövlətin qanunlarını və beynəlxalq hüquqda nəzərdə tutulan, özünümüdafiə üçün silahlı qüvvələrin tətbiqi, neytrallığın elan olunması, saziş və sülh imzalanmasını həyata keçirir.

Parlament respublikalarında xarici siyasətin həyata keçirilməsində əsas rol hökumətin üzərinə düşür. Parlament isə beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiya olunması ilə dövlətin xarici siyasi fəaliyyətini təmin edir.

Ancaq beynəlxalq əlaqələrin (beynəlxalq hüquq normaları əsasında) rəsmi orqanı olmayan parlament birbaşa xarici ölkələrin hökumətlərinə müraciət edə bilməz. Eyni zamanda digər ölkələrin parlamentləri ilə qanunvericilik fəaliyyətində təcrübə mübadiləsində, parlamentlərarası ittifaqların işində birgə iştirak edə bilər.

Dövlətin xarici siyasəti və beynəlxalq fəaliyyətində məhkəmə hakimiyyəti təsisatının əhəmiyyəti yüksəlməkdədir. Keçmişdə məhkəmə beynəlxalq problemlərdən nisbətən uzaq qalmağa çalışırdı. Bu gün isə vəziyyət dəyişib. Bu daha çox beynəlxalq hüququn dövlətin xarici siyasətində rolunun artması və onun ictimai həyata daxil olması ilə əlaqədardır. Bu xidmət insan hüquqlarına aiddir. Belə ki, son onillikdə insan hüquqlarına riayət etmək beynəlxalq hüququn vacib prinsipinə çevrilib. Artıq dövlətlər onun vətəndaşlarının hüquq mübahisələrinin başqa dövlətin ərazisində həll edilməsinə və beynəlxalq səviyyəyə qalxmasına obyektiv maraq göstərirlər.

Məhkəmədə xarici dövlətlərin və xarici vətəndaşların maraqlarına toxunan bir çox işlərə baxa bilərlər. Bu işlər və çıxarılan qərarlar dövlətlərarası münasibətlərə təsirsiz ötürşür. Fikirləri konkretləşdirərək məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyətinin ümumiyyətlə, dövlətlər arasında normal münasibətlərin qorunması və bu dövlət tərəfindən beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi az əhəmiyyətə malik deyil.

Dövlət hakimiyyətinin rəsmi orqanlarından fərqli olaraq dövlət aparatının xarici siyasətin formalaşması və həyata keçirilməsində rolu çox vaxt az hiss olunur. Amma əgər beynəlxalq münasibətləri ən geniş planda götürsək, orada praktiki olaraq bütün nazirlik və idarələr iştirak edər.

Beynəlxalq siyasət sahəsində hər ölkə üçün ən mühüm dövlət idarəsi xarici işlər nazirliyidir. Azərbaycanın XİN-in qarşısında bu məqsədlər qoyulub: ölkənin xarici siyasi strategiyasını hazırlamaq, ölkənin xarici siyasi kursunu müəyyənləşdirmək və s. Son illər Azərbaycanın regionda geosiyasi əhəmiyyətinin artması, bəzi beynəlxalq layihələrin həyata keçirilməsi, dünya siyasətində baş verən qlobal dəyişikliklər ölkə XİN-in üzərinə böyük məsuliyyət qoyub. Ölkəmizin ən ağırlı problemi olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması prosesinin uzanması və beynəlxalq müstəvidə həlli prosesinin davam etməsi Azərbaycan XİN-in işində daha fəallıq tələb edir.

Demokratiya şəraitində xarici siyasət müxtəlif dövlət strukturlarının mürəkkəb qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsi ola bilməz.

Vətəndaş cəmiyyətinin əsas istiqamətinin xarici siyasətə təsiri siyasi partiyaların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Partiyalar müasir siyasi sistemin əsas elementi olsa da, onun kökü vətəndaş cəmiyyəti ilə bağlıdır. Müəyyən sosial təbəqənin maraqlarını ifadə etmək və təqdim etməklə siyasi partiyalar təkcə daxili məsələlərlə bağlı deyil, xarici siyasətdə də münasibətlərin formalaşdırırlar. Xarici siyasətin formalaşdırılmasında hakim partiya mühüm dərəcədə (tam yox) iştirak edir. Bu zaman, o, ictimai qüvvələrin mövqeyi və özünün proqramından çıxış edir. Amma xarici siyasətə təsir göstərmək üçün müxalifət partiyaları bəzi resurslardan istifadə etmək imkanına malikdir.

Vətəndaş cəmiyyəti xarici siyasətə təsir etmək üçün ictimai rəy kimi mühüm vasitəyə malikdir. İctimai rəyin təsiri ilə bu və ya digər xarici siyasi qərarın qəbulundan imtina oluna, ona düzəlişlər edilə bilər. İctimai rəy onu fəal formalaşdırıran KİV-də öz əksini tapa bilər.

Xarici siyasət sahəsində dövlət, vətəndaş cəmiyyətinin optimal qarşılıqlı fəaliyyəti, milli-dövlət maraqlarının maksimal reallaşdırılmasına kömək etməlidir. Vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən lazımı nəzarətin olmaması dövlətin xarici siyasi fəaliyyətində, xarici siyasətdə artıq bürokratliyə və fəallığın aşağı düşməsinə gətirib çıxara bilər. Heç də həmişə ictimai rəy dövlətin xarici siyasətinə qiymət verilməsində ədalətli olunur. Bəzi hallarda, bu qiymətdə səlahiyyətsizlik və subyektivlik müşahidə oluna bilər. Onu da xatırlamaq lazımdır ki, Azərbaycanda formalaşmağa başlayan vətəndaş cəmiyyəti artıq xarici siyasətdə təsir imkanı qazanıb.

§3. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinin inkişafı istiqamətləri və səviyyəsi

Varşava blokunun süqutu siyasi səhnənin bütün sahələrində nəzərə çarpacaq dəyişikliklərə səbəb olduğu kimi, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyət istiqamətlərində də ciddi, həm də fərqli koordinasiya müəyyənləşdirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tendensiya təkcə beynəlxalq deyil, həm də regional təşkilatlarda da müşahidə edildi. Yeni yaranmış siyasi realıqda NATO, BMT və ATƏT kimi beynəlxalq təşkilatların rolu daha da artıb. XX əsrin 90-cı illərində ikiqütblü sistemin çökməsi ilə meydana çıxan bir sıra ziddiyyətlərin məhz qeyd edilən beynəlxalq təşkilatların yaxından iştirakı ilə tənzimlənməsi onların nüfuzunu daha da genişləndirdi. Beləliklə, Əksər dövlətlər, xüsusilə də postsovet respublikaları öz milli maraqlarının və təhlükəsizliklərinin təmin olunmasının ən təminatlı vasitəsini məhz beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıqda gördülər.

Sövtlər birliyi süqut etdikdən sonra, yaranmış müstəqil dövlətlər üçün coğrafi cəhətdən yaxın olan dövlətlərlə yanaşı, dünyanın digər güc mərkəzləri, regional və beynəlxalq təşkilatlarla da sıx əməkdaşlıq vacib idi. Bu cür əməkdaşlıq yeni müstəqillik qazanmış dövlətlərə öz suveren hüquqlarını qorumaq üçün daha səmərəli daxili və xarici siyasi kursu reallaşdırmaq,

dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirmək, müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli yer tutmaq və s. üçün geniş imkanlar açmış olur. Məhz bütün bunları nəzərə alan yeni yaranan müstəqil dövlətlər beynəlxalq və regional təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq məsələlərinə olduqca ciddi yanaşırdılar və xarici siyasət strategiyasını hazırlayan zaman bu məqama xüsusi yer verirdilər. Müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycan Respublikasında ali siyasi hakimiyyətə ikinci dəfə gələn ümummilli lider Heydər Əliyev çox böyük uzaqgörənliklə beynəlxalq və regional təşkilatlarla sıx əlaqələrin qurulmasını ölkənin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirmişdir. Heydər Əliyev vaxtında və kifayət qədər dəqiqliklə duymuşdur ki, müstəqillik yollarında kövrək addımlarını atan gənc Azərbaycan Respublikası üçün müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində ciddi yer tutması və beynəlxalq hüququn tamhüquqlu subyektinə çevrilməsi həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə atılacaq ən birinci vacib addım isə beynəlxalq və regional təşkilatlarla əlaqələrin qurulmasından ibarətdir. Bu həm də ona görə vacib idi ki, Azərbaycan Respublikası erməni təcavüzünə məruz qalmışdır və torpaqları işğal altında idi. Məsələn beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmaq və diqqət mərkəzində saxlamaq üçün sözsüz ki, öncə onlarla əlaqələr, diplomatik münasibətlər yaratmaq lazım idi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Respublikası bu yolla getdi. Müstəqillik əldə etdikdən sonra meydana çıxan bir çox problemlərin, xüsusilə də erməni təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılmasında beynəlxalq təşkilatların imkanlarından istifadə etmək lazım idi. Müstəqilliyin ilkin dövrlərində təbii olaraq bir çox problemlər həllini gözləyir. Bütün yuxarıda qeyd etdiklərimizi nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası bir sıra problemlərinin həllində beynəlxalq və regional təşkilatların iqtisadi və siyasi potensiallarından istifadə etmişdir. Hazırkı dövrümüzdə tam müstəqil Azərbaycan Respublikasının dünyaya uğurlu

inteqrasiyasında ATƏT, BMT, İKT və NATO kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar inkaredilməz rol oynamaqdadırlar.

Bütün yuxarıda qeyd etdiklərimiz bir daha sübut edir ki, dünya siyasi xəritəsində yer almış istənilən ölkə kimi, Azərbaycan Respublikasının da dünya birliyinə inteqrasiyasında və bir çox müxtəlif problemlərin aradan qaldırılmasında beynəlxalq və regional təşkilatların əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu təşkilatların Azərbaycan Respublikasının siyasi həyatında rolları müxtəlif təyinətli və səviyyəli olmuşdur. Belə ki, bəzi beynəlxalq və regional təşkilatların Azərbaycana münasibəti daha səmimi və faydalı olmuşdur. Bəzilərinin isə daha da faydalı olması arzu olunur. Bunu müəyyənləşdirmək üçün Azərbaycan Respublikasının bu təşkilatların hər biri ilə əməkdaşlıq istiqamətlərini və səviyyəsini ayrı-ayrılıqda qısaca da olsa nəzərdən keçirmək yaxşı olardı.

Müasir dünyamızdakı nüfuzunu və siyasi proseslərdəki mərkəzi mövqeyini nəzərə alaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə Azərbaycan Respublikasının əlaqələrini birinci nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Hazırda sırasında dünyanın 191 ölkəsini birləşdirən BMT 1945-ci il, oktyabr ayının 24-də yaradılmışdır. İkinci dünya müharibəsinin sona yetməsi ilə yaradılan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının başlıca vəzifəsi beynəlxalq təhlükəsizliyin və dövlətlərarası əməkdaşlığın faydalı şəkildə təmin olunmasının təşkilindən ibarət idi. Bu təşkilat səlahiyyətlərinə və fəaliyyət sahəsinin miqyasına görə beynəlxalq təşkilatların ən böyüyü olmaqla, beynəlxalq miqyaslı ən müxtəlif məsələlərlə məşğul olmaq səlahiyyətlərinə malikdir. Buraya iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni, ekoloji və s. sahələrə aid olan problemlər daxildir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü olan dövlətlər onun qətnaməsinə uyğun olaraq səsvərmə hüquqlarına malik olurlar və müxtəlif məsələlərlə bağlı münasibət bildirirlər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, bu təşkilat dünyanın digər beynəlxalq təşkilatları ilə sıx əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının işində, tərkibində birləşdiriyi suveren

dövlətlərlə yanaşı digər subyektlər də yaxından iştirak edirlər. Məsələn, belə subyektlərdən beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarını, transmilli korporasiyaları, həmkarlar ittifaqlarını və s. göstərmək olar. Bunları sadalamaqda məqsədimiz ondan ibarətdir ki, bir daha Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə əməkdaşlığın faydalılıq səviyyəsini diqqətə çatdıraq. Yəni, yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticə hasil edirik ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə əməkdaşlıq etmək təkcə üzv dövlətlərlə əməkdaşlıqla bitmir, həm də sadaladığımız digər beynəlxalq subyektlərlə də sıx münasibətlərin və əlaqələrin qurulmasını şərtləndirir. Bu da öz növbəsində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü olan hər dövlətə qarşısında duran mövcud problemlərinin ən səmərəli həlli variantının tapılmasına imkan verir. Bundan başqa, dövlətlər qarşısında daha kəskin problemlər meydana çıxdıqda Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə yanaşı digər subyektlər də problemin aradan qaldırılmasında yaxından iştirak edirlər. Məsələn, ağır təbii fəlakətlər zamanı ziyan çəkmiş dövlətlərə əksər hallarda Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə yanaşı, digər humanitar beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları da ən müxtəlif yardımları edirlər. Göründüyü kimi, dünya birliyinə ən səmərəli inteqrasiya yollarından birincisi məhz Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlüyündən keçir. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra müstəqil Azərbaycan Respublikası da müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində cərəyan edən siyasi, iqtisadi proseslərdə yaxından iştirak etmək və gərgin münasibətlər sistemində öz milli maraqlarının qorunmasını təmin etmək üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlüyünün yenice formalaşdırdığı xarici siyasət strategiyasının prioriteti kimi müəyyənləşdirdi. Azərbaycan Respublikası tərəfindən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlüyünə qəbul olunması haqqında 1991-ci ilin oktyabr ayında müraciət olunmuşdur. 1992-ci ilin mart ayında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasının 46-cı sessiyası baş tutdu. Bu sessiyada Azərbaycan Respublikasının təşkilata üzv qəbul olunması haqqında qətnamə qəbul olunmuşdur. Bu, Azərbaycan Respublikasının dünya ictimaiyyətinə inteqrasiyası istiqamətində

ilkin addım idi. Bundan sonra, Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətləri ilə sıx əlaqələrinin qurulması və beynəlxalq münasibətlər sistemində öz yerini mökəmləndirməsi istiqamətində dönməz bir proses start götürdü. Hər şeydən öncə Azərbaycan Respublikası ən başlıca problemi olan ərəzi bütövlüyü məsələsini beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında qaldırmaq imkanı qazandı. 1993-cü ilin iyununda Azərbaycanda ikinci dəfə ali siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra ümummilli lider Heydər Əliyev Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ali tribunasından Azərbaycanın haqq səsinə, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin əsl mahiyyətini, erməni təcavüzü haqqında həqiqətləri dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmaq üçün böyük ustalıqla istifadə etməyi bacardı. Azərbaycanla Birləşmiş Millətlər Təşkilatı arasında münasibətlərdən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, o, öz inkişaf dinamikliyinə görə iki mərhələni əhatə edir. Birincə mərhələ 1992-1993-cü illəri, yəni, Azərbaycanla BMT arasında ilkin münasibətlərin formalaşdığı dövrü əhatə edir. Həmin dövrdə Azərbaycan Respublikası BMT ilə əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində xarici siyasəti reallaşdırırdı. Birləşmiş Millətlər Təşkilatında Azərbaycan Respublikasının üzləşdiyi ən ağırlı problemlər müzakirəyə çıxarılmğa başladı. Sözsüz ki, bu problemlər içərisində erməni təcavüzü nəticəsində yaranmış işğal faktının aradan qaldırılması məsələsi prioritet təşkil edirdi.

Azərbaycan BMT münasibətinin inkişafının ikinci mərhələsi 1993-cü ilin ortalarından başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər olan zaman kəsiyini əhatə edir. Bu mərhələdə Azərbaycan Respublikası ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı arasında münasibətlərdə həm miqyas, həm də keyfiyyət baxımından fərqli mənzərə müşahidə olunur. Belə ki, Azərbaycanın bu nüfuzlu beynəlxalq təşkilatla münasibətləri daha səmərəli xarakter almağa başlamışdır. Məhz bu mərhələdə ölkəmizə qarşı erməni təcavüzü ilə bağlı məsələlər daha tez-tez Birləşmiş Millətlər Təşkilatında müzakirələrə çıxarılırdı. Bunun nəticəsi idi ki, Azərbaycan Respublikasının ərəzilərinin Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğalını pisləyən 4 qətnamə qəbul edilmişdir. Bunlar 882, 853, 874, 884

saylı qətnamələr idi. Bu qətnamələrin qəbul edilməsində Azərbaycan tərəfi gərgin fəaliyyət göstərmişdir. Bu zaman, BMT üzvü olan dövlətlərlə uzunmüddətli dissкусиyalar aparılmışdır və məhz Azərbaycanın işğala məruz qalan tərəf olmasına BMT inandırılmışdır. Nəticədə, işğalçı orduların Azərbaycan torpaqlarından çıxmasını və qaçqın və məcburi köçkünlərin öz doğma yurd-yuvalarına qaytarılmasını tələb edən dörd qətnamə qəbul edilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi dörd qətnamə ümumilikdə Azərbaycanın maraqlarına cavab verən müsbət hadisə olsa da, burada mühüm bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. Bu qətnamələrin heç birində bilavasitə Ermənistanın işğalçı olması göstərilirdi. Sadəcə olaraq, işğalçı hərbi birləşmələrin Azərbaycan ərazisindən çıxması tələb olunurdu. Bu da istənilən halda BMT tərəfindən qəbul edilmiş qərarların icra edilməsinə mənfi təsir göstərirdi. Belə ki, işğalçı tərəf kimi Ermənistanın göstərilməməsi onu məsuliyyətdən azad etmək məqsədi daşıyırdı. Lakin buna baxmayaraq, BMT-də dəfələrlə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün və suveren hüquqlarının tanınması haqqında bəyanatlar verilmişdir. Bu, yenə də Azərbaycan diplomatiyasının söyləri nəticəsində baş verirdi. Belə ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasının 49-cü sessiyasında (1994-cü ilin sentyabrı) birinci dəfə iştirak edən ümummillə lider Heydər Əliyev bir sıra global məsələlərlə, xüsusilə də Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının mövqeyini açıq şəkildə bəyan etmişdir. Bundan sonra, Azərbaycan Rəhbərliyi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün toplantılarında yaxından iştirak etmişdir və xalqımızın milli maraqlarının müdafiə olunması üçün BMT ali tribunasından məharətlə istifadə etmişdir. Azərbaycan Respublikası daim beynəlxalq miqyaslı problemlərin aradan qaldırılması istiqamətindəki müzakirələrdə söylərini əsirgəməmiş, eyni zamanda erməni təcavüzünün aradan qaldırılması istiqamətində beynəlxalq söylərin artırılmasını tələb etmişdir. Bu gün Azərbaycanla BMT arasında münasibətlər yüksələn xətt üzrə

inkişaf edir və Azərbaycan Respublikası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ən müxtəlif strukturları ilə səmərəli əməkdaşlığını davam etdirir.

Azərbaycan Respublikasının ATƏT-lə sıx əlaqələri mövcuddur. Hazırda, Azərbaycan Respublikası üçün məhz bu beynəlxalq təşkilatla səmərəli əməkdaşlıq daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən ATƏT-in üzvüdür. 1992-ci ilin martında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla tənzimlənməsi üçün ATƏT-in Minsq qrupunun yaradılması Azərbaycanla bu təşkilat arasında münasibətlərin xüsusi mərhələsi hesab edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, yarandığı gündən bu günə kimi, ATƏT-in Minsq qrupu münaqişənin ədalətli həlli istiqamətində heç bir nəticə əldə edə bilməmişdir. Azərbaycanla ATƏT arasında münasibətlər demək olar ki, əsasən münaqişənin həlli müstəvisində inkişaf etmişdir. Azərbaycan ATƏT-in Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi istiqamətində səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün diplomatik səylərini daim artırmışdır və məsələnin həmişə ATƏT üzvü olan dövlətlərin diqqət mərkəzində qalmasına çalışmışdır. Bunun nəticəsi olaraq 1994-cü ildə baş tutmuş Budapeşt sammitində ilk dəfə olaraq münaqişə xüsusi məsələ statusunda müzakirə edilmişdir. Bundan sonra da keçirilən sammitlərin demək olar ki, hamısında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi müzakirə obyektinə olmuşdur. Azərbaycan Respublikası bu gün də ATƏT-in Minsq qrupunun vasitəçilik xidmətlərindən istifadə edir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası NATO və İKT ilə də sıx əməkdaşlıq edir. Azərbaycanla NATO arasında əlaqələr əsasən 1994-cü ildən dinamiklik qazanmışdır. Məhz bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan Respublikası NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq proqramında yaxından iştirak edir. Azərbaycan Respublikası həm də Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi prosesində NATO potensialından yararlanmağa çalışmışdır. Bundan başqa, NATO təcrübəsindən istifadə olunaraq milli müdafiə sisteminin formalaşdırılması

istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır və bu istiqamətdə söylər davam etdirilməkdədir. Azərbaycan Respublikası eyni zamanda NATO formatında Avropa ölkələri ilə də çoxtərəfli əməkdaşlığını inkişaf etdirir.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə İKT-yə üzv qəbul edilmişdir. Azərbaycanın əməkdaşlıq etdiyi beynəlxalq və regional təşkilatlar içərisində İKT ölkəmizin maraqlarının qorunmasında ən səmimi mövqe nümayiş etdirmişdir. Belə ki, 1992-ci ilin martında İslam Konfransı Təşkilatı Dağlıq Qarabağda vəziyyətlə bağlı müraciətlə çıxış etmişdir. Müraciətdə tərəflərin atəşi dayandırması və Dağlıq Qarabağın müsəlman icmasına yardımların edilməsi çağırışları yer almışdır. Ümummillli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıdıısından sonra İKT ilə Azərbaycan arasında münasibətlərin yeni, səmərəli mərhələsi başlamışdır. İKT ilk dəfə olaraq Ermənistanı işğalçı tərəf kimi təqdim etmişdir. Azərbaycan Respublikası ilə İslam Konfransı Təşkilatı hazırda ən müxtəlif sahələr üzrə olduqca məhsuldar əməkdaşlıq həyata keçirməkdədir.

§4. Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərin fəal iştirakçısına çevrilməsi prosesi

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan öz müstəqilliyinə bir sıra kəskin problemlə birgə qədəm qoymuşdur. Bir tərəfdən Ermənistanın ölkəmizə qarşı ərazi iddiaları, Azərbaycan ərazisində tüğyan edən erməni separatizmi, digər tərəfdən daxili siyasi qeyri-sabitlik xarici siyasi kursun dəqiq müəyyənləşdirilməsinə mane olurdu. Sözsüz ki, Ermənistanın işğalının qarşısını almaq və ölkənin hərtərəfli-iqtisadi, sosial, mədəni və s. inkişafına nail olmaq üçün beynəlxalq münasibətlər sisteminə uğurlu çıxış əldə edərək, onun fəal iştirakçısına çevrilmək lazım idi. Bütün bunların reallaşdırılması üçün isə böyük əzm və siyasi iradə tələb olunurdu. Ölkənin cəlbədicə zəngin karbohidrogen ehtiyatları xarici siyasi kursu müəyyənləşdirərkən daha diqqətli olmağı tələb edirdi. Beləki, dünyanın supergüclərinin böyük, barışmaz

maraqlarının kəşşiyi Azərbaycan üçün, mövcud beynəlxalq münasibətlərdə öz milli maraqlarının çıxış edərək iştirak etməsi olduqca böyük siyasi təcrübə və iradə tələb edirdi.

Bütün çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası istə-istəməz beynəlxalq proseslərin iştirakçısına çevrilməli idi və ləng də olsa müstəqilliyimizin ilk illərində bu proses gedirdi. Zəif də olsa qurulan diplomatik münasibətlərin nəticəsində Azərbaycan Respublikasının dünya ictimaiyyətinə inteqrasiyası üçün kanallar açıqdı. Lakin bütün bunlar Azərbaycan Respublikasına, beynəlxalq münasibətlərin, öz milli maraqlarından çıxış edəcək və bu maraqları qoruyacaq bir iştirakçısına çevrilməsi üçün kifayət etməirdi. 1993-cü ilin iyununda ümummilli lider Heydər Əliyevin ikinci dəfə ali siyasi hakimiyyətə qayıdışı bu sahədə əsaslı dəyişikliklər yaratdı. Belə ki, məhz Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritetləri müəyyənləşdi, ölkənin xarici siyasi konsepsiyası formalaşdı. Heydər Əliyevin əzmkarlığı və siyasi iradəsi nəticəsində 1994-cü ilin senyabrında «Əsrin müqaviləsi» imzalandı. Bu həm Azərbaycan iqtisadiyyatında, həm də diplomatiyasında çox mühüm bir hadisə idi. Belə ki, bu müqavilə Azərbaycan Respublikasının dünya ölkələri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələri üçün böyük impuls rolunu oynadı, Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində önəmini nəzərəcərpacaq dərəcədə artırdı. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq siyasi proseslərin fəal iştirakçısına çevrilməsi prosesi başladı.

Ərazisinin 20%-i Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan xarici siyasi strategiyasını müəyyənləşdirərkən bu məsələyə böyük önəm vermişdir. Belə ki, ölkəmiz iştirak etdiyi istənilən beynəlxalq siyasi proseslərdə digər məsələlərlə yanaşı, erməni işğalı faktını da daim qabardır. Ermənistanın işğalçılıq siyasəti dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılır. Ümummilli lider Heydər Əliyev dünya dövlətləri ilə əməkdaşlığa imza atarkən bu məsələni həmişə önə çəkmişdir. O, Ermənistana real təsiretmə imkanları olan ölkələrlə münasibətlərin qurulmasına

xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Məsələn, məlumdur ki, Fransa öz xarici siyasətində ermənipərəst xətti ilə daim seçilmişdir. Bunu diqqətə alan Ulu Öndər prezident kimi xarici ölkələrə ilk səfərini məhz Fransadan başlamışdır. Bu, çox müdrik bir siyasi gediş idi. Bununla, Heydər Əliyev Fransanın qismən də olsa Azərbaycanın mövqelərini dəstəkləməsinə nail olmaq istəyirdi. Bu da öz bəhrəsini vermişdir. Belə ki, Fransanın o vaxtkı prezidenti Fransua Mitteran Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdığını və dəstəklədiyini bəyan etmişdir. Bunun kimi, təzəcə müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan Respublikası ABŞ, Rusiya, İngiltərə və s. ölkələrlə uğurlu diplomatik münasibətlər formalaşıdır bilmişdir.

Rusiya ilə ikitərəfli münasibətlərin formalaşdırılması da müstəqillik yolu ilə addımlayan gənc Azərbaycan Respublikası üçün daha önəmli idi. Sözsüz ki, uzun illər Rusiya imperiyasının nəzarəti altında mövcud olmuş Azərbaycan üçün bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi çıxış etmək asan deyildi. Lakin regionda böyük təsir imkanlarına malik olan bu dövlətlə çoxşaxəli əlaqələrin qurulması ölkəmiz üçün önəmli idi. Bütün bunları böyük uzaqgörənliklə dərk edən ümummillə lider Heydər Əliyev ən müxtəlif elementləri nəzərə alaraq Rusiya-Azərbaycan münasibətlərinin qurulması istiqamətində önəmli addımlar atmışdır. Bu baxımdan, Heydər Əliyevin 1993-cü ilin sentyabrında Moskva səfəri çox əhəmiyyətli idi. Bu səfər zamanı Rusiya dövlət başçısı ilə Azərbaycanla Rusiya arasında səmərəli münasibətlərin qurulması istiqamətində önəmli danışıqlar aparmışdır. Bu səfərdən bir az sonra, yeni senyabrın 24-də Azərbaycan MDB-yə daxil oldu. Bu həmin dövr üçün çox vacib idi. Belə ki, uzun zaman postsovet ölkələri ilə iqtisadi, mədəni bağlılıq şəraitində yaşamaq bu yaxınlaşmanı tələb edirdi. Birdən-birə bütün bağların qırılması yenicə müstəqilliyə qədəm qoymuş ölkəyə yaxşı heç nə vəd etmirdi. MDB çərçivəsində Azərbaycan postsovet ölkələri ilə yaranmış yeni geosiyasi vəziyyətin tələblərinə uyğun olaraq münasibətlər formalaşdırmışdır. Belə ki, sovetlər birliyi çökdükdən sonra Azərbaycanın qonşu Gürcüstan, Belarusiya, Türkmənistan ilə münasibətləri nisbətən gərgin idi. Bu ölkələrlə xoş

münasibətlərin formalaşdırılması Azərbaycanın o vaxtkı xarici siyasi kursunun əsas istiqamətlərindən idi. Azərbaycan Respublikası öz xarici siyasi kursunu gerçəkləşdirərkən Qafqazdakı durumun stabilləşdirilməsi məsələsinə də böyük önəm verirdi. Məhz Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü və gərgin əməyi nəticəsində 1994-cü ilin mart ayında təcavüzkar Ermənistanla atəşkəs haqqında razılaşma imzalandı. Bu razılaşma nəinki region üçün, bütövlükdə beynəlxalq münasibətlər sistemi üçün çox faydalı oldu. Belə ki, bu razılaşmanın əldə olunmasından sonra Avropanın enerji təhlükəsizliyinin qarantı olan Bakı-Tiflis-Ceyhan əsas neft ixrac layihəsinin həyata keçirilməsinə start verildi. Atəşkəslə yanaşı, həmin dövrdə Gürcüstanla dostluq münasibətlərinin formalaşdırılması və iki ölkə arasında deklorasiyanın imzalanması Azərbaycan xarici siyasətinin böyük nailiyyətlərindən idi. Bununla da, ümummilli lider regionda sülhə və sabitliyə xidmət edəcək «Ümumqafqaz evinin» yaradılması ideyasını siyasi müstəviyə gətirmişdir. Lakin məlum səbəblər üzündən bu humanist ideyanın reallaşması mümkün olmadı. Yəni təcavüzkar Ermənistanın dağıdıcı-işğalçı siyasəti bütün Qafqazda daimi sülhün bərqərar olmasının qarşısını aldı.

Azərbaycanın xarici siyasətinin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dünyanın ayrı-ayrı dövlətləri arasında ikitərəfli münasibətlərin qurulması ilə yanaşı, beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində də diplomatik münasibətlərin genişləndirilməsinə önəm verilirdi. Sözsüz ki, bu cür münasibətlər də Azərbaycan Respublikasının müasir beynəlxalq siyasi proseslərin fəal iştirakçısına çevrilməsində az rol oynamamışdır. Məlumdur ki, bu gün Azərbaycan BMT, ATƏT, İKT kimi möhtəbər təşkilatların üzvüdür. Qeyd etdiyimiz bu təşkilatların hər biri ilə yaxından əməkdaşlıq etməklə dövlətimiz beynəlxalq arenada öz milli maraqlarını gerçəkləşdirməyə çalışır. Əsasən isə ərazi bütövlüyünün bərpa olunması istiqamətində bu təşkilatlar çərçivəsində geniş diplomatik əlaqələr qurulmuşdur. Ermənistanın təcavüzü nəticəsində qarşılaşdığı problemi dəfələrlə beynəlxalq

və regional təşkilatların müzakirəsinə çıxarmışdır. Bütün bunlardan başqa, Azərbaycan «Böyük ipək yolu»nun bərpası formatında da beynəlxalq siyasi proseslərdə fəal iştirak etmişdir. Bu baxımdan, 1998-ci ilin sentyabrında Bakıda keçirilən beynəlxalq konfrans çox əhəmiyyətli idi. Bu layihə çərçivəsində əməkdaşlıq da Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmə inteqrasiyası prosesinə böyük təkan vermişdir. «Böyük İpək yolunun» bərpası istiqamətində təşəbbüslər bir daha ondan xəbər verir ki, Azərbaycan Qərblə Şərq arasında önəmli bir körpü rolunu oynayır. Bu layihədə Azərbaycan Respublikasının əsas subyekt kimi qiymətləndirilməsi ölkəmizə həm iqtisadi, həm də siyasi dividendlər gətirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verir. Bunu Azərbaycan Respublikasının 1994-cü ildə NATO-nun «Sülh naminə əməkdaşlıq» proqramına qoşulması da sübut edir. Bu proqrama qoşulmaqla Azərbaycan dünyanın iri dövlətləri ilə daha yaxından və səmərəli münasibətlər qurmağa nail olmuşdur. Bu həm də ondan xəbər ver ki, Ermənistandan fərqli olaraq Azərbaycan regionda sabitliyin və təhlükəsizliyin qorunması istiqamətində bütün mümkün vasitələrdən yararlanır.

Müsəqilliyini qazandıqdan sonra, Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə istinad edərək, demokratik cəmiyyətdə azad iqtisadi münasibətlər quruculuğu yolunu seçmişdir. Bu yolu seçməsinə əlbəttə ki, dünya ictimaiyyətinə uğurlu inteqrasiya əsaslı rol oynamışdır. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində yerini müəyyənləşdirərkən dünyada yaranmış müəkkəb beynəlxalq və regional vəziyyətin bütün elementlərini nəzərə alır. Bu vəziyyət əsasən ondan ibarətdir ki, istər Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi məkanda, istərsə də digər müsətvilərdə dünyanın supergücləri barışmaz maraqlara malikdirlər. Azərbaycan bu maraqlar arasında düşünülmüş siyasi manevr edərək öz milli maraqlarını təmin etməyə çalışır.

Azərbaycan Respublikası qeyd etdiyimiz şərtlər daxilində beynəlxalq siyasi proseslərdə iştirak edərkən bir sıra mühüm

prinsiplərdən çıxış edir. Bu prinsiplərin gözlənilməsi Azərbaycanı müasir beynəlxalq siyasi proseslərin ciddi bir iştirakçısı kimi qəbul edilməsinə və mövqelərinə hörmətlə yanaşılmasına xidmət edir. Hər şeydən öncə, Azərbaycan Respublikası istər beynəlxalq səviyyədə, istərsə də regional səviyyədə beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzimlənən dövlətlərarası münasibətlərə böyük ehtiramla yanaşır. Dünya dövlətləri siyasi müstəvidə əldə edilmiş razılaşmalara və öhtəliklərə dəqiqliklə əməl edir. Həmçinin Azərbaycan regional və dövlətlərarası münaqişələrin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə həll edilməsi prinsipindən çıxış edir. Bundan başqa, Azərbaycan xarici siyasətini reallaşdırarkən etibarlı iqtisadi tərəfdaşlıq məsələlərinə böyük diqqət yetirir. Beynəlxalq siyasi proseslərin iştirakçısı kimi, öz iqtisadi maraqlarının qorunması, iqtisadi münasibətlərin qurulması zamanı öhtəliklərin dəqiqliklə yerinə yetirilməsi Azərbaycan xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq siyasi proseslərinin nüfuzlu iştirakçısına çevrilməsi prosesində diqqəti cəlb edən digər bir məqam da vardır. Belə ki, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası dünya dövlətlərinin maraqları arasında uğurla manevr edərək balanslaşdırma siyasətini həyata keçirir. Bu da Azərbaycana beynəlxalq və regional səviyyədə səmərəli əməkdaşlıq etməyə imkan verir.

Azərbaycan Respublikası bu gün beynəlxalq müstəvidə kifayət qədər nüfuzla malik olan müstəqil bir iştirakçıdır. Həyata keçirilən beynəlxalq enerji layihələrinin demək olar ki, hamısı Azərbaycanın yaxından iştirakı ilə baş tutur. Azərbaycansız bu layihələrin heç bir səmərəsindən danışmaq olmaz. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Azərbaycan Respublikası müasir beynəlxalq siyasi proseslərin fəal və əsas iştirakçılardanındır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev M. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XX əsr. II hissə. 1945-2000-ci illər). Bakı: 2000.
2. Abdullayev V. Azərbaycan yeni diplomatiya məkanında. Bakı: 2000.
3. Axundov N., Qasimov M. Azərbaycan və beynəlxalq parlament təşkilatları. Bakı: 1996, 88s.
4. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. I-V cildlər. Bakı: 1996-1999.
5. Azərbaycan beynəlxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrdə. Bakı: 1997.
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2002. 100 s.
7. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin BMT-nin Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında nitqi. «Azərbaycan» qəz. 1994. 30 sentyabr.
8. Azərbaycanın beynəlxalq çoxtərəfli əlaqələrində Bakının rolu. Bakı: 1997.
9. Beynəlxalq Müqavilələr Toplusu. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı. 1998. 269 s.
10. Əliyev Q., Dayızadə H. Konfliktologiyaya giriş. Bakı: Təbib, 1998, 121s.
11. Elşad Mirbəşir oğlu. Siyasi münaqişələr: mahiyyəti, quruluşu, həlli. Bakı: Elm, 2009, 524 s.
12. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı: 1993.
13. Həsənov Ə. Azərbaycan və ATƏT: Dağlıq Qarabağ problemi və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ümumavropa təhlükəsizliyi fonunda. Bakı: 1998. 110 s.
14. Həsənov Ə.M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində//«Qafqaz Universiteti» jurnalı,2003. №11, s.47-61.
15. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı: Azərnəşr, 1998, 315s.

16. Həsənov Ə.M. Heydər Əliyev və Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətinin formalaşması // Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan. Bakı: 2003. s. 29-52.
17. Həsənov Ə.M. Heydər Əliyev və Azərbaycanın xarici siyasət prioritetlərinin müəyyənlişməsi//Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan dövlətçiliyi. Bakı: 2005. s.571-582.
18. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslük – Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2005. – 752 s.
19. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. I-XIII kitablar. Bakı: 1996-2005.
20. Hikmət Babaoğlu. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərin aktoru kimi (siyasi, ideoloji və diplomatik məsələlər). Bakı: Elm, 2007, 516 s.
21. İbadov R. Avropa İttifaqının əsasları. Bakı: 2004, 212s.
22. İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq Bill. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1998, 54 s., s. 5-12.
23. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: 1996.
24. Mehdiyev E. Münaqişələr. Üçüncü tərəfin münaqişələrin həllində rolu. Bakı: 2000, 75s.
25. Mehdiyev E. Sülh, münaqişə və münaqişə həlləri haqqında. Bakı: 2001, 101s.
26. Mehdiyev R. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı: 2005, 463s.
27. Məmmədov A. Beynəlxalq münasibətlər. Bakı: 2002, 206 s.
28. Məmmədov A.S. Beynəlxalq konfliktlər. Bakı: 2000, 208 s.
29. Nəcəfov Z. Azərbaycanın milli təhlükəsizlik problemləri: nəzəri məsələlər «Beynəlxalq məsələlər» jurnalı, № 3-4, 1998.
30. Nəsibli N. Azərbaycanın geopolitikası və neft. Bakı: 2000.
31. Nəsirov E. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999). Bakı: 1999.
32. Qasimov M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı: 1997.

33. Şəfiyev Ü. Konfliktologiya. Siyasi-sosial təhlil. Bakı: Adiloğlu, 2002, 182s.

Türk dilində

1. Alpar, Cem ve Tuba Onqum. Dünya Ekonomisi ve Uluslararası Ekonomik Kuruluşlar. 3. Baskı. İstanbul: Evrim, 1988.
2. Arı. Önder. Uluslararası İlikiler. İstanbul: Der Yay,. 1987.
3. Arı, Tayyar. «Morton A.Kaplan ve Uluslararası Politikada Sistem Yaklaşımı, «İktisadi ve İdari Billimler Fakültesi Dergisi. Cilt. XI, sayı.12. (MartKasım 1990). S.103-118.
4. Arı, Tayyar. Basra Korfezi ve orta Doğu da Güç Dengesi: 1978-1996. İstanbul Alfa.1996.
5. Arı, Tayyar. Amerikada Siyasal Yapı, Lobiler ve Dış Politika: Türk, Yunan, Ermeni, İsrail ve Arap Lobilerinin ABDnin Dış Politikasına Etkileri. 2.Baskı. İstanbul: Alfa, 1997.
6. Arı, Tayyar. «Yeni Dünya Düzem ve Qlobal Güvenlik» Toplum ve Ekonomi. No: 6 (Mayıs 1994),S. 157-170.
7. Arı, Tayyar. «Sovyetlər Birliyi Sonrasında Avrasiya: Din, Etnik Yapı,Ekonomi ve Dış Politika», Avrasiya Dergisi. Cilt 3. Sayı. 4 (Kış 1996).s.27-44.
8. Altıparmak Kerem. İrakdan Guantomanamoya savaş esirleri, AÜSBFD, Sayı 58 (2), 2003
9. Ataöv, Türkkaya. «Milletlerarası Münasibetlerde Küvvet Muvazenesi», Ankara Universiteti SBF Dergisi. No.4. (Aralık, 1960 s.)
10. Ataöv, Türkkaya. Marchal Planından NATO-nun Kuruluşuna Kadar Soğuk Savaş», Ankara Universiteti SBF Dergisi. No.3 (Eylül 1968). S. 275-310.
11. Avşar, B.Zakir. et.al.ed. Yeni Bir Yüzyılın Eşiğinde Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerri, Ankara: Vadi Yay, 1994.
12. Bağcı. Hüseyin. Demokrat Partii Dönemi Dış Politikası. Ankara: İmge Kitabevi. 1990.

13. Ball, Alan R. Modern Politics and Government. Sth ed. London: The Macmillan. Press Ltd.1994.
14. Çam. Esat. Devlet Sistemleri. İstanbul Universitesi Yay., 1976.
15. Çam. Esat. Siyaset Bilimine Giriş. İstanbul Üniv. Yay.,1977.
16. Çelik. Edip F. Milletlerarası Hukuk C.L. İstanbul. İstanbul Üniversitesi Yay.,1995.
17. Çelik. Edip F. Milletlerarası Hukuk C.II. İstanbul: Filiz Kitabevi.1982.
18. Dağı,İhsan. «Normativ Yaklaşımlar: Adalet, Eşitlik ve İnsan Hakları,» Atilla Eralp der. Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar (İstanbul: İletişim Yay., 1996). İçinde s.185-226.
19. Emerson, Rupert. Sömürgelerin Uluslaşması. Çev. Türkkkaya Ataöv. Ankara: Türk Siyasi İlimber Derneği Yay.,1965.
20. Eralp, Atilla «Uluslararası İlişkeler Disiplinin Oluşusu: İdealizm- Realizm Tartışması», Atilla Eralp der. Devlet, Sistem ve Kimlik Uluslararası İlişkelerde Temel Yaldaşımalar, İstanbul: İletişim Yay., 1996 içinde s.59-60.
21. Ergin, Feridun. Uluslararası Politika Stradejileri. İstanbul: İstanbul Üniv, Yay., No. 2008.ty.
22. Genç, Mehmet. Auropa Topluluklarının Kurumsal ve Hukuksal Yapısı Bursa: Ulkdağ Üniversitesi Basımevi,1993.
23. Genç, Mehmet. «Uluslararası İlişkelerde Tarafsızlık». Uludağ Üniversitesi, İqtisadi ve İdarı Bilimler Fakultesi Dergisi. Cilt. VI.Sayı 2. (Kasım 1985).
24. Gerger, Haluk. Soğuk Savaştan Yumuşamaya. Ankara: Işık Yay., 1980.
25. Gerger, Haluk. Nukleer Tehlike. Nukleer Silahlar ve Nukleer Savaş Ankara: Bilim ve Sanat Yayınarı.1983.
26. Gönlübol, Mehmet. Uluslararası Politika. 3 b. Ankara. SBF Yay.1985.
27. Gürbüz. Yaşar.Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler: İstanbul: Beta Yay. 1987.

28. Gürel. Şükrü. Orta Doğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeni Ankara: Ankara Üniv. Basımevi.1979.
29. Halliday. Fred. Yeni Soğuk Savaş. Çev. İlker Özünlü. İstanbul: Belge Yay.,1985.
30. Köni. Hasan. Genel Sistem Kuramı ve Uluslararası Siyasal Örgütlerde Karar Verme Ankara: İ.T.İ.A. Yay ., 1982.
31. Pazarıcı, Uluslararası Hukuk Dersleri, IV Kitap,s.25
32. Linz. Juan J. Totaliter ve Otariter Rejimler. Çev. Erqun Özbudun.Ankara S.Yayımları, 1975.
33. Meray, Seha L. Devletler Hukukuna Giriş İ.C. Ankara: Ankara Univer. SBF Yay., 1960.
34. Meray, Seha L. Devletler Hukukuna Giriş. 2. C.Ankara: Ankara Univer. SBF Yay.,1975.
35. Nevins, Alan ve Henry Stele Comager. America Birleşik Devletleri Tarihi, Çev. Halil İnalçık. İstanbul: Varlık Yayınevi, 1961.
36. Saqadeev, Arthur. «Rusya ve Büyük Çuç ideolojisi». Çev. Cemalettin. Tunay. Aurasiya Dosyası. Cilt. 1. Sayı. 1. (İlkbahar 1994) , ss.29-38.
37. Sander, Oral. Siyasi Tarih: 1918-1990. Ankara: İmge Kitabevi,1991.
38. Seyidoğlu.Halil. Uluslararası iktisat. 8 b.İstanbul. Çüzem. Yay.,1991.
39. Silva, Nario da. «Birleşik Müşterek Çevre Çücü kavramunun uygulanması», NATO dergisi. Sayı.46. No.4 (Kiş 1998), ss.16-19.
40. Sönmezoğlu, Faruk. Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi İstanbul: Filiz Kitabevi,1989.
41. Sönmezoğlu, Faruk. «Devletler Neden Savaşırılar?» Toplum ve Ekonomi. No.6 (Mayıs 1994). Ss.69-83.
42. Sönmezoğlu, Faruk. «Uluslararası Politikada Teorii Sorunu» Toplum ve Ekonomi, Sayı I (Mart 1991) ss. 5.16.
43. Tanrısever, Oktay F. «Yöntem Sorunu Gelenekselçilik Davraışsalçılıq Tartışması», Atilla Eralp der. Devlet. Sistem ve

Kimlik: Uluslararası İlişkelerde Temel Yaklaşımlar (İstanbul İletişim Yay.,1996), içinde s.100.

44. Turan. İlder. Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış İstanbul: İstanbul Univ.Press.1977.
45. Ülman, Haluk. Birinci Dünya Savaşına Giden Yol (ve Savaş) Ankara. SBF Yay.,1973.
46. Ülman, Haluk. ve George H.Guester, Uluslararası İlişkeler Kuramı ve Dünya Siyasal Sistemi. Çev. Ersin Onulduran. Ankara: SBF Yayınları.1982.
47. Werner. Manfred. « Yeni Dönemde Atlantik İttifakı» NATO Dergisi. No I.1991.ss.3-10.
48. Yirmibeşoğlu, Sabri. « Orta Mənzill Nükleer Silahlar (İNF) Antlaşması Öngesi ve Antlaşma Sonrası Nükleer Silahların Rolündeki Değişimler». Silahlı Küvvetler Dergisi, Vil 108. Sayı 322 (Temmuz 1989) ss.5-23.
49. Yurdusev, A.Nuri.»Uluslararası İlişkeler Öncesi», Attila Eralp der. Devlet, Sistem ve Kimlik. İstanbul: İletişim Yay.. 1996, içinde ss.15-55.

Rus dilində

1. Арцибасов И.Н. Егоров С.А. Вооруженный конфликт: Право, политика, дипломатия. М.,1989.
2. Андрианова Т.В.Геополитические теории XX века. М.,1996.
3. Аналитический доклад «Итоги деятельности СНГ за 10 лет и задачи на перспективу». – <http://www.cis.minsk.ru>
4. Ачкасов В.А. Этнополитология: Учебник. СПб., 2005.
5. Баланс сил в мировой политике, Теория и практика./ Под ред.Э.А.Позднякова.М.,1993.
6. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. М.,2004.
7. Бжезинский З.Великая шахматная доска. М., 1998.
8. Бек У. Что такая глобализация? М., 2001
9. Бек У. Политическая динамика в глобальном обществе риска. // Мировая экономика и международные отношения. 2002.№5.
10. Белкин Ю.Я.Фельдман Д.И. История международного права. М., 1990.
11. Беляев А. Как будет реформировать СНГ?– <http://www.eernews.ru>
12. Беттлер А. Контурсы Мира в первой половине XXI века в чуть далее (Теория)// мировая экономика и международные отношения. 2002,№1.
13. Бирюков П.Н. Международное право: Учебное пособие. М.,1999.
14. Блищенко И.П. Солнцева М.М.Мировая политика и международное право. М., 1991.
15. Валлерстайн И.Анализ мировых систем и ситуации в современном мире СПб.2001.
16. Введение в социологию международных отношений / Под ред. П.А.Цыганкова . М., 1992.
17. Вебер М. Избранные произведения. М.,1990.

18. Власть и демократия. Зарубежные ученые о политической науке. М., 1993.
19. Внешняя торговля стран СНГ 2002-2003 гг. Статистический сборник. М. 2001.
20. Володин А.Г., Широков К.Г. Глобализация, истоки, тенденции, перспективы // Политические исследования 1999. №5.
21. Гаджиев К.С. Введение в геополитику М., 1998 Гаджиев К.С. Этика и политика // Мировая экономика и международные отношения. 1992. №3.
22. Геополитические теории и практика, М, 1993.
23. Глобальные и региональные проблемы в работах Иммануэла Валлерстайна. М., 1998.
24. Глобализация и Россия (Круглый стол) // Мировая экономика и международные отношения. 2002. №3.
25. Глобализация: Человеческое измерение. / Отв. ред. А.В. Торкунов. М., 2002.
26. Гриффитс Р.Т. Основания европейской интеграции // Политические исследования жизнь, 1998. №1.
27. Жинкина И.Ю. «Национальная мощь» государства как инструмент американской демократии // США, Канада: Экономика- политика – культура, 1999. №9.
28. Дегтярев А.А. Теория принятия политических решений в структуре социальных и управленческих дисциплин. // Политические исследования. 2002. №2.
29. Дипломатическая служба. М., 2002.
30. Дипломатия иностранных государств. М., 2004.
31. Дипломатический словарь: В.3 т. /Редколл: И.И. Минц, Ю.А. Поляков, З.В. Удальцова и др. М., 1985.
32. Дискуссии вокруг цивилизационной модели: С.Хантингтон отвечает оппонентам. // Политические исследования. 1994, №1.
33. Дмитриева Г.К. Мораль и международное право. М., 1991.

34. Договор по ПРО позиции России // Мировая экономика и международные отношения. 2000. №4.
35. Долмукова Р.И. Методология и методика прогнозирования внешней политики несоциалистических государств. М.,1986.
36. Доронина М.И. Международный конфликт: О буржуазных теориях конфликта. Критический анализ методологии исследования. М.,1981.
37. Дугин А.В.Введение в геополитику. Геополитическое будущее России. М. 1997.
38. Задача контроля над вооружением. Стогольская программа // Мировая экономика и международные отношения. 2000. №5.
39. Зайцева О.Г. Международные организации: Принятие решений. М.,1989.
40. Зонова Т.В.Современная модель дипломатии: истоки становления и перспективы развития. М., 2003.
41. Евангелиста М. Геополитика и будущее Российской Федерации // Политические исследования. 2002.№25.
42. Евстафьев Д.Г. Збигнев Бжезинский как зеркало американской геополитики //США: Экономика, политика, идеология,1994,№5.
43. Егорова В.В.США в международных кризисах (политико-психологические аспекты). М.,1988.
44. Ермоленко Д.В. Социология и проблемы международных отношений. М., 1977.
45. Ермошин В.В. Проблемы войны и мира в политико-правовых учениях. Нового времени. М., 1989.
46. Ефимов Г.К. Устав ООН-Инструмент мира. М.,1986.
47. Иванов И.Новые перспективы дипломатии. //Международная жизнь.2002. №9-10.
48. Иванов С. Стратегическая стабильность на современном этапе // Международная жизнь. 2002. №8.

49. Касаткин А. Приоритеты и другие слагаемые внешнеполитического курса // *Международная жизнь*. 1994. №10.
50. Киркпатрик Дж. Уикс А., Бартман Р. И др. Ответы С.Хантингтону // *США: Экономика, политика, идеология*. 1994, №3.
51. Киселев И.Ю., Смирнова А.Г. Образ государства и принятие решения в международных отношениях. СПб., 2004.
52. Киссинджер Г. *Дипломатия*. М., 1997.
53. Кортунов С. Становление нового мирового порядка. // *Международная жизнь*, 2002, №6.
54. Ковалев А.Г. *Азбука дипломатии*. М., 1994.
55. Колосов В.А. Мироненко Н.С. *Геополитика и политическая география. Учебник для вузов*. М 2001.
56. Косолапова Н.А. Субъекты мировой политики и международных отношений // *Мировая экономика и международные отношения*. 1998, №12.
57. Косолапова Н.А. *Международные отношения: эпистемологии и методы исследования // мировая экономика и международные отношения*. 1998 №3.
58. Косолапова Н.А. *Теоретические исследования международных отношений // Мировая экономика и международные отношения*. 1998. №2.
59. Косолапова Н.А. *Явление международных отношений: историческая эволюция объекта анализа // Мировая экономика и международные отношения*, 1998. №4.
60. Косолапова Н.А. *Явление международных отношений: современное состояние объекта исследования // Мировая экономика и международные отношения*, 1998, №5.
61. Кремнев П.П. *Распад СССР: международно-правовые проблемы*. М., 2005.

62. Критический обзор модели униполярности // Политические исследования. 1987, №2.
63. Кортунюв С. Вашингтон отрекается от договора по ПРО Международная жизнь. 2002. № 7.
64. Косолапов Н.А. Анализ внешней политики: основные направления исследования // Мировая экономика и международные отношения. 1999. №2.
65. Косолапов Н.А. Международные отношения: эпистемологии и методы исследования // мировая экономика и международные отношения. 1998 №1.
66. Косолапов Н.А. Внешняя политика и внешнеполитический процесс субъектов международных отношений // Мировая экономика и международные отношения. 1999. №3.
67. Колосов В.А. Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. Учебник для вузов. М 2001.
68. Клепацкий Л.Г. Глобализация и национальные интересы // Международная жизнь. 2000. №1.
69. Кукулка Ю. Проблемы теории международных отношений. М., 1980.
70. Кулаков А.О. Возможных границах уровней безопасности противостояния в международной политике. // Мировая экономика и международные отношения. 2000. №11.
71. Кулагин В. Современные теории международных отношений // Международная жизнь. 1998, №1.
72. Организация Объединенных Наций. Основные факты. Справочник. М., 2000.
73. Орджоникидзе С. Новые задачи ООН // Международная жизнь. 2001. №4. Официальный сайт Исполнительного комитета Содружество Независимых Государств.
74. Орлов А. Большие беды от легкого оружия. // Международная жизнь. 2001. №9-10.
75. Оружие и конфликты XXI века. // Международная жизнь. 2001. №9-10. О цивилизационном факторе в мировой

- политике // Мировая экономика и международные отношения. 1994, №11.
76. Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. М.,1981.
77. Петровский В.Ф. Американская внешнеполитическая мысль. М.,1976.
78. Поздняков Э.А. Системный подход и международные отношения. М.,1976.
79. Политическая наука новые направления // Научн.ред.Е.Б.Шестонал М.,1999.
80. Плешаков К. Геополитика в свете глобальных перемен // Международная жизнь . 1994.№10.
81. Поздняков Э.А. Политика и нравственность. М., 1995.
82. Померанц Г.Чугров С. Моральное перевооружение: Есть ли место нравственности в политике? // Мировая экономика и международные отношения. 1996. №7.
83. Пономарева И. Геополитические факторы внешней политики: современное видение // мировая экономика и международное отношение. 1990.№1.
84. Потапов А. Тылы нашей дипломатии // Международная жизнь.2002.№8.
85. Примаков Е.Россия и международные отношения. В условиях глобализации. // Международный жизнь. 2001. №3.
86. Процесс формирования и осуществления внешней политики капиталистических государств. М.,1981.
87. Ланцев С.А. Мировая политика и международные отношения: Конспект лекций. СПб.2000.
88. Ланцев С.А. Введение в специальность «Политология»: Конспект Лекций. СПб.2000.
89. Ланцев С.А. Внешняя Политика РФ в условиях формирования новой системы международных отношений: структурные ограничения и возможности из при одоления. // Вестник аналитии, 2004,№2.

90. Ланцев С.А. Теория международного конфликта и реалии постсоветского геополитического пространства // Международные отношения: современность и история. Вып. 1.СПб.,1994.
91. Ланцов С.А. Террор и террористы. Словарь СПб., 2004.
92. Лебедева М.М. Мировая политика. Учебник для вузов. М. 2003.
93. Лебедева М.М. Политическое урегулирование конфликтов. Подходы. Решения. Технологии. М., 1997.
94. Лысенко М.Вопросы нераспространения в современном мире // Международная жизнь. 2002. №8.
95. Ломагин Н.А. Международные организации: Теория и практика. Деятельности.СПб. 1999.
96. Международные конфликты современности / Отв. ред.В.И.Гантман.М., 1983.
97. Международные отношения как объект изучения. М. 1993.
98. Международные отношения: социологические подходы / Под ред. П.А.Цыганкова.М.,1998.
99. Международные отношения: социологические подходы. М., 1998.
100. Международные организации системы ООН / Сост.А.А.Титаренко .М.,1990.
101. Международные сотрудничества в борьбе с терроризмом // Международная жизнь. 2001.№3.
102. Международная конференция «Выступая в XXI век: к примату права в международных отношениях» // Международная жизнь. 2000.№12.
103. Международное право в документах / Сост.Н.Т.Блатова, Г.М.Мелков. М.,2002.
104. Мешков А.Россия в формировании европейской структуры безопасности // Международная жизнь.2002.№8.

105. Моргентау Г. Политические отношения между нациями. Борьба за власть и мир. //Социально-политический журнал, 1997,№2.
106. Мировая экономика и международные отношения. 1989.№12.
107. Миротворческие акции ООН (1948-1996): Сб.док. М.,1996.
108. Многоликая глобализация /Под ред.П.Бергера и С.Хантингтона. Пер.с англ. И.,2004.
109. Морозов Г.И. Международное право и международные отношения. Проблемы взаимосвязи. М., 1997.
110. Морозов Г.И.Международные организации. Некоторые вопросы теории. М.,1974.
111. Морозов Г.И. ООН в ХХ1 веке: к саммиту тысячелетия // Мировая экономика и международные отношения. 2000. №12.
112. Мутагиров Д.З. Международные политические институты: Актуальные проблемы истории и теории. М., 2004.
113. Назарбаева Д.Н., Шулус А.А. 10 лет СНГ– опыт, проблемы, перспективы, М., 2001.
114. Най С.Дж. (Младший).Взаимозависимость и изменяющаяся международная политика //
115. Най Дж. Какой новый мировой порядок? // США, экономика, политика, идеология,1992, №11.
116. Наелов Ю.М. мировая политика и международная экономика, М.1998.
117. Нартов Н.А. Геополитика .М., 1999.
118. Национальные интересы: теория и практика. /Под ред. Э.А.Ползднякова М., 1991.
119. Неклесса А. Управляемый хаос: Движение к нестандартной системе мировых отношений. // мировая экономика и международные отношения, 2002,№9.

120. Нешатаева Т.Н. Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании. М.,1999.
121. Никитин А.И. Миротворческие операции: Концепции и практика. М.,2000.
122. Никитченко А.Н. Транснационализация демократии (третья волна демократизации в свете теории международных отношений) //Политические исследования, 1996,№5).
123. Новоселов А. Как вдохнуть новую жизнь в ООН // Мировая экономика и международные отношения. 2001.№11.Новиков Г.Н. Теория международных отношений. Иркутск, 1996.
124. Рашковский Е.Хорос В. Мировые цивилизации и современность (К метеологии анализа) // мировая экономика и международные отношения. 2001.№12.
125. Революция в военных делах и стратегическая безопасность // Международная жизнь. 2001.№ 8.
126. Россия в глобальном мире // Международная жизнь. 2001.№7.
127. Саммит тысячелетия в ООН // Международная жизнь. 2000.№10.
128. Салмин А.Н. Дезинтеграция биполярного мира и и перспективы нового мирового порядка // Политические исследования.1993.
129. Система, структура и процесс развития современных международных отношений /Отв. ред. В.И.Гантман. М.,1984.
130. Системный подход: анализ и прогнозирование международных отношений / Под ред. И.Г.Тюлина .М.,1991.
131. Скакунов Е.И.Международный конфликт (Юридический конфликт): Сферы и механизмы. М.,1995.

132. Современные буржуазные теории международных отношений / Отв.ред. В.И.Гантман. М.,1976.
133. Соколов В. Контуры будущего мира: нации, реэионы, транснациональные общности // Мировая экономика и международные отношения. 2001.№3.
134. Современные международные отношения: Учебник /Под ред.А.В.Торкунова, М., 1999.
135. Современные международные отношения / Под ред.А.В.Торкунова. М.,2000.
136. Современные буржуазные теории международных отношений / Отв.ред. В.И.Гантман, М.1976.
137. Современные международные отношения /Под ред.А.В.Торкунова .М.1999.
138. Степановский Е.Глобализация терроризма и ее последствия // Международная жизнь. 2001.№9-10.
139. Страус А.Л. Униполярность (Концентрическая структура нового мирового порядка и позиция России) // Политические исследования. 1997.№2.
140. Теория международных отношений. Хрестоматия / Сост. Научн. Ред. и коммент. П.А.Цыганкова. М., 2002.
141. Теория международных отношений. Учебное пособие. М. 2003.
142. Теория международных отношений на рубеже столетий / Под ред.К.Буса и С.Смита. Пер.с англ. Общ.ред.и предисл. П.А.Цыганкова М.,2002.
143. Трактаты о вечном мире / Сост. И.Андреева, А.Гулыга. СПб.2003.
144. Тюлин И.Г. Внешнеполитическая мысль современной Франции. М.1988.
145. Уткин А.И.Американская стратегия для XXI века. М.,2000.
146. Уткин А.И. Мировой порядок XXI века. М., 2001.
147. Уткин А.И.Глобализация: процесс и осмысление. М.,2001.

148. Хантингтон С. Запад уникален, но не универсален. // Мировая экономика и международные отношения, 1997, №8).
149. Хантингтон С. Столкновение цивилизации // Политические исследования. 1994, №1.
150. Хозин Г. Каким быть международным отношениям в XXI веке. // Международная жизнь. 2001. №2.
151. Хрусталева М.А. Основы теории внешней политики государства. М., 1984.
152. Чернов В. Договор об обычных вооруженных силах в Европе и безопасность России // Международная жизнь 2002. №5.
153. Фелдман Д.М. Конфликты в мировой политике. М., 1997.
154. Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии, 1980, №3.
155. Фурсов А.И. Мир-системный анализ: интерпретация послевоенного периода (1945-1991). М., 1997.
156. Цыганков П.А. Раймон Арон о политической науке и социологии международных отношений // Социально-политические науки. 1991, №5.
157. Цыганков П.А. Международные отношения. М. 1996.
158. Цыганков П.А. Теория международных отношений: Учебное пособие. М., 2003.
159. Цыганков П.А. Международные отношения. М. 1996.
160. Цымбурский В.Л. Геополитика как мировидение и род занятий // политические исследования. 1999. №4.
161. Янг О.Р. Система и общество в мировых делах: их значение для международных организаций // Международный журнал социальных наук. 1995 №11.
162. Южный фланг СНГ. Центральная Азия–Каспий – Кавказ: возможности и вызовы для России/ Под ред. М.М. Наринского, А.В.Малыгина, М., 2003

İngilis dilində

1. Almond, Gabriel A. and James S. Coleman. The politics of the Developing Areas. Princeton Univ. Press., 1968.
2. Archer, Clive. «Roles of International Organizations», Marc Williams ed. International Relations in the XX Century A. Reader. London. MacMillan Education Ltd. 1989, p.221-240.
3. Asmus. Ronald D., Richard L. Kugler and F. Stephen Larrabee. «Building a New NATO», Foreign Affairs Vol.72. No 4 (September) October 1993), p.28-40.
4. «Analysis: Britain and US missile defence,» 2 May, 2001.
5. Bastuk, Victor, «The Impact of Technology in the Next Decades», Robert L Pfaltzgraff Jr., Politics and International Systems, 2nd ed. (New York: J.V..Lippincott Com., 1972), p.265-82.
6. Bell, Peter D. « The Ford Foundation as a Transnational Actor», Robert O. Reohane and Joseph S. Nye, Jr., ed. Transnational Relations and World Politics (Cambridge: Harvard University Press, 1972), p.115-128.
7. Bergsten, C. Fred., Robert O. Koehane and Joseph S. Nye Jr. «International Economics and international Politics a frame for analysis», C. Fred Bergsten and Lawrence B. Krause ed. World Politics and International Economics. Washington, D.C, The Brookings Institution, 1975, p.3-36.
8. Betss, Richard. «Nuclear Weapons», Joseph S. Nye, Jr, ed., The Making of America's Soviet Policy (New Havens Yale University Press, 1984), p. 97-127.
9. Blaisdell, Donald C. American Democracy Under Pressure. New York: The Ronald Press Company, 1957.
10. Bowle, Robert R. «United States Foreign Economic Policy» Charles O Lenche Jr and Margaret E. Lerche, Residings in International Politics Concepts and Issues. New York: Oxford University Press, 1958, p.108-121.

11. Brallard. Philippe And Mohammed-i Riza Djalilt. The Third World And International Relations Boulder, Colorado: Lynne Rienner Pup., 1986.
12. Brandt, Willy, North-South. A Program for Survival. Massashusetts: The MIT Press, 1980.
13. Bull, Hedley, «Arms Control And Disamament», Robert L.Pfaltzgraft, Politics and the International System 2nd ed. New York: J.B.Lippioncott Company, 1972, p.500-510.
14. Bundy, McGeorqye, William J.Crowe, Jr,ve Sidney Bull, «Reducing Nuclear Danger» Foreign Affairs, Vol.72., No 2. (Sprinq 1993), p.140-53.
15. Busan, Barry. New Patterns of Global Securty in the XXI Century, «Steven L.Spiegel and Devid J.Pervin eds,t At Issue: Politics in the World Arena New York: St.Martins Press, 1994, p. 237-257.
16. Bussard, Sir Anthony W. «Massive Retaliation and Graduated Difference». Charles O Lerche Jr and Margaret E.Lershe, Readings in International Politics: Concepts and Issues. New York: Oxford University Press, 1958, p.134-143.
17. Clande, Jr L. Pover And International Relations. New York: Random House,1954.
18. Swordsinto Plowhares, The Problems and Progress of international Organizations 4th ed. (New York: Random House,1971).
19. Clauzevvits, Karl Von. Win bp War» Robert L, Pfaltzqraf Jr.ed. Politics and the International System, 2nd, ed. Wash, D.C.Lipponcott Company, 1972, p. 208-210.
20. Congressional Recod. February 17, 1993, p. CR E 354-355.
21. Coplin , William. Introduction to International Politics. 3rd ed. Englawood
22. Q.Qlliffs, New Jersey. Prentice Hall, 1980.
23. Cornish, Raul. «NATO at the millenium, New missions, new members, new strategy,» NATO review, Vol. 45, No 5. (September/ October 1977), p.21-24.

24. Qrab Jr., Cecil V. and Pat M.Holt. *Unitation to Struggle: Congress, the President and Foreign Policy*, 4th ed. Wasington, D.C.Congressional Quarterly Inc., 1992.
25. Crane, Diana. «Transnational Networks in Basic Science» Robert O. Keohane and Joseph S. Jr. ed. *Transnational Relations and World Politics*. Cambridge: Harward University Press. 1972, p.235-51.
26. Cronin, Thomas E. *The State of The Presidency*, 2nd ed. Boston, Little, Brow and Company, 1980.
27. Cronin, Thomas E. «The Direct Vote and the Electoral College: The Case for Meshing Things Up!» Alan Shank. *American Politics, Policies, and Priorities*. New York: Allyn and Bacon, Inc.,1984.
28. Daalder, Ivo,H. «The Future of Arms Control», Stevene L. Spiegel and Devid J. Pervin eds., *Politics in the World Arena* (New York: St.Martin's Press, 1994), p.225 (210.229);
29. Dallin, D.J. «Soviet Postwar Foreign Policy», Charles O Lerche Jh and Margaret E.Lerche, *Readings in international Politics:*
30. *Concepts and Issues*. New York: Oxford University Press,1958, p. 266-76.
31. Dando, malcolm. «The Management of international Conflict» *American Behaviorial Scientist*. Vol. 38. No 1. (September 1994), p.133-152.
32. Deering, Christopher J. «Congress, the President and War Powers: The Perennial Debate», James A. Thurber ed. *Divided Democracy, Cooperation and Conflict Between the President and Congress*. Washington, D.C.Congressional Qanterly Inc., 1991.
33. Deutsch, Karl W. «Extremal Influences in the Internal Behaviour of States». R.B. Farrel ed. *Approaches to Comparative and International Politics*. New York. Free Press, 1966.

34. Deutsch, Karl W. *The Analysts of International Relations* 3rd ed. Englewood Cliffs, N.J. 1988.
35. Deutsch, Karl W. And J. David Singer. «Multipolar Power Systems And International Stability», James N. Rosenau ed. *International politics and Foreign Policy, a reader in research and theory*, New York: The Free Press, 1969, p. 315-324.
36. Diaz –Alejandro, Carlos F. «North- South Relations, the Economic Component», C. Fred Bergston and Lawrence, B. Krause, *World Politics and international Economics* Washington, D.C. The Brookings Institution, 1975, p.213-41.
37. Dougherty, James E. «The Study of the Global System,» James Rosenau et.al. ed. *World Politics, An Introduction*. New York: The Free Press, 1976, p. 597-623.
38. Dougherty, James E. and Robert L. Platzgraff Jr. Ed. *Contending Theories of International Relations, A Comprehensive Survey*. 3rd ed. New York: Harper Collins, 1990.
39. Doyle Michael W. «Liberalism and World Politics Revisited» Paul R. Viotti and Mark V. Kauppi (ed) *International Relations Theory, Realism, Pluralism, Globalism* 2nd ed. New York: Macmillan Publishing Co. 1993, p.262-285.
40. Dunn, Lewis A. *Four Decades of Nuclear Nonproliferation: Some Lesson from Wins, losses, and Draws*. Brad Robert, ed. *U.S. Security in an Uncertain Era*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1993, p. 276-290.
41. Edwards 111. George C. and Stephan J. Wayne. *Presidential Leadership, Politics and Policy Making*, 2nd ed. New York, NY, Sr. Martins Press., 1990.
42. Elliot, Michael. «APEC: Pacifist Overtures». *Newswekk*. November 29, 1993, p.16-18.
43. Elving. Ronald D. «The Context of a Century Vote Stir Old Questions, « *Congressional Quarterly Weekly Report*. Vol. 49. No.14. april 6.1991, p.872.

44. Elving, Ronald D. West European Perspectives on North-South Relations», METU Studies in Development. Vol. 15, No 3-4 (1988) p. 19-46.
45. Falk, Richard. «In Search of a New World Model», Current History. Vol. 92. No. 573 (April 1993, p. 145-149.
46. Ferguson, John H. and Dean E. Mc Henry. The American Federal Government . New York: Mc.Graw Hill, 1971.
47. Fisher, Louis, The Politics of Shared Power: Congress and the Executive. 3rd ed. Wasington, D.C.: Congressional Quarterly Inc.,1993.
48. Frank, Jr.Charles R.and Mary Baird. «Foreign Aid: Its Speckled Past And Future Prospects» C.Fred Bergsten and Lawrence B.Krause ed.World Politics and International Economics, Wasington, D.C.The Brookings Institution 1975, p.133-167.
49. Frankl , Jozeph, International Relations in a changing World. Oxford. Oxford University Press,1979.
50. «Full text of Bush's speech», May 1, 2001. <http://news.bbc.co.uk/hi/english/world/americas/newcbl>
51. Çallunq, Johan «Economic Sanctions and Statecraft».
52. Robert L. Pfaltzgraff. Politics and the international System, 2nd ed. New York.J.B.Lippincot Company, 1972, p.336-346.
53. Chibney, Frank B. «Creating a Pacific Community», Foreign Affairs Vol 72, No 5 (November 1993), p.20-25.
54. Chilpin, Robert, «Three Models of the Future», C.Fred Bergsten and Lawrence. B.Krause, ed. World Politics and International Economics, Wasington, D.C. The Brookings Institution.
55. Chilpin, Robert, -«Has Modern Technology Changed international Politics?»
56. James N.Rosemai et al.ed. The Analysis of International Politics (New York,The Free Press, 1972), p.166-74.
57. Chinsburg, Norton. «Natural Resources and Economic Development,» Charles O.Lerche Jr and Margaret E.Lerche,

- Readings in International Politics, Concepts and Issues. New York. Oxford University Press, 1958 p.163-173.
58. Gren, Jerrold D. «Iran's Foreign Policy. Between enmity and Conciliation». Current History. Vol. 92, No 570 (January 1993), p.12-16.
  59. Hall, George M. Geopolitics and the Decline of Empire (North Carolina: McFariend And Company Inc, 1990), p.20-25.
  60. Haas, Ernest. «The balance of Power Preckription, Concept of Propaqanda», Robert L. Platzqraff, Politics and the International System, 2nd ed. New York. J.B.Lippincot Company, 1972, p.452-79.
  61. Haas, Michael. «Sources of international Conflict», James, N. Rosemau et al. ed. The Analysis of International Politics. New York, The Free Press, 1972, p.252-273.
  62. Naque, Rod Martin Harrop and Chaum Breslin. Comparative Government and Politics 3rd ed. London. The Macmillan Press, 1994.
  63. Halperin, Morton H. «Limited War» Robert L. Pfaltzqraff Jr. ed. Politics and the International System. 2nd ed. New York J. B. Lippingot Company, 1972, p. 238-247.
  64. Hampton, Eghriam M. «Unemited Confusion Over Limited War», Charles O. Lerche Jr and Marqaret E. Lerche. Readinqs in International Politics Concepts and Immues New York. Oxford University Press, 1958, p.349-58.
  65. Harsanyi, John C. «Came Theory and the Analcsis of international Conflict», James N. Rosenau ed International Politics and Foreign Policy, New York: The Free Press, 1969, p. 370-79.
  66. Henderson Conway W/ Internatioanl Relations Conflicts and Cooperation at the Turn of the 21st Century. New York McQrawHill, 1998. www.com.socscience /qq/ henderson.
  67. Hers, John. «The Territorial State revisited Reflections on the Future of the Netion State» Marc Willams ed International

- Relations in the Century. A Reader. London. MacMillan Education, 1989, p. SS 80-98.
68. Hobson J.A. «The Economic Taprot of imperialism», Viotti, Paul R. and Mark V. Kauppt .International relations Theory, Realism, Pluralism, 2nd ed. New York. MacMillan Rup, Co., 1993, p. 476-89.
  69. Hoffman, Paul. «Blueprint for Foreign Aid», Charles O.Lerche Jr and Margaret E.Lerche, Readings in international Politics: Concepts and Issues? New York: Oxford Universty Press, 1958, p.313-320.
  70. Hoffman, Stanley. «Detente, Joseph S.Nye ed. The making of America's Soviet Policy.New Haven. Vale University Press, 1984, p. 231-263.
  71. Hoffman, Stanley. Theory and International Relations, James N.Rosenau, ed.International Politics and Foreign Policy, a reader in research and theory. New York: The Free Press. 1969, p.30-40.
  72. Hoffman, Stanley. «The role of International Organisations». Charles O.Lerche ve Margaret E.Oerche, ed. readings in International Politics. New York. Oxford University Press, 1958, p. 230-242,
  73. Holsti, K.J. International Politcs a framework jox analysis. 2nd. Ed.London. Prentice Hall International, 1974,
  74. Holsti, K.J. «The Concept of Power in the Study of International Relations», Robert I, Platoqraff. Politics and the International System. 2nd.ed. New York: J.B.Lippinecoft Company, 1972, p.181-195.
  75. Holsti.Ole R.Richard A.Brody and Robert C. North. «Measuring Affect And Action in International Reaction Models, Emprical Materials from the 1962 Cuban Criss», James N, Rosenau ed. International Politics and Foreign Policy, New York, The Free Press, 1969, p. 679-696.

76. Hopkins, Raymond F., AND Mansbach, Richard W. Structure and Process in International Politics New York: Harper and Row.1973.
77. Hrebenar ,Ronald J. and Ruth K.Scott. Interest Group Politics in America ed Enqlewood Cliffs, New Jersey:1990.
78. Nuntington, Samuel P. «The Clash of Civilizations» Foreign Affairs Vol. 72. No 3 (Summer 1993) p.22-49.
79. «Hurdies for US missile defence plans» [http //hews.bbs.co.uw /hi enqlich/world americas/newsid](http://hews.bbs.co.uw/hi%20enqlich/world%20americas/newsid).
80. İslam, Chafiqul. «Capitalism on the Silk Route» Curret History Vol. 93. No. 562 (April 1994). p.155-159.
81. Jacop, Philip E. «Organizing nations in the 1970 s», Robert L.Pfalzqraf Jr ed Politics and the International System 2nd ed. Wash, D.C.Lippincoft Company,1972, p.562-585.
82. Jacopson, H.K. «The nature of International organizations» Marc Williams ed. International Relations in the Twentieth Century, A Reader London. MacMillan education.Ltd., 1989, p. 207-220.
83. Jackson, Richard D. The Non-Aligned, The UN and the Superpowers, New York: Praeger, 1983.
84. Johart J.C.İnternational Relations and Politics (Theoretical Perspective New Delhi: Starlinq Pup,1985.
85. Jones, Stephan B. «Global Strategic Views», Charles O.Lerche Jrve Margaret E.Lerche, Readings in International Politics: Concepts and issues, New York: Oxford Universty Press, 1958, p.153-63.
86. Kaplan, Morton A. New Approaches to International Relations. New York. Zt.Martin's, Press, 1968.
87. Kaplan, Morton A. «Variants on Six Models of the International System», James N. Roseneau ed. International Politics and Foreign Politics, New York. The Free Press, 1969, p. 291-303.
88. Kaplan, Morton A. System and Process in International Politics New York:. Willey And Sons, 1957.

89. Kaplan, Morton A. «The Great Debate: Traditionalism versus Science in International Relations» Robert L. Pfaltzgraff Jr. Politics and the International System. 2nd ed. New York: J.B.Lippincott Company, 1972, p. 54-66.
90. Kegley, Jr. Charles W, «Neoliberal Challenge to Realist Theories of World Politics. An Introduction» Charles W. Kegley, Jr. ed. Contraversies in International Relations Theory, Realism and the Neoliberal Challenge New York. St. Martin's Press, 1995, p.1-24.
91. Keohanne, Robert O. and Lisa Martin. «The Promise of Institutional Theory», International Security, Vol. 20, No 1. (Summer 1995). p.39-51.
92. Key, V.O. «Pressure Choups», Peter Woll. American Government. Boston. Little. Brown And Company, 1975.
93. Klare. Michael T. «The New Challenges to Global Security» Current History, Vol. 92. No. 573 (April 1993),
94. Knott, Klaus. «International Economic Leverage and Its Uses» Klaus Knott and Frank N. Traquer eds. Economic Issues and National Security. Lawrence. University Press of Kansas. 1977.
95. Knott, Klaus. «Notes on the Analysis of National Capabilities», James N. Rosenau et al. Ed. The Analysis of International Politics, New York: The Free Press, 1972 p.175-185.
96. Latham, Andrew. «Constructing National Security: Culture and Identity in Indian Arms Control And Disarmament Practice», Culture And Security, Vol.19, No,1 (April 1998), p.129-158.
97. Letewer, Ernest W. «Reining in the UN Foreign Affairs», Vol.72, No 3. (Summer 1993), p. 17-20,
98. Lenin V.İ. «Imperialism», Robert L. Pfaltzgraff. Politics and the International System. 2nd ed: . New York J.B.Lippincott Company, 1972, p.203-207.
99. Lenin V.İ. «Imperialism: The Highest Stage of Capitalism» Viotti, Paul R. And Mark V. Kauppi . International Relations

- Theory: Realism, Pluralism, Globalism. 2nd ed. New York MacMillan Pup. Co., 1993, p. 490-500.
100. Levine, Erwin L. and Elmar E. Corwell. An Introduction to American Government. 2nd ed. New York MacMillan Co., 1972.
  101. Limbert, John W. Iran: At War With History. Colorado: Westview Press, 1987.
  102. Lindsay, James M. «Congress, Foreign Policy, and the New Institutionalism», International Studies Quarterly, Vol. 38, No. 2 (June 1994), p. 281-304.
  103. London, Kurt. The Making of Foreign Policy. . New York J.B. Lippincott Co., 1965.
  104. Lopez, George A. and Michael S. Stohl, International Relations, Contemporary Theory and Practice. Washington, D.C. Congressional Quarterly Inc., 1989.
  105. Mahan, Alfred Thayer. The influence of Sea Power Upon History. 1660-1783. Boston: Little, Brown And Co., 1890.
  106. Mansfield, Edward D. «International Institutions and Economic Sanctions» World Politics. Vol 47. NO.4. (July 1995). p. 575-605.
  107. Mansfield, Edward D. and Jack Snyder. «Democratization and the Danger of War», International Security. Vol 20. No 1. (Summer 1995) p.5-38.
  108. May, Ernest R., «The Cold War». Joseph S. Nye, Jr. ed. The Making of America's Soviet Policy. . New Haven : Yale University Press. 1948. p.209-30.
  109. Matez, Leo. «Nonalignment». Robert L. Pfaltz ed. Jr. Politics and the International System 2nd ed . New York J.B. Lippincott Company, 1972, p. 491-499.
  110. Mattingly, Garrett. Renaissance Diplomacy. London: Jonathan Cape Ltd. 1955.
  111. McClelland, Charles A. Theory and the International System. . New York MacMillan, 1966.

112. Mc.Cherry, James E. «Soviet Diplomacy from Stalin to Suez», Charles O.Lerche Jr and Margaret K.Lerche, Reading in International Politics Concepts and Issues . New York Oxford University Press, 1958, p.276-88.
113. Miles, James. «US missiles: China's view», 6 July, 2000. [Http// news.bbc.uk / enqlich /world/ americans /newsid](http://news.bbc.uk/1/1/enqlich/world/americans/newsid).
114. Mirphy, Craig N. «Frozing The North-Sauth Bloc (k) after The East-West Thaw» Paul R. Viotti and Mark V.Kauppi, (der) International Relations Theory Realism, Pluralism, Globalism 2nd ed. New York. Mecomillan Pupilism Co, 1993, p. 513-31.
115. Myrdal, Qummer. «Trade and Aid». Charles Jr and Margaret E. Lerche, readings in International Politics. Conseptps and Issues. New York Oxford University Press.1958. p.305-333.
116. Nathan, James A.and James K.Oliver. Foreign Policy making and the American Policy moking. Boston, Torotto, Little. Brown and Company, 1987.
117. Naumann, Klaus. «NATO»s new military command structures», NATO review. Vol.46. No 1. (Spring 1998) p.10-14.
118. Nissman, David. «Turkmenistan (Un) transformed». Current History. Vol. 93. No. 582 (April 1994), p. 183-186.
119. North, Robert C. War, Peace, Servival, Global Politics and Conseptual Synthesis, Bourder, Colorado Westview Press .Inc.1990.
120. Olson, William Clinton. The Theory and practice of international Relations 8th ed. New Jersey. Prentice Hall International 1991.
121. Osqood, Robert E. «The Nature of Alliances», Robert L., Pfal tqraff Jr.Politics and the International System. 2nd ed. . New York Lipponcoft Company,1972, p.481-491.
122. Palmer, Normann D. «Foreign Aid and Foreign Policy. The New Statecraft Reassessed». Robert L., Pfaltqraff Jr.Politics

- and the International System. 2nd ed. . New York. Lippincott Company, 1972.
123. Pearson, Graham S. «Prospects for Chemical and Biological Arm Control. The Web of Deterrence», Brad Robert, ed. US Security in an Uncertain Era, Cambridge, Massachusetts, MIT Press, 1993, p. 303-320.
  124. Platig, E.Raymond. «International Relations as a Field of Inquiry», James N. Rosenau ed. International Politics and Foreign Policy. . New York, The Free Press, 1969, p. 6-18.
[Http://newc/.bbc.co.uk/hi/enqlich\world/americas/newsid](http://newc/.bbc.co.uk/hi/enqlich\world/americas/newsid)
  125. Ramazanli, R,K, Revolutionary Iran: Challenge and Response in the Middle East. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1986.
  126. Riker, William H. The Theory of Political Coalitions New Haven: Yale University Press, 1967.
  127. Roberts, Brad, «Arms Control and the End of the Cold War», Steven L. Spieqel and David J.Pevrin eds., At Issues of Politics in the World Arena. New York: St.Martin's Press, 1994, p.191-210.
  128. Rodman, Kenneth A. «Sanction at bay? Hegemonic decline, multinational corporations, and US, economic sanctions since the pipeline case» International Organization. Vol. 49, No. 1 (Winter 1995) p.105-137.
  129. Rosecrance, Richard N. Action and Reaction in World Politics. Boston: Little, Brown, 1963.
  130. Rosecrance, Richard N. «Bipolarity, Multipolarity and the Future», James N.Rosenau ed. International Politics and Foreign Policy, a reader in research and theory. New York. The Free Press, 1969, p.325-335.
  131. Roseman, James N. «Extremal Environment as a Variable in Foreign Policy Analysis, « James N.rosenai et al. Ed. The Analysis of International Politics New York: The Free Press. 1972, p. 144-165.

132. Rochesan, James N. «Thinking Theory Thoroughly» Raul r.Viotti and Mark V.Kauppi, (der) International Relations Theory: Realism, Pluralism, Globalism, 2 nd ed. New York Macmillan Publishing Co 1993, p.23-24.
133. Rosenbaum, H.Jon and William G.Tyler. «South-North relations, the economic and political content of Interactions among developing countries, C.Fred Bergston and Lavrence B. Krause, World Politics and International Economics. Washington, D.C. The Brooking Intitution, 1975, p. 243.
134. Riggie, John Gerard, «The False Premise of Realism, International Security, Vol.20, No 1. (Summer 1995), p. 62,70.
135. «Russia proposes Euro massile shield» 20 February, 2001.[Http// news,bbc.co.uk/hi/ english/world/ europe-newsid](http://news.bbc.co.uk/hi/english/world/europe-newsid)
136. Russert, Bruce M. «The Ecology of Future International Politics», James N.Rosenau ed. International Politics and Foreign Policy. New York: The Free Press, 1969, p. 93-103.
137. Russert, Bruce M. «A.Macroscopic View of International Politics», James New York: The Free Press, 1972, p. 109-22.
138. Senarclens, Pierre ed. «The realist paradigm and international conflicts». International Social Science Journal. Vol.43. No.127. (February 1991), p. 150-154.
139. Shimko, Keith L. « Realism, Neorealism And American Liberalism», The Review of Politics. Vol. 54, No 2 (Spring 1992). p. 281-301.
140. Singer, David J. «Theorist And Empiricists: Two Culture Problems in International Politics» Yamez Rosenau, Vincent Davis, Maurice A. East, The Analysis of international Politics New York: The Free Press, 1972, p. 80-95.
141. Singh S.K. «Non –Aliqnmnt: Past, Present And Future, «The South African Journal of international Affairs. Vol. 1. No. 1 (1993), p. 24-34.
142. Skjelsbaek, Kjell « The Growth of International Nongovernmental Organization in the XX Century. Robert O.Keohane and Joseph S.Nye ,Jr. Ed. Transnational Relations

- and World Politics. Cambridge: Harvard University Press, 1972. p.70-95.
143. Smith, Chaddls. «What Role for America», Curret History Vol.92, No. 573 (April 1993), p. 150-154.
  144. Snyder, Richard C., H.W.Bruck and Burton Sapin. «The Decision Making Approach to the Study of International Politics and Foreign Policy, a reader in research and theory, New York: The Free Press, 1969, p. 199-206.
  145. Solocombe, Walter. «Is there still a role for nuclear difference» NATO review. Vol.45. No.6 (November/December,1997) p. 27-26.
  146. Spanler, John. American Foreign Policy Since World War II. 8th ed. New York: Holt Rindehart and Winston, 1980.
  147. Spiro, Herbert J. World Politics. The Global System. Illinois: The Dorsey Press, 1966.
  148. Spykman, Nicholas J. «Geograpy and Foreign Policy» Robert L.Pfaltzqraff Jt.ed. Politics and the International System. 2nd ed New York J.B.Lippincort Company, 1972, p. 372-373.
  149. Starke, J.G. Introduction to International Law, 8th ed. London: Butterworts, 1977.
  150. Strausz-Hupe, Robert and Stefan T. Possony. « Economics and Statecraft», Robert L Pfaltzqraff Jr. Politics and the International System 2nd ed. New York. JB Lippincott Company, 1972, p.308-318.
  151. Subrahmanyam, K. «Export Controls and the North-South Controversy» Brad Robert sed U.S.Security in an Uncertain Era. Messachussetts: The MIT press, 1993, p.359-68.
  152. Talbort, Strobe. «The New geopolitics; defending demogrcy in the post Cold War era», The World Today, Vol. 51, No. 1 (January 1995), p.5-19.
  153. Tse-Tunq, Mao. «What is Guerilla Warfare», Robert L.Pfaltzqraff Jr. Ed Politics and the International System, 2nd.ed. New York J.B.Lippincoft Company,1972, p. 248-260.

154. Truman, David. «Governmental Process» Peter Woll. American Government. Boston: Little, Brown and Company, 1975, p. 34-39.
155. Vallier, Ivan. «The Roman Catholic Church: A Transactional Actor» Robert O. Keohane and Joseph S. Nye, Jr. Ed. Transnational Relations and World Politics Cambridge: Harvard University Press, 1972, p.129-152.
156. Verba, Sidney. «assumptions of Rationality and Non Rationality in Models of the International System», James N. Rosenau ed. International Politics and Foreign Policy, a reader in research and theory. New York: The Free Press, 1969, p. 217-231.
157. Viotti, Raul R. and Mark V. Kauppi. International Relations Theory. Realism, Pluralism, Globalism, 2nd ed. New York. MacMillan Pup.Co., 1993.
158. Walt, Kenneth N. «International Structure, National Force and Balance of World Power». James N. Rosenau ed. International Politics and Foreign Policy, a reader in research and theory. New York: The Free Press, 1969, p.304-314.
159. Watson. Rob «Analysis Bush's missile defence changes pitch» May 2, 2001. <http://news.bbc.co.uk/1/hi/english/world/americas/newsid>;
160. Wells, Jr. Louis T. «The Multinational Business Enterprise: What Kind of International Organization?» Robert O. Keohane and Joseph S. Nye, Jr. Ed. Transnational Relations and World Politics, Cambridge: Harvard University Press, 1972, p. 97-114.
161. Whitehouse, David. «Star Wars make a comeback» February 20, 2001. <http://news.bbc.co.uk/1/hi/english/world/americas>.
162. Willet, Jr., Edward F. Esq (revised and updated by) How Our Laws are Made, Law Revision Counsel, United States, House of Representatives, Washington: Library of Congress, 1995.

163. Willets, Peter. *The Non-Aligned Movement*. New York
N.Y.: Nichols Pup. Com. 1978.

164. «The world's nuclear arsenal», Tuesday, 2 May, 2000.
[Http// news, bbc.co.uk//hi/ english/world/americas/ newsmd](http://news.bbc.co.uk/1/hi/english/world/americas/newsmd).